

Fletoret te Sarajevës

Lettere da Sarajevo

SARAJEVSKJE SVESKE

Les cahiers de Sarajevo

SARAJEVSKJE BILJEŽNICE

Sarajevos Litterära Tidskrift

Sarajevos litteraere magasin

САРАЈЕВСКЕ СБЕКЕ

Sarajevos Litteraere Tidsskrift

SARAJEVSKI ZVEZKI

Сараевские тетрадки

САРАЈЕВСКИ ТЕТРАТКИ

Hefte aus Sarajevo

Kirjeitä Sarajevosta

SARAJEVO NOTEBOOK

Hrvoje Jurić
Miodrag Šuvaković
Hasan Nuhanović
Dževad Karahasan
Mirjana Stefanović
Senadin Musabegović
Sadeg Hedajet
Jochen Kelter
Mihajlo Pantić
Sinan Gudžević
Žarko Milenković
Mirana Likar
Biljana Đurđević
Aleš Debeljak
Miodrag Pavlović
Zoran Ferić

47

NO

48

2015

Časopis *Sarajevske sveske* izražava zahvalnost sljedećim institucijama, državama i pojedincima na njihovoj podršci

Sarajevo Notebook magazine would like to thank the following institutions and countries and individuals for their support

Open Society Fund Bosnia and Herzegovina
The Balkan Trust for Democracy

Norway

Sweden

Finland

Denmark

Switzerland

Portugal

France

Great Britain

Slovenia

Ministarstvo kulture Republike Makedonije

Bosna i Hercegovina

United States

Srbija

Crna Gora

Ured za kulturu Grada Zagreba

Grad Sarajevo

European Community

Goethe Institut Sarajevo

KulturKontakt Austria

Buybook

Carl Bildt

Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo

Fondacija za izdavaštvo Sarajevo

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

Ministarstvo kulture Republike Srbije

USAID Bosna i Hercegovina

EUROZINE

Fletoret te Sarajevës

Lettere da Sarajevo

SARAJEVSKJE SVESKE

Les cahiers de Sarajevo

SARAJEVSKJE BILJEŽNICE

Sarajevos Litterära Tidskrift

Sarajevos litteraere magasin

САРАЈЕВСКЕ СБЕСКЕ

Sarajevos Litteraere Tidsskrift

SARAJEVSKI ZVEZKI

Сараевские тетрадки

САРАЈЕВСКИ ТЕТРАТКИ

Hefte aus Sarajevo

Kirjeitö Sarajevosta

SARAJEVO NOTEBOOK

Redakcija

Ljubica Arsić
Basri Čapriqi
Mitja Čander
Aleš Debeljak
Ljiljana Dirjan
Daša Drndić
Zdravko Grebo
Zoran Hamović
Dževad Karahasan
Enver Kazaz
Tvrтко Kulenović
Julijana Matanović
Senadin Musabegović
Andrej Nikolaidis
Boris A. Novak
Sibila Pečlevski
Elizabeta Šeleva

Slobodan Šnajder
Dragan Velikić
Marko Vešović
Radoslav Petković
Miško Šuvaković
Ana Brnardić Oproiu
Robert Alagjovovski
Tatjana Rosić
Alma Lazarevska
Andrea Lešić

Glavni i odgovorni urednik
Velimir Visković

Izvršni urednik
Vojka Smiljanić-Đikić

Sekretar
Aida El Hadari-Pediša

U PRVOM LICU

Hrvoje Jurić

Život usred života: zašto i kako je nastajala bioetika?..... 13

DNEVNIK

Milica Nikolić

Dnevnik čitanja..... 27
 Časopis BOREC 27
 Jovanu Ćirilovu s pijetetom i dubokim poštovanjem .. 34
 Knjiga o demonu zla..... 35
 Pismo o samomržnji – Filip David 35
 Eolska harfa Tanje Kragujević 37
 Mišel Goslar: Jursenar – biografija – Kako bi otužno bilo biti srećan 37
 Miodrag Pavlović: Takozvani mrtvi 39
 Otkrijmo novu, nepoznatu književnu zonu..... 39
 Još jednom o Marku Vešoviću 40
 U slavu hrabrih i borbenih..... 41
 Simon Simonović: *Tursko groblje* 42
 Margerit Jursenar: *Snovi i sudbine*..... 43
 Bogomil Đuzel: *Ostrvo na kopnu*..... 44

DIJALOG

*Hasan Nuhanović
 i Boro Kontić*

Mehanika fluida 49

*Zoran Ferić
 i Mihajlo Pantić*

Dve pesme na dan 89

TEMA BROJA

Bioetika

*Nikolina Iris Filipović
 Toni Pustovrh*

Priroda kao kompleksan fenomen..... 109
 Neka bioetička i biotehnoška razmišljanja o položaju i ulozi životinja u savremenom tehnološkom društvu 117

Lidija Bernardić

Hommage smrti životinje: nestajanje životinje iz okoliša, nestajanje čovjeka iz teorije 131

<i>Sunita Subašić- Thomas</i>	Elisabeth de Fontenay 'Bez uvrede po ljudski rod'	139
<i>Željko Kaluđerović</i>	Antički koreni modernih zalaganja za "dostojanstvo" i "prava" životinja.....	161
<i>Orhan Jašić</i>	Biljni svijet u Tradiciji muslimana	171
<i>Ozren Kebo</i>	Sarajevo, grad spreman za et(n)ičko čišćenje.....	179
<i>Tomislav Krznar</i>	Dotaknuti život: (ne)mogućnosti bioetičke rasprave o lovu.....	189
<i>Senka Naumovska</i>	Kultiviranje humanosti i bioetika	197
<i>Marija Todorovska</i>	Etika istraživanja sa ljudima i izazovi principa pravедности i solidarnosti.....	209
<i>Melentije Pandilovski</i>	Bioetika u biotehnološkoj eri. Kulturološki odgovor. ..	217
<i>Miško Šuvaković</i>	Diskontinuiteti de-reontologizacije bioetike u savremenoj umetničkoj praksi - slučaj Zorana Todorovića.....	229
<i>Tatjana Rosić</i>	Paralelni režimi postojanja i samodovoljnost vrste - totalitarizam antropocentričnog koncepta duše u "Maloj sireni" Hansa Kristijana Andersena	255
<i>Predrag Krstić</i>	Anatomija pitekofobije: mentalna geografija King Konga	263
<i>Aida Gavrić</i>	Na raskršću ljubavi, morala i empatije: odnos prema životinjama u književnosti (Dostojevski, Kundera, Kuci)	277

MANUFAKTURA

<i>Elizabeta Šeleva</i>	Pobunjenička moć popularne kulture	287
<i>Dževad Karahasan</i>	Odlomak iz romana Miris straha	295
<i>Mirjana Stefanović</i>	Kada je Branko čuo ohridske trubadure	311
<i>Mirana Likar Bajželj</i>	Nadin stolnjak	321
<i>Boris A. Novak</i>	Lipicaneri idu na scenu	327
<i>Jovica Ivanovski</i>	<i>Pesme</i>	335
	Nisam ti našao grob	335
	Vreme šaputanja.....	336
	Pisanje te spasilo	337
	Neki drugi ti.....	337
	Izgubili smo se	339
	Dodoše varvari	340
	Uskoro, a možda i sutra.....	341
	Bezosećajan.....	342
	Skrhan posle buđenja.....	343
<i>Senadin Musabegović</i>	Konac pamučne majice pod pazuhom	345
<i>Žarko Milenković</i>	"Muško pismo" Radmili Lazić	351
	Paranoja.....	351
	Glava kuće	352

	Glava kuće 2.....	353
	Telefon	354
<i>Mirela Berbić</i>	Deset muških zapovesti - ženi.....	355
	Bosanskohercegovačke naracije o izmještenosti: relativiziranja prostorno-vremenskog ukorjenjivanja i (re)lokacijska retorika doma	357
<i>Nirha Efendić</i>	Rosa damascena in Bosnia Argentaria	383
<i>Iva Beljan</i>	<i>Poezija</i>	385
	Nebo.....	385
	Leptir.....	386
	Sjeme	387
	Sjeme	388
	Feniks	388
	Put.....	389
	Ja	389
	Strah	390
	Kuća	390
<i>Jagoda</i>		
<i>Mihajlovska-Georgieva</i>	Drsko crveni karmin.....	391
<i>Saša Panić</i>	<i>Pet pjesama</i>	399
	Prvak svijeta.....	399
	Ptičica.....	400
	Opis stepeništa.....	401
	Dvorište	402
	Najveći.....	403
	Božja vučica	405
<i>Aleksandar Žiljak</i>	<i>Crteži Vilijama Blejka – Poezija</i>	419
<i>Dragomir Kostić</i>	Crteži Vilijama Blejka	419
	Konačište tame. Megaron	420
	Bog u ogledalu.....	420
	Zima.....	421
	Remizov	421
	Klepetalo.....	422
	Gospod umire s nama	423
	Avlija.....	423
	Pasija po Mateju	424
	Progledaćete freske lelujave	425
<i>Ivana Seletković</i>	<i>Poezija</i>	427
	***	427
	Zbogom iluzije	427
	Sudari stvarnosti	428
	***	428
	Bivanja.....	428
	Reverzibilnost(i)	429

	***	429
	***	430
	Basso Continuo.....	431
	La follia.....	431
	* * *	432
	Gefirofobija	433
	Musica sacra	434
	Obitelj	434
<i>Goran Čolakhodžić</i>	<i>Pjesme</i>	435
	Zaziv bazgi.....	435
	Lov.....	436
	***	436
	Ugar.....	437
	Zadnja košnja	437
	***	438
	1.	438
	2.	439
	3.	439
	5.	439
<i>Srđan Sandić</i>	Vrati se i kaži zbogom	441
<i>i Raphaelle Oskar</i>	Decembar u Zenici.....	459
<i>Sead Husić</i>		
IN MEMORIAM	Tomaž Šalamun, Igor Isakovski	
<i>Aleš Debeljak</i>	I Na ničijem tragu.....	463
	II Otišao je onako kako je živio: s blagim osmehom (In memoriam Tomaž Šalamun)....	466
	III Prijatelji i pesnici	469
<i>Tomaž Šalamun</i>	Bebe (su smrznuti oluci iz podzemlja)	473
	Porod, Bosie!.....	473
	Miklavž! Staljinov ukus je glup.....	474
	Imena su bore na panjevima	475
	Oblici smrti	476
	Zagrljaji	477
	Percy Shelley	478
	Zverski su mi izbrusili cigle.....	479
	***	479
	Led i sneg i martovsko sunce	480
	Menuet za opkladu	480
	Šempjo	481
	Pismo koje neće pročitati Masarik	481
	Isprskali su Katkinog školskog druga	482
	Kiša u Kaselu.....	482
	Ići na putokaz.....	483
	***	483

Elizabeta Šeleva
Igor Isakovski

DNK zapis O DNK poeziji.....	487
<i>Pesme</i>	491
Pleme od dvoje.....	491
Odloženo reagovanje	492
Plava senka.....	493
Svi ćemo umreti.....	494
Smrt ima kosu od morske trave	494
Nežna pesma	495
Zalegao nad stihovima	496
Smisao jedne noći	497
Kako da napišeš pesmu	498
Dobro.....	499
Zaseo.....	501
Pismo od testa i ptičja pesma	502
*** (lep sam vojnik...)	503
* (mi...)	503
*** (preko krzna miševa...)	504
*** (vagoni krcati licima tutnjaju...)	504
Mi smo krug, neviđen, sakriven	505

PASOŠ/PUTOVNICA

Alireza Abiz
Ali Abdollahi

Iranska književnost	
Osvrt na poeziju Alija Abdollahija	509
<i>Pjesme</i>	513
Vjetar i stablo	513
Polovina okrenuta Suncu	514
Stablo, vrh, vodoskok	514
Šljemovi	514
Vrabac i voz.....	515
Jednonožni sto.....	515
Kasarnska pjesma.....	516
Minijatura	517
Ljubav.....	517
Nekoliko kratkih pjesama	518
(Haiku)	518
Drevni historičar	518
Kuća žalosti.....	519
Šahist	519
Igra.....	519
Pjesma o Suncu.....	520
Nebo.....	520
Crno more kroz prozor aviona	521
Istina.....	522
Ova sjenka	522
Pokraj tebe	522
Tri kapi krvi	523

Sadeg Hedajet

MOJ IZBOR

Sinan Gudžević
Jochen Kelter

Bilješka o pjesniku	539
Dogodine u Sarajevu.....	541
Pokušaj povlačenja	541
Posljednje proljeće	542
Panonska nizina	543
Bio bih tučano zvono	544
U maju	545
Glupa stvar.....	546
Jesenje nebo.....	547
Onze Novembre	547
Čistilišta	548
Kao u životu	548
Diotima	549
Andaluz	549
Približavanje svijetu	550
Laura	550
Jezik poezije	551
Volgine širine	552
Stihovi	553
Jesen 89.	553
Pjesma o biblioteci	554
Oktoibar na Jamajci	554
Daleke sedamdesete	555
Dvaput 11. septembar	555
Sljedeće godine u Jerusalemu	555
Za Novu godinu	556
Le Beujolais Nouveau est arrivé!	557
Ptičji živi zid	557
Beograd, oktobar 1984	558
Neprekidno	559
Zagreb	560
Gladio	561

PORTRET SLIKARA

Nikola Đoković

Permanentnost nasilja na slikama	
Biljane Đurđević	565

Bilješke o autorima	587
---------------------------	-----

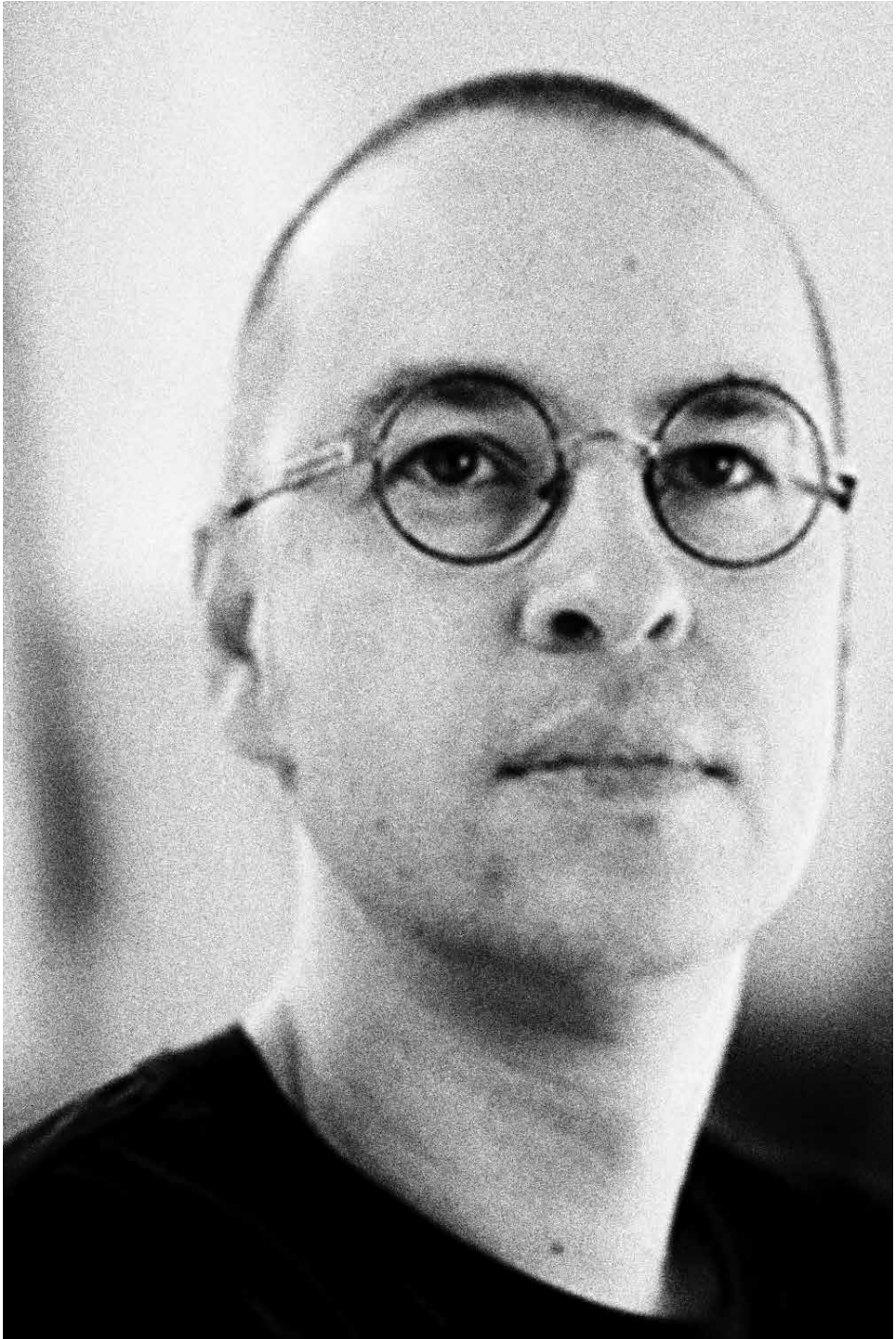
EXECUTIVE SUMMARY

.....	603
-------	-----

U PRVOM LICU

Hrvoje Jurić

Hrvoje Jurić

Život usred života: zašto i kako je nastajala bioetika?

Svakodnevna je mudrost to da živimo “u doba krize”. “Financijske krize” i “krize vlade” – jučer, danas i sutra. Općenitija “ekonomska kriza” i “politička kriza”, odnosno “kriza kapitalizma” i “kriza demokracije” – prekjučer i prekositra. Pa još općenitija “znanstveno-tehnička kriza” i “kriza instrumentalne racionalnosti”, usprkos neviđenim uspjesima subjekata navedenih kriza. Također, “duhovno-moralna kriza”, koju se često smatra izvorijem svih drugih kriza. Popis “kriza” mogao bi se produžavati unedogled. I sva ta dijagnostička određenja zasigurno su točna. Međutim, dvije se krize ipak izdvajaju, i to po tome što se tiču puke egzistencije, “golog života”.

Jednu se naziva – *krizom medicine*. Ona izlaže različitim opasnostima ljudski život na individualnoj razini, tjelesnost i zdravlje svakog čovjeka, jer svatko od nas prije ili kasnije postane objektom medicinske prakse. Fenomeni ove medicinske krize su: liječnički paternalizam (tretiranje pacijenta kao pukog objekta ili “broja na šalteru” te nemogućnost pacijenta kao subjekta, o kojemu se u liječenju zapravo jedino i radi, da dođe do riječi u vezi s onim što je prvenstveno i jedino njemu važno); tehnicizacija medicine (činjenica da se sve napredniju tehnologiju smatra spasonosnim rješenjem u procesima liječenja, te da se neposredni odnos liječnika i pacijenta, kao dviju osoba sa svojim situacijama, biografijama, pogledima itd., zamjenjuje apersonalnim, tobože objektivnim i egzaktnim sredstvima i metodama); birokratizacija medicine i zdravstvene skrbi (gdje se, slikovito rečeno, pojedinac u potrazi za zdravljem lako može izgubiti u labirintima bolničkih hodnika i ureda drugih zdravstvenih institucija); farmaceutizacija liječenja kao posljedica tehniciziranog i birokratiziranog pristupa medicini (zamjena različitih sredstava i metoda liječenja tobože svemoćnim lijekovima koje se prebrzo i prečesto prepisuje bolesnicima, pa i ne-bolesnicima); komercijalizacija sistema zdravstvene skrbi, često kao uzrok farmaceutizacije i tehnicizacije medicine (prepuštanje medicine tzv. “tržišnim trendovima”, tržištu, kapitalu i profitu, pri čemu se potpuno gubi iz vida socijalnu dimenziju medicine i ono što se danas smatra već zastarjelim pojmom, a to je “narodno zdravlje”, kao što se gubi iz vida i pacijenta kao osobu); te medikalizacija zdravlja (tretiranje zdravlja, dobrobiti, tjelesnosti, egzistencije i života uopće kao bolesti ili kao potencijalne bolesti).

Druga je istaknuta kriza – *ekološka kriza*. Ekološka kriza ne podrazumijeva tek zbir pojedinih, makar i učestalih, ekoloških incidenata, nego se tim izrazom opisuje opće stanje čovječanstva i Planete u smislu ekstremne ugroženosti čovjeka i čovjekovog prirodnog okoliša, uključujući zrak, zemlju, vode te biljne i životinjske vrste. Ekološka je kriza, dakle, ugroženost života i uvjeta života na velikoj skali ili,

ukratko, ugroženost prirode. Od mehaničkog zagađenja i iscrpljivanja prirodnih “resursa”, preko suptilnijih ali jednako opasnih biogenetičkih manipulacija, do nikad nestale prijetnje nuklearne kataklizme – pojavnosti ove krize su bezbrojne i više ih ni najveći optimisti ne mogu nijekati.

* * *

Premda izvore obiju kriza treba tražiti dublje u povijesti, glavnu odgovornost i krivnju za njihov nastanak i produbljivanje snosi vladajući tehnnoznanstveno-ekonomsko-politički sistem.

Pod tehnoznanošću podrazumijevam spoj prirodnih, tehničkih i biomedicinskih znanosti, tehnicizirane medicinske prakse, matematike, te biotehnologija i informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Ta moderna tehnoznanost predstavlja podlogu globalnih ekonomsko-političkih manipulacija, diskriminacija i destrukcija, jer ona osim materijalne baze osigurava, s jedne strane, odgovarajući svjetonazor i odgovarajuću ideologiju, u okviru čega je uopće moguće provoditi rečene “zahvate”, dok, s druge strane, sasvim konkretno i kratkoročno asistira ekonomsko-političkoj moći u provedbi odgovarajućih “projekata”.

Kada govorim o ekonomiji i politici, mislim dakako na njihove današnje, globalno dominantne oblike, a to su: tržišno-profitno orijentirana ekonomija i liberalno-demokratski orijentirana politika. Drugim i jasnijim riječima, to su neoliberalističko-kapitalistička ekonomija i birokratsko-militaristička politika. Prvu utjelovljuju multinacionalne korporacije i mreža nad-nacionalnih ekonomskih institucija i struktura poput Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke, a drugu “godzile” poput Sjedinjenih Američkih Država i Europske unije, Rusije i Kine, koje rađaju mnoštvo “malih čudovišta”, među kojima su svakako i naše balkanske države.

Ovaj tehnnoznanstveno-ekonomsko-politički sistem djeluje po principu *matrice*, baš kao u kulturnom filmu *Matrix* braće Wachovski. To, dakle, nije samo model koji je reprezentiran kroz određene, lokalizirane institucije, pa se tiče samo ovog ili onog područja ljudskoga života, što bi značilo da ga se može, uz određeni napor, reformski promijeniti ili dogovorno zamijeniti. Ovaj sistem sve obuhvaća i u sve prodire. On određuje kako javni, tako i privatni život; on kolonizira ljudsko mišljenje, djelovanje i stvaranje, ljudsku percepciju i akciju, vrijeme i prostor, ljudsku prirodu i ljudsko društvo, konačno, i ono ljudsko i ono ne-ljudsko. On obuhvaća i određuje čovjeka, u totalu i pojedinostima, a putem tehnnoznanstveno-ekonomsko-političke moći, koju daje čovjeku, također obuhvaća i određuje ono ne-ljudsko, prirodu u cjelini, globus. On je univerzum i apsolut. Izvan ovog *matrixa* ne može se ni stvarati, ni djelovati, a gotovo ni misliti. Izvan njega se, jednostavno, ne može živjeti.

U totalnom (ili totalitarnom) sistemu, koji predstavlja okvir današnjeg življenja, život je postao objektom radikalnih manipulacija. “Pa što onda”, reći će skeptik, “oduvijek je život bio objektom različitih manipulacija”. To je istina, ali nikada u ljudskoj povijesti nisu bila na raspolaganju sredstva da se do te mjere i na takav način znanstveno-tehničkoj, ekonomskoj i političkoj moći (i to simultano) ispоставi “goli život”, ljudski i ne-ljudski.

Naznake tog razvoja (kojeg se, od strane sistema, naziva “napretkom”) nalazimo već u počecima Novog vijeka, kod Francisa Bacona, jednog od rodonačelnika moderne znanosti. Upravo on je, jednim militantnim, skoro militarističkim riječnikom, iznio i utvrdio cilj jedne nove, moderne znanosti. Njegova poznata parola “Znanje je moć” implicira da čovjek ima ne samo mogućnost, nego i obavezu da stječe i uvećava svoju moć putem stjecanja i uvećavanja znanja, što se čini putem znanosti. Ta moć koju se stječe putem znanosti znači, pak, ovladavanje prirodom od strane čovjeka, odnosno porobljavanje prirode od strane čovjeka. Priroda je, u bejkonovskoj perspektivi, samo resurs koji može i treba biti beskonačno iscrpljivan od strane čovjeka i za čovjekovu korist, odnosno poligon za izživljavanje ljudske moći. Priroda nema nikakve druge, vlastite svrhe, ni dostojanstva, pa ne zaslužuje nikakav moralni obzir, niti poštovanje. A takva priroda, odnosno takva slika prirode, bila je omogućena dijeljenjem sveukupnoga bitka i svega postojećeg na *res cogitans* (misleću stvar; ono duhovno) i *res extensa* (protežnu stvar; ono tvarno), za što je zaslužan René Descartes, kojega stoga smatramo drugim rodonačelnikom tehnoznanosti, jer njegova je ideja omogućila konceptualno “umrtvljenje prirode” koju se onda podvrgava ne samo “bezdušnim” eksperimentalnim istraživanjima nego i jednako takvim manipulacijama, koje se, vidimo, može itekako dobro ekonomski i politički kapitalizirati. Međutim, tokom ovog razvoja došlo je i do zanimljivoga obrata: tehnoznanost, uz pomoć ekonomije i politike, nije objektivirala samo prirodu kao ne-ljudsku prirodu, nego je objektivirala i samoga čovjeka, tako da krajnja konzekvenca antropocentričkog subjektivizma nije tek ostvarenje znanstveno-tehničke vlasti nad ne-ljudskom prirodom, nego i objektiviranje samoga čovjeka. Isti onaj model ovladavanja, pokoravanja i destruiranja ne-ljudskoga sada se, u jednom ironičnom obratu, okreće protiv čovjeka. Uništavanje prirode pomoću tehničkoga mega-aparata provodi se na pretpostavkama moderne prirodne znanosti, a takva znanost nije samo protu-prirodna, nego je i protu-ljudska, jer predmetom tehnoznanstvenih manipulacija, pa čak i ekonomskog privatiziranja, nije samo ne-ljudska priroda koja sudjeluje u stvaranju i održavanju uvjeta ljudskog života, nego i sama narav čovjeka, primjerice, njegova genetska struktura. Sad kad je postalo očigledno da je i čovjek ugrožen u temeljnom sloju svoje egzistencije, napokon se postavlja pitanje o paradoksalnom spoju prividne ljudske svemoći i vidne krhkosti života.

U takvom se kontekstu pojavila bioetika.

* * *

Bioetika nije – kao što se to još uvijek često smatra – samo podvrsta etike kao tradicionalne filozofijske discipline (iako su filozofijska i etička teorija neizostavan sastojak bioetike), niti je samo “nova medicinska etika”, dakle, nova verzija tradicionalne medicinske etike (iako je medicina “rodno mjesto” bioetike). Bioetika također nije ni samo još jedna znanstvena disciplina, poput filozofije, teologije, sociologije, biologije, fizike itd. (iako ima neke odlike klasičnih znanstvenih disciplina kao što su predmet, metoda i slično). Bioetika nije nastala kao znanstvena disciplina, nego kao društveni pokret, u Sjedinjenim Američkim Državama, šezdesetih godina

dvadesetog stoljeća, kad su se pojavili sve jači zahtjevi građana za većim nadzorom i utjecajem u sistemu liječenja i zdravstvene skrbi te njihovo organiziranje. Teorijska bioetička refleksija došla je nedugo potom, ali ipak naknadno, kad su se logično povezali građanski angažman i teorija, odnosno kad su konkretna pitanja iz prakse dala poticaj teoriji, a teorija je zauzvrat usustavila ta pitanja i etablirala bioetički pristup.

Ostavimo li po strani ekonomski i politički aspekt prethodno opisanog tročlanog vladajućeg sistema današnjice, uzroci nastanka bioetike su, ponajprije, ubrzani napredak znanosti i tehnike te učestale i sistematske moralne dvojbe koje je taj napredak izazvao. Tehnoznanstveni napredak nije bio u jednakoj mjeri praćen i tzv. "moralnim napretkom". Prirodna znanost i tehnika naprosto napreduju, ali još uvijek ne daju odgovor na pitanje: što je napredak, kamo i zašto se napreduje, kao niti odgovor na pitanje: što trebamo činiti i smijemo li činiti sve ono što možemo činiti? Upravo je to temeljno pitanje: *Smijemo li činiti sve ono što možemo činiti?* Na pitanje "Što sve možemo stvoriti?" odgovaraju tehnika i znanost, ali one nemaju odgovor na pitanje o dobru i zlu, o ispravnom i pogrešnom, o dopustivom i nedopustivom, o moralnom i nemoralnom. Znanost i tehnika naprosto napreduju, a da ne definiraju cilj prema kojemu napreduju, napreduju besciljno i bezgranično. Određivanje tog cilja i tih granica je u djelokrugu etike. Ta su pitanja, s obzirom na kontekst u kojemu se danas postavljaju, postala kudikamo kompleksnija nego prije. Tradicionalni etički aparat pokazao se nedostatnim za artikuliranje novovrsnih pitanja i odgovaranje na njih. Riječima Hansa Jonasa, našli smo se u svojevrsnom "etičkom vakuumu": nova situacija zahtijeva "nova pravila etike, a možda čak i jednu novu etiku", kako kaže Jonas, jer se nalazimo na "ničijoj zemlji", u procijepu između prividne svemoći koju je čovjek stekao zahvaljujući tehnici i posvemašnje dezorijentiranosti u tom stvorenom svijetu. Prevlast prirodnih znanosti i tehnike nam je, s jedne strane, priskrbila ogromnu moć, ali nas je, s druge strane, dovela do toga da ne znamo čemu sve to služi. Štoviše, do toga da vidimo kako nas tzv. napredak ugrožava. Nesrazmjer između "viška moći" i "manjka odgovornosti", moći nad biosom (ljudskim i ne-ljudskim) i etike, doveo je do nastanka bioetike kao promišljanja problematike života u biomedicinskoj i ekološkoj sferi.

Sasvim konkretno, u različitim prikazima povijesti bioetike kao događaj koji je označio nastanak bioetike uzima se osnivanje prvog (bio)etičkog komiteta, kao tijela koje donosi odluke o dvojbjenim pitanjima u kliničkoj praksi, a to se zbilo 1962. godine, u Centru za umjetni bubreg u Švedskoj bolnici u Seattlu (SAD). Tamo je, naime, stavljen u funkciju prvi stroj za dijalizu, ali se odmah pojavio nerazmjer između tehničkih mogućnosti centra i broja bolesnika, te pitanje kojim pacijentima će se omogućiti dijaliza. Bilo je jasno da odluku ne mogu donijeti samo liječnici, tako da je osnovan komitet (u kojemu je bilo samo dvoje liječnika), a budući da je on *de facto* donosio odluke o tome tko će živjeti, a tko umrijeti, komitet je nazvan "Božjim komitetom". Tu se došlo do uvida da odluke koje se donose u medicini nisu puke tehničke odluke nego etičke odluke. Tu je osviještena jedna nova medicinska situacija koja je općenito zahtijevala novi pristup: novu vrstu institucionalizacije odlučivanja (etički komiteti vs. liječnički paternalizam) i novu vrstu refleksije

(“nova medicinska etika” vs. tradicionalna hipokratska medicinska etika). U svakom slučaju, ovaj je događaj dao značajan poticaj razvoju onoga što danas nazivamo bioetikom.

* * *

Međutim, sama riječ “bioetika” nastala je desetak godina kasnije. Nastanak bioetike, kao teorijske koncepcije i pod tim imenom, povezan je s američkim znanstvenikom Van Rensselaerom Potterom (1911-2001). Potter je po struci bio biokemičar, a čitavu svoju znanstvenu karijeru posvetio je istraživanju raka, u čemu je postigao zapažene rezultate i pritom odgojio generacije uspješnih znanstvenika. Riječ “bioetika” skovao je i počeo koristiti upravo Potter (zato ga se naziva “ocem bioetike”), i to 1970, u dva svoja članka, te godinu dana nakon toga, 1971, u knjizi *Bioetika: most prema budućnosti*. On je svojim “izumom” dao ključni poticaj daljnjem razvoju onoga što nazivamo “bioetikom”, jer je prepoznao i artikulirao do tada mutne predodžbe o izvorima, formama i razmjerima problema koji se tiču ugrožavanja života u tehnoznanstvenoj civilizaciji. Potter je u svojoj prvoj bioetičkoj knjizi izložio vlastitu bioetičku poziciju koju je nazvao “mostovnom bioetikom”. Kako je jednom prilikom sam rekao: “Riječ ‘most’ upotrijebio sam jer sam bioetiku shvaćao kao novu disciplinu koja će izgraditi most između prirodnih i humanističkih znanosti ili, jasnije rečeno, most između bioloških znanosti i etike...” Potterova je namjera bila da u svrhu rješavanja gorućih problema čovječanstva, a uz pomoć onoga što je nazvao bioetikom, doprinese premošćivanju jaza između znanosti kako bi čovječanstvo izgradilo čvrst most prema budućnosti. Njegov je motiv pritom bila, s jedne strane, nezainteresiranost etike i drugih društvenih i humanističkih znanosti za rastuće dileme u medicinskoj praksi i biomedicinskim istraživanjima, kao i za ekološka pitanja koja u to vrijeme još nisu bila tako široko diskutirana kao danas. S druge strane, njegove je bioetičke ideje motivirala nezainteresiranost liječnika i prirodnih znanstvenika za promišljanje i konceptualiziranje rastućih problema s kojima se svakodnevno susreću u praksi. Potterova bioetika htjela je dakle stvoriti most između prirodnih i društveno-humanističkih znanosti (prvenstveno bioloških znanosti i etike) i povezati ih u području biomedicine i ekologije, a s druge strane, izgraditi most od sadašnjosti prema budućnosti, odnosno osigurati ljudski opstanak (i kvalitetu ljudskog života), kao i opstanak prirodnog okoliša, tj. prirode (i kvalitetu života u cjelini). Polazište Potterove bioetike je teza da etika (više) ne može biti odvojena od bioloških činjenica. Uvid u umreženost problema i potreba umrežavanja pristupa tim problemima impliciraju jedan koliko obuhvatan toliko i dugoročan pogled, koji će se fokusirati na ono što Potter smatra ciljem bioetike, a to je – preživljavanje čovječanstva i Planete.

U tome je Potter bio sljedbenik Alda Leopolda (1887-1948), američkog šumara, konzervacionista i pisca, kojeg se smatra jednim od rodonačelnika suvremenog ekološkog pokreta, pri čemu se posebno ističe njegova posthumno objavljena knjiga *Almanah Pješčanog okruga* (1949), odnosno esej “Etika zemlje”. Prema Potteru, “kao prva osoba koja je objedinila i definirala riječi ‘zemlja’ i ‘etika’ u ekološkom značenju, Leopold je neupitno bio prvi bioetičar; on je prvi predvidio novu etičku

osnovu za ljudsko djelovanje, prvi je razvio ekološku etiku (koju je nazivao *etikom zemlje*) i prvi jasno obrazložio zašto je ona potrebna". Jedna od najsazetijih formulacija Leopoldove "etike zemlje" glasi: "Etika zemlje, naravno, ne može spriječiti miješanje, gospodarenje i iskorištavanje 'resursa', ali ona afirmira njihovo pravo na daljnju egzistenciju i, gdje god je to moguće, njihovu daljnju egzistenciju u prirodnom stanju." Zemlja je, kaže Leopold, "biotička zajednica" i "nije samo tlo; ona je fontana energije koja protječe kroz krug tala, voda, biljaka i životinja".

Nedugo nakon Potterova "izuma bioetike" ta je riječ prihvaćena od kruga ljudi sa Sveučilišta Georgetown – npr. Andre Hellegers – koji su je ugradili u naziv novoosnovanog *Kennedy instituta za proučavanje ljudske reprodukcije i bioetiku*. No, koliko je god za daljnji razvoj, odnosno ubranu ekspanziju bioetike to bilo značajno – što je priznavao i sam Potter – ipak se radilo o pogrešnom, krajnje suženom shvaćanju izvorne intencije koja je upisana u riječ "bioetika". Radilo se, takorekuć, o "debiliziranju" Potterova pojma bioetike. A to je bilo najuže povezano sa "zaboravom" Potterove zasluge u kovanju riječi "bioetika" te iniciranju bioetičke rasprave, o čemu je sam Potter 2001. godine zapisao: "Dugo vremena, od 1970. do 1990, nitko nije spominjao moje ime niti je želio biti dijelom misije. U Sjedinjenim Državama odmah se dogodila eksplozija korištenja riječi 'bioetika' od strane medicinara koji su propuštali spominjati moje ime ili naziv bilo koje od četiriju mojih publikacija objavljenih 1970. i 1971. godine. Nažalost, njihova je predodžba bioetike odgodila nastanak onoga što sada postoji."

U svakom slučaju, bilo je potrebno dosta vremena da se izvorna Potterova ideja ponovno probije u bioetički *mainstream*, na čemu je on sam također intenzivno radio. Svakako najvažnija stvar u tom smislu jest njegova knjiga *Globalna bioetika: zasnivanje na Leopoldovu nasljeđu* (1988). Ovdje su i dalje prisutne temeljne ideje i inspiracije iz tzv. "mostovne bioetike", ali su korigirane, precizirane i proširene, odnosno razrađene s obzirom na dotadašnji razvoj (i zastranjenja) bioetike: "Danas je nužno ići iznad Leopolda i iznad medicinske bioetike. Moramo uvidjeti da pretjerana specijalizacija u bilo kojoj branši može biti kontraproduktivna za cilj prihvatljivog preživljavanja na globalnoj skali. Dvije grane globalne bioetike treba harmonizirati i ujediniti do konsenzualnog gledišta koje bi se moglo nazvati globalnom bioetikom, naglašavajući dva značenja riječi 'globalna'. Sistem etike je globalan, s jedne strane, ako je ujedinjen i obuhvatan, a u uobičajenijem smislu, ako je proširen po čitavom svijetu."

Premda se u svjetskim bioetičkim raspravama još uvijek može pronaći mnogo znanstvenika koji bioetikom smatraju isključivo bavljenje problemima vezanim uz kliničku praksu, sisteme zdravstvene skrbi, biologijska, biomedicinska i farmaceutska istraživanja te njihovu primjenu, kao i druga pitanja koja se tiču ljudskoga života i zdravlja – širi pojam bioetike (koji uključuje kako biomedicinsku tako i ekološku problematiku) sve je izrazitiji, a primjereno ga iskazuje njemački filozof Otfried Höffe: "Bioetika (...) se razumijeva kao interdisciplinarno zasnovana znanost o preživljavanju, koja prvenstveno želi izgraditi mostove između duhovnih i prirodnih znanosti. Usmjeren protiv pukog instrumentalnog odnosa prema prirodi, bioetika se bavi gospodarskim, društvenim, političkim, kao i kulturnim pret-

postavkama ljudskoga odnosa prema prirodi. Proširena u područje biomedicinske etike, ona razmatra čudoredna pitanja rađanja, života i smrti, osobito s obzirom na noviji razvoj i mogućnosti biologijsko-medicinskoga istraživanja i terapije. Ona istražuje, među ostalim, moralnu problematiku pobačaja, sterilizacije i kontrole rađanja, (genske) manipulacije, eutanazije i eksperimenata na ljudima (...), kao i zaštitu životinja.”

* * *

Duh poterovske bioetike utjecao je i na nastanak i razvoj bioetike na našim prostorima, pri čemu su bila i još uvijek su najintenzivnija bioetička gibanja u Hrvatskoj. Priča o bioetici u Jugoistočnoj Europi zaslužuje posebno poglavlje koje ovdje nisam u mogućnosti ispisati, pa ću se zadržati na onom bitnom, a to je činjenica da se od kraja devedesetih godina dvadesetog stoljeća do danas – uz nevjerojatno brz razvoj bioetičkih znanstvenih istraživanja, bioetičkih diskusija (u znanstvenim krugovima i u javnosti), bioetičkog izdavaštva, bioetičke edukacije, bioetičkih institucija, itd. – u prostoru Jugoistočne Europe (tj. u zemaljama bivše Jugoslavije s Albanijom, Bugarskom i Grčkom), a u suradnji sa znanstvenicima iz drugih europskih zemalja (prvenstveno Njemačke) i svijeta, razvio i na globalnoj razini afirmirao originalan i inovativan koncept “integrativne bioetike”, za koji je zaslužan prvenstveno Ante Čović, profesor zagrebačkog Filozofskog fakulteta i, slobodno se može reći, *spiritus movens* regionalne bioetike.

Integrativna bioetika polazi od predmetne integracije svih aspekata života i od metodološke integracije pod vidom interdisciplinarnosti i pluriperspektivnosti, tako da bi ju se moglo definirati kao otvoreno područje susreta i dijaloga različitih znanosti i djelatnosti, te različitih pristupa i pogleda na svijet, koji se okupljaju radi artikuliranja, diskutiranja i rješavanja etičkih pitanja vezanih za život, za život u cjelini i u svakom od dijelova te cjeline, za život u svim njegovim oblicima, stupnjevima, fazama i pojavnostima.

* * *

Sastavnim dijelom integrativno-bioetičkih nastojanja je i projekt “europiiziranja bioetike”, odnosno utemeljenje i razvijanje “europske bioetike”, što podrazumijeva aktiviranje potencijala euro-kontinentalne filozofije i kulture u bioetičkom ključu, a to pak podrazumijeva istraživanje i reinterpretaciju cjelokupne europske tradicije pod vidom zahtjeva koji dolaze iz polja bioetike. Europska bioetika mišljena je kao plodotvorna dijaloška, a ne kao banalno polemička protuteža anglo-američkoj bioetici koja se razvijala uglavnom na utilitarističko-pragmatičkim postavkama.

U tom smislu, najznačajniji poticaj integrativno-bioetičkim kao euro-bioetičkim nastojanjima bilo je “otkriće” Fritza Jahra, koje dugujemo njemačko-američkom filozofu i bioetičaru Hans-Martinu Sassu, premda su u istraživanje Jahrove bioetike najviše energije uložili i na osnovi toga najviše rezultata postigli Amir Muzur i Iva Rinčić s riječkog Medicinskog fakulteta. Naime, Nijemac Fritz Jahr (1895-1953) – filozof, teolog i muzičar po obrazovanju, a protestantski pastor i učitelj po

zaposlenju – još je 1926. i 1927. a zatim i u narednim godinama, objavljivao članke u kojima je (dakle, pedesetak godina prije Pottera) koristio termin “bio-etika” i artikulirao jednu bioetičku koncepciju na koju se današnja bioetika može oslanjati jednako kao i na Potterovu. Specifičan (i u ono vrijeme ne tako uobičajen) pogled na “etičke odnose čovjeka prema životinji i biljci”, kako glasi podnaslov Jahrova članka “Bio-etika” iz 1927, bazira se na onome što ovaj “praotac bioetike” naziva “bioetičkim imperativom”. Parafrazirajući glasoviti kategorički imperativ Immanuel Kanta, Jahr poručuje: “Poštuj svako živo biće kao svrhu po sebi i po mogućnosti postupaj s njim kao takvim”. Iz toga proizlazi ne samo opći bioetički zahtjev za prepoznavanjem, uvažavanjem i poštovanjem svrhe i vrijednosti svega živoga, nego i vrlo konkretne upute za ljudski odnos prema životinjama i biljkama. A sve to Jahr je gradio pozivajući se u jednakoj mjeri na prirodnoznanstvena istraživanja, filozofske teorije i religijska učenja – upravo interdisciplinarno i pluriperspektivno.

Desetljećima nakon Jahra, a nekoliko godina nakon Potterova “bioetičkog nastupa” (no neovisno i o Jahru i o Potteru), njemačko-američki filozof Hans Jonas (1903-1993) ponudit će, u okviru “etike odgovornosti” kao ekološki usmjerene etike budućnosti, svoju reformulaciju Kantova kategoričkog imperativa: “Djeluj tako da su učinci tvoga djelovanja podnošljivi s permanencijom pravog ljudskog života na Zemlji; ili negativno izraženo: Djeluj tako da učinci tvojeg djelovanja ne budu razorni za buduću mogućnost takvog života; ili jednostavno: Ne dovodi u opasnost uvjete za neograničeno postojanje čovječanstva na Zemlji; ili opet pozitivno upotrijebljeno: U svoj sadašnji izbor uključi budući integritet čovjeka kao su-predmet svoje volje.” Budući da i iz Jonasove etičke koncepcije proizlaze vrlo konkretni zahtjevi koji se ne tiču samo međuljudskog djelovanja, nego i ljudskog odnosa prema ne-ljudskim živim bićima i prirodi u cjelini, njega se također može uvrstiti u “(euro) bioetički Olimp”.

Govoreći o starim, ali novootkrivenim (ili barem: iznova temeljitije istraživanim) pred-oblikovanim bioetičke ideje, neizostavno je osvrnuti se na Alberta Schweitzera, rođenog 1875. u elzaškom (tada njemačkom, a danas francuskom) mjestu Kaysersberg. On je bio filozof i mislilac, teolog i protestantski pastor, muzikolog, orguljaš i graditelj orgulja, prirodnoznanstvenik i liječnik. Zahvaljujući svom medicinsko-humanitarnom, etičko-filozofskom i antinuklearno-aktivističkom djelovanju, 1952. je dobio Nobelovu nagradu za mir. No, ključno je to da je Schweitzer 1913. otišao u Afriku te u mjestu Lambaréné (u današnjem Gabonu) osnovao bolnicu koju je vodio sve do smrti 1965. godine, a u tom je periodu koncipirao i u brojnim djelima razvijao “etiku strahopoštovanja prema životu”, zbog čega ga se s pravom smatra pretečom bioetike. A ideja o takvoj jednoj etici Schweitzeru je došla kao neočekivano prosvjetljenje. Ploveći, u predvečerje jednoga dana, rijekom Ogouwe, ugledao je ispred sebe skupinu vodenkonja koja ga je u tom osebnom ambijentu oduševila, te mu se “bez nagovijesti i ozbiljnog istraživanja” pojavio izraz “etika strahopoštovanja prema životu”. I, kaže Schweitzer, “željezna su se vrata otvorila” – neka vrsta kristaliziranja cjelokupnog intelektualno-filozofskog i životnog iskustva. Središnja misao etike strahopoštovanja prema životu glasi: “Ja sam život koji hoće živjeti usred života koji hoće živjeti.” Dakle, svatko od nas stoji

usred života, usađen je u život, pulsira usred pulsirajućeg života; umreženi smo u gustu, neraspletvu mrežu, a svaki pokušaj da se iščupamo iz te mreže, ohrabreni mogućnošću da se intelektualno i konceptualno izdvojimo iz nje, završava faktičnim kidanjem te mreže. Drugim riječima, mi ne živimo samo u ljudskome svijetu, kako smo naučeni da mislimo, nego živimo usred prirode; mi ne živimo usred “mrtve prirode”, nego usred žive prirode, usred života. To nas obavezuje da sebe drugačije poimamo i da na drugačiji način razmišljamo o svome odnosu prema ne-ljudskom. Dodatno, na praksu usmjereno objašnjenje Schweitzerove bioetike može biti sljedeći navod: “Princip ne-ubijanja i nenanošenja štete ne bi trebalo smatrati svrhom po sebi, nego je on sluga suosjećanja i podređen je suosjećanju. Stoga mora biti povezan sa stvarnošću na praktičan način. Istinsko strahopoštovanje prema životu pokazuje se u činjenici da čovjek prepoznaje poteškoće koje su tom principu inherentne.” A potpuno svjestan da svoj bioetički apel upućuje krajnje “antibiotičkoj kulturi”, uključujući i arogantnu znanost o prirodi, Schweitzer kaže: “Boli me kad razmišljam da mi nikad ne uvažavamo apsolutno misteriozni karakter Prirode, nego uvijek tako samopouzdana govorimo o njezinu objašnjavanju, pri čemu idemo u sve kompliciranije opise koji ono misteriozno čine samo još misterioznijim.”

* * *

Svi navedeni mislitelji, općenito govoreći, zagovaraju repozicioniranje čovjeka u prirodnom svijetu. No, osim ovih epohalnih zadaća koje se očituju u tranziciji iz antropocentrizma prema biocentrizmu – dakako, sa konkretnim zadacima koje se tiču i svakodnevnog djelovanja – bioetika ne zaboravlja ni svoj “prizemniji” angažman u biomedicinskoj sferi. Dapače, glavina bioetičkih rasprava još uvijek se vodi u toj sferi, pa upravo zato treba inzistirati na usmjerenju bioetičkog pogleda na naše ugrožene susjede na ljestvici živoga – biljke i životinje – i to ne samo “principijelno” nego također uzimajući u obzir zastražujuće razmjere iskorištavanja, mučenja i ubijanja životinja u raznoraznim industrijskim pogonima diljem svijeta (i “iza svakog ćoška”), kao i dalekosežne i opasne manipulacije biljnim svijetom, primjerice, one koje poznajemo pod imenom genetičkih modifikacija i biopiratstva.

* * *

U svom multidimenzionalnom predmetnom postavu – u čitavom rasponu pitanja od kliničko-medicinskih do globalno-ekoloških, takoreći, od bolničkog kreveta i znanstvenog laboratorija do istrebljenja vrsta i globalnog zatopljenja – bioetika nije tek “mudrovanje o životu” nego je i važan društveni pothvat. A i to možemo razmatrati na primjeru bioetike u Jugoistočnoj Europi.

Bioetika može biti faktor integracije ne samo u striktno bioetičkom smislu i u smislu znanosti uopće, nego i mnogo šire. Kao prvo, pitanja o životu i o manipulacijama životom – kao osnovna bioetička pitanja – “poništavaju granice koje obično dijele naše discipline i polja rada”, kako je to jednom rekao Jonas. Kao drugo, to se zbiva i na kulturnoj razini. Usprkos tome što specifična pitanja koja se tiču života često produciraju različite odgovore, ona ukazuju na zajedničku podlogu svih naših

problema i otvaraju jednu pomirujuću, zajedničku (i humanističku i biocentričku) perspektivu. Bioetika je u stanju da naglasi razlike, ali i da pronade temeljno zajedništvo na koje nerijetko zaboravljamo. Integrativna uloga bioetike u Jugoistočnoj Europi sastoji se, među ostalim, u tome što se pitanja života i kvalitete života (biomedicinska i ekološka pitanja) prepoznaju kao važna pitanja zajedničkog života i zajedničkog dobra, nasuprot onim pitanjima koja su desetljećima predstavljala izvor konflikta. Ta pitanja, pak, zahtijevaju dijalog i suradnju po strani od različitih identetskih pripadnosti i opredjeljenja. U regiji koja je opterećena političkim, a nedavno i ratnim konfliktima, u regiji koja je također sama po sebi premrežena različitostima (koje su često bile izmanipulirane na taj način da ih se predstavljalo kao izvor sukoba ili kao dobar razlog za sukobe) – bioetička je rasprava više nego ljekovita. Ona, u pozitivnom smislu, predstavlja alternativu i subverziju. Uviđa se da su od svih tih razlika i lomova važniji epohalni lomovi svojstveni znanstvenotehničkoj civilizaciji, kojima se pridružuju globalni ekonomski i politički potresi, a koji se, svi skupa, prelamaju i preko Jugoistočne Europe. Primjerice, naglašavaju se temeljna pitanja ljudskoga opstanka i očuvanja uvjeta života nasuprot pitanjima rata i konflikta oko površnih i historijsko-politički produciranih problema. Zahtijeva se jedna sustavna izgradnja svjetonazorske, kulturne, etičke i društveno-političke orijentacije naspram mutnog pojma “tranzicije” koji obilježava javni diskurs u post-komunističkim zemljama, a zapravo predstavlja izliku za uvoz neoliberalističkog kapitalizma, koji nikad nije bio demokratski legitimiran. Nudi se, također, znanstvena i kulturna suradnja umjesto puke ekonomsko-političke suradnje kakvu promoviraju tzv. “euro-atlantske integracije”.

Osim toga, na ovom prostoru također postoji, kao i bilo gdje drugo, stalna opasnost zatvaranja u svoju znanstvenu i stručnu perspektivu, jednako kao i u onu svjetonazorsku. Uz opasnost da zazvučim stereotipno, klišeizirano – reći ću da za to nema drugoga lijeka osim dijaloga. Kada kažem “dijalog”, izgovaram to imajući u vidu čitavu filozofijsku (i pogotovo hermeneutičku) prtljagu koju sa sobom nosi taj pojam. Ideja pluriperspektivizma se, po mome mišljenju, pokazuje kao reflektirana metodološka nadgradnja onoga što su filozofi od Heraklita i Platona do Gadamera i Levinasa govorili o *logosu* i *dialogosu*. Zato tu riječ, “dijalog”, jednako kao i “pluriperspektivizam”, koristim s uvjerenjem da ona nešto doista znači: da nije samo “lijepa ideja” ili ideja “lijepih duša”, nego da funkcioniра u praksi, čak i u jednom takvom “minskom polju” kao što je bioetika. U dijalogu se svatko iz svoje temeljne znanstvene ili svjetonazorske pozicije povlači korak natrag kako bi bolje vidio drugoga, a zatim drugome izlazi u susret. Razumijevanje, koje se pritom zbiva, na ovaj ili onaj način prerasta u sporazumijevanje. I zato ni dijalog ni pluriperspektivizam nisu tek epistemološki, metodološki, ontološki, antropološki ili estetički pojmovi, nego prvenstveno etički. No, ne treba idealizirati: praksa dijaloga i pluriperspektivizma nije uvijek lagana. Dapače, ponekad je to vrlo napeto i bolno. Ali ako dijalog ostaje otvoren, ako se sporne točke dijaloga pretvaraju u plodotvornu polemiku, koja se bazira na argumentima, i ako postoji temeljna spremnost da se drugoga upozna i prizna u njegovoj različitosti, te da se vlastiti stavovi revidiraju u dotad nepoznatom ili neshvaćenom svjetlu – raznolikost i različitost se može shvaćati kao

bogatstvo koje se, dijalektički i sintetički, u konačnici opet pokazuje kao bogatstvo, i to kao “obogaćeno bogatstvo”.

Preduvjet toga je razvijanje i njegovanje jednog “pluriperspektivističkog refleksa”, u prepoznavanju, artikuliranju i rješavanju problema. No, da bi se izbjeglo opasnosti poput kratkovidnog ili slijepog “etičkog relativizma”, potrebna je permanentna kritika i autokritika, odnosno metodološka strogost i etička odgovornost u prakticiranju pluriperspektivizma. Ta vrsta strogosti i odgovornosti nije sputavajuća, nego upravo oslobađajuća. Jer: jedina zabrana koja proizlazi iz pluriperspektivističkog pristupa je – zabrana monoperspektivizma. Ni jedan pristup – ako je izoliran od drugih pristupa – ne može imati monopol na istinu. Ne postoji niti mnoštvo istina (kako misle neki postmodernistički filozofi), niti jedna definitivna i vječna Istina koju treba otkriti. Istina, da parafraziram Antu Čovića, može biti samo jedna (jer bi inače čitava filozofija, kao i svaki drugi duhovni napor, bila besmislena), ali se nju konstituira u pluralizmu perspektiva.

* * *

Iz prethodnih zabilješki moglo je postati jasno da bioetiku treba poimati i kao teoriju i kao praksu, i kao njegovanje senzibiliteta za život u najširem smislu i kao življenje u skladu s time, i kao izgradnju jednog novog svjetonazora i kao društveno-politički aktivizam. Bioetika, kao (novo)otvoreno područje refleksije i akcije, zaista omogućuje da se istovremeno promišljaju načelna i temeljna pitanja o životu te rješavaju specifični i konkretni problemi života. A na bioetičarima je da iskoriste tu mogućnost. Uz važnu napomenu: s obzirom na naznačenu narav bioetike i ukratko prikazanu njezinu (pra)povijest, “bioetičarima” se mogu smatrati ne samo oni koji se u institucionalnim okvirima i s određenim akademskim ovjerama bave bioetičkom problematikom, nego i svi oni koji misle i djeluju u duhu bioetike, polazeći od toga da je “živjeti usred života” ujedno i pravo i dužnost, i privilegij i obaveza, i moć i odgovornost.

DNEVNIK

Milica Nikolić

Milica Nikolić

Dnevnik čitanja

Časopis *BOREC*

Prvi put pišem za *Dnevnik čitanja* o jednom časopisu. I to slovenačkom. U rukama mi je *Borec*, koji izlazi u Sloveniji (u Ljubljani). Izdavač je preduzeće Sophia, koji ima dva uređivačka odbora: jedan iz Slovenije, drugi međunarodni - članovi su pisci iz Tuzle, Zagreba, Rijeke (Daša Drndić), Berlina, Milana, Njujorka, Bazela. Dobila sam ga od prevoditeljice Mice Matković, koja je za poslednji broj (703-705) prevela Krležu i Oskara Daviča.

Časopis *Borec* osnovao je decembra 1948. Savez boraca i učesnika narodnooslobodilačkog pokreta Slovenije. Danas njegovo izlaženje pomaže država.

Mica Matković je prevela izuzetno zanimljiv i inspirativan Krležin esej iz 1933. u kome ovaj pisac razmišlja o istoriji Evrope u širem društvenopolitičkom i umetničkokulturnom kontekstu.

Esej je preuzet iz Krležine knjige koja je izišla u Zagrebu 1935. godine, mada je najviše Krležinih eseja objavljeno u beogradskom književnom časopisu *Danas*, koji je izlazio januara-maja 1934. (peti broj je zabranjen). Uređivali su ga Krleža i Milan Bogdanović, a saradivali su levičari i nekoliko nadrealista (naravno, takođe levičara).

Saznajemo da su se Krleža i Oskar Davičo upoznali 1937, kad je Krleža krišom posećivao Mošu Pijade, koji je bio njegova partijska veza. O tome susretu nas detaljno obaveštava Davičo u svom tekstu *Susret sa Krležom*, objavljenom 1953. u Zagrebu (*Republika*).

O svemu tome, nepoznatom i zanimljivom, možemo se obavestiti u poslednjem broju časopisa *Borec*, koji se, verujem, može naručiti. Adresa je Einspielerjeva br. 6, 1109. Ljubljana.

Michelangelo / Studija ženske glave

SUSRET S KRLEŽOM

Oskar Davičo

Druže uredniče, izvini za zakašnjenje. — Napisao sam pre neki dan još vrlo lako dvadesetak stranica i oturio ih s još većom lakoćom. Ne umem da pravim memoarski tekst. Sve je u onom mom sećanju bilo izmišljeno. Tojest, polazilo je od nekoliko činjenica iskristaliziranih već u mit, ali sve drugo oko te mršave i nepropečene ćulbastije, predstavljalo je vrlo sumnjiv analitički vegetarijanski garnirung. Ne usudujem se da ti ga pošaljem. A možeš zamisliti šta je za mene značio i znači taj susret i kakve sve mitomanske valere izvlačim iz činjenice da se on odigrao na planu koji na prvi pogled nema veze sa književnošću, bar ne za one koji se u posljednje vreme sve bezobzirnije pozivaju na eksteritorijalnost umetnosti, na njenu slobodu od balasta vremena i prostora, da bi zatim sami servirali olupine sopstvenih regresivnih raspoloženja i »ugodaja«. Kao svaki književni početnik, komunista usto, osuđen zbog mitrovačkog i lepoglavskog hijatusa da dvaput star-

tujem u literarnom maratonu, pre i posle robije, ja sam zamišljao tada da ću kad za koji mesec objavim nekakve svoje čindaratabumbumbum stihove, jednog jutra dobiti zadivljeno pismo u kome me glavom i svojeručno Krleža poziva da se sastanemo u nekoj bleštavoj sali da bi mi tamo na očigled celog sveta izrazio svoje divljenje.

Ali ja sam se sastao s njim pre no što sam objavio ijedne svoje pesme, koje i publikovane (jasno) ne bi (prirodno) imale za posledicu ni zadivljeno pismo iz mašte, ni sastanak u sali, makar i kafanskoj »pred celim svetom«, ni glasni izraz poštovanja prema mojim polupismenim mucanjima. Mislim da veliki, pravi pisac nikad i ne sanjari tako inferiorno bršljanski i ubeđen sam, da Krleža naprimer, nikad nije računao na pomoć te vrste čak ni kad mu je bilo dvanaest godina. Uostalom, ja sam uprkos godinama nastavljao posle robije kao i pre nje, da nedoraslo zamišljam Krležu kao bradatog i neustrašivog gorogana sa slike Lj. Babića, koji se na ringu naše književnosti (i ne samo književnosti) simultano boksuje sa stotinama jadnih škorpiona, ali otrovnih šampiona reakcije i da je on u stanju da ih sve jednim rečeničnim udarcem po tommikovski da nokautira kao što je to uostalom učinio u »Obračunu s njima«, i ne samo tamo. Nisam zamišljao da izgleda obično i zato nisam ni pomislio na njega kad sam tačno u određeno vreme ugledao ona dva čoveka koji su mi dolazili u susret.

Bilo je letnje popodne, a Garašaninova ulica disala je kao neka puna kučka u snu, sito, sporo, lenjo i bešumno. Ljudi, ptice, mačke, deca, lopte, sve se utišalo pod suncem što je izlivalo svoj usijani cink od čije divlje jare nije štitió ni gustiš lipe ni još uvek kratke, ali nejednake senke s desne ulične strane gde su, kao i svuda u Beogradu, tako bezuspešno alternirale petospratnice sa straćarama, nove novcate i ružne građevine sa ogoljenim, natrulim i sakatim kućercima.

Jednog sam od dvojice ljudi, koji su izbili iz Kralja Milana, poznavao — moja viša veza. Drugi mi je bio nepoznat. Brz pogled registrova njegov srednji rast, snažan i pun, njegov hod rezak, odlučan, uprkos džombi koje mu nisu smetale da hita ne obraćajući pažnju na njih. Takav korak siguran u sebe, (pomislio sam) volim, uliva poverenje, utoliko više što je i neupadljivost odela od dobrog štofa ali najkonvencionalnije sivog, podvlačila ležernost nepoznatog čoveka i prirodnost koju nenamršteno poseduju jaki ljudi nemajući potrebe da vise na prvom utisku koji će ostaviti. Za njih je važno ono posle.

Eto, ponovo izmišljam, Ili ne?

U to sam doba imao svakodnevno puno sastanaka s nepoznatim ljudima koji su po logici posla i opasnosti, trebali da ostanu nepoznati i koje, prema tome, nisam nikad radoznalo zagledao. A i što bih? Znao sam: studenti ne nose kravatu, a njihove šarene košulje i platnene pantalone, njihove neočešljane kudrave kose, neobrijani obrazi, zajedno sa svežinom, vernošću i smelošću — bili su na izvestan način svojevrsna uniforma. Radnici su opet imali svoj stil. Bilo je i drugih: advokata, lekara, profesora. Oni su se mahom oblačili s pedanterijom i pretencioznošću anonimnih javnih radnika, nesigurnih da će ih sredina u koju zalaze po zadatku, prihvatiti i priznati za svoje. Ali čovek koji mi je išao u susret zajedno s mojom višom vezom zračio je upravo sigurnošću što je toliko nedostajala drugima iz liberalnih profesija. Ta se sigurnost javljala nekom spontanom, nenaglašenom nenametljivošću i skromnošću koje nisam mogao da ne primetim. Bile su van uobičajenog. Biće da sam zato prekršio stečenu konspirativnost, nalik na neravnodušnu ravnodušnost i, prilikom rukovanja digao pogled do očiju Nepoznatog. Učinile su mi se sive, male, dobre, neprozirne i nepodnosivo pronicave uprkos očiglednog nepretendovanja da im se dade takav izgled.

— Je li uređeno? — upitala me je viša veza.

— Sve! — odgovorio sam sa sigurnošću koja mi je ustvari nedostajala. Nisam bio sasvim uveren da ćemo lako prodrati u bolnički krug. Nije bio dan poseta. Sem toga, žandarm Miloš za koga sam pre doznao da će stražariti od 5 — 6, javio se, kako sam prilikom jutrošnjeg proveravanja utvrdio, na lekarsku, nije se osećao dobro, a ako ga zameni Vujica, još može pokušati da me otera ili čak i uhapsi. Usto, lekarima je moglo da padne na um da baš danas popodne operišu Mošu Pijade...

Ali sve što sam tada radio izgledalo je da istavlja nepredvidive prepreke koje su me osuđivale na improvizaciju i u najpripremljenijim akcijama. S te tačke posmatrajući stvari, ja nisam prevario svoju višu vezu. Sve što je moglo da se isplanira, sve što je zavisilo od moje volje i mogućnosti bilo je dakle urađeno i predviđeno. Održaće se, jamčim, sastanak koji je trebalo da po svaku cenu održi (tako mi je juče ujutro saopšteno) jedan drug (ovaj tu) sa Mošom Pijade dovedenim pre neki dan iz mitrovačke kaznionice na operaciju u II. hirurški paviljon Univerzitetske klinike.

Nepoznati i ja produžili smo sami niz Garašaninovu prema bolnici. Moja uloga u celoj stvari bila je tehnička, u neku ruku inferiorna (takvih uloga, jasno, nije bilo u ilegalnom radu, samo ja sam to tako u onom času osetio), ali čovek koga sam vodio na sastanak s Mošom nastavio je da priča duhovito, bogato, superiorno i vrlo jednostavno o lipama o kojima je počeo još dok je bila tu viša veza, o nebu, o Mošinim minhenskim i ohridskim slikama, o svemu što je žrtvovao jedan umetnik koga su moralne i intelektualne nužnosti odvele na put borbe za komunizam. I ako sam u dva ili tri maha putem upitao ponešto, bilo je to zato što mi je stalo da nas dvojica, drug i ja i pred kućepaziteljicom koja je izvirivala iz neke kapije, pred invalidom koji je prošao udarajući bukovom nogom, pred detetom koje je uz larmu koturalo svoj gvozdeni obruč, izgledamo kao dva stara poznanika koja pričaju o svojim najsvakodnevnijim stvarima. Naglašeno mi je da ne smem da dozvolim da se išta neprijatno dogodi tom čoveku, kraj mene sada, iako mi nije saopšteno ko je on. Smatrao sam da tako treba i ja nisam o tome razmišljao.

Ali i ne razmišljajući, iz načina na koji je Nepoznati govorio, asociirajući uvek smelo i suvereno, otkrivajući ogromna poznavanja i zapanjujuću inventivnost, ja sam sve više sticao utisak da on to odnekud govori nekim meni nekako poznatim rečenicama. Gde sam ih samo već čuo, gde čitao? Poznato je zvučala u njima više izvesna neponoviva intonacija koja me je nagonila da se to pitam, više neki znani odjek u fakturi tih rečenica punih vazduha, obimnih pluća, sugestivno, snažnog daha, neočekivanih obrta, jednog konstantnog smenjivanja čulnih i misaonih zapažanja i uopštavanja. Ja sam, dabome, sebi zabranjivao radoznalost, ali i bez zabrane ne bih više mogao biti znatiželjan. Stigli smo nadomak bolničkog ulaza.

I baš tada, ne misleći ni na šta drugo više, sem na ono što me otsad čekalo, ispod te normalne, akcione koncentrisanosti u meni se vrlo glasno ponovilo razgovetno pitanje, ali kao bliže odgovoru, odjekujući zvonko i veselo kroz tišinu moje obuzetosti zadatkom. Ali čuvar se isprečio.

— Ne može. Odbi.

Okrenuh se drugu i rekoh mu na tobožnjem francuskom, namenjenom drugome, čuvaru.

— Passez, monsieur le professeur!

Propustivši nepoznatog s prenaglašenim poštovanjem, okrenuh se ljutito poluuniformisanom poluportiru, poluagentu:

— Profesor je sad doputovao iz Pariza da operiše ministra, a ti mi tu...

Prošli smo. I kad smo već prošli, stiže mi neočekivano odgovor na maločasnje pitanje. Nasmehim se. Jasno, nepoznati drug mora da je krležijanac, stari neki ilegalac iz Hrvatske koji je u »prozorima« između sastanaka i konferencija čitao izgleda samo Krležu i napunio se kao sunder u tolikoj meri njegovim mislima i rečenicama da više i ne ume da govori kao običan borac kakav je bez obzira na funkciju koju može da vrši. Nasmehio sam se, bilo mi je drago što ću mu pri povratku sve to reći i dodati hvalisavo da su i mene na robiji (a to mu mogu kazati jer je on sigurno stari drug) smatrali krležijancem, jer sam diskutovao protiv onih koji su tvrdili da je Krleža nepristupačan radničkoj klasi, objašnjavajući im da pisci treba da izraze intenzitet revolucije bez obzira na sadašnji nivo masa koje je nose.

Ali Nepoznati se trgao od mog osmeha kao od nečeg neugodnog.

— Šta vam je smešno? — upita me refleksno, ali suzdržano.

— Ništa.

— Ipak. Nešto od onog što sam rekao?

— Možda način na koji ste rekli.

— Kako način, moliću vas.

— Setio sam se jednog druga. Toliko je čitao Krležu da je već tražeći čašu vode bezuspešno pravio krležijanske rečenice. A vama one polaze za rukom, a da ne izgledate namešteni...

Tad ugledah crvenkastozelenkasti koporan. Miloš je sedeo kraj Moše u plavobelom bolničkom mantilu. Stari se smejao i, prkoseći po običaju, zafrkavao žandarma.

Nepoznati me odobrovoljen uhvati za ruku.

— Nismo se upoznali.

— Nije običaj! — odvratih mu i pridem Milošu, pljesnem ga oduševljeno po plećima, uzmem ispod miške, odvedem u stranu i počnem da mu pričam priču spremljenu za njega: Anka, bolničarka na dermatološkom, znaš je, rekla mi je preksinoć da ti kažem ako te vidim... I tako dalje. Žandar me je slušao oborene glave, očito uzbuđen. Bio je stidljiv.

— Sve ti je to rekla, časti ti?

— Časti mi.

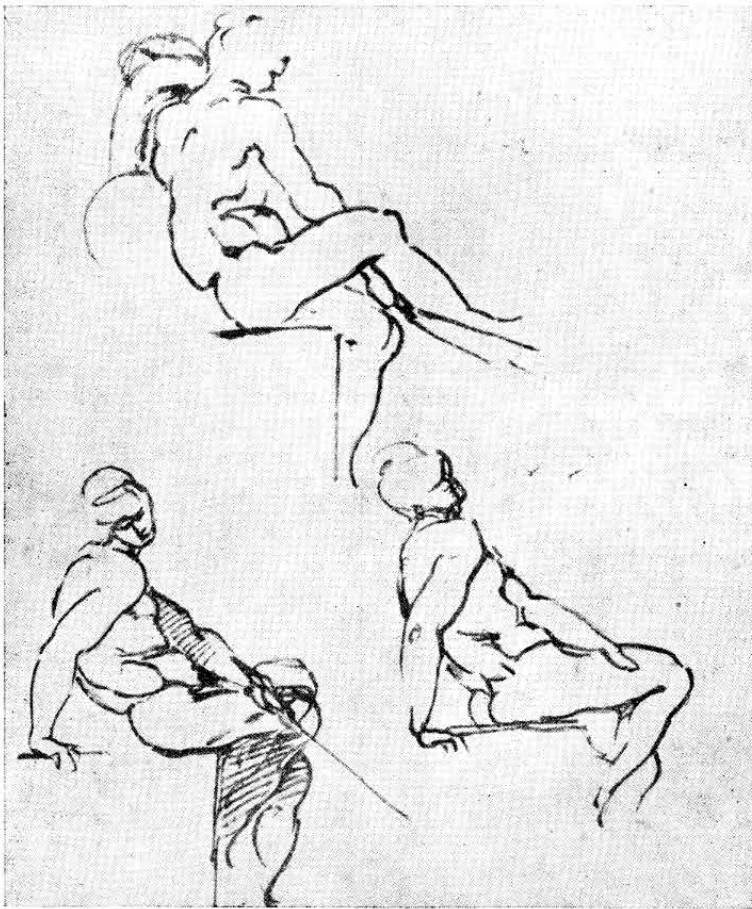
Odjednom zastanem, presečen. Okrenem se naglo, pogledam preko kaplarske zvezdice: sedeli su na klupi i gledali se bez reči, robijaš i pisac (znao sam pouzdano sad). Bili su tronuti i uplašeni sopstvenog uzbuđenja, nekako zgrčenih očiju, kakve imaju muškarci koji nikad ne plaču. To je Krleža? Bilo mi je odmah jasno. Laž. Tek sad. Ne liči! pomislih. I pitanje i odgovor dostojni mene — glupi. A Moša, liči li on na robijaša? Mirno i drsko uzimao je paketić iz Krležinih ruku i stavljao ga u košulju. Kao da je to što čini dozvoljeno. Ne liči. Čovjek ne mora da liči na ono što radi, ali ovaj pisac govori privatno, usput rečenice kakve piše. Najlepše. Ja takve ne umem ni da napišem posle deset prepisivanja, akamoli da izgovorim ne misleći na njih kao on, znači: nisam još pisac.

Miloš htjede da se okrene, vrati me Anki, počeh da ga zasipam detaljima koji su trebalo da ga uvere da ga ona ipak voli i da je vreme da se usudi da joj otvoreno pride i da se »ofira«. Izmišljao sam iz mesta. Moša će imati dugo sigurno da priča

s Krležom. Od moje sposobnosti da zaintrigiram Miloša, zavisilo je koliko će svega što treba da mu kaže stići da izrekne. Zadatak je glasio: omogućiti im što duži razgovor. Miloš nije smeo da se okrene. Pričao sam mu...

Eto, družo uredniče, prestajem na ivici laži. Čini mi se da je sve ovo dosad rečeno istina, mada je prošlo šesnaest godina od onog julskog popodneva, iako je moje pamćenje čudljivo i nesigurno. I danas kad taj susret živi u meni izdžidžan maštom, izgleda mi da sam sreo Krležu lepše no što je to i jedan pisac mogao poželeti, tamo gde jedan početnik i treba da sretne velikog književnika: u jednom detalju velike borbe za život, za slobodu, za stil.

Michelangelo / Aktovi (Studije za svod Sikstine)

Jovanu Ćirilovu s pijetetom i dubokim poštovanjem

Moj višedecenijski prijatelj – filozof, pisac, pesnik, teatrolog, znalac kome sličnog nikad nisam srela – napustio nas je ovih dana. Svakodnevno slušamo izjave njemu bliskih i dalekih, mudrih kao on, i manje mudrih, ali koji štedro izražavaju svoje poštovanje, bolje reći divljenje prema čoveku jedinstvenom ne samo kod nas nego i u “belom svetu”.

Evo njegove “biografije” (nijedna uobičajena reč mi ne odgovara kada govorim o Ćirilovu).

Rođen je 1931. u Kikindi, preminuo 2014. u Beogradu. Diplomirao je filozofiju na Beogradskom univerzitetu 1955. Bio je na čelu Jugoslovenskog dramskog pozorišta 15 godina, a od osnivanja do smrti umetnički direktor i selektor *Bitefa*. Od 2001. do 2007. bio je predsednik nacionalne komisije Jugoslavije a potom Srbije pri *Unesku*. Napisao je dve drame, dva scenarija za filmove, nekoliko radio-drama... Autor je jednog romana, više zbirki pesama, mnogih teatroloških studija, knjiga uspomena, mnogih antologija i rečnika. Preveo je drame Brehta, Ženea, Stoparda, Sama Šeparda, Mameta... i mjuzikl *Kosa*.

Govorio je nemački, engleski, francuski, španski i italijanski, učio je kineski i romski. Dobio je dve *Sterijine nagrade* za pozorišnu kritiku, *Oktobarsku nagradu* za životno delo. Francuska ga je odlikovala zvanjem *Viteza umetnosti i književnosti*.

Dala bih sada Ćirilovu reč. Navešću poslednju *Reč nedelje*, rubriku koju je pisao za nedeljnik NIN. Želeo je da bude objavljena nakon njegove smrti.

“Jednog *Ja* manje je na svetu. I to moga *ja*. To svi drugi znaju, osim mene koji više ne postojim. Lakše je ne postojati, nego postojati. Telo je jedino stanište svakog *ja*, ali telu nije lako što u njemu prebiva jedno *ja*. *Ja* muči telo, a i telo muči – *ja*. Oni su u grčevitom zagrljaju dok postoje. *Ja* je svesno da ne može bez tela, a telo ne zna ništa. Ono prosto postoji ne zbog *ja*, ali kao da je tu zbog *ja*.

Otkako je ljudskog roda, bilo je neponovljivih *ja*. Svet postoji dok ga jedno *ja* samosaznaje. I kad njega nema, kao da nema ni sveta. A ima ga. Koliko je za našeg življenja otišlo raznih *ja* iz života, i svet je nastavio da postoji bez tih *ja*. To je dovoljan dokaz. Evo, mene više nema, a svet postoji.

Аз буки вједи је почетак црквенословенске азбуке. А Б В... “Аз буки вједи” нису само слова, него имају значење: “Ја слова знам”.

Ja je srodno sa helenskim i latinskim ego, gotskim ikk, nemačkim ich, litvanskim aš i hetitskim ukka. Nije slučajno što je reč koja označava sopstvo tako kratka. Kao da je u toj kratkoći usredsređena sva suština samopostojanja, tvrdo jezgro neporecive egzistencije. Jer životno postojanje dok traje je apsolutno. Ne može čovek istovremeno i da jeste i da nije. Kruni se njegova građa, ali življenje kao življenje je u jednom trenutku dato u svoj svojoj punoći i jedinstvenoj neponovljivosti, bez kolebanja između bića i ništavila.”

Knjiga o demonu zla

Verujem da se upravo objavljenom (zima 2015) knjizi *Kuća sećanja i zaborava* Filipa Davida može prići na različite načine, jer je višeslojna, polidimenzionalna. Opredeljujem se, u ovom trenutku, za ono što me je najviše uzбудilo u kompleksnoj teksturi romana: za Davidovog glavnog “junaka” – *zlo*.

Iako *Kuća sećanja i zaborava* nije ni prva ni poslednja knjiga posvećena ovoj velikoj i plodonosnoj temi svetske književnosti – verujem da će biti jedna od najboljih.

David citira Sv. Avgustina, koji tumači čovekovo nastojanje da odgonetne prirodu zla u ljudskom biću: “Kakvo je to čudo i meni, kakvo čudovište, i odakle je?”

Filip David je u svom briljantnom štivu to čudovište pokušao da definiše – njegovu složenost i zamršenost, njegovu jedinstvenost, celokupnost, dvostrano težište – svestan da ih definisati ne može. Gledao je njegovo lice, u kome su još stari Grci videli tu dvostranost, pratio njegove senke, bezbrojna lica tog dajmona – njegove opakosti i njegov satanski princip.

Zadivio me je literarni postupak kojim je to ostvareno. Nisam bila iznenađena kada sam pročitala da *Kuću sećanja i zaborava* već prevode na nekoliko jezika, jer sam, čim sam ovo remek-delo pročitala, bila sigurna da sledi svetska slava.

Sučeljavanje *dobra i zla* je nesumnjivo plodna konfrontacija u književnom delu. *Dobro* je spasonosno, ono teši i nudi čoveku uvek potrebnu veru, ali je kao književna tema neuporedivo manje zanimljivo. David govori i o jednom i o drugom podjednako uspešno. Reći će nam da će tajna o poreklu *zla* ostati neodgonetnuta (“Beži koliko hoćeš, uteći ne možeš”) ali i da “pravednici drže ovaj svet da se ne raspadne”.

Meni je, ipak, zakucalo srce kada je govorio o poreklu i određenju zla.

Verujem da će tako biti i sa mnogim čitaocima.

Pismo o samomržnji – Filip David

Dragi i poštovani Urijele,

Ono što vas muči i uznemirava, osećanje da mrzite samog sebe, dobro mi je poznato.

Samomržnja je u stvari, ako hoćemo da budemo sasvim iskreni, tipičan jevrejski sindrom.

Ovaj neobičan i neuobičajen način ponašanja iskazuje se kroz pokušaje društvenih autsajdera da skinu teško breme “drugoga i drugačijega”, da se oslobode onog često nepodnošljivog stanja u kom se nalaze protivno svojoj volji najviše zahvaljujući stereotipima prihvaćenim od većine. To je teško, gotovo nemoguće, jer privilegovana većina ne prihvata promenu ustaljenih stereotipa. Uzalud imena, promena načina ponašanja, odricanje od nacionalne i kulturne pripadnosti, socijalnog položaja – autsajder ostaje autsajder. Takva osoba sa margine društvenog života koja ne uspeva da, uprkos svim svojim naporima i ustupcima koji idu od odricanja od suštine sopstvenog identiteta, postane ravnopravan član zajednice, svoje nezadovoljstvo, svoj očaj izražava samomržnjom. U samom sebi, u svojoj manjinskoj grupi traži i nalazi glavnog

krivica za nemogućnost stvarne i potpune asimilacije. Tako dolazi do onih sumanutih situacija da postoje Jevreji antisemiti i Jevreji nacisti. To izopačeno patološko stanje može se u naše vreme otkriti i u ponašanju raznih drugih manjinskih i izdvojenih grupa i pojedinaca, svuda tamo gde nema stvarne jednakosti i poštovanja razlika.

Za dalje čitanje preporučujem Vam Brohov opširan esej o Hofmanstalu i njegovom dobu, esej Isaije Berlina o Mozesu Hesu i studiju autora Sandera Gilmana – Jevrejska samomržnja (antisemitizam I skriveni govor Jevreja).

*S poštovanjem i najboljim željama, uvek na usluzi,
Vaš Emil Najfeld.*

P.S. Svi mi, u meri u kojoj nas je društvo odbacilo ili nije prihvatilo, poznajemo taj osećaj samomržnje.

Želimo da budemo kao i svi drugi, ali nam to ne dozvoljavaju, razlikujemo se po very, ili po boji očiju.

Šta nam preostaje nego da mrzimo sebe, onaj deo sebe koji čini tu razliku.

Poštovani Urijele,

Dopunjavam odgovor na Vaše pitanje. Osećam potrebu da to učinim.

Počću citatom profesora Jana Asmana: Svakih četrdeset godina epohe u kolektivnom sećanju, prošlost se reinterpreterira, pa se danas o najvećem zlu današnjice govori s manje strahova, pronalaze se neke druge, "veće" opasnosti. Nestaju živi svedoci, naučene lekcije prestaju biti žive i inspirativne, mediji, a često istoričari, slede modu ili diktat političara, pa iz sadašnjosti, kako je pisao Erik Hobsbaum, "ispravljaju" prošlo.

Koliko je, gospodie Urijele, ostalo nas koji smo svedoci epohe, jedne od najstrašnijih epoha u sveopštoj ljudskoj istoriji? Ostalo nas se samo nekolicina, a svakim danom sve nas je manje. Moj kraj je sasvim blizu, stid će me nadživeti kao onog Kafkinog junaka, krivog bez ikakve krivice.

Vi pripadate drugoj generaciji, generaciji naše dece, naših sinova i kćeri, naših unuka koji o svemu znaju pomalo, iz priča koje ni približno ne mogu da opišu stvarnost užasa u kojem smo živeli. Bio bi potreban nepostojeći jezik da se ta istina ispriča na pravi način. Nisu to moje reči, to su reči Prima Levija i Žana Amerija. Pisali su o tome i izvršili samoubistvo.

Nedavno se ubio i Solomon Levi koji je imao opsesiju da na jedinstven, neponovljiv način istraži i saopšti pravu prirodu zla, da uradi ono što još niko nije uradio, da se upusti u tu mračnu avanturu. Prikupio je mnogo materijala, ali, verujte mi na reč, od biblijskog Jova do današnjih dana, čuju se samo vapaji, a nema pravog odgovora. Šta je Zlo, kao pojam, kao misao, kao život? Ima vremena, ima mesta gde se ono gotovo može dodirnuti, gde se oseti njegov ledeni dah, gde se materijalizuje. Ali, niko, ama baš niko, nije uspeo da ga dobro i ispravno definiše. Toliko je zla svuda oko nas, a i u nama, a toliko malo zadovoljavajućih opisa i odgovora. Zlo se pokazuje i manifestuje na mnoštvo načina, pojavljuje u nebrojano oblika, ali niko nije u potpunosti izrazio njegovu suštinu, razlog i smisao postojanja. Tražio sam odgovor i u knjigama koje

su pokušavale da razreše tu dilemu. I znate koji su bili najčešći odgovori? Da zlo nije nešto određeno, da nema svoju suštinu. I da se pitanje “Šta je zlo?” mora zameniti pitanjem “Zašto se čini zlo?” Ja sam počeo da verujem, a to uverenje pretvorilo se u dokaz da postoji neka sila, prirodna ili neprirodna, neka mračna opstrukcija da se dobiju važni i istiniti odgovori. Oni koji su pokušavali da proniknu u to zabranjeno stanje zasnovano na sopstvenom iskustvu završavali su manje – više tragično.

Jedno od prvih pitanja koje sam sebi postavio svojim oskudnim detinjim rečnikom bilo je: Zašto postoje ljudi? Pitanje se, naravno, čini besmislenim. Ali, dragi moj Urijele, danas uviđam da je to pitanje, iako izgovoreno dečjom naivnošću, do danas ostalo bez odgovora iako ga postavljaju najumnije ljudske glave. Tako nema ni odgovora zašto postoji zlo. Neki ovu dilemu rešavaju tako što zlu daju metafizičku dimenziju, van našeg saznajnog iskustva, u zamračenim oblastima misterije i okultnog. Ali, dragi moj, čitav naš život zaogrnut je velikom misterijom. Neke stvari jednostavno ne možemo shvatiti, naš um nije tome dorastao.”

Eolska harfa Tanje Kragujević

O poeziji Tanje Kragujević pisala sam pre jedne decenije, ali ne za *Sarajevske sveske* već za knjigu *Pesma, oblik, značenje* – o, po mom sudu, najznačajnijim pesnicima XX veka – u odeljku *Četiri pesnikinje kraja veka*. Danas joj se vraćam jer sam upravo dobila (kasna jesen 2014) njenu najnoviju zbirku *Od svetlosti, od prašine*.

Želim da potražim ono što povezuje nekadašnju pesničku artikulaciju Kragujevićeve i ovu današnju – odnosno stara i nova uobličavanja.

I danas, kao i ranije, čujem reči otežale od značenja, one mandeljštamovske “bremenite reči”. Osećam toplu mudrost pesnikinjinog ženskog principa, njene razgovore sa sadašnjošću i večnošću, uočavam sposobnost da svojom izuzetnom senzibilnošću rendgenski snimi trenutak u kome živi, pronalazim mala remek-dela mišljajne oštine i preciznosti, iznimne spojeve racionalnog i vizuelnog, odjekuju u meni “reči-piloti”. Pratim njeno složeno pesničko mišljenje, povezivanje spekulativnog i konkretnog, moć njene verbalnosti, pre svega o našem planetarnom bivstvovanju, o životu ovde i sada. Cenim sposobnost za monološko i dijaloško i različite artikulacione tonove i mnogo šta još.

Ponovila bih zaključak do kojeg sam pre mnogo godina došla – da se vrednosti ove poezije mogu porediti sa dostignućima izuzetnih pesnika našeg jezika.

Kod nas bi se o upotrebi “bremenitih reči” moglo govoriti u poeziji Vaska Pope, o semantičko/eufoničnom smislu kod Momčila Nastasijevića, o uže eufoničnom kod Laze Kostića, Kodera, Daviča – i, sad, kod Tanje Kragujević.

Mišel Goslar: Jursenar – biografija – Kako bi otužno bilo biti srećan

Mišel Goslar, belgijska spisateljica i profesorka, autorka knjige *Biografija Margerit Jursenar*, osnovala je i danas rukovodi Međunarodnim centrom u Briselu koji se bavi svim aspektima života i dela velike književnice, čiji je roman *Hadrijanovi memoari* (1951) jedno od najznačajnijih dela savremene svetske književnosti.

Margerit Jursenar je zabeležila: “Danas sam napisala poslednji red *Hadrijanovih memoara* [...] i okončala ono što je, sve u svemu, bila najveća avantura mog života.”

Mišel Goslar nam otkriva kako je Margerit de Krajankur postala Margerit Jursenar. Zahvaljujući njoj saznajemo kakav je bio život spisateljice – život bez majke, uz dadilje i oca koji se, ne odustajući od pustolovnog života, posvetio ćerci i njenom obrazovanju. Saznajemo mnogo nepoznatog o njenim ranim jadima, o prvim, već zrelim tekstovima i ljubavima.

Osim toga, Mišel Goslar nas upoznaje sa stvarnim ličnostima u životu književnice, o njihovom udelu u toj neobičnoj “biografiji”. Posebnu pažnju posvećuje detinjstvu i odrastanju na imanju babe po ocu i njenim vezama sa rodnom zemljom, Belgijom.

U svojoj knjizi *Jursenar – biografija – Kako bi otužno bilo biti srećan* – Mišel Goslar kaže:

“Kad sam 18. decembra 1987. saznala za smrt Margerit Jursenar, pomislila sam da moram napisati njenu biografiju. Kasnije sam se potpuno posvetila tome. Stipendija za pomoć piscima Francuske zajednice Belgije omogućila mi je da istražujem u Parizu, Švajcarskoj i Grčkoj. Dokumenta su počela da me preplavljaju te mi se nametnula pomisao da osnujem centar kako bi bila na raspolaganju javnosti.

Međunarodni centar za dokumentaciju o Margerit Jursenar nastao je 16. septembra 1989. Danas je u njemu sabrano nekoliko hiljada dela, pisama, članaka i intervjuja Margerit Jursenar. Centar me je podstakao da se ovom autorkom bavim neumorno i stalno iznova čitam njena dela, i da upoznajem osobe iz Belgije i drugih zemalja koje su bile u kontaktu sa njom.

Prva biografija, Žozijan Savinjo, objavljena je 1990. Ona je čitaocima otkrila sve što se u ono vreme moglo saznati o prvoj ženi-akademiku. Ali za mene je tu ostalo previše nerešenih pitanja da bih zbog nje napustila sopstveni projekat.

[...] Početkom 1995. objavljena je druga biografija koju je napisala Mišel Sarad, baveći se uglavnom grčkim razdobljem Margerit Jursenar... Autorkino osvetljenje bilo je prejako i previše usredsređeno na jedno razdoblje da bi predstavljalo istinsku biografiju i da bi me obeshrabrilo da nastavim sopstveni poduhvat.

Ovom knjigom želela sam [...] da pokažem koliko je stroga Margerit Jursenar zapravo bila rastrzano, svladano biće, žrtva strasti i ... onemogućeno da bude srećno [...]

[...] Gotovo sam se potpuno povukla pred njenim sopstvenim tvrdnjama i sudovima te sam joj dopustila da nametne svoj “ton”... kad je govorila o svom životu... i osobama koje su joj bliske i njihovim postupcima. [...] Neke sitnice koje se nisu mogle proveriti... prenete su onako kako su navedene, jer slutim i ostajem uverena da je Margerit Jursenar nesposobna za namernu laž ili za izmišljanje [...]

Značaj ove moje priče o Margerit Jursenar leži samo u jednom: u njoj se želi da iznese na videlo neumorno traganje i izuzetno ostvarenje jednoga Ja u kome se sjedinjuje anegdotsko i univerzalno.

[...] Ova knjiga neće iscrpsti građu: bez odgovora će ostati mnoga pitanja, za gonetke što će ih tek generacije koje će imati pristup zapečaćenim dokumentima (godine 2037!) možda uspeti da razreše a koje današnji raspoloživi suvoparni arhivi ne mogu da osvetle.

[...]

Pomišljala sam da knjigu napišem u prvom licu, kao da je ispovest, čvrsta i kolebljiva istovremeno, ispovest žene koja je prošla kroz stoleće težeći da se u njemu orijentiše najspokojnije moguće, to jest tako da ne doprinese nasilju, ružnoći, gluposti i pohlepi. Odustala sam zato što je poznavanje nekih činjenica izbliza suviše nedovoljno da bih se usudila da učinim tako nešto. I dalje žalim zbog toga.”

Knjiga *Biografija Margerit Jursenar*, koju je, u odličnom prevodu Jelene Stakić, objavila izdavačka kuća *Karpos* 2013, čita se s velikim zadovoljstvom i može se preporučiti kao uzbudljiva lektira u ovo naše ništa manje uzbudljivo vreme.

Miodrag Pavlović: Takozvani mrtvi

Ovih dana izdavačka kuća *Tanesi* iz Beograda objavila je zbirku pesama *Takozvani mrtvi* jednog od najznačajnijih srpskih pesnika XX veka Miodraga Pavlovića (1928), koji je tokom poslednje decenije živeo u Nemačkoj, gde je i sahranjen.

Prva zbirka Miodraga Pavlovića *97 pesama* štampana je 1952, a zatim, iz godine u godinu, sve do 2009, objavljivana je po jedna njegova nova knjiga.

Miodrag Pavlović je prevashodno pisao poeziju, ali i prozu – pripovetke, drame, putopise, esejistiku. Bavio se i prevodenjem. Priredio je i nekoliko antologija. Najpoznatija je *Antologija srpskog pesništva*.

Poslednja, predsmrtna, zbirka *Takozvani mrtvi*, iako se, moguće je, u budućnosti, neće smatrati najznačajnijim delom ovoga pesnika, svakako je izuzetno važna za razumevanje Miodraga Pavlovića. To je njegov opus Herculeum kojem se moramo diviti.

Moramo se diviti njegovom završnom monologu, razgovoru sa životom koji je živeo, sa sudbinom koja se poigravala sa njim i njegovim narodom, onoliko koliko i sa životom na planeti koju ne očekuje dobra budućnost, sa svetlošću i sa mrakom vasiona, sa savremenima i onima koji tek dolaze, sa predsmrtnom jezom i zakonom samoodržanja, sa kosmosom i odlaskom bez povratka – sve to uz nemalu dozu elegantnog humora, poverenja i nepoverenja u reč.

Knjiga *Takozvani mrtvi* prevedena je i objavljena, dvojezično, 2013. godine u Austriji. Svi tvrde da je prevod Petera Urbana na nemački jezik “sjajan”.

Takozvane mrtve, ne laku i veselu knjigu, preporučujem za čitanje u ovo neveselo vreme, ako ništa drugo, ono zbog elegantnog humora Miodraga Pavlovića, koji je umeo da se nasmeje svemu, pa i smrti.

Otkrijmo novu, nepoznatu književnu zonu

Nedavno sam se izvinjavala (pravdala, u stvari) što za Dnevnik čitanja pišem o slovenačkom časopisu *Borec*. Nisam tada slutila da ću ubrzo to učiniti još jednom, i to naglašenije, jer ovoga puta prikazujem *novinski*, izuzetno dobar izbor savremene rumunske književnosti, njenih pisaca različitih generacija: Joani Prvulesku, rođenoj 1960, Radu Vanku (1978), Vladu Zografiju (1960), Adrijani Zalmori (1974),

Eleni-Gabrijeli Lazari (1992), Leticiji Ilei (1967), Katalin Gomboš (1978), sve samim odličnim prozaistima i pesnicima o kojima verujem da najveći broj čitalaca ništa ne zna.

Za to moramo zahvaliti rumunologu Đuri Miočinoviću, koji se posvetio izučavanju i prevođenju rumunske književnosti i kulturne scene Rumunije. Ovog puta je izabrao i, rekla bih, izvanredno preveo tekstove za *Beton*, redovni jednomesečni dodatak u novinama *Danas*. Miočinović nam je, uz to, objasnio da *Beton* u rumunskom žargonu označava *superlativ*. Dakle, za nenadmašnog Đuru Miočinovića sve sami superlativi, jer mu u toj oblasti zbilja nema ravnog.

Nekoliko reči samo o pesnicima iz čijih se dela u *Beton* objavljuju prozni odlomci ili stihovi.

Tu je odlomak iz romana Joane Prvulesku (1960) *Život počinje u petak*, koji će se, saznajemo od Đure Miočinovića, pojaviti uskoro preveden na srpski, proza veoma moderna, puna ironije i sarkazma, koju ćemo, ako je dobavimo (izdavačka kuća Heliks iz Smedereva) sasvim sigurno čitati sa velikim zadovoljstvom.

Tu su i fragmenti iz monodrame Vlada Zografije (1960) *Poljubi me!* – rekla bih u molijerovsko-joneskovskom ključu jer teško nalazim pravo određenje.

U svakom slučaju, majstorski napisano i majstorski prevedeno. Bravo, Đuro Miočinoviću!

Isto se može reći i za ostale prozaiste, pogotovu za Katalin Gomboš (1978).

Nekoliko reči i o poeziji, koju je takođe odabrao i preveo Đura Miočinović – poezija Elene-Gabrijele Lazaro (1992), čije pesme *Šamar*, *Lorena*, *Glasne žice* odišu modernim senzibilitetom i nekom vrstom verizma.

Odlična je pesnikinja Leticija Ilea (1967) kao i izuzetno socijalno obojena poetska formula Radu Vankua (1978) *Srećno čudovište*.

Ne bih više navodila. Verujem da će se Đura Miočinović postarati da se upoznamo sa ovim i, možda, kasnije, i nekim novim rumunskim piscima.

Još jednom o Marku Vešoviću

Upravo sam bila zatvorila poslednji broj *Sarajevskih svezaka* kad sam, tražeći neki tekst (verovala sam da ću ga naći u prethodnom broju 43-44, koji nisam pročitala kako je trebalo iz razloga koje sad nemam nameru da navodim) – kad sam naišla, zapravo ugledala, sva srećna, prepeve Marka Vešovića gotovo dvadeset ruskih pesnikinja. Pošto je među njima bilo i nekoliko “mojih”, koje sam volela i volim i danas, nakon toliko godina, želim da još jednom izrazim divljenje prema ovom vrlom, neumornom pregaocu, gladnom uvek novih otkrića i iskušavanju vlastitih mogućnosti.

Kada sam prvi put pisala o Vešoviću, rekla sam:

“Ono zbog čega izuzetno poštujem Marka Vešovića ne iscrpljuje se komentari-
ma koje sam pokušala da saopštim. Postoji nešto što je više od toga i što osećam kao jedno od ljudskih svojstava pred kojima bih klečala – bili oni stvaraoci ili ne – a to je osetljivost i za ono što nije samo ‘naše’ lokalno.”

Ovog puta su preda mnom prepevi ruskih pesnikinja Zinaide Hippius, Adelaide Gercik, Jelene Guro, Sofije Parnok, Ane Ahmatove, Vere Inber, Marine Cvetajeve,

Marije Petrovih, Lidije Aleksejeve, Olge Berholc, Veronike Tušnove, Margarite Ali-ger, Julije Drunjine, Novele Matvejeve, Natalije Gorbanjevske, Bele Ahmaduline, Irine Vasilkove, Olge Sedakove. (Najstarija je rođena 1869, najmlađa 1949.)

Vešović je sam izabrao pesnikinje koje će prevoditi – izbor je odličan, prevo-di, rekla bih, takođe. Znam da, što se Vešovića tiče, to ne treba proveravati, a i kad bi trebalo, ne bih to činila, jer ne volim ulogu presuditelja. Osim toga, ne smatram sebe kompetentnom za to.

Čitaoci će, nesumnjivo, dobiti mnogo: upoznaće najbolje ruske pesnikinje i ve-rujem da će biti poneseni Vešovićevom bravuroznom sposobnošću da prenese tako različite pesničke artikulacije.

Ne znam koje bih prepeve izdvojila. Jer bih, verovatno, sve pobrojala. Ipak mu, iz najličnijih razloga, zahvaljujem za *San o Gruziji* nedavno preminule Bele Ahmaduline.

Zaustavljam se. Sve je vredno poštovanja i divljenja.

Hvala Marku Vešoviću za sve što je radio i što radi.

U slavu hrabrih i borbenih

(*Nemoć očiglednog* Mirjane Miočinović)

Mirjana Miočinović je do te mere izuzetna ličnost našeg kulturnog podneblja, budući apsolutna vladarica našeg književnog kruga – naše esejistike i prevodilaštva, naše teatrologije pre svega – da mi nije bilo potrebno da pročitam više od nekoliko strana njene najnovije knjige *Nemoć očiglednog* i budem sigurna kako o njoj moram pisati u *Dnevniku čitanja za Sarajevske sveske*.

Mirjana Miočinović je do oktobra 1991. predavala na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu Istoriju jugoslovenskog pozorišta i drame, objavila je mnoge esejističke knjige o drami (dodajem, nesigurna: možda je najznačajnija *Moderna teorija drame*, 1981), prevela je nekoliko dela značajnijih pisaca i teoretičara, priredila *Sabrana dela Danila Kiša*, dobila Sterijinu nagradu za teatrologiju (1991), nagradu za životno delo u oblasti teatrologije (2011) itd, itd.

Zaustavljam se jer želim da navedem najznačajniji (koliko mi je poznato) čin njenog života, kome sam se divila 1991. i divim se i danas – njeno pismo dekanu Fakulteta dramskih umetnosti, koje glasi:

“Suočena sa užasnim razaranjem zemlje koju i dalje smatram svojom domo- vinom, sa divljačkim rušenjem najvrednijih spomenika kulture u čijim su okvirima nastale i one duhovne vrednosti o kojima predajem na ovoj školi, s neizmer- nim ljudskim stradanjem, a svesna činjenice da u tome i kao žrtva i kao rušitelj ima krupnog udela i narod kome sama pripadam, vođena dubokim osećanjem ogorče- nosti i stida, ja Vas obavestavam da u ovakvim okolnostima ne mogu i ne želim da držim nastavu na Fakultetu koji nije našao načina da se svemu tome usprotivi. Sa današnjim danom, dakle, ja prestajem da držim nastavu iz predmeta Istorija jugo- slovenskog pozorišta i drame u narednih mesec dana. Molim da mi se obustave sva novčana primanja za mesec oktobar, a ukoliko za to vreme u ovoj zemlji ne bude uspostavljen mir, ja ću napustiti ovu školu.”

Beograd, 7. oktobar 1991.

Rat nije prestao, niti je Mirjana Miočinović prestala da se bori protiv svih pošasti društva u kome je živela. Tekstove što ih je pisala gotove dve decenije potom objavila je u knjizi *Nemoć očiglednog*, koju upravo prikazujem. U njoj su sabrani razgovori koje je vodila sa mnogim ličnostima naše današnje kulturne scene, saopštenja što ih je davala različitim povodima, beleške pisane za novine, nastupe na tribinama u našoj zemlji i inostranstvu, – sve to obojeno jednom značajnom odlikom – strasnom angažovanošću u borbi za diskvalifikaciju nepočinstava. Je li Mirjana Miočinović strog sudija? Iako ponekad možda izgleda da jeste, ipak se retko kad, veoma retko, nećemo složiti sa njenim sudovima. Ono što temperament Mirjana Miočinović čini tako privlačnim to je, rekla bih, odsustvo takozvane građanske “pristojnosti” iako je Mirjana Miočinović, van svake sumnje, izuzetno “pristojna”, “dobro vaspitana”, “učtiva” osoba koja poseduje elegantnu elokvenciju, na čemu joj samo možemo pozavideti i diviti se stilskim svojstvima njenog izražavanja, kao i odsustvu, kako ona kaže, “nepodnošljivo vulgarnog”.

Knjigu *Nemoć očiglednog* izdao je Centar za kulturnu dekontaminaciju u ediciji “Transkripti CZKD”, povodom 20-godišnjice osnivanja Centra, kako je na koricama saopšteno.

Tu se knjiga može nabaviti: Birčaninova 21, Beograd.

Simon Simonović: *Tursko groblje*

Unapred tražim za sebe opravdanje što se vraćam pesniku o kome sam nekoliko puta pisala – opčinjena njegovim uvek novim (istim a drugačijim) (ili drugačijim a istim) lirskim potezima i nepresušnom inspiracijom.

Danas mi je u rukama *Tursko groblje*, najnovija zbirka Simona Simonovića (objavljena 2013), koju doživljavam kao neku vrstu oproštaja sa čitaocima i sa vlastitim delom, možda čak i životom. Tragični tonovi odjekuju gotovo u svakoj pesmi, poput onih iz ciklusa *Obdukcioni sto*:

*Sve teže dišem na stepeništu
Ili uz kakvu uličnu uzbrdicu
(Ni slučajno da potrčim za gradskim
Prevozom ili da se sagnem previše),
Osećam, prebrzo ostajem bez pola daha*

*Odonda me zabrinuta deca, uglavnom
Nedeljom pre podne, odvode u najbližu
Borovu šumu i puštaju da se nadišem
Za narednih (ako ih bude) sedam dana.*

Ono što najviše pleni u ovoj lirskoj teksturi, to je kadrost da se zataška svaki tragizam specifičnom autoironijom. I još nešto: *moć* govora svakodnevice i, da tako kažem, *ubičavanje jezika*. I dalje me opčinjavaju njegov Jug sa svojom toplinom i kolokvijalnost kao osnovna formula i najjače tonsko obeležje.

Simonović se ne ustručava da upotrebi direktan govor i pronade tačku na sredini puta između vekovima ispisivane neposredne liričnosti i težnje za što većom udaljenošću od prvobitnog podsticaja.

Ovaj majstor poente i paradoksa kazuje mnogo više no što se veruje da se jezičkim oblikom može.

Simonović kao da razgovara sa čitaocem – često na scenski način, sa didaskalijama i mizanscenom. Sceničnosti mnogih njegovih pesama nikad ne nedostaje duhovitost, on nas na različite načine uvodi u svoju igru.

Prisećam se Simonovićevih zbirki osamdesetih i devedesetih. Izdvajam *Uputstva za prevrat* (1980), *Majčino mleko* (1989), *Snovi na okupu* (1993). Sigurna sam da se mogu nabaviti u beogradskim knjižarama. I ne samo beogradskim.

Margherit Jursenar: *Snovi i sudbine*

U uvodnom tekstu knjige *Snovi i sudbine – Poetika snova* – Margherit Jursenar kaže: “Želela bih da ispričam nekoliko snova koji veoma uznemiruju i ohrabruju biće koje je mnogo sanjalo. Još u ranoj mladosti (osim dva ili tri izuzetka, uopšte se ne sećam svojih snova iz detinjstva) moje noći je pratilo desetak snova, uznemirujućih ili milostivih, prepoznatljivih poput muzičkih motiva i poput njih podložnih bezbrojnim varijacijama [...] Postoje u predelima snova uspomene u kojima dominira ličnost mog mrtvog oca, postoji krug snova o ambiciji i ponosu kroz koji sam prošla u noćima kada mi je bilo dvadeset godina, postoje krugovi straha, najgori od svih, nastanjeni čudovištima, zatvorima, gubavcima, zmajevima, ali koji me pohode ređe nego pre, jer s vremenom strah odlazi od nas baš kao i nada [...] Postoji krug ispunjen lutanjima u kome nastojim da dotaknem senku jedne iščezle žene koja se pretvorila u fantoma; postoji krug smrti ispunjen vrtovima koji zapravo objedinjuju sve druge [...] postoji krug o crkvama u kojima neprestano lebdi jedna katedrala [...] postoje snovi o zvezdanoj noći i vrtlozima zemlje i tela; kao i snovi o jezeru, jedan plavi san koji se vezuje za detinjstvo i jedini koji se ponavlja iz godine u godinu ne podležući promenama. Postoje snovi o ljubavi [...] čiji su jedini tumači orgulje i čelo. Snovi su se ipak povezivali [...] Postoji jedan san apsolutne sreće koji sam sanjala samo jednom, gde se zbiva jedno nezaboravno plavetnilo [...] Postoje snovi i postoje sudbine: mene interesuju naročito trenuci u kojima se sudbina iskazuje preko snova [...] Po mome osećanju [...] moguće je porediti oniričke elemente sna sa realističkim i njihove simboličke poruke koje se umnožavaju u nedogled [...] Spavač sklapa slike kao što pesnik slaže reči [...] Kada bismo mogli videti zbirke muzeja snova, mogli bismo saznati kako je izgledalo iza zatvorenih očiju Da Vinčija, Delakroa, Vatoa [...] Dar snova nema ničeg zajedničkog sa snagom inteligencije – jedan izuzetno genijalan čovek može biti pravi idiot u svojim snovima.

[...] Snovi od kojih je sačinjena ova knjiga (*Snovi i sudbine* – M. N.) duboko su moji i ne želim da u njih ugradim izbor lepih snova koji su me ponekad posećivali [...] Smatram da je bolje objasniti čitaocu da svi snovi u ovoj knjizi pripadaju jednom biću i da su delovi jednog velikog sna. Predgovori treba da objasne izuzetke koji nastoje da ugroze harmoniju knjige. Želim da ovde zabeležim čudne košmare jedne starije žene koja se u snu vraća u dom svog detinjstva.

[...] Svaki spavač je Narcis koji se budi i osluškuje na poledini kosmičkog ogle-
dala.

[...] Duh čoveka koji ne sanja ne mora biti ni siromašniji ni uskogrudniji od
onog koji sanja [...]

[...] U stvari predeli iz snova [...] daleko su manje raznoliki od predela kojima se
šetamo otvorenih očiju.”

*

Navešću samo jedan od mnogih uzbudljivih snova Margerit Jursenar ne bih li ih
približila čitaocima. U snu naslovljenom *Ukleta bara*, za koji Margerit Jursenar kaže
da pripada noćima njenog detinjstva i da je “najteži”, “najledeniji” od svih njenih lo-
ših snova – čitamo o jednoj “običnoj livadi”, “maloj”, “skoro okrugloj”, punoj nepo-
znatog bilja što podrhtava u vlažnoj travi dok duva vlažan vetar, “pomalo slatkast”,
koji u zemljama Severa donosi kišu; tamno i nisko nebo je u stvari nepokretan dim;
samo su se ogromni crveni cvetovi divljeg maka koji su ličili na krvave mrlje rasprski-
vali u suvoj travi. Na kraju, kad san prelazi u košmar, jedna velika prljavo-riđa mačka
visi zakačena na granu drveta “na kojoj sedim” [...] Prepoznajem je: to je baštovanska
mačka podivljala kad su joj odveli mladunčad da bi ih podavili u bari. Moj brat treba
da je ubije jednim hicem. Hitac je ispaljen a da se nikakav prasak nije čuo. Metak je
udario ogromno glatko telo. Grozne zenice svetlucaju, prevrću se i gase. Telo, odvrat-
no, istegnutog stomaka, ukočeno, pada sa muklim zvukom, grči se i na kraju iščezava
pod biljem. Lišće deteline koje mi dopire do članaka sklapa se iznad mrtve životinje;
vidim na tiho zatalasanom lišću paprati dug i lepljiv krvavi trag.

Nisam navela ovaj san zato što je “najlepši” ili “najimpresivniji”, već kako bih
ilustrovala jednu od mogućnosti “snevanja” Margerit Jursenar, koja ćemo, ta sne-
vanja, sasvim sigurno sa zadovoljstvom čitati ako nabavimo knjigu *Snovi i sudbine*
velike spisateljice u izvrsnom prevodu Vojke Smiljanić-Đikić. Izdavač je “Plavi ja-
hač group” 2014, Beograd.

Bogomil Đuzel: *Ostrvo na kopnu*

Započinjem ovaj prikaz drugačije no što sam dosad činila. Biografijom pisca.
Zar je to najvažnije? Svi znamo da nije. Ali uverila sam se da u ovoj našoj “samo-
dovoljnoj” zemlji Srbiji gotovo da i nema, bolje reći da jedva ima ne samo čitalaca
nego i kulturnog poslenika i pisaca koji znaju za njega. A bilo ih je. Ali oni nisu živi.
Vasko Popa, recimo, koji je napisao predgovor 1973. za izdanje pesama Bogomila
Đuzela na engleskom (isto je učinio 2007. američki pesnik Čarls Simić). Čitamo da
je Đuzel prisutan u pesničkim antologijama posle 1965. na više od 20 stranih jezika,
da je o njegovoj poeziji poljski slavista i književni teoretičar Leh Mjodinski odbra-
nio disertaciju 1994. pod nazivom *Priroda – intelekt – kultura – pitanja o pesničkoj*
stvaralaštvu Bogomila Đuzela.

Rani stihovi i oni pisani poslednjih godina veoma su različiti. Rana Đuzelova
poezija je u ključu savremene svetske moderne poezije (Đuzel je predvodnik mo-
dernističkog talasa makedonskog pesništva), – kasnije njegovo stvaralaštvo je, s

jedne strane, eksplicitno odavanje pošte ocu ali i neka vrsta duga prema savremenosti (“O, stvarnosti moja, ne napuštaj me”).

Jedna od veoma karakterističnih Đuzelovih pesama iz kasnijeg perioda je *Kamo sreće da nije bila otkrivena Amerika*.

Navešću je delimično koliko mi prostor dozvoljava. Njen podnaslov je “Vlaška narodna pesma”

*Jeste, da nije bilo toga ne bi oni potegli u “gurbet” na pečalbu
naši stari, tada mladi u najboljim godinama,
da bi tamo rmbačili za koji svežanj dolara poslatih kući
ali uvek nedovoljno. Ne bi se ni vraćali nagrđeni i pogrbljeni,
tek koliko da se prošetaju, naherenih šešira kao čorbadžije
pre nego što predaju kosti rodnoj grudi
(ako ih već nisu ostavili onamo u tuđini...)
Ali da nije bila otkrivena Amerika naši starinci,
tada mladi i od ovih naših koji sada opet beže,
ipak bi bežali samo da ne odu u komite i askere¹
u neku novootkrivenu zemlju, pa čak i Sibir,
ili kao antipodi, da hodaju na rukama s glavom nadole.
(I da je Zemlja bila ploča a ne lopta, oni bi ipak
otišli bestraga, uspaljenici, do samog njenog ruba
da se bace u dženet-raj ili džehenem-pakao.)*

*Ili, kad bi pošli negde bliže, odlazili bi pa se vraćali,
idi-mi-dodi mi, u tuđinu kao kod kuće, a kući kao u tuđinu,
ni tamo ni ovamo, u nekoj svojoj otkrivenoj zemlji
ili izmišljenoj, kao da im je vlastita, no tuđih očiju i uma,
ona na kakvu se sada svela država Makedonija,
izvojevana i odabrana od naših najboljih umova –
kao da smo se izmislili pre celosnog otkrića samih sebe.*

*I da ne beše otkrivena Amerika, ona bi nam ipak
i sada nedostajala i kao neotkrivena
od kad nam se već odavno ugnezdila doma,
ne samo s dolarima za crne dane[...]*

(Prevod Duška Novakovića)

Ne bih dalje. Iako mi je žao, jer ima stihova potpuno drugačijih a izvanrednih. No ipak: možda je dovoljno i ovoliko da se sagleda lik Bogomila Đuzela, velikog pesnika nedovoljno poznatog kod nas.

---

¹ Vojnike

DIJALOG

Hasan Nuhanović
Boro Kontić

Hasan Nuhanović i Boro Kontić

Mehanika fluida

Boro Kontić: Tvoje posljednje mirnodopsko veče. Prije nego što sve postane bijeg i zbijeg. Početak aprila?

Hasan Nuhanović: To je prvi april 1992.

B. K.: Ti si student četvrte godine Mašinskog fakulteta u Sarajevu. Šta radiš te večeri?

H. N.: Učim Mehaniku fluida.

B. K.: To je grana fizike vezana za vode?

H. N.: Za sve materije koje se ne nalaze u krutom stanju. Uz Termodinamiku jedan od najtežih ispita. Položio sam teoriju i radim zadatke. Pred sobom imam crtež podmornice uronjene u vodu i trebam izračunati koliki je pritisak na metal podmornice, s koje strane je najveći i koja jačina metala treba da izdrži taj pritisak. Kad to položiš računaš da bi mogao diplomirati u narednih godinu, godinu ipo. Bio bih inženjer mašinstva i očevo plan je bio, pošto je radio u Šipadu, da naučim engleski i odem u Indijanapolis, Ameriku gdje je Šipad imao fabriku stolica. To je bio plan. San.

B. K.: Sutra odlaziš u Vlasenicu gdje ti žive roditelji?

H. N.: Da. To je drugi april, moj rođendan. Putujem roditeljima i bratu. Bajram je, mada bih svakako išao jer je to i vikend. Ali, glavni razlog je što sam želio da se sa roditeljima dogovorim - šta raditi. Već sam poslao svoju djevojku Mirzu njenoj kući u Prijepolje. Zapravo sam roditeljima htio predložiti da bježimo iz Bosne.

B. K.: Imao si instinkt da dolazi katastrofa?

H. N.: Nije to bio instinkt. Vidio sam da se svi okupljaju. Srbi, Hrvati, Muslimani.

B. K.: Govoriš o studentskom domu?

H. N.: Da. Okupljaju se u grupe već mjesecima. I prekoputa moje sobe su neki Srbi za koje mi, Bošnjaci, govorimo da su četnici. Nose i kokarde. I ja vidim da ulazi puno ljudi u tu sobu. Dvadesetak njih. Ulaze i neki ogromni tipovi koji su bili izbacivači u diskoteci, kojih se ljudi plaše. Oni su obično kao studenti dolazili iz Trebinja i Nikšića. I vidim da ulazi jedan taj veliki, bio im je glavni. I ja da bih taj strah odagnao, možda ti je smiješno, kad sam gledao kaubojske filmove imaš onu scenu kad kauboj dođe kod Indijanaca, sjedne uz vatru i ti se pitaš - hoće li on živ izaći. Ja sam tako sebe vidio. Hajde da odem u njihovu sobu i da vidim šta se to tamo dešava? I sjednem. Ova dvojica komšija, docimera, znao sam ih dobro, studirali su takođe mašinstvo nisu imali ništa protiv. Hajde sjedi, vele. I tako ušlo je dvadesetak, uglavnom muškaraca, bilo je i djevojaka, upališe svijeće i kad je taj najveći, glavni ušao upita on sve: *Jesmo li svi Srbi?* Ja se javljam i kažem: *Nismo*. Nije mi bilo baš prijatno da se javim ali on reče: *Dobro, dobro, nema veze*. I onda su oni počeli pričati ali sam osjećao da je neugodno i njima i meni. I izašao sam. Meni je sve to izgledalo strašno čak sam od oca tražio pištolj.

B. K.: Da ga nosiš u studentski dom?

H. N.: Smatrao sam da će mi u jednom trenutku zatrebati da se branim.

B. K.: Šta ti je otac rekao?

H. N.: Rekao mi je - ne. Dokle je išlo, razmišljao sam kad je bila neka frka u domu, da provedem žicom struju od utičnice do šteke na vratima. Osjećao sam strah i napetost u Sarajevu.

B. K.: Dolaziš kući početkom aprila da upozoriš roditelje. Jesu li oni strahovali?

H. N.: Ja sam očekivao od oca, direktora firme od 500 radnika, koji je uvijek imao neko rješenje, da je on obavješteniji od mene. Ispostavilo se suprotno. Šta je objašnjenje? On živi u Vlasenici, da tako, iz retrospektive kažem, integrisan sa Srbima. Prijatelji mu Srbi, kolege, komšije, gotovo svi. Do njega u firmi nije došlo kao kod mene u domu. Ta polarizacija. Postojala je, to nam je pričao, ali nije bila toliko očigledna. Iako mi je govorio kako mu je stražar, Srbin, u firmi, tih dana, u prolazu dobacio: *Direktore, nećeš ti još dugo*. Znači posljednji u hijerarhiji firme objašnjava mu bližu budućnost, prijeti. Čak mu je rekao: *Ja sam već zadužio mitraljez*.

Roditelji Hasana Nuhanovića. Ibro i Nasiha. Početak 1980-ih. Porodična arhiva

B. K.: Zar mu to nije bio znak?

H. N.: On je bio bukvalno posvećen firmi. Nije plata isplaćena - to je bio njegov najvažniji problem. Nije bio u strankama, iako je imao ponuda, i time se ponosio. Činilo mi se da razmišlja, Sarajevo je problem, neće to doći do nas na periferiji?

B. K.: Dolaziš kući i vi dan, dva kasnije odlazite u Zvornik, rodbini tvoje majke, na praznik - Bajram.

H. N.: To se dešava nakon Bijeljine i upada Arkanovaca u taj grad. Mi i pored toga idemo u tom pravcu. Zvornik je na pola puta između Vlasenice i Bijeljine. Bilo me strah ali oni odlučuju da se ide kao da se ništa ne dešava.

B. K.: To je baš dan ili dva prije upada vojske iz Srbije u Zvornik?

H. N.: Mislim da je vojska sljedeći dan ušli u grad. Kako bih objasnio situaciju u Zvorniku? Napeto. Mi smo na ručku ali ja odlazim u grad jer nemam mira. Imam tu napetost duže od godinu, osjećam taj nemir i strah da nas niko ne može zaštititi. I u Zvorniku pokušavam kupiti nož. Na kiosku nema nijedan i napokon u Robnoj kući Zvorničanka na odjeljenju lovačke opreme kupujem jedan. Kaže mi prodavac: *Kupili ste posljednji nož. Nema više. Sve sam ih rasprodao danas.*

B. K.: Naveče se vraćate kući u Vlasenicu.

H. N.: Po mraku. Sutradan otac odlazi na posao a tetka Azra vrišteći se javlja iz Zvornika: *Četnici silaze niz Vratolomac.* To je strmo brdo, iznad kuće mojih djeda i nane.

B. K.: Šta se desilo sa njima?

H. N.: Dugo nismo ništa znali. Tek smo par godina kasnije u Srebrenici preko poruka Crvenog krsta saznali da su još mjesecima živjeli u Zvorniku i u nekom posljednjem vozu sa 1000 Bošnjaka izašli iz grada, stigli do Mađarske, kasnije Slovenije da bi svi otišli u Australiju.

B. K.: Šta vi radite dok je otac na poslu?

H. N.: Ja gledam kroz špijunku na vratima. Sasvim slučajno prekoputa dolazi u stan jedan od najdeklarisanijih četnika u BiH. To je isti čovjek koji je pročitao zahtjeve SDS nakon blokade Sarajeva početkom marta 1992. Iza referendum.

B. K.: Govoriš o...

H. N.: Rajku Dukiću. Njegova sestra živi pored nas i on dolazi da je posjeti. Vidim uniformisane ljude, s oružjem, koji ulaze u stan.

B. K.: Kada vi napuštate Vlasenicu?

H. N.: Uspijevam da ubijedim oca i mi 12. aprila odlazimo za Sarajevo. Vozi nas otac. Skoro smo jedini na cesti. U Vogošći vidimo naoružane ljude. Dolazimo u naselje Bare kod amidže. Tu nas otac ostavlja i on se vraća: *Jer mora u Vlasenicu, na posao*. Ja sam mislio - neće se vratiti živ. U Sarajevu smo bili šest dana. Otac ponovo dolazi 18 aprila.

B. K.: Da vas vrati?

H. N.: Da. Stiže sa vozačem Reljom. On je Srbin. To je zapravo bilo njihovo osiguranje. Čija god da je kontrola na cesti imaju oba odgovora spremna. I tako se mi u službenom pežou vraćamo u Vlasenicu. Ja kukam na raskrsnici za Tuzlu, iza Klادنja, molim da bar odemo u Tuzlu. Otac govori, ne, ne, idemo u Vlasenicu. Kasnije će mi on objasniti da mu je neki kolega Srbin, iz druge firme, rekao: *Ibro gdje ti je porodica?* Kad mu je rekao u Sarajevu ovaj mu je kazao: *Vodi ih iz Sarajeva, Sarajevo će biti sravnjeno sa zemljom*. Međutim, kad smo došli u Vlasenicu, Relja je odvezao službeni auto, otac nam je rekao imate pola sata da se spremite, kupite najnužnije stvari, idemo u Stoborane. To je selo njegovog oca gdje je on rođen i odrastao. Nekih 40 kilometara od Vlasenice.

B. K.: To ipak govori da ne gubi inicijativu..

H. N.: Njegov plan je bio - krenimo prema selu tamo ima šuma, planine. Dalje od haosa koji je u Sarajevu, možda i Vlasenici..

B. K.: Stoborani su blizu Žepe. Trebate se popeti na plato Romanije planine, proći Han pijesak.

H. N.: I onda ima 20 kilometara do Stoborana.

B. K.: Stoborani su, vidio sam, idilično mjesto. Pašnjaci, duboke šume, lijep pogled gdje god se okreneš. Kako vas dočekuje tih aprilskih dana?

Stoborani. Selo u Istočnoj Bosni. Snimak iz 2012. Snimila A. Lazarevska

H. N.: Tih je dana pao snijeg. Lokalni ljudi su već bili organizovani. Straže. Tu su bošnjačka i srpska sela striktno odvojena. Otac je stražario, kasnije i mi, oko svojih kuća. Srbi napadaju Stoborane početkom juna. Tada smo morali napustiti selo. Prije toga će biti prekidi struje, isključenje, nadletanja helikoptera....Stoborani su oko pet kilometara vazdušne linije udaljeni od planine Veliki Žep za koju se uvijek znalo da je ogromna vojna baza, ispod zemlje, da postoje tuneli, Titovo sklonište...To je sada bilo u rukama srpske vojske kasnije će biti i komanda generala Mladića. Tako da nije bilo logike da ostanemo nedoruženi u takvom okruženju. I doživljavamo rat, katastrofu, spaljeno selo. To se dešava 4. juna. Morali smo bježati. Živimo u šumi nekih sedam dana, bježimo na drugu planinu još veću. To je bio plan. Što si na višoj koti manja je vjerovatnoća da će se oni penjati visoko, pogotovo sa tenkovima. Odmah smo naučili da tenkovi idu livadama i cestom. Mi smo bili bombardovani i u šumi ali nije bilo pješadije. Shvatili smo takođe da i pješadija neće u šumu tek tako. Tako smo bježeći iz Stoborana došli u selo Luka s druge strane planine. Tamo je živjela sestra mog oca. Selo Luka je najudaljenije selo srebreničke opštine. 45 kilometara je od Luke do Srebrenice. I ono je lijepo, priroda, šume ali je bukvalno na kraj Bosne. Imaš još samo kanjon Drine i Srbiju prekoputa. Selo je doživjelo avionsko bombardovanje ali nije unisteno i tu ćemo mi provesti dio juna, juli i avgust. Dva ipo mjeseca.

B. K.: Odatle ćete krenuti u Srebrenicu?

H. N.: 29. avgusta 1992. smo krenuli čamcem kroz kanjon Drinu. Moglo bi se reći da smo kao porodica napravili veliki krug. Živjeli smo u Srebrenici do 1976. prešli smo u Vlasenicu da bi 1992. opet stigli, ovog puta, u ratnu Srebrenicu.

B. K.: U svojoj knjizi **Zbijeg** opisujući taj vaš put od Vlasenice preko Stoborana, Luke prema Srebrenici pišeš: *Da si počeo upoznavati oca, majku i brata.*

H. N.: Pogledaj ovo. Ja sam sa 19. godina otišao u JNA. Vratio se, proveo samo 15 dana sa svojim i otišao u studentski dom. Četiri godine u Sarajevu. Sa svojim aću se vidati povremeno, vikendima. Šta pamtim? Toplinu. Savjete. Ja sam na prvoj godini studija položio vrlo malo ispita do ljeta. Odbranu i statiku, mislim. Dođem kući i kažem ocu: *Da se prebacim na ekonomiju? Ovo mi mašinstvo baš i ne ide.* Nije se protivio ali mi kaže: *Sjedi.* Onda je nastavio: *Slušaj, što se mene tiče možeš promijeniti fakultet. Ali, opet se vraćaš na prvu godinu. U životu ćeš često naići na prepreke. I ako ih svaki put budeš zaobilazio, a ne išao kroz njih, neće valjati.* Poslušao sam ga, vratio se u Sarajevo, i za dva mjeseca položio pet ispita. I tako stekao uslov za drugu godinu. Međutim, ovo u aprilu 1992. je sasvim drugo. Živiš sa njima 24 sata, okrenuti smo jedni drugima više nego ikad ranije.

Gornji Milanovac, oktobar 1987.
Polaganje zakletve JNA.
Ibro, Hasan, Nasiha i Muhamed
Nuhanović. Porodična arhiva.

B. K.: I šta saznaješ, vidiš, novo?

H. N.: Upoznaješ njihove vrline i mane. I oni moje. Ono što ranije nisi vidio ili znao. Ali, moja komunikacija sa bratom već je bila upitna.

B. K.: Koliko ja razlika među vama?

H. N.: Šest godina. Ja sam prije rata glumio *velikog brata*. Ja dođem na vikend a eto njega kasno naveče kući. Onda ga ja izružim, vičem na njega. I toga sam se sjećao tog ljeta 1992. Ti si blizu smrti svakog momenta. Bilo mi je žao svakog momenta kad sam vikao na njega, maltene ga maltretirao glumeći starijeg brata.

B. K.: Kako se on snalazio tih dana?

H. N.: Dobro. On je bio šutljiv ali interesantno gdje god je došao imao je puno drugova. Ljudi su ga stvarno voljeli. I mislim da je njegova komunikacija s drugim bila bolja nego sa mnom. Ipak je to razlika šest godina. I tek smo mi trebali...da nije bilo rata, da postanemo prijatelji. On je u ratu prošao put od tinejdžera do odrasle osobe. Imaće nepunu 21. godinu kad bude ubijen.

B. K.: Zapisuješ u pećinama iznad Luke: *Da ste zajedno i da ima neki fluid koji vas veže*.

H. N.: Mi smo se u toj surovoj sredini ponašali kao jedno. Ta je sredina i prije rata bila surova.

B. K.: Surova, u smislu to su gorštaci?

H. N.: Surova je sve. Priroda, ljudi. Tamo se radi po cijeli dan i nema sjedenja previše. Da bi živio moraš stalno raditi. I u tom ratnom periodu ljudi su stalno radili, snalazili se. Bukvalno, ako ne doprinosiš svojim radom ti si za njih bezvrijedan. Nisi ravnopravan član zajednice ako ne pomažeš. Iako su oni mog oca cijenili od prije rata jer je bio jedan od rijetkih koji je završio fakultet i bio direktor. Ali, sve je to kratko trajalo. Kako koji dan bude prolazio sve će manje biti bitno ko si bio prije rata. Samo postaje bitno ko si ti sada u ratu. Šta možeš uraditi? Koliko doprinijeti? Koliko si opasan? Koliko si opasan prema neprijatelju da te niko ne smije dirati? To će se još više pokazati kasnije u Srebrenici. Bilo je solidarnosti, suosjećanja ali je surovost preovladavala tokom cijelog rata. Taj fluid koji spominjem odnosi se na nas četvoro. A svi ostali su nešto sasvim drugo. Znali smo ako ti se nešto desi, padne granata, budeš ranjen, niko te drugi neće nositi osim oca ili brata.

B. K.: Tvoj otac Ibro Nuhanović završio je ekonomski fakultet?

H. N.: Da. Kad je diplomirao u Subotici vratio se u Vlasenicu.

B. K.: Tu je našao posao?

H. N.: Tu je već radio. On je studirao i radio. Moj otac je završio srednju šumarsku školu na Ilidži. I sa tom školom radio je u šumarskim preduzećima Istočne Bosne. I onda je kroz rad završio i fakultet.

B. K.: U međuvremenu se i oženio?

H. N.: Da. Pamtim kad sam imao pet godina, brat se još nije bio rodio. Živjeli smo tada u Srebrenici. Otac se vratio iz Italije sa službenog puta. Na ulaznim vratima, pune ruke poklona. Donio mi je kompletnu kaubojsku opremu od mamuza, opasača sa pištoljima do šešira. Donio nam je, i to sam vidio prvi put - špagete. To mi je kao djetetu bio praznik. Te špagete sa sosom i parmezanom. Ispričao nam je tada kako je ta cijela delegacija iz Srebrenice bila u Veneciji i kako su, između ostalog, pili i vino sa poslovnim partnerima, Italijanima. Postoji sačuvana i slika sa tog puta. I među njima je bio jedan Mićo iz Srebrenice koji je valjda tako govorio da mu je jedan od Italijana rekao: *Piccolo uomo, grande comuniste*. Mali čovjek ali veliki komunista.

I zamisli, u toku rata na jednom od sastanaka UN posmatrača sa srpskom stranom, u Skelanima, jedan od konobara koji je donosio kafe i vode počeo zagledati u mene. Prevodio sam. I kad sam pošao u toalet zaustavi me on i kaže: *Je si li ti Ibrin?* Radio je ranije u Vlasenici u jednoj kafani. Moj je otac išao u kafane, volio je družiti se sa ljudima. Ono, zajedno i Srbi i Muslimani, kako je već bilo prije rata.

B. K.: Očigledno je da imao posebno iskustvo prijateljstava, društva, do rata.

H. N.: Ništa od toga više ne postoji. Sad smo u ratu. I to smo shvatili na tom putu od Stoborana preko Žepe do Luke i Srebrenice. U tim uslovima nema puno izbora. Uzimaš pušku u ruke, ako je imaš, ako je otmeš od neprijatelja. I postaješ ravnopravan. Postaješ borac. Nisi relevantan ako nisi bio borac.

Pogled na Žepu. Snimak iz 2012. Snimio B. Kantić

B. K.: To mora da mu je teško bilo?

H. N.: On nije bio od toga. Nije bio taj tip. S druge strane stalno vidim kod njega to užasno opterećenje što je dozvolio da mi tu zaglavimo. Puno mu ljudi spočitava – Otkud ti ovdje? Zapravo je vrlo mali broj intelektualaca ostao u Istočnoj Bosni. Oni koji nisu ubijeni, već su otišli dalje, vrlo ih je malo ostalo.

B. K.: Čitajući tvoju knjigu imao sam godina koliko i tvoj otac. Nekako sam mogao fizički osjetiti tu njegovu zebnju, nemogućnost da pomogne a želio bi.

H. N.: Njegov strah je bio da ćemo poginuti, da će nas odvesti na liniju. On je balansirao. Ne toliko za brata jer je imao malo više od 17 godina koliko za mene. Imao je ogroman strah za nas. Ne vjerujem da se ikad plašio za sebe ili majku. Prioritet smo bili mi.

B. K.: Pišeš da si ga prvi put nazvao imenom Ibro, a ne tata, u junu 1992.

H. N.: U toku granatiranja Stoborana dok bježimo u šumu. U tom selu niko ne zove tata. Zovu po imenu ili babo. Ja sam ga zvao tata i zvaću ga tako do jula 1995. U kući. Pred ljudima Ibro. I sad bježimo kroz šumu i ja vičem - Ibrooo. Ne možeš tada ni izgovoriti tata.

B. K.: Tražio si mu pištolj da braniš položaj. I dao ga je.

H. N.: Mi smo u jednom momentu bili bez odbrane, boraca i vidim treba Srbi da uđu u šumu i govorim hajde da pripucamo da pomisle da tu ima nekoga. To je jedan zbijeg. Moj brat i ja smo tu najmlađi. Sve su to stariji ljudi. I ja zovnem par njih sa lovačkim puškama i ja sa očevim pištoljem kao da ćemo ih zaustaviti. Nismo ni zapucali. Niko nije ušao.

B. K.: Ti si pomalo počeo i preuzimati komandu u porodici.

H. N.: To je prvi put u životu da mi on daje malo prostora unutar porodice da se pitam i ja za nešto. Od te šume u Stoboranima. I to će sve biti izraženije. Posebno kad počnem raditi za UN u Srebrenici. Da mogu da doprinesem, da uspijevam naći rješenje.

B. K.: Mora da je za njega bio ogroman problem ta očita nemogućnost da učini nešto?

H. N.: Jeste. Bila je. I kasnije kad dođemo u Srebrenicu gotovo nikad mi neće dozvoliti da idem s njim u neku riskantnu akciju potrage za hranom. Bojao se da ću poginuti. On je svoj život stavljao u torbu išavši deset, dvadeset, pedeset kilometara od Srebrenice tražeći hranu. Na tim putevima prolazio je i pored sela Kravica, gdje su mnogi nestali. Par puta smo se uhvatili za prsa.

B. K.: U raspravi?

H. N.: Nije mi dozvoljavao odlazak na najopasnija mjesta - na primjer, na obalu Drine. Jeste možda grozno ući sa ocem u fizički sukob ali sve je to ništa da neko pogine ili bude osakaćen od granate. Mi smo imali dogovor – što se dešava između nas četvoro, riješićemo nekako, može neko i da pukne ili poludi. Tako da ti incidenti verbalni ili fizički koji su se dešavali između nas zaboravljani su odmah. Sutradan niko o tome nije pričao.

B. K.: Negdje vam je u svemu tome obećao novi svijet.

H. N.: To se dešava kada smo bili u šumi, na brdu, poslije dvodnevnog granatiranja. Poslije pakla. Uz sve to granatiranje počinje kiša. Zamisli sebe u šumi, kiša ne prestaje dva dana a ti nemaš skloništa. Pa to je za običnog čovjeka i u miru tragedija. Nemaš se gdje osušiti a ne smiješ zapaliti vatru. Možeš samo od toga umrijeti a da ne spominjem granate. I onda sve to prestaje. I granatiranje i kiša. Pojavljuje se sunce. I otac kaže: *Ako sve ovo preživimo vodim vas u Australiju.*

B. K.: Na kraj svijeta.

H. N.: Idemo odavde da više nikad ne budemo tu. Nije ovo bilo slučajno. Matina rodbina je tamo živjela već desetinama godina. I zvali su brata da ide pa se vjerovatno i toga sjetio. Nije ga htio pustiti sa 16 godina da ide u Australiju.

B. K.: To su ga zvali preko ljeta?

H. N.: Zvali ga za skroz. Vidjeli su 1991. da se zakuhava kod nas i zvali ga. Sad se vjerovatno kajao što to nije uradio.

B. K.: Koje je godište tvoja majka Nasiha?

H. N.: 1947.

B. K.: Kad su se vjenčali tvoji roditelji?

H. N.: Oni su se vjenčali 1967. Pretpostavljam? Ja sam rođen 1968.

Ibro i Nasiha Nuhanović. Septembar 1987. Porodična arhiva.

B. K.: Gdje su se upoznali?

H. N.: U Bratuncu. Očev prvi posao je bio u jednoj pilani kod Han Pijeska.

B. K.: Tu pilanu si mi pokazao na putu od Han Pijeska prema Stoboranima.

H. N.: On je došao iz srednje škole što je bilo kao fakultet sad. On je jedini u cijelom tom području imao šumarsku školu. Ostali su uglavnom bili sjekači šume. Njega su čak zvali inženjer. Kasnije je dobio posao u Bratuncu i tu je sreo svoju buduću ženu, moju majku. Ona je na vikend došla kod sestre koja se tu već bila udata. Majka je imala 20 a otac 24 godine kada sam rođen.

B. K.: Kao ti kad je počeo rat.

H. N.: Da. Brat je rođen u Srebrenici 1974. godine. Otac je tada radio tu.

B. K.: Iz koje je porodice tvoja majka?

H. N.: Mehinagić. Kažu neko poznato zborničko prezime.

B. K.: Ona se uvijek brinula o vama, nije radila?

H. N.: Ona je završila srednju školu i sjećam se precizno, imam tu sliku u glavi, u Srebrenici, u našem malom stanu ona mene pita: *Da li bi se ti ljutio Hasko*, mene su čitav život zvali tako. Brata su zvali Braco. Pita me: *Da li bi se ti ljutio da ja počnem da radim?* Posao je nekih 300 metara od stana.

B. K.: Koliko si imao godina?

H. N.: Možda pet. Onda je ona počela da radi u očevoj firmi – Drina, Šipad. Onda je uvijek radila. A ja sam otada ostajao sam kod kuće. I tu ima raznih priča i anegdota. Kakve sam budalaštine pravio. Izgubio sam jedno dvadeset ključeva od stana. Ali, bio sam prilično samostalan cijeli svoj život. Kao desetogodišnjak bio sam zadužen za Bracu. On je imao četiri godine. Od kako su oba roditelja radila moja je obaveza bila da ga vodim u vrtić. Nije mogao izgovoriti moje ime nego je uspevao samo: *Hako*, dodajući *daj mi ruku*. Stanovali smo u tim novim zgradama u Srebrenici. To su bila dva jedina solitera u gradu.

B. K.: To neće biti daleko od kuće u kojoj ste našli sklonište kada se ratne 1992. pojavite u Srebrenici?

H. N.: Ma, sve je to blizu. Srebrenica je mala. Sve je to unutar par stotina metara.

B. K.: Kako se ona snalazi dok se iz Vlasenice, Stoborana, Luke krećete prema Srebrenici?

H. N.: Ona je tada imala 44 godine. Kao moja žena danas. Ona je uvijek fizički izgledala slabije. Možda ne slaba ali blijeda, osjetljiva. Povremeno se žalila na neke zdravstvene probleme ali kako god da je bilo ona je morala svojom nogom da pređe sve te kilometre zajedno sa nama.

B. K.: Koliko je taj put od Stoborana do Srebrenice koji ste vi prešli u ljeto 1992?

H. N.: Jedno 70 kilometara.

B. K.: Kad stignete u Srebrenicu njen je život briga o vama i raspoređivanje tih malih količina hrane koju nadete?

H. N.: Ona ne ide nigdje. Mi smo skupljali a njena je briga da to skuha ili izmišlja iz ničega nešto.

B. K.: Onda je u jednom trenutku sav svoj nakit prodala za čašu brašna.

H. N.: Za času brašna. Nisam ja znao ni koliko toga ima niti sam je pitao o tome. Jedino što sam znao jeste da smo imali 1200 njemačkih maraka na početku rata. Slušam na radiju kako ljudi u Sarajevu govore: *Dosadili su nam hljeb, makaroni* – mi to očima nismo vidjeli. Jedan jedini konvoj humanitarne pomoći je u Srebrenicu stigao – ja pišem u knjizi novembra a rođak me zove i ispravlja - decembra 1992. godine.

B. K.: I nakon toga?

H. N.: Nijedan do marta 1993. kad stižu Danci i koji će, kad istovare hranu, voziti za Tuzlu žene i djecu iz Srebrenice. Nakon toga počinje jedan veliki napad na grad i tada se uspostavlja zaštićena zona Srebrenice, počinju da dolaze tri puta sedmično. I tako će biti do proljeća 1995. Izračunaj, tri konvoja hrane sedmično će biti dovoljno da mi preživimo. A tokom cijele 1992. godine imali smo samo jedan. Osim granatiranja i srpske vojske koja je uvijek bila opasnost da probije linije najveća opasnost je bila glad. I to nikad ne prestaje.

B. K.: Ratna Srebrenica je glad?

H. N.: Bukvalno. Ja sam izgubio nekih 25-30 kila. Otac skoro 40. Šta smo jeli? Ne znam. Nemaš ništa. Majka napravi kukuruzni hljeb, prečnika jedno 15 centimetara, podijeli ga na četiri komada. I to je to. Uvijek smo jeli dva puta. U 9 ujutro i u pola 4 popodne. Ma ni kukuruza nije bilo dovoljno.

B. K.: U knjizi navodiš da su ljudi umjesto kvasca koristili prah iz aparata za gašenje vatre?

H. N.: Da. Navodno taj prah sadrži sodu. Mi to nismo koristili jer nismo imali bijelog brašna. Prah iz aparata je za bijelo brašno ne za kukuruzu. Za kukuruzu ide samo voda.

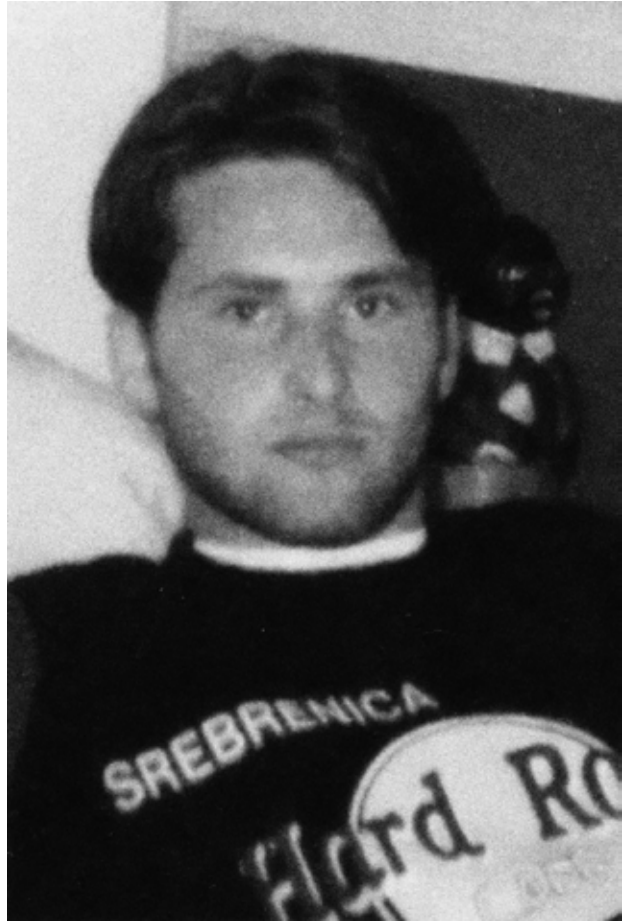
B. K.: Tvoj mladi brat Muhamed. Zovete ga Braco. On je 17-godišnjak na početku rata?

H. N.: 1974. je godište. Znači osamnaesta. Bio je stvarno druželjubiv. Omiljen. Voljeli su ga ljudi. To sam mogao vidjeti. Njegova komunikacija sa drugima bila je bolja nego između nas dvojice.

B. K.: Koju je srednju školu učio?

H. N.: Išao je u srednju školu prirodno-matematičkog smjera. Ali, nije mu išla baš najbolje. Za razliku od mene odličnog učenika, on je bio neka sredina. Zato je

Muhamed – Braco Nuhanović.
Srebrenica 1994.
Porodična arhiva.

bio aktivan izvan kuće. Imao je svoj bend. Ja sam to malo podcjenjivao, smatrao sam više nekom dječijom igrarijom. Bio je bubnjar.

B. K.: Da li si ga ikad gledao?

H. N.: Jesam nešto u prolazu. Imao je smisao za ritam. U to vrijeme su ga zvali Groma. To je valjda dolazilo od ogroman. Bio je snažan. Niži od mene ali krupniji. To je bilo prirodno, nije vježbao. Bio je na oca. Majka je bila puno krhkije građe.

B. K.: Ali za vrijeme tog puta do Srebrenice i tih godina, nešto se mijenja?

H. N.: Ima ona uzrečica iz engleskog *Take it for granted*. Uzimaš neke stvari zdravo za gotovo. Mi smo i bez razgovora dali jedan drugom do znanja da znamo o kakvoj se situaciji nalazimo, koji su prioriteti i koje su naše obaveze. Mi to riječima nismo izražavali. Inače u našoj porodici nismo se nikad grlili i ljubili. Prije rata. Kao ovo sada. Ja kad dođem iz Sarajeva za vikend otac me i ne poljubi. Čak se možda i

ne rukujemo. Pa ni brata. Jedino me nekad majka znala poljubiti u obraz. Prije rata nikad nisam rekao bratu da ga volim. Pa ni ocu. Ne znam jesam li majci to rekao. Jeste ona nama to govorila. Ni u ratu se to nije previše promijenilo.

B. K.: Kako se on snalazi u ratu, kad nijedna definicija više ne važi. Imate ta dva utvrđena zajednička trenutka ujutro i popodne. Kako provodi ostalo vrijeme?

H. N.: Uglavnom sa mladim ljudima iz ulice. Bolje se uklapao sa ljudima nego ja. Ja sam jedno vrijeme donosio knjige iz biblioteke nudio sam i njemu ali da li je čitao ...ne bih rekao. On je bio u srednjoj školi uoči rata. Škole su obnovljene kad su trupe UN stigle u grad. Da li je završio, ni to nisam siguran. Nije bio nešto zainteresovan. Moj je otac predavao njemački jezik u jednoj takvoj školi. Otac je znao njemački prije rata ali je morao učiti kod kuće da može predavati.

B. K.: Da li je time mogao nešto zaraditi?

H. N.: Ne, nije tu bilo plate. Možda kila brašna. To, što si me pitao o odnosu prema ocu. To se totalno mijenja. Nakon dolaska UN, ja ću biti taj koji donosi pare i hranu, praktično. I on će to prihvatiti. Ja sam onaj koji donosi hljeb. Imaću taj osjećaj da sam favoriziran u porodici.

B. K.: Da li je Braco imao djevojku?

H. N.: O tome niko nije razmišljao u ono vrijeme strašne gladi. Do sredine 1993. Onda dolaskom UN to se sve mijenja i mnogi će biti dokoni. Imaš hiljade tih omladinaca koji samo hodaju po gradu i družu se. Intenzivno. Bukvalno su izmišljali nešto da popune vrijeme. Ja sam bio u drukčijoj poziciji. Radio sam svaki dan od rano ujutro do kasno naveče. Bio sam potpuno izvan njegove raje, druženja. Njegovo iskustvo je potpuno drugačije od mog. Koliko se sjećam imao je tri djevojke u Srebrenici. Jednu od njih vidjeću u bazi UN, 11. jula 1995. Tanka djevojka sa predivnom plavom kosom.

B. K.: Ti si rođen kao Hazim ali su ti poslije dva mjeseca promijenili ime u Hasan.

H. N.: Umro je djed, očev otac, dva mjeseca po mom rođenju pa su onda dali ime po njemu.

B. K.: Ko je bio Hasan Nuhanović stariji?

H. N.: Znao sam nešto o njemu kao dijete. Uglavnom neko strahopoštovanje. Sad znam mnogo više. Bio je 1945. predsjednik kotara Žepa, bio je partizanski jatač a nedavno mi jedan čovjek priča kako je moj djed bio 1936. godine na nekom valjda, komunističkom skupu u hotelu *Europa* u Sarajevu, zajedno sa Srbima i Hrvatima. To mi zvuči nestvarno da neko iz Stoborana, sela na kraju Bosne, bude u takvim aktivnostima. Čuo sam da su ga četnici u ratu vodili na strijeljanje, da je ranjen, ali se spasio, da je poslije rata bio na Golom otoku.

B. K.: Šta je bio *zločin*?

H. N.: On je kao najuticajniiji čovjek iz tog kraja, koga su svi Bošnjaci poštovali, išao da se buni da su partizanske spomenice date i onima koje je on znao kao čet-

nike. Otišao je u Sarajevo da protestuje i nije se vratio. Niko nije znao gdje je. I ode njegov najstariji sin, moj amidža, koji je i danas živ, da ga traži i dođe kod nekog generala - Muslimana. Znao ga je otac. Uđe u kuću i pita za tog generala. Žena mu šuti. Ne znam kako se zvao taj general, možda Asim. Došao sam da pitam za oca, veli amidža kad - izađe taj general iz neke sobe. Kaže, Hasibe ja sam u kućnom pritvoru. Gdje mi je otac? Kaže, ne pitaj. Amidža ode u neki zatvor i neki mu je Srbin rekao: Otac ti je u zatvoru, idi kući, ne pitaj puno, jer otićeš i ti kod njega. Nije mu loše. Uglavnom saznali su da je na Golom otoku. Vratio se poslije par godina. Ali je imao boračku penziju i to mu nije bilo oduzeto.

B. K.: On je živio u Stoboranima u kući u kojoj vi, aprila 1992, pokušavate da nađete spas?

H. N.: Mi smo bili u njegovim odajama, tako se to tamo kaže. Na spratu. Kad bi mu nešto zatrebalo on bi samo kucnuo štapom. Tuk, tuk. I neko mora izletiti gore da ga pita šta treba. Imao je jedanaestoro djece. To je bila firma. On je bio direktor a moja nena, njegova žena bila mu je sekretarica. Tu su bile snahe, unuci... Svi stanuju tu. Trideset, četrdeset ljudi. Imaju 500 ovaca. Konje, krave. I tu nema pogovora. Ima čak i bič ako zatreba. I samo kaže, ti vodiš goveda tu, ti vodiš ovce, ti mi osedlaj konja i tako. Do smrti je upravljao. I ja to sve sada saznajem.

B. K.: Otac ti nije pričao o njemu?

H. N.: Jeste nešto malo ali ja nisam bio zainteresovan. Počeo sam svirati gitaru. Vidim postere i neke mršavce i shvatam da možeš biti popularan i da ne treniraš. Ne moraš biti ni razvijen. Tada sam prestao trenirati karate a bio sam jedan od najboljih u klubu u Vlasenici. Muzika, fakultet, vojska. To postaje moj krug. Ja sam, nekako prije rata, te priče iz Stoborana doživljavao kao nebitne. Pred sam rat, kad sam imao djevojku Mirzu, zavolio sam Stoborane.

B. K.: Vi iz ratnih Stoborana, preko Luke krajem aprila krećete ka Srebrenici. Zato što je tamo slobodna teritorija?

H. N.: Mi smo krenuli zbog hrane. Planinska sela nikad nisu imali klimu za kukuruz ili pšenicu. Sijali su eventualno raž. Sad i kad bi htjeli, ne mogu. Rat je. I mi bukvalno zavisimo od onog što nademo. Kad smo pojeli posljednje zalihe hrane krenuli smo ka Srebrenici jer smo čuli da tamo ima. Srebrenica je druga klimatska oblast. To je nekih 200 metara nadmorske visine uz Drinu, plodna ravnica i tu raste sve. A taj kukuruz koji je uzgajan i koji je ostao u rezervi nije bio za ljude. Bio je za stoku. Ja sam nakon par mjeseci vidio razliku. Kažu, ovo ti je hibrid. A ovo je osmak. Osmak baš sladak, ukusan. Šta je osmak? Kad uzmeš klip on ima osam zrna u krugu a hibrid šesnaest. Hibrid je mnogo veći ali nije ukusan. Saznajem ono što su ti ljudi znali uvijek. Tako da smo mi bukvalno pojeli stočne zalihe iz bošnjačkih spaljenih sela. Ljudi iz Srebrenice išli bi pored srpskih linija tražeći po napuštenim selima taj kukuruz i donose ga, jedu ili prodaju u Srebrenici.

Kuća Bašića u kojoj je od septembra 1992. do jula 1995. živjela porodica Nuhanović.
Snimak iz 2012. Snimio B. Kontić

B. K.: Kad dodete u Srebrenicu, početkom septembra 1992, lako ste našli smještaj?

H. N.: Da. Tada je više od pola kuća bilo slobodno. Skoro da smo mogli birati gdje ući.

B. K.: Shvatio sam da niste željeli ući u srpsku kuću?

H. N.: Dotada nismo stanovali u tuđoj kući. Nekako smo željeli da to bude muslimanska, bošnjačka kuća. Bili smo u jednoj par dana i onda smo je napustili, ne sjećam se zašto. Otac je saznao da je prazna kuća koja je bila u vlasništvu Veljka i Razije Bašić.

B. K.: Što se kaže - mješoviti brak?

H. N.: Veljko je poginuo od struje radeći tu kuću. Glaćao je mašinom beton na balkonu. Negdje sedamdesetih. Moj ga je otac znao. Razija i djeca su otišli na početku rata kada i većina Srebreničana. Završili su u Kanadi. Kad smo mi došli u Srebrenicu, tu je živjelo svega 200 prijeratnih stanovnika. Ratna Srebrenica su izbjeglice. Kad smo ušli u tu kuću, bila je slika Veljka Bašića na zidu. Ličio je malo na Clark Gable. Crno-bijela fotografija, lijep čovjek sa onim tanjim brčićima. Frizura kao holivudski glumci. Nikad niko nije dirnuo tu sliku. Bila su bombardovanja, avio

napadi, tresla se kuća, ali slika je ostala. Ta fotografija na zidu mi je poslednji kadar koji pamtim iz te kuće koju sam napustio 9. jula 1995. godine.

B. K.: U te pohode za hranu 1992, 1993. tvoja porodica ne ide?

H. N.: Nikad nismo išli. Kad su ovi odlasci u napuštena bošnjačka sela postali nemogući onda počinje period napada na srpska sela. Za ovo se uvijek znalo unaprijed i ljudi su se spremali. Vreće, ruksake, puške, pištolje ko ima. To se zvalo akcija. Glavna motivacija za napade na srpska sela bila je glad. Teško bi neko nekog mogao natjerati da ide u takav rizik, napadaš sela, da bi uzeo hranu iz njegove kuće. Drugo je pucati iz rova a drugačije otići u selo da otmeš hranu iz nečije kuće. Iz frižidera bukvalno. Podruma.

B. K.: Oni zapravo nastupaju iza vojske?

H. N.: Pa da. Ne može hiljadu ljudi sa vrećama osvojiti selo. Ide prvo vojska. To su zapravo male jedinice, pedesetak boraca sa jednim od tih karizmatičnih vođa. Oni zauzmu selo i uzmu sve sebi. Kad se oni povlače, onda ovi nastupaju i uzimaju ono što je preostalo. I to je ogroman rizik. Ovi sa puškom su se već povukli a ti dolaziš goloruk. Tu je veliki broj civila izginuo. Izginuo je i jedan dio srpskih civila i njihove vojske. Sjećam se jedne mlade djevojke iz ulice koja je otišla u taj pohod za hranu i nikad se nije vratila. Išli su svi osim male djece.

Srebrenica 1993. Snimio Z. Stevanović.

B. K.: U to vrijeme ti radiš u lokalnoj biblioteci?

H. N.: Ne. Ja radim u Domu kulture koji je potpuno prazan. Dobio sam zaduženje da na šalteru tog Doma, gdje su se nekad prodavale karte, upisujem izbjeglice. Ponekad su to valovi ljudi kao jednom, više od hiljadu njih iz Žepe. Nakon upisivanja imena ja ih upućujem tamo gdje su prazne kuće ili ih jednostavno odvedem tamo. Dok ih čekam, uzimam knjige iz biblioteke na spratu. Čitam ih tamo ili nosim kući.

B. K.: Šta si čitao?

H. N.: Najinteresantnija mi je bila knjiga u tri toma sa puno fotografija. Drugi svjetski rat. Čitao sam o stvarima o kojima nikad nisam čuo prije. Saznajem o ratu ono što nikad nisam čuo u školi.

B. K.: Istovremeno živiš u ratu.

H. N.: I poredim moj život i ono što čitam u knjigama. Čak se tješim. Sve je katastrofa ali vidim da je bilo puno gorih stvari ranije.

B. K.: Utješilo te, nisi jedini na svijetu?

H. N.: Skoro. Čitao sam i Derviša Sušića. On je inače iz Vlasenice porijeklom. Zapravo, to sam čitao i prije rata. Ali sada uočavam način na koji opisuje Drugi svjetski rat. I to mi je bila novo. Njemci napadaju partizanske položaje, ustaše stavljaju sa lijeve a četnike sa desne strane svog krila. Oni se mrze ali zajedno sa Njemcima napadaju partizane a nemaju kontakta jedni sa drugima. Čitao sam o stradanju

Srebrenica 1993. Snimio Z. Stevanović.

zapravo pogromu nad Jevrejima u Poljskoj. Nisam ništa znao o tome. Znao sam za holokaust, naciste. Nisam znao da su ih Rusi ubijali. Poljaci. Da ih je svako ubijao. I to i decenijama prije Drugog rata.

B. K.: Da li su ukućani nešto od toga čitali?

H. N.: Oni su samo razmišljali kako naći hranu. Otac je išao i molio neke prijatelje. Nek ti neko da kilo brašna, golemo ti je učinio. Preživiš dva dana.

B. K.: Jedno se veče vraćaš kući, zatičeš majku samu i pitaš je *Da li vjeruje u Boga?*

H. N.: Razgovarali smo puno puta i prije rata. Ovo ratno pamtim jer mi ona u toj hladnoj noći kaže: *Pa, ako nema Boga, a mi smo gdje smo, onda nema nade. Jer, ako mi zavisimo od volje čovjeka a ljudi mogu biti jako zli, što smo već upoznali - beznadno je.*

B. K.: A otac?

H. N.: Ne sjećam da sam sa njim imao neki ozbiljniji razgovor o vjeri. Mi smo bili sekularna porodica kao i većina drugih do rata.

B. K.: Pretpostavljam da je njegov otac, tvoj djed, imao drugačiji odnos prema religiji, kao većina starijih?

H. N.: U tom smislu ne sjećam se da je pričano o njemu kao o nekom ko ide u džamiju. Ako se govori o partizanskom jataku, načelniku kotara, čovjeku koga su poštovali svi ili da je bio na Golom otoku... Možda je i išao..?

B. K.: Čuvao si jedne farmerice za kraj rata. Šta je bilo sa njima?

H. N.: Te sam leviske pokupio tog 18. aprila 1992. kad smo napuštali stan u Vlasenici. Da budem iskren mislio sam na svoju djevojku Mirzu. Čuvao sam još jednu lijepu majicu i nove cipele. Razmišljao sam, ako se sretne, treba da izgledam lijepo. Za kraj rata. Da izgledam kao insan. U ratu nisam ličio ni na šta. Kao i drugi. Ali, sve se što sam imao poderalo, uprljalo i u jednom momentu usred rata obučen te leviske. Nisam imao šta drugo. Bilo je ratnika sa puškom koji su imali para. Čim imaš pušku, ideš u akciju, šta god doneseš to se pretvara u pare. I sad, šta mu fali? Samo nove leviske.

B. K.: Da li si ih prodao?

H. N.: Nisam, ali oni su više zagledali moje gumene čizme. Nove, novcate, ribarske. Pronašao sam ih u kući Bašića, u kojoj smo živjeli. U ratu su gumene čizme – vrhunac. Cipele se u ratnoj Srebrenici nisu mogle ni nabaviti ni kupiti. Mogao si nabaviti neki drugi odjevni predmet, ali obuću ne. Ako izgubiš ili podereš obuću bio si gotov. Nisi mogao nigdje. Posebno ako je snijeg, kiša. Kasnije sam, kad je Unprofor stigao i počeo raditi za njih, kupio sebi i bratu nove leviske. U tim farmericama je ubijen. Napisao sam o tome priču “Made in Portugal”. Tamo su napravljene. Donio ih je jedan Rus konvojem UNHCR iz Beograda.

Srebrenica 1993. Snimio Z. Stevanović.

B. K.: U to vrijeme počinješ da učiš i engleski?

H. N.: Hodam jedan dan po tom praznom Domu kulture a moram jer je hladno i tada sam navukao tu bolest koja mi vjerovatno nikad neće proći. Zgrada je od betona, mermera, bez grijanja, strašni minusi, smrzavao sam se i navukao bolest mokraćnih kanala. Bukvano sam izbacivao krv. Ta će me bolest pratiti do kraja života. I tako hodajući otvorim vrata i vidim cijeli bunt istih knjiga. Kurs engleskog ali sve na engleskom. Što je možda i bilo dobro. Ja sam inače naučen na sistematski rad i učenje. Studij mašinstva naučio me je tome. To sam primjenio na engleski. Za nekih tri mjeseca ja sam sve to prešao bez izostavljanja ijedne stranice. Kraj 1992. početak 1993. godine. Gramatiku sam baš savladao tako kad su prvi Unproforci stigli, ja sam *vladao* jezikom. Bio sam među petoro ljudi koji su od tih 50-ak hiljada ljudi kako-tako znali engleski.

B. K.: To ti je bila ulaznica za posao?

H. N.: Nalazim posao jer me je otac tri dana ubjeđivao da odem do vojnika i tražim cigarete. On nije zapalio mjesecima. I kad sam tražeći cigaretu progovorio engleski, ovaj mi stranac iz UN kaže: *Hajde sa mnom*. I uđem tamo. Tamo mi je jedan oficir pričao i ja ga gotovo ništa nisam razumio. Klimao sam glavom iako nisam shvatao šta on priča. I on mi dade posao. Radio sam nekoliko mjeseci i nisam bio plaćen. Ali, bio sam zadovoljan da iz pepeljare pokupim opuške koje su vojnici

ostavljali. Ostavljali su i pola cigare. Istresem to u dlan, stavim u džep, donesem kući. Onda otac i brat to odvajaju.

B. K.: I brat je pušio u ratu?

H. N.: Da. Svi su u Srebrenici pušili. Ja sam imao pristup tim UN opušcima. Znali su svakih nekoliko dana dati, bukvalno baciti kao cuki, MRE – Meal ready to eat. To je zapravo vojnički obrok. Nisam bio nezadovoljan jer sam podsvjesno znao da ako se opet desi neki napad da je dobro biti tu oko Unprofora. Radio sam za vojne posmatrače.

B. K.: Ipak su u jednom trenutku počeli da vas plaćaju.

H. N.: To je pokrenuo Tobi, švedski posmatrač, kad je shvatio da mi nemamo ugovore. On je otišao u Tuzlu, u komandu, i napravio frku – Dajte im ugovore. Ja i Emir Suljagić smo polagali test. Nije nam kontrolor dozvolio ni minut više od dozvoljenih 45 minuta. Dobio sam dvojku, jedva sam prošao. Emir trojku i imao je 100 dolara veću plaću od mene.

B. K.: Kolika je bila plata?

H. N.: Oko 600 dolara. Ja sam do jula 1995. imao ušteđenih 6000 maraka. To sam podijelio na četiri dijela. Svakom od nas po 1500. Imali smo dogovor da ako dođe do kakvog haosa, pogibije svako bježi bez osvrtnja i eto ima jedan mali fond

Srebrenica 1993. Snimio Z. Stevanović.

da se snade ko preživi. Njihove su pare dakle, bile sa njima kad su ubijeni. Ali, u Srebrenici od uspostave zaštićene zone je prestao rizik od snajpera i granata.

B. K.: Poslije maja 1993. godine?

H. N.: Da. Bilo je nesigurno prvih mjesec dana, dva najviše. Nakon toga mjesecima u gradu nije bilo rizika od pogibije. Nijedna granata nije pala do proljeća 1995. Granatiranje je bilo u rubnim dijelovima ali život u gradu je bio *normalan*. Dolazi konvoj što je bio radostan momenat. Djeca trče, traže bombone, svi se raduju i pitaju – šta je unutra? Ima li nešto novo što dosad nije bilo? Ljeti su svi hodali u papučama. Hiljade ljudi. Nema obuće. Bosi, nemaju čarapa. Papuče su od nekih materijala, ručno pravljene. I jednom smo u konvoju dobili svi po jedne cipele. UNHCR dovezao iz Beograda. I sad u masovnim grobnicama nalaze te iste cipele. A ja u svemu tome radim, imam platu, pušim prave cigare i to mi je jedini užitak. Ocu i bratu donosim papiriće za cigarete. Oni su bili privilegovani u gradu jer su ostali motali duhan u obični papir. Jednom sam, preko nekog Čeha, donio 300 paklica. Slavili su taj dan. Čak sam nabavio gajbu piva. Iz Bratunca od Srba, preko UN. To mi je donio jedan Rus, jer on je imao dobre odnose sa Srbima sa druge strane linije i mogao je da ide na obje strane. To su mi trazila dvojica prijatelja, negdje pred sam pad Srebrenice. Jedan je preživio a drugi je pronađen u masovnoj grobnici. Eto, možda sam mu ispunio posljednju želju.

B. K.: Tada pokušavaš da prvi put stupiš u kontakt sa Mirzom, djevojkom?

H. N.: Mi smo se rastali početkom aprila 1992. Ona je nastavila studij u Prištini i pred sam pad Srebrenice bila je pred diplomiranjem. Ali, ja prvo pokušavam sa njom stupiti u vezu preko radio amatera. To je išlo preko radio amatera iz Srebrenice koji uspostave vezu sa radio amaterima iz Srbije. Kasnije, kad su došli Holandani koristio sam njihov satelitski telefon. Za 25 dolara bih kupio karticu za 3 minuta razgovora. I tako ja iz Potočara zovem Prijepolje.

B. K.: Vi se u tom trenutku niste vidjeli, koliko, dvije godine?

H. N.: Mi se nećemo vidjeti tri i po godine a u tom trenutku mi se prvi put čujemo tačno nakon 17 mjeseci.

B. K.: Ti si pokušao da se sa njom tada, usred rata, i sretnoš?

H. N.: Dugo sam, mjesecima, molio kolege, posmatračice iz UN da mi pomognu da nekako izađem iz Srebrenice, samo na kratko. I onda se slučajno potrefilo, ne znam je li to bio razlog, ali tri posmatrača su bila iz muslimanskih zemalja. Inače je u posmatračkom timu uvijek bilo pet, šest nenaoružanih oficira iz različitih zemalja. Tako sam upoznao cijeli jedan novi svijet. Od Bangladeša do Rusije. I tom momentu su bila samo trojica. Jedan iz Sudana, jedan iz Indonezije a treći iz Bangladeša. Jusuf, Ahmed i Amin. U Srebrenicu nijedan predstavnik međunarodne zajednice nije mogao ni ući ni izaći ako ti Pale ne daju dozvolu. I Pale svaki dan primaju stotine zahtjeva iz čitave BiH, sa naznačenim maršrutama, brojevima kartice, imenima i prezimenima, vremenima prolaska itd. Onda oni sa Pala šalju faxom ko je dobio odobrenje. I jednog dana poslije toliko pokušaja stigne papir da se ja, Ha-

san Nuhanović, mogu kroz Bratunac i Zvornik prebaciti do Banje Koviljače. To je kod grada Loznice u Srbiji, gdje je taj posmatrački tim bio stacioniran.

B. K.: Koje je to vrijeme?

H. N.: Bio je tačno 5. januar 1994. godine. Išao sam bosanskom stranom do Zvornika. Džipom UN-a. Trojica posmatrača sa mnom. Ovaj iz Bangladeša mi je dao dvije majice. Jednu, kaže tebi a jednu tvojoj djevojci. To kod nas košta jedan dolar. Ovaj drugi kaže – Imam sobu u Banji Koviljači. Dajem ti je na pet dana.

B. K.: To je cijela priča u režiji međunarodnih predstavnika?

H. N.: Operacija prava. Na prvom check pointu oni Srbi pitaju – *Otkud ti, des to krenuo* - velim evo dozvole. Kažu: *Opa, dobio si dozvolu za spavanje*, onako obradovani, vele mi, sretno za taj moj “reunion” sa djevojkom. Samo što nisu aplaudirali. Na drugom check pointu, ja se bojim nekog maltretiranja, kad ono posvetiše se ovom Jusufu iz Bangladeša. Natjeraše ga da izvadi cijeli kofer iz gepeka da mu kopaju po vešu. U Zvorniku prije mosta u Karakaju, gdje je inače bilo najteže, prepoznam druga iz škole u Vlasenici. A čuo sam za slučajeve da najgore prođeš kad te prepozna neko s kim si bio dobar. Ja sam se gotovo sageo dole da me čovjek ne vidi. On u uniformi, puška. I prelazim preko mosta u Karakaju još samo sto metara i ja u Srbiji. Sa roditeljima i bratom sam razgovarao. Ostalo je da ja trebam odlučiti da li da se vratim. Moj plan je bio da se vratim nakon 5 dana. Oni su mi govorili da se ne vraćam. Ostavio sam im skoro sve pare, za sebe samo par stotina maraka. Dolazim na granični prelaz, srbijanska strana, neki čovjek ima sto kila, brkovi, velika glava, maskirna uniforma. Samo je mene izveo iz auta, njima nije ni dao da izađu. Nešto mu je sumnjivo bilo tri muslimana posmatrača i ja, Hasan. Tu smo ostali tri sata.

B. K.: Nisu ti dali da uđeš?

H. N.: Nije samo to. Nama, na radio stanicu, javlja ataše UN iz Beograda da se odmah vraćamo jer su dobili informaciju da su srpske vlasti izdale nalog za moje hapšenje. Vjerovatno bih završio u nekom logoru. I prije nego ovi dobiju fax iz Beograda, sa takvim naredjenjem, mi okrećemo auto i nazad za Srebrenicu. Idemo nazad iako sam tako poremetio let ovim ljudima koji su išli u Srbiju i nastavljali za svoje zemlje. Zakasnili su na avione i moraju me vratiti u Srebrenicu. Na predzadnjem check pointu, već je bio mrkli mrak, srećem momka koji je bio sa mnom na dvije radne akcije.

B. K.: Srbin?

H. N.: Da. Plav, izrazito. Bili smo nekad veliki prijatelji. Nisam ga vidio godina-ma. Bato iz Milića. Otvara vrata, gleda u mene kaže tiho, okolo su mu kolege: *Otkud ti?* Kažem mu, šapćući, mogu li proći onaj posljednji punkt. Veli mi, *daj papir*. Uze ga, okrenu naopak, napisao nešto i reče: *samo pokaži ovo*. Jer, ja nemam dozvolu da se vratim. Kad dobiješ tu dozvolu sa Pala, to je samo za jedan pravac. I na zadnjem check pointu otvaramo prozor, kad tamo isti tip koji nas je jutros ispratio. *Šta je Hasane*, pita. Ništa, velim: *nisu me pustili u Srbiju. A majku mu, pa što to* - baš se naljutio. I tako se vratim u Srebrenicu.

Sjedište holandskog bataljona u Potočarima. 20. juli 1995. Snimak sa TV.

B. K.: Mirza čekala uzaludno?

H. N.: Nije čekala, plan je bio da je nazovem iz Srbije, kad uđem. Tada bi ona došla.

B. K.: I tako sve teče do jula 1995. Ti si o tome napisao knjigu **Pod zastavom UN** u kojoj do u detalj pratiš djelovanje međunarodne zajednice, sve što se dešavalo uoči, tokom i nekoliko dana nakon 11. jula 1995. godine. Iz tvoje knjige je vidljivo da UN nisu učinile gotovo ništa. Šta je razlog?

H. N.: To je pitanje za knjigu od 500 strana. Tolika je zapravo, moja. Jedna je stvar šta ja mislim u retrospektivi. Jedna šta sam mislio u tom momentu. Treća je stvar šta sam sve saznavao kasnije. Ima i nešto što se zove naknadna pamet. Do zadnjeg momenta je među narodom vladalo uvjerenje da će biti zračni udari. Da neće dozvoliti da Srbi pregaze zaštićenu zonu. Tek par sati nakon podneva, 11. jula se formira kolona, uglavnom muškaraca koji se pokušavaju probiti prema Tuzli. A ostali, žene, djeca i još dosta muškaraca idu ka Potočarima. To je plan, kojeg nema i koji se pravi u zadnji momenat kad je Mladić već ušao u grad. Do zadnjeg momenta smo očekivali taj spas od međunarodne zajednice. Uvijek su nam tako govorili, dvije i po godine. Ti Holandani, UN vojnici u Srebrenici su imali minobacače na svakom punktu. TOW - raketne lansere. Uvijek su se hvalili. Domet 3,5 hiljada metara, probija sve oklope. Teške mitraljeze. Metka nisu ispalili.

B. K.: A bili su i napadnuti?

H. N.: Da. Hajde da ne računamo na njih. Naši su ljudi pokušavali da zaustave srpske snage. Pet ili šest dana je trajala ta bitka za Srebrenicu. Srbi su izgubili dosta vojnika. Nije grad tek tako pao. I mi smo do zadnjeg momenta očekivali te avione. Mi nemamo pojma šta se dešava izvan Srebrenice. U Sarajevu, Hagu, New Yorku. Tek kasnije, ja slažem te kockice ali nismo gubili vjeru do posljednjeg momenta. Nas je ukopala ta lažna nada, prisustvo UN, status zaštićene zone i prisustvo aviona koje smo mogli čuti.

B. K.: Iz svih tih dokumenata vidljivo je da nije ni postojala želja da vas sačuvaju.

H. N.: Uoči pada Srebrenice Akaši je situaciju opisao kao *fluidnu*. 10. jula naveče u vezi sa eventualnim bombardovanjem srpskih položaja on piše da je situacija na terenu fluidna. Ako je fluidna, onda se preliva. Hoće da kaže, ako dođu avioni, neće se znati gdje su srpske snage, gdje je UN a gdje su civili pa može doći do kolateralne štete. Postoji sačuvan UN notes pisan dijelom stenografski. Tu se prenose rečenice Jasuši Akašija specijalnog predstavnika. On 11. jula sjedi u Zagrebu sa svojim savjetnicima, znaju da je pala Srebrenica i vijećaju. I on kaže: *Da, to je povoljna situacija za UN*. On kaže: *Desireable*. Poželjna. Isto je i sa Žepom i Goraždem. Zašto. Bukvalno kaže: *Dugo priželjkivani scenarij kada mi*, dakle UN, *možemo da izvršimo redeployment*, prebacivanje snaga hoće reći iz tih istočnih enklava negdje drugdje. Po tim dokumentima ovo bi bio pozitivan rasplet događaja jer su te enklave, Srebrenica, Žepa, Goražde, stajale na putu mirovnog procesa koji je trebao biti realizovan u nekom narednom periodu. Ove se istočne enklave, jednostavno, nisu uklapale u mape koje su trebale biti iscrta-
ne. Ali, jedini problem koji se napominje u Akašijevom notesu jeste kako to prodati medijima. I koristi riječ: *challenge*. Izazov, dakle. Neko je u zagradi stavio: *Impossibly*. Nemoguće. Sad ne znam je su li to riječi Akašija ili ovog koji je to pisao. Čovjek koji je ovo zapisivao i danas je živ. Zvao sam ga telefonom nekoliko puta. Amerikanac. Tony Bunberry. Tu sam bilježnicu dobio od američkog novinara Davida Rhoda. Kad sam Bunberryja zvao prvi put, bio je u Kambodži. U UN misiji. Pita sam ga mogu li koristiti ovo što si pisao. Kaže možeš. Rekao je zapravo: *Ti, možeš*.

B. K.: Pad Srebrenice se naslućuje već 9. jula?

H. N.: Te sam večeri mislio da će Srebrenica pasti. I to su mislili svi oko mene. To je jedna vrlo upečatljiva scena. U zgradi Pošte su se našli gotovo svi komandanti. Svih tih malih četa, odreda iz Srebrenice. Razgovara se šta uraditi. Odlučuju da pošalju vozača. To je mercedes sa vozačem na službi jednog od srebreničkih komandanata.

B. K.: Kako se mercedes sačuvao sve vrijeme rata?

H. N.: Čovjek ga je prevezao preko Drine splavom. Popaljena su sela višegrad-
ske opštine 1992. godine. On je bio iz Župe jednog višegradskog sela i bježao je u Žepu. Dakle, iz Župe u Žepu. On je na splavu prebacio taj mercedes i parkirao ga u Žepi. Onda je negdje kasnije kad je, par dana, bilo prohodno, sišao sa njim u Srebrenicu. I stavio je na raspolaganje sebe i mercedes nekom od komandanata. I tog kri-

Ulica u Srebrenici. Kuća u kojoj su stanovali Nuhanovići, prva sa desne strane.
Snimak iz 2012. Snimio B.Kontić

tičnog 9. jula njemu naređuju da ode kolima do Štaba i vidi šta se dešava. I on sjeda, nas trideset gleda, i baš je neka tišina, kobna. I čovjek se vraća nakon par minuta iz tog gornjeg dijela grada odakle već danima napadaju četnici. Izlazi iz auta svi gledaju u njega, šute i neko upita: *Šta je?* Prvo šuti pa onda kaže: *Nisam stigao ni do škole.* To je kilometar od nas a komanda, gdje je krenuo, je tri, četiri kilometra dalje. Pitamo ga: *Što?* Pa, kaže: *kad sam stigao do škole, zvižde meci oko mene.* Tada smo pomislili da bi grad mogao pasti. Emir Suljagić sa dvojicom UN posmatrača odlazi u Potočare u bazu a ja se upućujem prema gornjem dijelu grada gdje se nalazi moja porodica. Znači prema prostoru koji je sada na samoj granici borbi. I trčim ja gore uz te metke, granate. Bio sam u izuzetnoj kondiciji. Stižem do Robne kuće i srećem Hakiju Mehooljića, šefa policije, stoji i viri iza zida zgrade. I stanem uz njega, držim ga za rame. On je imao, mislim automat Thompson. Pitam ga: *De su četnici?* Kaže: *Ne znam ni ja. Gore negdje.* I ja sam jurnuo, što kažu sto na sat, uzbrdo prema kući u kojoj živimo. To je na putu prema Guberu. Tu se nalazim sa roditeljima i bratom.

B. K.: Da li ste vi tog 9. jula napustili kuću?

H. N.: Ne. Samo ja i brat odlazimo iz kuće. Mi se zapravo rastajemo od roditelja i mislimo da se više nikada nećemo vidjeti. Oni ne žele ići jer je cijela ulica tu. Otprilike je nekih hiljadu ljudi živjelo u tih 20-ak kuća. Ja i brat izlazimo, on nosi neki

ruksak. Na prozorima kuća pojavljuju se ljudi. Među njima i naša prva komšinica, Zumra Šehomerović. Znaš ko je ona? Ona žena koja u BBC dokumentarcu govori kako joj je vječno ostala ruka muža na ramenu kad su se zauvijek rastali 11. jula. Već je noć a u to vrijeme obično prestanu borbe. I sad ne smijem ni ja napraviti paniku među ljudima. Ne mogu im reći bježite jer se ipak još ništa ne zna. Vide me da odlazim pa mogu to i pomisliti. Kažem bratu, polako idi, kao da šetamo. Mi smo sišli u grad i negdje kod škole vidimo stotine ljudi trči. Kažu stižu avioni. Mi u podrum, čekamo nekih sat vremena, izlazimo, nema nikakvih aviona. Tu sam ga veče ostavio u jednoj zgradi koja je najbliža Pošti gdje je UN bio. Kod nekog njegovog druga. Plan je bio, ako dođe do nekog kritičnog momenta, da ga povučem sa sobom. Da bude uz mene jer mi je to bila garancija sigurnosti.

B. K.: Šta se dešava nakon toga?

H. N.: 10. jula on je i dalje kod tog prijatelja. Vode se borbe, granatiranja, ubiše teškim granatama baš to područje. Tu je i bolnica. I ona je gađana. I ja sam par puta dolazio u taj stan, u nekim pauzama. Da provjerim, šta se dešava, je li sve u redu? Puna je soba bila momaka i djevojaka, njegovih prijatelja, koje sam ja znao. Ne soba, cijeli stan. Bilo ih je dvadesetak. Šta je moja dilema? Ja izvlačim brata a tu je još dvadeset ljudi. Ali, nije to njima nikakav problem. Ne ljute se. I to mi je jedna od najtežih stvari u životu. Tog sam njegovog prijatelja Abida, iz tog stana, sreo u Tuzli u avgustu 1995. On je sa tom kompletnom ekipom iz tog stana uspio, nakon pada grada, doći iz Srebrenice u Tuzlu. Šest dana su išli šumama i bili na čelu kolone i među prvima su preživjeli Marš smrti. Oni su meni govorili: *ostavi ga sa nama, ići ćemo zajedno*. Međutim, ja njega izvlačim iz stana. Kažem mu: *Braco, ideš sa mnom*. Teško mi je govoriti o tome. Imao sam najbolji plan ali nisam mogao ni pomisliti da će Holandani biti isto što i četnici. Mi se te večeri krećemo prema tom malom holandskom punktu u gradu i upravo oni, iz avlije, ispaljuju projektele ka gornjem dijelu grada.

B. K.: Znači ipak su reagovali na napade Srba?

H. N.: To me je dodatno zbunilo jer mi je to više značilo da je grad pred padom. Tek kasnije ću saznati da su ovo bili signalni a ne bojevi projektili. Tako da mi idemo prema Potočarima, to je šest kilometara od grada. Idemo pješke, zajedno sa drugim prevoditeljom Emirom Suljagićem. Nas dvojica smo bili jedini koji su obavještavali sav Unprofor, komande u Tuzli, Sarajevu, Zagrebu, šta se dešava u Srebrenici 9, 10. i 11. jula. I tu na putu naiđe jedan džip, holandskih komandosa. Stadoše nam, uskočimo sva trojica i ja na taj način prošvercam brata u UN bazu. Vojnik je samo otvorio kapiju i džip je uletio unutra.

B. K.: Tako je tvoj brat 10. jula ušao u UN bazu.

H. N.: Zapravo bio je prvi koji je tu ušao i biće jedan od zadnjih koji će je napustiti tri dana kasnije. Bilo mi je sve lakše znajući da je Braco na sigurnom. Ja se odmah vraćam u Srebrenicu i biću cijelu noć i sutra 11. jula u gradu. Prevodio sam taj značajni sastanak holandskog komandanta Karemansa sa komandantima odbrane

Srebrenice, kad je u ponoć 10/11. jula obećao zračne udare. Na kraju tog sastanka, prošla je ponoć, čeka nas deset hiljada ljudi napolje. I vojska i civili, porodice cijele. Ja prolazim svi me hvataju za ruke: *Znaš li šta se dešava?* Meni Karemans nareduje: *Ti ostaješ tu u toj maloj bazi*, blizu zgrade Pošte *ako u toku noći bude još nekih razgovora ili pregovora*. Ja stojim tu na kapiji jer mi nije dozvoljeno da napustim i moja majka, sasvim slučajno, pojavljuje se iz tog mraka i dolazi do te žice. Naslanja se, sva je blijeda i ona se meni zahvaljuje: *Hvala ti kaže Hasko što si spasio Bracu*. Ta mi je scena bila strašna. Zamisli, da mi se za to majka zahvaljuje. Oni će sutra, kad uđu Srbi u grad, u toj ogromnoj masi ljudi napustiti Srebrenicu i krenuti ka Potočarima.

B. K.: Koliko je ljudi živjelo u Srebrenici početkom jula 1995. godine?

H. N.: Zvanično 42 hiljade. Niko ne zna tačne brojeve ali između 12 i 15 hiljada kreće prema Tuzli a oko 25 hiljada u koloni idu prema Potočarima.

B. K.: Potočari su selo oko 6 kilometara od Srebrenice u pravcu Bratunca. Tu je velika UN baza i ljudi računaju tu će naći spas?

H. N.: Da. I ja stižem sa njima na jednom od kamiona. Unutar baze se smjestilo oko 5 hiljada ljudi. Odmah tu, ali izvan ograde smješta se ostalih, oko 20 hiljada ljudi. Njima nije dozvoljeno da uđu. Holandani su rasporedili svoje vojnike i oko baze.

B. K.: Tvoji roditelji i brat nalaze mjestu unutar baze. Pokušavaš da ih spasiš?

H. N.: Da. I treći dan ne uspevam. U ta tri dana holanske trupe će izbaciti sve te ljude iz baze i prepustiti ih srpskim trupama. Bukvalno, brutalno i hladnokrvno.

B. K.: Iako vide..

H. N.: Postoje već i dokumenti. Vide nekoliko smaknuća muškaraca Bošnjaka upravo tu oko baze.

B. K.: Šta je u pitanju, goli strah ili ...

H. N.: Čak i da je strah ne može biti opravdan. Ne znam nijednog Holandanina za kojeg bi mogli reći da su došli Srbi i ošamarili ga. Od čega ih je bilo strah? Niko nije očekivao da oni ginu za nas. Ali, mogli su dići glas. Neko je mogao pitati: *Šta to radite?* Nisam nikad o tome pričao pogotovo na sudu jer sam samo sa činjenicama baratao. Smatram da je u pitanju jedna forma rasizma. Odnosno, predrasude prema bošnjačkom stanovništvu. To mislim sada nakon 20 godina.

B. K.: Vidio si te oblike...

H. N.: I indiferentnosti jedne jedinice koja stiže iz zapadne zemlje u neki takozvani kaos gdje se ne zna ni ko pije ni ko plaća. Njihov komandant Karemans na kraju kaže, na press konferenciji, u Zagrebu tri stvari koje sam upamtio zauvijek. *U Srebrenici nije bilo loših i dobrih momaka*, dakle, Srbi i Bošnjaci su bili isti za njega. Rekao je: *da nije bilo ratnih zločina* i rekao je: *da se divi Mladiću, kao vojniku, za način na koji je zauzeo Srebrenicu*. Po meni samo zbog te tri izjave trebao bi biti suđen za ratni zločin. To je rečeno na aerodromu Pleso u Zagrebu, 21/22 jula 1995. godine.

Razgovor u Bratuncu. Čamila Purković i Ibro Nuhanović. 12. juli 1995. Snimak sa TV.

B. K.: Tvoj je otac je 12. jula bio u tročlanoj delegaciji iz Srebrenice koja je pregovarala sa Mladićem. Kako se to dogodilo?

H. N.: Slučajno. Mladić je od holandskog zapovjednika Karemansa tražio predstavnike izbjeglih. I ovaj našao tri osobe sa fakultetom. Otišli su moj otac, Nesib Mandžić i Čamila Purković. Nesib je bio direktor škole a Čamila je bila ekonomista.

B. K.: Da li si razgovarao sa ocem, kako je tekao taj razgovor?

H. N.: Malo, par minuta. Kazao mi je da je, kad su se kamere ugasile, prišao Mladiću. Oni su isto godišće. Pride mu i onako ga, ovlaš, udari po stomaku. Moj je otac koristio taj neki šarm u komunikaciji prije rata, ono u smislu – *Daj...*

B. K.: U smislu da opusti atmosferu?

H. N.: Udari ga po stomaku i kaže mu: *Daj, čovječe, pusti one ljude dole u Potočarima da idu, propatili su tri godine, dosta je bilo...* Ima još nešto, mislim, ali to mi je maglovito. Pitao ga je Mladić: *Odakle si?* On je rekao iz Stoborana a ovaj je rekao nešto kao: *A to su oni što su okretali Srbe na raznju.*

B. K.: Ne mogu se oteti misli da tvoj otac do kraja nije znao sa kakvim se zlom suočio?

H. N.: Nikad nećemo znati šta je on stvarno mislio. Ponekad mislim da je krio

svoj strah da ne prepadne nas troje. Kasnije sam saznao da ga je jedan četnik udario ispred baze UN, 12. jula. Vikao mu je: *Jeste li vi Turci* a on je odgovorio: *Mi nismo Turci, mi smo Bošnjaci*. Onda ga je ovaj vojnik udario. To mi je ispričao Nesib Mandžić.

B. K.: Ti si pokušavao da ih staviš na listu ljudi koji ostaju u UN bazi ali nisi uspio. Oni su 13. jula 1995. istjerani iz tog kakvog-takvog skloništa. Taj trenutak mora da je bio strašan..?

H. N.: Ja o tome ne mogu da pričam.

Oni su istjerani pred mojim očima. Gledao sam svog brata. Njegove plave oči i blijedo lice. Izgledao je mirno. Možda bi neko rekao da izgleda zabrinuto ali ne uplašeno. Da li je to bilo zato što je toliko mlad da jednostavno nije mogao pojmiti šta se dešava oko njega. Ili je samo mislio da je to samo još jedan u nizu grozних događaja kroz koje naša porodica prolazi od aprila 1992. kad smo napustili dom u Vlasenici. Da li se pretvarao da nije uplašen jer se njegova bivša djevojka takođe nalazila unutar UN baze? Tanka djevojka sa predivnom plavom kosom. Morao ju je vidjeti u onoj gužvi juče. Ja sam je primjetio. U tom trenutku je Christina Schmidt, koordinatorica Ljekara bez granica rekla jednom od UN posmatrača kapetanu Andre de Haan-u: "Da li si vidio onih devet mrtvih tijela izvan baze?" Ja sam se okrenuo i rekao svojim: "Ubijaju ljude izvan baze. Ubiće nas sve". Moja je majka odmah izgubila svijest. Jednostavno se nije mogla izboriti sa mišlju da će joj Srbi pred njom ubiti djecu. Iako je trebala hitnu pomoć niko se od stranaca nije ni okrenuo. Čak ni profesionalni medicinari. Bili su samo metar od tog prizora. Otac je smirivao: "Neće nas ubiti. Zašto bi to uradili? Nemoj tako govoriti."

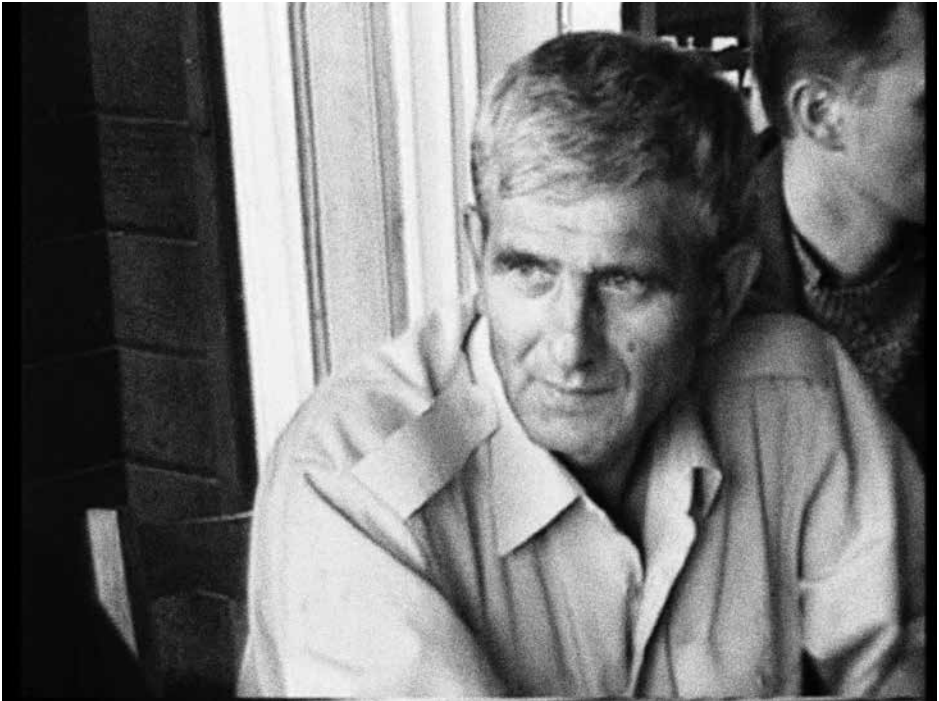
Tada su tri holandska vojnika došli u kancelariju i zajedno sa tri UN posmatrača rekli mi: "Hasane, tvoja porodica mora napustiti bazu. Sve su izbjeglice već to učinili i oni više ne mogu ostati ovdje". Počeo sam plakati. Moji su roditelji ustali. Holandani i posmatrači su stajali tačno ispred nas. I čekali. Izgledalo je kao će čekati neko vrijeme i onda upotrijebiti silu da ih istjeraju. Ponovili su: "Hasane, nema više vremena za čekanje". Moj brat je naglo ustao sa stolice i gnjevno izgovorio: "Neću ih moliti. Idemo. Hasane, nemoj ih više moliti za mene. Nek se jebu svi."

Moj se plač pretvorio u viku. Urlao sam: "Idem s vama. Neću dozvoliti da odete sami." To je tek uplašilo moje roditelje. Oboje su mi govorili: "Neka je Braco sa nama. Nas troje idemo kao porodica. Nemoj brinuti, on je sa svojim roditeljima. Ništa nam se neće desiti."

Krenuli smo prema izlazu. Bratu sam dao svoju staru UN legitimaciju. Govorio sam mu da je pokaže Srbima jer bi možda neko od onih koje sam sretao na sastancima sa UN mogao pomoći. Savjetovao sam ga da ako ga neko od Srba udari da ne reaguje. Da ih provocira bilo čime. Učinilo mi se u trenutku da bi njegova kožna jakna mogla biti provocirajuća i dao sam mu svoju teksas a skinuo njegovu kožnu. Poljubio sam ga, plačući i onda glasno rekao: "Idem s tobom" dok smo se kretali prema izlazu. On se okrenuo i viknuo: "Ne ideš sa mnom. Ostaćeš ovdje i ne ideš". Majka ga je pratila.

Stajao sam sa ocem koji se želio oprostiti od mene. Tada se pojavio holandski major Franken rekavši: "Hasane, reci ocu da može ostati. On je bio na listi predstavnika za razgovor sa Srbima i tako stekao pravo da može ostati". Moj je otac rekao pokazujući na majku i brata: "Šta je s njima"? Oni su bili 30-ak metara ispred nas na putu ka izlazu iz baze. Franken je odgovorio meni: "Ako ne želi ostati može napustiti prostor sa porodicom. To je njegov izbor". Moj je otac pružio Frankenu ruku, rukovao se, nasmiješio se prema njemu i okrenuo za majkom i bratom.

(Hasan Nuhanović, Under the UN flag, chapter: Lunch at my mother's, str: 550 – 555)

Razgovor u Bratuncu. Ibro Nuhanović. 12. juli 1995. Snimak sa TV.

B. K.: Da li si ikad mogao rekonstruisati šta se sa njima desilo, kakav je bio njihov dalji put?

H. N.: Brat je odmah odvojen od roditelja. Onda su i roditelji razdvojeni. Majka je najvjerovatnije ugurana u autobus. Došla je do Tišće, to je mjesto gdje su svi izlazili. To je nedaleko od Kladnja. Uđe se u kanjon i ide se pješke prema prostoru Armije BiH.

B. K.: Ona je znači bila *oslobodena*?

H. N.: Da. I prema nekim svjedocima, ona se samovoljno okrenula u suprotnom smjeru i otišla prema Vlasenici.

B. K.: Vjerovatno da bi ponovo našla muža i mlađeg sina?

H. N.: I mene. Ona nije znala ni da ću ja ostati živ.

B. K.: Ona je nestala na tom putu između Tišće i Vlasenice?

H. N.: Čuo sam da je zaustavljena na srpskom punktu da su je odveli u Vlasenicu. Koliko je tamo provela, koliko su je maltretirali, ne znam tačno. Vjerovatno je provela par dana u nekom zatvoru i jedan je, krvnik, ušao, uzeo joj pare, onih 1500 maraka. Čuo sam da se hvalio po Vlasenici za te pare. Navodno joj je rekao da će biti puštena a ona, navodno, rekla: *Znam da ćeš ti mene sada ubiti*. I ona je, vjerovatno, sljedeći dan ubijena baš od te osobe. To mi je rekao očevidac kome sam platio za tu informaciju. On mi je takođe rekao da su je, zajedno sa nekih pet muškaraca, dovezli kamionom. Otvorili su one stranice, oni su izašli, i naoružani su pucali na njih. Na moju majku izbliza. Zatim su ih polili benzinom i zapalili. Nađena je tu, ispod smeća, koje su bacali Srbi iz sela Jarovlje u jedan potok, 15 godina poslije. Nađeni su nagorjeli posmrtni ostaci ispod naslaga smeća. Komandir policije u Vlasenici, jula 1995, danas je šef sektora za podršku Ministarstva sigurnosti BiH. Zove se Radenko Stanić. Tužio sam ga na Sudu prije skoro deset godina. Osim što mu je jedno vrijeme bio oduzet pasoš, ništa se nije desilo. Pa, ne moram ga ja tužiti. On je u Vlasenici bio komandir policije od 1992. do 1995. godine. Broj ubijenih u Vlasenici u tom periodu je bio nekoliko hiljada. Tu je i logor Sušica. Otvoren i zatvoren u tom periodu. Ne treba slučaj moje majke da bi se taj čovjek procesuirao. Ali, eto on i danas radi u zgradi bukvalno pored moje kancelarije. Kad uđu u lift nepoznate face, ja pomislim možda je i on tu.

B. K.: Kad si našao oca i brata?

H. N.: Otac je prvi pronađen. Odnosno identifikovan. 2007. I to u sekundarnoj grobnici.

B. K.: Znači, ubijen i sahranjen na jednom mjestu pa onda ostaci prebačeni i sahranjeni na drugom mjestu.

H. N.: Najvjerovatnije su i otac i brat ubijeni u Pilici - Branjevo. Nađeni su u jednoj od 13 sekundarnih grobnica u Čančarima - Snagovo.

B. K.: Koliko ima kilometara između te dvije lokacije?

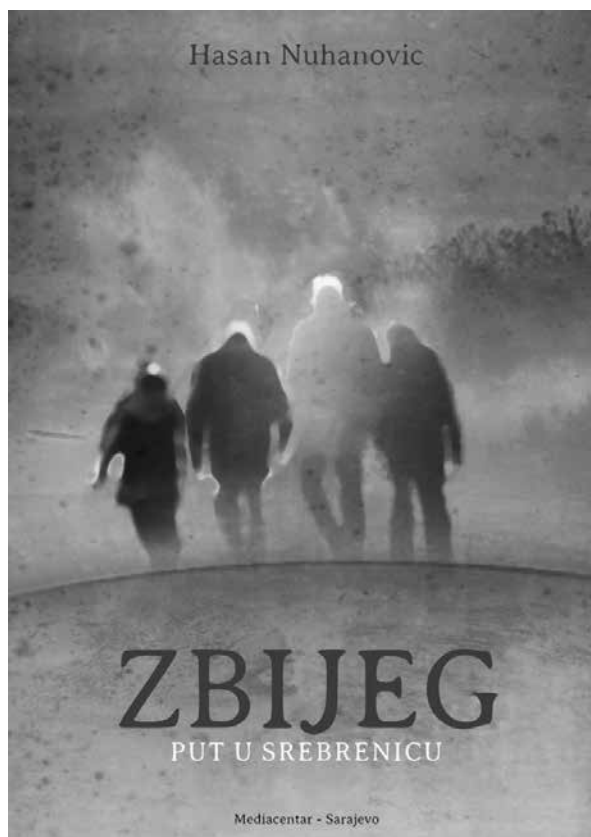
H. N.: Mogu ti samo reći otprilike. Oko 30 kilometara.

B. K.: Otac i brat su bili zajedno u tim posljednjim trenucima?

H. N.: Najvjerovatnije. To su tragovi koje imam. Kad je otac eshumiran nađena je moja UN kartica koja je istekla. Tu sam službenu karticu dao bratu a nađena je pored oca. Iz toga zaključujem da su bili zajedno. Brata sam identifikovao pomoću patika. Ovaj ih je jedan Rus, posmatrač, donio iz Beograda. Adidas. Crne sa bijelim prugama. I leviske na kojima je pisalo "Made in Portugal". Sačuvala se sintetika. To i oznaka Lewis 501. Sve ostalo od pamuka je istrulilo.

Naslovnica knjige Hasana Nuhanovića „Zbijeg“.
Crtež Dejan Slavuljica (Fabrika).

B. K.: Njihovi posmrtni ostaci su sahranjeni na mezarju u Potočarima?

H. N.: Da. Otac, majka, brat i amidža. Očev brat.

B. K.: Šta ti radiš između 13. i 20. jula 1995, od trenutka njihovog napuštanja baze i odlaska cijele UN baze iz Srebrenice u Zagreb?

H. N.: To mi je totalno maglovito. Ja sam u tih sedam dana jeo a ne pio valium. Našao sam jednu cijelu hrpu i to sam uzimao kao bombone. Onda sam razmišljao da se objesim ali me je Dulo - Abdulah Purković odvratio. Sjedio je pored mene danima i samo mi govorio: *Nemoj Hasane. I ja sam pokušao ali vjeruj mi nema uzaludnije stvari od toga.*

B. K.: Dulo je onaj čovjek koga reporter srpske televizije Snježan Lalović nakon pada Srebrenice tjera pred kamerom da prizna kako je: *Narod radostan zato što su ga oslobodili od islamskih terorista* i prijetecim glasom mu sugeriše šta da odgovori?

H. N.: Da. On je nakon tog maltretiranja pokušao da se objesi ali su ga skinuli sa vješala. I njegova sestra Ćamila, koja je sa mojim ocem bila na pregovorima, i ona je pokušala samoubistvo tih dana. Ćamila je umrla od moždanog udara prije šest, sedam godina. Dulo je umro prije dvije godine.

B. K.: Napuštaš Potočare 20. jula 1995?

H. N.: Da. Napustili smo bazu zajedno sa svim vojnicima UN. Preko Bratunca do Ljubovije na granicu sa Srbijom. Tamo su nas čekali neki ljudi u crnim odijelima, crnim naočalama i crnim kolima. Pratili su nas negdje do Rume. Onda smo okrenuli prema Zagrebu, Hrvatskoj. Tu sam bio nekoliko dana i onda nazad u Bosnu, u Tuzlu. Imao sam samo jedan plan da budem blizu njih da ih pronađem. Ispostaviće se da ću boraviti nekih desetak, petnaest kilometara od mjesta gdje su oni strijeljani. Bio sam smješten na aerodromu Dubrave kod Tuzle.

B. K.: Radiš u UN?

H. N.: Najviše zbog toga što sam imao mogućnost da zovem i srpsku stranu ali i da idem na pregovore sa Srbima. Narednu godinu dana biću jedini prevodilac koji volonterski ide na srpsku stranu.

B. K.: Da li si dobio neku vrijednu informaciju?

H. N.: To je bilo više sklapanje mozaika. I to je trajalo godinama. Tu imaš svakakvih informacija i dezinformacija.

B. K.: Da li si plaćao za informacije?

H. N.: U početku ne. Niko nije želio da priča. Ni za pare ni onako. Tek kasnije su počeli da pričaju za pare.

B. K.: Istovremeno, u Tuzli se suočavaš sa trenucima kada međunarodna zajednica umije vrlo brzo da reaguje, kad hoće.

H. N.: To je bio avgust 1995. Srbi su počeli bombardovati aerodrom Dubrave. Gađali su sa jedne kote kod Kalesije. Ubili su dvojicu Norvežana oko piste. Svi stranci bježe iz komande traže zaštitni bunker. Ostajem samo ja. Na neki način lud čovjek. Zamisli izgubiš oca, majku i brata. Šta si ti sad? S jedne strane šta i ako poginem. S druge, ako sam preživio Srebrenicu, šta će mi uraditi tih dvadesetak granata. Napravio sam kafu, sjedim. Iz te komande nije pobjegla još samo jedna Izraelka, civil, koja radi u UN. Ilana Betel. Ona pita: *Odakle ove granate stižu?* Ja joj kažem. *Znaš li kote, pita?* Odemo u operativni centar, izdiktiram joj koordinate sa vojne mape na zidu. Ona ih prenese telefonom komandi u Sarajevu. Za desetak minuta naiđuše Nato avioni i baciše dvije bombe. I prestade granatiranje.

B. K.: To izgleda nevjerovatno. Samo jedan poziv i eto aviona. To u Srebrenici nije moglo i pored čitave UN baze.

H. N.: To je živa istina. Bili smo samo nas dvoje u operativnom centru. Zgrada je bila prazna. Svi ostali su pobjegli. Ta žena će se nekoliko godina kasnije udati za generala Ruperta Smitha koji ljeta 1995. komanduje UN trupama u BiH. I danas sam sa njom u kontaktu.

B. K.: U Tuzli pokušavaš ponovo da stupiš u kontakt sa svojom djevojkom Mirzom.

H. N.: Kad sam došao u Tuzlu u početku sam mislio, šta će mi iko. Nemam oca, majku, brata niko me ne interesuje. Susretao sam se sa ljudima po gradu i kad bi pokušao da im kažem ko sam, šta mi se desilo, vidio sam da većinu ljudi to ne interesuje. Onda shvatim da je Mirza jedina osoba koja zna moje roditelje i brata jer ih je upoznala prije rata. Barem njoj ne moram ništa da pričam.

B. K.: Gdje ste se vi upoznali?

H. N.: U studentskom domu u Sarajevu. Dva puta sam je dovodio svojim u Vlasenicu. Zvao sam je iz komande UN ponovo, satelitskim telefonom i rekao: *Ja sad još imam samo tebe*. Trebalo nam je još par mjeseci da se sretne. U Segedinu, u Mađarskoj. Iz trećeg pokušaja. Prvo sam pokušavao preko Rima pa onda preko Zagreba i Skoplja da bi uspjeli tek u Mađarskoj. Pravim ogroman krug iz Tuzle preko Dalmacije, cijele Hrvatske i cijele Mađarske do sjeverne granice sa Srbijom. Ona dolazi vozom iz Prijepolja i prelazi u Mađarsku i tu se poslije skoro četiri godine srećemo. Ali, ona ima problem da uđe u Hrvatsku jer ima srpski pasoš. Platilo sam na hrvatskoj granici 500 maraka, štetu Marlboro i litar viskija da je prošvercujem u Hrvatsku. I onda smo preko Splita putem prema Livnu ušli u Bosnu. I dok smo u Mađarskoj čekali da krenemo ka Tuzli u kafani upoznam jednog čovjeka koji također čeka tu vezu. Frizura, kao Karadžić. Odmah mi je bio antipatičan. Ali šta ćeš, tu smo sami, okrenuti jedan drugom. Htjeli ne htjeli - pričamo. Kaže živio je u Srbiji četiri godine ali hoće da se vrati u Tuzlu. Tamo je prije rata imao neku malu fabriku. Sada je to firma Vulkan. Dugo vrijeme, čekamo pa i nastavljamo razgovarati. Kad je krenuo autobus za Bosnu, on je jedini Srbin unutra. Sve ostalo Bošnjaci. Ima tu i djece, odraslih. Mi stižemo na prelaz Kamensko, put Split - Livno. Oktobar je 1995. Ulazi tip unutra, ja kažem ustaša, ne znam kako bih ga drugačije opisao. Pijan, naožužan, maltretira, i na kraju izvede ovog čovjeka.

B. K.: Ovog što liči na Karadžića?

H. N.: Da. I sad ova žena koja je naš vodič, vlasnik firme, obavještava nas o svesmu. Ona je, inače, tada imala tri pasoša, tri imena i tri nacionalnosti. Ni danas ne znam ko je ona bila. Ali je odrjesita i uspjela je istjerati ovog vojnika iz autobusa. Onda se vratila i kaže: *Dali su nam dozvolu da idemo ali bez ovog čovjeka. Ako ga pustimo, on je gotov*. I bio bi gotov. Kaže, da skupimo para da ga otkupimo. Bilo nas je petnaestak, dvadeset u autobusu. Ja dadoh 50 neko još toliko maraka i tako ukруг. Dade ona te pare onim vojnicima i vratiše nam čovjeka. I otada svaki praznik Stojan Davidović se meni javlja, čestita. Nikad ovuda nije prošao da se ne javi.

B. K.: Ti počinješ novi život sa suprugom Mirzom. Dobijate djevojčicu Nasihu. Po imenu tvoje majke.

H. N.: Nasiha se rodila 1998. godine. Danas pohađa gimnaziju i pjeva u rock 'n roll bendu. Doselili smo u Sarajevo. Radim kao stručni saradnik u Memorijalnom centru Potočari, Srebrenica. Namjera nam je da se još više obogati muzejski sadržaj. Centar se nalazi prekoputa mezarja Srebreničana, gdje su sahranjeni i moji i na istom mjestu gdje je bila baza UN. Istovremeno tražim roditelje, brata. Pišem

Hasan Nuhanović.
Snimak iz 2012.
Mediacentar Sarajevo.

knjige o Srebrenici. Vodim veliki sudski spor sa državom Holandijom. Moj proces protiv države Holandije trajao je 11. godina. Tužio sam ih za izbacivanja roditelja i brata odnosno svih Bošnjaka izbjeglica iz UN baze i predavanja u ruke Srbima. Odbrana Holandije, kad su u pitanju činjenice vezane za taj 13. juli 1995, zasnivala se na tri, četiri tvrdnje. Između ostalog da moj brat nije imao pravo da ostane jer su tako govorila pravila koja je uspostavio Franken, zamjenik komandanta holandskog bataljona. Pravilo da niko ne može ostati ko nema karticu UN. To nije bilo tačno jer su ostali i ljudi koji nisu imali tu karticu. Ukupno je oko 30 Bošnjaka ostalo u bazi što ja nisam znao u tom momentu. Oni su čak toliko izmijenili moje tvrdnje da su u jednom trenutku tvrdili da sam ja tražio da falsifikuju karticu UN i daju je mom bratu.

B. K.: Ti to nisi tražio?

H. N.: Ja nisam tražio ništa da falsifikuju. Tražio sam samo da brat ostane u bazi. I onda je bila ta tvrdnja da je moj otac, Ibro Nuhanović imao izbor. Da mu je ponuđeno da ostane. A to mu je ponuđeno u posljednjih desetak sekundi, prije samog izlaska iz baze. Na prvostepenom suđenju ja sam izgubio. Sud je stao na stajalištu da je Ibro Nuhanović imao izbor. Na drugostepenom suđenju ja sam pitao sudije: *Da li smatrate da je to za jednog oca izbor. Da ostane sa starijim sinom živ ili*

da ode sa mlađim sinom u vjerovatnu smrt. Znači, da ne pusti mladeg sina samog. I na kraju će u presudi pisati: **Ibro Nuhanović nije imao izbor.** To je možda moja najveća pravna pobjeda.

Ali, kakva je to pobjeda kad se boriš protiv nekoga koji svjesno laže? Jer govorimo o slučaju krivice za genocid. Uloga Holandana u onom što zovemo - **Genocid u Srebrenici** - je sastavni dio priče. Ja znam da to i Holandanima i Bosancima i svakome zvuči nevjerovatno: *Pa Srbi su ih ubili.* Jesu ih Srbi ubili ali holokaust nad Jevrejima, ne poredeći holokaust i genocid, nisu samo počinili nacisti. Počinili su ga i oni što su izdavali Jevreje. U ovom slučaju si imao direktno izučenje iz baze UN. I ovo sam pitao sudije. *Ako je UN proglasio Srebrenicu zaštićenom zonom i ako je od cijele zaštićene zone ostala samo ta mala površina, te UN baze, zašto su oni su moje roditelje, brata i sve ostale koji su tu tražili spas izbacili iz te zaštićene zone.* Ovo nije crno – bijelo. Ovo je ozbiljna priča u kojoj je UN u Potočarima bukvalno okrvario svoju zastavu.

B. K.: Napisao si dvije knjige. Jedna čisti dokument, jezikom činjenica i pisanih dokumenata govori šta se dešavalo uoči, tokom i nakon pada Srebrenice. O ulozi međunarodne zajednice. Druga je hronologija tvoje porodice od aprila 1992. do maja 1993. Dokumentarno ali čista literatura. Šta ti je bilo teže pisati?

H. N.: Bilo mi je teško sve. Vraćaš se u te dane. Drugo, bilo šta da pišeš moraš satima sjediti. Ljudi koji ne pišu ne znaju da je to i težak fizički posao. To su stotine i stotine stranica. Možda bih mogao reći da mi je prvu knjigu, dokument o ulozi UN u Srebrenici bilo lakše pisati jer sam ja zaista vladao tom materijom. Ja ništa nisam napisao tamo do 2000. godine, misleći, vjerujući kad sam sve to ispričao jednom, i kad je bilo na televiziji, da sada svi znaju. Doduše, to govori koliko sam naivan ali uvijek me začudi da nakon tri dana ljudi postavljaju ista pitanja. Čak i ljudi koji su me jednom pitali opet kasnije postavljaju ista pitanja. *Hiljadu* puta sam ponavljao novinarima, strancima, našim ljudima, svakog 11. jula me pitaju: *Gospodine Nuhanoviću zašto je UN odgovoran?* Pa da sam mašina i dugme koje neko pritišće više bi se i ta mašina umorila. I tako sam stavio sve to na papir, crno na bijelo, hronološki obrazložio, izanalizirao. Drugo, kad me sutra više ne bude, ko će pričati onda? Evo čitajte. To je bila moja motivacija. U svemu tome ima još jedna bitna stvar. Po meni vlast BiH nije uradila svoj posao. Postoji li relevantniji posao od rasvjetljavanja uloge UN i međunarodne zajednice u Srebrenici? Ima li takva knjiga osim moje, kod nas ili izvan našeg prostora. Šta je moje razočaranje? Zašto da ja usamljen pišem tu knjigu a ne tim istraživača, pravnika, politologa, vojnih analitičara itd. Žena mi kaže nedavno: *Kad se ti ne bavio ovim, ti bi poludio.* A ona me poznaje bolje nego iko. Postoje periodi koji su užasno naporni. Zima je obično lakša a uoči jula, bolje da ne pričam. Meni godišnje dođe više od 100 ljudi povodom Srebrenice. Uvijek je intervju a da li je novinar, student koji radi magisterij, doktorat, predsjednik nevladine organizacije, stručnjak za nešto...Podijeli to sa 365 dana. A nikog ne odbijam.

Što se tiče druge knjige, ona ima posebnu težinu. U njoj sam morao dočarati slikovito sve te događaje iz 1992. i 1993. godine koji su potpuno zasjenjeni onim što se desilo jula 1995. Ima se utisak da je Srebrenica samo taj početak jula 1995. kao

da nismo preživjeli ništa strašno do tada. A zapravo su prve dvije godine rata bile strašnije. Izabrao sam u drugoj knjizi drugačiju formu zato što sam vidio da naši ljudi neće da čitaju prvu knjigu. Ta prva knjiga je bila interesantna rijetkim novinarima, magistrima, studentima, doktorantima koji pišu o ovome. To mi je bilo čita-laštvo. U toj drugoj knjizi su u prvom planu emocije, moji stavovi, poredim stvari, dakle, ima sve što nije bilo u prvoj knjizi.

B. K.: Šta je bilo sa fakultetom koji si studirao do rata?

H. N.: Imao sam ogromnu pauzu. 10 godina. Fakultet je nekako ostao u drugom planu. Diplomirao sam tek 2007. godine u svojoj 39. godini i dobio diplomu Mašinskog inženjera ali ne radim taj posao. Ostalo mi je bilo 13 ispita a polagao sam u prosjeku dva godišnje.

B. K.: Kad si položio Mehaniku fluida koju si vježbao noć uoči odlaska u rat, aprila 1992?

H. N.: Priznali su mi one zadatke koje sam spremao. Teoretski dio sam uradio ranije. Tražio sam asistenta koji je sveske sa zabilješkama odnio u Ljublanu. On je bio Slovenac. Nazovem ga telefonom i pitam – Gdje je ona tvoja sveska? Kaže, nemam pojma. Nađi je, velim mu, tamo su mi urađeni zadaci. I tako su mi na kraju priznali da sam, prije rata, položio ispit iz Mehanike fluida.

DIJALOG

Zoran Ferić
Mihajlo Pantić

Zoran Ferić i Mihajlo Pantić Dve pesme na dan

Mihajlo Pantić: Dragi Zorane, razgovaraćemo i o ovome i o onome, ali predlažem ti da počnemo od pokušaja odgovora na pitanje šta nam je u pisanju najvažnije. Pisanje, uostalom, podrazumeva raspravu o svim čudima ovoga sveta, ali je smisao te inače prilično besmislene ili makar iracionalne radnje (još ću o tome, kasnije) i u ustanovljavanju odgovarajućih poredaka, u određivanju onoga što je u tom raspršenom i neuhvatljivom svetu važnije od ostalog. Da budem izričit, pisanje ima nekakvog smisla tek ukoliko uspe da nas ubedi (pod tim “nas” podrazumevam i one koji pišu i one koji čitaju) u važnost nekog stava, uvida, stvari, događaja, osećanja i tako redom, počev od onih manje ili više očiglednih egzistencijalnih fenomena o kojima pisci neodustajno

raspredaju hiljadama godina, poput ljubavi i smrti, do onih manje vidljivih, a isto tako bitnih, čak određujućih... reći ću nešto što mi prvo pada na pamet, recimo, (za mene) ispunjavajućih stanja, poput jutra na moru, hvatanja nečijeg pogleda u gradskom prevozu, hodanja kroz vodu plitke, bistre i brze planinske reke.

Elem, mislim da neću pogrešiti ako ti kažem da mi je za pisanje proze, što sam stariji, sve više potrebno čitanje poezije. Nisam u životu napisao nijedan jedini valjan stih (pisao sam samo tekstove za grupe u kojima sam kao mladić svirao i to uglavnom zbog toga što sam u tim ekipama bio najpismeniji, ali i najlošiji muzičar, pa da i od mene bude neke koristi), ali ne dajem poeziji zbog te sopstvene nerealizovanosti tako jasan i izdvojen prioritet u odnosu na prozu. Ključni razlog je mnogo dublji, i sa godinama sve postojaniji. Svaki dan neizostavno pročitam dve ili tri pesme, mentalnog zdravlja radi... Moja verzija jedne poučne “domaćice” ili “kuvarice” (pamtiš li ih, one vezene krpe po zidovima u kuhinjama, obično iznad šporeta?) “Jedna jabuka na dan – doktor iz kuće van” glasi “Dve pesme na dan – psihić iz kuće van”. I, da, poslednjih desetak godina uglavnom pišem o poeziji... Ne čitam knjige pesama iscela, od početka do kraja, nego listam nasumice i jednostavno čekam da me neka pesma presretne. Tako sam nedavno pročitao ovu pesmu Tadeuša Ruževića:

VIDEO SAM GA

spavao je na klupi
glave položene
na najlon kesu.

na njemu purpuran ogrtač
sličan starom otiraču

na glavi je imao kapu ušanku
na rukama ljubičaste rukavice
iz kojih je virio prst
kažiprst i još jedan
(zaboravio sam kako se zove)

video sam ga u parku

između golog drveća
za kočić pričvršćene
konzerve od piva
i vrpce okačene
o žbun divlje ruže

obučenog u tri džempera
crni beli i zeleni

(svi su izgubili boju)
spavao je spokojno kao dete

u srcu svom osetih
(ne pomislih već osetih)
da je to Namernik
Isusov na zemlji

a možda i sam Sin Čovečiji

htedoh da ga dotaknem
i upitam
da li si ti Petar?

ali me obuze
veliki stid
i zanemeh

lice mu zaraslo
u čuperke ride brade

htedoh da ga probudim
i još jednom upitam
šta je istina

nagnuh se nad njim
i osetih smrad
iz usne
duplje

a ipak nešto mi je govorilo
da je to Sin Čovečiji

otvori je oči
i pogledao me

shvatih da sve zna

odlazio sam zbunjen
udaljjavao se
bežao

a kod kuće oprah ruke

Mislim da bi svako tumačenje pokvarilo utisak čitanja Ruževićeve pesme. Poezija je ono što ostaje izvan interpretacije, ne samo ono što se izgubi u prevodu. Na kraju krajeva, pesma, da bi bila dobra, i da bih je posvojio kao takvu, mora ne samo da sugestivno kristalizuje neki pretpostavljeni, do njenog nastanka neuočeni, a važan smisao, već i da se primakne neizgovorljivosti, onome što ni na koji način ne može da bude rečeno, nego samo nagovešteno, što u trenu mine kao senka u mislima. Eto, zbog toga mi je poezija važna za pisanje priča. I da pojednostavim, poezija me upozorava da i priča mora težiti istom, onoj tišini do koje se – nema drugog načina (osim, možda, muzike) – dolazi posredstvom reči. Susret sa tom pesmom, gotovo sam siguran, nije nimalo slučajan. Poljaci imaju neverovatnu poeziju: Miloš, Šimborska, Herbert, Ružević... Kako mi pisanje priča naspram te poezije deluje kao prilično trapavo i traljavo beleškarenje...

Zoran Ferić: Dragi Mihajlo, siguran sam da je razgovor o poeziji odličan početak ovakvog dijaloga prozних pisaca koji nikada nisu pisali poeziju. Tvoje iskustvo s poezijom su pjesme za bendove, a moje jedan sonetni vijenac upućen nekoj Tanji iz Osijeka prije 27 godina. No, vrlo često, kad pišem priču ili roman i nadem se u slijeponj ulici pa počnem očajavati (vjerojatno su ti poznata takva stanja) vraćam se poeziji: Dragojeviću, Bukowskom, Carveru. Poezija me uči sažetosti i preciznosti, ali i onom iracionalnom i neuhvatljivom o čemu govoriš. Sada sam pak bliži poeziji više no ikada jer pišem roman o djevojci s Down sindromom koja je na jednom otoku trideset godina živjela u izolaciji i koja piše poeziju. Tako da sada, da bih stvorio lik kakav želim, moram pisati poeziju što mi je teško, ali na neki način i zabavno. Možda zato što ta poezija nije moja i što je piše retardirana osoba. Sastavni dio romana bit će, nadam se, i zbirka njenih pjesama, njen glas. Stoga, da bih nekako pomogao svojoj junakinji momentalno čitam Rilkea i Pessou.

Što se tiče smisla ovog našeg posla, kažeš da pisanje ima nekog smisla tek ukoliko nas ubedi u važnost nekog stava ili uvida. Mogu se složiti s tim, dapače ono što mi je važno i o čemu zapravo čitavo vrijeme mislim kad sastavljam neki tekst je taj uvid koji dolazi na kraju. Taj je uvid jako važan i nama jer tek kad napišemo, jasnije vidimo. Napravio sam svojevremeno mali pokus. Počeo sam stvarati dosije u koje sam se trudio upisati osobine ljudi iz svoje okolice, prijatelja, poznanika, rođaka. Pomislio sam da će mi to dobro doći kod kreiranja likova, ali efekt je bio iznenađujući. Zaključio sam da mi nitko od njih nikada ne bi bio prijatelj da sam ono što je upisano u te dosijee znao ranije. To samo potvrđuje tezu da knjiga može biti čovjekov najbolji prijatelj, ali isto tako da ga uvidi iz vlastitih i tuđih knjiga mogu odvratiti od mnogih drugih prijateljstava.

Kad mislim o pisanju javlja mi se često slika osamljenog i vrlo tužnog čovjeka koji slaže pasijans: s jedne strane emocija a s druge kombinatorika. Nekakve iracionalne slike, strahovi ili riječi koje treba složiti u mozaik koji bi uvjerljivo pružio one uvide o kojima govoriš na početku. A odnos teme i forme shvaćam vrlo staromodno, kao neku klasicističku ravnotežu.

Budući da smo počeli s poezijom, evo u nastavku jedne kratke i netipične pjesme C. Bukowskog:

UMJETNOST

kako
duh
kopni
tako
forma
jača
obrise.

MP: Kad sam pročitao tvoju repliku, moje su se misli u trenu zaputile u tri pravca, reći ću odmah koja: književni lik, bolest, Bukovski.

Hajde da počnem od tog trećeg, obrnutim redom. Uvek sam se pitao u čemu je magija Bukovskog. Pročitao sam nekoliko njegovih knjiga, i uvek sam imao utisak da čitam nešto što sam već ranije pročitao, a sa protokom vremena sve te knjige stopile su se u jednu, i više ne znam šta u kojoj od njih piše. No, svedjedno, mislim da je Bukovski uspeo ono što je u pisanju najteže, da pronade vlastiti ton, namerno kažem ton, a ne stil, stil mi je malo problematična kategorija, jer pod njim podrazumevam izvesnu pravilnost i ponovljivost koja me u jednom času odbije ili ostavi ravnodušnim. Ali ton, što sam opet naučio od poezije, ona neponovljivost glasa koju ima ili nema neki pisac, do toga se dolazi najteže, to celog života mnogi pisci žele da osvoje i na kraju im, kad se podvuče crta, tako nešto ipak ne pode za rukom, uprkos trudu. Čitaš, recimo, knjigu koja čak može biti i obećavajuća, potencijalno zanimljiva, ali nikako ne uspevaš da u njoj čuješ taj određujući, neponovljivi ton, pa je u jednom trenu ipak ostaviš nedočitanu, bez žaljenja. A Bukovski je sa tom svojom ispovednom brutalnošću, nalik onom hirurгу koji u snežnoj pustinji sam sebi operiše slepo crevo, ma koliko imali utisak da sve vreme piše jednu te istu priču, uspeo da očuva čitljivost i, više od toga, da podstakne druge pisce da nešto slično pokušaju, naravno neuspešno. Bilo je takvih pokušaja previše, pa sam se sa tim ironično poigrao u priči “Poštar i Bukovski” iz knjige *Vonder u Berlinu*. Sudeći u konkretnom slučaju po tome da i danas mnogi autori u pisanju prolaze kroz fazu Bukovskog, mogu reći da su pojedini pisci, a on je dobar primer, iz ovih ili onih razloga – a meni je, eto, važan taj zarazni, beskompromisni ton – mnogo uticajni i čitaniji od drugih, nezavisno od stvarnog kvaliteta njihovog dela.

Zatim, bolest. Čitajući, Zorane, tvoje priče i romane uvideo sam u njima postojanu zainteresovanost za ona stanja koja remete regularnost života, namerno ne kažem normalnost, jer je i normalnost takođe diskutabilna kategorija. I normalnost je, naime, jedan vid dijagnoze u kojoj se sastavci neke ličnosti nalaze u stanju prividne ravnoteže. Ponoviću, prividne. Dovoljan je, metaforično rečeno, dašak vetra, čak jedna jedina reč, ali i teška trauma, na primer, baš bolest, a u svakom slučaju iskliznuće iz regularnog poretka da se ta ravnoteža zaljulja, i život odjednom dobija novi oblik, dubinu, sudbinski intenzitet, drugu svetlost. Baš me zanima kakve će pesme napisati ta tvoja junakinja, i koliko ćeš uspeti da joj udeš pod kožu i u misli. Iskošeni pogled na svet zna da bude đavolski intrigantan, neobičan, iznenađujući,

bolan, otkrivalački, sugestivan. Znaš, uostalom, za one ideje avangardista različitog tipa koji o kreativnosti govore kao o izveštavanju sa granice nesvesnog, kao automatizmu podsvesti, buncanju koje nas primiče neizrecivoj suštini, bezdanu uma. Pred tim se čovek koji pokušava da piše uvek iznova naježi: – Šta li sve postoji u nama? I porazna je ta misao da ne možemo ni kontrolisati ni ukrotiti sopstvene misli koje, izbačene iz ravnoteže, vode nekom novom, možda i dubljem uvidu. Ovde ću se zaustaviti, da ne odužim previše, o književnom liku ću u narednom javljanju. Za sada ću samo reći da apodiktički smatram kako bez dobrog lika nema dobre priče, zvao se on Hamlet, knez Miškin, Merso ili Ahmet Nurudin...

ZF: Poštovani Mihajlo, kad smo već kod Bukowskog mogu i ja početi s njim. Ni ja nisam neki fan tog pisca i u ono vrijeme kad je kod nas bio najpopularniji, a to je tokom osamdesetih, nije mi se nešto svidio. Iako bi po nekim mojim preferencijama morao. Možda mi je tada smetala čitava ta “furka” koja je vladala oko njega. Čitao sam naravno *Zablješke...* i priče, dopirala je do mene i ta iskrivljena seksualnost kao na primjer u priči “Kurva od sto kila”, ali nešto me je žuljalo. Danas, eto, znam i što. Izvjesna prljavost stila, grubi potezi, rečenice koje su mi izgledale trapave i skrpljene nabrzinu. Interes za Bukowskog obnovila mi je knjiga njegove izabrane poezije *Užici prokletih*. Lirski dnevnik, život koji se bilježi ne zato da nas očara stil ili kompozicija, uglavnom sve ono što pripada formi, nego taj tamni ton iz podzemlja, prljavština koja je i prljavo napisana. Barem odaje takav dojam.

A što se tiče likova jasno je da nema velike priče bez lika, ali likovi koje si nabrojao su likovi drame i romana. Likovi su svakako noseći stupovi romana, oni su taj naš interes kad uzimamo roman u ruke, ali mi se čini da u pričama ne mora biti tako. Priča ili novela može funkcionirati bez prepoznatljivog lika, samo kao priča, i tamo gdje su likovi funkcije radnje. Kad sam sastavljao svoju prvu knjigu nosila me priča, nisam razmišljao o likovima, dok su se u drugoj već pojavili neki prepoznatljivi likovi. U *Nepodnošljivoj lakoći postojanja* Kundera kaže da se književni likovi rađaju iz jedne slike, metafore, ideje, pa je tako Tomaša rodila jedna slika: kako stoji pokraj prozora u svom stanu i gleda preko dvorišta u zid susjedne stambene zgrade i ne zna što da radi. Njegovu ženu Terezu rodilo je, kaže Kundera, krčanje crijeva. Došla je na ljubavni sastanak i onda su joj počela krčati crijeva. To su, dakle, ti početni impulsi oko kojih se okuplja lik. Ono što me uvijek zanima je ono: “Kako dalje?” – jesu li oni skup skrpljenih osobina raznih ljudi koji ponekad, eto, profunkcioniraju u našoj mašti kao živi, ili imaju svoje jake uzore u stvarnosti? To je često pitanje koje postavljaju i polaznici radionica za kreativno pisanje: kako stvoriti lik? Mi naravno znamo da nema jednoznačnog odgovora. Lik možda proizlazi iz te jedne slike, ali se onda oblikuje svakom rečenicom, pogotovo dijalogom sve dok u jednom trenutku ne shvatiš da živi svojim životom i da ima neku svoju unutarnju logiku. Pri tome nad njim često visi i sjena neke stvarne osobe.

U zadnje vrijeme intrigantne su mi upravo te stvarne osobe. Lik na kojem mentalno radim mi je bliska osoba. Gledao sam je kako hrabro preko rive vodi za ruku dvije djevojke s Down sindromom, a u gradu i sredini koja svoje drugačije ne priznaje i sakriva od očiju javnosti. Čak i te male javnosti u kojoj su svi rođaci i svi

sve znaju. I protiv njene volje izgledalo je to kao izazov i eto, pretvorilo se u literarni sukob. U knjigama svojih kolega jasno pronalazim sjene tih stvarnih osoba i upravo me one intrigiraju. Priča i naš interes očito se kriju u skrivenom.

A bolest je trenutak spoznaje. To je barokni “memento mori” u svijetu bez boga i zato me interesira i zato su mi likovi često povezani s bolestima. Svijest o bolesti je moment u kojemu se počinjemo pitati o svojem životu. Najčešće njime nismo zadovoljni i spremni smo na velike promjene. To nisu u prvom redu promjene i disciplina koja bi nam omogućila da ozdravimo, to su promjene koje predstavljaju sam život, točnije njegovo osmišljavanje, meandriranje, ponekad i pohlepno grabljenje. U tom smislu je bolest i neka vrsta potencije, kao i ljubav. U ljubavi, uvjeren sam, ne interesira nas samo ta emocionalna strana, ili seks ili uživanje u egu, mislim da nas temeljno interesira kakav će život biti s tom osobom, interesiraju nas razlike, mogućnosti, varijacije.

MP: Uh, rekao si, Zorane, nekoliko važnih stvari o kojima i sam razmišljam. Tačno je to tvoje razlikovanje između lika u romanu i lika u kratkoj priči, roman je kao veliki muzički komad sa nekim dominantnim akordom odnosno sa ključnom figurom, i u filmu koji je također veliki vizuelni narativ to se savršeno dobro vidi. A u priči je sasvim drukčije, to je kao neka trominutna pjesma, pop numera ili sonet, mora se sve reći u zadatim okvirima, i lik je tu samo tačka koja može a ne mora da drži celu konstrukciju. I to me, vidiš, nekako više privlači, tih nekoliko ključnih poteza u koje mora da stane sve ono najbitnije, najkarakterističnije. U romanu ima i prostora i vremena...

Ko su likovi o kojima pišem ili koji me, također, podstiču da pišem? Teško to mogu generalizovati, svako od njih je slučaj za sebe, i svaki zato i zaslužuje svoju, posebnu, neponovljivu priču. Nema utehe za našu vremensku, ljudsku ograničenost, za našu smrtnost, za “sad i nikad više”, osim te, jedne jedine. Kakvi god da smo, i kakav god život da smo proživeli, ko kraljević ko prosjak, neponovljivi smo, o tome nas književnost svakodnevno izveštava. Ponekad lik izroni iz sećanja. Pamtim, recimo, kako smo se slikali u trećem razredu osnovne škole kad smo išli u posetu zoološkom vrtu, i na toj slici bila je neka Sonja (ili je to, možda, Dijana?) koja mi se dopadala i jedino što sam u tom času želeo bilo je da se slikam pored nje, ali nas je učiteljica razmestila tako da je to ispalo nemoguće... Počnem odatle, na tridesetpetogodišnjici proslave mature mi moja adolescentska ljubav koju nisam video decenijama ispriča svoj život, šta je sve uradila, gde je sve bila, kakvu karijeru je napravila, o deci koja su već ljudi i o bivšem mužu jer je, kao i svaka emancipovana intelektualka, naravno, razvedena. Setim se još koječega, jedne posete Nemačkoj, Hamburgu, u stvari, u samom procesu pisanja slike počnu jedna za drugu da se lepe i, odjednom, vidim kako taj ženski lik, nazvao sam je Tamara, i sama ta priča počinju da mi nameću svoju volju, ja samo trčim za njima i beležim to što pristize iz jezika, racionalni momenat tu baš i ne igra neku posebnu ulogu. On dolazi na kraju, u finalizaciji teksta, a do tada je pisac zaista više kompozitor koji sluša tonove koji mu naviru u sluhu i zapisuje ih.

Ili, drugi slučaj. Bio sam negde na putu, više dana, svakog jutra čujem se sa suprugom i u jednom od tih brzih roming razgovora ona me pita: – Je li, kako je pravo

ime Kamenog? Joca Kezić, kažem ja, setivši se mog druga sa kojim sam u mladosti pet sezona igrao košarku u istom novobeogradskom klubu, on se odao pivu i blokovskom gluvarenju, a ja pisanju (možda sam pogrešio?), on je imao iskustvo dvostrukog delirijuma... Eno mu umrlice na zidu kraj samoposluge, kaže moja žena, i ja istog časa znam da ću napisati priču o Kamenom, potpuno izmišljenu, ali na neki đavolski način tačnu, bespogovorno istinitu. Ili, opet, tražili su mi da napišem priču po Bori Stankoviću i nešto me povuče mada ne pišem priče po porudžbini već samo po duboko unutrašnjem podsticaju, priča je ili tu ili nije tu, ne treba je na silu pisati, ne treba primoravati maštu, već će se ili neće sama pojaviti, pisanje je za mene oglašavanje unutrašnjih sadržaja o kojima ni sam ne znam previše, ukazuju mi se zato što moraju da se ukažu, zato što su zbog nekog vruga važni, zato što im se tako hoće. I setim se, opet, jednog lika iz mog starog bloka u kom sam odrastao, u stvari setim se imena a ne lika, Cibulka je bio nadimak tog mangupa, ništa o njemu ne znam, ali taj nadimak zvoní u mom uhu, i krenem odatle. Završim priču, objavim je ne znajući šta to ime uopšte znači i na putovanju u Ukrajinu, na kojem smo zajedno bili, Ala Tatarenko mi kaže da je "cibulka" na ukrajinskom – beli luk. Šta li nam pisanje sve donosi i hotomično ili nehوتيčno otkriva, o tome se baš i ne može mnogo reći!

Lik je čudo. Likovi žive duže od svojih tvoraca, i na neki način su besmrtni. Šta znamo o tvorcu Gilgameša? Ko je izmislio Jova? Ili Banović Strahinju? A eto, oni žive i postoje nezavisno od volje onih iz čije imaginacije su potekli.

I sad, dok završavam ovu ruku, čitam na nekom sajtu: – "Bukovski prvi put pred iranskim čitaocima". Nisam hteo više o njemu, ali, eto, on sam se nekako ugu-rao, kako li će njegove priče zvučati nekom čitaocu u Teheranu i šta će mu reći, to ne mogu ni da zamislim. Hoće li podstaći nekog od tih čitalaca da i sami pokušaju da pišu na sličan način, ispovedno, do koske, to je još teže pitanje, besmisleno je baviti se raznoraznim pretpostavkama, tu bih već morao da izmišljam preko svake mere, a pisanje je ipak pronalažanje nekakve mere, ne spolja zadate, nego one koja dolazi od same forme, od odabrane situacije, od moguće a svakako poželjne uverljivosti likova. Ako nečemu težim dok pišem, mogao bih reći da mi taj pojam deluje prihvatljivo. Uverljivost. To je ispit na kom se pada ili se dobija visoka ocena. Uverljivost, pre i posle svega.

ZF: Jebote, oprostí na psovanju, ali mislim o tome što nas tjera da pored 7.046 milijardi postojećih mi još i izmišljamo ljude? A onda ti kažeš pravu stvar: ne izmišljamo, preslagujemo, opisujemo, pomažemo im da postanu istinitiji. Ili uvjerljiviji. I to je ono što me intrigira u književnosti, ta đavolska istina o kojoj govoriš, paradoksalna situacija u kojoj nešto izmišljeno postaje istinitije od istinitog zato što je univerzalno, vrijedi na neki način za sve ljude. Kad sada mislim o vlastitim likovima čini mi se da mogu vidjeti one koji su nastali po predložku stvarne osobe i one koji to nisu. Ovi prvi su svakako uvijek uvjerljiviji i meni i čitateljima.

Kažeš da priča ide ispred tebe, da ima svoju logiku i razvoj i da ti samo bilježiš ono što pristíže iz jezika. Upravo se s tim najviše borim kad počinjem ozbiljnije raditi na nekoj priči ili romanu. Uvijek mi ima premalo onoga što pristíže iz jezika, a previše onoga što ja želim i što sam zamislio. Radim dosta precizne scenarije kako

bi trebala ići priča i ti nacrti me onda počinju sputavati. Nikako da se otkačim i prihvatim to što pristiže iz jezika, taj iracionalni zov ili istraživanje. A to je, čini se, u književnosti među najvažnijim stvarima. Danijel Dragojević, kad su mu ponudili posao u novinama da piše o slikarstvu jer mu je to struka, odbio je rekavši da on to svakako može jer zna, ali da on voli pisati o onome što ne zna, a ne o onome što zna. Izgradio sam poetiku pripovijedanja s puno obrata i iznenađenja, a zapravo ima jako malo onoga što mene samoga iznenađuje. I s tim se sada moram suočiti. Jezik je vržja stvar, kvarljiviji je od rakova, prelako se troši ili okoštava. I kako je rekao pokojni Jospa Sever: “Jezik treba jebati!” E s jebanjem u zadnje vrijeme imam problem. Nema viagre koja tu može pomoći.

Ali pomogao bi, možda, dijalog s kolegama, ono što mi upravo radimo. No, čini mi se da je tog dijaloga posljednjih godina sve manje i manje. Imamo sve više obaveza, mi koji se bavimo ovim poslom, zapravo radimo još niz drugih poslova, uređujemo, čitamo knjige za razne žirije, predajemo, držimo radionice, pišemo za novine. U toj silnoj žurbi i poslu izgubilo se ono što je izuzetno važno za književnost, a to je dokoličarenje i razgovor o knjigama s prijateljima i kolegama. Desi se da sjednemo za stol na ručak, nas troje ili četvero kolega i onda u jednom trenutku svatko završi na svom mobitelu i čuju se riječi kao što su: prijevodi, potpora, vijeće, naslovnica itd. I eto opet paradoksa. Profesionaliziramo se da bismo imali vremena za ono što nam je najvažnije, za literaturu, a onda baš zbog toga za literaturu nemamo vremena iako na tome počiva sav naš angažman. Prije par godina pokušalo je nas nekoliko kolega napraviti nešto kao literarni salon, obnoviti tradiciju na neki način i dogovorili smo termin u Booksi, recimo, srijedom uvečer u osam. Bilo nas je desetak koji smo se oduševljavali tim projektom, druženjem i razgovorima. Ali nismo održali niti jedan sastanak, nitko nije imao vremena. Eto.

Kažeš uvjerljivost “pre i posle svega”, slažem se, ali hoćemo li se složiti oko toga što nam tu uvjerljivost čini uvjerljivom? Oprosti, puca me neki manirizam posljednjih dana, ali svaki tekst sam nekako stiče tu uvjerljivost a problem je što je to uvijek nešto drugo. Pomaže li uvjerljivosti istina, ono što zovemo naturalizam ili verizam? Svakako. Pomaže li dobra psihologizacija? Naravno. Ali i maniristička djela postižu svoju uvjerljivost i baš pomislimo kako je barokni “memento mori” koji možemo iščitati iz većine djela toga razdoblja jedna duboka istina, kad shvatimo da je to jezik i forma, ono što, kako kaže Bukowski, jača kada kopni duh. S jedne strane knjiga nas mora uvjeriti da nije knjiga nego stvarnost, a s druge da je itekako knjiga koja nadilazi tu stvarnosti. Čisto praktično, uvjerljivost vidim kao pridavanje pažnje detalju, konkretnim prostorima, postojećim gradovima i ulicama, s pravim imenima, jasnim slikama, rečenicama koje se beskompromisno oslobađaju balasta i u kojima imenice ili glagole ne teroriziraju suvišni dodaci. A kad jednom uvjerimo čitatelja u tu “stvarnost” teksta, postaje moguće sve. I to sve je valjda naš krajnji cilj.

MP: Konkretnost. Upravo to. Proza je umetnost konkretnosti. Ili konkretizacija doživljenog koliko i sasvim izmišljenog, nije od presudnog značaja, mada i ja više verujem tom prvom, nekako mi ima krvi. Ono što se dešava uvek i svuda u stvari se (ne)dešava nigde i nikada, i kad neko počne da me zavlaci kojekakvim astralno-spe-

kulativnim mudrolijama, odmah odlažem takvu knjigu, to ne bih čitao ni u nekom trećem ili devetom životu, ako bih ih imao, a nemam ih, nisam nikakva mačka, nego obični nesnađeni novobeogradski anonimus kojem je među sto predivnih stvari ovoga sveta zapalo da piše knjige, jesen ti posao, ko li me gurnu? Šalu na stranu, a ovo je sve bila najčistija moguća zbilja, mojim studentima na kursu kreativnog pisanja govorim da ih ne mogu naučiti pisanju, mogu ih samo podstaći da to čine, bolje je s tim prokletim pisanjem nego bez njega, ipak je nekako bolje, samo me nemoj pitati kako je to, života ti, bolje, ne bih umeo da objasnim, ako me ne pitate znam, ako me pitate nemam pojma. A imam i onu standardnu priču, sa najmanje dvesta repriza. “A, vi ste pisac”, kaže mi neko pri upoznavanju i, budući da nema pojma o tome čime se bavim, a i zašto bi kog vruga imao, nisam ni Kit Ričards (sjajni memoari!) ni Nives Celzijus (sjajni memoari!), obavezno doda, “znate, i moja mala piše”. Odvknite je dok je vreme, kažem mrtav hladan, odvknite je, pobogu, ne upropašćujte mlade živote, i po pravilu se susretнем sa nečijom preneraženom facom, čiji izraz govori, “ovaj ili lupeta ili je lud”. A ja najozbiljniji mogući, kao Baster Kiton.

Proza je, mlade kolege, umetnost konkretnosti, to ponavljam kao pokvareni gramofon ili izgrebana ploča sa nekom dosadnom operskom arijom, jer je to, kako god da se gleda, najvažnije što im mogu reći, a što sam potvrdio u vlastitom iskustvu, mada ne znam koliko je spisateljsko iskustvo uopšte upotrebljivo za druge, svaka glista pojede svoj put, govorio je jedan naš stariji kolega (ne znam tačno koji, ako se setim, javići ti, ili ispraviti u konačnoj verziji ove prepiske). A o tome što govoriš, Zorane, da od poslova oko književnosti nemamo vremena ni za književnost ni za pisanje mogao bih napisati roman, mogao bih, zaista, samo kad bi mi se dalo, ali mi se, eto, nikako neće. Nema dana, kunem se svim svojim neostvarenim, trajno tinjajućim ljubavima, nema jednog jedinog dana, kažem ti, a da ne dobijem poziv za neku književnu akciju (danas je sve “akcija”, na srpskom se to kaže *rasprodaja*), okrugli sto, promociju, naučni skup, izložbu, predavanje, nema dana a da me neko ne pozove da napišem tekst, prikaz, in memoriam, recenziju, referat, da pročitam nečiji rukopis. Plus seminarski, diplomski, master i doktorski radovi. Evo, pristao sam, malo zato što su me ubeđivali, malo zato što sam sasvim nepraktičan, malo zato što imam neko blesavo osećanje odgovornosti, malo zato što mislim da nije korektno gundati na raspored prilika u svetu, na sticaj okolnosti (uvek taj idiotski “sticaj okolnosti”), a pritom odbijati ono što sami možemo i moramo da uradimo... pristao sam, velim, da opet uđem u Ninov žiri, i već sada znam da će mi i kraj leta, i jesen, i prednovogodišnji dani, i Božić proteći u čitanju, u samomrcvarenju i, kamo li sreće, uživanju u desetinama knjiga od kojih ću, dovoljno sam star, što bi rekao Broj 1, odmah ili u kratkom roku zaboraviti maltene sve. Ukoliko ostane nešto u prekrcanoj memoriji mog muzejskog moždanog hard diska sa gomilom “bad sektor”-a, biće dobro. Da, da, da, umesto da živi i da piše, današnji pisac pretvorio se menadžera vlastite profesije. Kad god me neko pita šta radim, odgovaram bez trunke ironije da obavljam sekretarske poslove za Mihajla Pantića, zastupam njegova autorska prava, pregovaram sa urednicima, dopisujem se sa prevodiocima i organizatorima pirotehničkih zbivanja ovoga ili onoga tipa. Za ribolov, za druženje sa prijateljima, za odlazak u pozorište ili na koncert, za sviranje bas gitare i, naroči-

to, za gluvarenje, čisto, esencijalno dokoličarenje, bez kog nema pisanja, ostaje mi onoliko koliko uspem da otmem. Za samo pisanje, ipak, nimalo ne brinem. Prvo, napisao sam deset, ma, pedeset puta više nego što sam očekivao ili morao, dosta je i previše i toliko, a drugo, kad me uhvati da pišem, a to se dešava, ipak se dešava, samo treba biti strpljiv sa sobom, onda sve ostalo postaje nevažno. Ne očajavaj, ako stalno misliš na to što pišeš, naći ćeš već izlaz, ili će te on naći, sasvim svejedno, to ti je kao u onoj izreci sa ponorom: – Ako dugo gledaš u njega on će početi da gleda u tebe.

ZF: Dragi Mihajlo, prvo se moram ispričati za tako dugo nejavljanje, ali i ono je, na neki način, ilustracija onoga o čemu smo govorili u svojim posljednjim porukama. Kao što se tebi “desio” žiri Ninove nagrade, tako se i meni desio žiri V.B.Z.-ove nagrade. To je nagrada za rukopis, najbolji neobjavljeni roman iz Hrvatske, Srbije, Bosne i Crne Gore. Ove godine imali smo rekordnu berbu: pristiglo je 137 rukopisa. I u finišu, koji je trajao posljednjih mjesec dana, čitao sam ko lud i zanemario sve ostalo. Ne želim se time ispričavati, našlo bi se naravno vremena za prepisku, ali u jeku toga posla, već sam ranije primijetio, gubim volju za bilo što. Ne pišem, ne čitam ništa drugo nego ono što moram, a i to što moram čitati, čini mi se, čitam presporo. Prošlog utorka konačno smo dodijelili nagradu i noćna mora je završila.

Ne znam imaš li ta iskustva sa žirijima i čitanjem, ali ja totalno gubim volju za pisanjem. Kad vidimo koliko se mrči papir, kakve tone papira se tu valjaju djeluje mi posve besmisleno da i ja nešto drljam. Od takvog posla moram se tjednima oporavljati i odlučio sam da je ovo zadnja godina u žiriju.

Očito je da dijelimo iste probleme jer i mene muči taj prokleti osjećaj odgovornosti. Naime, ako se već bavimo literaturom, red je valjda da je i populariziramo, da radimo na literaturi i ove druge poslove koji nam nekako ulaze u opis radnog mjesta. Kažeš da nalaziš vremena za pisanje, da se boriš za to vrijeme. To možda i treba tako, postaje nam taj posao vredniji, a onda možda i veći užitak.

U nedjelju je završio “Interliber” i konačno smo mi, neki prijatelji, koji se bavimo literaturom, mogli sjesti i porazgovarati. Čak i o književnosti, ne bi vjerovao. Uglavnom, ljudi kažu da je ove godine na sajmu znatno bolja atmosfera, vladala je neka opuštenost, ili možda pomirenost s prilikama, iako je situacija, čini se, objektivno gora nego prošle godine. Prošle se godine osjećala depresija, ove je godine ima manje. I to čovjeka odmah malo digne, javi se neki tračak optimizma u ovom našem poslu koji, imam dojam, postaje sve teži. Prodaja knjiga spala je, kažu, na najnižu razinu. S čitanjem stvari stoje nešto bolje, statistike u knjižnicama su optimističnije, ali nikako se ne možemo na nacionalnoj razini pohvaliti nekim gutanjem knjiga. Zato ovdje već pola godine, ili možda duže, traje široka inicijativa za poticanje čitanja koje u Ministarstvu kulture vodi profesorica Maja Zrnčić. U planu je izrada nacionalne strategije za poticanje čitanja koja bi obuhvatila cjelokupnu populaciju, od vrtića do staračkih domova. Projekt kompliciran i na duge staze, s neizvjesnim rezultatom, ali s druge strane čini mi se da nema alternative.

Sada, kad je suludo donkihotovsko čitanje konačno završilo, veselim se vremenu koje će mi ostati za rad na knjizi. Paralelno sada radim na romanu o djevojci s *Down* sindromom o kojem sam ti već pisao i na zbirci priča o jednom otočkom “ga-

lebu” sedamdesetih i osamdesetih godina. Htio bih napisati nešto o tom fenomenu koji je danas postao tako strašno nepopularan da ga više nitko i ne spominje, osim u krajnje karikaturalnom kontekstu. Knjiga u kojoj će biti prilike za nostalgiju, ali nadam se i za psihološko seciranje na živim likovima. Nije mi namjera stvarati karikature, nego objasniti fenomen i pokazati kako vrijeme i svojevrсни “duh epohe” utječu na žive ljude pretvarajući ih u marionete. Krleža je, čini mi se, u nekoliko navrata pisao o tome kako živimo u civilizaciji kiča u kojoj se stidimo sebe prošlih, u kojoj, kad određena moda ili trend prođu, gledamo na sve one koji još uvijek tako misle, ponašaju se ili oblače s gađenjem i prezirom. Naravno, i na sebe iz prošlosti. Prirodu toga gađenja želio bih nekako pokazati u toj knjizi kroz desetak priča koje će obuhvatiti vremenski period od sredine sedamdesetih pa do kraja osamdesetih. Valjalo bi tu pokazati u kojoj su se mjeri u tih petnaestak godina promijenili ljudski odnosi, u kojoj se mjeri promijenilo i ono što očekujemo od dobrog ljetovanja i kako su heroji jedne male seksualne revolucije postali klaunovi.

U međuvremenu bio sam na promociji zbirke pjesama jedne djevojke koja ima *Down* sindrom i zbog koje sam i započeo pisati roman. Bila je to posve neobična i fascinantna promocija, a mi u publici u jednom smo se trenutku počeli suočavati s vlastitim predrasudama, strahovima, s onim što ne znamo o ljudskoj psihi, pameti ili osjetljivom emocionalnom aparatu. Stoga završavam ovo javljanje jednom njenom pjesmom:

KADA ME NE VOLIŠ

Kada me ne voliš,
ti mi ipak reci da sam tvoja ljubav.

U mojem srcu nema više
sunca jer ti si samo pogledao
kroz moje lice.

Znam da ćemo zajedno putovati
putovima koji će biti samo moji

zato kada me ne voliš,
ti mi ipak reci da sam tvoja ljubav

jer nikada nema ratova
zbog princeza kao što sam ja.

MP: Da, da, u istom smo džemu. Knjige, književnost, pisanje, čitanje, nazovi književnost, nazovi knjige, dijagonalno čitanje, nemanje vremena za pisanje, i tako iz dana u dan, iz nedelje u nedelju, iz meseca u mesec. To je život, takav kakav je, u svakom slučaju, a s obzirom na opšte bedne, usrane okolnosti – sasvim dobar. Nije mala stvar biti gospodar sopstvenog vremena. Na kraju krajeva, to je naš izbor, i

teško da bih mogao zamisliti, a nekmoli živeti svoje dane bez knjiga, i ovakvih i onakvih, mada često proklinjem sebe što se ne bavim onim čime bih zaista hteo da se bavim.

Ali, kad se malo izmaknem i osmotrim sebe, vidim da tako nešto naprosto nije moguće, idealne situacije ne postoje, one su plod naše želje, razmišljanja, lišenosti, maštanja i stalnog nastojanja da budemo ono što nismo i da budemo negde drugde, gde je, navodno, bolje. Bolje, moje dupe, što bi rekao Selindžer. Usred čitanja produkcije romana za Ninovu nagradu koja me jednostavno preplavila i kojoj ću dati tri meseca života (kažem, svesno, “kojoj ću dati”, a ne “koja će mi uzeti”, jer je to ipak moja odluka, samo moja, mogao sam bez toga, a, opet, i *nisam* mogao) shvatio sam – nemoj misliti da je ovo neki mazohizam, mada na prvi pogled tako izgleda – da se od prekomernog čitanja koje ne donosi nikakav užitek čovek može braniti jedino čitanjem onoga što donosi zadovoljstvo. Na času kreativnog čitanja (to je deo kursa kreativnog pisanja) neka mlada kolegunica govori o *Lovcu u raži*, čitao sam taj roman pre četrdeset godina. Spominje ona scenu u kojoj Holden posmatra svoju malu sestru dok spava i ja sebi i njima priznam da se uopšte ne sećam te scene, ma šta nje, ne sećam se gotovo ničega. Na sastanku jednog žirija (da, još jednog žirija, još ću o tome, kasnije) u kabinetu kolege vidim na polici *Lovca u žitu* u prevodu Nikole Kršića (volim njegove prevode), pozajmim knjigu i pročitam je za jedno pre podne i jedno popodne. Dobra knjiga, istina, ipak za adolescente koj osećaju svoju nesnađenost u svetu (a mi je, kao, ne osećamo), bez onog utiska koji je ostavila na mene pre mnogo godina, kada sam uglavnom čitao gnjavežnu lektiru, pa je i tada ona bila neka vrsta kontrapunkta.

I tako dalje.

A ni to, mahom površno, informativno čitanje lažnog obilja knjiga koje bi htele da poberu svu slavu ovoga sveta, kad se sve sabere, nije uopšte tako loše ni beskorisno. Najpre vidiš šta za većinu ljudi književnost danas jeste, i koliko je, ne samo prema Bahtinu, roman “društvena glasovna raznolikost”. Šta li sve ljudima pada na pamet, o čemu sve pišu, svaki trenutak stvarnog ili izmišljenog života vredan je da završi u romanu! Zašto baš u romanu? To i znam i ne znam. Pisanje je terapija, de-traumatizacija, samopromocija, ego-trip, demonstracija stvarne ili, mnogo češće, patološki umišljenje genijalnosti, brbljanje, lupetanje, u redu, i još milion drugih, tako ljudskih stvari, i jedino što mi u tom plivanju u moru knjiga čudi, zaista čudi, i samo čudi (odavno sam prestao da se zbog toga nerviram) jeste količina nesvesti sa kojom to ljudi čine, odnosno, hronični, epidemijski manjak svesti da je to forma koja obavezuje i da se ne može pisati i pretendovati na uspeh tek tako, mimo same književnosti, bez uvažavanja vrednosti koje u njoj postoje. Ali, *šta da se radi*, roman je danas sinonim uspeha, to zna svaki lekar, taksista, advokat, TV voditelj, novinar, profesor univerziteta, sportista, estradni “umetnik” – roman je danas književnost. Kada ćete vi, Pantiću, napisati roman, ostavite se tih kratkih priča. Neću nikad, odlučno: – Neću nikad...

Ma, koga briga, ljudi pišu, pišu li pišu, i ne daju ni pet para za misao a šta to zapravo sve treba da znači, samo traže potvrdu, nagradu, oduševljenje, zaradu (kakva iluzija!), uspeh. Mogu se zakleti da sam polovini od 150 romana koji su prošli i koji i

dalje prolaze kroz moje ruke bio redak, ako ne i jedini čitalac. Otkuda mi hrabrosti da tako nešto tvrdim? Pa i nije neka hrabrost, dovoljno je da otvoriš, pročitaš dva-desetak redova, pet ili deset stranica nekog “romana” i da se belodano uveriš da ta knjiga nije imala ni urednika, ni lektora ni korektora, sve je to danas nepotrebno. Samizdat je opet na dnevnom redu, ali ne iz ideoloških već iz tehnoloških razloga. Neko slupa nekakav tekst, i kaže sebi: “Napisao sam roman”. Nema potrebe da to govori drugom, dovoljno je da pošalje bilo gde i za 300-400-500 evra za nedelju dana ima knjigu. I moliću lepo, šta vi sad imate protiv toga? Pa, niko i nema ništa protiv toga, a i zašto bi imao, prirodno je da ljudi pišu, to je opšteoglašena i izdašno iskazivana potreba, ali tu onda više nema književnosti, ili je i dalje ima onoliko koliko je uvek imalo, u niskom procentu svega napisanog. Umetnost je ipak retkost, a ne masovna pojava, ma šta govorila današnja praksa. Zato je i umetnost, jer je retka, i jer je nikada nema dovoljno, a nekmoli previše.

I tako, od previše čitanja relaksiram se čitanjem. I ja ću završiti jednim citatom, naravno, iz romana (a da iz čega drugog) koji polako, s guštom, privodim kraju. Glavni junak je, možeš misliti, i gle svete slučajnosti, književni kritičar koji je “oboleo od književnosti” i koji ima sina koji je upao u agrafiju. I da vidiš šta piše taj moj stvarni bliski rođak iz fiktivne daljine, koji nastoji da nekako ukloni prokletu opsednutost tekstem, jer za svaku životnu situaciju već ima paralelu u književnosti. Dakle, Enrike Vila-Matas (taj je baš dobar), *Montanovo zlo*:

Književnost je, rekoh sebi, kao nikad do sada napadnuta Montanovim zlom, a to je opasna bolest čija je geografska mapa veoma složena, budući da je sastavljena od najrazličitijih i najraznovrsnijih provincija ili zlokobnih oblasti; jedna od njih, najvidljivija i možda najgušće naseljene a, u svakom slučaju, najprizmenija i najgluplja, ugrožava književnost od onog dana kada se pisanje romana pretvorilo u omiljeni sport gotovo beskrajnog broja osoba; teško da će se neki diletant odlučiti da zida kuće ili da, odjednom, tek tako, pravi bicikle a da pre toga nije stekao odgovarajuću stručnost; nasuprt tome, danas ceo svet, doslovno ceo svet, misli da zna da napiše roman, premda prethodno nikada niko od njih nije ovladao čak ni najosnovnijim sredstvima tog zanata, ali vrtoglavo povećavanje broja tih piskarala sada već nanosi ozbiljnu štetu čitaocima, koji su danas žrtve ogromne zbrke.

Pa, kako onda da sednem i da pišem roman. Reci mi, kako?

ZF: To tvoje pitanje podsjetilo me na jednu od Albaharijevih priča iz *Opisa smrti*, kad rođak klinca koji funkcioniра kao pripovjedač, šeće s njim i dječakovim ocem uz rijeku i odjednom prehoda vodeni tok, a za njim to učini i otac klinca. Mali ostaje na drugoj obali i oklijeva, a taj rođak mu govori:

– Hodaj, no samo hodaj!

Tako nešto mu govori, više se ne sjećam, trideset godina je između te priče i mene, a ipak je ovdje imam potrebu parafrazirati. I mali prehoda vodu, a ovaj mu onda kaže:

– Vidiš da je bilo lako!

Ili opet tako nešto. Jebem ti senilnost, ali mislim da je to smisao. Pa kad ti pitaš: “Pa, kako onda da sednem i da pišem roman. Reci mi, kako?”

Najbolji odgovori bi valjda bio:

“Sjedi i piši.”

To bi bio odgovor, naravno kad ne bi bilo one Mannove mudrosti koja kaže da je pisac onaj kome pisanje ide teže nego drugim ljudima. I upravo je to ono o čemu govoriš u svom pismu: ta nepodnošljiva lakoća pisanja i osjećaj da su pisanje i romani nešto što je svima dano; samo posegnu na neku imaginarnu policu i uzmu formu, zatim u košaricu stave i stil, pa biraju likove, crne, bijele i sive, onda i pripovjedače, pouzdane i nepouzdate itd. Ovo o čemu govoriš stvarno je fenomen i zaslužuje biti tema romana: zašto ljudima ne pada na pamet iz hobija raditi bicikle, ili bojlere, a nemjerljiv broj ljudskih jedinki ima potrebu i hrabrosti upustiti se u pisanje romana?

Odgovor na ovo pitanje krije se vjerojatno u sposobnosti zdravog razuma većine ljudi da za proizvodnju bicikla trebaju imati iskustva s obradom metala, da im treba oprema za zavarivanje, i još niz drugih čuda. S druge strane, u slučaju romana, ne postoji ni svijest o jeziku ni svijest o, uže shvaćeno, jeziku književnosti. Uzrok tome pak leži u nesposobnosti da vrlo velik broj ljudi shvati zašto je neki roman dobar, a zašto neki drugi nije; za takvu procjenu potrebno je ipak nešto malo više znati o tradiciji, postupcima, povijesti romana. Do sada nam je srednjoškolsko obrazovanje nudilo alate za tu procjenu, kao i sasvim određeno čitalačko iskustvo. Danas, kad je čitanje hobi koji izumire, a tržište knjiga je kaotično, bez kriterija i bez prave književne kritike, proizvodnja knjiga pretvorila se u štancanje stereotipa, a ono najvažnije za pojedine knjige su reklame kojima se prodaju. One su često i jedini tekstovi koji su o njima napisani. Slažem se zato s tobom da bi radionice pisanja trebale u prvom redu biti radionice čitanja.

U toj poplavi romana događa se jedna paradoksalna stvar: oni koji bi stvarno mogli napisati nešto dobro to ne čine, dok oni koji nemaju šanse napraviti išta dobro nemilosrdno mrče papir. I u svemu tome zdušno se zalažem da jedan roman, koji još ne postoji, konačno bude napisan. Naime, postoji jedna izvrsna priča Senka Karuze koja se zove “Iz prve ruke.” U toj priči glavni lik, koji sa svojom sretnom obitelji, ženom i dvoje djece, dolazi na otok gdje je proveo dio djetinjstva i mladosti, priča priču o ženi koja ga je usvojila, Mileni. On je pilot, uspješan je čovjek, osim ove njegove, vole ga i mnoge druge žene, ali je u djetinjstvu bio seksualno zlostavljan. To je činila njegova pomajka Milena. Radi se o priči koja nam na drugi način i iz drugoga kuta priča veliku priču o pedofiliji koja je obilježila medije i javnost s kraja dvadesetog i početka novog stoljeća. Pedofilija kao neupitno zlo ovdje je stavljena pod znak pitanja, ona se u toj priči preispituje. Sama priča svom autoru zapravo je bilješka za roman koji on iz nekog razloga već godinama odbija ili ne može napisati. A to je, sudeći po kvaliteti njegovih priča, naravno i ove, velika šteta. I tako, ja kad god mogu na radionicama čitanja i pisanja spominjem to kao roman u nastajanju. Eto, do kuda ide ta zaludenost književnošću: kraj tolikih romana, ja se zalažem za još jedan.

Na Interliberu prijatelj koji radi kao urednik u Frakturi opskrbio me knjigama pa sada paralelno čitam priče Mircea Cartareskua iz knjige *Nostalgija* i Amosa Oza iz knjige *Prizori iz seoskog života*. Zanimljivo je da su obje knjige romani labave

strukture ili zbirke priča međusobno povezane likovima, temom i mjestom zbivanja. Cartarescu mi je ljekovito iracionalan, sviđa mi se jer se tu nalazi puno iza i ispod riječi, u pričama ima nešto suludo i fantastično koje se ipak jako tiče naših života. Ozova zbirka *Među svojima* bila mi je jako dobra, a u novim pričama Oz je ipak drugačiji. Njegova snaga je oduvijek bila u jednostavnosti i dobrom balansu između rečenog i prešućenog. U ovoj zbirci ima mi možda malo previše prešućenog pa priče djeluju sa zadržkom; omogućuju da se misli o njima još dugo nakon što ih se pročita, usađuju nam svijest onaj upitnik zbog kojega nam se na prvu loptu možda i ne sviđaju, ali će to potaknuti da im se kad-tad vratimo.

Na kraju ti moram reći nešto s početka: sintagmu “tvoje pitanje” u brzini sam napisao pogrešno, pa je glasilo “tvoje pisanje” i to me podsjetilo koliko su te dvije riječi slične, ali i da obje mogu funkcionirati u istom kontekstu. I doista, pišući bavimo se pitanjima. A tako je i kad razmišljamo o pisanju. Zar ne?

MP: O tome stalno raspravljam sa studentima. Govor o književnosti je neprestano, neposustalo otvaranje pitanja. Odgovori su relativni, podložni stalnoj proveri, kontekstualni, i, što je najvažnije, vrlo retko imaju opštevažeći značaj. Svako za sebe pronalazi svoju verziju odgovora. Nema tu mnogo aksioma. Jedan od njih je: ako hoćeš da budeš pisac, moraš čitati, ma šta mislio Čukča kad kaže: “Čukča je pisatelj, on ne čitatelj.” Čitanje prethodi pisanju, čitanje je krajnji ishod pisanja. E, vidiš, Zorane, mislim da je neuralgična tačka današnje književnosti preneglašavanje značaja pisanja, a prilično olakotno ignorisanje čitanja, na svim nivoima. Među mojim prijateljima i poznanicima ima tek nekoliko posvećenih čitalaca, i možda je u pravu Larisa Saveljeva, koja prevodi knjige srpskih i hrvatskih pisaca na ruski, pa i moje, kad kaže da je u današnjim prilikama, u tom epidemijskom pretendovanju na status pisca (ta profesija je, navodno, očuvala neku neobičnost, nekakav ugled, sama književnost baš i nije), pomalo banalno biti pisac. Razumem je: književnosti su, što je samo prividan paradoks, u neku ruku mnogi bliži čitaoci i prevodioci, a biti pisac, pa to je, takoreći, svakodnevna pojava, nema tu ničeg neobičnog, hvale vrednog i nedokučivog, mada smo učeni da, eto, ima, pa i sami to donekle priželjkujemo. A nema, zaista: to je samo jedna, možda ne najbolja, ne ni najgora mogućnost da osmislotvorimo sopstveni život, da mu damo nekakvu posebnost i vrednost.

Juče mi je na konsultacije došla Aleksandra, moja nekadašnja studentkinja, sada bibliotekar u osnovnoj školi u Borči, velikom prigradskom naselju, to je najveća škola u Srbiji. Dovala je devojčicu koja darovito piše, osvaja sve nagrade, pobeđuje na konkursima, i sve tako redom, bistro i pismeno dete. Sela je ta simpatična Jovana i kad sam je zamolio da mi kaže nešto o sebi, prvo što je izgovorila, bilo je: “Ja sam Jovana, i hoću da postanem pisac.” To mi se dopalo, kupilo me u trenu, ta rešenost i ta jasna želja, ja i posle pedeset napisanih knjiga osećam teskobu kad negde moram da kažem: “Ja sam pisac”, pa najčešće to i zaobiđem, obično kažem: “Ja sam profesor”, to je, je l’ da, nekako prirodnije, nekako “normalnije”. “Baš lepo, Jovana”, velim ja njoj, “nemam nikakav savet za tebe, ne volim da dajem ni da primam savete, dopada mi se ta nedvosmislenost tvoje namere, samo piši, i

čitaj, i nemoj žuriti sa objavljivanjem, znam za mali milion pisaca, a pola miliona i lično poznajem, koji bi želeli da zaborave svoje rane radove, iz mnogih razloga, eva ti Ivo Andrić za primer.” I tako mi lepo razgovaramo i, naravno, pitam ja nju, ima li osim Aleksandrine naklonosti i roditeljsku podršku, a ona mi onako detinje iskreno i pomalo kivno, spremno odgovori: “Ma, ne, prošle godine, na raspustu, roditelji mi prebacuju: – Zar moramo stalno da te vodimo u biblioteku, možeš li ti ponekad, kao sva druga deca, i tvoje drugarice, da kažeš kako bi htela da ideš na bazen. Budi, bre, dete, malo normalna.” Ima neki đavo u toj potrebi za pisanjem, a đavola ne možeš kontrolisati. Najviše što možeš je da učiniš da taj đavo ne kontroliše do kraja tebe, jer ako u potpunosti ovlada, eto oholosti, eto sujete, eto osećanja lažne važnosti, eto prevelikih očekivanja, eto zahteva da ti se dive, i sve tako redom.

Inače, rad u žirijima ovih zimskih meseci uzima gotovo sve moje vreme, knjige samo pristižu. Posebno mi se dopada široko rasprostranjeni stereotip poruke koji prati slanje ili lično uručivanje tih knjiga. Na sajmu knjiga u Beogradu, na koji idem samo jedno popodne, jer je meni sajam knjiga svaki dan (to sam rekao u nekom intervjuu, pa se primilo i proširilo), najmanje petoro poznatih ili meni nepoznatih pisaca mi je reklo: “Baš me zanima šta ti o tome misliš kad pročitaš, svakako ćeš pročitati, videćeš da je dobro, radio sam na tome godinama.” Sasvim prirodna želja, ljudi pišu da bi bili potvrđeni, prihvaćeni, voljeni. I nekako je to samorazumljivo... Ali i mimikrično. Ne zanima nikoga od njih šta je *zaista* mislim. Prvo, čemu upisivanje važnosti tome šta ja mislim, i zašto bi to uopšte bilo tako i toliko bitno, oni bi zapravo hteli samo da ih hvalim, u tome je mimikrija, a drugo, ne bih bio siguran da bi se u većini slučajeva pošiljaoci tih poruka obradovali kada bih im rekao šta *zaista* mislim, jer, odmah bi mi se na glavu, kao i toliko puta do sada, sručila kivnost, uvređenost, optužba da sam ovo ili ono, što je takođe u redu i takođe više nego zaslužno. Hoću reći, tako je to ljudski i sa jedne i sa druge strane: pisci imaju averziju prema kritici, čak i onda kada ih kritika hvali, ali, po njihovom, nikada dovoljno, nikada onoliko koliko “zaista” zaslužuju (taština je bure bez dna), a posebno kada kudi njihova kongenijalna dela, onda je nekompetentna, korumpirana, nedarovita (kritičari su, dabome, propali, isfrustrirani pisci), i tako dalje, a gledano iz mog ugla, niko me nije terao da se bavim tim časnim poslom čistača ulica, kako je svojevremeno govorio Jovan Hristić.

Pred spavanje čitam Bernharda Šlinka, gustiram, odugovlačim završavanje, siguran sam da znaš taj osećaj koji se javlja kada se dobra knjiga privodi kraju. Nekako ti je žao što će se završiti, za razliku od čitanja pod moranjem kad samo gledaš koliko je strana ostalo, bacio bi to odavno, ali te neki obzir primorava da ne odustaneš, kad si pročitao toliko, izguraj do poslednje rečenice, mada bi odavno zavrljačio taj blistavi uradak nadahnutog uma u ugao sobe, na gomilu egzekutiranih naslova. Šlink je dobar zato što je nepretenciozan, nekako mi je nemački precizan i ekonomičan, a ispod toga duboko egzistentan. Prvo sam čitao *Čitača* i nije mi se posebno dopao, možda zato što sam se mašio tog romana nakon što sam odgledao film (a film kviri iluziju koju sami proizvodimo dok čitamo), nije ovo za roman, govorio sam u sebi, ovo je taman za priču... Onda mi je jedan od onih retkih poznanika “čitača” (većina su pisci, ali o drugim piscima retko i nerado govore, osim negativno, iz sasvim

razumljivih, opet tako ljudskih razloga) rekao da je na srpski prevedena i jedna Šlinkova knjiga priča. Dobro, pogledaću, kažem mu onako pomalo preko volje, nisam bio naročito znatiželjan, pod mlakim pređašnjim utiskom, i pri nekom odlasku u knjižaru, onako uzgred pitam: – Imate li onu Šlinkovu knjigu priča? – Koju od dve, imamo dve, *Bekstva od ljubavi* i *Letnje laži* – kaže knjižarka, nju odavno poznajem. – Ma, svejedno, kažem, dajte mi obe – mada nisam znao kog će mi đavola obe, hteo sam samo da pogledam. Kad ono: – Pisac. I sada ga čitam pred spavanje, jedino tada čitam knjige sa kojima sam *na ti*.

TEMA BROJA

Nikolina Iris Filipović
Toni Pustovrh
Lidija Bernardić
Sunita Subašić-Thomas
Željko Kaluđerović
Orhan Jašić
Ozren Kebo
Tomislav Krznar
Senka Naumovska
Marija Todorovska
Melentije Pandilovski
Miodrag Šuvaković
Tatjana Rosić
Predrag Krstić
Aida Gavrić

BIOETIKA

urednik Hrvoje Jurić

Priroda kao kompleksan fenomen

Kad bismo nabrojali koliko smo puta u životu izgovorili riječ ‘priroda’, broj bi vjerojatno premašio onaj koji bi se odnosio, recimo, na riječi ‘ljubav’ i ‘stvaralaštvo’, premda bismo ove dvije riječi teško mogli odvojiti od one prve. I obrnuto. Kada bismo, dodatno, imenicu ‘priroda’ proširili na pridjev koji se njome tvori, broj bi se barem dvostruko povećao. Jedan od razloga za to zasigurno leži u *prirodi same stvari* (da odmah pokažemo barem jedan od konteksta u kojem se ova riječ može izreći), a to je da riječ ‘priroda’, osim što ima mnogo značenja i mogućnosti primjene, pa čak i prilagodbe kontekstu, označava jedan fenomen toliko mnogostruk u svojoj biti i raznolik u svojoj pojavnosti da se može pojmiti jedino u nastojanju oko njegove cjelovitosti. To je očito iz raznih zabluda koje su proizvele pojedine perspektive kad su prirodi pristupale jednostrano, od kojih će neke ovdje biti razmotrene.

Unatoč ovakvom stanju stvari, ipak je najčešća prva asocijacija kad čujemo riječ ‘priroda’ – materijalna, “zelena” priroda: more, šume, oblaci. A tako će je primarno definirati i rječnici, uključivši također sile prirode i svemir. Nešto obuhvatnija riječ bila bi ‘kozmos’. Ona, osim što u grčkoj filozofiji označava red naspram kosa, uključuje i beskonačnost i univerzum. No, pogledajmo što bismo sve stavili pod pojam prirode, jer nam se u izričaju jednog takvog širokoobuhvatnog pojma može potkrasti apstraktnost, koja često dovodi upravo do onoga što teorija želi izbjeći, naime, do pukog “teoretiziranja” i udaljavanja od onoga čemu se želi biti blizu, a to je spoznatljiva, takoreći, predočiva istina. Neke od prvih, vjerujem svima zajedničkih asocijacija bile bi biljke, životinje, stanice, Zemlja, molekule, čovjek, vremenske pojave kao što su kiša i snijeg, zakoni prirode, instinkt, more, šuma, polje, vatra, voda, zrak, munja, oblak, potoci, a onda možda i materija, energija, snaga, sila, evolucija, promjena, rast, napredak... Ovdje smo, s posljednjom riječju, došli do nečega što bi se danas najvećma pripisalo pojmu tehnike, ponajviše znanosti, čovjeku i materijalnom napretku, a ponajmanje prirodi. No u svim pojmovima koje smo upravo naveli manje možemo vidjeti relaciju, procesualnu dimenziju (prirodnoga) svijeta, a više onu uhvatljivu, pojavnu i, susljedno tome, mjerljivu, čak i kada se radi o pojmovima kao što su energija, sila, snaga, rast. Da se vratimo na gore naznačenu trostrukost govora o prirodi: manje možemo vidjeti ljubav i stvaralaštvo, a više prirodu koja neminovno navodi na ono vidljivo, materijalno, (pro)motrivo. No ako je priroda fenomen, kako je naznačeno u naslovu, onda je ona mnogo više, šire i dublje. Djelomično je razlog ovoj polu-zabludi (jer priroda ipak jest *i to*) ograničenost jezika, i naše sposobnosti opojmljivanja onoga sa čim se susrećemo, a djelomično naprosto naše svijesti koja je s tim procesom najuže povezana. Krenimo, dakle, putevima te svijesti, sve svjesnije vlastitih ograničenja (i upravo zato sve šire).

Kako pojmovi (i sam jezik) nikada nisu izolirani od pojavnoga svijeta koji nas je na opojmljivanje i naveo, tako se čovjek kroz povijest, osim opojmljivanjem i opisivanjem, bavio i motrenjem koje je tome prethodilo, a u nastavku na to i izradom naprava koje bi to motrenje učinile preciznijim, što je dovelo i do (ne)namjernog utjecanja na samu stvar koju motrimo i/ili na uvjete u kojima je motrimo, a što je jedna od osnovnih karakteristika znanstvenog eksperimenta. To nam jasno kazuje kako su se prirodom, počevši od najranijih čovjekovih nastojanja, a nakon mitološko-religijske perspektive, bavile dvije, danas (barem u još uvijek dominantnoj paradigmi) tako bolno i neopravdano suprotstavljene perspektive, naime, filozofijska (ili općenitije, humanistička) i prirodoznanstvena. Da one u biti uopće nisu suprotstavljene, već su samo su-postavljene, svjedoče nam čak i riječi Renéa Descartesa koji je na znanost utjecao upravo u ključu dualizma. U svojoj knjizi *Rasprava o metodi* Descartes kaže:

“Sve nauke samo su ljudska razboritost, koja ostaje uvijek jedna, uvijek ista, ma koliko bili različiti predmeti gdje se ona primjenjuje. Ako vršenje neke vještine sprječava da naučimo drugu, spoznaja neke istine, daleko od toga da nam smeta, pomaže nam da otkrijemo drugu. Ako dakle netko ozbiljno hoće istraživati istinu, ne smije izabrati jednu jedinu nauku, jer su one sve povezane međusobno i zavisne jedna od druge.”

Daleko od toga da su ove Descartesove riječi znanstveno utemeljene na način na koji se danas govori o “znanstvenom utemeljenju”, ali one to ne trebaju biti, pa čak ni ne teže biti, jer su izgovorene upravo u duhu metode spoznaje samo onoga što našem umu može biti “jasno i razgovijetno”. Descartesove riječi izgovorene su gotovo paralelno s riječima Francisa Bacona, koje su proizašle iz ideje da se o pojavnom svijetu treba zaključivati induktivno, dakle, iz promatranja pojedinačnih pojava zaključivati na opće zakonitosti istih, pa i sličnih. Baconovski ideal znanosti provukao je svoje zlaćane niti kroz sve kaveze koje je post-baconovska znanost konstruirala. Ipak, treba imati razumijevanja za Bacona, jer je on, iz perspektive svoga doba, imao više nego nekoliko razloga da upravo svoju metodu smatra oslobađajućom, istinitom, moćnom, s obzirom na to da je dotadašnja znanost umnogome bila prošarana metafizičkim, većinski skolastičkim bojama koje su bacale svojevrsnu sjenu na javni svijet i umanjivale žarkost njegovih boja. Kako on dovodi u vezu znanosti s filozofijom i prirodom možemo vidjeti na samom početku predgovora njegovoj knjizi *Instauratio magna (Velika obnova)*:

“Stanje znanosti nije sretno i nije mnogo uznapredovalo; ljudskom se razumu mora otvoriti put posve drukčiji negoli je bio poznat do sada i moraju se pribaviti druga pomoćna sredstva, kako bi um mogao najbolje iskoristiti svoje pravo na prirodu.”

Iz ovog Baconovog “imperativa” jasno je da do tada nije postojala eksperimentalna metoda, barem ne ona koja bi se nalazila izvan uma. Istovremeno, upravo je to ono što Descartesa uvjerava u jedinu moguću izvjesnost, dakle, ono umno, misleće, ono “Cogito, ergo sum”. Za razliku od baconovskog empirijskog, osvajačkog

“Znanje je moć”, a za volju istine, Descartes je mogao biti siguran jedino u činjenicu vlastitog uma (*res cogitans*), kojeg je striktno odvajao od činjenice pojavnog svijeta (*res extensa*). Za “jasnoću i razgovjetnost” spoznaje, egzaktnost matematike nam, prema njemu, u najvećoj mjeri daje primjer i vodstvo, te se iz toga vidi neizostavna povezanost filozofije i (prirodnih) znanosti, što je i on sam izrekao u prethodno navedenom odlomku. Ipak, njegova je racionalistička metoda u svojoj dosljednosti u bitnome dovela do upravo suprotnog efekta, gdje su mnogi zaključci, kao rezultat njene primjene, ispali sasvim iracionalni (kao, na primjer, da su životinje, a i čitava priroda, za razliku od ljudi, samo strojevi/mašinerija).¹ Slično se dogodilo i s Baconovom induktivnom, empirijskom metodom koja je, u svojoj težnji da vidi svijet kakav on zaista jest (a koju iz tog razloga ne možemo zvati drugačije nego metafizičkom²), ipak taj svijet koji zaista jest svodila mahom na materijalni svijet podložan i pristupačan našim osjetilima i eksperimentalnoj metodi. Iz istih razloga kao i kod Descartesa, ovaj je pristup ostao necjelovit: istina, pružio je maksimum u prikazu prirode pod uvjetima ove metode, ali se u okviru te metode pokazuje samo mali dio prirode. Iako su nastala otprilike u isto vrijeme (*Instauratio magna* F. Bacona 1620, a *Rasprava o metodi* R. Descartesa 1637), ova dva velika djela dvaju velikih autoriteta kad se govori o filozofiji, prirodnoj znanosti i prirodi općenito dala su svakako drugačije poglede na prirodu, no zajedno su stvorila osnovu moderne znanosti. Unatoč dualizmu koji ga je snašao,³ Descartes nudi podlogu za zaključak da različita gledišta doprinose cjelini i, pragmatički rečeno, upotrebljivosti u pitanjima značajnima za čovjeka i njegovu okolinu. Tako je suvremena znanost dočekala prirodu s punim asortimanom racionalnosti, eksperimenata, dualizma i moći, koji ju je, logično, držao na nišanu pristojno udaljenom od njega samoga, zaboravljajući kako upravo oko koje gleda kroz taj nišan daje karakteristike onome što, kao takvo, vidi okolo, pa i unutar sebe.

To nije (pre)dugo potrajalo. Suvremena znanost proglašena je objektivističkom, mehanicističkom, fragmentirajućom i destruktivnom, no ipak, u samom njenom središtu pojavila se perspektiva drugačija od ove, perspektiva koja svoje oči ne naslanja na nišan da bi vidjela svijet oko sebe, već ih, poput kameleona, okreće na sve strane i oko sebe, sa sposobnošću da vidi čak i vlastita leđa. Iako se svako oko (p)okreće neovisno, kad uoči plijen, oči se kameleona usklađuju, usmjeravaju i izoštravaju sliku. Ova se perspektiva, metaforički umnogome nalik ovoj fascinan-

---

¹ Za opširniji prikaz ove teme, kao i za realne pozitivne odrednice Descartesova dualizma, a posljedično i mehanicizma, usp. Tomislav Krznar, “René Descartes i suvremeno shvaćanje prirode”, *Socijalna ekologija*, god. 16 (2007), br. 1, str. 59–78.

² Metafizika se bavi razumijevanjem i objašnjenjem prirode, bitka i svijeta na taj način da transcendiraju pojedinačne znanosti koje su se s razvitkom moderne znanosti diferencirale, jer prije razvitka ove (prirodne) znanosti sva su se pitanja vezana uz prirodu rješavala unutar metafizike i prirodne filozofije koja se razvila unutar nje.

³ Koristeći riječ ‘snašao’, mislim na to da Descartes dualizam nije tražio, nego je do njega došao prepuštajući se dosljedno svojoj metodi, što mu je na kraju stvorilo i određene probleme, koje je bilo teško iz te pozicije rješavati (kao što je povezanost između uma i tijela), nakon čega je, pokušavajući ih ipak riješiti, upao u još veće probleme.

tnoj životinji, počela pojavljivati početkom 20. stoljeća, no istinski je zaživjela tek sredinom istoga, a koliko je u skladu s navedenom metaforom možda će pokazati sljedeće riječi Ludwiga von Bertalanffyja⁴ koje nalazimo u njegovoj knjizi *General System Theory: Foundations, Development, Applications*:

“... izgleda da postoje opći aspekti, podudarnosti i izomorfizmi zajednički ‘sistemima’. Ovo je domena opće teorije o sistemima; ustvari, ovakvi se paralelizmi ili izomorfizmi pojavljuju – ponekad iznenađujuće – u inače potpuno različitim ‘sistemima’. Opća teorija o sistemima je, dakle, znanstveno istraživanje ‘cjelina’ (engl. *wholes*) i ‘cjelovitosti’ (engl. *wholeness*), koji su, ne tako davno, smatrani metafizičkim idejama koje prelaze granice znanosti.”

Izgleda da je prirodna znanost, koja je svakako preteča znanosti o sistemima, iz same svoje biti prepustila tron znanosti o sistemima koja – iako nenaviknutom uhu možda zvuči apstraktno, pa čak možda i još mehanicističkije od klasične prirodne znanosti – ipak na neki način transcendiraju sam “predmet” svojih istraživanja ili mu barem priznaje veću neuhvatljivost, a time i širinu, tako da je, s obzirom na to, promijenila i naziv “prirodne znanosti” u “znanost o sistemima”. Uočimo ovdje da su “prirodne znanosti” iskazane u pluralu, dok je “znanost o sistemima” jedna znanost o mnogim sistemima, kakvi nam se već u svojoj mnogostrukosti i raznolikosti nadaju u prirodi i životu općenito, pa time ne isključuje ni druge znanosti osim prirodnih, kao što su društvene i humanističke. (Spomenimo samo da u *sisteme*, napose otvorene sisteme, spada sve što je živo, dakle, većina onih pojmova koje smo nabrojali na početku pod pojmom *prirode*, iz čega je jasno kako su to pojmovi koji dominantno spadaju pod biologiju i fiziku, dvije samo naizgled razdvojive znanosti.⁵) Uzgred budi rečeno, nije li ipak nepravredno znanosti o živom i neživom svijetu oko nas i u nama, kakve danas poznajemo, zvati prirodnim znanostima? Po čemu su te znanosti prirodne i na koji način prirodi pristupaju? Znanosti s tehnikom u svojoj srži, kojom pak zadiru u srž prirode, do one granice do koje mogu. Ali preko nje ne mogu ništa. No one se i dalje zovu prirodnim znanostima iako nakon prelaska spomenute granice gube kurs, gube prirodu iz vida, mada na nosu imaju bezbroj naočala. Naočale mi mogu pomoći da bolje vidim tekst koji čitam, ali mi ne mogu objasniti što čitam, a još manje iskustva onoga koji je tekst napisao. Kompleksnost koja se nalazi u prirodi, a pri tome mislim i na čovjeka, ne može se u svojoj biti vidjeti golim okom. Osnovna prirodna znanost koja nam je otvorila oči po tom pitanju je fizika, s otkrićem kvanta i posljedično razvitkom kvantne teorije. Priložimo kao dokaz barem jedan citat poznatog fizičara Wenera Heisenberga, iz njegove knjige *Fizika i filozofija*, gdje tematizira dualizam, koji je tako “jasno i razgovijetno”

⁴ Ludwig von Bertalanffy (1901–1972), austrijski biolog i filozof, začetnik i jedan od glavnih osnivača opće teorije o sistemima (*General Systems Theory*).

⁵ Više o znanosti o sistemima i njenoj pojavi u prirodnih znanosti usp. Nikolina Filipović, “Promjena znanstvene slike svijeta u kontekstu opće teorije o sistemima”, *Nova prisutnost*, god. 12 (2014), br. 3, str. 401–411.

naglasio Descartes, a razvitkom kopenhagenskog tumačenja kvantne teorije, izgleda da gubi na svojoj oštirini u pogledu sve jasnijeg razumijevanja stvarnosti u cjelini:

“Sasvim općenito, dualizam između dva različita opisa iste stvarnosti ne može se više promatrati kao načelna teškoća, budući da iz matematičke formulacije teorije znamo da u njoj ne može postojati nikakvo proturječje. Dualizam između te dvije komplementarne slike, valne i čestične, bit će također jasno vidljiv u fleksibilnosti matematičkog formalizma. (...) Stoga mogućnost da se radi s različitim komplementarnim slikama ima svoj analogon u različitim transformacijama matematičkog formalizma. Ona u kopenhagenskom tumačenju kvantne teorije ne vodi ni do kakvih poteškoća. Zapreka razumijevanju tog tumačenja iznosi se u stvari uvijek kada se postavlja poznato pitanje: ali što se onda ‘stvarno’ događa u atomskom procesu?”

Zaista, što se onda “stvarno” događa u prirodi, u čovjeku, u životu, u atomskom procesu? Ova kompleksnost, neuhvatljivost stvarnosti koja nadilazi kartezijanski (dakle, nepomirljivi) dualizam, oslabljuje nam fokus na objekt, atom, molekulu, samo da bi se fokus izoštrio na ono “stvarno” u Heisenbergovim riječima, na proces, na veze i relacije koje uopće omogućavaju formiranje ovih objekata. Nova znanost, znanost o sistemima, još nam više dakle otvara oči, a potreba za novim naočalama gubi se u novostečenom bogatstvu razumijevanja kompleksnosti fenomena (ne) žive prirode.

Ipak, ne treba biti previše optimističan pa tvrditi da je ova promjena u samoj srži znanosti danas vidljiva onoliko koliko bi to trebala biti. Još uvijek metoda, pristup, pa i svjetonazor prirodnih znanosti velikim dijelom definiraju sliku svijeta kakvu čovjek današnjice usvaja, što preko samog iskustvenog bivanja u tom svijetu, što preko formalnog obrazovanja, a što je sve još velikim dijelom pod palicom ekonomsko-političkih sistema iz kojih ne možemo tako lako izaći jednom kad se formiraju.

Do sada smo o prirodi govorili u kontekstu znanosti. No možemo li govoriti o prirodi a da ne govorimo o čovjeku? I može li znanost govoriti o čovjeku a da ne govori o umjetnosti i/ili religiji? Kako čovjek može govoriti o prirodi ako je neodvojivi dio cjeline koju ona podrazumijeva? I govori li čovjek o prirodi kroz znanstvene radove iz područja prirodnih znanosti ili je govor o prirodi iz raznih perspektiva već po sebi priroda koja progovara? I ako govorimo iz raznih perspektiva (koje ne spadaju pod znanost), tko će nam garantirati da smo suvisli? Je li kultura miljama daleko od prirode, kako se u teorijama kulture često ističe? I kako to da govorimo o čovjeku i o prirodi, a da ne govorimo o Bogu, o ljepoti, o ljubavi? Iako sasvim sigurno ne možemo u isto vrijeme misliti o svemu čega smo se ovdje dotaknuli, ipak nas razgraničavanje udaljava od istine, a još više manjak komunikacije među pojedinih iskustvima koja kao ljudi doživljavamo u cjelini svojih bića. Možda nije pravedno religiju i umjetnost svrstavati u ne-znanstvene perspektive i time im odreći mogućnost (utemeljenog) govora o prirodi, kao što nije pravedno prirodnim znanostima odricati mogućnost da govore o bitku ili bogu, a da time ne “izađu iz svoga

područja”. Nažalost, sve što se pretvori u instituciju, prestane bivati u ovoj cjelovitosti, pa su tako i crkve i akademije umnogome ograničavale ovu komunikaciju, da ne kažem razumijevanje. No ipak su i filozofi, i teolozi, i vjernici, i slikari, i pjesnici, i znanstvenici kroz povijest govorili o ovoj cjelovitosti, pisali, slikali, propovijedali i pripovijedali, eksperimentirali, mislili o njoj. Priroda ili bog? Bog ili čovjek? Čovjek ili priroda? Platon ili Aristotel? Descartes ili Bacon? Ova su pitanja, prema svemu do sada rečenom, iluzorna i neistinita. A kako neistinito pitanje može odgovoriti istinom? Ključ nije u biranju, a ključanica je uvijek premala da bismo kroz nju vidjeli istinu. Vrata bi se možda već otvorila da smo se prestali naslanjati na njih zu-reći znatiželjno kroz “špijunku”.

Kako smo se onda mogli kroz prirodne znanosti toliko udaljiti od stvaralaštva i ljubavi, koje smo na samom početku ovoga rada doveli u najužu vezu s prirodom? Kako je Francis Bacon mogao potaknuti “konstruiranje” znanstvenog kaveza velikog gotovo tri stoljeća nakon riječi koje ispisuje u predgovoru svoje knjige *Instauratio magna*, odmah nakon molitve koju upućuje bogu, a na kraju koje moli “da se mi (...) ne izobijestimo i da ne postanemo neumjereni, nego da istinu njegujemo u ljubavi”, nakon što ju, pomoću metoda i alata koje predlaže, otkrijemo (ili joj se barem približimo):

“Naposljetku bismo uopće svakoga htjeli podsjetiti da uvijek misli na prave ciljeve znanosti. Za njima ne treba težiti zbog duha, ne poradi prepirke, ne poradi toga da se drugi preziru, ne poradi prednosti ili slave i moći ili sličnih niskih stvari, nego za službu i korist života; u ljubavi treba da ga usavršavaju i upravljaju njime. Iz požude za moći naime posrnuli su anđeli, a iz požude za znanjem posrnuli su ljudi; ali u ljubavi nema prekomjernosti, pa zbog nje ni anđeo ni čovjek nikada nije došao u opasnost.”

Nakon (previše) provokativnih pitanja prethodno postavljenih, udaljimo se od racionalnog razmatranja fenomena prirode i dozvolimo njenoj kompleksnosti da se iskaže i u pjesničkoj formi. A koliko jednoga u drugome ima teško ćemo ikada moći izmjeriti, kao što ćemo teško izmjeriti trenutak zabilježen ovdje zapisanim riječima – i onima gore, i ovima niže:

Vječno vraćanje novog

Mogla bih trčati zauvijek
pored jezera i divljih patki,
kreketi, šumova i šuma
i ždralovih letova djevičanskih,
što iako lete oduvijek
uvijek ih u čudu gledam.
Mogla bih, a da se ne umorim,
trčati zauvijek,
i kao da se ne krećem
mada sve se kreće oko mene, pa i ja.
Sva živost moga tijela širi se
na zemlju što me odbacuje
(da ne propadnem),
na zrak što me u uzdahu očekuje
(da ne ugasnem),
na sve što vidim iz sebe, a da nisam ja
(da se ne izgubim).
Taj je život tako raširen,
a opet skupljen u jednom mjestu
omeđenom tek mojom kožom.
Pa se uvijek iznova širi,
djevičanski kao ždralova krila
kao da je prvi put.
I sve se vraća, sve se uvijek vraća
na ovu prvost
nepovratnu.

Toni Pustovrh

Neka bioetička i biotehnološka razmišljanja o položaju i ulozi životinja u savremenom tehnološkom društvu

prevela sa slovenačkog: Ana Ristović

Tekst ističe neke (bioetičke i biotehnološke) aspekte novih mogućnosti za transformaciju biljaka i životinja koje donosi razvoj savremene tehnologije, posebno u kontekstu paradigme sintetičke biologije. Usredsređuje se kako na tehnološke mogućnosti i implikacije koje proizlaze iz njih, tako i na potencijalne kriterijume za vrednovanje biljaka i životinja kao samostalnih bioloških sistema, na koje upućuju nova saznanja neuronauke i nauke o životu. U nastavku je dat kratak prikaz savremene (re)konceptualizacije uloge i položaja životinja i biljaka u kontekstu ljudskih vrednosti, kao i tenzije koja vlada između njihove instrumentalizacije i eventualne (delimične) emancipacije.

Uvod: bioetika i biotehnologija

Tokom poslednjih nekoliko decenija odnos čoveka prema životinjama i biljkama počeo je izrazito da se menja. S jedne strane, (neuro)naučno odnosno (neuro)biološko razumevanje kognitivnih procesa doprinelo je podrobnijem uvidu u sličnosti između emocija čoveka i drugih živih bića, dok, sa druge strane, razvoj biotehnologije, genomike i sintetičke biologije omogućava sve preciznije i temeljnije intervencije s ciljem preoblikovanja strukture živih bića i njihovog delovanja. Tako, u jednu ruku, postajemo više empatični i aktivni kada je reč o zalaganju da se umanjiti patnja drugih živih bića, pre svega viših sisara, u cilju očuvanja (raznolikosti) živog sveta i okruženja u širem smislu. Sa druge strane, u savremenom tehnološkom društvu se suočavamo sa narastajućim mogućnostima (ali i spremnošću) za intrumentalizaciju drugih živih bića (njihovih delova) u okviru ljudskog ulaganja napora za postizanje efektnijeg i celokupnijeg zadovoljenja vlastitih potreba i htenja. Naučni i tehnološki razvoj odigrao je veliku ulogu u oba trenda. Razmišljanje o eventualnim širim posledicama i implikacijama takvog razvoja po živa bića, okruženje i ljudsko društvo tokom poslednjih nekoliko decenija razvilo se pod okvirnim pojmom bioetike.

Kao i u slučaju svake kompleksne društvene pojave i u slučaju bioetike postoje različite interpretacije i istorijske geneze ove naučne oblasti. Na bioetiku možemo da gledamo kao na reakciju na sve veće tehnološke mogućnosti civilizacije koje omogućavaju korenito preoblikovanje sveta i živih bića, kao i na sve dublje naučne uvide u funkcionisanje sveta prirode, uključujući i čoveka. U opštim crtama, mogli bismo

je definisati kao interdisciplinarnu oblast koja obuhvata medicinsku etiku, životinjsku etiku i ekološku etiku koja formalno potiče iz 60-tih godina 20. veka. Mogli bismo reći da bioetičko proučavanje obuhvata sva etička pitanja koja se odnose na stvaranje i održavanje živih bića i tako obuhvata razvoje i pitanja na području (bio) medicine i nauka o životu, kao i uticaje obuhvatnijih tehnoloških inovacija na žive sisteme na različitim nivoima, uključujući i biljke, životinje, ljude, društva i ekosisteme u okviru sve globalnije usmerene (bio)etike.¹ Pritom se, naravno, pokreću neka (filozofska) pitanja od suštinske važnosti, kao što su šta je život i gde je razlika između živog i neživog sveta, a posledično tome i koja bića još zaslužuju individualnu analizu i koja od njih treba da analiziramo isključivo u širem kontekstu očuvanja bioraznolikosti i održavanja pojedinih ekosistema.

Čovek kao pripadnik vrste koja koristi različite elemente prirodnog sveta za njegovo i vlastito preoblikovanje, za sobom ima već dugu istoriju sve više planskog usmeravanja i izbora biljaka i životinja za prehranu i pomoć. Brzina i ciljani izbor željenih karakteristika živih bića izrazito su se ubrzali sa naučnim pristupom u okviru industrijalizacije poljoprivrede i prehrambene industrije, koju je pratila sve veća objektivizacija odnosno opredmećivanje i emotivna i kognitivna udaljenost od tih biljaka² i životinja kao živih bića. Ta udaljenost je u prošlosti sigurno bila manja (kako u prostornom tako i u kognitivno-emotivnom smislu), uprkos dugotrajnoj istoriji “gospodarenja” čoveka nad njima, s obzirom na to da je zbog otežanog uzgajanja i održavanja njihova vrednost bila mnogo viša, dok je danas njihov status često na ravni potrošnih predmeta. Savremene tehnologije za temeljnije i preciznije (bio)preoblikovanje živih bića svoj pravi pohod počele su s počecima biotehnoške revolucije 70-ih godina 20. veka, a pravi zalet su dobile sa dekodiranjem ljudskog genoma 2000. godine, porastom (bio)informatizacije brojnih nauka i tehnološkom konvergencijom, kao i međusobnim podsticanjem i preplitanjem raznih tehnologija i naučnih uvida, u institucijama i napretku, tokom poslednjih deceniju i po. Tako, na primer, sintetička biologija,³ jedno od brojnih perspektivnih bioinženjerskih područja koje bi trebalo da u potpunosti sazri tokom budućih decenija, različitim tehnikama, a pre svega intervencijama na genomu ćelije, obećava velike mogućnosti za tehnološko preoblikovanje živih bića po meri. U tom smislu moguće

---

¹ Naučni i tehnološki napredak dan-danas otvara mogućnosti za širenje sposobnosti prosečno zdravih odn. normalnih ljudi u okviru poboljšanja ili jačanja čoveka (vidi npr. Savulescu, Julian, Ruud kao i Meulen i Guy Kahane (ur), 2011. *Enhancing Human Capacities*. Wiley-Blackwell) i ništa manje polemičke pokušaje dekomponovanja širokih pojaseva zemaljske površine odn. atmosfere s ciljem hvatanja u koštac sa posledicama klimatskih promena, a u okviru geoinženjeringa (vidi u: Pustovrh, Toni i Andrej A. Lukšič. 2012. Rizične tehnologije i suvremeni društveni izazovi: geoinženjering u društvu rizika. *Socijalna ekologija* 21(1): 5-30). Implikacije obe oblasti mogli bismo da uvrstimo (i) u istraživačku oblast bioetike.

² Zanimljivo je npr. i vrednosno uspostavljanje razlika između korisnih biljaka, lepih biljaka i “korova”, i savremeno kulinarsko (pre)orijentisanje na biljke koje su tokom proteklih decenija u većoj meri bile dobre za ishranu životinja.

³ Sintetičku biologiju uopšteno možemo da definišemo kao inženjering bioloških sastavnih delova i sistema koji ne postoje u prirodi, kao i inženjersko preoblikovanje postojećih bioloških komponenti, a u cilju stvaranja sistema koji obavljaju korisne funkcije za čoveka.

su (barem) tri stvari, i to: izolacija tj. replikacija pojedinih delova odnosno sistema izvan živih bića, preoblikovanje postojećih živih bića i stvaranje, odnosno oblikovanje potpuno novih bića koja poseduju željene osobine ili funkcije.⁴

Istovremeno sa delimičnim dešifrovanjem i modelovanjem biološke strukture, a posebno strukture mozga, postajalo je sve očiglednije da sva živa bića imaju zajedničke određene strukture, iz čega sledi da svi imamo slične fiziološke mehanizme i slične funkcije. Ukoliko, međutim, govorimo o zajedničkim i prilično sličnim moždanim strukturama, posebno među višim sisarima, možemo da, naravno i putem posmatranja samog njihovog ponašanja, zaključimo da živa bića poseduju barem delimično sličan unutrašnji svet osećanja, kao što ga imamo mi, ljudi, a pre svega što se tiče osnovnih emotivnih reakcija kao što su strah, bes, iznenađenje i odvratnost.

Oba trenda su vodila do savremenih predloga i prvih pokušaja kako sa (bio) tehnologijom nadomestiti ulogu i funkciju životinja u ljudskim aktivnostima i društvima, što bi, s jedne strane, moglo da doprinese većoj efikasnosti i da pruži veće proizvodne mogućnosti, a sa druge bi umanjilo trpljenje životinja.⁵ Tu se, između ostalog, otvaraju mogućnosti zamene životinjskih proizvoda izolacijom delova tj. sistema *ex vivo*, ili izradom životinjskih proizvoda bez cele životinje. U tom smislu, na veliku medijsku pažnju kao i pažnju javnosti nedavno je naišla vest o uzgajanju mesa odn. mišićnog tkiva *in vitro*, dakle van živog organizma, u epruveti, kao i burger od sintetičke govedine za 225.000 USD koji je 2013. godine kupio (odnosno sponzoriso) suosnivač Googla, tehnološki zanesenjak i preduzimač Sergej Brin. Dugoročno to bi moglo da vodi realizaciji ciljeva za koje se već decenijama bore brojne organizacije za zaštitu životne sredine i organizacije za prava životinja, kao što je PETA. Takvi trendovi su, naravno, povezani sa tehnološkim i preduzetničkim mogućnostima, a delimično i sa porastom svesti i bioetičkom skepsom kada je reč o uticaju poljoprivredne i prehrambene industrije na senzitivne životinje i zemaljsku biosferu. O većem priznavanju emotivne i kognitivne sofisticiranosti višerazvijenim sisarima možda najbolje govori deklaracija o pravima delfina i kitova koja je 2010. godine izdata u Helsinkiju⁶ kao i zalaganje za dodelu statusa sopstva (jastva)⁷ određenim primatima i drugim životinjama.

Kao što je, očigledno, i u slučaju bioetike kao i (bio)tehnologija za preoblikovanje živih bića i društvenopolitičkih implikacija koje proizilaze iz toga, reč je o veoma obimnim i kompleksnim područjima koja otvaraju brojne mogućnosti kao i brojna aktuelna pitanja i dileme.⁸ U tom širokom kontekstu ovaj tekst se usredsređuje odnosno ograničava na pregled nekih vidova tehnološkog razvoja, povezanih

⁴ Kao što je već pomenuto, ni čovek nije izuzet iz bioinženjerskog projekta, a ipak te mogućnosti i njihove implikacije u ovom članku neće biti posebno analizirane.

⁵ Ni taj trend nije baš nov, ukoliko se osvrnemo na istoriju upotrebe mašina kao zamene za životinjsku radnu snagu.

⁶ <http://www.cetaceanrights.org/>

⁷ Ukratkoo konceptusopstva zaneljudske životinje: <http://ieet.org/index.php/IEET/more/personhood201401>

⁸ Pritom su obično u pitanju "problemi" razvijenog sveta iako neka siromašnija društva ponekad imaju više etički odnos prema životinjama. Kao što je napisao Leri Niven (Larry Niven), poznati američki pisac naučne fantastike, civilizacija ima onakvu etiku kakvu može sebi da priušti.

sa statusom životinja i biljaka, kao i širih bioetičkih i društvenih implikacija koje proizlaze iz takvog razvoja a u cilju podsticanja diskursa i šire rasprave o ovoj sve aktuelnijoj temi.

“...nije pitanje: Da li mogu da razmišljaju? niti: Da li mogu da govore? već: Da li mogu da pate?”

- Jeremy Bentham *Uvod u načela morala i zakonodavstva*

Istorijski gledano, različite filozofije i religije su se bavile statusom i pravima životinja, a manje biljkama koje, s obzirom na “narodnu mudrost”, već intuitivno spadaju u drugu kategoriju živih bića. U zapadnoj, hrišćanskoj tradiciji, u tom smislu je tako rečit citat iz Postanja, koji glasi: “Da načinimo čovjeka po svojem obličju, kao što smo mi, koji će biti gospodar od riba morskih i od ptica nebeskih i od stoke i od cijele zemlje i od svih životinja što se miču po zemlji” i “Rađajte se i množite se i napunite zemlju, i vladajte njom, i budite gospodari od riba morskih i od ptica nebeskih i od svega zverinja što se miče po zemlji.” A što se tiče biljaka: „Evo, dao sam vam sve bilje što nosi sjeme po svoj zemlji, i sva drveta rodna koja nose sjeme; to će vam biti za hranu. A svjemu zvjerinju zemaljskom i svjema pticama nebeskim i svjemu što se miče na zemlji i u čem ima duša živa, dao sam svu travu da jedu.”⁹

Na osnovu svega ovog primetan je dugotrajni (dvostruki) odnos prema živom svetu u zapadnoj kulturi,¹⁰ gde je gospodarenje moguće interpretirati ili kao potpunu slobodu ponašanja i raspolaganja, što je uporedo s procesom industrijalizacije i koncentrisane poljoprivrede vodilo do odnosa prema životinjama kao da je reč o predmetima, ili kao odgovorno (a možda i prožeto empatijom) dobro upravljanje biosferom. I prosvetena misao s većom racionalnošću i egzaktnošću u tom smislu se oslonila na Dekartovu pretpostavku da su životinje kompleksne mašine i da su njihove reakcije isključivo posledica mehanističkih procesa i reakcija, što inače odražava i starije hrišćansko uverenje da životinje nemaju dušu. S druge strane, međutim, pre svega u novije doba ti biblijski navodi se interpretiraju kao odgovoran odnos, odnosno starateljstvo, u okviru kojeg ne bi trebalo da prouzrokuje nepotrebnu patnju. Što se tiče biljaka, one nisu date isključivo čoveku već i svim životinjama odnosno živim bićima, što navodi na to da su biljke kategorija za sebe. Tek je savremena ekološka svest kao i svest o životnoj sredini uticala na to da poč-

⁹ Biblija ili Sveto pismo Starog i Novog zavjeta, preveo Stari zavet Đura Daničić, Biblijsko društvo, Beograd.

¹⁰ Ovaj kratak opis ograničava se na hrišćanstvo i njegov uticaj na ideje i vrednosti zapadne civilizacije koje su danas globalno raširene, iako na regionalnoj ravni još uvek, ipak, postoje velike varijacije u pogledu društvenokulturnog odnosa prema drugim živim bićima i njihovog društvoekonomskog vrednovanja u smislu tržišne vrednosti. U judaizmu i islamu moguće je otkriti sličan odnos iako je u pomenutim važeća kategorična zabrana konzumiranja “nečistih” životinja. U sve tri religije su se na različitim tačkama javljali pokreti koji su promovisali nenanošenje štete drugim živim bićima, npr. sufiji, franjevci itd.

ne da se razmišlja o značaju i vrednosti biljaka u širem kontekstu raznolikosti, ne samo kao hrane, materijala ili estetske vrednosti, već i u svrhu očuvanja i podsticanja ekosistemske raznolikosti.

Ranije animističke i šamanističke, a pre svega "istočne" religije i filozofije od davnina su prema čitavom živom svetu imale odnos uključivanja, pre svega zbog opšteg uverenja u to da je sve život, odnosno da je život u svemu, ponekad čak i u neživoj prirodi, koja je na određen način animirana tj. oduhovljena, kao i to da je duh u pojedinačnim živim bićima međusobno povezan i da prelazi iz jednog oblika u drugi. Tako je, na primer, u hinduizmu, budizmu i džainizmu očigledan naglašenije etički odnos prema životinjama odnosno rukovanje životinjama, uzdržanost od upotrebe mesa kao hrane, i manje invazivan i instrumentalan odnos prema preostaljoj živoj i neživoj prirodi.¹¹ Na Zapadu su se takođe više puta javljali različiti pokreti i filozofije koje se zalažu za etičniji odnos prema životinjama i prirodi, između ostalog u obliku ideje panteizma, dakle, prisustva svesti u čitavom svetu prirode. Danas se te ideje, osnažene decenijama zalaganja organizacija za zaštitu životne sredine i organizacija za prava životinja kao i novih naučnih naučnih saznanja, iznova vraćaju u zapadnu kulturu. Može se primetiti da uticaji dolaze iz istočnih religija i filozofija, koje su se, prepletene sa *new age* pokretima i idejama, ugradile u savremeni popularni zapadni način razmišljanja putem elemenata budizma, joge i indijskih filozofija. S tim načinom života povezani su i vegetarijanski i veganski trendovi ishrane kao i promocija fitnesa i zdravlja na nivou pojedinca.¹² Tome je, na kraju krajeva, doprinelo i (ponovno) uspostavljanje bliskog odnosa sa životinjama kao kućnih ljubimaca i različite vrste brige o životinjama kao i gradnja skloništa za životinje.

Sve to je dovelo do povećane empatijske senzibilnosti odnosno intuitivnog osećaja veće emotivne bliskosti sa životinjama u današnje vreme (i biljkama), do priznavanja (neuro)biološke i kognitivne sličnosti između različitih živih bića i čoveka kao i do političkih usmerenja u pogledu trajnosti i očuvanja prirodnih ekosistema kao i načina proizvodnje hrane. Na taj način se etičniji odnos prema životinjama i biljkama može zasnovati na barem tri pristupa i to na intuitivnom, etičko-moralnom sistemu uverenja o samome sebi i o svetu, na društvoekonomskom odn. zdravstvenom pristupu kao i na (neuro)biološkom naučnom pristupu u pogledu kompleksnosti nervnog sistema i posmatranog ponašanja. Naravno, svi ti pristupi međusobno ne isključuju jedan drugi.

Sa stanovišta savremene bioetike, odnos prema životinjama i biljkama moguće je zauzeti sa opšteraiširene antropocentrične ili sa novije i radikalnije biocentrične tačke gledišta. Prva (u savremenom kontekstu) analizira ulogu životinja i biljaka

---

¹¹ To bi trebalo da bude jedan od razloga da tu nije došlo do naučno-tehnoloških revolucija s ciljem preoblikovanja sveta prirode kao što je to slučaj na zapadu.

¹² Zanimljiva suprotna pojava je paleo ishrana koja se bazira na navodnoj ishrani čovekovih predaka i pretežno se zasniva na (životinjskim) mastima, mesu i povrću. Paleo ishrana je, doduše, prilično ekološki orijentisana i naklonjena manjem trpljenju životinja u kontekstu njihovog uzgajanja van industrijske, koncentrisane proizvodnje, a ipak se zasniva na konzumiranju životinjskog mesa, masti i proizvoda.

prema njihovom doprinosu ljudskim potrebama i htenjima, uzimajući u obzir novija usmerenja za smanjenje njihovih nepotrebnih muka. Druga pokušava da prevaziđe subjektivna ograničenja ljudskih vrednosnih sagledavanja i da prosuđuje o položaju i ulozi životinja s njihove tačke gledišta, dakle, s tačke individualnog organizma ili s tačke gledišta vrste odnosno njihove uloge, kao metaorganizma, u širem ekosistemu. Takvo vrednovanje se, doduše, u svakom slučaju vrši sa stanovišta čoveka i njegovog doživljavanja i vrednovanja sveta, ali, naravno, može da daje veću vrednost i značaj biljkama i životinjama a manju ljudskim društvoekonomskim aktivnostima i potrebama, htenjima i zadovoljstvu. Kad je reč o takvoj refleksiji, sa stanovišta individualne ili vrednosne perspektive povezane sa vrstom, obično su analizirane složenije i više životinjske vrste (od kičmenjaka pa nadalje), dok su prostije i niže životinjske vrste, biljke i mikrobi, najčešće analizirane u pogledu njihovog doprinosa zdravlju ekosistema i habitata u smislu bio-raznolikosti.¹³

Nek međukompromis između stava koji vrednuje biljke i životinje isključivo u kontekstu ljudskih društvoekonomskih aktivnosti i potreba, i stava koji čoveku ne priznaje nijedan poseban status i ne pravi razliku između različito kompleksnih živih bića, već svima dodeljuje isti vrednosni status, moguće da je dat upravo kroz perspektivu patnje odnosno osećanja, koju spominje Bentam. Iz perspektive (bio) nauke postaje sve očiglednije da su određene strukture i sistemi zajednički svim živim bićima, a što se više krećemo po lestvici kompleksnosti, to postaje jasnije da sa biljkama i mikrobima delimo samo neke osnovne gradivne elemente i ćelijske strukture, dok jednostavnim životinjskim organizmima i neuronske elemente i elemente nervnog sistema, a sa kičmenjacima još kompleksnije moždane strukture. Kao što tvrde savremena kognitivna nauka i neuronauka, određen subjektivni doživljaj neposredno je u vezi sa određenim strukturama, konfiguracijama nervnog sistema, uključujući i mozak. Tako možemo da zaključimo da barem sisari, sa određenim neurofiziološkim strukturama sličnim onima koje imamo mi, ljudi, imaju slična (osnovna) doživljajna stanja, kao što su to osnovna osećanja (strah, bes, iznenađenje, odvratnost). Kao što piše Tomas Metzinger (Thomas Metzinger), osnovna razlika između ljudske i životinjske svesti je u tome što mi, ljudi, imamo mogućnost za (auto)refleksiju, svest i planiranje prošlosti i budućnosti, dok životinje žive u “sadašnjem trenutku”, a iskustva iz prošlosti se u njih upisuju samo na ravni nesvesnih nagona. Ljudi tako (subjektivno) žive u “ego tunelu”, a životinje u “ego mehuriću”.¹⁴ Naravno, umeštenost u kontinuum između mehurića i tunela različita je za različite vrste životinja. Viši sisari, a među njima kitovi, delfini, orangutani i gorile, sa čovekom dele još veći raspon moždanih struktura kao i načina ponašanja. Zbog toga je verovatnije da su (barem u zamecima) sposobni i za kompleksnija, (proto)svesna stanja i doživljaje i da u praktičnom smislu imaju vlastite individualne “ličnosti” i sećanja, premda njihov način doživljavanja nije na ravni

¹³ Osim u slučaju nekih radikalnih pokreta koji čoveka i njegovu civilizaciju doživljavaju kao rak-ranu na zemaljskoj biosferi i u tom smislu veću vrednost daju životu bilo koje biljke i životinje nego životu čoveka.

¹⁴ Thomas Metzinger *The Ego Tunnel: The Science of the Mind and the Myth of the Self*, Basic Books, 2010.

ljudske svesti, već je na ravni osećaja i nagona. Sa druge strane, teško je obrazložiti vrednovanje jednostavnijih organizama kao što su mikrobi i biljaka, sa stanovišta njihove subjektivne (biocentrične) perspektive, osim ukoliko ne pretpostavimo univerzalno jednaku vrednost i pravo na život za sva živa bića. U tom slučaju se, doduše, javljaju problemi sa tim da mi, ljudi, već samim svojim individualnim postojanjem (i metabolizmom) prouzrokuje (nenamerno) umiranje nebrojenih mikroorganizama i biljaka u svetu, a još više ciljanim intervencijama (antibiotičima, insekticidima). Dok možemo da tvrdimo da praktično sva živa bića sadrže povratne pozitivne i negativne zamke koje bismo mogli opisati kao bol i užitak, sigurno postoje kvalitativne razlike između doživljavanja tih impulsa u internom prostoru npr. *C. Elegans*¹⁵ i npr. orangutana. U tom kontekstu ključno je oslanjati se na neki objektivni kriterijum, dakle, na kompleksnost nervnog sistema koji proizvodi “bogato” doživljavanje prijatnih i neprijatnih osećaja i njihovu integraciju u (proto)svesnu celinu.¹⁶ Pitanje dobrobiti mikroba i biljaka u tom sklopu moguće je analizirati samo na ravni relacija, dakle, u pogledu njihovog doprinosa očuvanju i uspevanju ekosistema, na ravni bio/ekodiverziteta, a ne pojedinačnih jedinki.

Ukoliko, dakle, kao kriterijum iznova uzmemo u obzir kompleksnost i naučna saznanja o mrežama, određene biljke (npr. sekvoje, s obzirom na njihovu starost), ili vrsta gljiva, koja stvara kompleksnu “mrežu” i, u tom smislu predstavlja najveći živi organizam na Zemlji,¹⁷ zaslužile bi individualno vrednovanje. Imamo li to u vidu, možda i nije tako važno očuvanje individualnih jedinica koje same po sebi ne poseduju preteranu kompleksnost (kao što su, na primer, pojedinačni neuroni u mozgu, pojedinačni segment gljivičnog micelijuma), već celokupnog “sistema” odnosno metaorganizma (npr. pojedinačne šume ili drugi čvrsto povezani ekosistemi). Na najvišoj ravni bilo bi to očuvanje raznolikosti i kompleksnosti “Geje”, Zemlje, kao žive planetarne biosferične celine sačinjene od brojnih (raznolikih) živih bića i neživih sistema.¹⁸

S aspekta doživljavanja patnje i u okviru kompleksnosti neurofiziologije trenutno najveći neposredni izvor patnje i smrti za životinje predstavlja njihov uzgoj i klanje za prehranu i životinjske proizvode kao i kozmetička i naučno-zdravstvena upotreba za testiranje i eksperimentisanje na životinjama, čemu doprinosi i “sportski” lov. Posredni izvor predstavlja sve manji broj, kontaminacija i odumiranje habitata, pri čemu se iznova pokreće pitanje o ulozi mikroba, biljaka i beskičmenjaka kao njihovih sastavnih delova u složenim ekosistemima. Po nekim grubim, globalnim procenama, za potrebe ishrane godišnje umre više od 65 milijardi kopnenih

---

¹⁵ *C. elegans* je jednostavna nematoda i prvo živo biće čiji je nacrt konektoma, dakle svih (moždanih) neurona i njihovih međusobnih veza, bio digitalno mapiran i dostupan za otvoreno eksperimentisanje u projektu OpenWorm.

¹⁶ Određeni pokreti i filozofije, doduše, takvo gledište osuđuju na osnovu preferiranja određenih oblika uma odnosno doživljavanja kao što je “ljudsko-rasističko” ili “vrstizam”.

¹⁷ Glavni micelijum *A. ostoyae*, koji se prostire na 890 hektara u istočnom Oregonu u SAD, otkriven je 1998. Procenjuje se da je organizam star oko 2400 godina.

¹⁸ James Lovelock *Gaia: A New Look at Life on Earth*, Oxford University Press, 2000.

životinja,¹⁹ što s aspekta ljudske empatije prema živim bićima koja i bol i strah (u smislu osnovnih emocija) mogu da doživljavaju slično kao i mi, predstavlja izuzetno veliku meru patnje senzitivnih bića. Ta patnja potencirana je pre svega uzgajanjem u “neljudskim” uslovima, koncentrisanim industrijskim sistemom uzgoja i nehumanim načinima usmrćivanja koji više od onih manje bolnih i brzih načina smrti uzimaju u obzir načela ekonomije obima i troškova. Pošto je potražnja za životinjskim mesom i visokokaloričnim prehrambenim proizvodima kao i onim proizvodima koji koriste životinjske sastojke, kako u savremenoj globalnoj kulturi tako i u mnogim lokalnim društvima snažno ukorenjena i raširena i obraća se dubokim ljudskim nagonima, ne treba očekivati da će isključivo društvenokulturni trendovi znatno smanjiti opšte zanimanje za konzumiranje životinjskih proizvoda, posebno ukoliko ih prate i suprotni trendovi koji promovišu konzumiranje mesa.²⁰

Kada određene društvenokulturne ideje postanu rašireni trend, u savremenom svetu se često prepliću sa novim i novonastajućim (bio)tehnološkim mogućnostima i pristupima za kritiku tehnološkog razvoja i rešavanje civilizacijskih i (bio)etičkih problema. U tom smislu u savremenom kontekstu preduzetništva i visokotehnoloških start-up preduzeća, naravno da predstavljaju i obećavajuće tržišne mogućnosti. U nastavku je naveden primer nekoliko takvih tehnoloških rešenja za zamenu životinja (i biljaka) u industrijskom proizvodnom procesu i nekoliko refleksija o njihovim širim etičkim i društvenim implikacijama.

“Borimo se dok svaki kavez ne bude prazan, a ne dok svaki kavez ne bude udoban.”

- Danny Brady, *e-pošta Animal Liberation Front*

“Hedonistički imperativ predočava kako će genetički inženjering i nanotehnologija sprečiti dalju patnju svih osetljivih živih bića. Taj projekat je ambiciozan ali tehnički izvodljiv. Istovremeno je i instrumentalno racionalan i etički nužan.”

- David Pearce, *The Hedonistic Imperative*

Kao što je već pomenuto, razvoj savremene (bio)nauke i (bio)tehnologije, s jedne strane je otvorio uvide u brojne sličnosti unutrašnjeg, doživljajnog sveta čoveka i (viših) životinja, a time i put do veće empatije za njihovu patnju, dok sa druge strane nudi mogućnosti za sve korenitije preoblikovanje živih bića i iskorištavanje njihovih funkcija za ljudske potrebe i želje. Prva faza biotehnološke revolucije bila je usredsređena na unos novih (postojećih) redosleda u genetičku osnovu i time i na izražavanje specifičnih osobina određenih (čoveku korisnih) biljaka i životinja. Druga faza,

¹⁹ <http://farmusa.org/statistics11.html>

²⁰ Zanimljivo pitanje je, doduše, kako će na patnju životinja uticati kulinarski trendovi koji ističu (ili, skoro zahtevaju) sastojke divljih, slobodnih tj. prirodno odgajanih životinja. Da li bi to značilo prijatniji život za njih? Da li bi vodilo u još veće osiromašenje i povećan lov na divlje vrste?

u kojoj se trenutno nalazimo, omogućava preciznije prekrajanje postojećih kao i oblikovanje sasvim novih genoma, kako s novim rasporedima kao i nove građe (ksenobiologija), i mogućnosti njihove implementacije u bilo koji organizam. Trenutni trend u koji se polažu brojne nade jeste sintetička biologija koja je za sada usredsređena na uređivanje i preoblikovanje mikroorganizama i njihovih sastavnih delova za efikasniju i jeftiniju masovnu proizvodnju, na primer – hrane, lekova, hemikalija, retkih materija, bio-goriva, izvan “prirodnog okruženja” višćelijskih organizama i ekosistema, u bioreaktorima i kadama unutar industrijskih postrojenja.²¹ Biotehnologija tj. sintetička biologija podstiče se odnosno prepliće i sa drugim tehnološkim trendovima koji se rađaju u sklopu tehnološke konvergencije između kompleksnih domena nanotehnologije, biotehnologije, informatičke tehnologije i kognitivne nauke, kao što su 3D štampa, bioinformatika, bio/nano materijali i genomika.

Ukoliko poljoprivredna i prehrambena industrija predstavlja jedan od najvećih izvora savremene patnje životinja, onda tehnološki pokušaji zamene (organskih) mesnih proizvoda i životinjskih proizvoda uopšte, uključujući i kožu i krzno, analognim sintetizovanim proizvodima, istinski predstavljaju jak bioetički argument za njihov razvoj i široku upotrebu. Dok su se u savremenom zapadnom društvu već tokom proteklih decenija javljali pokušaji proizvodnje veštačkih surogata, npr. veštačkog krzna, zamene za meso kao što su tofu i seitan (pšenično meso), ti proizvodi ni izdaleka se nisu mogli uporediti sa “prirodnim”, organskim. U tom smislu tehnologija koja bi nešto tako omogućavala jednostavno (još uvek) nije bila na raspolaganju.

Mogućnosti koje nude tehnike prvog biotehnološkog talasa, na primer genetičke selekcije i kloniranja pojedinih životinja i biljaka s obzirom na željenje osobine,²² same po sebi još uvek ne predstavljaju nikakvo pobošljanje u pogledu njihovog života odnosno umanjenja patnje, pošto se i dalje uzgajaju u industrijskim, koncentrisanim “fabrikama”. Istinski bioetički potez koji najavljuje sintetička biologija jeste izolacija i autonomizacija specifičnih željenih delova ili funkcionalnih sistema bez potrebe za čitavim (višćelijskim) organizmom.²³ U tom smislu, trebalo bi da u budućnosti bude moguće proizvođenje sintetizovanih životinjskih prehrambenih proizvoda, kao što su mleko,²⁴ sir²⁵ i posebno meso, koji bi po sastavu i ukusu bili potpuno uporedivi sa “prirodnim” proizvodima jer koriste, odnosno sadrže iste ćelijske sisteme. Sintetičko meso u tom slučaju, doduše, sadrži mišićne ćelije koje potiču od određene životinje, ali izdvajanje ćelija ne predstavlja tešku operaciju niti prouzrokuje smrt.²⁶

²¹ George C. Church in Ed Regis *Regenesis: How Synthetic Biology Will Reinvent Nature and Ourselves*, NY: Basic Books, 2012.

²² Bez obzira na raspravu o njihovoj eventualnoj štetnosti po zdravlje ili okolinu odnosno negativnim društvenim uticajima monopolističkog vlasništva nad embrionima i semenom.

²³ Hemijska sinteza, doduše, već dugo omogućava efikasnu proizvodnju određenih izolovanih materija izvan njihovih prirodnih, organskih proizvodnih puteva, ali ne i kompleksnih materija i struktura.

²⁴ <http://www.gizmag.com/muufri-synthetic-milk/34415/>

²⁵ <https://realvegancheese.org/>

²⁶ Za sada, doduše, još uvek zahteva upotrebu prave amniotičke tečnosti kao hranljivog medija, ali se očekuje da ga u budućnosti zameni sintetička.

U tom pogledu, tokom poslednjih nekoliko godina na najviše reakcija naišli su pokušaji 3D štampe mesnih burgera. Govedi burger, koji je 2013. godine za 225.000 USD kupio Sergej Brin danas je bliži ceni od 11 USD, a tokom dve godine došlo je i do znatnog napretka na području tehnologija koje to omogućavaju.²⁷ Tako je cilj razviti tehnologije koje bi podsticale ćelije određene vrste životinja da se razvijaju u što bolju imitaciju pojedinog željenog tkiva ili organa, dakle mesnog proizvoda. Mogućnost kloniranja, *in vitro* uzgajanja odnosno 3D štampanja mesa i mišićnog tkiva, sigurno ne bi smela da predstavlja problem iz perspektive (bio)etike; suprotno tome, ona predstavlja bioetički imperativ ukoliko smo ozbiljni u pogledu dobrobiti i umanjenja patnje životinja kada je reč o njihovoj upotrebi u prehrambene tj. poljoprivredne svrhe. Slično važi i za pokušaje sintetizovanja drugih životinjskih proizvoda *in vitro*, na primer, najčešće korišćene kože ili krzna, ali i “prestižnih” proizvoda, kao što je slonovača ili “tradicionalnih lekova” kao što su rogovi nosoroga, što bi istovremeno moglo da smanji divlji lov među ionako ugroženim vrstama. Sa društvenoekonomske tačke gledišta se, doduše, postavlja pitanje da li bi to zaista znatno smanjilo potražnju, ili bi, suprotno tome, još više povećalo interesovanje za “pravim” proizvodima koji bi dostizali još višu cenu zbog svoje “autentičnosti” i “prirodnosti”? Što se tiče biljaka i biljnih proizvoda, taj deo sintetičke biologije je trenutno usmeren na proizvodnju biogoriva, npr. etanola, lekova, npr. artemisina protiv malarije, kao i drugih retkih prehrambenih materija iz npr. začina i aromatičnih biljaka, između ostalog šafrana i stevije. To bi, s jedne strane, moglo da doprinese smanjenju sužavanja ekosistema u zemljama trećeg sveta, gde “zapadno” interesovanje za određenim biljnim proizvodima često podrazumeva i seču šuma u korist komercijalnih nasada, a sa druge strane bi umanjilo zaradu koje te zemlje dobijaju za takvu proizvodnju. Kao u slučaju egzotičnih životinjskih proizvoda, i tu se postavlja pitanje šta bi se dogodilo ukoliko bi cene “originalnih” proizvoda munjevito skočile. Možda ima smisla pomenuti (barem za sada) problematičnu neželjenu ekonomsku posledicu primene biogoriva na području poljoprivrede, gde je upotreba useva za proizvodnju biogoriva ugrozila dostupnost biljaka koje se koriste u prehrani i podigla njihovu cenu.

U tom kontekstu otvara se i pitanje kakvi proizvodi će važiti za ekološke i na kakav način bi trebalo da budu proizvedeni. Zrela upotreba, odnosno izolovana proizvodnja životinjskih i biljnih proizvoda sigurno bi uticala i na zalaganje za ekološku, održivu tj. prirodnu poljoprivredu. Ukoliko bi prvi predstavljali efikasniju i jeftiniju proizvodnju sa manjim uticajem na okolinu, to bi sasvim sigurno vodilo smanjenju broja seoskih životinja i patnje osetljivih bića, a uticalo bi i na mogućnosti uzgoja “osnovnih” seoskih životinja koje bi mogli da terete viši porezi i doprinosi na uticaje na životnu sredinu, što bi moglo da znatno oteža mogućnosti za tradicionalnu poljoprivredu i zadovoljenje prehrambenih potreba na ravni individuum ili lokalne zajednice (izvan biotehnoške proizvodnje hrane). To dovodi do pitanja

---

²⁷ <http://www.fastcoexist.com/3044572/the-325000-lab-grown-hamburger-now-costs-less-than-12>
Neki futuristi i preduzimači već najavljuju nagli porast mesnih varionica po uzoru na varionice piva i mikro pivare.

vlasništva, ne samo pojedinih organizama, već i njihovog genetskog materijala, koji u savremenoj bioekonomiji postaje ključni (bio)kapital ili proizvodni element. To polemičko područje se otvara već sada, na različitim područjima biotehnoške komercijalizacije, u obliku “biopiratstva” i korporativnog vlasništva nad semenom i embrionima. Naravno, moguće je da to područje naiđe na sličan “javni” otpor kao što je na njega naišao pokušaj uvođenja genetski izmenjenih poljoprivrednih kultura, ali takvo stanovište je u suprotnosti sa smanjivanjem patnje i trpljenja odnosno sa oslobađanjem životinja.

Na drugim područjima biotehnoških aplikacija u budućnosti su mogući prvi pokušaji biotehnoškog “vaskrsavanja” izumrlih vrsta, kao što su mamut ili ptica dodo i onih “običnijih” izumrlih životinja,²⁸ kao i simuliranje biosistema na čipovima za testiranje lekova, kozmetike i drugih proizvoda kada je reč o proveri njihove interakcije sa ljudskim telom. Prve bi omogućile barem delimično ispravljanje ljudske krivice za smanjivanje zemaljske bioraznolikosti, uprkos praktičnim problemima kao što su obezbeđivanje prvobitnih životnih habitata i uzgoj “hlebni” životinjskih vrsta. Druge bi mogle da znatno umanje potrebu za bolnim testiranjem životinja, kao i život u laboratorijskim uslovima, ukoliko, naravno, pretpostavimo buduću dalji razvoj odgovarajućih tehnologija.

Oba pokreta koja su navedena na početku ovog segmenta, jedan okrenutiji društvenokulturnim promenama i drugi više okrenut tehnološkim rešenjima, imaju isti idealni cilj, a veoma različita sredstva za njegovo postizanje. Hedonistički imperativ²⁹ ide, doduše, još dalje od fronta za oslobađanje životinja koji želi da pomenute samo vrati njihovom “prirodnom” životu u divljini. Dugoročna vizija radikalnijih i (barem za sada) više utopijskih zamisli, kao što ih daje filozof i vegan treće generacije Dejvid Pirs (David Pearce), diktiraju biotehnoško preoblikovanje životinja na način koji bi umanjio trpljenje i patnju “plena” u divljini. Pojednostavljen primer bilo bi preoblikovanje mesojeda na taj način da više ne love i ne jedu druge životinje. Kako takve kompleksne promene uvesti u komplikovanu mrežu ekosistema je, doduše, drugo pitanje. Zbog toga su i ciljevi hedonističkog imperativa podeljeni na više etapa i prve su praktično jednake sa ciljevima pokreta za oslobađanje i veća prava životinja, preko njihovog oslobađanja, upotrebe surogata u testiranjima i ishrani, podsticanja vegetarijanstva i veganstva, itd. Kao što je već pomenuto i PETA podržava pokušaje za razvoj sintetičkog mesa, čak i novčanom nagradom.

S obzirom na to da se sintetička biologija u toj fazi razvoja pretežno usredsređuje na mikrobe i jednoćelijske organizme, gde nema neposrednih bioetičkih prigovora u pogledu njihovog blagostanja, glavne rasprave se vrte oko njene bezbednosti i potencijalnih uticaja na “prirodno” orkuženje i raznolikost. Tu, dakle, postoji prilična tenzija između ekološke i vegetarijanski usmerene kao i tehnološko-filantropske zajednice, a ipak, u budućnosti, treba doći do nekih zajedničkih stavova i prihvatiti određene biotehnoške prakse, ukoliko smo uopšte ozbiljni u pogledu smanjenja patnje senzitivnih živih bića.

---

²⁸ Chruć in Regis 2012.

²⁹ <http://www.hedweb.com/>

I, na kraju, mogli bismo da postavimo tezu da su ljudi kao jedini nosioci odgovarajućih tehnoloških mogućnosti, u okviru imeprativa opstanka, širenja i razvoja života na Zemlji, nosioci dužnosti za prenos tog života na druge sveteve, u vanzemaljske prostore. Nešto tako, međutim, verovatno neće biti moguće bez određenog preoblikovanja mikroba,³⁰ biljaka i životinja, a najverovatnije i samih ljudi.³¹

Zaključak: čovek, životinja i biljke - svi zajedno?

Šta, dakle, možemo da očekujemo od tehnoloških rešenja³² za društvenokulturne i bioetičke, odnosno biocentrične probleme savremene civilizacije? Hoće li izolovani, autonomizovani biotehnoški sistemi i procesi za proizvodnju životinjskih i biljnih proizvoda smanjiti potrebu za upotrebom životinja (i biljaka) u poljoprivredi i industrijskim granama? Hoće li povećati nejednakost između siromašnih i bogatih pojedinaca, zajednica i država? Hoće li pozitivno ili negativno uticati na zdravlje, bezbednost i okolinu? Da li predstavljaju bioetički imperativ? To su samo neka od brojnih pitanja koja se postavljaju u tom kontekstu.

Moguće je da će budući razvoj biotehnologije iznova pomeriti (barem seoske) životinje iz njihove hiljadugodišnje uloge radnih i proizvodnih mašina, i opustiti pritisak nakon sužavanja prirodnih ekosistema za potrebe poljoprivrede. Šta će se, dakle, dogoditi sa komercijalnim životinjama i biljkama, kada jednom više ne budu obavezni sastavni deo savremene prehrambene industrije tj. poljoprivrede? Upravo tu se, naime, tek otvara prava rasprava o značaju i ulozi "prirodnih" odnosno "primarnih" biljaka i životinja u ljudskom društvu i zemaljskoj biosferi. Na primer, u sklopu održive, prirodne, ekološke poljoprivrede, gde bi odnos prema tim životinjama bio mnogo humaniji i gde bi im se obezbedili što bolji životni uslovi u otvorenom okruženju, odnosno, koristili bi se kao jedan od elemenata poljoprivrednog ekosistema (npr. za đubrenje) ili i za hranu. Možda će njihova nova uloga biti slična savremenoj ulozi pasa, mačaka i nekih drugih životinja kao kućnih ljubimaca. Možda će se vrednost životinja i biljaka iznova pomaći ka kontekstu sastavnih delova kompleksnih divljih ekosistema i očuvanja biotičke raznovrsnosti. Hoćemo li, na primer, piliće, izabrane i uzgajane isključivo za njihovu izuzetnu mišićnu masu, koji nisu sposobni za dalji život, pustiti da izumru?

Konačno, veća empatija prema slabijim, odnosno prema drugim živim bićima vodi i do vežbanja i razvoja veće empatije (moralnosti) u nama samima. Deca koja odrastaju zajedno sa životinjama, u proseku su zdravija, otpornija i možemo da tvrdimo i više empatična prema drugim živim bićima. Prisustvo biljaka, na primer,

³⁰ Potencijali sintetičke biologije za terraformiranje okruženja pogubnih po život na zemlji: <http://schaechter.asmblog.org/schaechter/2013/06/terraforming-mars-with-microbes.html>

³¹ <http://motherboard.vice.com/blog/be-your-own-spaceship-how-we-can-adapt-human-bodies-for-alien-worlds>

³² Što se tiče preoblikovanja na ravni pojedinca, u tom smislu mogli bismo da pomenemo jačanje empatije prema svim živim bićima putem prakse meditacije, ili, na primer, farmakološkim sredstvima koja nakon konzumiranja mesa prouzrokuju mučninu i vremenom uspevaju da izgrade otpor prema njemu kao hrani.

utiče na brži oporavak, bolje raspoloženje i verovatno i veću (radnu) efikasnost. Druga bića tako nisu samo nešto sporedno, možda čak i nepotrebno, nešto što ima isključivo ekonomsku vrednost, već mogu biti i ključna za naše dobro raspoloženje, zdravlje i “duhovni” razvoj, pa i u smislu samospoznaje. Možda bi te “industrijske” životinje mogle da postanu naši saputnici u sklopu kompleksnijih ekosistema, umesto da predstavljaju samo “fabrike” hrane i drugih proizvoda. Potrebna je, dakle, široka i otvorena, a pre svega nedogmatska rasprava o tome s kakvom kombinacijom tehnoloških i društvenokulturnih intervencija ćemo najefikasnije poboljšati život i umanjiti patnju životinja i položaj biljaka i tako smanjiti moralni dug odnosno krivicu koju nosimo od kada sve bolje poznajemo kompleksnost unutrašnjeg doživljajnog sveta drugih živih bića.

Lidija Bernardić

Hommage smrti životinje: nestajanje životinje iz okoliša, nestajanje čovjeka iz teorije

“Životinjski zaokret”

Nezahvalna je zadaća pokušati odgovoriti na pitanje “Što je to životinja?”. Odgovora postoji mnogo, ali su najčešće proturječni, neadekvatni i potencijalno štetni (kako po globalnu etiku, tako i po individualne živote). Životinja kao da bježi od pokušaja definiranja – još jedne rabote kojom ju opterećujemo – dok istovremeno čovjek kao da nikad nije bio odlučniji dokučiti što je to što mu izmiče.

Već nekoliko desetljeća¹ interes za interdisciplinarno promišljanje dinamične uloge životinje u stvaranju (ljudske) povijesti i kulture rezultira onim što se u anglofonoj literaturi naziva “životinjskim zaokretom”,² a čija je posljedica gomilanje znanstvene literature koja pokušava definirati životinju i njenu ulogu u kontekstu ljudske povijesti i kulture, kao i diskursa suvremene znanosti. U akademskoj zajednici interes za drugu životinju dobio je i svoje zasebno mjesto unutar interdisciplinarnog polja “ljudsko-animalnih studija” (*human-animal studies*), a “životinjsko pitanje” je postalo novi horizont u kojem se otvaraju mogućnosti novih etika i teologija, biologija, sociologija i antropologija.

U svjetlu globalnih ekoloških kriza, rješavanje “životinjskog pitanja” odlučit će o sudbini čitavog Planeta iz prostog razloga što u njegovoj potki leži svjetonazorska aporija: čovjek je dio prirode i samim time još samo jedna životinja ili je pak iznad prirode i samim time biće nad drugim živim bićima.

---

¹ Prošlo je više od trideset godina otkako je Peter Singer u filozofske rasprave uveo termin ‘specizam’ (kod nas također ‘vrsizam’) kako bi upozorio na razne oblike diskriminacija na osnovi vrste, a u tom vremenskom okviru svoje je teorije razvio i ekofeminizam (koji zagovara sinergiju dokidanja eksploatacije na svim frontovima, pa tako i onom “životinjskom”). Pojavila se i feministička biologija Lynde Birke te sasvim novo polje “human-animal studies” (ljudsko-animalnih istraživanja), što je doprinijelo ili je nastalo iz pokušaja da se ponovo promisli životinja unutar ljudske kulture, ali i svjetskog biotopa općenito.

² Engleski izraz “animal turn” označava određenu prekretnicu unutar znanstvenih interesa i istraživanja, na kojoj se počinje znanstveno propitivati identitet životinje, njena uloga u dinamičnom stvaranju ljudske kulture, značenja životinja za ljude, ali i značenja po kojima životinje žive vlastite živote. S porastom interesa znanstvenika za takva interdisciplinarna istraživanja ljudsko-animalnih odnosa pojavila se i debata o tome treba li se polje “animal studies” odvojiti kao zasebna akademska disciplina, jesu li ovakva istraživanja samo produžetak feminističkih i etničkih studija ili ne i sl. Više o tome vidjeti u tekstu Keri Weil “A Report on the Animal Turn” (Weil, 2010).

Unatoč ovim raznovrsnim načinima korištenja za vježbanje mišljenja i teoretiziranja, činjenica je da na Planetu nikad nije bilo manje žirafa, a više pilića.³ I dok se grčevito trudimo povratiti i očuvati bioraznolikost Zemlje, istina je da većina naših pokušaja dokumentira smrt životinje ili svjedoči o njoj: zadnji dani mnogih vrsta ostat će zabilježeni digitalnim kamerama na celuloidnim vrpcama ili umjetno stvorenim inkubatorima “divljine”. Životinja će postati didaktičko sredstvo poput basne ili svjedočanstvo o davnoj prapostojbini čovjeka, poput jednog od mnogih mitova koji konstruiraju velike mitove u koje vjerujemo.

Jesu li postmodernističke ideje poput *kulturne animalistike*, *međuvrsne etike*, *antropologije životinja*, *ontologije životinja* ili *biologije subjekta* samo nusprodukti procesa ubijanja čovjekove opozicije ili se rađaju na osnovi ideje da je razlika između čovjeka i životinje samo razlika u stupnju, a ne i u vrsti? Stoji li životinja s druge strane čovjeka kao nedosežna binarna opozicija ili se radi o propusnijoj opoziciji čiji polovi omogućuju i uvjetuju postojanje onog drugoga?

U pomalo neobičnoj maniri predlažem gledanje po kojem rastući korpus literature koja se bavi “životinjskim pitanjem” svjedoči upravo o smrti životinje i zasad neriješenoj aporiji koja u svome središtu njeguje dvije oprečne ideje: čovjeka koji je dio prirode i čovjeka koji ju je nadišao i postao kulturnim bićem dok je životinja ostala zatočena u svojoj “životinjskosti” ili – u najboljem slučaju – svojoj “protokulturi”. Obje ove pretpostavke sa sobom nose različite reperkusije za naš odnos s drugim životinjama.

Smrt životinje: nestajanje iz prirode i divljine

Poslužit ću se ovdje definicijama životinje koje donosi Hrvatski jezični portal,⁴ a koje ne odstupaju mnogo od, primjerice, definicija navedenih u Oxfordovim rječnicima.⁵ Prva definicija određuje životinju kao mnoštvo, kao “svaki živi organizam, osim čovjeka, koji pripada životinjskom carstvu”. Osim biološkog, skupnog i masovnog određenja, životinjom se može biti i u prenesenom značenju: onda je to “čovjek bez srca i samilosti, okrutan na način životinje”. Čovjek nije životinja, ali može biti na način životinje. Dovoljno je da propadne u “životinjskost” od koje se tisućljećima uzdižemo.⁶ “Tko sa zvijeri liježe, sigurno će umrijeti” (Fernandez-Armesto, 2005: 20) – upozorenje je koje nam daje do znanja da je rušenje kulturne barijere između čovjeka i životinje tabu koji će rezultirati simboličkom, kulturnom ili pak biološkom smrću.

Možda najdirljiviji dodatak ovim rezultatima pretrage riječi ‘životinja’ jest etimološko objašnjenje koje navodi: *prasl. *životъni (rus. životnoe) □ v. živ, život*. Životinja u sebi čuva i jest život, jednako kao i čovjek. Kada je točno i u kojem slo-

³ Referenca na izlaganje povjesničara Yuvala Noaha Hararija koje je održao u Kinu Europa u Zagrebu 25. 3. 2015.

⁴ Hrvatski jezični portal, <http://hjp.novi-liber.hr>, u tražilicu je upisan pojam ‘životinja’.

⁵ Za rezultate pretrage pojma ‘animal’ u *online*-bazi “Oxford Dictionaries” pogledati: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/animal>.

⁶ O propadanju u “životinjskost” i polemici o tome što sprečava životinju da se priliži čovjeku vidjeti članak Neila Levyja “What (if Anything) Is Wrong with Bestiality?” (Levy, 2003).

ju egzistencije čovjeka došlo do ovog tabuiziranja zajedničke, životinjske prošlosti čija je osnovica – život?

Unatoč tome što životinja u svojoj etimologiji nosi reminiscenciju na život koji je utjelovila, životinjskih vrsta sve je manje na Planetu. Ovo se posebno odnosi na divlje životinje. “Biomasa” divljih životinja⁷ danas je najmanje zastupljena među biomasama svih životinja iako je u filmskim, umjetničkim i literarnim prikazima najbrojnija, a pokreta za zaštitu divljih vrsta sve je više. 100 milijuna tona biomase divljih životinja zanemarivo je naspram 700 milijuna tona biomase domaćih životinja koje se utilitaristički koriste. Prema izvještaju World Wildlife Funda, u proteklih 40 godina nestala je polovina divljih životinjskih vrsta,⁸ a 60 % divljih, velikih biljojeda na rubu je istrebljenja. Ovakva izumiranja rezultiraju “ispražnjenim pejzažima”⁹ u kojima je nesiguran opstanak svih ostalih biljnih i životinjskih vrsta koje o velikim biljojedima ovise.

Koliko je ovog života, koji im etimološki pripada, preostalo pojedinim životinjskim vrstama?

Ruku pod ruku s ovakvim “ispražnjenim pejzažima” idu i antropogene tvorevine poput rezervata i drugih zaštićenih, “prirodnih” područja u kojima se pokušava spasiti ono što je sustavno uništavano, pokoravano i civilizirano stoljećima – *divljina*. Zoološki vrtovi, botanički vrtovi, rezervati i zaštićena područja na ograničenom prostoru uprizoruju različite dijelove ovog planeta, ali i one imaginarne kakvi su nekada postojali.¹⁰ Prilagođeni krajnjem korisniku – čovjeku-namjerniku, zaljubljeniku u prirodu, eko-turistu, foto-lovcu ili ljubitelju foto-safarija, pa čak i stručnjaku za zaštitu okoliša – oni nude konstruiranu iluziju rekonstrukcije divljine. Zajedno s “ispražnjenim pejzažima” dolaze ovakve heterotopije¹¹ koje doista predstavljaju (neke) okoliše, ali u pročišćenim i pojednostavljenim inačicama koje predstavljaju dimenziju nepostojećeg.¹² Osim konkretnih, bioloških i “objektivnih” heterotopija, postoje i one nematerijalne i subjektivne: fotografije, dokumentarni filmovi i serije o divljim životinjama. Iako se najčešće prezentiraju kao znanstveno utemeljeni i “objektivni” (a time i “dokumentarni”), filmovi o divljim životinjama nikada to ne mogu biti.

⁷ Izvor podataka o zastupljenosti biomase divljih i domaćih životinja navedeno je predavanje povjesničara Hararija.

⁸ Podaci preuzeti iz članka Bena Maloneyja “How Did Half of the World’s Wildlife Vanish in 40 Years” (Maloney, 2015).

⁹ Izraz “empty landscapes” preuzet je iz novinskog članka navedenog u prethodnoj fusnoti.

¹⁰ Najbolji primjer ovakvih rekonstrukcija divljine su projekti poput “Rewilding Europe”, koji u Europu ponovno uvode izumrle divlje životinjske vrste kao što su europski bizon, divlji konj i sl. Više o projektu i najnovijim akcijama “podivljavanja” Europe (među kojima je i “podivljavanje” Like i Velebita u Hrvatskoj) moguće je saznati na web-stranici www.rewildingeurope.com.

¹¹ Michel Foucault ‘heterotopiju’ prvi put predstavlja i definira 1966. godine u svojoj knjizi *Les Mots et les choses* koja je kod nas 2002. godine prevedena kao *Riječi i stvari: arheologija humanističkih znanosti*. Pregledni članak iz 1984., dostupan *online*, kako je navedeno u bibliografiji (Foucault, 1984), pruža pregled rasprave o ‘drugim prostorima’, tj. ‘heterotopijama’.

¹² Autorski članak “Dokumentarni filmovi o divljim životinjama: uzgajaju li divljinu u svome vrtu?”, u potpunosti posvećen temi heterotopija koje nastaju u pokušaju spašavanja divljine, bit će uskoro objavljen u zborniku *Filmski zoo*, pod uredništvom Marije Geiger Zeman, Suzane Marjanić i Zdenka Zemana.

Jednako kao i ovakvi veliki “vrtovi” unutar kojih se, sasvim proturječno, kultivira i gaji divljina, isto se događa unutar literarnih i filmskih narativa. Životinje nestaju – kako iz stvarnosti, tako i iz čovjekova vidokruga.¹³ Unatoč tome, ili možda baš zbog toga, ovakve heterotopije kao da postaju jedina slamka spasa, no istovremeno i parazit koji ovjekovječujući živu životinju svjedoči o njenoj neminovnoj smrti, iščeznuću i propasti. Navedimo samo filmske teoretičare poput Sergeja Ejzenštejna i Germaina Dulaca čiji je diskurs o filmu i procesu snimanja filma bio gotovo pa “biološki i organski”, što je doprinijelo osnaživanju dojma “da se od filma i kinematografije očekuje da zamijeni i nadomjesti posljedice ovog sve bržeg nestajanja fizičke prisutnosti životinja u životima ljudi” (Lipitt, 2008: 24).

Unatoč suvremenoj bio-ideologiji koja pokušava “podivljati” dijelove Planeta, brojni autori i stručnjaci¹⁴ upozoravaju da takva nastojanja, koliko god plemenita bila, stoje na klimavim nogama. Ako je vjerovati biologima poput Michaela J. Scotta, “priroda više ne može opstati samostalno” (citirano u: Mooallem, 2013: 3). Zbog toga je potrebno prirodu održavati na životu, sa svim životinjskim i biljnim vrstama koje odlučimo zaštititi. Konzervacija i zaštita prirode samo su se još tješnje isprepleli s praksom domestikacije.

“Animals are useful no matter what the context, it seems. (...) One point is that they vary. But another point is that they’re always there.”¹⁵

Iako je autorica ovog citata u pravu kada kaže da su životinje uvijek (bile) uz čovjeka, u svim vidovima i aspektima njegovog života, postavlja se pitanje hoće li tako i ostati. Uz alarmantne podatke koji svjedoče o nestajanju brojnih životinjskih vrsta od kojih nemamo direktne, ekonomske koristi do svjedočanstava o masovnoj eksploataciji onih koje jedemo, oblačimo ili ih vezujemo na kraj vezice i vodimo za sobom – postaje jasno da za druge životinje ostavljamo sve manje realnih prostora dok im istovremeno posvećujemo sve više “umjetnih” kao što su znanstveni diskurs, umjetnost, polemiziranje u javnosti, prostor peticija i zaštitarskih i okolišnih projekata. Životinja prelazi u teoriju dok istovremeno iščezava iz šuma i prašuma, savana, mora i oceana, s planinskih masiva...

Smrt čovjeka – antropologija nakon čovjeka, multivrsna etnografija

I dok životinja polagano nestaje i ostavlja iza sebe “ispražnjene pejzaže”, izgleda kao da istovremeno iz antropologije nestaje čovjek. Posljedično sustavnom ignoriranju antropologije (znanosti o čovjeku) da u svoju interesnu sferu uključi i druge životinje perpetuirajući antropocentričnost discipline, rađaju se ideje *antro-*

¹³ O ovom trendu pisali su mnogi autori, a možda najintragantnije John Berger u svojoj knjizi *Why Look at Animals?* (Berger, 2009) i Richard W. Bulliet u svojoj knjizi *Hunters, Herders, and Hamburgers: The Past and Future of Human-Animal Relationships* (Bulliet, 2007).

¹⁴ Tvrdnje poput ove Scottove utjecale su na stvaranje slike o prirodi (divljini) kao o vrtu koji kultivira čovjek. Ove ideje naišle su i na osporavanje nekih autora, primjerice u tekstu “Earth Is Not a Garden” Brandona Keima (Keim, 2014).

¹⁵ Citat preuzet iz članka Cherie Winner “Animals Enliven Language” (Winner, 2015).

pologije životinja, zooantropologije, kulturne animalistike¹⁶ i sličnih područja koja pokušavaju popuniti ovu veliku prazninu u teorijskom razmatranju o tome što je čovjek. Kako je moguće da je nešto toliko blisko i isprepletano s našom kulturom tako dugo stajalo postrance i nijemo promatralo rađanje i razvoj discipline koja odgonetava i traži istine (prvo univerzalne, a zatim relativne i partikularne) o čovjeku, istovremeno potpuno ignorirajući tog promatrača i sudionika svakog razvojnog stupnja, kulturnog, ekonomskog, povijesnog i inog “ljudskog” dostignuća?

Počevši s Barbarom Noske i njenom knjigom *Beyond Boundaries*, koja na elegantan način ukazuje na ovaj veliki propust te predlaže da se druge životinje uključe u antropološka proučavanja bez suviše pompe i potrebe da se za takvu disciplinu traže novi nazivi (jednostavno, ostat će to “kulturna antropologija”), preko ideja “feminističke biologije”,¹⁷ koja ukazuje na ideološko i kulturno konstruiranje čak i “objektivnih” znanosti, do najnovijih prijedloga revolucije unutar antropologije i proučavanja čovjeka koja čovjeka nadilaze ili smještaju usred svih ostalih živih bića – čini se kao da čovjek u svojoj jedinstvenosti izumire u antropološkoj literaturi jednako kao životinja u prirodnom svijetu.

Sijaset recentnih i aktualnih izdanja udaraju teorijske temelje za etnografiju koja više nije intra-vrsna (unutar ljudske vrste) nego multi-vrsna¹⁸ (etnografski proučava i druge životinjske vrste), “antropologiju života”¹⁹ koja nadilazi čovjeka ili ga pak smješta u bajkovite i “basnovite” svjetove prepune životinja, poput “Ezopove antropologije”,²⁰ izmiču čovjeka s njegovog privilegiranog, stvarateljskog i aktivno-uređujućeg položaja unutar kulturnih praksi i društvenog života.

Nadovezujući se, između ostalog, na ideju “postajanja” filozofa Deleuzea i Guattarija,²¹ što se definira kao svojevrsna nova inačica odnosa koji proizlaze iz nehijerarhiziranih saveza, simbiotičkih poveznica i miješanja kreativnih stvari (što mijenja tipove u događaje, a objekte u aktivne aktere i akcije), te djelo i rad Donne J. Haraway, osobito knjigu *When Species Meet* (Haraway, 2008), koja pruža odskočnu dasku za “zaokret vrste” (*species turn*) u antropologiji, multivrsna etnografija i sve

¹⁶ Odličan pregled “novih” disciplina koje teoretiziraju životinju u njenom odnosu spram čovjeka, ali i druge životinje, te relaciju dinamičnog odnosa čovjek-životinja u kontekstu stvaranja kulture, nalazi se u zborniku radova urednika Nenada Cambija i Nikole Viskovića *Kulturna animalistika* (Cambi, Visković, 1998) te u knjizi *Kulturna zoologija* Nikole Viskovića (Visković, 2009).

¹⁷ Više o “feminističkoj biologiji” može se saznati istražujući na internetu bibliografiju autorice Lynde Birke.

¹⁸ Više o “multivrsnoj etnografiji” može se saznati u knjizi *Multispecies Salon* urednice Eben Kirksey (Kirksey, ur., 2014), koja nudi naputke za nove načine pisanja kulture, kao i u tekstu “The Emergence of Multispecies Ethnography”, koji obrazlaže razloge za uvođenje ovakve etnografije uz dobar pregled antropoloških i etnoloških proučavanja drugih životinja (Kirksey, Helmreich, 2010).

¹⁹ Ova se sintagma najčešće vezuje za autora Eduarda Kohna koji predlaže novu antropologiju koja nije usredotočena i “osuđena” samo na čovjeka već ju interesiraju učinci i posljedice naše isprepletenosti sa svim drugim živim bićima (Kohn, 2013).

²⁰ Izraz “Aesop’s anthropology” predlaže John Hartigan Jr. u svojoj knjizi *Aesop’s Anthropology: A Multispecies Approach* (Hartigan, 2014).

²¹ Deleuze i Guattari ovu su ideju predstavili u svojoj knjizi *Mille plateaux*, koja je prevedena kao *Kapitalizam i shizofrenija 2: Tisuću platoa* (Deleuze, Guattari, 2013).

nove antropologije proučavaju ove “zone doticaja” čovjeka i prirode u kojima je granica između prirodnog i kulturnog propusnija nego ikad prije, a različite ekologije i kulturne niše postoje zahvaljujući jednako drugim životinjama koliko i ljudima. Umjesto centralnog remek-djela ili eksponata unutar antropološkog proučavanja, nova antropologija ukazuje na “nesmotrenost ljudske jedinstvenosti” i uči nas da je “*postajanje uvijek postajanje*” (Haraway, 2008: 244).

Suvremena nastojanja društveno-humanističkih znanstvenika pokušavaju pokazati “da društvenost, u svom izvoru i inačicama, počinje s neljudskim životinjama. U igru kulture uključili smo se kasno i stiglo je vrijeme da ovo nadoknadimo u razmišljanju o društvenome” (Hartigan, 2014: 1). Tron kulture u znanstvenom diskursu sve češće je ispražnjen što se tiče dosadašnjeg jedinog i ekskluzivnog vladara – čovjeka, ili je pak pretrpan mnogim stvarateljima – drugim životinjama. U tom se kontekstu kulturna antropologija “bavi razumijevanjem kulture, ne samo čovjeka ili anthroposa, koji je stajao u središtu napora da se definira ovaj koncept” (Hartigan, 2014: 2).

Utoliko je postojanje i postajanje čovjeka najuže povezano s drugim životinjama. Ukoliko konstatiramo da životinja umire – što će se dogoditi s njenom opozicijom? Hoće li čovjek nestati iz kulturne antropologije kao životinja iz prirodnih staništa?

Umjesto zaključka: propusne i elastične binarne opozicije

Čovjek i životinja dvije su opozicije sumnjive (na)suprotnosti. U kojem su međusobnom odnosu, privlače li se ili odbijaju i može li se o njima uopće misliti kao o opozicijama, čemu nas uče Aristotelova podjela života, kartezijanska tradicija dualizma i judeo-kršćanska ideologija – pitanja su čiji odgovori doživljavaju suvremenu reviziju.

Post-humanistička kritika humanizma i pripadajućih mu obrazaca mišljenja i kreiranja svjetonazora često u novom svjetlu prikazuje greške u koracima, kako teorija i znanstvenih disciplina, tako i osoba koje su ih obilježile. Koja je uopće sudbina razmišljanja u oprekama?

Ako se složimo s interpretacijama mnogih suvremenih autora,²² koji tvrde da je humanistička paradigma utemeljena na pogrešnom uvjerenju da su život i posto-

²² Ovdje se prvenstveno misli na neka nova tumačenja Heideggerove ontologije života koja se danas pokušava reinterpretirati u svjetlu novih okolišnih pokreta i dubinske ekologije. Osim ovdje citiranog Gavina Rea, idejom da je Heideggerova filozofija premalo istražena u smislu njenog utjecaja na post-humanizam te potencijalne utjecaje na stvaranje novih ekologija pisali su i Bettina Bergo u članku “‘Sterben Sie?’ The Problem of Dasein and ‘Animals’... of Various Kinds” (Bergo, 2014), Bryan Bannon u “Flesh and Nature: Understanding Merleau-Ponty’s Relational Ontology” (Bannon, 2011), Simone Gustafsson u tekstu “‘Outside of Being’: Animal Being in Agamben’s Reading of Heidegger” (Gustafsson, 2013), Michael E. Zimmerman, koji je odnosu Heideggera i pokreta “deep ecology” posvetio mnogo svojih radova (za kratak pregled dovoljno je vidjeti članak “Rethinking the Heidegger-Deep Ecology Relationship”; Zimmerman, 1993), Peter Critchley u svojoj knjizi *Martin Heidegger: Ontology and Ecology* (Critchley, 2004), Bruce V. Foltz u članku “Heidegger, Ethics, and Animals” (Foltz, 1993), Arne Naess u članku “Heidegger, Postmodern Theory and Deep Ecology” (Naess, 1997), Brett Buchanan u knjizi *Ontho-ethologies* (Buchanan, 2009) i mnogi drugi.

janje čovjeka utemeljeni na postavkama i u terminima koji se radikalno razlikuju od onih namijenjenih ostatku živog svijeta, te samim time čovjeku omogućavaju privilegirani položaj u odnosu na ostatak svijeta i razmišljanje u okvirima opozicija uopće – što će se dogoditi ako nam netko oduzme ovaj refleksivni okvir?

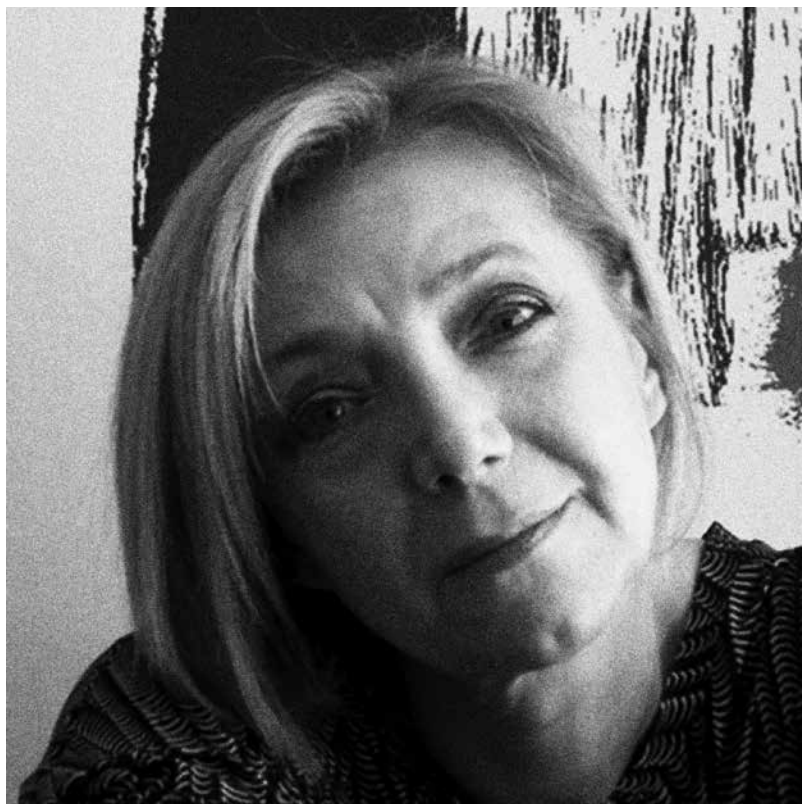
Svjedočimo tome kroz nove sintagme i “preokrete” spomenute prethodno u ovom tekstu. Gavin Rae predlaže viziju posthumanističke torije koja je “inspirirana Heideggerom, ali se i odguruje od njega. Drugim riječima, ono što povezuje različite post-humaniste je zajednički hajdegerijanski pokušaj da prevladaju logiku binarnih opozicija humanističkog antropocentrizma. (...) U svom općem usmjerenju, može se smatrati da posthumanistička teorija smatra da će, umjesto da napusti ljudsko biće zbog pitanja bitka, pažljivije promatranje ljudskog bića otkriti utkano, društveno konstruirano, umiješano, otkrivajuće biće koje je isprepletено sa svojim okolišem na način koji dovodi u pitanje tvrde i brze opozicije antropocentričnog humanizma (čovjek nasuprot životinji, čovjek naspram svijeta, čovjek naspram tehnologije, itd.)” (Rae, 2014: 58).

Ovo neobično pomicanje životinje iz prirode i divljine u teoriju, praćeno izmicanjem čovjeka iz teorije antropologije i prakse etnografije, svakako pokazuje da su ova dva entiteta povezana do te mjere da će uvijek utjecati jedan na drugi.

Bibliografija

- Bannon, Bryan E. (2011): *Flesh and Nature: Understanding Merleau-Ponty's Relational Ontology. Research in Phenomenology*, 41: 327-357.
- Berger, John (2009): *Why Look at Animals?* London: Penguin Books.
- Bergo, Bettina (2014): “Sterben Sie?” The Problem of Dasein and “Animals”... of Various Kinds. *Academia.edu*: https://www.academia.edu/7952109/_Sterben_sie_The_Problem_of_Dasein_and_Animals_of_Various_Kinds (pristup 30. 5. 2015.).
- Buchanan, Brett (2009): *Onto-ethologies: The Animal Environments of Uexküll, Heidegger, Merleau-Ponty, and Deleuze*. Albany: SUNY Press.
- Bulliet, Richard W. (2007): *Hunters, Herders, and Hamburgers: The Past and Future of Human-Animal Relations*. New York: Columbia University Press.
- Cambi, Nenad; Visković, Nikola (ur., 1998): *Kulturna animalistika*. Split: Književni krug.
- Critchley, Peter (2004): Martin Heidegger: Ontology and Ecology. *Academia.edu*: https://www.academia.edu/705387/Martin_Heidegger_Ontology_and_Ecology (pristup 30. 5. 2015.).
- Deleuze, Gilles; Guattari, Felix (2013): *Kapitalizam i shizofrenija 2: Tisuću platoa*. Zagreb: Sandorf.
- Fernandez-Armesto, Felipe (2005): *Mislite, dakle, da ste ljudi? Kratka povijest čovječanstva*. Zagreb: Barka.
- Foltz, Bruce V. (1993): Heidegger, Ethics, and Animals. *Between Species*, 9(2): 84-89.
- Foucault, Michel (1984): Of Other Spaces, Heterotopias. *Architecture, Mouvement, Continuité*, 5 (1984): 46-49. <http://foucault.info/documents/heterotopia/foucault.heterotopia.en.html> (pristup 29. 5. 2015.).
- Gustafsson, Simone (2013): “Outside of Being”: Animal Being in Agamben's Reading of Heidegger. *Academia.edu*: https://www.academia.edu/4341876/_Outside_of_Being_Animal_Being_in_Agambens_Reading_of_Heidegger (pristup 28. 5. 2015.).
- Haraway, Donna J. (2008): *When Species Meet*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Hartigan Jr., John (2014): *Aesop's Anthropology: A Multispecies Approach*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Keim, Brandon (2014): Earth Is Not a Garden. <http://aeon.co/magazine/science/green-modernism-would-kill-off-the-wilderness/>.

- Kirksey, Eben (ur., 2014): *Multispecies Salon*. Durham: Duke University Press.
- Kirksey, Eben; Helmreich, Stefan (2010): The Emergence of Multispecies Ethnography. *Cultural Anthropology*, 25(4): 545-576.
- Kohn, Eduardo (2013): *How Forests Think: Toward an Anthropology Beyond the Human*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Levy, Neil (2003): What (if Anything) Is Wrong with Bestiality?. *Journal of Social Philosophy*, 34(3): 444-456.
- Lipitt, Akita Mizuta (2008): *Electric Animal: Toward a Rhetoric of Wildlife*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Maloney, Ben (2015): How Did Half of the World's Wildlife Vanish in 40 Years? <http://www.vision-times.com/2015/03/26/how-did-half-of-the-worlds-wildlife-vanish-in-40-years.html> (pristup 28. 5. 2015.).
- Mooallem, Jon (2013): *Wild Ones: A Sometimes Dismaying, Weirdly Reassuring Story About Looking at People Looking at Animals in America*. New York: Penguin Books.
- Naess, Arne (1997): Heidegger, Postmodern Theory and Deep Ecology. *Trumpeter*, 14(4): 1-7.
- Noske, Barbara (1997): *Beyond Boundaries: Humans and Animals*. Buffalo: Black Rose Books.
- Rae, Gavin (2014): Heidegger's Influence on Posthumanism: The Destruction of Metaphysics, Technology and the Overcoming of Anthropocentrism. *History of the Human Sciences*, 27(1): 51-69.
- Visković, Nikola (2009): *Kulturna zoologija: što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Weil, Keri (2010): A Report on the Animal Turn. *Differences*, 21(2): 1-23.
- Winner, Cherie (2015): Animals Enliven Human Language. <http://news.psu.edu/story/352234/2015/04/10/research/animals-enliven-human-language> (pristup 28. 5. 2015.).
- Zimmerman, Michael E. (1993): Rethinking the Heidegger-Deep Ecology Relationship. *Environmental Ethics*, 15(3): 195-224.

Sunita Subašić- Thomas

Elisabeth de Fontenay 'Bez uvrede po ljudski rod'

Ne vidim nijednog moralista među nama (...) koji je bar malo razmislio o toj strašnoj navici (...). Treba se vratiti do bogobojažnog Porfira i samilosnih pitagorejaca da nađemo nekog pred kojim ćemo se postidjeti zbog naše krvave proždrljivosti, ili pak treba oputovati do bramana; jer, (...) ni na skupštinama svećenstva, ni na našim akademijama još nismo došli do toga da tu univerzalnu klaonicu nazovemo zlom. (Voltaire)

Kako god da ga interpretiramo, koji god praktični, tehnički, naučni, pravni, etički ili politički zaključak da iz njega izvučemo, danas niko ne može poreći taj događaj, to jest posljedice tog pokoravanja životinja bez presedana. (...) Niko više ne može ozbiljno i dugo negirati da ljudi čine sve što mogu da sakriju ili se sakriju od te okrutnosti, da na svjetskom nivou organiziraju

zaborav ili nepriznavanje tog nasilja koje bi neki mogli uporediti s najgorim genocidima (ima i genocida životinja: broj vrsta koje izumiru zbog djelovanja čovjeka je zaprepašujuć). Simbol genocida ne bi trebalo zloupotrebjavati ni prebrzo odbaciti. Jer on se ovdje komplicira: uništenje vrsta zaista je u toku, ali ono ide preko organiziranja i eksploatacije vještačkog preživljavanja, paklenog, virtualno beskonačnog, u uslovima koje bi ljudi iz prošlosti smatrali čudovišnim, van svih pretpostavljenih normi života svojstvenog životinjama, istrebljivanim tako u svom preživljavanju i čak prenaseljivosti. Kao da su, na primjer, umjesto da se neki narod ubaci u krematorijske peći i gasne komore, ljekari ili genetičari (na primjer nacistički) odlučili da pomoću vještačke oplodnje organiziraju hiperprodukciju i previše rađanja Jevreja, Cigana i homoseksualaca koji bi, stalno sve brojniji i bolje hranjeni, bili namijenjeni, u stalno rastućem broju, na isti pakao, pakao nametnutog genetskog eksperimentiranja, istrebljenja plinom i plamenom. U istim klonicama. (...) Ako su ove slike "patetične", to je još i stoga jer patetično postavljaju beskrajno pitanje upravo patosa i patološkog, patnje, samilosti i milosrđa. Ono što se od prije dva stoljeća događa upravo je novo iskušavanje tog milosrđa. (Jacques Derrida, Životinja što sam)

Iako je pitanje dobrobiti životinja već dugo u središtu društvenih rasprava u mnogim zemljama, i pored brojnih, često agresivih poduhvata branilaca prava životinja, a možda upravo i zbog njih, ono dugo vremena nije ozbiljno shvatano. Njihovi istupi su ismijavani, uz lajanje i mjaukanje čak i u skupštinskim klupama zemalja s visokom demokratskom kulturom. Političari u tim zemljama dugo nisu mislili, a kod nas još uvijek ni ne misle, da ovo pitanje predstavlja važan društveni ulog, pa je ono često odgurivano u drugi plan. Neki smatraju da se dobrobiti životinja daje prevelika važnost, dok se u isto vrijeme dobrobit ili temeljna ljudska prava velikog broja ljudi još uvijek ne poštuju u mnogim dijelovima svijeta, u kojima vlada siromaštvo i drugi problemi, često u porastu. Od branilaca životinja se traži da najprije poboljšaju uslove života ljudske vrste jer neki njeni predstavnici žive u sličnim, a ponekad i gorim uslovima nego neke životinje.

Ova vrsta kritika u osnovi počiva na specističkoj¹ pretpostavci da ljudska patnja zaslužuje veće uvažavanje nego bilo kakva patnja koju trpi životinja. Takve reakcije i prigovore imali smo priliku sresti prilikom nespretnog rješavanja problema pasalutalica u Sarajevu. Kako kod nas mnogo ljudi živi ispod "linije siromaštva", koja je uz to puno niža nego u zapadnim zemljama, ti su se prigovori mnogima mogli učiniti opravdanim. Antispecisti odbacuju ovakav stav, smatrajući naprotiv, da svaka patnja

¹ Specizam je oblik diskriminacije vezane za vrstu, po ugledu na sve oblike dominacije neke grupe nad drugom, kao što su rasizam (diskriminacija zbog rase) ili seksizam (diskriminacija zbog roda). Antispecisti smatraju da u stvarnosti ta ideologija opravdava i nameće eksploataciju i korištenje životinja na način kakav ne bi bio prihvaćen da se radi o ljudima. Životinje se uzgajaju i ubijaju kako bismo mi imali u jelovniku njihovo meso, pecaju se za našu ishranu, koriste se kao zamorčad u naučne svrhe, love iz sportskog užitka... Po antispecistima, specizam je ideologija koju treba osuditi, pa je pokret za oslobođenje životinja neophodan kako bi se običaji uskladili s evolucijom *Zeitgeist*a.

zaslužuje isto uvažavanje, o kojoj god vrsti bića da se radi. Odmah na početku treba iznijeti saznanje koje se nameće iz duge historije odnosa ljudi i životinja – svaki put kad su životinje bile loše tretirane, stradali su ljudi. U raspravi o dobrobiti životinja ne radi se, dakle, o sentimentalizmu i dokolici bogatih nego o političkom ulogu koji se tiče života ljudi. Po filozofu Johnu Stuartu Millu, “svaki veliki pokret mora proći kroz tri etape: izrugivanja, rasprave, usvajanja”. Tako je bilo s ekološkim pitanjima, a sada se smatraju važnim i zabrinjavajućim. Tako je još uvijek sa pitanjem zaštite životinja. Do sada su pređene prve dvije etape i došlo je vrijeme za treću.

Kako nisam raspolagala nikakvim kompetencijama u pitanjima prava životinja, ničim osim osjetljivosti na njihovu patnju i maglovitog sjećanja kako su životinje postale filozofska tema za Derridu, kad se našao gol i iznenađen pogledom svog mačka i doživio čudan nalet stidljivosti i “nelagodu jedne gole životinje pred drugom životinjom”,² u početku nisam imala drugih ambicija osim da *kratko* predstavim ono što je na tu temu napisala francuska filozofkinja Élisabeth de Fontenay i, eventualno, prevedem jedno-dva poglavlja. No, kad sam konačno dobila njene knjige, shvatila sam da samo njen *magnum opus* *Ćutanje životinja*³ broji oko 1000 stranica gustog filozofskog teksta, pa se čak i jednostavno predstavljanje pokazalo nemogućim zadatkom. Međutim, nisam odustala, uvjereni da je, uzevši u obzir našu situaciju, bolje išta nego ništa, te da može biti korisno skromno iznijeti ponešto iz njenih, kod nas još uvijek neprevedenih knjiga, koje imaju velike šanse da to i ostanu. I, kako se to redovno dešava kad se počnete baviti nekom temom, odjednom se počinju pojavljivati brojne slučajnosti i koincidencije, koje to baš i nisu. Samo što sam započela čitanje njenih knjiga, naišla sam na njeno ime na sajtu *Le Monde* među 24 mislioca, pisca, filozofa, naučnika i istoričara (osim Élisabeth de Fontenay, tu su još i Matthieu Ricard, Frédéric Lenoir, Michel Onfray, Edgar Morin, Hubert Reeves...), među potpisnicima manifesta Fondacije 30 miliona prijatelja koji zahtijeva da se životinjama prizna status živih i osjetljivih bića, a ne “pokretne imovine”, kao što je do sada bio slučaj u Građanskom zakoniku.

PRAVNI ASPEKTI

To što se u Francuskoj, zemlji koja je stoljećima bila “svjetionik” drugima, danas raspravlja da li su životinje osjetljiva bića, ima čime iznenaditi. Nevjerovatno ali je tako – to je pitanje tek 2014. došlo na dnevni red iako treba napomenuti da se raspravljalo samo o Građanskom zakoniku, zapravo o usklađivanju prava. U vrijeme kad je Građanski zakonik pisan, 1804. godine, on je bio odraz društva u kojem životinjama nije posvećivana ista pažnja kao danas. Francuska je bila ruralna zemlja i životinje su smatrane poljoprivrednom snagom. Članovi teksta tog zakonika, koji su definitivno prenijeli u pravni jezik teoriju o životinjama-mašinama Renéa

² Jacques Derrida, *L'animal que donc je suis*, Galilée, Pariz, 2006. Tekst je prvobitno izašao u zborniku *L'animal autobiographique*, ur. Marie-Louise Mallet, Galilée, Pariz, 1999, str. 253.

³ Élisabeth de Fontenay, *Le silence des bêtes. La philosophie à l'épreuve de l'animalité*, Fayard, Pariz, 1998. U daljem tekstu *Ćutanje*.

Descartesa, odavno su bili zastarjeli, a osim toga, Građanski zakonik je bio u neskladu s drugim zakonskim tekstovima (Seoskim i Krivičnim), koji priznaju životinje kao osjetljiva bića. Zbog toga je bilo krajnje vrijeme da se zakonodavstvo uskladi i okonča nekoherentnost i nedorečenost zaštite životinja koja je onemogućavala da se pravda u potpunosti primijeni kada je to potrebno.

Prava životinja su pravno uređivanje pojmova zaštite i oslobađanja životinja. Zasnovana su na ideji da su potrebe i interesi drugih životinjskih vrsta – na hranu, razmnožavanje, izbjegavanje patnje – iste kao i kod ljudskih bića. Branioци prava životinja smatraju da se one ne bi smjele smatrati predmetima koji se mogu posjedovati ili koristiti, već da bi ih trebalo smatrati pravnim licima i punopravnim članovima ljudske zajednice. Narodna skupština Francuske je, dakle, 30. oktobra 2014. konačno usvojila odredbu, o kojoj su poslanici glasali u aprilu, priznajući životinjama simboličku osobinu “živih bića obdarenih osjetljivošću”, odbacujući, međutim, amandmane ekologa koji su zahtijevali da se ode puno dalje, ali i nastojanja glavne političke partije desnice i desnog centra (UMP) da se njen domet ograniči. Nakon vrlo žive rasprave, iako nešto slabije nego u prvom krugu, poslanici su izglasali član kojim se usklađuje Građanski zakonik, po kojem su životinje smatrane “pokretnom imovinom”, sa Krivičnim i Seoskim zakonikom, koji ih je već priznavao kao “živa i osjetljiva bića”. “Bez jamstva zakona koji ih štite, životinje se podvrgavaju režimu tjelesnih dobara”, kaže se u tom članu koji objedinjuje različite pravne mjere izglasane u Senatu s ciljem modernizacije i pojednostavljivanja prava.

Branioци životinja smatraju da ta mjera nema nikakav praktičan značaj, dok se glavni poljoprivredni sindikat boji da ona ne dovede u pitanje tehnologije uzgoja. Ipak, budući da životinje nisu dobile posebnu kategoriju koja bi bila negdje između ljudi i dobara, kako je tražilo dvadesetak intelektualaca 2013, takav tekst je manje zlo za taj sindikat. Tako je promjena zakona samo “kozmetičke prirode”, smatraju ekolozi. Oni nisu uspjeli da nametnu dva amandmana koja bi životinjama dala pravni status, s posebnim odredbama po kojima bi one trebalo da žive u uslovima koji su u skladu s biološkim imperativima svoje vrste i koje bi garantirale da se s njima korektno postupa.

Vlada, skupštinski izvještači i dvije desne političke grupacije nisu odobrili ekološke amandmane jer smatraju da je tekst uravnotežen i da bi se, ako bi se išlo predaleko, pokvarile pravne šanse odredbi da prođu pred Ustavnim vijećem, budući da su desni političari, koji smatraju da su životinje osjetljiva bića, ali i imovina, zabrinuti za “ekonomske posljedice”. Jedan od odbijenih amandmana po njima je previše “neodređen”, pa bi mogao poslužiti osporavaocima industrijskog uzgoja. Stoga se pravila u vezi s vlasništvom nad životinjama nastavljaju da primjenjuju, a vlada zbog tog nesklada u mišljenju nema mogućnost izmijeniti ugovorna i obligaciona prava, pa je zakon ponovo ispitan u oba doma definitivnog usvojanja u Skupštini.

Konačno je, odahnuli su Reha Hutin i Jean-Pierre Marguénaud,⁴ definitivno izglasano u Skupštini 28. januara 2015. Njegovo usvajanje po njima predstavlja historij-

⁴ <http://leplus.nouvelobs.com/contribution/1317634-statut-juridique-de-l-animal-un-point-de-depart-ambitieux-les-mentalites-vont-evoluer.html>

ski preokret koji stavlja tačku na više od 200 godina jedne arhaične vizije životinja u Građanskom zakoniku, udaljavajući se definitivno od koncepcije Descartesove životinje-mašine. Ta evolucija nije pobjednička, završna, već polazna tačka u većem uvažavanju dobrobiti životinja jer mijenja teorijski okvir prava životinja i pojačava primjenu postojećih odredbi koje ih štite, pa će suci moći pokazati više hrabrosti, smatraju oni. Na evropskom nivou ovo je najprogresivnija inicijativa jer životinja je definirana pozitivno, zbog sebe same, a ne *ex negativo*, kao npr. u Njemačkoj, Švajcarskoj i Austriji, gdje se samo smatra da ona nije stvar. Prihvatajući misao Renéa Demoguea da je “pravo beskrajno lijepa stvar (...) kao ogromni sindikat za borbu protiv patnji svih bića koja su slaba jer im se može nanijeti zlo, puno zla”, oni vjeruju da je zakon, iako ne može sam po sebi promijeniti najogavnije stvarnosti, jednostavno najpodesnije sredstvo da se one trajno promijene u pravcu boljeg poštivanja osjetljivosti životinja i uslov da se organizira demokratska rasprava o mjerama koje će umanjiti njihove patnje.

Situacija u nekim drugim zemljama je puno bolja i, općenito, zakonodavstvo je naprednije u sjevernim evropskim zemljama i SAD-u. Međutim, iznenađuje kašnjenje i anahronost ove rasprave u zemlji kao što je Francuska, u kojoj su, podsjeća É. de Fontenay, “ljudi progresa kao Michelet i Hugo još prije gotovo dva stoljeća tražili da se *civitas* proširi tako da obuhvati i životinje”, naglašavajući da nikad neće biti suviše podsjećati da su oni upravo “u ime republike i demokratije sa strašću branili od katoličke i konzervativne desnice pravo naše ‘niže braće’, da nepotrebno ne pate” i da su nas upravo oni naveli da shvatimo da ulog jedne takve borbe spada u političko i u politiku, jer se tiče života ljudi, i da ono što činimo svim živim bićima koja su obdarena osjetljivošću i nosiocima svjetova na kraju krajeva činimo samima sebi.⁵

To je samo još jedan u nizu brojnih paradoksa francuskog društva i ne bismo smjeli biti previše iznenađeni jer su ulozi kad se radi o životinjama ogromni i višeznačni. Nije se, naravno, uopće raspravljalo o tome jesu li životinje osjetljiva bića jer svi znaju da jesu. Takva bi rasprava bila apsurdna i ličila bi na skolastičke rasprave o polu anđela. U biti, radi se o tome da bi *priznanje* takvog statusa životinjama dovelo u opasnost ekonomiju zemlje koja uprkos opravdanim kritikama industrijske proizvodnje i lošeg tretmana životinja za sada nema namjeru da takav okrutan način uzgoja dovede u pitanje nego ga čak subvencionira mnogo više nego tzv. bio ili organsku proizvodnju malih farmi na kojima životinje žive u neuporedivo boljim uslovima i u skladu sa svojom prirodom, ne zagađujući pri tome suviše onu koja nas okružuje.

U vezi s dodjeljivanjem prava životinjama, profesorica Pravnog fakulteta u Clermond-Ferrandu, Anne-Marie Sohm-Bourgeois se pita: “Da li bi ova izmjena [davanje prava životinjama] donijela istinsko poboljšanje njihovog položaja? Može li traženi cilj opravdati probleme koje će napraviti izmjena naših tradicionalnih pravnih pojmova? Moramo, nažalost, odgovoriti negativno. Životinja koja postaje nosilac prava nikad ga neće moći iskoristiti i, kao i do sada, to će umjesto nje činiti njen gospodar

---

⁵ Élisabeth de Fontenay, *Sans offenser le genre humain. Réflexions sur la cause animale*, Albin Michel, Pariz, 2008, str. 233 [Bez uvrede po ljudski rod. Razmišljanja o pitanjima životinja]. U daljem tekstu *Bez uvrede*.

ili ovlašćena organizacija. A, s današnjim stanjem tekstova, već je tako.”⁶ Élisabeth de Fontenay je svjesna da životinja ne može biti subjekt prava, ali neumorno insistira na tome da se ona ne može tretirati ni kao objekt. Vidjećemo kasnije kakva su joj rješenja sugerirali neki pravni stručnjaci (instituciju *moralnog lica*, pa bi životinja mogla postati pravno lice iako nije pravni subjekt⁷) kako bi se izašlo iz slijepe ulice posebne kategorizacije, “zaštićene imovine” ili “zakonski zaštićenog interesa”.

Nastavljajući razmišljanja Plutarha i Montaignea, Desmond Morris je primijetio da bi zbog obaveze da poštujemo životinje većina ponašanja kakva si građani demokratskih zemalja dopuštaju prema ljudima, koje iskorištavaju kao robove ili puštaju da umru od gladi, postala nepodnošljiva. Naš odnos prema životinjama u stvari je istinski ispit čovječnosti. Književnost je to, kao i mnogo drugih stvari, *oduvijek znala*, a posebno lijepo formulirao Milan Kundera u *Nepodnošljivoj lakoći postojanja*:

Lijepo se odnositi prema drugom čovjeku, nema ničeg naročito u tome. (...) Nećemo nikad moći sa sigurnošću ustanoviti u kojoj su mjeri naši odnosi prema drugim ljudima posljedica naših osjećaja, ljubavi, mržnje, dobrote ili zlobe, a u kojoj su mjeri predodređeni odnosom snaga između pojedinaca.

*Stvarna dobrotu čovjeka može se pokazati u svojoj čistoti i slobodi samo u odnosu prema nekome ko ne posjeduje nikakvu moć. Pravi ispit ljudskog morala, onaj osnovni (iskren tako duboko da izmiče našem pogledu) jest u odnosu čovjeka prema onima koji su mu prepušteni na milost i nemilost - prema životinjama. A baš tu je došlo do fundamentalnog debakla čovjeka, u toj mjeri suštinskog da su iz njega proizašli svi ostali.*⁸

Danas pokreti za odbranu životinja postoje pomalo svuda u svijetu, premda u Francuskoj imaju teškoća da se razvijaju. Mnogo su brojniji u Engleskoj i SAD-u, Kanadi i sjevernim zemljama Evrope. Francuski lobiji uzgajivača i lovaca su puno radili na tome da unište kredibilitet onih koji brane životinje.⁹ Na poticaj psihologa Richarda Rydera na Univerzitetu Oxford čak je osnovana i katedra životinjske etike koja se nametnula kao nova disciplina na anglo-saksonskim fakultetima. Životinjska etika se bavi proučavanjem moralne odgovornosti ljudi prema onom što čine životinjama i pita se šta je od toga dobro ili zlo, postavljajući temelje razmišljanjima

⁶ http://fr.m.wikipedia.org/wiki/Protection_animale

⁷ Élisabeth de Fontenay, *Bez uvrede*, str. 129.

⁸ Milan Kundera, *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, s češkog preveo Nikola Kršić, Buybook, Sarajevo, 2013, str. 379-380.

⁹ Među pokretima u Francuskoj neki su uspjeli steći priznanje kao fondacija 30 miliona prijatelja, Liga za zaštitu ptica Allaina Bougrain-Dubourga ili Fondacija Brigitte Bardot. Drugi, mladi pokreti pomalo postaju poznati kao L214, koji se posebno uključio u odbranu životinja na farmama za intenzivni uzgoj ili kao belgijski pokret Gaia Voice of the Voiceless. U SAD-u se jedan od najvećih pokreta zove PETA (People for the Ethical Treatment of Animals) i uspio je mobilizirati mnoge slavne ličnosti. U Francuskoj se zaštitom divljih životinja bavi Aspas, radikalni pokret protiv koride (CRAC) zahtijeva ukidanje te prakse, a LPO je liga za zaštitu ptica...

o pravima životinja. Upravo su ti univerzitetski istraživači iznijeli na svjetlo spomenuti “specizam”, koji se, kao i rasizam, sastoji u tome da se privilegiraju pojedinci svoje vlastite vrste (to jest ljudi) i da se smatraju superiornijim od ostalih. Ideju da se životinjama daju prava brane profesori prava kao što su Alan Dershowitz i Laurence Tribe s harvardskog Pravnog fakulteta, a prava životinja se sada predaju na 92 od 180 pravnih škola u SAD-u.

Ipak se nakon svega nameće pitanje da li je pravna borba, budući da je prespora, najbolji put. Možda će pod pritiskom tržišta i kupaca nezadovoljnih kvalitetom takvog, u okrutnim uslovima, uzgojenog mesa, bljutavog i opasnog po zdravlje zbog hormona i antibiotika, ekonomski faktori napraviti promjene više iz interesa nego zbog osjetljivosti na pitanje patnje životinja. A možda bismo i mi svi morali shvatiti da nam nije potrebno toliko proteina životinjskog porijekla i da se radi samo o predrasudi i lošoj navici. Na kraju ovog uvoda samo jedna stvar je sasvim jasna – ovdje možemo samo grubo ocrtati svu složenost “životinjske” problematike.

DOBROBIT ŽIVOTINJA ILI PRAVA ŽIVOTINJA?

U odbrani interesa životinja postoje dva velika filozofska pravca: jedan brani veću dobrobit životinja, dok drugi za njih traži prava. Ove dvije tačke gledišta odgovaraju dvjema općenitijim etičkim koncepcijama: moralu zasnovanom na pravima, pa se one, prema tome, traže i za životinje i utilitarizmu koji svaku akciju ocjenjuje po njenim posljedicama u terminima dobrobiti, te je za njih dobrobit životinja središnji pojam. Branioци dobrobiti životinja često smatraju da oni koji polaze s tačke gledišta *prava životinja* idu u nekim aspektima predaleko: dobrobit životinja nužno ne zahtijeva potpuno isključivanje bilo kakvog korišćenja životinja, posebno kao kućnih ljubimaca. Oni više brane ideju da u vezi sa životinjama ljudi imaju moralnu odgovornost da maksimalno umanje njihove patnje. Ovakav rascjep se često poklapa s jednom drugom podjelom, između abolicionista (pristalica ukidanja bilo kakvog oblika iskorišćavanja životinja) i reformista (koji se bore da poboljšaju njihovu situaciju, ne dovodeći obavezno u pitanje svaki oblik iskorišćavanja životinja). Odbrana dobrobiti životinja često koincidira s reformističkom pozicijom. Tako neki branioци *prava životinja* kao npr. Gary L. Francione, smatraju da je tačka gledišta *dobrobiti životinja* nekoherentna i moralno neprihvatljiva. Neke grupe za odbranu prava životinja kao npr. PETA, odlučile su da podržavaju reformističke mjere da bi patnja životinja trenutno olakšala, čekajući dan kad će na kraju biti ukinut svaki oblik njihovog iskorišćavanja. Neki se pokreti smatraju radikalnim i oni organiziraju “udarne akcije”, ponekad isuviše nasilne. To je slučaj Animal Rights Militia (ARM) ili Animal Liberation Front, kao i američkog pokreta The Revolutionary Cels – Animal Liberation Brigade (RCALB) i oni ponekad napadaju direktore laboratorija koji prakticiraju vivisekciju.

Uslovi u kojima žive životinje u intenzivnom uzgoju su strašni. U Francuskoj je 50 miliona koka-nosilica – kojima je često kljun odsječen bez anestetika – ztvoreno u minijaturne kaveze u kojima ne mogu ni spavati, ni otvoriti krila, nego samo jesti hranu koja eventualno potiče iz septičkih jama ili prečistača, a 50 milli-

ona muških pilića svake godine ubijeno, u drobilici ili plinom. U SAD-u, najveća tvornica koka-nosilica ubije ih 30 miliona godišnje. Svinje su stisnute danju i noću u metalnim boksovima koji im onemogućavaju bilo kakav pokret tokom dvije i po godine. U zarobljeništvu životinja boluje tri puta više od čireva na želucu, a dvije od tri imaju kožne bolesti. Brojnim pokušajima samoubistva u zatvoru odgovaraju česta samosakaćenja u životinjskom zarobljeništvu. Vasilij Grossman, Isaac Bashevis Singer, Elias Caneti, Primo Levi, Romain Gary, filozofi Theodor Adorno i Max Horkheimer prvi su se usudili nagovijestiti da sudbina životinja ponekad liči na sudbinu Jevreja, ako nije obrnut slučaj. De Fontenay smatra da “nesumnjivo imamo pravo diskutirati o jednoj takvoj analogiji, ali ne bismo je smjeli odbaciti kao uvredljivu, jer potiče od ljudi koji su patili u svojoj puti, u svojoj povijesti i koji znaju o čemu govore kad podsjećaju na zlo u ljudima.”¹⁰

Derrida¹¹ je takođe insistirao na nevidenim razmjerama tog pokoravanja životinja proizašlim “iz industrijskog, mehaničkog, hemijskog, hormonalnog, genetskog nasilja, kojem čovjek već dva stoljeća podvrgava život životinja.” I on je to nasilje prema životinjama uporedio sa Šoaom (genocidom nad Jevrejima u II svjetskom ratu, čiji “izuzetni” karakter proizlazi iz činjenice da je do danas *jedini industrijskog tipa*). Životinja koja je uvedena u Derridaino djelo u njemu funkcioniše ne samo kao topos ili filozofema nego kao glavna figura, izvor argumenata u službi dekonstrukcije onog što je svojstveno čovjeku, to jest, humanističke metafizike i njene autoritativne retorike, a koja se na primjer i *par excellence* održala kod Heideggera, koji utvrđuje da postoji ponor, opisan na različite načine, između “samo živog” i *Daseina*¹². Derrida nikako ne poriče da takva *provalija, ponor [abîme]* zaista postoji između ljudi i životinja, čak preuzima heideggerovsku riječ. Međutim, nasuprot doksičkim i metafizičkim očiglednostima u vezi s jasnoćom, linearnošću tog odvajanja, on predlaže ono što zove *limitrofijom* (trephein, “hraniti” na grčkom) i taj mu koncept omogućava da, pomoću subverzivne topike, misli ono što se približava granicama, ono što one napajaju, čiji rast pospješuju na svojim obalama, i što ih beskrajno usložnjava. Granice su raslojene, pluralne, pre-savijene, heterogene, ne dozvoljavaju da se bilo šta objektivira, pojašnjava de Fontenay.¹³ Novi koncept *traga* imao je za cilj da se proširi na cijelo polje živog, onkraj antropoloških granica jezika, granica fonologocentrizma. Životinja je uvedena kao trojanski konj u metafiziku, onu koja ide od Descartesa do Levinasa, kaže de Fontenay, da bi u njoj odigrala veliku i važnu ulogu. Ona omogućava raskid kojem je cilj izbrisati ili, bolje rečeno, poremetiti granicu nazvanu antropološkom, pa je od svih suprotstavljenih stranaka u toj parnici, tom *différendu*, opozicija koje pravi Derrida, ona između čovjeka i životinje najvažnija, smatra de Fontenay.¹⁴

¹⁰ *Bez uvrede*, 114.

¹¹ Derrida smatra da je pitanje “životinje” središnje u njegovom radu na dekonstrukciji i u svojim kasnijim tekstovima, posebno u *L'animal que je suis [Životinja što sam]*, u nekoj vrsti auto-bio-bibliografske rekapitulacije podsjeća kako i koliko (su) se životinja i životinje uvukle u njegov rad.

¹² *Bez uvrede*, str. 18.

¹³ *Ibid*, str. 20.

¹⁴ *Ibid*, str. 19.

Odlučujući prelaz je prelaz s jednine čovjek/životinja na množinu, mnoštvo *drugih* živih bića koje se samo zbog nepoznavanja i nasilja homogeniziraju u kategoriju životinja. U Deset zapovijedi postoji samo zabrana ubistva ljudi, pa u toj negaciji ubistva životinje Derrida vidi neophodan i važan uslov ustanovljavanja i subjekta i drugog istovremeno (*Il faut bien manger ou le calcul [Šta ćemo, mora se jesti ili računica subjekta]*). U karnofalocentrizmu postoji jedna gotovo transcendentna, hebrejska ali i grčka, žrtvena struktura pojave *takozvanog* ljudskog. Kako, onda, zasnovati filozofski projekt bez pona-vljanja, bez ponovnog uspostavljanja metafizičke tradicije ljudskog izuzetka, što ni Heidegger, genijalni dekonstruktor “razumne životinje” nije uspio izbjeći, kad su naučni radovi i postmoderna filozofija (Foucault, Lyotard, Derrida) uništili implicitne i dobronamjerne, u potaji još uvijek kreacionističke temelje naše vjere u jedinstvenost ljudske historije, pita se de Fontenay.¹⁵ Hegemonijsko planetarno širenje tehnističkog procesa, potpomognuto pobjedom kršćanstva i njegovog Zapada, za koje je ontološko dostojanstvo strogo rezervirano za ljude, ili bolje rečeno, za neke ljude, raspolaže svim pravima na ono što ne spada u ljudsko onakvo kakvim ga oni shvataju, zaključuje Élisabeth de Fontenay.¹⁶

Njeno razotkrivanje teorijsko-praktičnih aporija koje su se nakalemile na kontroverze oko životinja bazira se, dakle, na rezultatima dekonstrukcije humanističke metafizike i njene autoritativne retorike. Kako su one i u temelju pravnih kategorija, to nas obavezuje, kad govorimo o pravima životinja, na raspravu o suštini, a ne da se nastavljamo pretvarati da ne znamo da “kontinentalna filozofska vulgata suprotstavlja položaj (condition), ili bolje rečeno *loš položaj* (incodition) ljudi i prirodu životinja?”¹⁷ Radi se o tome da velika metafizička tradicija, što uključuje i njenu internu kritiku, uvijek ponovo iscertava tu granicu koja, tvrdi ona, idući od Pica de la Mirandolea do Marxa, prisiljava da čovjeka shvatamo kao *historiju* i *zadaću* – a ne samo kao *činjenicu*. Čak se i materijalistička filozofija kao marksizam upisuje u tu tradiciju. O tome svjedoči Engelsovo predstavljanje evolucije čovjeka u *Dijalektici prirode*, u kojoj se on uzdiže do bića koje je zahvaljujući ruci utisnulo svoj pečat u prirodu. Zar se ne bi moglo reći, pita se de Fontenay da, s one strane opozicije između filozofija esencije i egzistencije, duha i materije, Engels predstavlja čvrstu prenosnu međustanicu tog *humanizma ruke*, koji ide od Anaksagore do Heideggera? A posljedica tog kvalitativnog skoka je zaključak da se životinjâ, čak i četvororučnih, ne tiču borbe za emancipaciju, a to *ne-pravo* Engels je “naučno” dokazao i tako lišio oslobađanje životinja čvrstog uporišta. Mada, nastavlja de Fontenay, tu udobnu filozofsku invarijantu onog što je svojstveno čovjeku ne bi trebalo tako olako dovesti u pitanje, jer ona u svojoj čvrstoj potki čuva principijelnu opoziciju između činjenice i prava. Za nju je teško reći da li je ona u osnovi našeg univerzalno-zapadnog *creda* ili *cogita*: pravo se ne zasniva na činjenici, normativ na konstativu, iako su se neki filozofi, kao Spinoza i Marx, usudili prekršiti dominantnu tradiciju, kaže ona.

---

¹⁵ Ibid, str. 47.

¹⁶ *Ćutanje*, str. 278.

¹⁷ Ibid, str. 92.

Iako moramo pratiti rezultate nauke i uskladiti zakone s njenim napretkom i s evolucijom običaja, de Fontenay insistira na tome da prava ne mogu biti izvučena iz naučnih činjenica. Njih donosi i proglašava Država, polazeći od neke transcendentno-imanentne metafizičke koncepcije prirodnog prava, ili se ona moraju izmisliti, ustanoviti, proglasiti, jer proizlaze iz historije ljudi. Zato s oprezom prima navodne očiglednosti nepovratnog napretka, kojima je u svom programu širenja ljudskih prava na šimpanze Paola Cavalieri dodijelila funkciju da obrazlože prava čovjeka. Cavalieri smatra da su ljudska prava isuviše ukorijenjena u filozofiji subjektivnosti i predlaže da se zamijene principom prava čovjeka kao živog bića, prava ljudske vrste među drugim vrstama. Upirući prstom u neka ljudska bića koja se smatraju graničnim slučajevima, a lišena su samoproglašanih karakteristika ljudske vrste, Paola Cavalieri i Peter Singer uhvatili su “humaniste” u flagrantnom kršenju klasifikatorske koherencije jer su neke više životinje intelektualno superiornije u odnosu na neka ljudska bića. Élisabeth de Fontenay odaje priznanje svim tim otkrivaocima porijekla čovjeka, njegovih srodnika, tim tragačima za sličnostima, jer su svi zajedno doprinijeli tome da se derogira Čovjek, to jest metafizički humanizam. Njihovi ponekad gotovo etnološki radovi u skladu s dostignućima kognitivnih nauka doveli su do pitanja koje je bilo teško i zamisliti: da li treba proširiti prava čovjeka na šimpanze, gorile i orangutane. “Kad sam prvi put čula da je takav zahtjev izrečen, bila sam dirnuta. Zatim sam se uplašila da, jednom kad se razotkrije i predochi širokoj publici, taj višak dobronamjernosti prema velikim majmunima ne izazove politički podsmijeh i etičko ogorčenje. Zbog pretjerivanja je izgubljeno više bitaka nego što ih je strpljenje i umjerenost dobilo”, kaže de Fontenay.¹⁸ Ona smatra da bez pretrodnog preispitivanja ne smijemo prihvatiti interpretaciju rezultata svih tih istraživača, zoologa, paleoantropologa, etologa, koju oni ili one (jer su se žene posebno istaknule u istraživanjima o velikim majmunima) ponekad naivno predlažu, zato što njihovi radovi ne nude način da se oslobodimo mračne povezanosti s onim što je svojstveno čovjeku i što je, od biblijskog stvaranja svijeta i izгона iz raja, Aristotelove *Politike*, prvog paragrafa *Rasprave o metodi* i Deklaracije o pravima čovjeka, u skladu s našim shvatanjem razuma.

Suprotno takvom “vrijeđanju ljudskog roda”, ona misli da samo strpljiva i oprezna dekonstrukcija teorijskog humanizma svojstvenog metafizikama koje su u temelju većine filozofija, s one strane opozicija između materijalizma i idealizma, može potaknuti na poštovanje životinja u njihovom životu i smrti, a da pri tome ne vrijeđa ljude. Takva dekonstrukcija posebno je korisna kako bismo shvatili da, zbog opasnosti da ozbiljno pogriješimo prema nekim ljudima, ne smijemo definirati bilo kakav atribut čovječnosti i da možemo samo ocrtati nekakvu negativnu antropologiju, kao što postoje negativne teologije, ili još bolje, i dalje se držati nekog decizionističkog humanizma.¹⁹ Tim više što nas tradicija potlačenih uči da je “izuzetno stanje” u kojem živimo pravilo i zato treba težiti takvoj koncepciji historije koja odgovara tom stanju (Walter Benjamin, “O konceptu historije”). Upravo s

---

¹⁸ Ibid, str. 91.

¹⁹ Ibid, sr. 119.

tom demokratskom konotacijom uzimanja u obzir historijskih katastrofa, moramo prihvatiti da se norma rađa iz izuzetka i da izuzetna situacija otkriva ili pobuđuje odluke: “Iskustvo beskraja, stečeno iz tih graničnih slučajeva, uz pristajanje na smrt Čovjeka i Progres, daleko od toga da sprečavaju da se etički i politički angažiramo u odbrani onih koji su najranjiviji, kao pojedinci, narodi ili društva, postaje tim prihvatljivije kad prežalimo apstraktnu univerzalnost i fantazme koji su joj u temelju”, vjeruje ona.²⁰

S druge strane, predlaže da se vratimo na duboku dvosmislenost koja neprestano pravi probleme učvršćivanju ljudskih prava i zapitamo se o čemu zapravo govorimo, o pravima na slobodu koja su tražili revolucionari 1789. ili im treba, bez straha od protivrečja, dodati osnovna prava i potraživačka prava²¹ izražena u Deklaraciji iz 1848, a koja se mogu definirati kao moć pojedinaca da obavežu društvo da im osigura pomoć, zdravlje ili posao, na primjer. Ona smatra da od pozicije koju usvojimo u ovoj pravnoj, političkoj i društvenoj raspravi ovisi pertinencija refleksije o pravdi koju dugujemo životinjama. Jer, bez produbljenog razumijevanja – filozofskog, historijskog i pravnog – rasprave o ljudskim pravima, traženje prava za životinje može biti samo konfuzno. Samo obzirnost prema komplementarnosti, stečenoj borbom, prava na slobodu i potraživačkih prava omogućava da se precizira sadržaj zahtjeva u korist životinja. Korak koji sada treba napraviti i koji treba da Cavalierijev zahtjev zamijeni mogućnošću drugačijih prijedloga dvostruko je opravdan: s jedne strane zbog činjenice da utilitarizam neoprezno posuđuje iz jezika prava i, s druge, sigurnošću s kojom se nova pravna misao nudi kao alternativa utilitarističkoj doktrini. Nastanak i ponovno određivanje univerzalnosti se dešavalo neovisno o naučnim postignućima, stoga, ako su naša moderna prava čovjeka bez iluzija i bilo kakve metahistorijske, religiozne ili ontološke legitimacije, to ne znači da moraju dobiti potvrdu ili legitimiranje od dostignuća nauke.²²

Odajući ipak priznanje utilitaristima, ona priznaje važnost dva ključna koncepta njihove argumentacije, a što je najvažnije, to što im nije potreban doktrinarni kontekst da budu operativni. To su koncepti interesa i “moralnog pacijenta”. Međutim, na to preuzimanje odlučuje se samo pod uslovom da se napravi posljednje razjašnjenje filozofskog reda. Životinje nisu, za autore koji ih u zapadnoj tradiciji uzimaju ontološki u obzir, Husserla i Merleau-Pontya, samo bića prirode, i one to nisu ne zato što mogu patiti nego zato što ima osnova da se pretpostavi da postoje njihovi *svjetovi*, koji se mogu preklapati sa svjetovima ljudi. Ona usvaja tu fenomenološku tezu, čija je prednost što implicira prevazilaženje još uvijek vrlo antropocentrirane opsesije velikim majmunima (kao u slučaju Paole Cavalieri i Petera Singera), pa se već sisavcima, i šire kičmenjacima, može dodijeliti nešto kao kultura, a

²⁰ Ibid, str. 120.

²¹ “Droits-titres” ili “droits-créances (engl. “claim-rights”) su ekonomska ili društvena “lažna prava”: pravo na socijalno osiguranje, plaćeni odmor, obrazovanje, stan, zdrav okoliš. Ova “prava” su se razvila ne zasnivajući se na vlasništvu, odgovornosti ili slobodi ugovaranja pojedinca; ona proističu samo iz proizvoljnih odluka države s ciljem da zadovolje određenu izbornu klijentelu pomoću pozitivnog prava. Za liberale su ona nasljeđe marksizma.

²² Ibid, str. 96.

njihovi odnosi s ljudima mogu se misliti postavljajući pitanje *Einfühlunga*, to jest eventualne sposobnosti razumijevanja koja bi nam omogućila izvjestan pristup – empatički, intropatički – njihovim svjetovima. Ta problematika nema ništa zajedničko s tezama *duboke ekologije* ni, općenitije, s tezama teorije okoliša, smatra de Fontenay. Nasuprot tome, ona bi bila u saglasju s onim što bi se moglo imenovati *patocentrizmom*, to jest središnjim mjestom trpljenja i patnje koji su zajednički svim živim bićima, kako je nalazimo u djelima Schopenhauera. Patocentrička instanca doista omogućava da se, bez nepotrebne brutalnosti prema metafizičkom i pravnom humanizmu, ustanovi kako se moralna zajednica ne sastoji jedino od “moralnih agenata”, obdarenih sposobnošću recipročnosti i sposobnih da sklapaju ugovor pri punoj svijesti, nego takode i od “moralnih pacijenata”, među kojima su i neke kategorije ljudskih bića i životinje. Recimo da bi se, s jedne strane, fenomenologija koja se poziva na Husserla, zatim Merleau-Pontya i, s druge strane, anglo-saksonski zahtjev sa proširenje moralne zajednice mogli u tom smislu dobro spojiti, zaključuje ona.

Ovakav pravni tretman ovih pitanja doista je takve prirode da uspostavlja kredibilnu alternativu utilitarizmu, pa, prema tome, i pozivu Petera Singera i Paole Cavalieri da se prava čovjeka prošire na šimpanze, smatra de Fontenay, navodeći kao razlog da sada znamo u kojem stepenu su nam oni srodni na genetičkom i kognitivnom planu. Ona se ne upušta u veliku anglo-saksonsku literaturu, o kojoj je izvanredno pisao Jean-Yves Goffi, ali iz nje preuzima po njoj najpromišljeniji i najodgovorniji pokušaj u tom pogledu koji “s rijetkom dubinom usklađuje koncepte filozofije i prava”. Radi se o pristupu Joela Feinberga, američkog filozofa prava. Odbijajući nerazlikovanje prava na slobodu i potraživačkih prava ili prava na ekonomska ili društvena “lažna prava”,²³ on zahtijeva isključivo ovu drugu vrstu prava za životinje, kao, uostalom, i za sva živa bića koja su, iako nemaju sposobnost da budu pravni subjekti, ipak sposobna za ono što se zove “konativni život”, sačinjen od nagona, nesvjesnih instikata, nastojanja, ciljeva koji se mogu pospješiti ili zapriječiti.

U nastavku ispitivanja aporija zbog kojih je često propadala rasprava o pravima životinja, pa je slavni jurist Carbonnier mogao reći da se “jedna od bitnih karakteristika [...] naše pravne kulture sastoji u tome da se životinje nemilosrdno istisnu iz prava”,²⁴ naša autorica se pita iz kojeg se razloga, ako ne zbog suštinskog razdvajanja – naravno metafizičkog – zabranjuje približavanje statusa stvari ili dobara statusu lica, pa preuzima argumente pravnice Suzanne Antoine, koja želi izbrisati tu distinkciju, imajući na umu opoziciju između građanskog i krivičnog prava. Građanski zakonik ustanovljuje nepremostivu prepreku između lica i životinja (uključenih u pokretnu i nepokretnu imovinu), dok Kazneni zakonik, koji je značajno evoluirao u Evropi, neposrednije provodi težnje društva. Zakon od 9. marta 2004. npr. ide dotle da inkriminira seksualna zlostavljanja nad domaćim životinjama, pitomim ili u zatočeništvu. Običajno pravo zloupotrebe dovedeno je u pitanje. Ipak, i dalje postoji velika kontradikcija: životinje, koje smatramo živim bićima, predmet

---

²³ Vidjeti bilješku br. 21.

²⁴ Ibid, str.125.

su trgovine. Životinja je, dakle, jedino živo biće na svijetu koje se ne može tretirati ni kao subjekt ni kao objekt, pa Suzanne Antoine predlaže da iz slijepe ulice izademo stvarajući posebnu kategorizaciju “zaštićene imovine” ili “zakonski zaštićenog interesa” na temelju unutrašnje vrijednosti živog bića, tako da se više neće moći jednostavno izjasniti “vlasnikom” neke životinje, a postupci i zloupotrebe će biti strožije propisani.

Međutim, profesor prava Jean-Pierre Marguénaud, kojeg smo spomenuli na početku, govoreći o izglasavanju zakona u Narodnoj skupštini Francuske kojim su životinje stekle “status bića obdarnih osjetljivošću”, pokazao je da životinje u francuskom zakonodavstvu odavno više nisu stvari nego istinska pravna lica. Prateći evoluciju savremenog prava, on je utvrdio da je u zaštiti životinja došlo do velikog napretka i da je životinja zaštićena “zbog sebe same”, kao pravno lice, iako nije pravni subjekt, pa je usmjerio svoja nastojanja da objelodani tu pravnu stvarnost kako rasprave više ne bi išle u pogrešnom pravcu. Prihvatajući razlikovanje pravnog subjekta i pravnog lica, on insistira na tome da personalizacija u pravu nema ništa zajedničko s antropomorfizacijom, pa stoga ne predstavlja prijetnju dostojanstvu čovjeka jer “dodjeljivanje životinji svojstva pravnog subjekta samo dovodi do ustanovljavanja jedne prilagođene pravne tehnike, u jednom određenom trenutku, do zaštite interesa određenih životinja, koja se smatra neophodnom. Prikadnost takve “simboličke promocije” i “pravno-tehničke” nikako ne dovodi do banalizacije prava čovjeka jer, tvrdi on, pojam “pravnog lica”, koje nije “pravni subjekt”, ne ide ka tome da izbriše granicu između čovječnosti i animalnosti. Kao moralno lice, životinja je, dakle, pravno lice iako nije pravni subjekt, zaključuje de Fontenay.²⁵

LOGA I LOGOS – DELOŽACIJA ŽIVOTINJA

Zahvaljujući paronimiji između logosa i loge (koja u najstarijoj upotrebi u francuskom jeziku označava sklonište životinja, logu, kao i kod nas) skovan je neologizam “deložacija”. Deložacija životinja je “najprvobitnija”, starija od deložacije žena, robova, barbara, ludaka jer, iako su za sve grčke filozofe životinje *empsychai*, bića koja imaju dušu, duh, ona su za stoike i Aristotela lišena *logosa*, pa time i etičko-političkih i teoretskih sposobnosti koje taj *logos* implicira. Samo je čovjek *zôon logikon* ili *zôon logon echon*, životinja obdarena logosom.

Ovdje bi se mogla uspostaviti analogija s Foucaultovom historijom ludila, smata de Fontenay, ali odmah postavlja pitanje kako govoriti o životinjama koje nemaju historije jer su njihovi tragovi brzo izbrisani, a krici bez trajnog značenja. *Ratio* je izvršio gest podjele i isključenja analogan onom koji je opisao Foucault, ali mnogo ranije, još od aristotelovskih početaka filozofije. Projekt pisanja i prekrivanja nesnosne i optužujuće nijemosti životinja ne prestaje da je brine jer, ako životinje imaju historiju, ovdje ona citira Roberta Delorta, onda je to jedino u vezi s ljudima. Postavlja se pitanje da li se može vratiti u onu prvobitnu nejasnost opresivna očiglednost koja je odredila odnos ljudi i životinja na Zapadu, čija je metafizika napra-

²⁵ Ibid, str.129.

vila tako veliki slučaj od uspravnog hoda čovjeka, a od te uspravnosti ontološki stav i definitivno odvajanje, iako zaista postoje životinjska društva – o čemu svjedoče pčele i mravi – koja rade zajednički na zajedničkom djelu, društva kojima nedostaje samo Ustav da bi se svrstala u političko. Kamile i konji pokazali su se sposobnim da moralno i snažno, što može ići do ubistva ili do samoubistva, reaguju na incest na koji ih uzgajivači prisiljavaju. Takođe treba prihvatiti da ljudi nemaju ni monopol jezika: uprkos nedostatnosti same *phôné*, izvjesne životinje su sposobne odaslati i razumjeti artikulirane zvuke i jedna drugu poučiti.

Kad se, dakle, malo približimo nijemosti životinja, kaže de Fontenay, a neke koje su nam naročito bliske “samo što ne progovore”, rađa se osjećaj da smo kao ljudi davno napravili grešku koja je prekrivena prvobitnim grijehom i koja im je oduzela riječ, bukvalno “spriječili” životinje i da smo upravo mi krivi, kao židovsko-grčki-hrišćani, opsjednuti *logosom* i *verbumom*, što nema dovoljno riječi za sve što živi. U tom lyotardovskom “sporu” ili “raskolu”,²⁶ životinja je lišena mogućnosti da svjedoči po ljudskim pravilima utvrđivanja povrede, pa svaka povreda *ipso facto* od nje čini žrtvu. Životinja zapravo predstavlja paradigmu žrtve.²⁷

Zar taj aporetički karakter skandala životinjske patnje ne vodi do neizbježnog poraza onog koji bi govorio u njihovo ime zato što s njima pati, pita se dalje de Fontenay, primjećujući da je u ljudskoj historiji bilo i ljudi-žrtava nekog spora čija sudbina liči na spor oko životinja. Ipak, za one koji su osjetljivi na njihovu patnju i sudbinu, traženje prava koje je postalo dolorizam, ne bi smjelo uništiti tu ludu radost bivanja s njima, tu gotovo božansku milost, kaže ona. Ali, da bismo im napravili prostora, treba krenuti u pravcu lukrecijanskog paganizma, napustiti subjektivnost – metafizičku i praksi razmišljanja – i prepustiti je snazi koja ide od alteracija u identifikacije. To premještanje vrši se istina u režimu filozofske dekonstrukcije, priznaje ona, ali je ono prije svega nevino lutanje po “pluralnosti svjetova”. Skretanje s puta individualnosti i subjektivnosti ostaje u tragičnom, u kojem se miješaju uživanje, samilost, ali i okrutnosti, međutim okrutnost koja nema ništa zajedničko s okrutnošću modernih vremena. Tu se s nostalgijom opijamo mnogostrukošću živih oblika s kojima se može živjeti i družiti.²⁸ Drugi put je jevrejski, kršćanski ili sasvim republikanski, osjetljiv na pravdu i samilost, uvijek patetičan i u opasnosti da klizne u apokaliptični ton, koji postavlja pitanje ko odlučuje kad i gdje životinje treba da pate, zbog nas, iz stoljeća u stoljeće, a danas, zbog tehničko-naučne svemoći i interesa prehrambene industrije više nego ikad, do nezamislivih granica.

Tako se njena plovdba na sablasnom brodu u gotovo zatvorenom moru metafizika odvija pod zastavom samilosti i dekonstrukcije. Na prigovor o nedostatku odlučnosti, jer bi trebalo izabrati između samilosti i istraživanja viška mišljenja (koje je nemišljeno) filozofa, ona priznaje da se nije mogla odlučiti između ta dva puta, jer joj se činilo da samilost ima veliku moć dekonstrukcije. Neki su ipak čuli nijemo

²⁶ Liotard, Žan-Fransua (1991 [1984]) : *Raskol (Le Différend)*, prev. Svetlana Stojanović, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci (Dobra vest, Novi Sad).

²⁷ Parafrazirano prema francuskom izdanju: Jean-François Lyotard, *Le Différend*, Pariz, 1938, str. 38.

²⁸ *Ćutanje*, str. 26.

[Gospode, smiluj se] upućeno gospodarima logosa i zemlje, tu žalopojku dvostruko ugušenu prirodom i ljudima, što ih je natjeralo na preispitivanje onog što je svojstveno čovjeku i demontiranje mehanizma onog što se nametnulo kao nedodirljivi i ključni postulat. Ustaljenost i prihvatanje dihotomija kao što su duh/materija, živo/svjesno, čovjek/životinja, priroda/odvajanje od prirode, zbog kojih se stiče utisak da se historija zaustavila na Kantu i Fichteu, kaže de Fontenay, pokazuju svu moć naturalizma i empirizma, pa se čini da davanje prava na patnju životinjama oštećuje čovjeka, koji gubi svoj privilegirani status bića otrgnutog od prirode.

Ona nalazi da Claude Lévi-Strauss nudi primjer kako se te formalne opozicije mogu prevazići, u smislu da njegova stroga artikulacija opozicije priroda/kultura iznova postavlja problem antropološke razlike, dok nas njegovo djelo upoznaje s najneobičnijom logikom naših bližnjih i meditira o tome kako “mi” postupamo sa životinjama. Prije svega, on u *Totemizmu danas* priznaje utemeljivačku važnost Rousseauove misli za društvene nauke: “Zato što se čovek prvobitno oseća istovetnim sa sebi sličnima (u koje treba ubrojati, kako Ruso izričito tvrdi, i životinje), on će docnije steći sposobnost da se razlikuje, isto kao što njih razlikuje, što znači da uzme raznovrsnost vrsta kao konceptualni oslonac za društvenu diferencijaciju.”²⁹ Međutim, u predavanju iz 1962,³⁰ gdje se identifikacija s osjetljivim bićima misli kao zaborav samilosti, to jest egoizam ljudskog, njegov zaključak je da negiranje te prirodne zajednice u teoriji i praksi, koje čini mogućim kulturno, predstavlja porijeklo modernog barbarstva.

Povodom Rousseaua, Lévi-Strauss piše stranicu koja je primjer gustoće po rijetko dostignutom bolu i snazi koje izražava, smatra de Fontenay. On najprije podsjeća na porast istrebljenja, pokolja, mučenja dalekih naroda koje ne možemo poreći jer se vrše u naše ime i u našu korist i koji nam se sada na neki način vraćaju, prijeteći nam užasnim nasiljem. Zatim, s retoričkim zanosom koji odskače od njegovog uobičajenog tona, proriče ovim riječima: “Upravo sada [...], izlažući nedostatke humanizma zaista nesposobnog da u čovjeku utemelji praksu vrline, Rousseauova misao nam može pomoći da odbacimo iluziju čije, nažalost, kobne učinke na nas i u nama možemo vidjeti. Jer, zar nije upravo mit o isključivom dostojanstvu ljudske prirode nanio prirodi prvo sakaćenje, iz kojeg su neizbježno proizašla ostala? Počeli smo tako što smo odvojili čovjeka od prirode i postavili ga za neograničenog gospodara; vjerovali smo da ćemo tako izbrisati njegovu najnepobitniju osobinu, a to je da je najprije živo biće. I, ostajući slijepi za to zajedničko svojstvo, otvorili smo prostor za sve zloupotrebe. Nikada bolje nego na kraju četiri posljednja desetljeća svoje historije zapadni čovjek nije mogao shvatiti da je, uzurpirajući pravo da korjenito odvoji čovječnost od animalnosti, dodjeljujući prvaj sve što je oduzeo drugoj, pokrenuo jedan zlokoban period, i da će ta ista granica, neprestano

²⁹ Levi-Stros, Klod [Lévi-Strauss, Claude (1990 [1962]): *Totemizam danas*, preveli Ivan Čolović i Boško Čolak-Antić, Beograd, Biblioteka XX vek.

³⁰ Claude Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale, Deux*, Pariz, Plon, 1973, str. 45. Moj prevod prema: *Ćutanje*, str. 58, budući da je u našim bibliotekama nedostupna *Strukturalna antropologija 2*, u prevodu Daniela Bučana i Vjekoslava Mikecina, u izdanju Školske knjige iz Zagreba, 1988.

pomicana unazad, poslužiti da se isključe neki ljudi od drugih ljudi i zahtijeva u korist sve užih manjina privilegij jednog izopačenog humanizma koji je odmah nastao zato što je od samoljublja preuzeo svoj princip i svoje poimanje”.³¹

FILOZOFIJA NA ISPITU ANIMALNOSTI

U 90-im godinama, kad piše svoju knjigu *Ćutanje životinja*, É. de Fontenay vjeruje da postoji velika vjerovatnoća da će ta posljednja decenija ostati trajno zabilježena kao vrijeme u kojem je počela era kloniranja. Živimo posljednje trenutke kad je moguće pokušati, bez mnogo zastranjivanja, razmisliti o životinji kako je osjećaju, zamišljaju, žele i shvataju zapadnjaci, u kontinuitetu koji je prvi put prekinut pronalaskom parne mašine, a drugi put klaonicama Čikaga i koji se upravo lomi i umire “na obalama naših sadašnjih života.” Budući da od tada zauzimamo i manipuliramo cijelom “ljestvicom bića”, nije sigurno da će oni koje ćemo nastaviti zvati ljudima održavati isti odnos sa životinjom kakav smo mi imali, od praistorije do “rođenja” kloniranih ovaca, i da će se prepoznati u antropološkim definicijama za koje smo bili vezani.

Kad filozofi tretiraju pitanje životinja, postaju ili su slični onim pred Sokratovcima kod kojih su se zgusnule različite razine misli i prakse, s velikim uticajem na svaki od fragmenata. Jer, čim se radi o životinji, opisni sadržaj (ontološki ili naučni) i normativni iskazi (vjerski, moralni, pravni, čak i logički) čine se neodvojivim, kaže ona, pa s iznenađenjem otkrivamo da su uložili u toj stvari – životinja – ogromni i višeznačni: teološki, ekonomski, eshatološki, institucionalni, epistemološki i u tolikoj mjeri nerazmršivi da bi, ako se izdvoji jedan niz, rasprave postale apsurdne, nalik onima koje su se gotovo tri stoljeća (s vrhuncem u drugoj polovini 17. stoljeća) vodile o duši životinja, a koja ne zaslužuje više pažnje od rasprave o polu anđela. Kako bi se zaista moglo raspravljati o historiji duše životinje? U njoj su nerazmršivo upleteni propitivanje ontološkog statusa životinje i čovjeka, više-manje reflektirana praksa pripitomljavanja, uzgoja, lova, igara i praznovanja, ali i pitanje života nakon smrti, prava da se njima koristimo i da ih zloupotrebljavamo, klasifikatorske prakse prirodoписа, eksperimentalni protokoli. Svaka stranica filozofije o životinjama vrvi od svih tih tačaka gledišta koje treba razmršiti, ali nastojeći da se ne razdvoje.

Kako u tom “klupku” treba paziti na ono što je promjenjivo i što izmiče u “životinjskom pitanju”, ona mu ne želi pristupiti po građi ili motivima, jer bi takav “tematizam” rezultirao nedosljednim komparativizmom. To bi značilo žrtvovati raznovrsnost problematika i konteksta, a naročito raznovrsnost tekstualnosti, čak intertekstualnosti, koje uvijek prevazilaze teorijski sadržaj što se iz njih može izvući. Zbog toga vjeruje da je bolje paziti na ekonomiju misli, redoslijed sistema, ili pak pisanja, samog stila i tona mislilaca, kako se dragocjene i oštre ivice ne bi istupile u korist sklepanih suodnosa koje dozvoljava naivni odnos na nekakav referent nazvan “životinja”. Ona smatra da odmah treba priznati da ono čime se ona bavi u svo-

---

³¹ Ibid.

joj knjizi postoji samo za nas ljude, u odnosu na nas, na naše kulturne posebnosti, na našu zapadnu filozofiju, na našu žarku želju za univerzalnošću. Životinja, prezašićena znakovima, stoji upravo na horizontu naših misli i jezika; ona živi, kreće se, bježi i posmatra nas upravo s granice naših predstava.

Ono što ona želi ispitati na animalnosti nije ljudska stvarnost nego filozofija i metafizika, ne zaboravljajući nijednog trenutka da su “životinja” i “beštija” samo oznake koje u historiji naših predstava i praksi funkcioniraju kao strukture sposobne za invarijantnosti, evolucije i raskide čiji rad najčešće ne poznajemo, pa su predmet njene studije zapravo načini na koje ta oznaka djeluje u filozofskoj diskurzivnosti. Šta će ostati od samog referenta, pita se ona. Gdje su nestale same životinje od krvi i mesa, sa svojim kandžama i krznom, mirisima i kricima? Zbog ove njene metodološke odluke, “prave” životinje, čije je mnoštvo nemoguće disciplinirati, odsutne su u njenoj knjizi. Njihova bi tajnovita pojedinačnost uzburkala analizu, smatra de Fontenay, računajući na umjetnost i nauku da podsjetite na “njihovu istinu stavljenju u zagrade”. Više na umjetnost, jer koliko god bila zanosna otkrića etologije i vještačke inteligencije, ne mogu se takmičiti s munjevitim intuicijama slikarstva, muzike i književnosti, smatra ona. Stoga je njena knjiga puna dugih citata jer samo se tako uspijeva ponovo uspostaviti ono što izmiče teorijama filozofa: “koncert njihove tekstualnosti donosi nemir i utjehu”³² i de Fontenay otkriva da je čak bojažljivo razmišljala o knjizi o kojoj je sanjao Walter Benjamin, potpuno sačinjenoj od citata.

Iako je, možda, često govorila o malo poznatim autorima i prenosila ponešto što se čini pravim cjepidlačenjem, kao na primjer pitagorejska rasprava o pitanju treba li se uzdržati od mesa i ribe, ona se pravda da te “sitne ekstravagancije” omogućavaju da se predstavi mračno probijanje, tapkanje u uvođenju raskida između čovjeka i životinje. Anglo-saksonska produkcija nije uzeta u obzir i ona se ograničila na kontinentalnu filozofiju, ali i u njoj je zanemarila neke važne ličnosti. Smatra da bi, čak i da je podlegla iskušenju iscrpnosti, posljedica bila uvijek pristrasni zakon izbornih srodnosti, tako da je, na kraju, prošla kroz oblasti koje su joj bliske, odabirući hronološki pristup kako ne bi ponovo upala u tematizam. Stalo joj je da se shvati da se ne bavi “životinjom u historiji filozofije” jer bi to podrazumijevalo masovno postuliranje (polaznu tačku) kontinuuma i invarijantnog čija je krhkost dokazana, iako je, da bi definirala naše vrijeme, sugerirala da takvo nešto upravo gubimo, da mu namećemo mutaciju koja ni nas neće ostaviti neozlijeđenim. Nadahnuta borgesovskom boofus-pticom, bliskom srođnicom Benjaminovog Angelusa Novusa, koja “gradi gnijezdo naopačke i leti unazad” jer je ne zanima da sazna gdje ide nego odakle dolazi”, njena je knjiga kompromis jer hronologiju poštuje aproksimativno, a svako poglavlje je istovremeno i zasebna cjelina, uprkos srođnostima i nasljeđu. To znači da se neprestano objelodanjuju kontinuiteti i prekidi, od kojih je najveći i najvažniji pojava Hrista historija i povijest za sebe, čak i za one Zapadnjake koji nisu kršćani jer, kad se radi o životinjama, ona predstavlja razdjelnicu koja određuje jedno prije i jedno poslije.

---

³² *Ćutanje*, str. 30.

Nadam se da je sada jasnija moja napomena s početka da je ovu njenu knjigu nemoguće predstaviti. Nije moguće sintetizirati čak ni pojedinačna poglavlja. Kao ilustraciju njenog opreznog i pažljivog rada, iznijeću ovdje samo poglavlje o naju-ticajnijem misliocu svih vremena, Aristotelu, koji se “s očitim zadovoljstvom bavi prirodopisom” i koji svojim gotovo nadrealističkim klasifikacijama vraća čovjeka u red životinja, da bi u drugim tekstovima definitivno učvrstio njegov privilegirani položaj iako ovaj prirodoslovac i metafizičar govori o životinjama samo općenito, izuzev u *Traktatu o duši*. Tako se, polazeći od raznih kriterija, pojavljuje više tipova klasifikacije koji se mogu preklapati, ali Aristotel ni tada istinski ne revolucionira homerovsku taksinomiju, smatra de Fontenay. Jedan od najvažnijih među tim kri-terijima počiva u vrsti života i aktivnosti. Tu Aristotelove klasifikacije proizvode najneočekivanija približavanja. Kad Aristotel pravi distinkciju između domaćih i divljih životinja, neke životinje ostaju ono što su: na primjer, “čovjek i mula uvi-jek ostaju domaće”. S druge tačke gledišta, možemo vidjeti da se sve domaće vrste sreću takođe i u divljem stanju: “to je slučaj konja, bikova, svinja, ljudi, ovaca, koza, pasa”. Uz to, među životinjama koje žive u stadu, “neke su sposobne za društveni život, druge su raspršene”. Čovjek po njemu istovremeno spada u obe vrste načina života. “Sposobne su za život u društvu životinje koje sve rade s jedinstvenim ciljem [...]. Spadaju u tu kategoriju čovjek, pčela, mrav, čaplja” (*Historija životinja*).³³

Dva puta u nekoliko redova čovjek je tako spomenut zbog svoje animalnosti, konstatira de Fontenay, i to povezivanje ne predstavlja nikakav etički ili politički problem zbog kojeg bi vrijedilo da se žrtvuje klasifikatorska strogost i ljudska ži-votinja izdvoji od ostalih. Ipak, “od svih životinja, jedino je čovjek sposoban za ra-suđivanje. Mnogo životinja posjeduje pamćenje i sposobnost učenja. Ali nijedna životinja osim čovjeka nema sposobnost raspravljanja.”³⁴ Tako u biološkim trak-tatima čovjek obrazuje svoj vlastiti *genos*, bez potpodjela na vrste i stavljen je na isti nivo kao i četvoronošci. Međutim, u logičkim i metafizičkim traktatima čovjek uspostavlja klasični primjer vrste (eidos) čiji je rod (genos) životinja (zoon), tako da su mu pridružene druge vrste, kao konj ili pas. Kako shvatiti to neočekivano raz-dvajanje, koje će, uostalom, tekstualno preplitanje ponekad demantirati, pita se de Fontenay. Komentar Jacquesa Brunschwiga je da “povratkom potisnutog, čovjek ponovo stiče svoj izgubljeni položaj u trenutku kad ga gubi.”³⁵ U svakom slučaju, ta Aristotelova dvosmislenost zaslužuje propitivanje, smatra de Fontenay.

Srećom, njen gusti filozofski tekst isprekidan je anegdotama od kojih ne mogu odoljeti da jednu ne citiram u cjelosti iako se bojim da neće biti zabavna bez kon-teksta 17. stoljeća i njegovih gorljivih mehanicista, koji su mehanički i matematič-ki objašnjavali mišićne kontrakcije, uspravan položaj, hod dvo- i četvoronožaca, skokove, let ptica, plivanje riba, rad srca i pluća, rađanje životinja, drhtanje. Među njima je bio i Malebranche, koji je Descartesovu knjigu *Čovjek* pročitao u takvoj ek-stazi, s takvim lupanjem srca, da je morao prekidati čitanje da dođe do daha iako je

---

³³ *Ćutanje*, str. 117.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid, str. 118.

njegov suludi mehanicizam više nadahnut Borelijem nego Descartesovom životinjom-mašinom, smatra Canguilhem.³⁶ Polazište mu je još više augustinovska teološka opsesija koja nastoji da opravda Stvoritelja od nepravde koju mu pristalice osjetljivosti životinja neprestano pripisuju, precizira de Fontenay. Uz to, radi se o jednoj od vječnih priča o psima koje su za Malebranchea predstavlja neiscrpn izvor analogijske gluposti jer on misli da ne smijemo upasti u zamku ljubavi koje te životinje osjećaju prema svojim vlasnicima, strpljenja s kojim podnose njihove udarce, jer one to čine samo zato što procjenjuju da ništa ne dobivaju ako ih napuste. Kad vrijeda najboljeg prijatelja čovjeka, gotovo se čini da Malebranche umišlja da je La Rochefoucauld, moralist Velikog stoljeća, demistifikator gluposti i životinja (bêtise i bêtes), kaže de Fontenay, nijedan osjećaj, nikakva odanost nema draži pred njegovim reduktivnim objašnjenjem. Nije bilo lako ubijediti više društvene slojeve – one koji su išli u lov sa svojim psima i konjima – da su koristili samo mašine. Trebalo je također slomiti upornost onih koji su bili na čelu s La Fontaineom i Gospodom de la Sablière, nastavljača Plutarha, Plinija i Montaignea više nego Descartesa, Pascala i mehanicista. Scena koju je ispričao vojvoda od Liancourta, uprkos tome što je bio blizak s Port-Royalom i kartezijanskim automatizmom, morala je, dakle, dobro naljutiti Malebranchea: “Imam tamo dva psa koji okreću ražanj naizmjenično. Jedan od njih, kojem je to dosadilo, sakrio se kad smo ga tražili, pa smo uzeli njegovog druga da vrti umjesto njega. No, taj je zacvilio i mahnuo repom da krenemo za njim: otkrio je onog prvog na tavanu i izgrdio ga. Jesu li to satni mehanizmi? reče on G. Arnauld, koji nađe da je to tako šaljivo da nije mogao prestati da se smije.”³⁷

DA LI DOBRONAMJERNOST PREMA ŽIVOTINJA UČI ČOVJEČNOSTI?

Élisabeth de Fontenay podsjeća na to da je pokazati dobronamjernost prema životinjama s ciljem da postanemo manje divlji bila već pitagorejska i teofrastovska tema: treba, da se razlikujemo od divljih životinja, da se pripitomimo – bolje rečeno: da se civiliziramo, humaniziramo, da se naučimo čovječnosti.³⁸ Teofrast je čitao Pitagoru – koji je, između ostalog, tvrdio da nas blagost prema životinjama uči *filantropiji* – ali, u trenutku kad je Plutarh spominje, ta se vrлина već odavno naziva *humanitas*. A znamo da se, kaže de Fontenay, za Cicerona, kosmopolitska zajednica ljudi označena kao *humanitas* uspostavlja samo tako što se isključuju životinje. *Philantrôpia* kojoj vodi blagost prema životinjama je, dakle, još transgresivnija kod Plutarha i Teofrasta: prvi se suočava sa isključivanjem stoičkog porijekla koje postaje političko-pravni poredak, dok drugi neprestano širi i pomjera granice zajednice.³⁹ Ako se prisjetimo da je, kao što je to Nietzsche primijetio (u *Volji za moć*) *praotès* dominantna vrлина skepticizma, shvatićemo da Plutarh, na neki način, igra

³⁶ *Ćutanje*, str. 397.

³⁷ Blaise Pascal, *Pensées et opuscles*, navedeno prema *Ćutanje*, str. 405-6 u mom prevodu.

³⁸ *Ćutanje*, str. 246.

³⁹ *Ibid*, str. 247.

unutar pojma čovječanstva protiv stoičke *philantrôpije*, nastavlja naša autorica, koju preuzima da bi joj odvažno proširio značenje: od sada se *philantrôpia* odnosi i na životinje. Odrati živu ovcu, usuđuje se reći Plutarh, znači nemati čovječnosti, pa se nečovječnost ljudi ne tiče više samo odnosa među ljudima. Blagost prema životinjama navikava na blagost prema ljudima. Jer onaj ko je blag, ko se s nježnošću odnosi prema ne-ljudskim stvorenjima, ne bi mogao nepravedno tretirati ljude.⁴⁰ Tako je, kaže ona, Plutarh – mistik dekonstruktor u cilju jednog drugačijeg humanizma, razoritelj svojstva čovjeka za koje mu se čini da mu nedostaje čovječnosti.⁴¹

Rousseau opet primjećuje da “sva pravila prirodnog prava” proističu iz principa samilosti i ljubavi prema sebi. Sve dok se čovjek “ne bude nimalo opirao unutrašnjom impulsu sažaljenja, nikad neće nanijeti zlo drugom čovjeku niti čak ijednom drugom osjetljivom biću. [...] Na taj način on takođe i završava sa starim raspravama o učešću životinja u prirodnom zakonu; jer je jasno da, lišene svjetla slobode, one ne mogu priznati taj zakon; ali, nalikujući na nešto u našoj prirodi po osjetljivosti kojom su obdarene, procijenimo da i one takođe moraju učestvovati u prirodnom pravu, i da je čovjek podvrgnut nekoj vrsti zadaće. Čini se doista da, ako sam obavezan da ne učinim nikakvo zlo svom bližnjem, to je manje što je razumno a više što je osjetljivo biće, a ta osobina, budući da je zajednička životinji i čovjeku, mora dati bar jedno od prava da se nepotrebno ne maltretira”.⁴² Taj će princip, kaže de Fontenay, omogućiti Benthamu da traži proširenje prava na životinje: “Pitanje ne glasi mogu li one rasuđivati, mogu li govoriti, nego: mogu li patiti?”

Rousseau, dakle, jednim potezom istovremeno iznosi dvije stvari – suprotstavljajući se nekim tumačima prava prava, ali i jednoj minornoj tradiciji koja se održala od Teofrasta do Plutarha, pa onda do Porfira – da životinje, koje nemaju razuma ni, dodaje on, slobode, nemaju pristup “prirodnom zakonu” ali da ipak, zbog osjetljivost koju dijele s nama, moraju uživati u “prirodnom pravu”, nekoj vrsti zadaće prema njima koja se nameće ljudima.⁴³ Zato de Fontenay misli da treba prestati svoditi Rousseaua na Descartesa i na Kanta i koristiti ga u ulozi koja nije njegova (kao što čini Luc Ferry u *Novom ekološkom poretku*) u jednoj veoma staroj i složenoj raspravi, u kojoj je on sam svoje mjesto strogo obilježio – mjesto identifikacije svih s drugim, i čak i više od toga, s drugim od svih drugih, pa bio on životinja, kako to kaže Claude Lévi-Strauss: “Jer jedina nada, za svakog od nas, da nas naši bližnji neće tretirati kao životinju je da se svi naši bližnji, on na prvom mjestu, odmah osjete kao bića koja pate i da njeguju u svojoj savjesti tu sposobnost za samilost koja u prirodnom stanju stoji na mjestu ‘zakona, običaja i vrlina’ i bez koje počinjemo da shvatamo da u društvenom stanju ne može biti ni zakona ni običaja, ni vrlina.”⁴⁴ Životinje učestvuju, dakle, u prirodnom pravu koje ipak ne priznaju, dok žene čak ne učestvuju u društvenom ugovoru. To zaista daje povoda za razmišljanje, primjećuje

⁴⁰ Ibid, str. 249.

⁴¹ Ibid, str. 251.

⁴² *Rasprava o porijeklu i temelju nejednakosti među ljudima*, citirano prema: *Ćutanje*, str. 668 u mom prevodu.

⁴³ *Ćutanje*, str. 669.

⁴⁴ *Strukturalna antropologija 2*, citirano prema *Ćutanje*, str. 669.

de Fontenay, međutim, ne nastavlja u tom pravcu, jer bi se ta rasprava o mogućoj onto-političkoj bliskosti između žena i životinja razvila u jednoj sasvim drugačijoj dimenziji nego što je dimenzija isključivo historično-humanističkog subjektivizma koji se imputira Rousseauu.⁴⁵

To je istovremeno i njen odgovor kritičarima koncepta prava životinja koji iznose argumente da životinje, budući da ih mnogo više od ljudi, pokreću instinkti, nemaju sposobnost da potpišu ili prave moralni izbor, pa se prema tome, ne mogu smatrati nosiocima moralnih prava, kao filozof Roger Scruton koji smatra da samo ljudi imaju obaveze i da je “posljedica toga neizbježna: samo mi imamo prava.” Kritičari koji podržavaju taj stav iznose da nije samo po sebi loše što koristimo životinje kao hranu, za zabavu i pokuse, mada ljudi mogu imati obavezu da ih zaštite od nepotrebne patnje, što je već spomenuti stav pristalica dobrobiti životinja koji podržavaju neka od najstarijih udruženja za njihovu zaštitu.

Italijanski etnolog Sergio Dalla Bernardina misli da se pojmovi prava životinja i brojni drugi, kao antispecizam, oslobađanje životinja i životinjska etika, upisuju u komediju nevinosti koja odgovara čisto egocentričnim ambicijama. Ova strategija između ostalog služi tome da razriješi moralne napetosti koja izaziva naš stil života, simulirajući uvjerenje da će doći do promjene. Zauzvrat, aktivisti koji su na sceni tu stiču samopoštovanje, kao i društvo, jer su oni njegovi izaslanici, u duhu ovog teksta Friedricha Nietzschea iz *Antihrista*: “Kada se imaju sveti zadaci, na primer da se poboljša, spase, iskupi čovek – kada se božanstvo drži u grudima, kada je rog za prizivanje imperativa “s one strane”, sa takvom misijom vi ste već izvan čisto razumskih vrednovanja – *sami* posvećeni takvim zadatkom, sami već tip nekog višeg poretka! ...”⁴⁶

Tako neki prava životinja, čak i animalistički pokret, smatraju nekom vrstom sentimentalizma, u kojem je ulog manje promjena a više nada ili ideja promjene s prolaznim osjećajima blagostanja koje on uz to jeftino nudi. Od tog trenutka, u žargonu animalista, “oslobođenje životinja”, “abolicija” i “prava životinja” zapravo hoće reći “dobrobit životinja” i “umanjiti patnje”. Cinici 17. stoljeća kao La Rochefoucauld bili su vrlo svjesni te kulturne mahinacije koju definiraju kao “porez koji porok plaća vrlini”. Olivier Reboul misli da je to “bez sumnje najdemonjskiji aspekt te logike koja čini da reagiramo na posljedice izazvane uzrocima kako bi *ipso facto* one bile prihvaćene.” Radi se o tome da zapravo ne bismo smjeli svojim načinom života podržavati bijedno stanje u kojem se nalaze životinje.

Najoštrij kričari branilaca prava životinja smatraju da je projekt da se status kućnih ljubimaca podigne do ljudskog ideološki projekt s antropološkim, čak egocentričnim ciljem. Međutim, da li se on tiče samo onih koji ga brane kako bi stekli društveni kapital? To pitanje kućnih ljubimaca É. de Fontenay dotiče samo u lirskom registru “božanske milosti” bivanja s njima i nikada ne govori o njihovoj patnji. Životinje koje su u takvom ropstvu kao da čine posebnu kategoriju i ne smatraju se eksploatiranim. Posjedujući kućne ljubimce, mnogi branioci životinja, uk-

---

⁴⁵ *Ćutanje*, str. 669-670.

⁴⁶ Niče, Fridrih, *Antihrist*, preveo Jovica Aćin, Grafos, Beograd, 1985, str. 20.

ljučujući i É. de Fontenay, tako su u protivrječu sa samim sobom i ne opravdava ih to što često životinje uzimaju iz prihvatilišta. Takva vrsta dominacije nad životinjama ublažena je ljubavlju, ali su te životinje ipak u zatočeništvu. One moraju potisnuti svoje želje i uskladiti se sa željama svojih vlasnika, koji im nameću svoje kodove i očekivanja, prisiljavajući ih da se odreknu svog vlastitog načina izražavanja, naročito u kontaktu s pripadnicima svoje vlastite vrste, pa je i takva ublažena dominacija negacija poštovanja i ljubavi u pravom smislu. Ona prolazi neopaženo iz više razloga. Prvi od njih je što su, po Michelu Foucaultu, u našoj kulturi nasilje, okrutnost i volja za moć odvojene od svijeta nježnosti i zadovoljstva, čak i ljubavi, pa je lako razotkriti nasilje koje se očituje u udarcima, a mnogo teže ono koje se krije u milovanjima i lijepim riječima. Tako, ako zagrebemo ispod površine, otkrivamo okrutnu stvarnost dominacije prerusene u ljubav, koja je zbog svoje suptilnosti mnogo perverzija nego vidljivo nasilje.

Drugo, malo ljudi dovoljno poznaje životinje da bi imalo svijest o tome da im nanose zlo. Po Karen L. Overall, američkoj psihologinji za životinje, samo 1% vlasnika poznaje biološke potrebe i normalno ponašanje životinja kojima nameće zatočeništvo. Ljubav prema životinjama uvijek se povezuje s velikom čovječnošću. Élisabeth de Fontenay često citira Schopenhauera koji misli da onaj “ko je okrutan prema životinja ne može biti dobar čovjek”, a to mišljenje dijeli i Mahatma Gandhi. Po etnologu Éricu Baratayu, za Katoličku crkvu, voljeti životinje kao sveci poput svetog Franje Asiškog predstavlja “dosjetljiv postupak da se među ljudima uspostavi čisto kraljevstvo samilosti, da se iskorijeni žed za krvlju i okrutnošću, da čovjek postane bolji prema drugim ljudima pa, prema tome, zaštiti sama čovječnost”. Iako je ta ljubav životinjama uprljana superiornošću i paternalizmom, ona uvijek asocira na velike ljudske kvalitete i za mnoge je ljude je ona razlog da se ponose. Pokazujući se u javnosti u društvu kućnih ljubimaca, političari, zvijezde, javne ličnosti, ali i obični ljudi, kao da žele svima obznaniti da možemo imati povjerenja u njih i da su dobri ljudi jer, eto, vole životinje. Po historičarki Élisabeth Hardouin-Fugier, i Hitlerova se vlada, npr. “već 1933. uhvatila teme zakonodavstva životinja, u isto vrijeme kad i sve njemačke civilne, intelektualne i kulturne institucije, da bi pokazala navodni humanizam”⁴⁷ a o tom mitu piše, dekonstruirajući ga i naša autorica. Međutim, dovodenje u pitanje te “ljubavi” izaziva bijes, ljutnju i otpor neurotičnih vlasnika, nažalost, često neurotičnih kućnih ljubimaca. To je razumljivo jer time dovodimo u pitanje naše sveukupno ponašanje. U okviru normativnih smjernica društva, u biti iako ne i u formi, bar na Zapadu se isto tako ponašamo i s našim bračnim drugovima, ženama, djecom, prijateljima, podređenima na poslu, kolegama, sugrađanima. A upravo je tu i problem. H. D. Thoreau kaže u *Waldenu*: “Da bismo sasjekli grane zla, hiljadu ih posiječemo za samo jednu koja uništi korijen, i moguće je da onaj koji posvećuje najviše vremena i novca potrebitim najviše doprinosi svojim načinom života da proizvede tu bijedu koju uzalud nastoji olakšati.”

---

⁴⁷ Élisabeth Hardouin-Fugier (2002): *La protection de l'animal sous le nazisme. Luc Ferry ou le rétablissement de l'ordre*. Éditions Tahin Party, str. 129-151.

Željko Kaluđerović

Antički koreni modernih zalaganja za “dostojanstvo” i “prava” životinja

Moderna građanska epoha utemeljena je na logocentričkoj i homocentričkoj slici sveta, čiji smisao se, na Aristotelovom tragu, izvodi iz visokog poverenja u ljudske razumske i umske sposobnosti. Aristotel, štaviše, naglašava da se *logoske* sposobnosti mogu pripisivati isključivo ljudima.¹ Tvrđenjem da jedino čovek ima govor među svim životinjama, on naglašava razliku između ljudi i životinja i u segmentu

---

¹ Aristotelovo generalno stanovište je da životinje nemaju verovanja, mnjenja, rasuđivanja, mišljenja, razuma i uma. Ovakvu tezu on brani u mnogim svojim spisima: *O duši*, *O delovima životinja*, *Eudemova etika*, *Politika*, *Nikomahova etika*, *Metafizika*, *Pamćenje i sećanje...*

organizovane zajednice za život (Aristotel 1988: 4-5). Određenjem čoveka kao jedinog živog bića koje ima govor, Aristotel je na početku *Politike*, u stvari, izložio jedno od njegova tri poznata izvorna određenja čoveka. Drugo određenje čoveka je da je on jedino živo biće koje je sposobno za razlikovanje dobra i zla odnosno pravednog i nepravednog. Treće, i svakako najpoznatije, Aristotelovo određenje čoveka je da je on po prirodi socijalna ili politička životinja (Aristotel 1988: 4). Čovek je “po prirodi” odnosno po svom izvornom ustrojstvu, koje ga razlikuje od ostalih prirodnih vrsta, biće koje sopstvenu ljudskost može realizovati samo u zajednici s drugim ljudima. Ova zajedničnost ljudi nije identična sa zajedničnošću mrava, pčela ili nekih drugih životinja koje takođe žive u organizovanim formama življenja. Ljudi sopstvenu zajedničnost, smatrao je Aristotel, temelje na *logosu* u zajednici kao zajednici, uređujući je dogovorenim i prihvaćenim pravilima, običajima i zakonima.

Antropocentričnost ovog pogleda na svet bila je važan razlog za to što se naša dominantno tehnička civilizacija nije razvijala u skladu s prirodom, nego mnogo češće u opreci s njom. Nijedan čovekov akt u prošlosti nije mogao u suštinskom smislu uticati na spontanitet bivstvovanja naše planete, pošto promene u prirodnom ambijentu koje je on inicirao nisu ostavljale većeg traga na samoj Zemlji. Ubrzani razvoj tehnike i tehnologije u ovom, ali i u minulom, veku stavio je čoveka u jednu sasvim novu moralnu situaciju. Nova situacija ogleda se u tome što savremeni čovek mora primiti na sebe odgovornost za učinke koji nisu rezultat delovanja nijednog pojedinca, nego su kolektivni čin, čin, huserlovski rečeno, “anonimnog subjekta”. Učinci moderne tehnike i tehnologije stoga nagoveštavaju potpuno novu situaciju za tradicionalnu etiku, jer se u određenoj meri derogira postulat antropocentričke slike sveta da su ljudi kao vrsta neupitni u svojoj egzistenciji na Zemlji. Osiguranje opstanka ljudske vrste u doglednoj budućnosti jeste zadatak čijem ostvarenju treba da doprinesu nova saznanja u etici, odnosno bioetici. Da bi ta činjenica bila potvrđena bioetika treba da preispituje moć tehnike i tehnologije, čija dela tako dobijaju filozofski predznak s obzirom na to koliki značaj imaju po život ljudske vrste. U međuvremenu, priroda je počela da se najoštrije “buni” protiv ovog neodmerenog čovekovog delovanja promenom klime na Zemlji (“globalno zagrevanje”), ali i povećavanjem broja bolesti i pošasti kod ljudi i životinja. Goruće lomače za vreme krize tzv. “ludih” krava, “ptičji grip” ili “svinjski grip”, predstavljaju samo upozorenje ljudima i nagoveštaj mnogo ozbiljnijih problema s kojima mogu biti suočeni. Kao imperativ nameće se jedan novi red u životu, gde će čovek postati svestan da Zemlja teško može podnositi njegove često nepromišljene akte, već zahteva kooperaciju čoveka sa svetom koji ga okružuje.

Zastupnici dovođenja u pitanje dominantno antropocentričke vizure kosmosa neantropocentričkim proširenjem etike, sve glasnije postavljaju (bio)etičke zahteve za novim rešavanjem relacije između ljudi i drugih živih bića. Nova relacija pokušava se uspostaviti relativizovanjem razlike između čoveka i ne-ljudskih živih bića, odnosno pridavanjem ne-ljudskim živim bićima specifično ljudskih svojstava i kategorija poput dostojanstva, moralnog statusa i prava, ali i osećanja, pamćenja, komunikacije, svesti i mišljenja. Čini se da je danas jednako inspirativno koliko i u drevna vremena pitati se i tražiti odgovor na pitanje mogu li i koliko mogu životi-

nje² da razviju svoja osećanja. Pamte li životinje i ako pamte koje oblike pamćenja imaju? Kakva i koliko sofisticirana je njihova komunikacija? Da li su, konačno, životinje svesna bića koja diferencirano misle, kod kojih se može govoriti o svojevrsnoj neurologiji?

Ako su neki od odgovora na pomenuta pitanja pozitivni ili inkliniraju u tom smeru, obično se tada govori o otkrivanju iznenađujućeg sveta, o životinjama kao kompleksnim organizmima koji žive bogate i senzualne živote, o njihovoj vezi i analogiji sa ljudima, odnosno o revolucionarnom konceptu koji nije stariji od pola veka. Ne ulazeći, u ovom trenutku, dublje u raspravu šta se podrazumeva pod određenim pojmovima, poput “komunikacije”, “svesti” i “mišljenja”, da bi se moglo govoriti o njihovoj istinitosti u vezi životinja, autor ovog rada smatra da odstupanje od glavnog toka zapadne misli i filozofije, ipak, nije nikakva novina druge polovine XX veka. Različiti pokreti za zaštitu životinja organizovani su u Evropi znatno ranije. U Londonu je, na primer, već 1824. godine osnovano prvo društvo za sprečavanje okrutnosti prema životinjama, dok je propis koji se odnosi na dobrobit životinja u Velikoj Britaniji usvojen 1911. godine, i danas je, uz brojne izmene i dopune, i dalje na snazi. U klasičnom odlomku koji Bentam (J. Bentham) piše još ranije, tačnije 1780. godine, navodi se: “Doći će dan kada će ostatak životinjskog sveta steći ona prava koja im nikada ne bi mogla biti uskraćena sem od ruke tiranina. Francuska je već otkrila da tamna koža ne predstavlja razlog zbog kojeg bi ljudsko biće trebalo bez odštete prepustiti kapricu nekog mučitelja. Možda će doći dan kad će se priznati da broj nogu, dlakavost kože ili završeci *os sacrum*, predstavljaju razloge podjednako nedovoljne da se neko osetljivo biće prepusti istoj sudbini. Šta je to što bi inače moglo da ustanovi tu nepremostivu granicu? Da li je to moć razuma ili možda moć govora? Ali, na stranu poređenje, odrasli konj ili pas je racionalnije, baš kao što je i zabavnije, stvorenje od deteta starog jedan dan, ili jednu nedelju, pa čak i jedan mesec. No, pod pretpostavkom da su drugačiji, koliko bi to bilo od koristi? Pitanje ne glasi ‘mogu li oni da *rasuđuju?*’ niti ‘mogu li da *govore?*’, nego ‘mogu li da *pate?*’” (Žarden 2006: 167).

U traženju antecedenata niveliranja razlike između čoveka i drugih živih bića, moguće je, smatra autor ovog rada, otići još dalje u prošlost do samih početaka znanosti tj. do prvih filozofa prirode, na osnovu čijih fragmentarno sačuvanih spisa može da se utvrdi da oni anticipiraju većinu potonjih modaliteta neantropocentričkih pristupa.

---

² Prema “Evropskoj konvenciji za zaštitu kičmenjaka koji se koriste za eksperimentalne i druge naučne svrhe”, pod životinjom se shvata svaki živi ne-ljudski kičmenjak, uključujući i slobodno živuće i/ili reproduktivne larvene oblike, ali ne i druge fetalne ili embrionalne forme. U preambuli ove konvencije navodi se da životinje poseduju sposobnost ne samo za patnju već i za pamćenje, pa u skladu s tim čovek ima moralnu obavezu da ih sve poštuje (<http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/123.htm>). Životinja se u članu 5 tačka 13 “Zakona o dobrobiti životinja Republike Srbije”, na primer, određuje redukovano ali nedvosmisleno kao svaki kičmenjak koji je u stanju da oseti bol, patnju, strah i stres (http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_dobrobiti_zivotinja.html).

Jedna od univerzalno poznatih činjenica u vezi Pitagore, koji je delovao u šestom veku pre naše ere, je da je on prvi doneo u Grčku učenja da je sve živo što se rađa međusobno srodno. Ideja da su svi oblici života srodni dovela je u vezu ne samo ljude sa životinjama i biljkama nego i nagovestila da ljudska duša, istina tek nakon pročišćenja, može postići stapanje sa večnom i božanskom dušom, kojoj po svojoj prirodi i pripada. Ovo srodstvo svih varijeteta života bila je nužna pretpostavka pitagorejskog učenja o seobi duša. O *palingenesiji* kao Pitagorinoj doktrini izveštava Ksenofan, sa poznatim rečima da je Pitagora u prolazu video kako neki ljudi tuku psa, pa im je rekao da to više ne rade, jer je po jaukanju životinje prepoznao da je to duša njegovog prijatelja (Diels I 1983: 132). Iz ovog fragmenta vidljivo je zašto srodstvo svih bića koje je u vezi sa učenjem o seobi duša stoji u osnovi pitagorejske zabrane jedenja životinjskog mesa.

Strukturna teškoća ovakvog stanovišta je kako uklopiti srodnost celokupne prirode sa logičkim implikacijama da onda ni biljke ne treba konzumirati s obzirom da one, po pitagorejcima, jesu živa bića i deo zajedništva prirode. U beleškama Aleksandra Polihistora, koje prenosi Diogen Laertije, pominje se da je on u *Pitagorejskim uspomename* pronašao rešenje paradoksa (Laertije 1979: 274). Pitagorejci su smatrali da živi sve što učestvuje u toploti, to je i razlog zašto su biljke živa bića, ali da sve nema dušu. Duša je otrgnuti komadić *aithera*, onog toplog i onog hladnog. Duša se razlikuje od života, ona je besmrtna jer je besmrtno i ono od čega se odvojila. Biljke, dakle, poseduju život ali nemaju sve dušu pa su neke od njih pogodne za konzumiranje. Među onima koje nisu poželjne u ishrani bili su bob i slez. Razlog zašto su se pitagorejci suzdržavali od jedenja boba, osim “božanskih i prirodnih razloga”, moguće leži u činjenici da su oni verovali u njegovu oduševljenost. Obrazloženje zašto je Pitagora zabranjivao da se jede slez povezano je sa njegovim uverenjem da je ova biljka prvi glasnik i svedočanstvo simpatije nebeskog ka zemaljskom (Jamblih 2012: 69).

Pitagora je, potom, od strane Ovidija predstavljen kao autor koji je naglašavao da čak i ako neko ima pravo da ubije opasnu životinju, to ne znači da može da je pojede. Neke životinje su smatrane za svete i da ukoliko se jedu mogu narušiti bliskost bogova i ljudi. Zato je u bratstvu bilo zabranjeno jesti bele petlove, jer su oni posvećeni Mesecu, kao što se nisu smele dirati ni svete ribe, odnosno crno i crvenorepke koje su bile posvećene zemaljskim bogovima.

Stavljajući ljude u isti rang sa životinjama, Pitagora je zahtevao da se one smatraju srođnicima i prijateljima i da im se ni u kojoj prilici ne nanosi šteta. Mislio je da se time podstiče mirotvorstvo, jer ako ljudi počnu da se groze ubistva životinja, kao nečeg nezakonitog i neprirodnog, oni neće ni ubistvo čoveka smatrati za častan čin, pa sledstveno tome neće ni ratovati. Ova “indirektna” dužnost što se tiče životinja bila je potom prepoznata od Klimenta Aleksandrijskog, Majmonida, Tome Akvinskog, Kanta i nekih modernih filozofa, i danas se upotrebljava kao argument zašto ne treba vršiti eksperimente na životinjama. Razlog je kasnija moguća dehumanizacija samog čoveka.³

³ Slično piše i “otac” evropske bioetike Jar (F. Jahr): “... Okrutnost prema životinjama znak je sirovog karaktera koji može biti opasan i za svoje ljudsko okruženje” (Rinčić, Muzur 2012: 214).

Empedokle, vek kasnije, navodi da su sva bića razborita, odnosno da imaju razum ili svest, dodajući da je to tako po volji sudbine (Diels I 1983: 308). Srodna ovoj je Empedoklova izjava da sve može biti svesno i da ima svoj deo mišljenja. Sekst Empirik dodaje da je još neobičnije što je Empedokle smatrao da sve ima moć rasuđivanja, ne samo živa bića već i biljke (Diels I 1983: 309).

Empedokle je u svojim stihovima, takođe, govorio o žrtvovanju uz pomoć vode, meda, ulja i vina,⁴ odnosno pevao je o starim vremenima u kojima su ljubav i saosećanje sa srođnicima bili iznad svega, o odsustvu ubijanja i o tretiranju ostalih živih bića kao vlastitih ukućana. Umesto živih bića tj. životinja ljudi su, po njemu, kraljicu Kipridu nastojali umilostiviti žrtvovanjem mirisne smole, tamjana i meda, kipovima i “slikom životinja”. U tim vremenima, kaže Empedokle, sve je bilo pitomo i blago prema ljudima, uključujući ptice i divlje životinje.

Prinošenje žrtava, koje Empedokle pominje, nije uključivalo ni uništavanje biljaka, što je verovatno i posledica toga što na jednom mestu beleži da je ranije bio dečak i devojčica, ptica i riba, pa i biljka odnosno žbun (Diels I 1983: 313). Empedokle je očigledno, kao i Pitagora, zastupao stanovište da nečija duša može transmigrirati kako među ljudima tako i među životinjama i biljkama.

Empedokle poziva svoje učenike da se suzdrže od jedenja svih živih odnosno oduševljenih bića, pošto su pojedena tela živih bića mesta gde obitavaju kažnjene duše. On smatra da je i sam jedan od njih, onaj koji je ubijao i jeo, i da očišćenjima treba lečiti prethodne grehe u vezi sa hranom. Žrtvovanje bika i jedenje njegovih udova je, kako to filozof sa Sicilije kaže u delu originalnih fragmenata naslovljenih sa “Očišćenja”, bila “gadost najveća” za ljude (Diels I 1983: 316). Ako neko uprlja ruke ubistvom doživće sudbinu “zlih demona”, odnosno 30000 godina će lutati izgnan daleko od blaženih, vodeći pritom mukotrpan život i inkarniraće se u oblicima mnogih stvorenja. Upravo to za sebe tvrdi da jeste i Empedokle, “izgnanik božji i skitač”. Tema čovekovog izgnanstva iz božanskog doma preuzeta je, potom, od strane Plotina i Porfirija, ponovljena u različitim kontekstima u delima Aurelija Avgustina, i korišćena kod Plutarha kao uteha za političko progonstvo. U osnovi, po Empedoklu, greh koji je prekinuo zlatno doba pitomosti i sveopšte blagosti bilo je ubijanje i jedenje životinja.

Empedoklovi (i Pitagorini) sledbenici ponavljaju da su ljudi u srodstvu ne samo jedni s drugima ili s bogovima, nego i sa živim bićima koja nemaju dara govora. Ono zajedničko što ih sve spaja je neki dah, kao neka duša, koji se prostire kroz čitav kosmos i koji ljude sjedinjuje sa svima njima. Ako ih ljudi budu, stoga, ubijali ili se hranili njihovim mesom, počinice nepravdu, pošto su verovali da za sva

---

⁴ Pitagora je prvi filozof koji je negde nakon 530 godine pre naše ere praktikovao upotrebu ječmenih kolača, meda i ulja, radije nego životinja, u postupku žrtvovanja (Jamblih, u delu u kome govori o svakodnevičiji pitagorejaca, piše da su oni pre večere prinosili kao žrtve “opojne biljke i tamjan”, dodajući nešto kasnije da se nudilo i “meso žrtvenih životinja, dok su ribu jeli retko” (Jamblih 2012: 63). Praktikovanje određenih rituala, naravno, nije uključivalo obične građane već samo pripadnike bratstva. Osnivač bratstva je propisao da se u ishrani ne koriste oduševljena bića, pošto su životinje srodne ljudima posredstvom zajedništva života, istovetnih elemenata i odnosa među njima, kao i jedinstvenog daha koji ih sve prožima.

živa bića važi samo jedna pravna norma, i ogrešiti se o božanstva u istoj meri kao da uništavaju svoje srodnike. Zato su italski filozofi i savetovali da se ljudi suzdržavaju od živih bića tvrdeći da bezbožno postupaju oni “koji toplom krvi blaženih crvene žrtvenik” (Diels I 1983: 316). Transmigracija, mislio je Empedokle, podrazumeva da ljudi doslovno ubijaju svoje srodnike, odnosno da čovek koji jede meso može pojesti svoga sina, kao i sin oca, ili da deca mogu da pojedu svoju majku zato što su oni izmenili obličje.

Gatri (W. K. C. Guthrie), zatim, kaže da se kod Anaksagore stepenovanjem stvarnosti pokazuje da je duša na svom najnižem nivou ono što živim bićima daje moć samokretanja, dok je na višim nivoima sposobnost saznavanja bića. Kada je postulirao um kao načelo svega kretanja Anaksagora je povezao sve slojeve stvarnosti. Um (*Nous*) je za živa bića bio unutrašnja moć dok je za nežive stvari bio spoljašnja sila (Guthrie II 1965: 316). Implicitno prisutna kod Empedokla, ideja slojevitosti stvarnosti svoju dalju razradu doživeće kod, od njega neznatno starijeg, Anaksagore, možda prvu u dugom nizu istorije teorije slojeva od Antike do Hartmana (N. Hartmann). Nije, zato, iznenađenje kad se pronađu mesta na kojima stoji da i biljke poseduju neki stepen opažanja i mišljenja. Osim toga, Anaksagora (i Empedokle) kažu da se biljke pokreću po prirodnoj žudnji, da osećaju i da se vesele i žaloste (Diels II 1983: 38).

Anaksagora iznosi i stav da su biljke životinje, a kao dokaz izrečene tvrdnje da biljke mogu da osećaju “radost i tugu” on navodi menjanje lišća. Uprkos argumentaciji drugih antičkih mislilaca da biljke i mnoge životinje ne dišu, Filozof iz Klazomene je stajao na stanovištu da biljke imaju disanje. Anaksagora je, štaviše, u (Pseudo) Aristotelovom spisu *De plantis*, predstavljen, zajedno sa Empedoklom i Demokritom, kao zastupnik teze da biljke imaju i um i sposobnost mišljenja. Um je, sledeći Anaksagoru, prisutan u svim živim bićima (ljudima, životinjama i biljkama) i u svima je isti. Razlike između ovih bića nisu posledica suštastvene diferencije između njihovih duša, već su posledica razlika između njihovih tela, koja olakšavaju ili otežavaju potpunije delovanje *Nous*-a.

Ideja srodstva celokupne prirode nije bila ekskluzivno italska paradigma nego se njeni tragovi mogu pronaći i u jonskoj tradiciji. Anaksagora je usvojio opštersprostranjeno stanovište da je život najpre nastao pomoću vlage, toplote i zemlje. On naprosto kaže da su živa bića najpre nastala “u vlazi”, a kasnije jedna od drugih. Vazduh za Anaksagoru sadrži semena svih stvari i one su dospеле iz *aer*-a zajedno sa vodom i stvorile biljke. Na ovu Teofrastovu konstataciju o Anaksagori, hrišćanski mislilac Irinej dodaje da se prethodno izrečeno odnosi i na životinje, odnosno da su “životinje nastale od semenja koje je s neba palo na zemlju” (Diels II 1983: 37). Irinej za Anaksagoru kaže da mu je nadimak bio ateista (*atheus*), možda i zato što za njega nebo više ne predstavlja oca koji treba da oplodi majku zemlju kišom, da bi kiša, kao njegovo seme, potom rasla u toplini nedara zemlje. Periklov prijatelj stvari objašnjava oponašajući u izvesnoj meri mitološke obrasce, ali je u racionalizovanom diskursu njegovih stavova seme jednostavno sa neba na zemlju stiglo pomoću kiše, a prokljalo je posredstvom toplote.

Na kraju niza presokratovaca, čiji stavovi su relevantni za potonje pokušaje utemeljenja ne-antropocentrizma, nalazi se Demokrit, četrdesetak godina mlađi

od Anaksagore, koji je smatrao da postoji mali deo duše u svim stvarima, dakle i u životinjama. Demokrit (ali i Parmenid⁵ i Empedokle), drugačije rečeno, tvrdi da životinje imaju neku sposobnost mišljenja.⁶ S obzirom da mišljenje izvodi iz sastava tela, Demokrit jednostavno kaže da ono nastaje kada je duša u prikladnom stanju s obzirom na svoju smesu. Plutarh prenosi informaciju da Demokritovi učenici misle da je biljka životinja koja raste iz zemlje. Neimenovani učenici filozofa iz Abdere, u stvari, smatraju da između biljaka i životinja nema suštinske razlike, osim što su biljke ukorenjene u zemlji.

Demokrit je, sa druge strane, bio uveren da su ljudi u nekima od najznačajnijih umeća bili "učenici" životinja. On se podsmeva osobini ljudi koji imaju običaj da hvale životinje koje su sposobne da nešto lako nauče (Diels II 1983: 169). Demokrit, naprotiv, tvrdi da je posmatranje aktivnosti pauka dalo ljudima ideju tkanja i krpljenja, oponašajući lastavice ljudi su, po njemu, pojmlili gradnju kuća, dok su pevanje naučili imitirajući labuda i slavuja.

Presokratovci su, na koncu, bili uvereni da postoji intrinzična srodnost celokupne prirode, pa su bez mnogo normativnih akata ali na osnovu dubokih uverenja u vlastitu bliskost s drugim živim bićima odbijali da ih povreduju i koriste u ishrani. Niveliranjem životinja "naviše", odnosno pripisivanjem svim živim bićima sličnih ili identičnih emotivnih i intelektualnih karakteristika, prvi grčki filozofi su utrli put potonjim pokušajima naučnih, filozofskih ali i zakonskih modifikacija njihovog statusa, koje su kulminirale u veku koji je za nama.

*

Poslednjih pedesetak godina na evropskom kontinentu obeleženi su dramatičnim promenama na području etičko-moralne i pravno-političke regulacije zaštite i dobrobiti životinja. One su rezultat kako zakonodavne aktivnosti pojedinačnih država, tako i implementacije u nacionalna zakonodavstva velikog broja odgovarajućih dokumenata usvojenih pod okriljem Saveta Evrope i različitih odluka organa Evropske unije, kao i standardizovanja zakonodavstava evropskih država.⁷ Većina donetih zakona i pravilnika reflektuju dominantno praktičko-etičko ili bioetičko

⁵ Što potvrđuje Parmenidovo stanovište "da svako biće ima neku spoznaju" (Diels I 1983: 204), koje se relativno lako može dovesti u vezu sa pominjanim Empedoklovim stanovištem da "sve ima razboritosti u sebi i mišljenja dosuđen deo" (Diels I 1983: 309).

⁶ Rudimentarna verzija ideje da su životinje i odgovorna bića, može se takode pronaći kod Demokrita. Detaljnije o odgovornosti životinja i različitim modalitetima razumevanja pojma odgovornosti, posmatrano kroz prizmu Aristotelovih dela, videti u radu autora ovog članka (Kaluderović 2011: 311-321).

⁷ Zakoni posvećeni zaštiti i dobrobiti životinja doneti su u, zemljama regiona, u intervalu od deset godina, u periodu od 1999. godine (Hrvatska i Slovenija) do 2009. godine (Bosna i Hercegovina i Srbija). Crna Gora je svoj "Zakon o zaštiti i dobrobiti životinja" donela 2008. godine. Dobrobit životinja najčešće se procenjuje na osnovu međunarodno prihvaćenog koncepta tzv. "pet sloboda": 1. Sloboda od gladi i žeđi kroz obezbeđivanje dovoljnih količina kvalitetne hrane i sveže vode, 2. Sloboda od neudobnosti kroz obezbeđivanje odgovarajućeg zaklona i mesta za odmor, 3. Sloboda od bola, povreda i bolesti kroz obezbeđivanje brze i adekvatne veterinarske nege i preventivne zdravstvene zaštite, 4. Sloboda od straha i stresa kroz obezbeđivanje uslova i postupaka koji ne dovode do mentalne patnje životinje, i 5. Sloboda ispoljavanja osnovnih oblika ponašanja karakterističnih za vrstu kroz obezbeđivanje dovoljno prostora, adekvatnih objekata za držanje životinja i odgovarajućeg društva životinja iste vrste.

shvatanje životinja, odnosno evoluciju stavova zakonodavaca prema životnoj sredini, životinjskom svetu kao njenom integralnom delu, pa i prema životinjama kao pojedinačnim bićima ili bićima po sebi, njihovom svekolikom integritetu i dobrobiti. Smisao takve zaštite životinja bio je i još uvek jeste antropocentričkog karaktera, pošto u njenom središtu nisu životinje kao takve, već različiti interesi čoveka i društva u celini, poput očuvanja zdravlja ljudi, razvoja privrede i njenih pojedinih grana, stočarstva, lova, ribolova, zaštita javnog morala, reda i dobrih običaja i osećanja ljudi prema životinjama kao i ekonomskih interesa vlasnika životinja.

Za razliku od presokratskih koncepcija, moderna zakonodavstva osnovna načela zaštite dobrobiti životinja najčešće baziraju na tzv. patocentričkom konceptu, jer se u njima govori o “univerzalnosti bola”, a osim bola, patnje, straha i stresa, obično se dodaje da životinje mogu da osećaju i paniku. U ovim konvencijama, protokolima i zakonima, istina, još uvek nije priznato fundamentalno “pravo” životinja na život. Bez obzira što su zakoni o zaštiti i dobrobiti životinja “stvar od opšteg interesa”, oni sami, uglavnom, ne zabranjuju svaku povredu odnosno štetu nanetu zdravlju životinja, uključujući i njihovo ubijanje, već jedino zabranjuju ukoliko je to učinjeno suprotno odredbama zakona. U članu 15 “Zakona o dobrobiti životinja Republike Srbije”, recimo, navodi se devet osnova po kojima životinja može biti lišena života “na human način”, odnosno u skladu sa zakonom. Među njima je i tačka 3, po kojoj se životinja može ubiti ako se koristi za ishranu. Sve dok savremena društva budu u velikoj meri vezana za konzumiranje mesa, biće moguće postupno realizovati ovo osnovno “pravo” životinja i zbog toga ga usidriti samo uz ogradu bližih zakonskih regulativa, dakako uz drugačije programiranje prehrambenih i drugih navika novih generacija ljudi. Malo je verovatno da će čovek u doglednoj budućnosti prestati da jede životinje, tj. da će priznati fundamentalno “pravo” životinja na život, ali to ne znači da ne bi i dalje trebalo raditi na produbljanju zaštite ne-ljudskih živih bića.

Drugačije rečeno, da bi senzibilitet za životinje bio adekvatno interiorizovan on treba da postane integralni deo vaspitanja i obrazovanja svih ljudi od najranijih dana. Veoma je važno da različiti organi i sami građani u svojim spoznajama i uvidima ne idu ispod dostignutih civilizacijskih standarda etičko-moralne kulture i da različite teme u vezi odnosa prema životinjama promišljaju uz dužan oprez i svesnost dilema sa kojima se mogu susresti u svom profesionalnom radu i životu. Odgovarajući pluri-perspektivni pristup, kao i svest o odgovornosti, bi trebalo da rezultiraju delikatnijim i odgovornijim odnosom svih navedenih prema životinjama. Konačno, opravdano staranje o zaštiti i dobrobiti životinja ne znači da autor ovog rada smatra da životinja treba priznati nekakav “moralni status”, koji bi bio saobrazan ljudskom moralnom fenomenu. On, štaviše, sledi tradicionalno etičko stanovište da moralni status može imati samo čovek, pošto je on jedino od prirodnih bića koje može moralno delati. Na kraju krajeva, staranje o “dostojanstvu” i svim sadašnjim i budućim “pravima” i statusu životinja, kao i produbljanju njihove zaštite, u osnovi je čovekov zadatak.

Literatura:

- Aristotel, *O delovima životinja. O kretanju životinja. O hodu životinja*, PAIDEIA, Beograd 2011.
- Aristotel, *O rađanju životinja*, PAIDEIA, Beograd 2011.
- Aristotel, *Politika*, Liber, Zagreb 1988.
- Bentham, J., *The Principles of Morals and Legislation*, Oxford 1907.
- Čović, A., "Biotička zajednica kao temelj odgovornosti za ne-ljudska živa bića", u: A. Čović, N. Gosić, L. Tomašević (ur.), *Od nove medicinske etike do integrativne bioetike*, PERGAMENA / Hrvatsko bioetičko društvo, Zagreb 2009.
- Diels, H., Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker I-III*, Weidmann 1985-1987.
- Diels, H., *Predsokratovci fragmenti I-II*, Naprijed, Zagreb 1983.
- „Evropska konvencija za zaštitu kičmenjaka koji se koriste za eksperimentalne i druge naučne svrhe“. Internet adresa: <http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/123.htm>.
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy II*, Cambridge 1965.
- Ihvanus-Safa, *Razgovor čovjeka sa životinjama*, Graf. zav. Hrvatske d.o.o., Zagreb 2008.
- Jahr, F., „Zaštita životinja i etika u svom međusobnom odnosu“, u: I. Rinčić, A. Muzur, *Fritz Jahr i rađanje europske bioetike*, PERGAMENA, Zagreb 2012.
- Jamblih, *Pitagorin život*, DERETA, Beograd 2012.
- Kaluderović, Ž., „Aristotelovo razmatranje *logosa*, „volje“ i odgovornosti kod životinja“, u: *Filozofska istraživanja*, 122, god. 31, sv. 2, Zagreb 2011.
- Kaluderović, Ž., Jašić, O., „Pitagorejska i arapska recepcija ne-ljudskih živih bića“, u: *Nova prisutnost*, god. 13, br. 1, Zagreb 2015.
- Krznar, T. (ured.), *Čovjek i priroda*, PERGAMENA, Zagreb 2013.
- Laertije, D., *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973.
- Mattéi, J. F., *Pitagora i pitagorovci*, Jesenski i Turk, Zagreb 2009.
- „Zakon o dobrobiti životinja Republike Srbije“. Internet adresa: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_dobrobiti_zivotinja.html.
- Žarden, Dž. R. de., *Ekološka etika*, Službeni glasnik, Beograd 2006.

Biljni svijet u Tradiciji muslimana

Od prapovijesti do danas odnos čovjeka i prirodnog okoliša obilježen je njihovom neodvojivošću. Prirodni je okoliš za čovjeka oduvijek bio *vrt*, raj na Zemlji, a čovjek mu je bio *pastir*, onaj koji sve imenuje i nad svime bdije.¹

Ljudski faktor svojim djelovanjem iz stoljeća u stoljeće sve više uništava okolinu koju nastanjuje, o čemu svjedoče nepregledna odlagališta otpadnih tvari, uništene šume, brojna klizišta, krajolici koji se sve više pretvaraju u pješčanu pustinju itd. Okoliš je konstantno ugrožavan zagađivanjem zraka, zemlje i vode, čemu nesumnjivo najviše doprinose, pored prethodno nabrojanih faktora, i velik broj automobila, industrijski dimnjaci i industrijska proizvodnja biljne i animalne hrane. Također, ljudskom akulturacijom i akomodacijom dolazi do smanjenja biološkog diverziteta. Upravo je na taj problem ukazano u devetnaestom stoljeću u znamenitoj poruci indijanskog poglavice Seattlea američkom predsjedniku, koja je krajem dvadesetog stoljeća objavljena u časopisu *Islamska misao*.² Ova poruka, bez obzira na rasprave o njenoj autentičnosti,³ donosi upečatljiv opis destrukcije biotičke raznovrsnosti u devetnaestom stoljeću, što je danas mnogo izraženije, a sutra će vjerojatno biti još i više.⁴ Fascinira bioetički senzibilitet poglavice koji je bio neobrazovan, ali itekako osviješten, kao i njegov poetski opis biocentrične slike svijeta koju su Indijanci štovali i živjeli. Indijanski narodi polazili su od načela da je sve što je živo i sveto. Prema njima, bratstvo i sestrinstvo karakteriziraju odnose svih stvorenja u prirodi, od bizona i drveća, preko voda i planina, do ljudskih bića.⁵ U Seattleovoj se poruci narušenu

¹ "Svatko od Vas je pastir (*Rā'*), svatko je odgovoran za ono nad čim bdije. Predvodnik (*Imām*) je pastir, i odgovoran je za ono nad čime bdije. Muškarac je pastir u svojoj obitelji i odgovoran je za ono nad čime bdije. Žena je pastir u kući svog supruga i odgovorna je za to nad čime bdije. Sluga je pastir imetka svoga gazde, i odgovoran je za to nad čime bdije. Čovjek je pastir imetka svoga oca i odgovoran je za to nad čime bdije. Svako od vas je pastir i svako je odgovoran za ono nad čime bdije." *Ḥadīṭ* govor blagoslovljenog poslanika Muḥammada bilježi Aḥmad, al-Bayhaqī, Abū Dāwūd i at-Tirmidī, prenoseći ga od časnog Ibn 'Umara (*Al-Ġāmi' aṣ-Ṣaḡīr*, Maktaba Miṣr, Kairo, 2003). Također usp. Valentin Pozaić, "Ekologija u teologiji", u: Valentin Pozaić (ur.), *Ekologija. Znanstveno-etičko-teološki upiti i obzori*, Centar za bioetiku FTI FFDI, Zagreb, 2004, str. 155.

² "Bijeli čovjek uništava prirodu", *Islamska misao*, 10 (127/1989), str. 31-32. (Tekst je prenesen iz *Nina* od 19. 2. 1989).

³ Usp. "Chief Seattle: The Speech", https://en.wikipedia.org/wiki/Chief_Seattle#The_speech.

⁴ "Nikada ne možemo shvatiti zašto tamanite bizone, zašto ubijate divlje konje na prerijama, zašto je u šumama preovladavao zadah ljudskog vonja, zašto su vidici zelenih gora i modrog neba proparani žicama koje govore: Gdje su šumarci, trave i prerije? Nestali su. Gdje je veliki orao? Nema ga! Ljudskom životu je kraj, počinje borba za opstanak." ("Bijeli čovjek uništava prirodu", str. 32).

⁵ Usp. Mile Babić, "Protiv civilizacije smrti", u: Mehmed Karahodžić (ur.), *Poruka Indijanaca*, Conectum, Sarajevo, 2013, str. 154.

ravnotežu smatra različitom čulnom recepcijom okoliša, gdje su prelijepi prizori trka bizona i leta ptica zamijenjeni beživotnim i hladnim kablovima, a neopisivi miris prirode potisnut je apsolutnom prisutnošću čovjeka („zadah ljudskog vonja”). Obraćanje indijanskog poglavice, koje predstavlja svojevrсно apokaliptičko tumačenje skore budućnosti čovječanstva, zapravo odgovara svijesti značajnog dijela čovječanstva, koja je probuđena sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća kada se javnost definitivno uvjerila u pogubnost moderne tehnološke civilizacije.

Iz razloga čija bi detaljnija analiza uvelike premašila okvire ovog rada, zapadnoevropska civilizacija, uslijed vlastite krize duhovnosti, sredinom dvadesetog stoljeća biva fascinirana jednostavnošću i dubinom izraza Indijanaca kojima se u prvome redu transcencija čovjeka, kao prepoznati izbor iz reda tumačenja čovjeka, kao prepoznati izlaz iz krize, izražava kroz zbilju imanentnosti, drugim riječima u neraskidivom odnosu čovjeka i prirode, punoj manifestacija i ravnoteže, sada uveliko narušene. Ovaj interes, sasvim prirodno, pokazat će muslimanski intelektualci, napose perenijalisti, kao što je Frithjof Schuon (Isa Nurrudin) koji će u indijanskom odnosu prema prirodi prepoznati i obrede obožavanja Boga.⁶

Stablo zauzima znakovito mjesto u mnogim religijskim tradicijama, jer predstavlja sastavnicu šuma, parkova i avlija. Vrt, ono što se na arapskom kaže *ğannat*, doživljava se kao odraz Raja, te se iz tog razloga i stablo veže za koncept raja. Pojam drveta neodvojiv je od šume, od prašume i prije svega od pojma divljine. Bjesomučno uništavajući divljinu sječom drveća, čovjek destruiira domove različitih vrsta životinja i biljaka te hranu koja služi za održavanje života ljudi, domorodačkih plemena. Veza između stabla i vjere očituje se u metafori *drveta (stabla) života*, čiji su korijeni duboko u Nebesima.⁷ Stablo je simbol samoga života, simbol čuda u kojem su nepokretni elementi sunca, kiše i tla uključeni u misterij rasta.⁸ Također, ono je simbol odgovornosti jer, prema mišljenju Enesa Karića, u raju su Adam (Adem) i Eva (Havva) iskušani drvetom, komu se njih dvoje nisu smjerali približavati, “a to drvo, za sve drugo, simbolizira princip odgovornosti”.⁹

U Qur’ānu se riječ ‘stablo’ spominje u različitim značenjima. Prilikom stvaranja svijeta, Bog ga je ukrasio stablima i vrtovima, te ih predao čovjeku na upotrebu. Riječ ‘stablo’ spominje se dvadeset i šest puta u Qur’ānu, a riječ ‘raj’, u smislu vrta, oko stotinu četrdeset i šest puta.¹⁰ Ako bi se sakupili svi ayati koji opisuju pojedine dijelove kozmosa i Zemlje, dobile bi se prelijepje slike prirode u kojima se ističu opisi sunca, mjeseca, zemlje, bilja, usjeva, plodova bašta, vrtova, oblaka, kiše, izvora,

⁶ Usp. Frithjof Schuon, “A Message on North America Indian Religion”, *Studies in Comparative Religion*, 15 (1-2/1983); Frithjof Schuon, *The Feathered Sun: Plains Indians in Art and Philosophy*, World Wisdom Books, Bloomington, 2003; „Frithjof Schuon and the American Indian Spirit: An Interview with Michael Fitzgerald”, *Vincit Omnia Veritas: Collected Essays*, ur. Renaud Fabbri, Timothy Scott, Religio Perennis, 2010, str. 13-33.

⁷ Usp. Rešid Hafizović, *Teološki traktati 1 – O načelima islamske vjere*, Bemust, Sarajevo, 1996, str. 11.

⁸ Usp. Huston Smith, *Religije svijeta*, Znanje, Zagreb, 2010, str. 296.

⁹ Enes Karić, *Eseji od Bosne*, Sejtarija, Sarajevo, 1999, str. 93.

¹⁰ Usp. İbrahim Özdemir, “Towards an Understanding of Environmental Ethics from a Qur’anic Perspective”, u: Richard Foltz, Frederick M. Denny, Azizhan Baharuddin (ur.), *Islam and Ecology: A Bestowed Trust*, Harvard University Press, Cambridge, 2003, str. 6.

tekućih rijeka i mora. Zatim slijede prizori dana i noći, tame i svjetla, hladnoće i žege, studeni i toplote, planina i ravnica, biljaka, životinja i čovjeka.¹¹ Qur'ān govori o mnogim vrstama biljaka, o žitaricama i sjemenju, npr. pšenici, klasju žitarica, o voću, stočnoj hrani i različitim plodovima, o povrću, npr. krastavcima, leći, crvenom luku, itd. Govori se i o palmi, hurmi, grožđu, lotosu, akaciji, ali i o banana nanizanim grozdovima, smokvi, šipku, maslini, tamariski, tikvi...¹² Zatim tu su stabla i biljke koje su se štovale zavisno od religijske tradicije. Smokva je tako, na primjer, biljka koja ne posjeduje svetost u drevnoj Grčkoj, dok je kod muslimana osobito značajna. Čak i jedno qur'ānsko poglavlje (*sura*) nosi naziv po ovoj biljci; riječ je o devedeset i petom poglavlju, "Smokva". O blagoslovljenosti smokve govori i činjenica da se Plemeniti u Časnome Qur'ānu kune: *Tako mi smokve i masline* (95:1). Osim smokve, u navedenom ayatu spomenuta je i maslina, koja se u Qur'ānu spominje na čak sedam mjesta.

Pojam drveta se dovodi u vezu s vrlinom lijepog govora.¹³ Ono se nalazi i u raju, sjajeći znakovitom simbolikom. Naime, drvo predstavlja hlad rajski; kao izvor hrane drvo je biljka koja ima svoje mjesto i u *ġannatu*.¹⁴ Stablo, također, predstavlja dom životinjski, a primjer takovrsnog domišta je pčelinji dom.¹⁵

¹¹ Usp. Nijaz Šukrić, "Priroda u kulturalnom planu Kur'ana", *Glasnik*, 51 (6/1988), str. 620.

¹² Usp. Enes Karić, "Ekološke poruke Kur'ana", *Novi Muallim*, 9 (35/2008), str. 67. – Slijedeći qur'ānski ayati govore o tome: *Zar ne znaš da Allah s neba pušta vodu i da Mi pomoću nje stvaramo plodove različitih vrsta; a postoje brda bijelih i crvenih staza, različitih boja, i sasvim crnih.* (35:27); *Nebesna je, vidite ih, bez stubova stvorio, a po Zemlji planine nepomične razbacao da vas ne tresu, i po njoj životinje svih vrsta razasuo. Mi s neba kišu spuštamo i činimo da po njoj niču svakovrsne plemenite biljke.* (31:10); *U plodnom predjelu raste bilje voljom Gospodara njegovoga, a u neplodnom tek s mukom. Eto, tako Mi, na razne načine, ponavljamo dokaze ljudima koji zahvaljuju.* (7:58); *Oni koji imanja svoja troše na Allahovom putu liče na onoga koji posije zrno iz kojeg nikne sedam klasova i u svakom klasu po stotinu zrna. – A Allah će onome kome hoće dati i više; Allah je neizmjerljivo dobar i sve zna.* (2:261); *Allah čini da zrnje i košpice prokliju. On iz neživa izvodi živo, iz živa ne živo – to vam je, eto, Allah, pa kuda se onda odmećete?* (6:95). O biljnom svijetu svjedoče i sljedeći reci iz Knjige: *On vodu s neba spušta, pa Mi onda činimo da pomoću nje niču sve vrste bilja i da iz njega izrasta zelenilo, a iz njega klasje gusto, i iz palmi, iz zametka njihovoga, grozdovi koje je lahko obrati, i vrtovi lozom zasađeni, naročito masline i šipci, slični i različiti. Posmatrajte, zato, plodove njihove, kad se tek pojave i kad zru. To je zaista dokaz za ljude koji vjeruju.* (6:99); *On je taj koji stvara vinograde, poduprte i nepoduprte, i palme i usjeve različita okusa, i masline i šipke, slične i različite – jedite plodove njihove kad plod dađu, i podajte na dan žetve i berbe ono na šta drugi pravo imaju, i ne rasipajte, jer On ne voli rasipnike, i stoku koja se tovari i kolje – jedite dio onoga čime vas Allah opskrbljuje, a ne slijedite šejtanove korake, jer vam je on pravi neprijatelj, i to osam vrsta: par ovaca i par koza – Reci: "Da li je On zabranio mužjake ili ženke ili ono što se nalazi u utrobama ženki?" Kažite mi, i dokažite, ako je istina to što govorite – i par kamila i par goveda. Reci: "Da li je On zabranio mužjake ili ženke ili ono što se nalazi u utrobama ženki? Da li ste vi bili prisutni kad vam je Allah to propisao?" – Ima li onda nepravednijeg od onoga koji, ne znajući istinu, izmišlja laži o Allahu da bi ljude u zabludu doveo. Allah, sigurno, neće ukazati na Pravi put ljudima koji su nepravedni.* (6:141-144)

¹³ *Zar ne vidiš kako Allah navodi primjer - lijepa riječ kao lijepo drvo: korijen mu je čvrsto u zemlji, a grane prema nebu; ono plod svoj daje u svako doba koje Gospodar njegov odredi - a Allah ljudima navodi primjere da bi pouku primili. A ružna riječ je kao ružno drvo: iščupanom drvetu s površine zemlje nema opstanka.* (14:24-26)

¹⁴ *A oni sretni - ko su sretni?! Biće među lotosovim drvećem bez bodlji, i među bananama plodovima nanizanim i u hladovini prostranoj, pored vode tekuće i usred voća svakovrsnog.* (56: 27-32)

¹⁵ *Gospodar tvoj je pčelu nadahnuo: "Pravi sebi kuće u brdima i u dubovima i u onome što naprave ljudi".* (16:68)

Nasuprot rajskom drveću, postoji i druga strana, a to je drveće iz pakla poznato kao *Zekum*. Muslimani vjeruju da će *Zekum* biti hrana stanovnicima *Pakla* (*Ġahannam*).¹⁶ Konstitutivna Tradicija poznaje i sljedeće vrste drveća: blagoslovljeno drvo masline, *Sidra al-Muntahā* (lotosovo drvo), te drvo koje je Allah zabranio Adamu (*Šaġara al-ḥuld wa al-Mulk*). Zaštita cjelokupnog okoliša, od voća i povrća do sveg ostalog raslinja, naglašena je Konstitutivnom tradicijom. Na osnovu života Božjeg Poslanika poznato je da je Blagoslovljeni poslanik zabranio da se tokom ratnih pohoda uništavaju prirodni resursi, tj. palme, voće i drugo bilje.¹⁷

Drvo je u ekološkoj arhitekturi i građevinarstvu bilo najčešće tradicionalno gradivno sredstvo tijekom izgradnje džamija u Bosni i Hercegovini. Nažalost, zbog “postmodernih” trendova, u sakralnoj se arhitekturi počinje se sve više očitovati kič i upotreba suvremenih te potiskivanje tradicionalnih građevinskih materijala. No, i dalje se po Bosni mogu vidjeti drvene džamije ispred kojih se redovito nalaze i veće zelene površine (džamijska dvorišta, haremi), uz koje su još prisutne i česme sa vodom. Današnji „slobodni teritorij” (oranice, livade, nerijetko i blagorodna i zelena dvorišta) biva destruiran čovjekovim djelovanjem koje uništava zeleni ambijent.

Jedan od praktičnih primjera takovrsne etičke metamorfoze – na mikroplanu, u oblasti arhitekture i građevinarstva – pokazuje se u nestajanju dvorišta (avlija). Destrukcija dvorišta se osobito događa nakon posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini, gdje žitelji bosanskih gradova, ali i manjih mjesta, postojeće zelene površine ispred svojih domova pretvaraju u betonirana ili pak asfaltirana parkirna mjesta. Slično se zbiva s parkovima i drugim zelenim površinama, što je osobito primjetno u Sarajevu. Možda su posljednja obrana pred takovrsnom destrukcijom okoliša muslimanska groblja (mezarja). Uočljivo je da se na većini zelenih površina Sarajeva koje se nazivaju parkovima nalaze nišani (nadgrobnici) iz vremena osmanske uprave Bosnom i Hercegovinom. Vjerojatno bi destruktivna mašinerija rušila i te površine, no u tome ih sprečava sakralnost spomenutog tla i štovanje umrlih.

Proces destrukcije muslimanske duhovnosti umnogome je ubrzan ideologijom neoliberalizma, koja ostavlja dubok trag među muslimanima, što se jednim dijelom odražava i u sakralnoj arhitekturi – džamijama i mesdžidima – prilagođenoj opustošenom okolišu u kojem obitava suvremeni čovjek. Također, razvoj gradova

¹⁶ Usp. Rasim Habul, “Zekum drvo grješnika”, *Preporod*, 8 (922/2010), str. 68. U vezi s tim u Qur’ānu stoji sljedeće: *Sigurno, s drveta Zekum jesti, i njime ćete trbuhe puniti, pa zatim na to ključalu vodu piti, poput kamila koje ne mogu žed ugasiti; to će na onome svijetu biti gošćenje njihovo!* (56: 52-56) U Qur’ānu se nalazi još jedan opis Zekum drveća: *A da li je bolja ta gozba ili drvo Zekum koje smo nevjernicima kao kaznu odredili? To je drvo koje će usred Džehennema rasti, plod će mu poput glava šejtanskih biti. Oni će se njime hraniti i trbuhe svoje njime puniti, zatim će to s ključalom vodom izmiješati, a potom će se, sigurno, opet u Džehennem vratiti. (37:62-68); Ali oni su nezahvalni postali, pa smo na njih poplavu pustili, popuštanjem brana nastalu, i zamijenili im njihove vrtove drugim vrtoovima sa plodovima gorkim i tamariskom i neznatnim lotosom divljim. (34:16)*

¹⁷ Usp. Tarik Ramadan, *Stopama Božijeg poslanika. Pouke iz života Muhammeda, a.s.*, Udruženje Ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2010, str. 210.

utjecao je na plodno tlo, smanjenje broja oranica i uništenje ogromnog šumskog bogatstva.¹⁸

Biljni svijet, svojim obilatim darovima, zadovoljava brojne potrebe, podjednako materijalne i duhovne. Na više mjesta u Qur'ānu izlaže se važnost bilja za čovjeka, njegovu prehranu, grijanje i odjeću, te se čovjek poziva da obilno, ali i ispravno koristi ove božanske darove, udovoljavajući svojim potrebama.¹⁹

U dimenziji odnosa prema okolišnom blagu u povijesti muslimanske kulture i civilizacije Abū Bakr zauzima posebno mjesto. U bioetičkom diskursu vezanom za ekološka pitanja često se pripovijeda o vremenu halife Abū Bakra (632.-634.), jer je vojskama izdao izričitu naredbu o nedopustivosti skrnavljenja okolišnog blaga, naročito uništavanja stabala. Nije to bilo jedino njegovo naređenje te vrste. Naime, naglasio je da vojska ne smije činiti zlo djeci, ženama, starcima, nemoćnima, ali je posebno zabranio uništavanje drveća, usjeva, kao i ubijanje životinja.²⁰

Muslimani vjeruju da sveto i svjetovno predstavljaju nerazdvojivu cjelinu, te pri tome i zelene površine smatraju svetima, a u tome se ogleda i stanje duhovnosti i religioznosti vjernika.

Stoga je čest slučaj da moderna religiozna zdanja svojom arhitekturom više nalikuju magacinima, hangarima, garažama i brodovima negoli mjestima čovjekovog obredoslovnog odnosa prema svetom. Arhitektura je i odraz materijalnih mogućnosti, ali ona, prije svega, reflektira unutrašnje stanje graditelja, njegova duhovna stanja i potrebe.²¹ Može se postaviti pitanje: da li je riječ o teocentrizmu ili antropocentrizmu? Jer čovjek načinom i stilom gradnje pokazuje zapravo stanje svoje duše.

Nasuprot ovim destruktivnim fenomenima u arhitekturi, nalazi se jedan oblik religiozne obredne prakse muslimana Balkana, ali i cjelokupnog svijeta, a to je muslimansko klanjanje na *musalama*. Riječ je o otvorenim molitvenim prostorima na zelenim površinama, najčešće livadama, na kojima se u povijesti muslimana Bosne i Hercegovine redovito obavljala molitva dva bajrama. U blizini musala često su se nalazile česme ili bunari, koji su služili za obredno pranje, ali i za druge svrhe.²² Na taj je način prisutna simbioza vode, zraka i zemlje.

¹⁸ *Zbog onoga što ljudi rade, pojavio se metež i na kopnu i na moru, da im On dâ da iskuse kaznu zbog onoga što rade, ne bi li se popravili.* (30:41)

¹⁹ Usp. Halil Imaduddin, "Biljni svijet u Kur'anu", *Glasnik*, 42 (1/1980), str. 44-45.

²⁰ Usp. Fazlun M. Khalid, "Islam and the Environment", *Social and Economic Dimensions of Global Environmental Change*, 5 (2002), str. 333. O biljnom svijetu u Qur'ānu stoji: *On je taj koji stvara vinograde, poduprte i nepoduprte, i palme i usjeve različita okusa, i masline i šipke, slične i različite – jedite plodove njihove kad plod dadu, i podajte na dan žetve i berbe ono na šta drugi pravo imaju, i ne rasipajte, jer On ne voli rasipnike.* (6:141); *Onaj koji vam iz zelenog drveća vatru stvara i vi njome potpaljujete.* (36: 80); *A od plodova palmi i loze pripremate piće i hranu prijatnu. To je, doista, dokaz onima koji pameti imaju.* (16:67); *Mi s neba s mjerom kišu spuštamo, i u zemlji je zadržavamo – a kadri smo da je i odvedemo – i pomoću nje bašče za vas podižemo od palmi i loze vinove – u njima mnogo voća imate, i vi ga jedete – i drvo koje na Sinajskoj gori raste, koje zejtin daje i začini je onima koji jedu.* (20:18-20)

²¹ Samir Beglerović, "Savremeno muslimansko mišljenje pred izazovima ekološke krize", *Novi Muallim*, 9 (35/2008), str. 74.

²² Usp. Jusuf Ramić, "Mjesto i uloga džamije u zaštiti čovjekove okoline", *Muallim*, 1 (3/1990), str. 17. Također usp. Elma Temim, "Zeleno volim te zeleno", *Preporod*, 871 (5/2008), str. 40.

Osviještenost i poštivanje prirode, te fasciniranost njenim ljepotama pokazivali su i *'alim* – religiozni učenjaci klasičnog perioda povijesti muslimanske kulture i civilizacije poput al-Ġazālīja (1058.-1111.). Poznato je da al-Ġazālī, dok govori o ljubavi prema ljepoti, piše o zadovoljstvu prouzročenom pogledom na livadu, tekuću, žubornu vodu, kao i svježije voće. Srednjovjekovni ezoterik al-Ġazālī spominje i Vjerovjesnikovu naklonost k zelenilu i vodotocima, te tvrdi da pogled na cvijeće, cvat i ptice uvijek donosi radost čovjeku zdravog duha.²³ Imajući sve rečeno u vidu, može se zaključiti da su danas društva s većinskim muslimanskim stanovništvom žrtve degradacije u oblasti zaštite okoliša, iako brojne muslimanske zemlje i institucije imaju dostupne resurse da na najefikasniji način potaknu pozitivno razmišljanje i promjenu u toj sferi.²⁴

Još jedan oblik praktične religiozne brige prema okolišu u muslimanskoj kulturi i civilizaciji je *ḥimā*, što znači “zaštićeno mjesto”, a odnosi se na površinu predviđenu za očuvanje polja, šuma, močvara i divljači s posebnim propisima o ispaši, rezanju stabala i korištenju voda. Drugi korelativan pojam *ḥimi* je *ḥarām*, što predstavlja neokrnjenu površinu, i to je također zaštićeno područje, gdje je korištenje resursa strogo kontrolirano, obično oko gradova i sela. *Ḥarām* se koristi za zaštitu vode, slivova i rijeka. *Ḥimā* je usko povezana s posebnim okolišnim obilježjima područja. Tu se mogu primijeniti mnogi oblici propisa za ispašu i zaštitu pojedinih stabala poput smreke.²⁵ Svetišta (*ḥimā*) se može oformiti na temelju religioznog prava, zarad zaštite biljnog i životinjskog svijeta, kao i za osiguranje ispaše životinja koje se rabe za javne potrebe. Prvotne *ḥima* ili *ḥarām* zone imale su ulogu zaštite izvora vode od zagađenja i zloupotrebe.²⁶ Zaštićeni prostor unutar muslimanskih društava predstavljaju dva harema (*ḥaramayn*), Makka i Madīna. Riječ je o dva najsvetija grada muslimana, u kojima su stabla i životinje zaštićeni: ne smiju se sjeći stabla, niti životinje ubijati. U karakteru navedenih područja odražava se nesumnjivo biocentrična dimenzija, s izrazitim osjećajem za životinjski, ali i biljni svijet.

Posebno mjesto u bioetičkom diskursu vezanom za odnos prema okolišu imaju slike raja i pakla. Naime, *ġannat* ili Raj je u Qur'ānu opisan kao mjesto s rijekama, koje je u potpunosti zeleno i životno. U povijesti, muslimanski vladari, od muslimanske Španjolske do Perzije, nastojali su oživjeti slike raja u formi dvorskih vrtova, gradeći vodoskoke, bazene i fontane. Vrtovi Alhambre u Granadi ili kompleks Bagh-e-Tarikhi u Iranu svjedoče o pokušaju oponašanja raja na Zemlji. Navedena zdanja su građena oko vodenih površina i fontana koje su bile suptilno satkane u plan prelijepih vrtova, tako kombinirajući vodu i ljepotu prirodnog okoliša da bi se

²³ Usp. Gustave E. von Grunebaum, “Odnos prema prirodi u arapskom pjesništvu”, *Islamska misao*, 11 (127/1989), str. 28-29.

²⁴ Usp. Muhamed Sacirbey, “Razmišljamo li ‘zeleno’?”, *Preporod*, 681-682 (5-6/2008), str. 33.

²⁵ Usp. Nejib Benessaiah, “Wetlands and the Islamic Perception of Nature”, u: Thymio Papayannis, Dave Pritchard (ur.), *Culture and Wetlands in the Mediterranean: An Evolving Story*, Med-INA, Atena, 2011, str. 368.

²⁶ Uvjeti za formiranje hime su: 1. trebala bi biti izrađena za javne potrebe; 2. ne bi trebala uzrokovati štetu; 3. trebala bi biti smještena u prostoru bez zgrada i drugih urbanih objekata; 4. najvažnija svrhovitost *ḥima* je štititi javno dobro. (Usp. Mawil Izzi Dien, *The Environmental Dimensions of Islam*, Lutterworth Press, Cambridge, 2000, str. 44.)

ispunila ljudska duša vjerom, radošću i srećom.²⁷ Inače, kada se u Qur'ānu spominje raj, opisuje se kao mjesto *kroz koje će rijeke teći, u njima će vječno boraviti* (3:15).²⁸

Na osamdeset i pet mjesta u Qur'ānu spominje se voda. Riječ je o supstanci koja se najviše spominje u Svetoj Knjizi muslimana.²⁹ Voda je stvorena prije nego što su stvorene životinje, te je u muslimanskoj Konstitutivnoj tradiciji voda s biotičkog motrišta izuzetno cijenjena i predstavlja blagoslovljeni dar Božji.³⁰ Voda u Konstitutivnoj i Interperativnoj tradiciji zauzima znakovito simboličko, ali i praktično mjesto. Ezoterik Rūmī predstavlja vodu kao anđela. Žubor vode umiruje, a filozofi poput Ibn Rušda (Averroesa) i Ibn Ṭufayla su u srednjovjekovnoj muslimanskoj Španjolskoj pored šadrvana ispisivali svoja filozofska djela. Odnos prema vodi očituje se i u izgradnji mnogobrojnih hamama (javnih kupatila), česama, šadrvana. Ostaci takovrsne kulture mogu se pronaći i danas u Bosni i Hercegovini, npr. u Sarajevu, gdje se može vidjeti šadrvan u haremu Gazi Husrev-begove i mnogih drugih džamija. Nažalost, u današnje vrijeme hamami više ne postoje, a česme se uglavnom izgrađuju pored kuća.

Postoji i aspekti razumijevanja vode kao sile koja kažnjava. Naime, voda je bila razarajuća snaga u vrijeme Nūḥovog (Noinog) potopa. Na Drugom svijetu uzavrela/kipuća voda će biti jedino piće stanovnika *Pakla*.³¹

²⁷ Usp. Francesca de Chatel, "Kapljice vjere: Voda u islamu", *Takvim* (2004), str. 141.

²⁸ Također se na još nekoliko mjesta opisuje raj u Qur'ānu: *A one koji vjeruju i dobra djela čine obraduj džennetskim baščama kroz koje će rijeke teći; svaki put kada im se iz njih da kakav plod, oni će reći: "Ovo smo i prije jeli" – a biće im davani samo njima slični. U njima će čiste žene imati, i u njima će vječno boraviti.* (2:25); *Reci: "Hoćete li da vam kažem šta je bolje od toga?" Oni koji se budu Allaha bojali i grijeha klonili imaće u Gospodara svoga džennetske bašče, kroz koje će rijeke teći, u njima će vječno boraviti, i čiste žene, i Allahovu naklonost – a Allah poznaje robove Svoje.* (3:15); *Njih čeka nagrada – oprost od Gospodara njihova i džennetske bašče kroz koje će rijeke teći, u kojima će vječno ostati, a divne li nagrade za one koji budu tako postupili!* (3:136); *I Gospodar njihov im se odazva: "Nijednom trudbeniku između vas trud njegov neću poništiti, ni muškarcu ni ženi – ni ste jedni od drugih. Onima koji se iseše i koji budu iz zavičaja svoga prognani i koji budu na putu Mome mučeni i koji se budu borili i poginuli, sigurno ću preko hrđavih djela njihovih preći i sigurno ću ih u džennetske bašče, kroz koje će rijeke teći, uvesti; nagrada će to od Allaha biti. – A u Allaha je nagrada najljepša."* (3:195); *A one koji se Gospodara svoga boje čekaju džennetske bašče kroz koje će rijeke teći, u kojima će vječno ostati – takav će biti Allahov doček. A ono što ima u Allaha bolje je za one koji budu dobri.* (3:198)

²⁹ Usp. "Bosna je nagrađena vodama, a vodama se nagrađuju oni koji su svjesni Boga: Intervju sa Džemalom Hadžismajlovićem", *Preporod*, 939 (21/2006), str. 20.

³⁰ O stvaranju životinja iz vode stoji sljedeće u Qur'ānu: *Allah sve životinje stvara od vode, neke od njih na trbuhu puze, neke idu na dvije noge, a neke, opet, hode na četiri; Allah stvara što hoće, jer Allah sve može.* (24:45)

³¹ *Ostavi one koji vjeru svoju kao igru i zabavu uzimaju, i koje je život na ovome svijetu obmanuo, a opominji Kur'anom da čovjek, zbog onoga što radi, ne bi stradao, jer osim Allaha – ni zaštitnika ni posrednika neće imati i jer se od njega nikakva otkupnina neće primiti. Oni će, zbog onoga što su radili, biti u mucu zadržani; njih čeka piće od ključale vode i patnja nesnosna, zato što nisu vjerovali.* (6:70); *Ova dva protivnička tabora spore se oko Gospodara svoga; onima koji ne budu vjerovali biće odijela od vatre skrojena, a ključala voda biće na glave njihove lijevana;* (22:19); *po ključaljoj vodi, a zatim u vatri prženi* (40:72); *Zar je Džennet, koji je obećan onima koji se Allaha boje – u kome su rijeke od vode neustajale i rijeke od mlijeka nepromijenjena ukusa, i rijeke od vina, prijatne onima koji piju, i rijeke od meda procijeđenog i gdje ima voća svakovrsnog i oprosta od Gospodara njihova – zar je to isto što i patnja koja čeka one koji će u vatri vječno boraviti, koji će se uzavrelom vodom poiti, koja će im crijeva kidati!* (47:15); *sa vrela uzavrelog piti* (88:5)

Sljedeći element, koji ima posebno mjesto u Konstitutivnoj i Interpretativnoj tradiciji jest vatra. Vatra u ovom slučaju predstavlja kaznu i način provođenja pravde na Drugom svijetu. Navedeni pojam ima važno značenje u filozofskoj i teološkoj interpretativnoj tradiciji. Primjerice, vatra spada u temeljna četiri načela predsokratovskih grčkih filozofa, zajedno sa zrakom, zemljom i vodom. Vatra je, također, dio prikaza apokaliptičkog stanja, raspadanja, užarenosti.³² No, s druge strane, vatra predstavlja i ogrjev te ima svoje pozitivno značenje, pa i religiozno fundiranje.

Za naš kontekst važan je element i zrak koji muslimani vezuju uz vjetar.³³ Izuzetno je važno i zanimljivo napomenuti da se u jednom ayatu navodi da čovjek biva uništen sa četiri tradicionalna elementa: zrakom (vjetar), vatrom (munja, koja je vatrena energija), vodom (potop) i zemljom (potres). Ne treba izjednačiti četiri tradicionalna elementa sa spojevima elemenata modernog periodnog sustava elementa, već ih treba motriti kao suptilna četiri načela fizičkog stanja (plin, energiju, tekućinu i materiju), čime se naravno najsavršenije simbolizira naša okolina (tj. zrak, vatra, voda i zemlja, od kojih se cjelokupna priroda sastoji). Drugim riječima, čovjek će biti uništen svime što je u prirodi, jer on narušava ravnotežu svega u prirodi.³⁴

Drevni elementi posjeduju nesumnjivo i bioetički značaj. Zemlja je, bioetički reflektirano, vrlo važan supstrat, te je duboko ukorijenjena u muslimanskoj Tradiciji. Posebno mjesto u praksi muslimana zauzima kultiviranje zemljišta.³⁵

Ugrožavanjem tla, zraka i voda ne biva ugrožen samo čovjek nego i druga ne-ljudska bića koja egzistiraju na Zemlji. Veza između biljaka, životinja i čovjeka ogleđa se, i za muslimane, u njihovoj komplementarnosti.³⁶

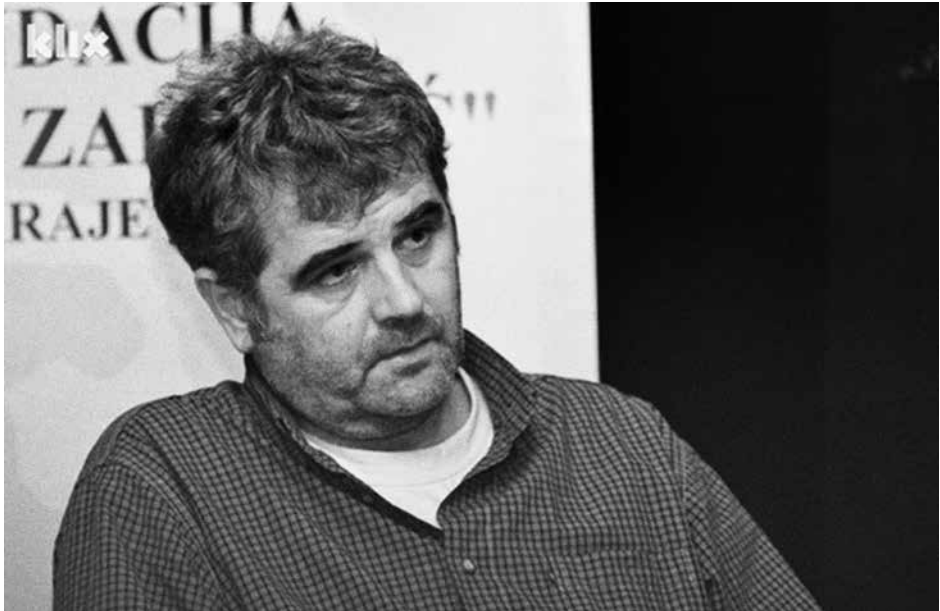
³² *koji će u vatri velikoj gorjeti* (87:12)

³³ *I sve smo prema grijesima njihovim kaznili: na neke vjetar, pun pijeska, poslali, a neke strašnim glasom uništili; neke u zemlju utjerali, a neke potopili. – Allah im nije učinio nepravdu, sami su sebi nepravdu nanijeli.* (29:40)

³⁴ Usp. Ghazi bin Muhammad, Reza Shah-Kazemi, Alab Ahmed, *The Holy Qur'an and the Environment*, The Royal Aal al-Bayt Institute for Islamic Thought, Amman, 2012, str. 33.

³⁵ O tome kazuju i sljedeće predaje: *Zemlja mi je učinjena mjestom obavljanja namaza i sredstvom čišćenja* (al-Buhārī, *al-Ġāmi' al-Musnad aṣ-Ṣaḥīḥ*, Dār Tavkun an-Naġāt, Kairo, 1422, tom I/IX, str. 95, br. 438); *Tko god oživi zamrlu zemlju (kultivira je), bit će za to nagrađen. Kaže Poslanik: "Tko (obradom i trudom) kultivira neplodno zemljište, za to mu pripada nagrada, a ono što sa nje pojedu živa bića, računa mu se kao sadaka."* (Aḥmad ibn Ḥanbal, *Musnad*, Mu'assasa ar-Risāla, Bejrut, 2001, tom XXII, str. 170, br. 14.271). Također usp. al-Albānī, *Ṣaḥīḥ al-Ġāmi' aṣ-Ṣaġīr wa ziyādātih*, al-Maktab al-Islāmī, Bejrut, tom II, str. 2035, br. 5974; al-Albānī, *Silsila Aḥādīsiṣ-Ṣaḥīḥa wa šay' min fiqhihā wa fawā'idihā*, Maktabah al-Ma'arif li an-Našr wa at-Tavzī', Rijad, 1995, tom II, str. 111, br. 568).

³⁶ I sljedeći ḥadīṭ govori o tome: *Koji god musliman posadi sadnicu ili usije usjev, pa od toga bude jeo čovjek, ptica, životinja, ili bilo šta drugo, on će od toga imati korist do Sudnjeg dana* (al-Buhārī, *al-Ġāmi' al-Musnad aṣ-Ṣaḥīḥ*, Dār Tavkun an-Naġāt, 1422, tom III, str. 103, br. 2320; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, Dār Ḥya'i at-Turat al-'Arabi, Bejrut, tom III, str. 1189, br. 1553).

Ozren Kebo

Sarajevo, grad spreman za et(n)ičko čišćenje

Koliko ljudska vrsta godišnje pojede nevinih pripadnica i pripadnika drugih vrsta? Nedavno su svjetski mediji, bez ikakvih značajnijih reakcija, objavili odgovor na gornje pitanje. Svakih 30 minuta mi zakoljemo, zatučemo, umlatimo, oderemo ili naživo skuhamo šest miliona životinja. Što znači da u toku samo jednog dana uništimo 288 miliona živih bića. Ako vam je draže da to pomnožimo 30 puta, ispada da sedam milijardi ljudi svakog mjeseca zbog svojih ćevapa, brizli, natur šnicli, pljeskavica, ražnjića, ražnjeva i bifteka mučki usmrti osam i po milijardi nevinih stvorjenja. A ako vas zanima koliko sve ovo iznosi na godišnjem nivou, pomnožite taj zastrašujući mjesečni iznos 12 puta i onda preispitajte sva svoja saznanja, zaključke i stavove o suštini i prirodi genocida.

Oko sto milijardi nekužnih životinja na ovu planetu dođe i svake godine skonča samo da bismo mi napunili sopstvene zalihe sala. I što je najgore, poslije ćemo zbog tog sala ići na dijetu i u teretanu. Ako bi neko neutralan, neko s druge planete ili iz treće dimenzije, htio da objektivno analizira etičke dosege ljudskog roda, ta valorizacija potonula bi u seriju teških razočarenja. Džaba sva tehnološka, intelektualna i umjetnička dostignuća 18., 19. i 20. vijeka, džaba nekada davno renesansa,

zalud ultrabrzni 21. vijek, mi smo i dalje u sramotnim moralnim nizinama, na samom dnu karakternih pregnuća.

Da nije ovako surova i tragična, naša bi antropocentričnost ponekad bila zaista smiješna. Šestog maja 2015. godine svijet je obišla sljedeća vijest:

“Avion Turkish Airlinesa Boeing 737-800, koji je letio iz Istanbula i prevezio 125 putnika i članova posade, prilikom slijetanja u grad Nevşehir naletio je na jato ptica, zbog čega je na letjelici načinjena znatna materijalna šteta. Na sreću niko nije povrijeđen. Pilot koji je upravljao letjelicom incident je prijavio kontrolnom tornju, koji je potom obavijestio avione u blizini aerodroma. Najmanje dvije letjelice su zbog jata ptica bile primorane da kruže prije nego što su konačno sletjele.

Nos aviona u potpunosti je uništen, a značaj oštećenja mnoge je zaprepastio s obzirom da je riječ o sudaru sa pticom. U mjesecu aprilu desio se sličan incident u kojem je avion na liniji između Seattlea i San Josea u SAD-u bio primoran da se vrati zbog sudara sa jatom ptica.”

Pokušajmo napraviti prigodnu analizu ove informacije. Šta nam ona govori o našem odnosu prema životinjama?

1. Možda to da životinje ne shvatamo kao dio ukupnog života na Zemlji, nego isključivo kao smetnju čovjekovom daljem širenju i napretku?

2. Ko je zapravo ovdje kome smetao? Jato ptica avionu ili avion jatu ptica? Ptiće postoje odvajkada, avion je tu u povijesnom smislu tek od prekjucher, ali već je izborio pravo civilizacijskog i egzistencijalnog prioriteta, tako da ne smeta on pticama, nego one njemu. Ako historiju ispisuju pobjednici, sadašnjost profiliraju isključivo jači. Što mu ga dode na isto.

3. Informacija nam dalje govori da je nos aviona “značajno oštećen”, ali da “srećom” niko od putnika i članova posade nije povrijeđen. Dakle, ovdje u informaciji imamo ugrađenu jednu vrstu samopodrazumijevajućeg komentara – onu riječ *srećom*, koja s punim pravom i s mnogo valjanih razloga izražava empatiju, odnosno etičko zadovoljstvo zbog činjenice da niko nije stradao. Niko? Stvarno niko? Primjetno je da se jatom ptica i njegovim sudbinom ova informacija ne bavi. Tako da joj, kada se već upustila u empatijsko komentiranje, nedostaje vrlo bitan dio: da je – nesrećom! – jato desetkovano ili, što je vjerovatnije, uništeno. Zbrisano, tj. usisano s ovog svijeta.

4. Zar ovdje ne govorimo o strašnoj tragediji, o uništenju velikog broja ptica kojima se na putu ispriječio jedan od najsofisticiranijih ljudskih proizvoda, monstruozno naučno-tehnološko dostignuće – avion vrijedan nekoliko stotina miliona eura?

5. Ali u našem obzoru ptičja tragedija nije zaslužila da zauzme ni periferne obronke informacije. Nema je ni u apoziciji. Umjesto toga, imamo zaprepaštenost zbog potencijalne opasnosti za putnike i članove posade, i skoro pa saučesnički žal zbog štete na nosu letjelice. Pročitajmo ponovo ovaj dio: “Nos aviona je u potpunosti uništen, a značaj oštećenja mnoge je zaprepastio s obzirom da je riječ o sudaru sa pticom. U mjesecu aprilu desio se sličan incident u kojem je avion na liniji između Seattlea i San Josea u SAD-u bio primoran da se vrati zbog sudara sa jatom ptica.”

6. Dakle, iz ponuđene interpretacije relativno čestog incidenta možemo iščitati klasičnu antropološku brigu za sudbinu aviona, a za posljedice koje je nesreća izazvala u fauni tvorci informacije nisu zainteresirani. Kolateralna šteta.

Amerika i Evropa, bliže nego ikad

Ostanimo još malo u svijetu sofisticiranih, što u prevodu na jezik prirode znači – opakih letjelica. Prije nekoliko godina povela se priča o novoj vrsti interkontinentalnih aviona koja bi razdaljinu između Evrope i Amerike dramatično smanjila u odnosu na vrijeme koje je trebalo slavnom Concordeu. Takav avion zahtijeva posebne mega-aerodrome, s neuporedivo većim i zahtjevnijim pistama od onih kojima u ovom trenutku raspolaže svjetska aerodromska mreža. Ovo *veći* istovremeno znači i *toksičniji*, odnosno po okolinu destruktivniji aerodromi. I pala je ideja da se takav gigantski projekt, zbog štete koju bi nanosio ljudskim nastambama, izmakne daleko u Alpe. Primjeri sve bolji jedan od drugog. Alpski lanac ionako je nepopravljivo narušen mrežom puteva koji su presjekli prirodno kretanje mnogim životinjskim vrstama, neke od njih ili su izumrle ili su pred nestankom, jer im je stanište radikalno reducirano, a šta bi tu uradio gigantski aerodrom, možemo samo naslućivati.

Ova dva primjera izabrana su kako bi se ukazalo na procese koji su integralni dio savremenog života i koji su već nanijeli nepopravljivu štetu prirodi. Nema sumnje da bi drugačije intonirani slučajevi mogli ukazati i na brigu koju pojedina društva, države, udruženja i pojedinci sustavno ulažu u sačuvanje prirode, međutim, u ovom tekstu pokušavamo pokazati mračniju stranu medalje.

Sve je više dokaza da na globalnom nivou priroda predstavlja ozbiljnu smetnju čovječanstvu i njegovom daljem progresu. Formatirano tako da svaku smetnju shvata kao problem koji treba riješiti, čovječanstvo je i ovu prepreku shvatilo ozbiljno i njegove najnaprednije naučne, tehnološke, političke, ekonomske i fnansijske snage upregnute su u rješavanje tog problema. I nema sumnje da će priroda kao problem biti uspješno riješena, odnosno eliminirana.

Balkan, gori dio civilizacije

Dakle, bez želje da navedene primjere i iz njega izvodive konkluzije postavimo kao konačne definicije, nego s namjerom da ukažemo na trendove koji su u formi epidemije zahvatili planetu, idemo sada s tog općeg na striktno lokalni plan. Imajući u vidu da smo tek dio globalne priče o surovosti spram životinja, pozabavit ćemo se u ovom tekstu Bosnom i Hercegovinom kao neporecivim dijelom savremene civilizacije i pogledati kako se u njenom glavnom gradu Sarajevu s uspjehom rješava jedan relativno nov fenomen, zabrinjavajući suficit uličnih pasa. Koji je već godinama ozbiljan politički, pa onda i praktični, odnosno egzistencijalni problem.

Gigantski smo nazadovali posljednjih godina

Priča je zanimljiva jer pokazuje nešto neobično. Svejedno je da li neko društvo ide stazom progresa ili gigantski nazaduje, životinje su mu uvijek smetnja. Bosna i Hercegovina je splotom povijesno-političkih okolnosti društvo u evidentnom nazatku, zbog čega bi neko nakon gornjih razmatranja nepromišljeno mogao zaključiti

da je tu životinjama bolje: nema progressa, nema ni tlačenja. Nažalost, nije tako. Bilo da napreduje, ili da krupnim koracima grabi unazad, čovjeku životinje smetaju.

U nekoliko rečenica to izgleda ovako: godine 2009. usvojen je Zakon o dobrobiti životinja. Usvajanje kao politički čin nije bilo rezultat visoke uljudenosti ovdašnje političke kaste, nego požrtvovanog angažmana aktivista, prijatelja životinja. Zakon, kao i većina njemu sličnih, progresivnih akata, nikada nije zaživio u praksi, a najveće probleme stvorio je populaciji pasa. Zaustavljena su ubijanja, što ubrajamo u pozitivne tekovine ovog akta, ali ništa drugo iz opsežnog niza mjera nije urađeno kako bi problem bio riješen. Evo kako je to bilo: ukinuti su zloglasni šinteraji, u kojima su decenijama psi eliminirani tako primitivnim i surovim metodama da je Zakon, ponavljamo, sam po sebi veliko civilizacijsko dostignuće i krupna dobrobit. Tamo su psi ubijani bejzbol palicama, davljeni žicom, usmrćivani otrovnim injekcijama, mučeni, izgladnjivani, prije smaknuća trpani u ledene kafeze pune fekalija... Svrha zakona i jeste da stalno uljuduje, unapređuje postojeći život.

Ali, nakon što su šinteraji ukinuti, neposobna politička zajednica potpuno je stala. Ništa nije urađeno: nema azila, nema evidencije i čipovanja vlasničkih pasa, nema kontrole nad uzgajalištima, tako da država i lokalne zajednice nemaju uvida u vlasničku strukturu, nema mobilnih timova veterinarske hitne pomoći, kakva je, recimo nedavno uspostavljena u Beogradu. Kada bi se sve te mjere ispoštovale, Zakon bi dobio puno opravdanje. Pošto nisu, njegovo donošenje je u dobroj mjeri obesmišljeno, jer kao rezultat aktivnog nesprovođenja imamo desetine hiljada pasa po bosanskim ulicama, parkovima, putevima i šumama. Proizvoljno se barata podacima od 12.000 *lulalica* u Sarajevu, 60.000 u Bosni i Hercegovini, ali na ovom mjestu izražavamo duboku skepsu spram tih brojki. Država koja nije u stanju organizirati pristojan popis stanovništva, nije sposobna utvrditi ni tačan broj uličnih i šumskih pasa, to garantiramo.

I tako, dobro došli u pakao; problem je rođen. I to kao rezultat nesposobne vlasti, a ne lošeg zakona. Populacija uličnih pasa počela je progresivno da raste. Povećao se i broj čopora, agresivnih pasa, ujeda i ljudi su unisono skočili na lokalne strukture tražeći – upamtite ovu formulaciju, vratit ćemo joj se kasnije – “da se problem riješi”. S druge strane, prijatelji životinja, uvidjevši kakvo se zlo sprema, također su intenzivirali svoj angažman. I, kao rezultat svake loše politike, dobili smo dvije opozitne, konfrontirane grupacije, što su stranke na vlasti počele zloupotrebljavati u predizbornoj kampanji. Koliko je i ova problematika uticala na rezultate općih izbora u Bosni i Hercegovini 2014. godine teško je reći, ali je izvjesno da su u povijesnom, nikad težem debaklu SDP-a znatnu ulogu odigrali prijatelji pasa. Kad treba – jedna složna i relativno dobro organizirana populacija, koja je s mnogo valjanih argumenata u tadašnjoj politici ove stranke prepoznala začuđujuće divljaštvo i sankcionirala ga ne samo uskraćivanjem glasa, nego i upornim višemjesečnim agitiranjem protiv takve politike. Novo rukovodstvo stranke, izabrano nakon izbora, izgleda ne slijedi prethodnu politiku prema životinjama, ali još nisu smogli snage da se ograde od štetnog djelovanja koje i danas ima katastrofalne posljedice.

U ovom tekstu pokušat ćemo evidentirati probleme s kojima se prijatelji životinja susreću u Bosni i Hercegovini i Sarajevu. Njihova je prioritetna namjera štititi

životinje, u prvom redu ulične pse i poboljšati im uslove za život. Pri tome oni nisu negirali postojanje problema, niti su se ikada zalagali za *status quo*. Njihova politika najbolje se može sažeti u jednom transparentu s protesta 2013. godine. Ta poruka i danas figurira kao svojevrsni moto borbe za prava uličnih pasa. Moto i transparent glase: RJEŠENJE PROBLEMA – DA, UBIJANJE – NE!

Ali niko nije htio da čuje glas razuma. Građani i građanke traže *konačno rješenje*, hoće da se psi eliminiiraju jer im je bezbjednost ugrožena. Zaštitnike životinja optužuje se da su im psi važniji i draži od djece, da je njihova borba za prava životinja zapravo kamuflaža za bogaćenje na račun nesretnih lualica, da svojim nepotrebnim aktivizmom skreću pažnju s “istinskih problema društva” na marginalne, a s političkih govornica im je poručivano ni manje ni više no ovo: Ako vam je već stalo do pasa, nek onda fino svak uzme po jednog, i vodi ga kući, pa nek tamo brine o njemu, a ne da uličari ujedaju poštenu bosanskohercegovački, napose sarajevski svijet.

Pokušat ćemo na ovom mjestu razmotriti neke od najfrekventnijih prigovora zaštitnicima životinja...

Prigovara im se da su agresivni. Ovo je jedan od rijetkih prigovora u kojem ima istine. Smatrajući da se bore za pravu stvar, neki (ne svi!) zaštitnici uličnih pasa sebi često dozvoljavaju nekorektno ponašanje: vrijeđaju, prijete, psuju... Kod nas u BiH to je zajednički imenitelj svim političkim grupama: svi misle da su borci za pravu stvar, a to nam, kao što znamo, daje pravo da se koristimo i nedozvoljenim sredstvima. Ovdje *nedozvoljena sredstva* koriste i nacionalisti, i zagovornici građanske opcije, šta god da to značilo, i ljubitelji pasa i njihovi zakleti neprijatelji.

Sad pak dolazimo do nijanse zbog koje moramo napraviti značajnu distinkciju u gradaciji nasilja. Ljudi koji štite pse nasilni su uglavnom verbalno. Ovom autoru nije poznat nijedan slučaj napada na nekog vatrenog protivnika uličnih pasa. S druge strane, poznate su mu desetine slučajeva teških prebijanja. Najveći borci za prava pasa zapravo su borkinje, odnosno – žene. To nasilnicima daje neograničenu snagu. Kada na ulici neki muškarac hrani psa, on je rijetko izložen agresiji. A kada to radi žena (a stalno neku od njih možete zateći u toj plemenitoj aktivnosti), u permanentnoj je opasnosti da bude pretučena ili bar verbalno napadnuta. I napadi su česti, brutalni, redovno nesankcionirani. Nasilnici ih na ulici tuku, psuju i pljuju. Na mreži ih vrijeđaju (“Sutra je protest nepelcovanih aktivista”; “Sve džukele pobiti, sve aktivistkinje silovati”), rugaju im se, ponižavaju ih. Zbog čega? Te požrtvovane žene udomile su hiljade pasa. Isto toliko ugroženih životinja je liječeno, njegovano, hranjeno, spašeno od hladnoće i ubica koje s puškama patroliraju periferijom Sarajeva. (Obavezno pogledajte *Kinofil*, potresan dokumentarac čiji je autor Damir Nemir Janeček, bez obzira na mučninu koju gledanje izaziva i količinu užasa koju film sadrži.)

A izjvljavanje nad nesretnim psima maraton je koji nikada ne prestaje. Tako, da kada govorim o verbalnom nasilju zaštitnika životinja, istovremeno moramo imati na umu i ovu drugu dimenziju istog fenomena.

(P.S.: *Kada je ovaj tekst već bio završen, jedan dio njegove argumentacije neočekivano je dobio demanti i dužni smo ga zabilježiti. Na samom početku juna 2015. godine nepoznati počinioci palicama su napali uposlenike veterinarske stanice poznate*

po nelegalnom hvatanju i ubijanju uličnih pasa. Slučaj još nije istražen, ne znaju se ni motivi ni počinioci, ali ipak ga ovdje navodimo kao prvi zabilježeni primjer napada "s druge strane"...)

Sljedeći prigovor: **aktivisti i prijatelji životinja bave se marginalnim stvarima, razvodnjavajući pobunu zbog bitnijih problema.** Ovdje imamo nekoliko kontraprimjedbi. Prvo, ne postoje marginalni problemi. A ako i postoje, ulični psi to nisu. Jer kada se politika sprema da pobije desetina hiljada primjeraka neke vrste, onda je ta prijetnja sve samo ne marginalna. Drugo, zagovornici ovog argumenta većinom nisu sami angažirani, niti to misle biti, ali imaju vrlo precizne i jake ideje o tome na čemu bi se, umjesto na spašavanju pasa, trebali angažirati zaštitnici životinja. Dakle, ovo je već treće, nije problem što su prijatelji životinja aktivni, nego što su njihovi prigovarači totalno neaktivni, ali s preciznom listom zaduženja za aktiviste.

Zaštitnici životinja najveća su blagodet za korumpiranu i nesposobnu politiku jer, trubeći o psima, skreću pažnju s te nesposobnosti i problema kakvi su glad, siromaštvo, bolest... Zapravo, ovaj prigovor je neočekivani poklon političarima, jer ne postoji taj aktivizam koji se ne može osporiti ovim suspektim argumentom. Demokratsko društvo između ostalog podrazumijeva divergentnost interesa, strasti i angažmana. Važno je svako djelovanje jer rješava neki problem i sastavni je dio ukupne aktivnosti društva. Ljudi koji finansiraju beskućnike, koji hrane gladne, pomažu nemoćne, stare i bolesne, koji se bore protiv korupcije ili se zalažu za čist okoliš... Zanimljiva lista vrijedna poštovanja, zar ne? E pa slobodno na nju dodajte i one koji hrane, liječe i zbrinjavaju ulične pse i ta lista neće izgubiti ništa od svoje respektabilnosti. Naprotiv, bit će obogaćena...

Džukele su niža, manje važna bića, koja nam nanose višestruke štete: napadaju i ujedaju ljude, šire zarazu, turistima pružaju lošu sliku, svijet nam se ruga jer živimo sa životinjama. Problem je toliko eskalirao da samo eutanazija problem rješava... Vrlo je teško, gotovo nemoguće ubijediti politički ispravne i pravovjerne stanovnike Bosne i Hercegovine da je eutanazija u etičkom smislu veći problem i od korupcije. Ovdajšnja politika sasvim je spremna i samo je žestok otpor aktivista sprečava da ozakoni smaknuće desetina hiljada nedužnih bića. I taj masakr koji nam stalno visi nad glavom i koji se u ilegali ionako sistematski provodi, uprkos eksplicitnoj zakonskoj zabrani, neodoljivo asocira na 1992. godinu i pokolje u temeljito očišćenim gradovima kakvi su Višegrad, Prijedor, Foča... Sličnosti su frapantne: imamo nezaštićenu populaciju koja je demonizirana i *a priori* proglašena opasnom, pri čemu nema mogućnosti da se brani od kontinuirane kampanje i surove politike koja će izgurati svoje ne pitajući za cijenu.

I eto nas već kod novog prigovora: **upoređivati pseća i ljudska stradanja zapravo je blasfemično skrnavljenje bošnjačkih žrtava koje su nemilosrdno pobijene u spomenutim gradovima.** Zanimljivo je da zagovornici ovog prigovora ne prepoznaju bitnu stvar: u svijetu je s borbe za prava životinja odavno skinuta stigma marginalizma i uzaludnosti. Govorimo o legitimnom i prizatom aktivizmu, a dodatnu mu snagu daje to što je usmjeren ka zaštiti bića koja ne mogu izreći

sopstvenu patnju. I, što je najzanimljivije, nailazi na istu vrstu nerazumijevanja i prigovora s kojima se suočavaju udruženja koja se zalažu za prava LGBT populacije, Roma, hendikepiranih... Uvijek je to borba na dva fronta – protiv beskrupulozne vlasti i protiv ravnodušne, nesenzibilizirane većine koja smatra da “ima važnijih stvari i većih prioriteta od džukela, pедера i cigana”. O ovoj vrsti angažmana opširno i uvjerljivo je pisao Damir Marić u knjizi *Etika i životinja*.

Borci za prava životinja bave se posljedicama i nisu u stanju prepoznati uzroke. Još jedna iz serije suštinskih netačnosti. Ovaj prigovor utemeljen je na već razmatranoj tvrdnji da pseća problematika odgovara političarima, jer nas sve udaljava od stvarnih problema. Kakva greška. Taj argument je savršen poklon bh. vlasti. Koja povodom rečene problematike nema valjanog argumenta, ali ima poluge vladanja koje joj omogućavaju da radi šta hoće. Važno je istaći ovo: *pseći angažman* niti isključuje, niti negira, niti blokira potrebu za angažiranjem na rješavanju problema s prioritete liste. A zašto tog angažmana nema, aktivisti su zadnji ljudi kojima bi trebalo mahati tim pitanjem. Ali zato prigovori da se oni bave glupostima dok kraj njih protiču suštine, itekako mogu izblokirati stvari.

Sva ta udruženja za zaštitu životinja dio su dobro organizirane mafije koja sve ovo radi zbog novca i fondova. Zanimljivo je kako je politika spinovala ovaj problem. Stranke sklone nepotizmu, umiješane u brojne, mahom neprocesuirane afere, sada prikrivene finansijske interese pripisuje aktivistkinjama i aktivistima koji brinu o pravima životinja. Ironija je da korumpirane političke snage optužuju građane da “trpaju pare u džepove”, dok istovremeno taj mahom ženski proletarijat najčešće od usta odvaja da psi na ulici ne bi bili gladni, bolesni, povrijeđeni. Ljudi ne daju pse. Struka je rekla svoje, javnost također, religijske zajednice kao rijetko kada reagirale su konstruktivno i humano, stotine istaknutih umjetnika, intelektualaca i sportista je protiv, kontinuirano se javljaju evropski parlamentarci, globalni mediji i pojedini ambasadori, ali SDP i SDA, centralne bosanskohercegovačke i sarajevske stranke, nisu htjele popustiti. Da li to znači da se iza eutanazija krije višemilionski biznis i da su procenti već dogovoreni?

Za šta se zapravo zalažu zaštitnici uličnih pasa? Već mjesecima svjesno se prešućuje činjenica da se dvije zaraćene grupe slažu oko ishoda – psi ne trebaju biti na ulicama. Ponavljamo, glavni slogan ljubitelja životinja je “Rješenje problema – DA, ubijanje pasa – NE”. Evo šta o eutanaziji kaže Snežana Vidović, ugledna bosanskohercegovačka glumica i aktivistkinja za prava životinja. U intervjuu za portal *Tačno.net* ona objašnjava praktične domete eutanazije: “Sedam godina kontinuiranog ubijanja jedva smanjuje populaciju pasa na ulici za 32,5 posto, dok pet godina primjene preventivnih mjera sterilizacije napuštenih životinja smanjuje populaciju za 95 posto. Računica je jasna, egzaktna i nedvosmislena.”

Šta je s etičkim aspektom eutanazije? Većina eksperata potvrđuje ono što je tuzlanski liječnik Emir Kabil rekao jednom prilikom za skupštinskom govornicom: “Nijedan odgovoran veterinar, kao ni liječnik, neće pristati da eutanazira zdravo živo biće.” Etičku dimenziju problema mogli bismo postaviti ovako: mi nismo gospodari ovog prostora, nego tek njegovi privremeni upravitelji, dijelimo ga s ostalim živim bićima i, kao najsvjesniji u lancu egzistiranja, imamo odgovornost: da

budemo humani, da ne istrebljujemo druge vrste i da život uređujemo ne nanoseći štetu nikome. Niko ne bi smio da se igra Boga. (Iako smo formalno nešto kao monoteističko društvo, trenutno imamo minimum sedam lokalnih bogova, odurnih i besramno bogatih gospodara svega što hoda, priča i laje.) Psi ne trebaju dozvolu ljudi da bi živjeli.

Vodite ih kući ako vam je već stalo do pasa! U moru prizemnih argumenata koje nam je kao uvećani račun za vodu ispostavila ovdašnja politika, jedan se posebno izdvaja teorijskom blesavošću, političkom nekorektnošću i praktičnom neupotrebljivošću. Jedna agresivna članica SDP-a ovako je komentirala angažman protivnika eutanazije: “Kad im je već stalo do pasa, nek izađu na ulicu i nek svako usvoji po jednog...” Ko biva, nek ih vode kući. E sada ćemo posebno razraditi ovaj kulturni i civilizacijski model, čest u našem političkom životu:

1. Mi plaćamo državi porez da bi rješavala naše probleme. Tako je svugdje u svijetu i prebacivati odgovornost države na građane neviđena je demagogija.

2. Ne živimo mi od stranaka, nego od sopstvenog rada (ko ima sreće da uopće radi nešto), a oni od naših novaca i poreza. I više se nikada neće vratiti vremena u kojima smo mi polagali račune političarima. Oni odgovaraju nama, jer oni su naš servis, a mi nismo njihovi podanici. Tako stvari stoje u savremenim demokratijama, čak i kada su ovako krhke, blijede i neuvjerljive kao ova naša.

3. Svi ti ljubitelji životinja, odnosno najveći broj njih, usvojili su više primjeraka napuštenih pasa i mačaka, pokušavajući ih spasiti od gladi, agresivnih ljudi i – najgore od svega – ubilačke politike.

Ako mi pas ujede dijete... Kroz ovu kampanju politika je dosegla takav stepen dehumaniteta i političkog ozvjerenja masa da više niko ne smije ni pomenuti humanost, argument kojim bi, da je sreće, trebala i početi i završiti ova priča. Mnogi je bijesni roditelj svoju opravdanu ljutnju usmjerio ka protivnicima eutanazije: “Ako se nešto desi mom djetetu, ja grizem”, kaže jedan ljutiti otac. “Ako mi pas ujede dijete, znam ko će mi biti kriv”, konstruktivno ga u plodonosnoj diskusiji nadopunjava još ljući babo. E pa ovako: ako vam – gluho i daleko bilo – pas ugrize dijete, krive su vam država i politika koje su ovo proizvele. A ako ne ugrizu, što podržavamo i čemu se iskreno radujemo – pazite sad – zahvalite prijateljima pasa koji ih hrane i brinu o njima, ne dozvoljavajući da politička greška preraste u životinjsko bjesnilo.

Pošto nisu uradili ništa od onog što su morali, i pošto su nesposobni da odredbu provedu, oni su postojeće rješenje proglasili neprovodivim. Nismo mi nesposobni, nego je zakon neprovodiv. Ergo, moramo ubijati. To je klasična forma političke nedogovornosti i mogli bismo joj se smijati do besvijesti da nije krvavih posljedica koje će je pratiti. Zrelost neke vlasti mjeri se njenom proaktivnošću. To znači preuzeti odgovornost, sagledati posljedice, iznaći najbolja rješenja, eliminirati sve radikalne štete i djelovati, djelovati, djelovati... S druge strane, parapolitika ovdašnjih stranaka je čudo. Predloženim izmjenama Zakona ostvarili su rijedak politički ideal, organsko jedinstvo nesposobnosti i zla, a to je čak i za naše zaostale kantone krupan, ali baš krupan, korak unazad.

Ovo je bila idealna prilika za razumniju politiku da demonstrira sopstvenu sposobnost. Mogli su se s velikim uspjehom obraditi objema zaraćenim stranama i pr-

voj obećati: OK, riješit ćemo problem, a drugoj isto tako: OK, nećemo ubijati, bit ćemo humani. I sakupiti sva pozitivna iskustva iz svijeta, djelovati i smanjiti populaciju pasa.

Masovna eutanazija nije ništa drugo nego političko divljanje stranaka koje su proizvele problem. Leonardo da Vinci je prije 550 godina napisao da će doći vrijeme kada će se ubijanje životinja tretirati kao i ubijanje ljudi. U razvijenim društvima ta je svijest već aktivna, a u nas će ista na snagu stupiti – budimo optimisti, zašto uvijek stvari gledati crno – oko 2190. godine. Ono što su pametni ljudi anticipirali prije više od pola milenija SDP i SDA ne mogu da prepoznaju ni 2015. godine, ali tu već govorimo o kognitivnim i filozofskim kapacitetima stranaka koje se ubiše od brige za čovjeka i narod. Zastrašujuće je da smo uopće dovedeni u situaciju da raspravljamo o ultramasovnom ubijanju kao političkom rješenju.

Kada izostane studiozan pristup, onda nema ni adekvatnog uvida u problem, a to je majka svih loših djelovanja. Evo nekoliko pitanja na koja niko nema odgovora: Zbog čega ni pet godina nakon stupanja Zakona na snagu nije donesen podzakonski akt o obaveznoj identifikaciji pasa i mačaka? Ko i zašto koči ovaj akt, čije je donošenje definirano i u planu rada Vijeća ministara već dvije godine? Ko onemogućava uspostavu centralnog registra označenih pasa i mačaka? Ko štiti nelegalne uzgajivače, lovačke lobije i neodgovorne vlasnike? Šta je s izradom nacionalne strategije i programom uhvati-steriliziraj-pusti? Naravno, odgovore na ova pitanja nećemo dobiti.

Predizborne manipulacije

Vjerovali ili ne, ulični psi su unosno predizborno oruđe. Evo jednog udžbeničkog primjera. Prvi čovjek Sarajeva posjetio je prvog dana predizborne kampanje 2014. godine osobu koju su napali i izujedali ulični psi. Divan potez zabrinutog političara, koji je tom prilikom izjavio da su psi lualice akutni problem glavnog grada i da će ga ova vlast – kao što radi i sa svim drugim problemima – efikasno riješiti.

Nekoliko dana nakon posjete, nekakav divljak je na Grbavici ubio psa. Pucao čovjek, pače motorista, iz pištolja i dao svoj doprinos uklanjanju ulične pošasti. Kako u ovom slučaju da se ponaša odgovorna, pravedna i humana vlast? Sada bi gradonačelnik morao obići i porodicu ubijene kuje, šest bespomoćnih kućića, izraziti im duboko saučešće, ograditi se od vandalskog čina podivljalog motoriste, izjaviti kako je Sarajevo otvoreni grad u kojem ima mjesta za sva živa bića dobre volje i obećati da će ova vlast nedužne pse zaštititi od neodgovornih pojedinaca koji...

Naravno, ova karikirana slika osam mjeseci kasnije dobila je i svoj realni, svakodnevni odjek. U Sarajevu su se desila dva baš onako ružna incidenta, od kojih jedan ima snažan nacionalistički sentiment. Grupa lokanih navijača pretukla je pet motorista iz Čačka samo zato što su na jaknama imali obiježja Srbije, svoje domovine. Pa je koju noć iza toga na Baščaršiji brutalno pretučen (teže tjelesne povrede) američki državljanin. Gradonačelnik nije uputio izvinjenje, a ovi su incidenti vapili za takvom reakcijom. Vratimo se sada na posjetu onoj izujedanoj ženi: politika je uvijek manipulativna čak i onda kada, onako na prvu, povlači divne, humane poteze.

Sarajevo, grad koji većem dijelu planete ogadio svojom pričom o suživotu, zahvaljujući ovakvim vlastima na najbrutalniji način dokazuje da nije sposoban za suživot sa psima. Grad koji također probi uši opsadom i nehumanim izživljavanjima kojima je tokom teških godina bio izložen, mentalno je spreman i već mjesecima vapi za masovnim ubijanjem, prizivajući uklanjanje populacije koja se ne uklapa u njegove strateške planove. Ponavljamo, nije nam se desio povećani broj pasa, nego su ga direktno proizvele – neradom, nerazumijevanjem i radikalnom nesposobnošću – prethodne i aktuelne gradske vlasti, genijalci u vladajućim klupama koji sad hoće da Sarajevo sprovede et(n)ičko čišćenje...

Psi imaju pravo da žive. Ljudi imaju dužnost da im to pravo obezbijede i da spriječe sve negativne posljedice prisustva pasa po gradovima i selima. Negdje između ta dva fenomena, između životinjskog prava na život i ljudske obaveze da taj život ispoštuje, smjestilo se Sarajevo. I podmuklo vreba svoju priliku...

Tomislav Krznar

Dotaknuti život: (ne)mogućnosti bioetičke rasprave o lovu

Na početku je potrebno istaknuti da ovo nije promišljanje koje na bilo koji način, ili s bilo kojim željenim ishodom, vrijednosno želi kvalificirati djelatnost lova suvremenog čovjeka.¹ Drugim riječima, ne zanima nas je li lov, kako se danas odvija u suvremenom društvu, prihvatljiva ili neprihvatljiva djelatnost i koji bi eventualno bili razlozi u prilog bilo kojoj od ovih teza. Zanima nas druga, kazali bismo dublja, dimenzija rasprave o lovu. Oblikujmo je ovako: kako bismo s pozicija suvremene bioetike mogli govoriti o lovu danas? Može li taj “govor” uostalom biti

---

¹ O tim problemima usp. autorove članke: Tomislav Krznar, “Lov – sport ili destrukcija? Tragom misli Joséa Ortege y Gasseta”, *Filozofska istraživanja* 29 (3/2009) 115, str. 461-475; Tomislav Krznar, “Utjecaj lova na razvoj čovjeka. Pokušaj ekohistorijskog prikaza”, *Ekonomika i ekohistorija* 5 (2009) 5, str. 59-77.

nešto različito od diskusija o prihvatljivosti ili neprihvatljivosti lova? Na tragu rečenog, zanima nas i značajan uvid koji bi se pak mogao oblikovati ovako: ukoliko je lovom kao hranidbenim alatom i društvenim mehanizmom određeno 99% ljudske prošlosti, može li i dio "ljudskosti" današnjeg čovjeka biti "izgubljen" ako jednostavno zanemarimo raspravu o lovu i njegovoj važnosti za fizički i mentalni razvoj čovjeka? Dakako, ovime smo došli na stranputicu jer smo možda, makar implicitno, proturječno temeljnom određenju, postulirali prihvatljivost lovne djelatnosti. Pokušajmo ovu poziciju razjasniti traženjem odgovora na sljedeće pitanje: Zašto bi bioetika (uopće) govorila o lovu?

Naravno, prije nego što odgovorimo na ovo pitanje, moramo makar ukratko ocrtati što je bioetika, kako je ona nastala i što se njome želi postići. Iako vrlo propluzivno područje, bioetika je relativno nedavno uspostavljen sustav znanja i metodoloških obrazaca. Iako je u povijesti ideja bilo mnogo pokušaja da se oblikuje promišljanje na način koji bismo danas nazvali bioetičkim, a mnoge od tih pokušaja danas "otkrivamo" kao preteče i inspiracije bioetičkom mišljenju, misaono nastojanje koje nazivamo bioetikom usustavilo se u tek nešto manje od pola stoljeća. Prve pokušaje da se misli onkraj disciplinarnih (znanstvenih) ograničenja i da se djeluje u različitim situacijama koje su koliko zastrašujuće (poput opasnosti nuklearne energije) toliko i nepredvidljive (poput problematike koju izaziva mogućnost i eventualna uspješnost presađivanja ljudskih organa) uočili smo u području medicine ili nastojanja oko mira u svijetu. Vidljivo je da su svi pokušaji novih uvida imali zajednički nazivnik u dvije pojave: činjenici neobuzdanog rasta tehnološke moći (dijela) čovječanstva i potrebi da se ljudskom znanju postavi vrijednosno ograničenje. Otuda upravo u medicini potreba dolaženja do novih uvida čije se postojanje krije pod znakovitom mnogoznačnicom 'bioetik', a koji u srži nastoje dati rješenje konkretnih situacija sukladno unaprijed određenim modelima i pravilima.

Bioetika se bavi *životom*, pokušavajući dati nove dimenzije razumijevanja fenomena koji nepovratno transformiraju život ili ga (možda i) uništavaju. Otuda u bioetici rasprava o eutanaziji, pobačaju, presađivanju organa, biotehnološkim implantacijama, genetičkoj transformaciji organizama, transformaciji prirodnog okoliša, neobuzdanoj potrošnji prirodnih resursa ili uništenju mnogih oblika života. Suočena s tim fenomenima, bioetika u prvome redu nastoji razabrati razloge njihova nastanka, potom detektirati žarišta problema koji generiraju spomenute negativne aktivnosti i na kraju ponuditi rješenja koja bi promijenila smjer kretanja, koji je, barem u većem dijelu spomenutih problema, vidljivo uništavajući po život. Kako vidimo, kada je riječ o bioetici, nije moguće zaobići vrijednosnu perspektivu, dakle, ono nastojanje koje se pita o ispravnosti činjenja, istovremeno pledirajući za stvaranje obvezujuće norme za djelovanje. Ostaje pitanje u kojoj mjeri bioetika posjeduje ovaj normativni karakter, budući da bioetika nije znanost, barem ne "znanost" u smislu novovjekovnog konstrukta znanosti, zasnovanog na (hiper)racionalističkim, numeričkim, kvantitativnim i korisnosnim očitovanjima. Ipak, odreći bioetici u potpunosti karakter "znanstvenosti" značilo bi ne vidjeti ili namjerno reducirati racionalne mehanizme na kojima ona počiva te zanemariti karakter "poopćivosti" i "pogrešivosti" koji bioetika zasigurno posjeduje. Drugim riječima,

bioetika nije znanost ili, točnije, ona nije *samo* znanost iako je njena potka uistinu znanstvena. Bioetika je ujedno i novi nazor na svijet, moguće i nova planetarna osjećajnost i novi moralni kodeks koji nastoji dati čovjeku, od razine pojedinca do razine čovječanstva, mogućnost stvaranja osmišljenog humanog života. Nedvojbeno, bioetika ima i vrijednosnu perspektivu, dakle, onu koja nastoji odrediti i promicati ispravno činjenje u svrhu očuvanja života i promicanja prava na postojanje svih oblika života.

Ovime smo postulirali značajan problem koji leži u korijenu bioetike, a riječ je o reflektivnoj dimenziji vrijednosne neutralnosti racionalnog znanja. Naime, povijest znanosti tvrdi da je znanstveno djelovanje vrijednosno neutralno, a učinci primjene pojedinih znanstvenih rezultata ovise o moralnoj strukturi subjekta koji djeluje. Čini se potrebnim, makar marginalno, primijetiti da u vremenu značajne tehnološke moći ovi uvidi nisu dovoljno dobri da osiguraju čovječanstvu sigurnost postojanja bez bojazni od uništenja, bilo pojedinih dijelova ili cjeline života.

Ovdje vrijedi zastati i kazati da smo u ovih nekoliko misli probali ocrtati karakter bioetike, njenu snagu i istovremeno unutrašnja proturječja. Vrijedi, također, napomenuti da bioetika ne pretendira na to da donosi općevažeća i ultimativna rješenja, nego prije teži razgledavanju fenomena, bilo kojeg živog ili životnog fenomena, te donošenju uvida koji nastoje riješiti probleme u konkretnim situacijama, bez pretenzije da to rješenje bude uvijek, u svakoj sljedećoj "istoj" situaciji, bez daljnjih produbljenja zadovoljavajuće.

Vratimo se sada problemu koji smo naznačili ranije i oblikujmo ga kroz pitanje: što je (bio) lov u povijesti čovječanstva? Kada danas pokušamo razabrati što je to točno lov, ostajemo u značajnoj nedoumici. Naime, primarno je percepcija lova takva da nam kazuje da je lov krvava i nasilna djelatnost kojom se samo još jednom izražava čovjekova dominacija nad različitim oblicima života. Istovremeno, ne mogu se mimoći uvidi koji kazuju da je lov prilično učinkovit alat upravljanja populacijama, posebno u onim situacijama gdje dolazi do populacijskog disbalansa izazvanog isključivo čovjekovim interveniranjem u prirodne procese. Time lista proturječja vezanih uz lov nije iscrpljena. Lov danas nije primarno ekonomski alat, ali istovremeno, mnogi strateški dokumenti (na različitim razinama: regionalnim, nacionalnim ili internacionalnim) zagovaraju ulogu lova kao pokretača ruralnog razvoja ili čak mehanizma očuvanja postojećih kulturnih obrazaca. Lov se često percipira kao "pastoralna" aktivnost i, premda proturječno, kao iskaz ekonomske moći, izravno ili potajice, ekonomskih, vojnih ili političkih elita. K tomu, lov je i predmet znanstvenog proučavanja, konkretno znanosti lovstva, odnosno onih misaonih i metodoloških obrazaca koji nastoje proučavati životne procese i njihove dobrobiti usmjeriti u korist čovjeka.

Može li se na tom tragu razabrati što je lov? Pogledajmo lov s historiografskog gledišta, no prije toga ocrtajmo novi sloj razumijevanja našeg "svijeta". Naime, kako smo izokola naznačili u pokušaju odgovora na pitanje što je bioetika, možemo kazati da je naš "svijet" razmjerno mlada pojava. Dominantno, naš je "svijet" oblikovan pobjedom nad protufašističkim silama u Drugom svjetskom ratu i rušenjem "socijalističkog bloka" manje od pola stoljeća kasnije. Gotovo da su svi politič-

ki, ekonomski i kulturni procesi na globusu obilježeni ovim događajima. Rezultati takvih aktivnosti vidljivi su kroz mehanizme liberalne demokracije, kapitalističke privrede, tehnicizacije društva i globalne informatizacije; primarno je riječ o što učinkovitijem protoku roba i usluga te maksimalizaciji profita. Slojevi našeg postojanja, dijelom spomenuti i u ovim određenjima, nisu mnogo stariji, datiraju nekoliko decenija ili stoljeća unatrag u obliku informatičke ili industrijske revolucije, izgradnje građanskog društva, pojave znanosti, ili nekoliko milenija unatrag, pa ih nalazimo u pojavama grčke filozofije, rimskog prava ili judeo-kršćanske duhovnosti. Ukoliko uzmemo da biće koje sebe zove čovjekom može razabrati slojeve svojeg postojanja i kroz nekoliko milijuna godina, rečeno nas doista navodi da zaključimo da je naš “svijet” uistinu mlad.

Međutim, jedno se značajno “otkriće” zbilo prije oko deset tisuća godina. Riječ je o procesima koji su započeli “pripitomljavanjem” biljnih i životinjskih vrsta, a rezultirali su procesima urbanizacije, razvoja pisma i pismenosti, pojave i razvoja znanosti, pojavom posebnih institucionaliziranih oblika religije, trajnih rodno-spolnih konstrukcija i postojanim, uglavnom destruktivnim, mehanizmima upravljanja životom i transformacije života. Svi ovi procesi imali su samo jednu svrhu: korist čovjeka ili, bolje i točnije rečeno, jednog dijela čovječanstva – muškarca. Sve prije ovih slojeva povijesti čovječanstva u bitnome je obilježeno lovom, ne samo kao gospodarskim mehanizmom pribavljanja hrane, nego prije lovom kao pogonskom snagom razvoja čovječanstva.

Ukoliko se vratimo na ranije određenje lova, vidimo da je ono u bitnome, bilo na razini opisa fenomena ili na razini fenomena samog, degradacija i vulgarizacija one formativne snage čovječanstva koja je proizvodila biće koje sebe naziva čovjekom u 99% njegove prošlosti. Prije lova čovjek je doista samo životinja. Naime, lov je, osim u području duhovnosti i umjetnosti, čovjeka “stvarao” i na razini kognitivnih i motoričkih sposobnosti te na razini socijetalnih mehanizama. Umjetnički zapisi sa stijena pećine Altamire kazuju da je biće – čija je glavna djelatnost, uz sakupljanje plodova, bila lov – imalo visoko razvijen osjećaj za postojanje različitih oblika života i da je imalo određeno razumijevanje sebe u tom sklopu života. Nadalje, iz komparativne povijesti religija znamo da su (u mnogome do danas prevalirajući) konfesionalni obrasci izgrađeni u vremenu kad je čovjek bio lovac, a vjerojatno i lovina. Čovjek je kroz lov učio o životu i o sebi, stvarajući slike i pojmove, jačajući svoje misaone i emotivne sposobnosti. Vjerojatno je, kako naglašavaju uvidi evolucijske biologije, čovjek kroz lov vježbao misao usavršavajući strategije lovljenja, vježbao je kooperacijske mehanizme nastojeći savladati lovinu jaču i opasniju od sebe. Za to su mu bile potrebne riječ i misao, a priliku da ih iskaže dobio je kroz lov. Društvene strukture vremena lovaca-sakupljača bile su beskrajno različite od onih koje su danas na snazi, i to ne samo u pogledu socijalne kompleksnosti ili tehnološke opremljenosti, nego prije svega po karakteru odnosa prema drugim ljudima i prema životu, kao i po karakteru razumijevanja vlastitog postojanja. Središnja “ideja” današnjeg čovjeka je dominacija, a prema znanjima koja imamo o svijesti lovaca i sakupljača, središnja ideja njihova postojanja bilo je preživljavanje. Ovo nam govori o krhkosti njihovih misaonih “svjetova” i istovremeno o uznositosti i nadmenosti naših.

Prije nego što okončamo ove kronično parcijalne i vjerojatno umnogome *konstruirane* uvide u postojanje svjetova lovaca i sakupljača, konstatirajmo da suvremeni čovjek, kao i svi ljudi prije njega, aktere svih ranijih razdoblja smatra primitivnima i misaono zakržljalima, ne pomišljajući na moguće bogatstvo tih misaonih svjetova. Promišljanje o lovu prilika je da se suočimo s tehnološkim redukcionizmom našeg svijeta i razumijevanjem života nalik onom u prehistorijskih lovaca. Naime, ono što danas razumijevamo pod lovom još je jedan od oblika tehnicizirane dominacije nad životom. Ovdje se treba podsjetiti na ono što smo rekli o bioetici i postaviti novo pitanje, ključno za naše promišljanje: zašto bi bioetika (ipak) trebala govoriti o lovu? Prije no što damo odgovor na to pitanje, promotrimo misao jednog od rijetkih filozofa koji se pozabavio problemom lova kao kulturnog fenomena. Riječ je o španjolskom filozofu Joséu Ortegi y Gassetu i njegovom značajnom spisu *Meditacije o lovu*.²

Primjer, možda i usamljeni primjer, filozofijskog promišljanja o lovu nalazimo u djelu mislioca koji je svoja misaona nastojanja posvetio brojnim temama: od onih “klasično filozofijskih” (ontoloških, gnoseoloških, etičkih, političkih i socijalnih) do onih više estetičkog i literarnog karaktera. Ortega je promišljao i o naizgled banalnim temama, temama poput lova. Ortega je najpoznatiji po djelu *Pobuna masa*, u kojemu je, s pozicija često prozivanih elitističkima i pesimističkima, reflektirao o karakteru modernog društva, obilježenog “znanstvenom” specijalizacijom i tehniciziranim načinom mišljenja. Oštrica Ortegine kritike okrenuta je upravo protiv nastojanja da se ljudsko biće, bilo kao “izolirani” individuum ili kao socijalni “fenomen”, razumijeva jednodimenzionalno. Posebno je riječ o kritici zapadnjačke civilizacije i njenoj potrebi, kako promišlja Ortega, da oblikuje ljudski život na način da ga izolira u tehniciziranoj komociji udaljenoj od doticaja s cjelinom ljudskog postojanja, a segment te cjeline je i razumijevanje povezanosti života i čovjekove esencijalne, upravo nužne upućenosti na život. Značajna pozicija kojom možemo ovo oslikati je Ortegina tvrdnja da je čovjek “graditelj svjetova”, no istovremeno je i uništavatelj života i uništavatelj cjeline svojeg postojanja. U tom pogledu, Ortega je podvrgnuo oštroj kritici zapadnjački misaoni kozmos usidren u razumijevanju racionalnoga te okrenut tehničkim nastojanjima koja mnogo puta protetički nastoje zamijeniti život. Dakako, daleko od bilo kakvog naivnog razumijevanja života u vitalističkoj i biologističkoj maniri, Ortegina nastojanja oblikovana su u teoriju *racio-vitalizma*, kojom on želi stvoriti novu platformu za razumijevanje života i čovjekove uloge u životu. Radi se o tridesetim godinama dvadesetog stoljeća: tada je Ortegina misao bila na vrhuncu, a Europa je istovremeno prolazila svoju najveću opasnost, u političkom pogledu predočenu pojavom totalitarnih sustava, a u društvenom predočenu kao maksimalizirana tehnicizacija društva.

² Ortegine misli o lovu predstavljene su u djelu *Meditacije o lovu* koje je primarno napisano kao prolog djelu *Veinte años de caza mayor* Ortegina prijatelja grofa Eduarda de Yebesa, objavljenom u Madridu 1943. Prilog je objavljen u sabranim djelima Joséa Ortege y Gasset *Obras completas*, Revista de occidente, Madrid, 1964, svezak VI, str. 419-491. Ovaj je prilog više puta zasebno objavljivan u prijevodu na svjetske jezike; usp. npr. engleski prijevod: José Ortega y Gasset, *Meditations on Hunting*, Wilderness Adventures Press, Bozeman, 1995.

Što je, s obzirom na to, za Ortegu lov? Ortega kazuje da je ljudski život istovremeno napor i praznina. Napor okrenut ostvarivanju životnih uvjeta primjerenih čovjeku, a praznina zato što se ti uvjeti ostvaruju radom, premda ljudska bit nije rad nego potraga za smislom života. Zamišljen nad ovim, Ortega dolazi do spoznaje da je kroz povijest čovječanstva najznačajniji “alat bijega” od rada bio upravo lov. (Dakako, ovdje ne uzimamo u obzir razdoblje kada je lov bio alat preživljavanja, što smo prethodno istaknuli.) No, lov je u isti mah događanje u ljudskom životu koje čovjeku omogućuje da se zbliži s dubljim slojevima svog postojanja; lov je odmak od razuma, od rutine života i od zavaravanja tehnologijom. Kazati za lov da je razumska djelatnost za Ortegu je uvreda, kao što bi bila uvreda da kažemo da je lov mehanizam naturalizirane dehumanizacije čovjeka. Lov je, kazuje Ortega, nešto mnogo delikatnije: on je ono nastojanje koje omogućuje čovjeku, osim uranjanja u sebe, i susret sa životom kojemu je temeljna odredba nestajanje ili, bolje, nestalnost. Moguće je da upravo ovdje leži dublji Ortegin uvid: ako je ljudski život potraga za smislom, a lov mehanizam udubljenja u život, tada lov razumijemo kao oruđe potrage koja se, doduše, događa na površini života, ali je esencijalno okrenuta prema unutrašnjosti – u samog čovjeka.

Problem nastaje kada ovim uvidima dodamo element smrti, budući da bez smrti, odnosno bez krvave i bolne smrti, nema lova. U ovoj stvari Ortega uvjerljivo otkriva licemjere tehničke civilizacije ukazujući na brojne brutalne, nasilne i upravo destruktivne mehanizme kojima civilizacija tvori samu sebe. Zašto bi nam smetala smrt životinje u lovu ako smo okrutni prema cjelini života općenito i prema ljudima koje ne smatramo dijelom našeg “civiliziranog” kruga? Ovdje je Ortega, istina, dobro detektirao probleme kolonijalizma i masovne produkcije dobara na kojima počiva Zapad, ali nije ništa uvjerljivo rekao o lovu samom. Osim možda jedne činjenice: čovjek je (i) biće instinkta; on mora vježbati instinkte, makar i u brutalnosti smrti, da ostane cjelovito biće, jer u protivnom se ostvaruje kroz brutalnost tehničke civilizacije. Ovo Ortega potkrepljuje uvidima o brutalnosti dehumaniziranog “civiliziranog” života koji počiva na domestificiranju biljnih i životinjskih vrsta. No, ni ovo nas ne čuva od obveze da zaključimo, prateći Ortegu, da je lovac – dakle, čovjek koji je u potrazi za cjelinom sebe – *pronositelj smrti*. Mogli bismo ovaj uvid istraživati kroz slojeve hispanske kulture i njenog drugačijeg razumijevanja života, ali ovo razmatranje nije prilika za to. Kažimo samo da Ortega ovdje naglašava licemjernu odbojnost prema smrti kakvu nalazimo u “tehničkim” kulturama koje upravo počivaju na nesmiljenoj transformaciji, pa čak i uništenju života. Bijegom od uvida o smrti, čak i u lovu, nećemo izbrisati bolnu pojavu da je život hijerarhizirana pojava, a sam čovjek dio te hijerarhije. Lov, rekli smo, nije stvar razuma. On je prije nagovještaj cjeline, jer počiva na instinktu koji je, kazuje Ortega, esencijalna zabilješka života. Ako je čovjek i “prirodno biće”, on ima obvezu čuvanja i tog dijela sebe. Lov je, smatra Ortega, arhaična pojava koja podsjeća čovjeka na to da je bjegunac od prirode, a time možda i bjegunac od sebe. Možda je lov prilika da “uhvatimo” život i tako očuvamo cjelinu svog postojanja. Možda ovi segmentarni i pomalo tendenciozni uvidi ne opisuju u dovoljnoj mjeri Ortegin razumijevanje lova, a još manje daju odgovor na pitanje što je to lov, ali nam ipak otvaraju prostor

za postavljanje našeg ključnog pitanja. Ako je lov dio čovjekove “prirodnosti”, možda je dobro razložiti tu dimenziju u cjelini i suočiti se njenom oporom konsekvencijom: čovjek je biće koje, hoteći sebe ostvariti, upravo sebe reducira. Otklonom od “prirodnosti” svog postojanja čovjek reducira sebe na učinak tehničkog življenja.

Treba li, dakle, suvremenom čovjeku lov? Vjerojatno ne. Ukoliko shvaćamo lov kao iskaz maskulinističke dominacije nad životom, posebno nekim njegovim iskazima, i ukoliko je lov samo još jedan podsjetnik na snagu tehničkog “uma” čovjeka, tada lov suvremenom čovjeku nije potreban. No, ukoliko je lov podsjetnik, makar neželjeni i gorki podsjetnik na to da je čovjek biće koje smisao svog života mora graditi i kroz vezu s biološkim komponentama svog života, tada nam se lov – onkraj apolozijske ili difamacijske rasprave – čini kao dobar razlog za bioetičko udubljenje, odnosno onu misao koja teži cjelini i rješavanju problema u čovjekovom životu, onih problema koje je čovjek sam stvorio.

S obzirom na uvodno iznesene teze o naravi i zadaćama bioetike, te s obzirom na ocrt Orteginih misli o različitim dimenzijama života, ne čini nam se neprimjerenim zaključiti da su Orteginu uvidi o lovu doista instruktivni. Oni nam više kazuju o našoj kulturi i karakteru postojanja čovjeka nego o lovu samom. K tomu, oni nam kazuju o dimenziji prirodnosti čovjekova bića, onoj dimenziji koja je često rastočena u tehniciziranoj komociji. Možda se ovdje za bioetiku nalazi prilika da zahvati i u one teme koje, poput lova, same ne kazuju mnogo, no istovremeno pružaju uvide u brojne probleme koji muče suvremenog čovjeka. Kako razumjeti “život” – zasigurno je jedan od najvažnijih bioetičkih problema, a ovaj problem često nas zatekne svojom nepredvidljivošću, primjerice, kad ga susretnemo u raspravi o lovu. Možda je baš zato dobro da se i bioetika bavi lovom, kako bi izbjegla uhodanost i spokoj naizgled riješenih “tema”.

Senka Naumovska

Kultiviranje humanosti i bioetika

prevod sa makedonskog: Nenad Vujadinović

Homo est et qui est futurus;
etiam fructus omnis iam in semine est¹

Nikad ranije, tokom svoje istorije, ljudski rod nije bio u tolikoj mjeri nepripremljen i, u isto vrijeme, toliko izložen novim tehnološkim mogućnostima, izazovima i opasnostima. Vrlo vjerovatno će se, za samo nekoliko generacija od sad, radikalno promijeniti naša definicija života i poimanja značenja njegove suštine. Novo biološko oružje otvara prostor za nevjerovatne mogućnosti preoblikovanja života na Zemlji i pred našim očima se otvara jedan nov pejzaž koji još uvijek nije mapiran i čije se konture kreiraju u biotehnološkim laboratorijama širom svijeta.

Naime, svijet u kojem živimo u enormnoj mjeri se naseljava ne samo ljudima već i tehnološkim artefaktima koji imaju tendenciju da oblikuju ovaj naš – ljudski život. “Dozvolili” smo tehnicima da postane posrednik tokom sprovođenja uobičajenih ljudskih aktivnosti i iskustava na, praktično, bezbroj načina. Ovakav, tehnološki usmjeren, karakter našeg svakodnevnog života ima i suštinski važne etičke implikacije. A obaveza etike, kao filozofske nauke o moralu, je da izučava sve fenomene koji se tiču moralnog ponašanja.

Što možemo očekivati od epohe u kojoj je biotehnologija postala glavna opsesija i što se u vezi s tim promijenilo u odnosu na opšte etičke principe?

Nekad se medicinskoj etici pripisivalo nepisano pravo da bude jedini arbitar u rješavanju pitanja povezanih s temama koje se tiču zdravlja i bolesti, života i smrti. Iako se i sama temelji na opšim etičkim normama, medicina ima naročito izraženu specifičnost vlastitih normi, čiji je neposredan centar čovjek, njegov život, zdravlje i dostojanstvo. Srž etičkih postulata ljekarske profesije čini humanost, uz bazičnu pretpostavku da “samo dobar čovjek može biti ljekar”, te da povjerenje u ljekara predstavlja temelj odnosa ljekar-pacijent i da ljekareva dužnost nije samo da izliječi bolest, već i bolesnika. Specifičnost medicinske etike sastoji se u tome da se pacijent nalazi u podređenom položaju u odnosu na ljekara i da je prisiljen da se prepusti ne samo stručnosti i znanju već i dobronamjernosti ljekara. Ljekar je, kao onaj “s druge strane”, kao “vertikala moći”, definisan samom svojom ulogom, funk-

¹ Tertulijan: “Čovjek je i onaj ko će biti (čovjek); kao što je i svaki drugi plod sadržan u sjemenu.”

cijom i stručnošću, koju se pretpostavlja da posjeduje. Od njega se očekuje da odgovori na pitanja, sumnje i strahove, koje sa sobom donosi pacijent; ta bespomoćna “horizontala” koja čeka “presudu”. On je taj koji treba da odredi “što nije u redu” i preporuči tretman. Od pacijenta se očekuje da govori o stvarima koje se u najvećoj mjeri doživljavaju kao privatne ili intimne, dok ljekar, najčešće, sebe ne vidi u ulozi slušaoca – dovoljno je, zaboga, to što je posvećen otkrivanju i “popravljanju” nečega što ne funkcioniše i nasuprot je pacijentu, koji se osjeća obezvrijeđenim kad se njegov stanje podvede pod mehaničke zakone i kad se svede na broj ili dijagnozu. Ako težimo humanoj medicini, empatiju ljekara u odnosu na bolesnika moramo shvatiti kao nešto što je od neprocjenjivog značaja. Zbrinjavanje bolesnika ne svodi se samo na liječenje tjelesnih simptoma već obuhvata i brigu o njegovim osjećanjima, brigu o pacijentu kao o jedinstvenom psihosocijalnom biću. Saosjećanje predstavlja samu suštinu medicinske etike. Da bi ispunio svoj humani zadatak ljekar treba da bude emocionalno pismen do najvišeg nivoa emocionalne interaktivnosti. Pored toga, važno je da se napravi i razlika između pravnih i moralnih dužnosti ljekara. Pravni propisi koji se tiču posla ljekara i principa ljekarske profesije predmet su medicinske deontologije. Ljekarska deontologija podrazumijeva i sve aspekte koji se tiču eventualnih nepravilnosti nastalih tokom vršenja ljekarske profesije, kao i obaveze ljekara da bude upoznat: s principima medicinske tajne, s principima djelovanja *lege artis* (na osnovu zakona) i *primum non nocere* (prvenstveno ne treba nanijeti štetu pacijentu), s principima koji se tiču pitanja eutanazije, kao i onih koji se odnose na etičko-psihološke karakteristike svih medicinskih oblasti.

Etička komponenta svoje pokriće i opravdanje nalazi u mnogobrojnim dokumentima koji su u različitim periodima istorije tretirali medicinsku etiku. Začeci zapadne naučne etike sreću se još u okviru učenja starogrčkih filozofa, iz vremena prije Hipokrata. Ocem naučne etike može se smatrati Sokrat (469-399 p.n.e.) jer je, u okvirima etičke misli, bio prvi koji je ugradio naučni pristup. Proklamujući Dajmonov princip (glas vlastite savjesti) smatrao je da čovjek u sebi nosi poseban organ uz pomoć kojeg razlikuje dobro i loše, a svaka individua treba da se pridržava svojih intimnih i autentičnih principa. Po njegovom mišljenju “ljudski život ima smisla samo ako je u njemu moguće ostvariti duhovne i moralne vrijednosti”. Etičko učenje najpoznatijeg Sokratovog učenika Platona (427-347 p.n.e.) ima dva aspekta: *etičko učenje u užem smislu* – koje idealizuje apsolutnu istinu kao nepromjenjivu vanvremensku veličinu i suštinu svega što postoji; i *etičko-političko učenje* – koje se tiče odnosa i stavova pojedinaca i društvenih slojeva prema državi. Platonovi stavovi² o etičkim ciljevima ljekarske profesije, inspirisani psihološkim i biološkim elitizmom, daleko su od humanističkih i savremenih etičko-medicinskih stavova. Aristotel (384–322 p.n.e.) smatra da se etičke vrline ne stiču iskustvom i učenjem, već predstavljaju vrline navike, za što je odgovorna država. Ove vrline on shvata kao sredinu između

---

² Platon u svom političko-filozofskom djelu *Država* kaže: “I ljekarsku profesiju, o kojoj govorimo, treba da uredimo u ovoj našoj državi kao i sudsko zakonodavstvo; i jedni i drugi ljudi koji se bave ovim profesijama brinuće se o građanima koji su tjelesno i duševno zdravi; one koji nisu tjelesno zdravi ostavićemo da umru, a one koji su duševno bolesni i nepopravljivi osudićemo na smrt.”

dva antipoda, dvije krajnosti. Aristotelova *zlatna sredina* je istinska optimalna mjera moralnih/etičkih kvaliteta čovjeka. Hipokrat (460–375 p.n.e.) je bio najslavniji ljekar svoga vremena i utemeljio je medicinu na osnovu bioloških nauka, koristeći empirijske i filozofske metode, bez naučnih eksperimenata. Njegovi učenici i saradnici sakupili su 53 njegova djela i objavili ih u zborniku od 72 knjige (*Hipokratov zbornik*). Pretpostavlja se da je on autor *Hipokratove zakletve* (*Corpus Hipocraticum*), kodeksa u kojem je potencirano zdravlje pacijenta kao najvažnija briga za jednog ljekara. Odsustvo predrasuda koje se tiču nacionalne, rasne, političke, vjerske ili klasne pripadnosti imaju ključno mjesto u okviru moralne filozofije Oca medicine.

Etički principi kojih se treba držati tokom sprovođenja medicinskih istraživanja u koja su uključeni ljudski subjekti utvrđeni su *Ženevskom deklaracijom*³ iz 1948. godine i predstavljaju, u stvari, prerađenu *Hipokratovu zakletvu*. Na Trećoj generalnoj skupštini Svjetske medicinske asocijacije, u Londonu 1949. godine, usvojen je *Internacionalni kodeks medicinske etike*, kojim se propisuje odnos ljekara prema svojoj profesiji i ljudima.⁴ Pored osnovnih etičkih načela, ovim dokumentom definiše se i Ljekarska tajna⁵ (uhu povjerena, očima viđena, umom predosjećena). Ljekarska tajna podrazumijeva sve što je povezano s bolesnikom, od njegovog imena do dijagnoze.

Istaživanja na ljudima nužna su u naučnom i istraživačkom radu. Ciljevi medicinskih istraživanja ovog tipa su: da se otkrije etiologija bolesti; da se shvati tok bolesti; da se poboljšaju prevencija, liječenje i dijagnostika; da se evaluiraju bezbjednost, efikasnost, dostupnost i kvalitet terapija i intervencija. U ovu kategoriju spadaju i ispitivanja neželjenih dejstava kad je riječ o upotrebi farmaceutskih i drugih tretmana koji služe poboljšanju zdravstvenog stanja i usavršavanju medicinskih procedura.

U Nirnberškom zakoniku, koji je definisan kao rezultat Nirnberškog procesa iz vremena poslije Drugog svjetskog rata i lošeg iskustva s nacističkim istraživanjima

³ Paragraph 7, *WMA Declaration of Helsinki – Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects*: “U ovom času kad postajem član ljekarske profesije, svečano obećavam da ću svoj život posvetiti humanosti. Očuvacu dužno poštovanje i zahvalnost prema svojim učiteljima. Svoj poziv ću izvršavati savjesno i dostojanstveno. Zdravlje mojeg pacijenta biće mi najvažnije. Poštovaću tajnu onoga ko mi se povjeri. Svim svojim snagama sačuvaću čiste i plemenite tradicije ljekarskog poziva. Moje kolege biće mi braća. Dok vršim dužnost prema bolesniku, neće na mene uticati nikakve razlike: vjera, nacionalnost, politička i klasna pripadnost; apsolutno ću poštovati ljudski život od samog početka. Ni pod kakvom prijetnjom neću dozvoliti da se moja medicinska znanja iskoriste u suprotnosti s humanim zakonima. Ovo obećavam svečano, slobodno, pozivajući se na svoju čast.”

⁴ Ljekaru je povjerenno zdravlje čovjeka; on ima humanu i socijalnu misiju; dužan je da poštuje moralne zakone profesije; ne smije da dozvoli da bude motivisan na osnovu sticanja vlastite koristi; zabranjeno mu je reklamiranje; treba da mu bude zaštićena profesionalna nezavisnost; može da primi samo profesionalnu nagradu za svoj rad; ne smije ni u čemu da nanese štetu pacijentu; nova otkrića i postupke može koristiti samo ako su javno priznati; ima obavezu da bolesnika uputi ljekaru koji je stručan za taj posao; ima obavezu da ukaže brzu pomoć svuda i na svakom mjestu; prema kolegama treba da se odnosi onako kako bi želio da se oni odnose prema njemu; ne smije bolesnika dovoditi u sumnju kad je riječ o njihovoj saradnji s njegovim kolegama i s velikom pažnjom mora da izbjegne sve što njegovim kolegama može da nanese štetu, moralnu i materijalnu; ljekar mora da se pridržava propisa koji su dio *Ženevske konvencije*.

⁵ Iako je sastavni dio *Hipokratove zakletve*, Ljekarska tajna postaje pravna obaveza tek u 18. vijeku.

na zatvorenicima u koncentracionim logorima, prezentirano je 10 direktiva koje se tiču etike u procesu sprovođenja eksperimenata na ljudima. U ovom zakoniku akcenat je postavljen na slobodnu volju čovjeka koji je podvrgnut medicinskim istraživanjima (ona se ne smiju vršiti prinudom, ne smiju biti agresivna i izazivati nepotrebne povrede i bol). Istraživanja se mogu izvoditi samo u specijalizovanim ustanovama i od strane stručno kvalifikovanih istraživača. Proširivanjem *Nirnberškog zakonika*, koji definiše samo bazične etičke principe, dodate su odredbe o posebnoj zaštiti ranjive populacije, o protokolu koji treba poštovati tokom istraživanja, a etabliran je i Etički komitet za nadgledanje istraživanja, predviđanje rizika i objavljivanje rezultata. *Helsinkiška deklaracija* (usvojena 1964. godine od strane Generalne skupštine Svjetske medicinske organizacije u Helsinkiju) tiče se upravo etičkih principa povezanih s medicinskim istraživanjima u koja su uključeni ljudi, u što spadaju i istraživanja identifikovanih ljudskih materijala i podataka. Ova deklaracija je obavezna za sve ljekare istraživače, ali se preporučuje i ostalim učesnicima u medicinskim istraživanjima koja uključuju rad s ljudima.

Osim aktivnosti koje se odnose na vršenje istraživanja etika mora imati svoje mjesto i kad je riječ o podacima do kojih se na osnovu istraživanja došlo. Najvažniji segment u ovom smislu je povjerljivost podataka. Postoji nekoliko pravila u vezi s čuvanjem i anonimiziranjem ličnih podataka (*Personal Information in Medical Research, Ethics Series*). Riječ je o utvrđenim opštim etičkim principima koji se odnose na upotrebu ličnih informacija u medicinskim istraživanjima. Kao jedan od etičkih principa potencirana je povjerljivost podataka o subjektu koji u istraživanjima učestvuje. Osim toga, utvrđeni su i unificirani opšti principi dobre naučne prakse (*Good Research Practice, Ethics series*): altruizam, integritet, objektivnost, odmjerenost, otvorenost, iskrenost i liderstvo.⁶ Naravno, utvrđeni su i ključni principi koji se tiču uzimanja ljudskog tkiva i bioloških primjeraka za istraživanja (*Human tissue and biological samples for use in research, Ethics series*).

Modernu vrijeme, vrijeme velikog napretka na svim poljima nauke i tehnike, u medicini nosi problem hiperspecijalizacije. Iako je zamišljena kao način na koji se mogu poboljšati ljekarske usluge (ljekari postaju isključivi specijalisti, čak i supspecijalisti) za određenu oblast ili određeni organ), u očima savremene medicine na ovaj način segmentovan pacijent prestaje da bude ličnost, gubi svoje humane karakteristike i pretvara se u objekat informacije.

“Tijelo je oduvijek bilo mjesto najradikalnije političke, odn. eshatološke borbe... Tijelo podataka je rekombinovano tijelo: klonirano od strane biotehnoške industrije, sastavljeno od vještačke kože, digitalnih nerava i umrežene inteligencije, klasifikovano uz pomoć oznaka reklamne marke. Istovremeno, čitava osa međusklopa digitalne realnosti i biotehnologije predstavlja mjesto buduće političke borbe, na kojem se meso buni protiv volje virtuelnosti. Tijelo podataka, i u zlu i u dobru, postaje oštrica tehnokulture.”⁷

⁶ Medical Research Council, *Good Research Practice, Ethics Series*, December 2000, 2.

⁷ Arthur & Marilouise Kroker: *Resequencing the Human Genom Project*, Маргина, бр. 53, 2001.

Kao akademska interdisciplinarna oblast, bioetika je fokusirana na etička pitanja povezana s bioistraživanjima i biomedicinom, što uključuje i njihovu praktičnu primjenu i posljedice (klinička testiranja, istraživanja i eksperimente) i nastavlja da se razvija na osnovu društvenog pokreta i otpora protiv velikih incidenata povezanih sa zlupotrebom medicine i medicinskog autoriteta u novijoj historiji, počevši od medicinskih eksperimenata nacističkih ljekara u koncentracionim logorima za vrijeme Drugog svjetskog rata, do ozloglašene Taskdži studije o sifilisu (Tuskegee Syphilis Study) – “eksperimenta” koji je trajao pune četiri decenije (1932–1972) i bio sponzorisan i sproveden od strane državnih medicinskih vlasti i institucija na primjeru muškaraca crne rase koji su bili u zabludi da primaju terapiju, dok je, u stvari, veliki broj njih s predumišljajem bio zaražen sifilisom - s ciljem realizovanja medicinskog istraživanja.⁸

U okviru savremenog naučnog i tehnološki obilježenog kapitalističkog svijeta slobodnog tržišta, pojam o kojem je ovdje riječ stvoren je početkom sedamdesetih godina⁹ prošlog vijeka u SAD, prvenstveno zahvaljujući modernom razvoju genetskih tehnologija i molekularne biologije. Već tokom kasnih sedamdesetih, zahvaljujući genetskom inženjeringu i biotehnoškom napretku, dogodila se i komercijalizacija nauke, naročito biologije,¹⁰ čime je bio narušen i moralni kredibilitet i nauke i naučnika, i to najviše zbog nekritičkog apsorbovanja naučnih istraživanja u okviru komercijalnog i industrijskog sektora.

Zapadna bioetika obično izjadnačava autonomiju individue s tzv. informisanim saglasnošću i tretira se kao praktičan koncept u kontekstu zdravstvene zaštite, ali, ujedno, i kao kapacitet i zagarantovano pravo individue. U stvari, koncept autonomije individue predstavlja jedan od četiri ključna bioetička principa, zajedno s ljubaznošću, dobrim odnosom, nenanošenjem štete i pravdom, čija karakterizacija je u bioetičkoj teoriji data kao udarna kategorija u *Principima biomedicinske etike* Toma Bošampa i Džejmisa Čajldresa iz 1983. godine.¹¹

Brojne dileme na koje zakonodavci treba da odgovore povezane su s pitanjima kao što su zaštita prava i privatnosti lica koja su korisnici bimedicijski pomognute oplodnje, mogućnosti da se žena sama javi kao korisnik postupka biomedicijski pomognute oplodnje, mogućnosti da se jedna sestra javi drugoj kao davalac jajne ćelije, pitanje anonimnosti davalaca reproduktivnih ćelija i nemogućnosti da dijete dozna ko su njegovi biološki roditelji, prihvatanje posthumne reprodukcije i mogućnosti da se vrše eksperimenti s ljudskim embrionima, zabrana surogat materinstva i reproduktivnog kloniranja, kao i kupovanje i prodaja reproduktivnih ćelija i embriona.

Pokretanjem osjetljivih pitanja koja se tiču ženskog zdravlja i problematike polne subjektivnosti započinju i aktivnosti tzv. Ženskog zdravstvenog pokreta (The

⁸ *Feminist Bioethics*, Stanford Encyclopedia of Philosophy (last revision: June 1, 2009), www.plato.stanford.edu/feminist-bioethics.

⁹ Pojavom djela *Bioetika – most ka budućnosti* Renselara van Potera, 1971.

¹⁰ Sheldon Krimsky, *Biotechnics and Society - The rise of Industrial Genetics*. New York: Praeger, 1991.

¹¹ Tom L. Beauchamp and James F. Childress, *Principles of Biomedical Ethics*, 6th edition, New York: Oxford University Press, 2009.

Women's Health Movement).¹² Razvoj biotehnologije i farmaceutske industrije u istom periodu skreće pažnju i na fenomen male zastupljenosti žena u okviru kliničkih testiranja novih lijekova, i na ignorisanje ženskih zdravstvenih prioriteta u okviru medicinskih i farmaceutskih istraživanja uopšte (riječ je o temama kao što su: rak dojke, rak jajnika, menopauza, psihološki i zdravstveni problemi žena koji nastaju kao posljedica silovanja i porodičnog nasilja itd). U ovom smislu u fokusu se našlo pravo žena da kontrolišu svoje tijelo, što, između ostalog obuhvata seriju pitanja koja se odnose i na sferu biomedicine, prije svega to su: ženska seksualnost, ženska reproduktivna funkcija i prava žene u vezi s trudnoćom, porođajem, problematikom carskog reza, materinstva, opravdanosti medicinske proliferacije u procesu vađenja materice i odstranjivanja dojke/dojki, prava na (lako dostupnu i jeftinu) kontracepciju, uključujući tu i najkontroverznije pravo – pravo na abortus/pobačaj.¹³

Tehnološki artefakti su “moralno potkrijepljeni” i posreduju u moralnim dilemama. Dobar primjer za ovakvu “moralno potkrijepljenu” tehnologiju je ultrazvuk koji se upotrebljava u akušerstvu. Ovaj sofisticirani metod igra značajnu ulogu u praćenju trudnoće, odn. u alternativnoj dijagnostici, a naročito je važan u procesu donošenja moralne odluke u vezi s abortusom. Dakle, ako se utvrdi da plod bolu-

¹² S tim ciljem formira se serija ženskih lobi-organizacija (kao što su, npr. Boston Women's Health Book Collective, National Women's Health Network, National Black Women's Health Initiative), čiji je primarni cilj bio podizanje javne svjesnosti o ovim pitanjima i skretanje pažnje na žensko zdravlje, kao i borba za to da žene imaju veći uticaj kad je riječ o formulisanju zdravstvenih politika i zakonodavstava i o uspostavljanju protivteže postojećoj medicini i farmaceutskoj industriji, kojima dominiraju muškarci i pitanja povezana s njihovim zdravljem. Zahvaljujući ovoj borbi i lobiranju, Nacionalni instituti za zdravlje SAD (U.S. National Institutes of Health) priznali su problem nezastupljenosti žena u kliničkim istraživanjima i testiranjima, kao i problem nezastupljenosti pitanja povezanih sa ženskim zdravljem uopšte i u vezi s tim su 1990. uspostavili Kancelariju za istraživanje ženskog zdravlja (Office of Research on Women's Health). Preuzeto iz: Mastroianni, A. C., R. R. Faden, and D. D. Federman, *Women and Health Research: Ethical and Legal Issues of Including Women in Clinical Studies*, National Academic Press, Washington D. C., 1994.

¹³ Oba termina, *abortus* i *pobačaj*, odnose se na prekidanje trudnoće u periodu prije nego što je fetus sposoban za preživljavanje van uterusa. Veći broj definicija odnosi se na otpornost fetusa. Otpornost označava kapacitet za življenje i tiče se fetusa koji je dostigao određeni gestacijski uzrast i težinu i koji je sposoban za život van uterusa. U prošlosti se, kad je o ovome riječ, mislilo na starost od 24 gestacijske nedjelje ili na težinu veću od 500 grama. Iako postoje različita mišljenja, na osnovu nekih izvora, sad se otpornost računa u periodu od 20. do 35. nedjelje. Postoji i nekoliko mogućih stavova o tome kad, zapravo, započinje život: u vrijeme začeca, u vrijeme kad počinje da funkcioniše mozak (obično od 8. do 12. nedjelje), u vrijeme ubrzanog rasta (od 16. do 18. nedjelje), u vrijeme otpornosti (od 20. do 35. nedjelje) ili u vrijeme rađanja. Neke religiozne grupe tvrde da život počinje u vrijeme začeca, budući da blastocit nosi genetski kod novog ljudskog stvorenja. Pobornici teorije da početak života nastaje sa započinjanjem funkcionisanja mozga oslanjaju se i na činjenicu da je ovo u saglasnosti s idejom da smrt nastupa prestankom funkcionisanja mozga. Neki početkom života smatraju period intenzivnog intrauterinskog rasta (od 16. do 20. nedjelje). Aristotel je vjerovao u to da prije perioda intenzivnog rasta ljudski fetus ima samo floralnu ili animalnu dušu. Drugi razlog za ovaj tip mišljenja leži možda u činjenici da žene u ovom periodu već osjećaju život ploda. Ideja o tome da život počinje kad fetus postane otporan (između 20. i 35. nedjelje), odnosno kad već može da živi i nezavisno od materice, djelimično je bazirana na sljedećoj premisi: ako fetus zaista može da opstane sam, onda je život već započeo. Na osnovu mišljenja ostalih, život započinje u vrijeme rođenja jer se tek tad može vidjeti, tek tada dodirnuti i držati u naručju i tako doživjeti kao kompletno biće.

je od ozbiljne bolesti, onda odluka o tome da se abortira već ne proizilazi samo na osnovu odluke čovjeka kao nosioca morala, već predstavlja i nužnu aktivnost nastalu na osnovu tehnološke interpretacije. U ovom slučaju, tehnologija generiše specifičan način izbora. Modernistička metafizika, s one strane humanizma, doprinosi tome da možemo sve teže da razumijemo ono što se oko nas dešava. U modernim kritikama ovog tipa autori kao što su Bruno Latour i Martin Hajdeger obrazlažu tezu o gruboj odvojenosti subjekta od objekta, u modernističkom smislu, i o nemogućnosti da se sagleda na koliko mnogo ravni su oni isprepletani. Uzimanje u obzir ove isprepletanosti između subjekta i objekta od ključnog je značaja za razumijevanje naše tehničke kulture.¹⁴

Do određenog stepena, moralni sud antenatalne dijagnostike može biti izražen rječnikom humanističke etike i to postavljanjem sljedećih pitanja: “Da li je nekome dozvoljeno da obortira fetus s ozbiljnim kongenitalnim smetnjama?” i “Da li je nekome dozvoljeno da nekome omogući život, a da pri tom zna da će on tokom života imati ozbiljne patnje?” Ako razmotrimo ova dva pitanja, uočićemo da se reflektuje dilema da li je uopšte etički opravdano roditeljima prepustiti moralnu odluku o životu nerođenog djeteta na osnovu izračunavanja rizika. Dakle, ako ultrazvuk zaista pomaže da se odredi moralna odluka ljudi, onda on i ruši autonomiju subjekta i čistoću njegove volje. Ultrazvučna dijagnostika nesumnjivo, na neki način, utiče u ovoj situaciji izbora. Ultrazvučni skener tako postaje nešto više od nijemog i pasivnog objekta, od alatke koja se koristi samo za “pogled u utrobu”. Čini se da je tehnologija, zahvaljujući pomoći koju nam pruža, sposobna da utiče i na ljudski svijet. Dozvoljavajući to, mi neosjetno prelazimo granicu koja se nalazi između subjekta i objekta.

Na osnovu mišljenja Džeremija Rifkina: “Biotehnoška revolucija će svakoga od nas prinuditi da svoje značajne vrijednosti postavi pred ogledalo i da se zamisli nad osnovnim pitanjem smisla i značenja postojanja. Moglo bi se reći da se upravo u tome sastoji i njen najveći doprinos. Sve ostalo zavisi od nas.”¹⁵

Tokom istorije biomedicinske nauke jedno od najvećih i navažnijih dostignuća predstavlja otkriće ljudskog genoma¹⁶ – genetske mape čovjeka.

Genetski inženjering (GI) je glavna grana biotehnologije i tiče se direktne manipulacije genima: rekombinovana DNK tehnologija, genetske modifikacije i genetske manipulacije. Tačnije, postupci na osnovu kojih se sijeku i ponovo spajaju fragmenti DNK različitog porijekla i prenose se vektorima nazivaju se genetskim

¹⁴ Peter Paul Verbeek: *Cultivating Humanity*, <http://philpapers.org/rec/VERCH>.

¹⁵ Jeremy Rifkin: *The Biotech Century*, 1998.

¹⁶ Genom je osnovna jedinica – nosilac nasljednih osobina čovjeka. Predstavlja dio molekula dezoksiribonukleinske kiseline (DNK) koji sadrži šifru sinteze nekog funkcionalnog molekula RNK. Molekul DNK predstavlja alku od četiri različite vrste nukleotida. Sekvenca nukleotida u genima se “prevodi” od strane ćelija radi produciranja aminokiselina od kojih su izgrađeni proteini. Redoslijed aminokiselina u proteinu odgovara redoslijedu nukleotida u genu. Ovo, u stvari, predstavlja tzv. *genetski kod*, odn. ukupnost genetskih informacija jednog organizma koje se prenosi na njegove nasljednike, i on sadrži oko 25.000 gena. *Genotip* predstavlja genetsku konstituciju pojedinačne ćelije ili organizma. Definiše se i kao specifičan set apela koji formiraju genom pojedinca. Genotip svakog pojedinca je različit i nepromjenljiv.

inženjeringom ili tehnologijom rekombinovane DNK. Pored rekombinovane DNK, sve su više prisutne i nove biotehnoške procedure, kao što su: tehnike za *in vitro* kultivisanje ćelija, dijagnostičke tehnike koje se tiču identifikacije posebnih proteina ili djelova DNK, proizvodnja sintetičkih hormona (insulina, hormona rasta), proizvodnja vakcina, proizvodnja genetski modifikovanih organizama – voća i povrća s poboljšanim svojstvima itd. Primjena GI u liječenju genetskih bolesti ljudi otvara jedno od najkontroverznijih pitanja: Da li liječenje može imati uticaja samo na konkretnu individuu ili se, pak, promjene genoma mogu prenijeti i na njene potomke?

Smatra se da će dalja ispitivanja i otkrića u sferi genetskog inženjerstva i različitih biotehnologija ponuditi mogućnosti za potpuno izlječenje od nekih, do danas, neizlječivih bolesti. U ovoj sferi genetika ide dotle da omogućuje “modelovanje” novog čovjeka na osnovu preferenci budućih roditelja u vezi s polom, bojom kose, kože itd. Ovo delikatno i kontroverzno pitanje nameće minuciozno pravno regulisanje metoda genetskog inženjeringa i eksplicitnih zabrana određenih genetskih intervencija.

Genetski inženjering predstavlja moćno oružje, koje povećava uticaj čovjeka na prirodu kao ni jedna druga tehnologija, osim, naravno, nuklearne. Uz pomoć biotehnologije preuzimamo kontrolu nad nasljednim šablonima samog života. Može li bilo koji razuman čovjek, pa makar i za trenutak, povjerovati u to da tolika moć ne nosi sa sobom i nevjerovatne opasnosti?

Biotehnoška era donosi i novu bazu sirovina, nov komplet tehnologije za preoblikovanje eugeničke nauke o razvoju, novu sociobiologiju, novu kosmološku priču. Sad su korak bliže komercijalnoj stvarnosti sad već istorijske determinante škotskog biologa Jana Vilmuta koji je 1997. godine objavio kloniranje prvog sisara u istoriji – ovce po imenu Doli.¹⁷ Dolazak na svijet ovce Doli predstavlja prekretnicu ka periodu svitanja biotehnoškog doba. Ubrzo poslije toga, Vilmut i tim dr Kita Kembela objavljuju rađanje druge klonirane ovce Poli, koja u svom biološkom kodu ima adaptiran ljudski gen.

Oplodnja *in vitro* je jedno od najatraktivnijih dostignuća. Godine 1978. supružnici Lesli i Džon Braun dobili su prvo dijete začeto u epruveti – Luizu Braun. Ovaj čin označio je novo doba u procesu ljudske reprodukcije. Britanski ljekari Patrik Steptou i Robert Edwards,¹⁸ “očevi” ovog eksperimenta, izvukli su samo jednu jajnu ćeliju iz jajovoda Lesli Braun i oplodili je u laboratorijskom sudu Džonovom spermom. Ta jednostavna procedura danas je rutinizovana intervencija koja se izvodi u gotovo svim opremljenijim akušerskim klinikama.

Genetske intervencije na ljudima dijele se na tri grupe i to su: analiza gena u medicinske svrhe, analiza gena u nemedicinske svrhe i genska terapija. Široku listu biotehnoških procedura čine i: genetski skrining, prenatalna dijagnoza (pitanje

---

¹⁷ Vilmut je zamijenio DNK u normalnoj jajnoj ćeliji ovce prinjerkom DNK koji se nalazio u žlijezdama vimena već odrasle jedinke.

¹⁸ Robert Edwards, pionir reproduktivne medicine, 2010. godine dobio je za ovaj eksperiment Nobelovu nagradu za medicinu.

selektivnog abortusa), somatska genska terapija, germinativna genska terapija, projekat humanog genoma (*human genome project*), kloniranje i dr.

Sporne vrste *genske terapije* predmet su decenijskih rasprava. Genska terapija se definiše kao postupak zamjene deficitnog genskog produkta ili korekcije mutiranog gena. Javlja se kao somatska, kao genska terapija polnih ćelija (germinativna) i kao genska terapija embriona koja utiče i na potomstvo, te je, otud, etički nedozvoljena, zabranjena i najčešće inkriminisana. U tom smislu, genske terapije preklapaju se s ciljevima tzv. negativne eugenike¹⁹ – onemogućavanja prenošenja “neželjenih” gena na potomstvo.²⁰

Podjela eugenike na pozitivnu i negativnu, kao što je navedeno i u definiciji Istraživačke grupe za globalnu budućnost Njemačkog centra za istraživanja primijenjenih politika,²¹ ne označava to da je jedan postupak dozvoljen, a da drugi nije – već to da pozitivna eugenika označava korišćenje saznanja do kojih je došla humana genetika za ojačavanje željenih i genetski zasnovanih karakteristika i ophođenja, a da ih negativna koristi za eliminaciju ili ublažavanje genetski zasnovanih bolesti i/ili stanja hendikepa. U praksi se čini da negativna eugenika postaje, na mala vrata, dozvoljena kroz praksu genskih terapija.²² Naime, tzv. negativne intervencije, kao što su: korišćenje *in vitro* tehnika oplodnje tokom kojih se pravi preimplantaciona genetska dijagnoza radi implantiranja samo onih embriona koji nemaju defektne gene; dozvoljavanje abortusa usljed medicinskih indikacija (ako, na primjer, fetus ima hromozom 21, koji je nosilac Daunovog sindroma); korišćenje somatske ćelijske terapije za unošenje funkcionalnih ADA gena kod djece s teškom kombinovanim imunodeficijencijom i sl. – predstavljaju, u stvari, korišćenje genetskih procedura i manipulacija za eliminisanje ili ublažavanje genetski zasnovanih defekata, što nije ništa drugo do negativna eugenika.²³

Ideju o “dobrim genima” srećemo i kod Platona, čija vizija o idealnom društvu podrazumijeva da bi vladalac trebalo da pokuša da “uplete”, ujedini, klase ljudi u koje su inkorporirane najbolje duhovne karakteristike: hrabrost i razboritost, a to bi bilo moguće kad bi se sprovela selekcija tih klasa i njihova separacija u odnosu na degenerativne forme (one koji su nastrojani militaristički i asocijalno).

Jedno od glavnih otvorenih pitanja ostaje ono o terapijskom kloniranju u vezi s kojim, u okviru nacionalnih kaznenih zakonodavstava, postoje dijametralno suprotna rješenja. Na osnovu mišljenja naučnika, terapijsko kloniranje može da dovede do istinskih čuda u okviru medicine. Kloniranje embriona iz zdrave tjelesne ćelije bolesnog lica od kojeg će se dobiti stem ćelije (matične ćelije), koje će, pošto se završi proces diferenciranja, biti istom licu implantirane bez opasnosti da ih or-

¹⁹ Ovo se odnosi na nove eugeničke pokrete koji zastupaju savremena gledišta eugenike zasnovana na nauci (*science based eugenics*).

²⁰ <http://www.cap-lmu.de/fgz/portals/biotech/terminology.php>.

²¹ <http://www.cap-lmu.de/index.php>.

²² http://weblearn.ox.ac.uk/site/conted/biosci/ethicsbiosci/eb_content/GeneticsAndHumanNature/PositiveAndNegative.html.

²³ University of Oxford, http://weblearn.ox.ac.uk/site/conted/biosci/ethicsbiosci/eb_content/GeneticsAndHumanNature/PositiveAndNegative.html.

ganizam odbaci kao tuđe tijelo, omogućilo bi izlječenje bez velikog rizika. Ipak, da bi se došlo do toga, mora se stvoriti embrion, koji bi se, ukoliko se ne uništi, u odgovarajućoj sredini mogao razviti u ljudsko biće. Da li na taj način ljudski i život i sâm čovjek postaju potrošna roba? Upravo kao u Tertulijanovoj maksimi: “Zar buduće ljudsko biće nije, takođe, ljudsko biće?”

Još prije dvije i po hiljade godina Platon je anticipirao *biopolitički projekat*, koji je oblikovao eru u kojoj živimo. Tako bar tvrdi Sloterdajk u svojoj smjeloj interpretaciji. Naime, u julu 1999. Sloterdajk je održao govor pod naslovom *Pravila o ljudskom parku*,²⁴ čime je uznemirio duhove njemačke javnosti. Zbog navodnih reminiscencija na nacističku ideologiju govor je izazvao burne reakcije u medijima i žestoku debatu u intelektualnim krugovima, ali i van njih. U podnaslovu *Odgovor na Hajdegerovo pismo o humanizmu* nazire se opšta tema: neuspjeh humanizma kao pedagoškog projekta za kultivisanje ljudskog roda. Kao odgovor na krah humanizma u radu se razmatra mogućnost njegovog prevazilaženja u dobu transformacije ljudske prirode uz posredstvo gen-tehnologije. Sloterdajk je na veoma suptilan način skicirao istoriju humanizma od vremena starih Grka i Rimljana, preko “nacionalnih humanizama” iz perioda Francuske revolucije, do kraja Drugog svjetskog rata. Interesantno je što kraj nacionalhumanističkog ideala obrazovanja putem knjiga, već prihvaćen kao kanon učenosti, on vidi u medijskom preokretu, u pojavi novih medija koji postaju stubovi “postliterarnog”, “posthumanističkog” društva. Argumentativni skok u njegovom govoru predstavlja sljedeća teza: humanizam se, u svjetlu ekspanzije novih medija koji sa sobom nose opasnost “dekultiviranja” i “varvarizacije” (usljed prikazivanja i glorifikacije nasilja), reinterpretira kao reakcija na tendenciju koja vodi ka regresu humanosti u animalnost (i to u dvije ravni: militarističkoj i kulturno-tehnološkoj), i koja je anticipirana još u krvoločnim gladijatorskim borbama.²⁵ Po mišljenju Sloterdajka, kakav će čovjek neko postati, zavisi od toga koje će medije izabrati za (de)kultivisanje svoje prirode: knjige “pripitomljuju”, a krvoločne predstave u “pozorištu užasa” vode u eksces.

Pitanja o životu i smrti oduvijek su polarizovala mišljenja ljudi, a mediji su imali funkciju dodatnih “pojačivača” i “multiplikatora” suprotstavljenih stavova. Tako su, dok je Sloterdajkova namjera bila da ukaže na krizu humanizma i na sve jaču konkurenciju u medijima koji apeluju na destruktivne nagone, neki mediji i autori lansirali iskrivljene teze o “eugeničkom” karakteru njegovih stavova. Postavlja se pitanje da li bioetika i, uopšte, filozofija, koja se bavi vječnim pitanjima života i smrti, imaju više štete ili koristi od ovakvih diskusija u medijima. Primjer koji se odnosi na Sloterdajka ukazuje na negativne efekte koji mogu proizaći iz diskusija o bioetičkim problemima u medijima. Ali, bioetički diskurs je diskurs otvorenog karaktera i tiče se svakog čovjeka, a ne samo naučne zajednice. Bioetika ne smije da postane dio jednog autoreferentnog teorijskog sistema akademskog hermetizma, bez kontakta s neakademsom realnošću. Naravno, izvještavanje treba da bude

²⁴ Peter Sloterdijk, *Regeln für den Menschenpark*. Ein Antwortschreiben zu Heideggers Brief über den Humanismus, Frankfurt am Main 1999.

²⁵ Sloterdajk govori o “ideologiji arene”.

adekvatno, rezistentno na proizvoljne manipulacije i tendenciozne reinterpretacije, oslobođeno medijskog senzacionalizma.

Prodorom tehnike u medicinu, u to polje najpraktičnije primjene bioloških otkrića, kao i prodorom tehnike u sferu “stvaranja” i održavanja života uopšte, ozbiljno će biti ugrožen tok života. Tehnika nam praktično poboljšava kvalitet života na “nenormalno” veliki broj različitih nivoa, što, u stvari, znači njegovu “nemoralno” produžavanje i odlaganje (odn. svojevrsno varanje) smrti. Nije slučajno to što je već počela legitimizacija pitanja: “Da li ulazimo u eru u kojoj se sve češće i strasnije govori o obavezi koja se tiče smrti?”²⁶ Ili, na osnovu onoga što kaže Jonas²⁷ o “pravu na umiranje”. Ova dužnost da se umre je obaveza koju je čovjeku propisao sâm Bog ili Majka priroda, a upravo te obaveze želi da se oslobodi današnji zahuktali okovani Prometej, tako što stalno i uporno nastoji da zauzme mjesto Zevsa, odn. Boga. Time čovjek, ne samo što želi da uništi bol već želi i da postane stvaralac sebe samog. Dakle, uz pomoć tehnike, čovjek želi da ostvari svoju iskonsku želju da postane besmrtn, ali ovoga puta ne samo duhovno već i tjelesno, što je mnogo opasnija želja. Zato moramo heuristički da pretpostavimo da “besmrtni čovjek, vjerovatno, više ne bi bio čovjek, jer rađanje i smrt idu zajedno”. Ono, međutim, što karakteriše stepen ljudskog u organskom svijetu je njegova sposobnost za izbor među mogućnostima i neanimalno posredovanje u odnosu prema objektima, koje je omogućeno na osnovu sposobnosti čovjeka da stvara predstave o samome sebi; što, na osnovu Jonasovog mišljenja, čini suštinu transanimalnosti njegove slobode. Samo zahvaljujući toj svojoj moći stvaranja predstava o samome sebi čovjek je postao *question mihi factum est* (samome sebi upitan), što je još Delfijsko proročanstvo naslovalo kao *gnosi seauten* (spoznati sebe samoga).

Naša narasla moć, uz posredstvo tehnologije, produkt je naše slobode, koja, pak, zahvaljujući radikalnoj promjeni vlastitog djelovanja, prijeti da ukine samu sebe kao subjekt tog istog djelovanja, povlačeći istovremeno sa sobom i čitav organski svijet i prirodu kao cjelinu.

Iako je Jonas eksplicitno konzervativan kad je riječ o novim premisama u etici i bioetici odgovornosti, on ipak mora da odgovori na promjene koje su nas sustigle zahvaljujući tehnološkom razvoju: “Uz postojanje ovakvih vještina koje se mogu primijeniti na ljude, širom se otvara poklopac Pandorine kutije meliorističkog, pronalazačkog, perverzno radoznalog avanturizma; bolje je da ova Pandorina kutija ostane zatvorena... Stanje u kojem se nalaze ljudi stalno priziva poboljšanja. Da pokušamo da pomognemo. Da pokušamo da spriječimo, da ublažimo, da liječimo. Ali da ne pokušavamo da budemo tvorci u području koje se proteže iznad korijena našeg postojanja, iznad praprijestola njegove *tajne*.”

²⁶ Szawarski, Zbignjev: *Paradoksi moralnog progresu*, Sarajevo, u: *Dijalog*, br. 1-2; 1990.

²⁷ Jonas, Hans: *Princip odgovornosti. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, Sarajevo: Veselin Mašleša, 1990.

Marija Todorovska

Etika istraživanja sa ljudima i izazovi principa pravednosti i solidarnosti

prevod sa makedonskog: Duško Novaković

Pitanje o pravima životinja i biljaka prividno gubi svoju važnost ako se kontekstualizira u okvire neslobodnog sistema u kojem se ljudi lišavaju osnovnih prava i sloboda. U situaciji u kojoj se tretman ljudi svodi na eksploataciju, ponižavanje i rutinsko nanošenje nepravdi do takvog stepena gde se zamagljuje koncepcija pravednog i dobrog, problem tretmana biljaka čini se deplasiranim. Ali, s druge strane, upravo odnos prema životinjama i biljkama jeste u osnovi konceptualizacije metafizičke struje bioetike, odnosno evropske bioetike. Do pre manje od dvadeset godina verovalo se da je američki biohemičar Van Rensselaer Potter (Van Rensselaer Potter) bio prvi koji je upotrebio termin “bioetika”, najpre u tekstovima “Bioethics: The Science of Survival” (“Bioetika: nauka preživljavanja”) i “Biocybernetics and Survival” (Biokibernetika i preživljavanje”) iz 1970, a potom i u međniku discipline, njegovoj knjizi *Bioethics – Bridge to the Future* (Bioetika – most prema budućnosti), gde izražava svoju zabrinutost za sve veću dehumanizaciju nauke kao i potrebu zaštite prirodnih resursa. Poterova ideja, koja važi do danas, ukazuje da je “bioetika”, kao spoj “bioloških nauka” i “etike” zapravo nauka koja služi kao most između prirodnih i humanističkih nauka, a i između prošlosti i tehnologizirane budućnosti. Na konferenciji u Tibingenu, 1997. godine, profesor Rolf Leter (Rolf Löther) sa Univerziteta Humbolt, spomenuo je ime Frica Jara (Fritz Jahr) kao autora kovanice “bioetika” još u dvadesetim godinama dvadesetog veka. Ovo se otkriće brzo proširilo svetom, zahvaljujući nemačkim, latinoameričkim i hrvatskim bioetičarima i istraživačima. U prvoj deceniji ovog veka, nemački istraživač Hans-Martin Zas (Hans-Martin Sass) sa Kenedi Instituta za etiku pri Univerzitetu Džordžtaun sproveo je ekstenzivno istraživanje o Fricu Jaru. Još posle preliminarnog istraživanja bilo je jasno da su koncepcije o bioetici Jara i Potera komplementarne: Poter etiku povezuje sa naukom i nije baš autor kovanice, a Jar dugo godina pre njega osmišljava kovanicu “bioetika” i razvija koncept discipline polazeći od *biosa*, od života,

povezujući etiku sa životom ne samo ljudi, već i životinja i biljaka. Zato može da se simplificira: Jar ima metafizički, a Poter naučni stav u formiranju bioetike.¹

Jarovo formulisanje bioetičkog imperativa, inspirisano i razrađeno iz Kantovog kategoričkog imperativa, poslužilo je kao prvi koncept nove discipline. Radi se, u suštini, o prihvatanju i proširivanju Kantovog kategoričkog imperativa na životinje i biljke. Iz antropocentrički osnovane etike Jar se okreće prema širokom shvatanju *biosa*, ne kao rezultatu intuicije o sveukupnoj povezanosti života, kao Albert Švajcer (Albert Schweitzer), takoreći u isto vreme, niti kao proizvodu dubokog religioznog verovanja da su sva stvorenja međusobno povezana, kao sv. Franja Asiški pre mnogo vekova, već kao rezultatu povezivanja nauke sa svetim spisima (što ne znači i religioznim fundiranjem nauke). U svom tekstu iz 1927. godine, Jar beleži da se psihologija već proširila i na psihologiju životinja, i da se primećuju naznake i oko psihologije biljaka. Jar polazi od koncepcije Rudolfa Ajslera (Rudolf Eisler) o “bio-psihologiji” (“Bio-Psyhik”), u kojoj je iskazano da, u kontekstu naučnog istraživanja njegovog vremena, ovakav neologizam nosi jaku sinergičnu poruku – poenta je bila da upravo doseg nauke i proizvodi progresivnog i aktivnog ljudskog uma pokazuju da nema stabilnih osnova u zastupanju antropocentričke pozicije. Jar ne zaboravlja da je korišćenje životinja pridonelo postizanju pozicije koju čovek ima u svetu, ali primećuje da upravo naučni napredak može da predstavlja opasnost, ostavljajući ljude lomljivim i zavisnim od ekstremnih uzroka i kretanja. Filozofija, prema Jaru, nekad vodilja nauka, trebalo bi da se gradi i na faktima nauke. Nauka pokazuje da stroga podela na ljude, s jedne strane, i životinje, s druge, nije osnovana. Prema tome, samo je korak udaljenosti od *biopsihologije* do *bioetike*, gde se podrazumeva pretpostavka o moralnoj dužnosti ne samo prema ljudima, već i prema svim formama života. Ako se Jar smatra “izumiteljem” evropske bioetike, prateći njegov opus, ne mogu da se propuste njegove beleške o davno postojećoj istočnoj filozofiji života, takoreći sasvim različitoj od evropske. U suštini, zahvaljujući opoziciji između Istoka i Zapada, Jarovi bioetički principi postaju očigledni. Odnos prema biljkama i životinjama na Zapadu je utilitaristički: oni su potrebni i korisni u kontekstu održavanja i napredovanja čoveka. Ali Jar se pita o tome kako Božja zapovest “Ne ubij!” objašnjava vezu čoveka i životinja. I Sveto pismo i prirodne nauke

---

¹ Tekstovi Frica Jara u prevodu na hrvatski jezik nalaze se u: Iva Rinčić, Amir Muzur, *Fritz Jahr i radanje evropske bioetike*, Zagreb: Pergamena, 2012. Autori već u predgovoru primećuju da je bioetika toliko sveobuhvatna da se ne može smatrati naukom u poterijanskom smislu (čak i sam Poter pred kraj života napominje da je smatra religijom), jer se ne zasniva na dokazima, a s obzirom na “sumnjivu hiperprodukciju klišeiziranih publikacija”, možda bioetika ne bi ni trebala težiti tome da bude smatrana naukom (I. Rinčić, A. Muzur, op. cit., str. 13–14). Ali Rinčić i Muzur dopuštaju: kako god da bioetika bude shvaćena na kraju dvadesetog veka, ona je već profilirana kao značajan pokret. Bioetika se veoma rano orijentisala prema medicinskim temama, ograničena logikom i prioritetima američke kulture, pokušavajući da pragmatično odlučuje o stvarima koje su nedorečene, svodeći se na krhke “pakete principa”. Ovo je, pak, dovelo do njene potrebe za evropeizacijom, kao načinom za povezivanje raznovrsnih i bogatih evropskih kultura i perspektiva. Značenje ponovnog otkrivanja Jara jeste i u tome što u njegovoj ideji o bioetici, donekle sličnoj onoj Poterovoj, a ipak toliko različitoj, ovi pokušaji povezivanja ostaju zadržani na nivou metodoloških interesa, bez dubljeg razumevanja i bez novih perspektiva koje takvo razumevanje otvara.

upućuju na moralnu odgovornost prema životinjama. Ako se peta Božja zapovest ne odnosi isključivo na ljude (što je plauzibilno u smislu da ubijanje životinja radi ishrane biva specifičan ritualni čin, iako Jar ne ulazi u pitanje o čoveku kao *homo necansu*, kao što to rade metemitolozi iz nemačke i ritualisti iz engleske antropološke škole, na primer), tada bi ona mogla jednako da se primeni i na životinje i na biljke, bez obzira što ovo deluje utopijski.² Kao dodatak fundiranju bioetike, Jar uvodi princip samilosti, saosećanja, uz naučne fakte o nepostojanju kvalitativnih razlika između ljudi i životinja. Ovaj princip nije samo slučajni emocionalni i mentalni konstrukt, već je naučni fakt koji se pojavljuje kao empirijski dodati fenomen ljudske duše. Jer, saosećanje koje se iskazuje prema životinjama istovetno je i prema ljudima, i uopšte nije utopističko, jer se osećanje (sa)milosti javlja prema živim bićima, a ne samo prema određenoj grupi živih bića.

Ali, u odsustvu samilosti prema ljudima samilost prema životinjama nema aksiološku težinu. Da li je skićanje bezdomnih pasa potresnije od vriske bezdomne dece? Da li građanski apeli o donacijama sredstava za lečenje štenadi treba da budu važniji od onih za lečenje dece? U savršenom svetu ne bi bilo potrebe za građanskim apelima za solidarnim donacijama, jer ne bi bilo bolesti. U dovoljno prekrasnom svetu, u kome nauka nije razrešila sve zdravstvene brige, pa još uvek ima bolesti i stradanja, ipak su nepotrebni očajnički vapaji za spašavanje života preko građanskih akcija solidarnosti. Ali, živeći u stanju u kome se umire za jedno “da” ili jedno “ne” i u stalnoj borbi za pola hleba,³ nema unificirane, opšteprihvaćene i primenljive definicije života, s jedne strane, zbog pluriperspektivnosti razumevanja života i metodoloških komplikacija koje se neizbežno javljaju, a s druge strane, zbog toga što odsustvo definicije pojma olakšava opravdanje odsustva (vrednosti) života. A ipak, čak i u tom stanju, neprirodno je da se ne oseća samilost sa životinjama i biljkama. Odnosno, stepen samilosti kao saosećajnosti, čak i da je skroz proporcionalan sa samilošću prema ljudima, bez aktivne brige ne znači ništa. Solidarnost sa biljkama i životinjama ne može da se oseća kao kad su u pitanju osećanja prema ljudima. Pravednost kao princip u razumevanju vrednosti svih bića moguća je samo ukoliko se poseduje duboko razumevanje drugih ljudi. Jer, uzimajući u obzir da ogroman broj konstitutivnih elemenata sveta treba da se poboljšava i unapređuje, mogućnost za uključivanje u istraživanja u nauci i tehnologiji predstavlja se i kao mogućnost participacije u duhu vremena. Problemi koji se javljaju odnose se na etiku istraživanja sa ljudima kao subjektima.

---

² Zato što ima religija, svetozora i načina života baziranih na principu nenasilja, “utopijsko” možda nije adekvatan izraz i možda bi bolje bilo da se kontekstualizuje uzdržavanje od nasilja u okviru nekog vremenskog perioda, da “utopijsko” u suštini dobije značenje “uhronijskog”. Savremeni svet ne može da funkcioniše onako kako ga je znao Jar i onakav kakav je sada, bez eksploatacije biljaka i životinja. Zapadna civilizacija kakvu poznajemo ne bi postojala, dok bi džainisti konzistentno nastavili da funkcionišu.

³ Autorka se referiše na italijanskog pesnika i proznog pisca Prima Levija (iz *Se questo è un uomo*): “Vi koji živite sigurno u vašim mlakim kućama (...) razmislite da li je ovo čovek: koji radi u blatu, koji ne zna za spokojstvo, koji se bori za pola hleba, koji umire za jedno ‘da’ ili ‘ne’.”

Stav Teodora Adorna (Theodor Adorno) da posle Aušvica poezija nije potrebna prividno je potpuno suprotan stavu o ljudskim pravima: upravo posle Holokauta ona dobijaju na važnosti. Posle moralne zgroženosti dehumanizacijom u vreme Drugog svetskog rata, medicinska etika se pretvorila u bioetiku, a prirodna prava u ljudska prava, čime se pokazao smer za ponovno otkrivanje njihovih ciljeva. Bioetički principi kao sredstva za zaštitu ljudskih prava, preko istorijske slučajnosti, počeli su da se smatraju osnovnim. Ipak, sve više se čini da je potreban stalan napor da bi ona uspela da se zadrže u fokusu teorijskih rasprava u bioetici. Ljudska prava, kao “droits de l’homme”, prirodna, neotuđiva ljudska prava, formulisana kao “sloboda, bezbednost, vlasništvo i otpor prema opresiji” iz doba Francuske revolucije (1789. godine)⁴ i kao od Boga data neotuđiva prava na “život, slobodu i osvajanje sreće” iz američke Deklaracije nezavisnosti (1776. godine) nisu primenljiva na početku dvadesetog veka. Pokušaji da se dođe do deklaracije ili zakona o ljudskim pravima dolazili su od strane pravnika bez političkog iskustva ili profesionalnih filantropa podržavanih od nesigurnih sentimentata profesionalnih idealista, dijagnosticira Hana Arent (Hannah Arendt), što je podstaklo deklaracije koje su proizišle iz radnih grupa prema kojima jezik i kompozicija imaju poražavajuću sličnost tih formulisanih od udruženja za zaštitu životinja od surovog tretmana. Politički faktori (ličnosti i pokreti) nisu se mogli smatrati ozbiljnim, niti su liberalne i radikalne partije u Evropi smatrale da je nužno da u svoje programe unesu novu deklaraciju o ljudskim pravima.⁵

U suštini, priroda “ljudskih prava” bila je nedefinisana sve do Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima iz 1948. godine, a njena specifikacija bila je rezultat Nirnberškog procesa iz 1947. godine, na kome su lekari, naučnici, pravnici i vojnici bili osuđeni za zločine protiv čovečanstva. Potreba za takvom univerzalnom deklaracijom javila se kao reakcija na neuspeh u zaštiti manjinskih prava i otkrivenih užasa Holokausta, i kao potreba za transkulturnim, transnacionalnim i transvremenskim moralnim i pravnim sudovima koji će važiti za sve i u svako vreme.⁶ Preambula Deklaracije o ljudskim pravima podseća da se ona javlja kao reakcija na varvarska dela koja su užasnula savest čovečanstva. Ni poreklo Nirnberškog kodeksa ne može da se sagledava van konteksta zločina i suđenja. Nirnberški tribunal je morao da formuliše etički kodeks za adekvatnu optužbu nacističkih istraživača jer, prema njihovoj odbrani, u vreme kad su oni obavljali svoja istraživanja, nije bilo pravnih normi koje su se odnosile na istraživanja nad ljudima kao subjektima, sem odrednica nemačkog Ministarstva za zdravlje (iz 1931. godine) u kojima su se zabranjivali eksperimenti nad pacijentima bez njihove informirane saglasnosti i principa istraživanja Američke medicinske asocijacije (AMA) koji su zabranjivali istraživanja nad ličnostima bez njihove saglasnosti, što je, shvaćeno bukvalno, bilo

⁴ Vidi: French Assembly, “Declaration of the Rights of Man and the Citizen, 1789”, u: Jeremy Waldron (ur.), *Nonsense upon Stilts: Bentham, Burke, and Marx on the Rights of Man*, London: Methuen, 1987, str. 26.

⁵ Vidi: Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Meridian Books, 1958, str. 292.

⁶ Zaboravljajući na problem takvog važenja, koji je Kafka zabeležio u parabolici kratkog teksta “Pred zakonom”, koji je izdat zasebno, ali je inkorporiran u roman *Proces*, na primer – zakon/pravo treba da važi za sve i u svako doba, ali univerzalnost zakona je nepomirljiva i neprimenljiva u odnosu na singularnost egzistencije.

neprimenljivo, jer ljudi u logorima nisu bili pacijenti, već zatvorenici, i nije moralo, striktno uzeto, da im se traži saglasnost (koja će i tako biti neslobodno data u takvim okolnostima), niti su pak Amerikanci bili za to da podlegnu pravilima američke medicinske zajednice. Pukovnik Lio Aleksander (Leo Alexander), psihijatar koji je lečio ljude koji su preživeli logore i profesor Endru Ajvi (Andrew Ivy), oficijelni posmatrač AMA-e, izjavili su da je eksperimentiranje nad ljudima bez njihove saglasnosti dozvoljeno, pozivajući se na Hipokratovu zakletvu i tradiciju (ali, ponovo čitano bukvalno, ovo bi kao pravilo bilo primenljivo samo na lekare/medicinske stručnjake).⁷ Ajvi se, takođe, poziva na zakon čovečnosti, uporedo sa etičkim principima medicinske profesije.⁸ Izraz “zakoni ljudskosti” je iz jezika Nirnberških sudjenja, a izraz “etički principi” potiče iz AMA-e, u kojoj je etika bila “razložena” na “principe” još od “Principa medicinske etike” iz 1903. godine.⁹

U godinama koje su usledile bilo je mnogo pokušaja da se reformulišu i sistematizuju pravila o zaštiti ljudi kao subjekata u istraživanju. Britanska medicinska asocijacija i medicinski istraživački savet izdali su 1963. godine pravila u kojima su “terapeutski eksperimenti” izuzeti iz strogih ograničavanja i apelira se na profesionalnost lekara. Svetska medicinska asocijacija u okvirima prve verzije Helsinške deklaracije (iz 1964. godine, poznate kao “Helsinki I”) takođe je uvela pravila o terapeutskim istraživanjima, postavljajući ih kao vodič za svako lekarsko i kliničko istraživanje (Nirnberški kodeks je više “univerzalan”, a Helsinški je usmeren na pokušaj partikularne primene). U Nirnberškom kodeksu suštinskim se smatra dobrovoljna upotreba novih terapeutskih mera ako, prema njihovom prosuđivanju, one nude nadu za spasavanje života, vraćanje zdravlja ili olakšavanje bolesti. Ovo ne znači da se zaboravlja potreba saglasnosti, ali je ona na neki način ublažena. Helsinki I podstiče kliničare, koliko god je to moguće, da dobiju slobodno datu saglasnost od pacijenata od trenutka kad im na nju ukažu, i potpuno objasne njihovo stanje.¹⁰

Kasnije brojne formulacije Helsinške deklaracije uključuju reformulacije ili dodatna objašnjena pravila informirane saglasnosti, s tim što u poslednjoj verziji (iz 2013. godine) više akcentuju potrebu od saglasnosti, ali i potrebu za razumevanje odgovornosti lekara/kliničara/medicinskog stručnjaka o sačuvanju života, zdravlja, dostojanstva, integriteta i privatnosti subjekta, bez obzira na datu saglasnost.¹¹

⁷ Vidi: Leo Alexander, “Ethics of Human Experimentation”, *Psychiatric Journal of the University of Ottawa*, 1 (1–2), 1976, str. 40–46; Michael Grodin, “The Historical Origins of the Nuremberg Code”, u: George Annas, Michael Grodin (ur.), *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code*, New York: Oxford University Press, 1992, str. 134–135.

⁸ Vidi: Andrew C. Ivy, “Report on War Crimes of a Medical Nature Committed in Germany and Elsewhere on German Nationals and the Nationals of Occupied Countries by the Nazi Regime during World War II” (1946); preuzeto iz: Robert Baker, “Bioethics and Human Rights: A Historical Perspective”, *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 10 (3), 2001, str. 243.

⁹ Vidi: R. Baker, op. cit., str. 243–244.

¹⁰ Potpunije razumevanje stanja od strane pacijenata postaje problem, jer ne može da se opredeli šta je “potpuno”, ali to nije predmet razmatranja u ovom tekstu, niti će biti problem terapeutskog nerazumevanja (situacija u kojoj je lekar istovremeno i istraživač, a pacijent je istovremeno i subjekt istraživanja).

¹¹ Vidi devetu tačku u opštim principima “WMA Declaration of Helsinki – Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects”, <http://www.wma.net/en/30publications/10policies/b3/>.

Autor dela *Principi biomedicinske etike (Principles of Biomedical Ethics)* Tom Bičam (Tom Beauchamp) i Džejms Čildres (James Childress) fundiraju bioetiku na četiri principa: činjenje dobra, nečinjenje zla, autonomija i pravednost (što je jedan princip više u odnosu na *Belmont Report* iz 1978.), i ovi se principi opravdavaju teoretski preko pretpostavljenog konvergiranja etičke refleksije. Pravednost se smatra za jedan od osnovnih principa u zdravstvenoj nezi i medicinskim istraživanjima od strane američkih bioetičara. Ali, primena principa pravednosti nije jednostavna, kako zbog različitih vidova pravednosti (distributivna, retributivna, rektifatorska, egalitarijanska itd.). Evropski pandan principa pravednosti jeste princip solidarnosti, vezan za zajednicu, građanske inicijative, dobrovoljno delovanje i reciprocitet razmene, a ne za oficijelne državne funkcije i dogovorne razmene. Princip solidarnosti, primenjen na pitanje etike istraživanja, odnosi se na to ko treba da učestvuje u istraživanju i zašto, kao i na pitanje tipa da li postoje i kad se mogu identifikovati konflikti između interesa individue i zajednice/društva, da li je razumno da se razlikuje globalna solidarnost i solidarnost orijentisana prema zajedničkim projektima. Dok se pravednost koncipira kao nepristrasna, problemi u vezi s njom nadilaze granice zasebnih zajednica, upravo zbog njenog stremljenja ka opštem. Tako se postavlja pitanje o postojanju moralnih pravila za regulisanje odnosa između bogatih i siromašnih zemalja, između velikih farmaceutskih kompanija i ranjivih grupa i zajednica u zemljama u razvoju, kao i mogućnost savlađivanja problema eksploatacije. Koncept solidarnosti nema plodnog tla u američkom razumevanju zajednice, pa se zbog toga i ne nalazi u prvim principima *Belmontovog izveštaja*, niti u prva četiri izdanja *Principa biomedicinske etike*. Evropska ideja o solidarnosti se javila u vreme Francuske revolucije, preko fuzioniranja pravnog koncepta o grupnoj odgovornosti skupa sa konceptima *fraternité* i *mutualité*, odnoseći se tako na kolektivnu obligaciju¹² i uzajamni reciprocitet zasnovan na osećanju društvene povezanosti ili zajedništva. Džon Rols (John Rawls) reducira solidarnost *fraternité* preko principa razlike (princip razlike u potrebama, odnosno prioritiziranje alokacije u korist onoga koji ima najveću potrebu).¹³ Ipak, koncepti nisu svodljivi jedan na drugi zbog njihove divergencije: dok je pravednost inherentno nepristrasna, "slepa", solidarnost je *per definitionem* zasnovana na emocionalnoj povezanosti, na posmatranju stradanja i potrebe drugih i uživljanju u njihovo stanje.

¹² Ogist Kont (Auguste Comte) i Emil Dirkem (Émile Durkheim) stvorili su jedan od osnovnih socio-antropoloških pojmova. Pozitivna obligacija delovanja, ona koja bi se u Dirkemovoj teoriji poistovetila sa pozitivnim kultom, nije jednostavna za uklapanje u glavne etičke teorije, ali na nivou istraživanja u biomedicini i tehnologiji doima se razumljivom ako se sledi kolektivni sentiment raspodele opšteg životnog principa (ovo ne važi samo u totemizmu, očigledno – zajednički kolektivni identitet podrazumeva uživljanje u nama slične, što omogućava lakše razumevanje potrebe da se učestvuje u zdravstvenoj zaštiti i medicinskom istraživanju zarad njih). U ovom kontekstu može se spomenuti i Šelerova (Max Scheler) ideja o opštoj zajedničkoj individui (*Gesamtperson*) i njegovo razumevanje sveta kao celine u kojoj je svaka individua koodgovorna za to šta drugi čine i hoće, za njihove zasluge i nedostatke (ovaj ontologizirani prekršaj možda nije primenljiv u etici istraživanja, ali daje širu sliku naše povezanosti sa opštim principima postojanja).

¹³ Vidi: John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge: Harvard University Press, 1971, str. 105–106.

U etici istraživanja, princip pravednosti odnosi se na raspodelu koristi i opterećenja (odnosno odnos između sticanja i rizika). Iskorišćavanje u moralnom smislu jeste forma nepravednosti; neadekvatno korišćenje nekoga znači da taj biva nekorektno tretiran (Verthajmerova radna definicija o iskorišćavanju). Alan Verthajmer (Alan Wertheimer) pravi razliku između štetnog i uzajamno korisnog iskorišćavanja, a u etici istraživanja postavlja se pitanje o tome da li iskorišćavanje čini istraživanje moralno neopravdanim u slučajevima koji još uvek nisu proglašeni problematičnim (što je, pak, kao formulacija samo po sebi problematično, jer podrazumeva retroaktivno shvatanje izvršenog iskorišćavanja), na konto drugih principa, kao nekršenje i nenarušavanje osnovnih ljudskih prava.¹⁴ Iskorišćavanje nije štetno za iskorišćavanu ličnost *per se*, niti pak nužno uključuje posedovanje manje koristi od onoga koji omogućava iskorišćavanje, niti je nužno prisilno. S obzirom na vrednost (informisane) saglasnosti, iskorišćavanje ličnosti smatra se manjom ako je ograničeniji dijapazon alternativa koje stoje na raspolaganju. Ali, i ovo je problematično: pacijent daje saglasnost za rizičnu operaciju čak i kad (ili upravo zbog toga što) jedina druga alternativa biva smrt, a subjekt daje saglasnost za učešće u istraživanju jer bi mu to potencijalno moglo spasiti život (ili vratiti zdravlje ili samo umanjiti bolove); dok hirurrg nema modusa za aktivno iskorišćavanje pacijenta, činioци u istraživanju ga imaju. Iskorišćavanje uključuje i nepoštovanje ličnosti. (Zato i *Belmont Report* i *Explanatory Report to The Convention for the Protection of the Human Rights and the Dignity of the Human Being with Regard to the Application of Biology and Medicine* i njihove opsežne *pro* i *contra* analize insistiraju na raznolikosti problema i perspektive.) Može se smatrati da je nepoštovanje drugih, kada se njihova ranjivost tretira kao prilika za postizanje sopstvenih interesa i projekata, sramno korišćenje tuđe slabosti za sopstveni cilj.¹⁵ Poštovanje tuđe autonomije i slobode izbora podrazumeva da treba dozvoliti mogućnost stupanja u odnose iskorišćavanja ako se to radi posle temeljite informisanosti i potpuno validne saglasnosti, jer mogu da se dogode zabrane za uključivanje u iskorišćavanje, pa odnos ranjivih grupa, koji nije štetan, rezultira ozbiljnijim oblicima iskorišćavanja, kao vid magične spirale problema.

Činovi solidarnosti su raznovrsni i idu u korak s vremenom (ono što je bilo solidarno sa pripadnikom klana sada je solidarno sa čovekom u sličnim okolnostima na drugom kraju sveta, na primer, uživljavanje u situaciju demonstranata koji se bore za svoja prava, mase ljudi bez posebnih identitetskih odrednica, ali sa kojima delimo sistem vrednosti), s time što sve važnije postaje ono što Klaus Peter Rippe (Klaus Peter Rippe) naziva "projektno orijentirana solidarnost",¹⁶ naspram filozof-

¹⁴ Više o tome u: Alan Wertheimer, *Exploitation*, New Jersey: Princeton University Press, 1996, str. 210–221; Stephen Wilkinson, *Bodies for Sale: Ethics and Exploitation in the Human Body Trade*, London: Routledge, 2003, str. 19–20; Alan Wertheimer, "Exploitation in Health Care", u: Richard E. Ashcroft et al. (ur.), *Principles of Health Care Ethics*, Chichester: JohnWiley and Sons, 2007, str. 249.

¹⁵ Vidi: Allen W. Wood, "Exploitation", *Social Philosophy and Policy*, 12 (2), 1995, str. 150–151. Referisanje "sramnosti" kod Vuda odnosi se na karakter onog ko obavlja iskorišćavanje, što je na liniji etike uzvišenosti. Za raspravu o prigovorima iskorišćavanju, nezavisno od toga ko ga vrši, odnosno, u Kantovoj terminologiji, o tretiranju drugih kao sredstva, vidi: Martin Wilkinson, Andrew Moore, "Inducement in Research", *Bioethics*, 11 (5), 1997, str. 384–385.

¹⁶ Klaus Peter Rippe, "Diminishing Solidarity", *Ethical Theory and Moral Practice*, 1 (3), 1998, str. 355–374. U ovom radu analiziraju se dva glavna pristupa prema solidarnosti.

skih rasprava i solidarnosti, koji se odnose na altruizam i uzajamno tipične bliskosti interpersonalnih odnosa. Ipak, dok član porodice/plemena/kluba/gilde/zajednice koji ima zdravstvene probleme dobija pomoć od svojih bliskih u formi akutnog doniranja krvnih proizvoda, koštane srži, tkiva i slično, ređe je uključivanje u zajednicu neakutnih delovanja, kao što je dugotrajno medicinsko istraživanje. S druge strane, kao što brojni slučajevi solidarnosti pokazuju, van okvira direktne interpersonalne povezanosti, baziraju se osećanja pripadnosti po drugoj osnovi (kao raspodela sistema vrednosti, nalaženje sličnih okolnosti, sposobnost za identifikaciju sa problemima zarad prethodnih doživljaja sličnih problema ili anticipacije takvih problema), a direktno interpersonalno povezivanje, ukoliko se dogodi, bilo bi rezultat solidarnosti, a ne razloga za njeno manifestiranje (posebno u savremenom svetu Twtiter-kampanja i brze razmene podataka i iskustava). Zato učestvovanje u istraživačkim projektima, gde je direktna dobit subjekta, u retkim slučajevima, cilj, a pokretačka snaga je odložena dobit za one kojima je potreban rezultat istraživanja, pojam solidarnosti je širi, ali i indikativniji za izazove bioetike u okvirima međusobnog razumevanja ljudi. Može i da se postavi pitanje o tome da li bi učešće u medicinskim istraživanjima trebalo da smeta dobrotvornosti ili solidarnosti, s tim što se dobrotvornost kao milostivo dejstvovanje razlikuje od solidarnosti, ne podrazumevajući osećaj identifikacije, pripadnosti ili orijentisanosti ka zajedničkom cilju. Naime, subjekt istraživanja koji deluje iz altruističkih pobuda može da bude solidaran (povezuje se sa onima koji imaju potrebu, uživa se u njihove probleme razumevajući deljenje istih stremljenja i ciljeva) ili pak milostiv (nema direktne veze sa njima iako deli sa njima životni princip). Cilj je uvećavanje kvantuma znanja, obogaćivanje nauke i poboljšanje uslova života. Izazovi su u tome da se podigne svest o potrebi učestvovanja (na ovakav ili drugi način) u napredovanju čovečnosti, bez da se forsira napredak po svaku cenu, nego uvek uzimajući u obzir drugost, važnost raspoređivanja zajedničkih ciljeva i negovanje vrlina.

Evropski koncept solidarnosti sa svoja tri glavna elementa – zajednička obli-gacija (u smislu prihvatanja odgovornosti), uzajamnost (u smislu reciprociteta) i socijalno osećanje (zajedništvo) – ne može da se svede na savremeni koncept pravednosti. Solidarnost po evropskom shvatanju etike istraživanja postavlja se kao protivteža ravnodušnim stavovima pravednosti i anomičkim snagama individualizma i tržišnog kapitalizma (što se može locirati u principu autonomije kod Bičama i Čildresa). Ovakve principalističke teorije internacionalne bioetike ili univerzalne etike u poimanju kulturnih razlika suočavaju se sa izazovima. Ponovo se dolazi do problema potrebe za uvažavanjem svih, u svako doba. Univerzalnost uvažavanja je nepomirljiva sa nepostojanjem konvergencije perspektive i sa singularnošću postojanja.

Razumevanje samilosti prema životu leži u osnovi naše šanse kao ljudskog roda. Tretiranje čoveka kao čoveka, emancipovanog i nezavisnog, kao cilj za sebe, kao cilj za sve nas, treba da ostane u fokusu bioetičkih rasprava. Bioetičke rasprave, pak, kao podloga za pomirenje perspektive i uspostavljanje paradigmi, treba da ostanu u fokusu integrativnog razumevanja života.

Melentije Pandilovski

Bioetika u biotehnološkoj eri. Kulturološki odgovor.

prevela sa engleskog: Kanita Halilović

Biologija ima dugu istoriju politizacije. Michel Foucault je u svom istraživanju o “ontologiji realnosti” prvi upotrijebio termin ‘biopolitika’, govoreći o “enigmi biopolitike”. On je biopolitiku definisao kao način vladavine kojim se uređuje stanovništvo kroz biomoć (primjenu i uticaj političke moći na sve aspekte života ljudi). Od kada je Foucault upotrijebio termin ‘biopolitika’, postalo nam je jasno da je njego-

vo porijeklo čvrsto ukorijenjeno u projektu modernosti i u političkom razmišljanju koje iz njega proizilazi, jer se politika projektuje kao najviši horizont biologije. On kaže da je “čovjek milenijumima ostao ono što je bio za Aristotela: živa životinja s dodatnom sposobnošću političkog postojanja; moderni čovjek je životinja čija politika dovodi u pitanje njegovo postojanje kao živog bića.”¹ Foucault je jasno stavio do znanja da je život postao roba i da se prema njemu treba odnositi kao prema temelju savremenih političkih i ekonomskih bitaka. On je ‘biomoć’ definisao kao tehnologiju moći, tj. način upravljanja ljudima kao grupom (cijelim populacijama). On je, takođe, pojasnio ciljeve biomoći, kao preventivno djelovanje na stanovništvo, umjesto disciplinovanja pojedinca kroz različite oblike rehabilitacije, normalizacije i institucionalizacije.

Biopolitika je danas stekla proširenu ulogu uključivanjem u biotehnošku revoluciju, na taj način oblikujući život i preuzimajući centralnu ulogu u društvu. Biopolitika se, prema tome, danas pominje u odnosu na politike koje se tiču različitih primjena biotehnologije, a uz to predstavlja političko zagovaranje koje se bavi dobrobiti svih oblika života. Osnovna odlika koju moramo uzeti u ozbir jeste da smo postali svjedoci doba dubokog i besprimjernog mijenjanja vrijednosnih sistema, bez premca u istoriji čovječanstva, kroz tekuću revoluciju u biotehnologiji koja nas primorava da preispitamo vrijednost života i postojanja. Iako ulazi na teren tehnološkog, biopolitiku ne napuštaju dualnosti moći i prava, suvereniteta i zakona.

U *Nadzoru i kazni* (1977) i *Istoriji seksualnosti, knjiga prva* (1978), Foucault govori o svijetu bez autora, što sugeriše promjenu ukupnog diskursa krajem 20. vijeka, te novu vrstu odnosa koji se javljaju u ovom novom biopolitičkom aparatu, ulogu i funkcije subjekata koji se mijenjaju, te promjenjive identitete koji variraju u skladu sa potrebama koje aparat zahtijeva. U istim knjigama, Foucault uvodi izraze “tehnologija moći” i “mreže”, prema kojima se pojedinci shvataju kao “čvorišta”. Ideja čvorišta koju je uveo Foucault, kada se odnosi na položaj subjekta (pojedince) u okviru mreže, još je više pojačana biotehnologijom koja omogućava češće razmjene unutar mreže koje još više pojačavaju razmjene konstruisanog tkiva ili genetskih nivoa na organskom i ćelijskom, biološkom i nano nivou. Ova organska isprepletenost je ojačana umjetnim mogućnostima koje omogućava biotehnologija.

Za Foucaulta je ‘biomoć’ tehnologija moći i predstavlja doslovno posjedovanje moći nad drugim tijelima, te “eksploziju brojnih i raznovrsnih tehnika za postizanje potčinjavanja tijela i kontrolu populacija”. Karakteristična kvaliteta ove političke tehnologije je što ona omogućava kontrolu nad cijelim populacijama. To je bilo istorijski nužno za pojavu moderne države nacije i kapitalizma, te predstavlja ‘tehnologiju moći’, tj. način upravljanja ljudima kao grupom, u kontekstu brige vlasti za unapređenje života populacije. Foucault se ovdje poziva na određenu “anatomo-politiku ljudskog tijela” i na regulatorne kontrole, izraz koji smješta u okvir ‘biopolitike populacije’. Upravo ovaj detalj je onaj dio biopolitike koji je od najvećeg značaja za pisanje ovog rada, jer se “anatomo-politika” može odnositi i na disciplinarni spektar prema kojem se ljudsko tijelo može pokoriti na ćelijskom, organskom

¹ Michel Foucault, *Istorija seksualnosti I: Volja za znanjem*.

i genomskom nivou. S tim u vezi, vrijedi pogledati istraživanje Roberta Esposito a ulozi koju biotehnologija ima u odnosu na biopolitiku, kao i na raspravu o teoriji, porijeklu i razvoju biopolitike, u odnosu na doprinos Nietzschea, Foucaulta, Merleau-Pontyja i drugih filozofa koji su dali doprinos ovoj naučnoj oblasti, kao i na Derridov pojam auto-imuniteta.

Pored toga, prema Foucaultu “nadzor nad tijelom” i “regulacija stanovništva” predstavljaju “dva pola” oko kojih se organizuje moć nad životom. Usmjereno ka funkcionisanju tijela i životnim procesima, stvaranje klasičnog aparata bipolarne tehnologije, i na svom anatomskom i na biološkom nivou, karakteriše moć čija najviša funkcija više nije da ubija, već da u potpunosti ulaže u život. Foucault ističe da se od 17. vijeka moć nad životom razvijala u dva osnovna oblika, koji predstavljaju dva pola razvoja; prvi pol u središtu ima tijelo kao mašinu: njegov nadzor, optimizaciju njegovih sposobnosti, iznuđivanje njegove snage, paralelno povećanje njegove korisnosti i gipkosti, njegovu integraciju u sisteme efikasnih i ekonomskih kontrola, kao *anatomo-politiku ljudskog tijela*.

Morali bismo pogledati i istraživanje Donne Haraway o biopolitici u postmodernim tijelima; opis Agnes Heller o biopolitici kao novoj kulturnoj revoluciji i o njenoj povezanosti s fenomenom masovne kulture; te istraživanje Giorgija Agambena o mogućnosti otpora imperijalnoj moći, povezujući ga s revolucionarnim pristupom Hardta i Negrija.

Na teoretskom nivou, otkrića Michela Foucaulta o biopolitici se više ne čine zadovoljavajućim, čineći novo tumačenje ili ispravljanje njegovih stavova o biopolitici zaista potrebnim, u svjetlu novih dešavanja u biotehnologiji.

Međutim, danas je takođe postalo očito da je biotehnologija ušla u naše živote na velika vrata kroz poljoprivrednu i farmaceutsku industriju, kao i kroz genetsku modifikaciju, jer se naša uobičajena ishrana sastoji od konzumiranja GE (genetski izmijenjene) hrane koja sadrži hormone i antibiotike.

Stoga gore navedene definicije ne uspijevaju da opišu puni uticaj na naše savremeno društvo, gdje su posljedice prilično zapanjujuće, prouzrokovane velikim prijelomnim događajima, kao što je dekodiranje ljudskog genoma, konstruisanje tijela na ranije nezamislive načine, putem implantata; plastične hirurgije; proteza; prilično efikasnim modificiranjem našeg psihološkog, mentalnog i spolnog stanja putem različitih tretmana (npr. hormonskih); izgledi za budućnosti koja se može 100% genetski programirati; te razvoj umjetnog života. Radikalno preuređenje odnosa između politike i prirode je zapravo omogućeno složenošću biotehnologije, koja omogućava preispitivanje načina na koji tumačimo život, jer je postalo očigledno da se pod biotehnoškim pritiscima uređivanje života ne može nastaviti na pretpostavkama onoga što smo ranije uzimali zdravo za gotovo. Zbog toga se u globalno povezanom društvu javlja novi biopolitički model gdje se život, politika i ekonomija ukrštaju velikom brzinom koja mijenja operativno funkcionisanje društva.

Naime, biotehnoška revolucija potpuno mijenja *biopolitičke diskurse*, naročito oblasti “biološkog kao političkog”, te “biološkog kao ekonomskog”. “Biološko kao političko” obuhvata ideje primjenjivanja procesa odlučivanja u upotrebi biotehnologije; pitanja transformacije (tj. kako se naše društvo transformiše s

biotehnologijom); izmijenjenu okolinu, ljudska prava i bioterorizam. “Biološko kao ekonomsko” se prikazuje u dvostrukoj perspektivi. S jedne strane, naglašava predstojeće doba biokapitalizma i njegovo širenje po zemaljskoj kugli, po tradicionalnim područjima razvijenog ‘Zapada’, te po novootvorenim područjima bivšeg Sovjetskog saveza i Istočne Evrope, Kine i Indije. Ono otkriva i stanovitu negaciju kapitalizma, dovodi u pitanje njegovu sposobnost rasta, te zastupa podvojen etički stav, jer je još uvijek u fazi kada ga hrane kapitalističke proizvodne vrijednosti. Takođe, možemo zaključiti da savremeni biokapitalizam nije puki nastavak kapitalističkih praksi, jer zasniva veliki dio svog ekonomskog značaja na pitanjima tijela ili proširenog tijela. Time se biotehnologija etablira na poboljšanju i preustroju ljudske biologije s ciljem unapređenja tjelesnih funkcija. To obuhvata proizvodnju i trgovinu farmaceutskim proizvodima, kao što su substance koje utiču na raspoloženje, preparati za poboljšanje pamćenja i lijekovi koji liječe erektilnu disfunkciju, te kozmetičku hirurgiju, proizvode od matičnih stanica, genetsko povećanje mišića, genomska ispitivanja, te moguću trgovinu ljudskim organima.

Jiangxia Yu i Jingwei Liu² u svom eseju “The New Biopolitics” navode: “Biotehnološka revolucija iz različitih dimenzija duboko mijenja i rekonstruiše Foucaultovski koncept biopolitike. Ona objavljuje dolazak doba biokapitalizma, koje otvara novi obrazac modernog dodjeljivanja moći upravljanja nad životom i ljudima istovremeno pokazuje dvije perspektive: utopijske nade i distopijski očaj. Biokapitalizam nije samo proizveo etičku izrođenost i kulturni šok, već je, što je još važnije, otvorio nove oblasti za političku hegemoniju i ekonomsku agresiju kroz rekonstrukciju biopolitike, te unapređenje sveobuhvatne dominacije kapitala nad prirodom i ljudskim društvom. Prema tome, on je postao oblast ozbiljnog, naučnog istraživanja u biotehnološkoj eri radi istraživanja posljedica savremene biopolitike, preduzimanja mjera opreza, te smanjenja stvarnih rizika tehno kapitalizma”.

Gore navedeno naravno ukazuje na činjenicu da se takođe borimo da teoretski definišemo korisne i korjenite promjene u biotehnologiji. Isto se može reći za sistem vrijednosti koje one donose, bilo da se odnose na formulisanje filozofskih odgovora o strukturi i funkciji života, na prevazilaženje etičkih dilema koje se javljaju zbog pojave inženjeringa životnih oblika, na pojave umjetne biologije, na problem polu-života itd. Institut J. Craig Venter je u maju 2010. godine objavio da je uspješno usadio umjetni genom u ispražnjenu bakterijsku ćeliju, čime je stvorio umjetni život s organizmom kojeg u potpunosti kontroliše DNK kojeg je napravio čovjek. Govoreći o tehničkim stranama ovog uspjeha, Craig Venter je rekao: “Ovo je prva umjetna ćelija koja je napravljena. Zovemo je umjetnom, jer je ćelija u potpunosti izvedena iz umjetnog hromozoma, napravljena sa četiri bočice hemikalija na hemijskom sintetizatoru, počevši od informacija u kompjuteru.” Takođe je rekao da “ulazimo u novo doba gdje nas najviše ograničava naša mašta.” Što se tiče mašte, poznato je da je umjetnici imaju u izobilju, zajedno sa zdravom dozom kritičkog diskursa. Danas se informatičari, mikrobiolozi, fizičari i umjetnici sve više bave

---

² Jiangxia Yu i Jingwei Liu rade na College of Humanities and Social Science, Northeast Forestry University, Harbin, Provincija Heilongjiang, Narodna Republika Kina.

stvaranjem tvorevina koje izgledaju i ponašaju se kao živi organizmi. One jedu, rastu, razvijaju se, množe i umiru. Drugim riječima, iskazuju sve osobine biološkog života. Bioinformatika nam pomaže da razbijamo šifre prirode, kao i da napravimo efikasnije šifre, uzimajući evoluciju u svoje ruke.

Umjetnici istražuju pojave kao što su produženja tijela, polu-živi organizmi; odnos između živog i neživog; međudjelovanje čovjeka i mašine, bio-visoka moda (živi 'tekstili'); budućnost evolucije i budućnost kiborg sistema, abiogeneza; te kako neorgansko postaje organsko. U projektu "Malus Ecclesia", otac bioumjetnosti, Joe Davis, eksperimentiše sa četiri hiljade godina starom sortom jabuke – najbližim srodnikom zabranjenog voća koje je raslo u Rajskom vrtu. On koristi umjetnu biologiju da bi ponovo stvorio živo "drvo znanja" usađivanjem DNK-kodirane verzije Wikipedije u jabuku. Australijski projekat *The Tissue Culture & Art Project* je pokrenut radi istraživanja upotrebe tehnologija tkiva kao sredstva umjetničkog izražavanja. Oni su istraživali različite gradijente života kroz stvaranje "polu-života", nove klase postojanja. Samo postojanje polu-živih bića kao dijelova složenih organizama koji se održavaju u životu izvan tijela i koji se prisiljavaju da rastu u unaprijed određene oblike dovodi u pitanje naš koncept života i toga šta život danas predstavlja. TC&A u svom radu neprestano istražuje različite odnose koje ljudska bića imaju sa drugim živim i djelimično živim sistemima. U projektu "Pig Wings", TC&A je istraživao javne reakcije na polu-život kroz ikonografiju tijela s krilima koja predstavljaju bića (himere) bilo kao dobra/andeoska (ptice), bilo kao zla/sotonska (šišmiši), kao i Pterosauruse (kulturno neopterećeni). "Extra Ear – 1/4 Scale" provocira raspravu o novim vrstama tijela, uključujući meta-tijelo i produženo tehno-naučno tijelo koje onemogućava standardizaciju i klasifikaciju i koje je povezano svuda i bilo kuda. U projektu "Extra Ear – 1/4 Scale", od razgradivih biopolimera je napravljena djelimično živa replika Stelarcovog uha u omjeru 1/4 i u njega su usađeni ljudski hondrociti. TC&A smatra da ovaj projekat promovira viziju polu-života kao tvorevine koja je isuviše suptilna da bi postala čudovište i isuviše krhka da bi predstavljala prijetnju; bezazleno, zavisno biće koje osporava trenutne kulturne percepcije života i dovodi u pitanje odnose koje gradimo sa živim sistemima. Tissue Culture & Art stoga nudi fenomenološko suočavanje sa evocirajućim objektima/subjektima i predodžbu međupovezanosti i sveprisutnog tijela koja se ne može iskusiti kroz realistične medije ili postojeći diskurs. Isti projekat, posmatran kroz Stelarcovu perspektivu, bavi se povezanošću uha sa tijelom kao mekana proteza.

Hibridnu instalaciju "glo(c)k gene" (2004) Australca Andrea Brodyka karakteriše upotreba živih materijala kao novog umjetničkog medija, korištenje procesa koji se upotrebljavaju u biotehnologiji i koji uključuju genetski inženjering kao umjetnički protokol novih medija za kritiku i umjetnosti i nauke. U skladu s tim, u središtu instalacije "glo(c)k gene" je ideja da sadašnje transgenske tehnologije omogućavaju stvaranje bilo koje žive vrste s kodiranim genetskim materijalom iz različitih izvora, uključujući neživotne "nežive" predmete. Neživo na taj način postaje ključni dio života, mijenjajući time "proživljeno iskustvo", koje se odnosi na vremensku i prolaznu predodžbu životnih formi i koncepta živoga. Predstav-

ljen kao hibrid živog/neživog, i kao naučno-fantastična i naučna činjenica, “glo(c)k gene” se postepeno raspada kroz izložbu različitom brzinom.

Što se tiče društveno-ekonomskih postulata koji definišu doba biokapitalizma u kojem sada živimo, uključujući šire ekonomske parametre kao što su efikasnost, produktivnost, potrošnja, razmjena, rad s biomaterijalima i profit, *nije iznenađujuće da doba biokapitalizma najviše definišu molekularne mješavine koje najbolje funkcionišu i na biološkom i na ekonomskom nivou*. U veoma poznatom projektu ‘Disembodied Cuisine’, već pomenuti TC&A je istražio različite aspekte stvaranja životnih formi, kao i interakciju s njima, kroz uzgoj žabljeg skeletnog mišića preko polimera, s ciljem stvaranja potencijalnog prehrambenog proizvoda. Zamisao je bila da se iz životinje može uzeti biopsija ili da se, umjesto toga, mogu koristiti ćelijske trake za uzgoj ‘bifteka’ koji ne zahtijeva žrtve.

Pored toga, biotehnologija, kao nova industrija, ima veoma važnu ulogu u odnosu na proces uspostavljanja odnosa moći u svijetu. Sve smo više svjedoci biopolitičkih borbi koje se vode u stvarnom i virtuelnom svijetu, od strane vladinih i privatnih, nacionalnih i globalnih korporacija. U središtu biopolitičkih sukoba je niz problema, od prakse i uređivanja tehnologije gena, genetskog inženjeringa, istraživanja matičnih ćelija (jedna od glavnih tema na američkim izborima 2008. godine), biopatentiranja, ljudskih prava i biomedicine, bioetike, abortusa, eutanazije, unosnih tržišnih dogovora o novim sjemenskim proizvodima (npr. sadašnja borba Monsanto i DuPonta oko različitih genetski modifikovanih sorti kukuruza kao izvora hrane, stočne hrane i etanola) i patentiranja (biotehnoške i farmaceutske kompanije otkrivaju da američki zakoni o reformi propisa o patentima favorizuju visokotehnoške kompanije).

Takođe je važno naglasiti da su biotehnologije tokom prve decenije 21. vijeka postale privlačne široj publici, te možemo primijetiti sve veći interes za DNK profiliranje, ličnu genomiku, prikupljanje biopodataka te, u posljednje vrijeme, genetsko društveno povezivanje. Jedna od posljedica toga je stvaranje genetski-zasnovanog sistema vrijednosti. S pravom možemo posumnjati da bi još jedna posljedica mogla biti razvoj privlačnih oblika neo-eugenike u 21. vijeku, te je paradoksalno što bi takav razvoj događaja mogao dovesti do stvaranja novih utopijskih zajednica.

Međutim, ovo nije nova situacija u kojoj smo se našli. Zapravo, u aprilu 1953. godine James Watson i Francis Crick su predstavili naučni rad o strukturi DNK-heliksa rekavši: “Ova struktura ima nove osobine koje su od značajnog biološkog interesa.” To je očito bila preblaga izjava i ni blizu nije istaknula pravi značaj otkrića koje je najbolje opisano u kasnijem objašnjenju koje je dao Francis Crick: “Otkrili smo tajnu života”. To je zaista tačno, jer smo posljednjih 50 godina stalno pravili prodore u čijem je središtu otkriće DNK strukture. Ovaj stav je, naravno, izazvao odgovor iz oblasti kulture kada je Gordon Rettray Taylor napisao “Biological Time Bomb”, u kojem se Kornbergovo otkriće biohemijskog preslikavanja virusnog gena smatra scenarijem sudnjeg dana. Izdavač je upozorio da biste za 10 godina mogli oženiti polu-vještačkog čovjeka ili ženu, promijeniti svoja sjećanja, doživjeti 150 godina ili odabrati spol svoje djece, ako nas naučna revolucija prije toga ne uništi.

To je bilo doba kada su umjetnost i naročito pokretna slika slijedili doba bavljenja naučnom fantastikom. Primjeri su Star Trek, Woody Allenov "Sleeper", žanr koji je kasnije nastavljen Cronenbergovim The Fly, Matrix itd.

Istorija je svjedok da su tehnološka otkrića u posljednjih nekoliko vijekova zaista odgovorna za stvaranje djelimičnog temelja za revolucije. Prirodno se postavlja pitanje revolucionarnog potencijala 21. vijeka, te da li biotehnološka otkrića imaju potencijal da postanu još jedan uzrok nove revolucije u 21. vijeku, što naglašavaju nenamjerne posljedice tehnološkog razvoja, kao što su klimatske promjene, ekološki i posljedično tome ekonomski kolaps? U mom intervjuu sa Georgeom Gessertom, jednim od pionira bioumjetnosti, on kaže: "Od 18. do 20. vijeka tehnološka otkrića su dovela do revolucija. Mislim da će u 21. vijeku promjene manje biti izazvane tehnološkim razvojem, a više njegovim nenamjernim posljedicama kao što su klimatske promjene, gubitak vrsta i ekološki kolaps. Umjetnost će imati ključnu ulogu u razvijanju razmišljenja i osjećanja koji će ukazati na održivije ekonomske i društvene sisteme". Politički teoretičar Andrew Shapiro sugerira da ako se zagrebe površina informacijske kao i biotehnološke revolucije, ono što se otkriva ispod je «revolucija kontrole», tj. ogroman prenos moći sa birokratije na pojedince i korporacije. On dalje navodi: "U neuređenoj revoluciji kontrole, slobodna tržišta i izbor potrošača postaju još dominantnije snage u društvu nego što su to sada, a u doslovno svakoj oblasti društvena uređenost popušta pred ekonomskom inicijativom. Neobuzdani konzumerizam uvećava sveprisutnost pop kulture i slobodno natjecanje za oskudne resurse. Na kraju se čak i takve društvene nematerijalne vrijednosti kao što je privatnost pretvaraju u robu".

Američki bioumjetnik Adam Zaretsky postavlja suštinsko pitanje u svom nedavnom osvrtu pod naslovom "Oocyte Aesthetics, Human Design and Mission Creep": Kako ćemo odlučiti šta vrijedi stvarati pomoći inženjeringa? Zaretsky se bavi sljedećim širim pitanjem: da li modifikacija jajica u potpomognutoj reprodukciji radi sprečavanja prenošenja mitohondrijskih bolesti ili liječenja neplodnosti uzima u obzir posljedice eventualnih pratećih «estetskih odluka» na dugoročne ekološke posljedice za koje je odgovaran čovjek? Zaretsky vjeruje u istraživanje čitavog spektra programiranog tijela i želi da intervencije prilikom modifikacije naslijeđenih gena napreduju od promocije zdravlja ka stvaranju cijelog niza «estetskih» genskih izražavanja u kolažu višestrukih genomskih paleta.

Analizirajući današnju vezu između umjetnosti i konzumerizma, američki umjetnik George Gessert (u mom intervjuu sa njim) kaže: "Danas su većina vrsta transgresija, tehnoloških inovacija, provokacija itd, samo umjetnost koja ide u korak sa potrošačkom kulturom".

Američki filozof Eugene Thacker smatra da trijumvirat kodiranja, ponovnog kodiranja i dekodiranja danas predstavlja glavne aktivnosti biotehnologije. On ističe istovremene predodžbe o biološkom vlasništvu kao imovini i kao informacijama, jer ima osobine materijalnosti i nematerijalnosti i jer postoji kao prenošenje života koje se prebacuje iz tijela u tijelo, iz tijela u kod i iz koda u tijelo. Ova trojna podjela je takođe i političko-ekonomska podjela. U određenom smislu, kodiranje je sinonim za produkciju, jer je upravo zahvaljujući procesu kodiranja biotehnološka

industrija u stanju da stiče profit (kao intelektualna imovina, kao vlasnička baza podataka ili softver). Ponovno kodiranje je sinonim za distribuciju (i srodni termin stavljanje u opticaj), jer se prakse bioinformatike, upravljanja bazama podataka i kompjuterskog umrežavanja temelje na mogućnosti široke distribucije i opticaja bioloških informacija. Konačno, dekodiranje je sinonim za konzumaciju jer se, barem u medicinskom smislu, biološke informacije koriste, konzumiraju ili ugrađuju u tijelo upravo kao konačan proizvod ili ponovna materijalizacija biologije (u *The Global Genome: Biotechnology, Politics, and Culture*).

U poznatom transgenskom radu "Genesis" iz 1999. godine, brazilski umjetnik s adresom u Chicagu, Eduardo Kac, upotrebljava principe kodiranja, ponovnog kodiranja i dekodiranja koristeći prirodni jezik, DNK kodiranje, te binarnu logiku. On prvo stvara umjetni 'umjetnički' gen prevodenjem rečenice iz biblijske knjige Postanka u morzeovu azbuku, te konvertovanjem morzeove azbuke u osnovne DNK parove prema principu konverzije posebno razvijenim za ovaj rad. Rečenica glasi: "Neka čovjek ima vlast nad ribama mora, nad nebeskim pticama, te nad svakim živim bićem koje se kreće zemljom." Ovu sekvencu mijenja publika koja tokom cijele izložbe pali i gasi UV svjetlo. Na kraju predstave se izmijenjena biblijska rečenica dekodira i ponovo čita na engleskom jeziku, nudeći uvid u proces transgenske među-bakterijske komunikacije.

Eugene Thacker takođe izokreće "predodžbu Timothyja Learyja da su kompjuteri lijekovi 90-ih", te kaže da su "za biotehnošku industriju lijekovi kompjuteri 21. vijeka". Ovo je značajan pomak u paradigmi. Na pitanje da konkretnije definiše ovu promijenjenu vezu između nauke (npr. biologije)/kulture i informatike, Eugene Thacker kaže: "Ideja je bila da biotehnošku industriju najviše pokreću napredne kompjuterske tehnologije, koje se dobrim dijelom koriste u pravljenju novih lijekova, koji se onda oblikuju i testiraju, a zatim puštaju na tržište i na kraju završe u živom tijelu pacijenta. Dakle, nešto što počinje kao informatično i kompjutersko završava u živom tijelu, čime interveniše u tom živom tijelu ili ga mijenja. Prema tome, informacije postaju 'životnije', a živa tijela postaju informatičnija..." Eugene Thacker zatim nastavlja: "Rasprave o naukama o životu (uključujući bioumjetnost) neodvojive su od političkih tema." On kao zanimljiv novi pravac vidi ona područja koja prelaze izvan nauka o životu u užem smislu u susjedne oblasti, kao što su ekologija, atmosfenske nauke, klimatologija, geologija itd.

Duboke tehnološke promjene pred nama, koje se odražavaju u radovima umjetnika, zasigurno će rezultirati značajnim promjenama u političkim, društvenim i ekonomskim sistemima. Mi se, međutim, nalazimo u drugačijoj situaciji od one koju je predvidio Foucault, jer biopolitika danas počinje da uviđa da bi biotehnologija mogla omogućiti daljnu emancipaciju ljudskog bića u smislu svijesti o vlastitom genetskom sastavu i svim njegovim manama i vrlinama. Stalni napredak u biotehnologiji, nanotehnologiji i 3D štampanju izvjesno označava pomak u ravnoteži moći u korist društva koje može odabrati i stvoriti poželjne životne oblike. Prisutni su svi elementi koji su potrebni za kritičnost. Ipak, ne smijemo zaboraviti da neki od ključnih biotehnoških umjetnika, uključujući brazilskog umjetnika iz Chicaga Eduarda Kaca, koji je i sam jedan od glavnih protagonista biotehnoške

umjetnosti, pate od posmatranja biotehnologije kroz pozitivističke naočare, što suštinski doprinosi nekritičkom prihvatanju i formiranju biopolitičkog aparata. I *Alba* i *Genesis* (najpoznatiji radovi Eduarda Kaca) poslužili su kao biotehnološki preokret u oblasti umjetnosti, te generalno u kulturi. Takođe su doprinijeli ‘cimentiranju’ biopolitičkog aparata u umjetnosti i kulturi, kao još jedne oblasti ljudske aktivnosti, uz biomedicinu, poljoprivredu, biopatentiranje, ljudska prava, bioetiku, nauku i tehnologiju – u teoriji, praksi i propisima.

Možda je umjetnički svijet sklon razmišljanju u ovom smislu, jer se većina ovih umjetničkih djela smatra kreacijama umjetnika vizionara koji koriste biotehnologiju u svrhu stvaranja avangardnih umjetničkih djela. Kritičari su blaženo nesvjesni usluge koju ova umjetnička djela čine propagiranju biotehnologije, istovremeno uspostavljajući biopolitički aparat u oblasti umjetnosti i kulture. (Zanimljivo je da je Louis Bec, jedan od bliskih saradnika Viléma Flussera, odigrao značajnu ulogu u stvaranju *Albe*.)

S druge strane, sam Kac, u pokušaju da ublaži eventualnu kritiku, navodi da je “tehnološka kritika jedna od najvažnijih dužnosti savremenih umjetnika.” Iako dalje kaže da smatra da se tehnologija ne smije napustiti u umjetnosti i da je dužnost umjetnika da postavlja pitanja o savremenom društvu kroz korištenje novih medija, nikada nije izričito kritičan prema biotehnologijama, već umjesto toga sugerše “transgensku umjetnost” – umjetničko prisvajanje tehnologije genetskog inženjeringa radi prenošenja prirodnih ili umjetnih gena u organizam radi stvaranja novih i jedinstvenih živih bića – kao svoj lični doprinos savremenoj umjetnosti. Kac daje doprinos raspravi kazavši da “umjetnici mogu ponuditi važne alternative polarizovanoj debati” o genetskom inženjeringu, stavljajući “dvosmislenost i suptilnost” na mjesto polariteta. Jezik koji on koristi je u osnovi modernistički, a taktika koju upotrebljava je ponekad senzacionalistička, kao u slučaju *Albe* – poznate i kao *The GFP Transgenic Bunny*. Svjetski poznata *Alba* je albino zec čije cijelo tijelo pod fluorescentnim svjetlom svijetli zelenom bojom, a stvorio ga je Institut INRA u Francuskoj, kroz saradnju Eduarda Kaca, Louisa Beca, Louis-Marie Houdebine i Patricka Pruneta. Postojala je očigledna podjela poslova, pri čemu je Kac bio zadužen za konceptualno razmišljanje o stvaranju svijetlećeg zeca, dok je naučni tim izvršio tehnički dio projekta. Društvena strana projekta je takođe bila važna, jer je Kac namjeravao da zec živi sa njegovom porodicom u Chicagu i bio je obavezan da se angažuje u kampanji kako bi laboratorija pustila *Albu* da se pridruži porodici. Steve Tomasula objašnjava karakterističan stav u ‘Genetic Art and the Aesthetics of Biology’³. On smatra *Albu*, prvog sisara koji je genetski izmijenjen u stvaranju umjetničkog djela, dijelom izvedenog društvenog događaja po imenu GFP Bunny. On kaže: “U njemu su Kac i zec trebali da žive zajedno u lažnoj dnevnoj sobi unutar Grenier à Sel u Avignonu, u Francuskoj, a zatim sa Kacovom pravom porodicom u njegovom pravom domu u Chicagu. Ono što se umjesto toga desilo je da je *Albu* zaplijenila istraživačka laboratorija u kojoj su radili Kacovi saradnici biolozi, Institut National de la Recherche Agronomique, a glavni biolog je ukoren. Javna deba-

³ *Leonardo*, svezak 35, broj 2, april 2002, str. 137-144. The MIT Press.

ta koju se Kac nadao potaknuti jeste uslijedila, ali sa pojedinim francuskim i njemačkim novinarima koji su izjednačili Albinu pljenidbu sa cenzurom umjetnosti, te drugima koji su okarakterisali Albu kao djelo dekadentne umjetnosti.⁴ Nekoliko godina kasnije, 2003. godine, nevezano za projekat Eduarda Kaca, na sjevernoameričkom tržištu je promovirana riba 'GloFish'. Zbog odluke laboratorije INRA, *Alba* nikada nije stekla status prvog biotehnološkog ljubimca, te je ta čast pripala ribi GloFish, koja je zapravo posebno uzgojena za otkrivanje zagađivača vode i koja, zahvaljujući dodatku prirodnog biosvjetlucavog gena, svijetli crveno pod crnim svjetlom. Kac ističe da "možemo stvarati umjetnost u kojoj je odnos između publike i djela odnos dva subjekta, a ne odnos subjekta i objekta. Gdje su granice živog umjetničkog djela? Da li je sve to umjetnost, ili samo pojedine odlike, kao što su cvjetovi ili fluorescencija? Kakve vrste interakcije su moguće sa živim umjetničkim djelima?" Javljuju se brojna pitanja u vezi ovih djela, naprimjer da li se *Alba* i dalje može smatrati umjetničkim djelom nakon što umre? Sa stanovišta biotehnološke umjetnosti, čini se značajnim definisati odgovornosti umjetnika, dušebrižnika, kolekcionara i šire publike u odnosu na živa umjetnička djela. Eduardo Kac dodatno postavlja pitanje u kojim okolnostima, ako su uopšte i moguća, smrt i patnja mogu postati vidovi umjetnosti.

Ova nova kultura programiranja tijela i sebe samih direktno nudi oblik subjektiviteta koji se može kodirati. Ova situacija podržava Foucaultovu tezu pojašnjavanjem metoda upravljanja populacijom kroz kontrolu tijela i uma. Jasno ukazuje na ulogu naučnih centara s državnom ili privatnom podrškom koji klasifikuju biološke resurse, te na zakone o patentiranju koji služe da bi ih isključili iz javne sfere, prepuštajući bioindustriji kontrolu nad proizvodnjom i ponudom farmaceutskih i drugih roba, a time i kontrolu nad društveno-ekonomskim odnosima u biotehnološkom dobu.

Eksperimentisanje kanadskog umjetnika i zubara Davida Khanga s biomaterijalima ga dovodi do "Beautox Me", gdje radi sa glumcima čija se lica koriste kao platno za kozmetičku/umjetničku intervenciju putem injekcija botokska u lice. Njihova lica se mijenjaju dok poziraju za snimke <prije> i <kasnije> i dok recituju veoma afektivan tekst. Dva kanala su sinhronizovana da bi se naglasili različiti vizuelni migovi koje proizvodi paraliza mišića uzrokovana botoksom.

Foucault, u djelu "Treba braniti društvo", uvodi ideju biopolitike populacije, koja se odnosi na ulogu koju aparat preuzima u odnosu na rast populacije i industrijalizaciju. Stopa nataliteta i životni vijek su među ključnim parametrima koji se pomoću nje mogu uređivati. Osnovna ideja je da se u doba ubrzane industrijalizacije tijela ne mogu kontrolisati pojedinačno, već ih je potrebno kontrolisati kao masu, jer populacija predstavlja novi oblik tijela, koje je potrebno za kontinuitet države. Kada god se natalitet nađe u opasnosti, država se, putem biopolitičkog aparata, po-

---

⁴ Ovakav diskurs se ponavlja u tekstovima Carol Becker "GFP Bunny" (Art Journal, jesen 2000), Carrie Dierk "Glowing Bunny Sparks International controversy" (Biology News, 12.10.2000), Garetha Cooka "Cross hare: hop and glow" (Boston Globe, 17.09.2000), Libby Copeland "It's Not Easy Being Green" (Washington Post, 18.10.2000), itd.

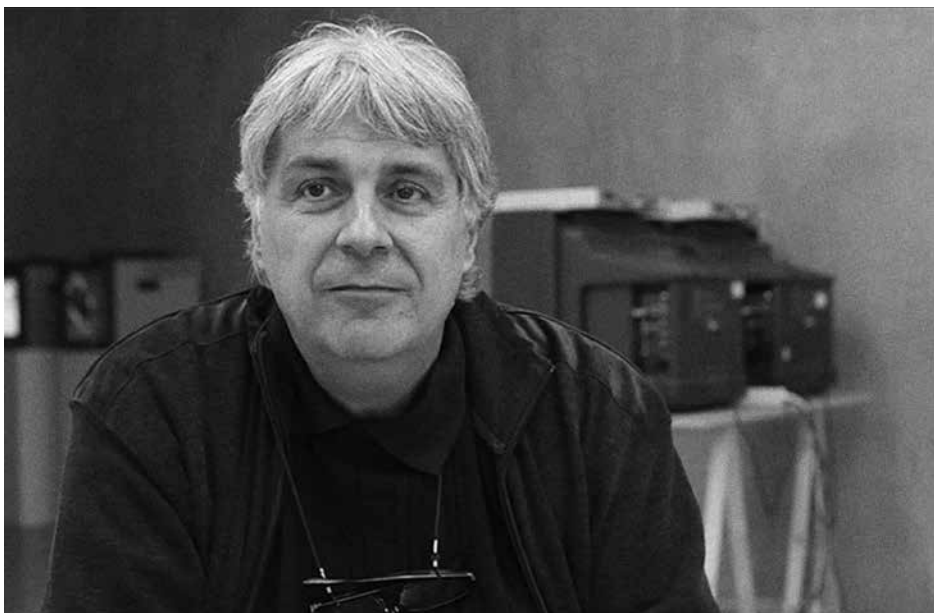
brine da interveniše korektivnim mehanizmima. Foucault smatra da se pitanja ove vrste tretiraju kao politički problemi, čiji rezultat su mnogobrojni različiti nivoi intervencije od strane vlasti, kao što je poticanje ili obeshrabrivanje nataliteta na različite načine u različitim populacijama. Brojni slučajevi širom svijeta podržavaju Foucaultovu tezu. Primjeri slučajeva koji bi se mogli istražiti u Sjedinjenim Američkim Državama bi bili bijeli građani srednje klase u poređenju s Portorikancima, mentalno bolesnim i osobama s invaliditetom. Među ovim različitim populacijama, prilično su očigledni različiti standardi u politici institucionalizovane njege i zdravstvenog osiguranja. Pored toga, različitim populacijama (grupama) su na raspolaganju različiti izbori, pri čemu se Portorikankama nameće kontrola rađanja i promovira se sterilizacija, dok se za bijele majke srednje klase u SAD-u propagira prenatalna njega. U djelu "Treba braniti društvo", biopolitika se po definiciji bavi populacijom kao problemom moći, biologije i politike. Biopolitika populacije se tu tretira kroz područje politike, uokvirene standardima i propisima, te nivoima na kojima vlast interveniše u uređivanju tijela populacije kao cjeline, čime preuzima moć uređivanja intervenišući i u odnosu na životni vijek i na natalitet.

Biotehnoška umjetnost i biokultura egzistiraju u složenoj mreži, koja uključuje etičke standarde (etički kodeks i kodeks ponašanja), posredovanje koje pružaju naučne laboratorije, uspostavljanje budućih strateških i taktičkih mogućnosti za biotehnoške umjetnike, ulogu koju za biotehnoške umjetnike ima umrežavanje, načine na koje posrednici (tehničke i naučne laboratorije) utiču na umjetnost, odgonetanje tekture stvarnosti u današnjem svijetu, te istraživanje, kroz niz analiza slučajeva, razvoja nove teoretske pozicije s koje bismo mogli bolje analizirati procese u biotehnoškoj umjetnosti prihvatanjem različitih metodologija i praksi, bile one na konceptualnom nivou, na nivou realizacije projekta ili postupaka koje koriste. Bavljenje biotehnoškom umjetnošću je veoma složeno, jer podstiče oduševljenje za promijenjenu ulogu umjetnosti u 21. vijeku i otvara pitanja koja se tiču kreativnosti, estetike, etike, biopolitike i opšteg usmjeravanja pažnje našeg društva na nauku i tehnologiju, kao i odgonetanja tekture stvarnosti u današnjem svijetu. Izlaganjem vizuelnih i materijalnih strana biotehnoške umjetnosti u galeriji, naučna laboratorija postaje podjednako važna, jednako kao i angažovanje javnosti u savremenoj biotehnologiji. Međutim, s obzirom na to da su umjetnici i naučnici stekli obrazovanje ili iz prirodnih ili iz društvenih nauka, ovaj zadatak je veoma otežan, jer se u analizi treba baviti suštinom, izvedbom i pozadinom naučnih postupaka, umjetničkim djelom i njegovim estetskim kvalitetima, složenim odnosom nauke i kulture, te društvenim i političkim kontekstom umjetnosti i biotehnologije. Ova složenost se dodatno pojačava jer treba uzeti u obzir da se umjetnici bave veoma raznolikim temama, kao što su politika biotehnoške discipline, etičke implikacije genetskog inženjeringa, staništa životinja, odnos između etike i biotehnologije itd. Sve smo svjesniji da širenje staništa ljudi vodi do sužavanja staništa životinja, te da se kao posljedica toga gube mnoge životinjske vrste. Njujorčanin Brandon Ballengée je proveo mnogo godina u ponovnom kreiranju vjerovatno izumrle afičke žabe. Brandon Ballengee u svom djelu *Species Reclamation via a Non-Linear Genetic Timeline* pokušava da rekreira vrstu afričke žabe *Hymenochirus*

curtipes. Ballengeeove instalacije obuhvataju dokumentaciju o projektu kreiranja, kao i žive žabe koje ukazuju na našu ulogu u izumiranju *H. curtipesa*. Ovo djelo je i kritika opažene sposobnosti nauke da spašava, jer je umjetnik itekako svjestan da ponovo kreirana vrsta nema dodira sa divljinom, te da stoga nije u stanju da se suoči sa našom klimom koja se mijenja. Pa ipak Ballengee pokušava da rekonstruiše iščezlu vrstu. U tome nije sam. Vraćanje izumrlih vrsta u život je postalo poštapalica u mnogim krugovima. Australijski naučnik Archer je oživio dvije vrste australijskih žaba, “*Rheobatrachus vitellinus*” i “*Rheobatrachus silus*”, koje su iščezle 80-ih godina prošlog vijeka. Nažalost, i oživjeli primjerci su takođe iščezli. Tim španskih i francuskih naučnika je izumrlag “*bucarda*” (pirinejskog kozoroga) vratio u život na nekoliko minuta, prije nego što je umro. Tehnike kloniranja djeluju obećavajuće za povratak dlakavog mamuta, tilacina, goluba selca itd. Veliku ulogu u tome imaju bioetičari i zagovornici očuvanja prirodnih bogatstava. Dužni smo da postavimo pitanje da li postoji bilo kakva razlika kada naučnik oživi izgublenu vrstu i kada to učini umjetnik (koji je takođe naučnik)? Čini se da u potonjem slučaju životinja nije samo objekat testiranja, već je i estetski objekat. Javlja se i pitanje himere.

Diskursi o bioetici se stalno razvijaju, a postali su značajni i za razvoj oblasti bioumjetnosti i biokulture. Teoretičari i umjetnici su zaista shvatili kulturni i estetski značaj biotehnologije. Tekući i raniji događaji u razvoju biotehnologije ukazuju na velike promjene kroz koje prolazimo kao društvo i kao pojedinci. Doista, biotehnologija, a naročito rad sa DNK, omogućava nam da mijenjamo nasljedne osobine. Ova mogućnost je još više napredovala u bioinformatici i nanotehnologiji, gdje možemo ponovo graditi na nivou atoma, čime oblikujemo biološke oblike života. Takođe smo razmršili kodove života mapiranjem na hiljade gena koji sačinjavaju ljudski genom, zbog čega smo u stanju da vršimo genetski inženjering nad embrionima i da generalno mijenjamo ljudsku vrstu. Da bi se stvari dodatno zakomplikovale, britanski fizičar Stephen Hawking je ustvrdio da se kompjuterski virusi trebaju smatrati oblicima života jer ispunjavaju sve standardne definicije života.

Sposobnost kodiranja života u obliku simbola, te sposobnost tumačenja tih simbola, promijenili su samu predodžbu onoga što shvatamo kao život. Neki se nadaju da ćemo na kraju ovog procesa moći u potpunosti stvoriti život i odbaciti smrt. Američka umjetnica Natasha Vita More je zaista zaokupljena budućim poboljšanjima ljudi. Ona je najpoznatija po svom radu “*Primo Posthuman*” i po njegovoj iteraciji “*Platform Diverse Body*”, kao i po “*Substrate Autonomous Person*” – kognitivnim umrežavanjem za učitavanje uma i za njegov prenos preko različitih platformi. Ona čvrsto vjeruje da će bioumjetnost intenzivno učestvovati u radikalnom produženju života u godinama koje dolaze, te da će međusobni odnosi umjetnika i naučnika dovesti do značajnih prodora u oblasti produženja života.

Miško Šuvaković

Diskontinuiteti de-reontologizacije bioetike u savremenoj umetničkoj praksi - slučaj Zorana Todorovića

De re : Neko X je takvo da je ono nužno A

Savremena umetnost¹ se suštinski izmenila u odnosu na dugu, zaista dugu, tradiciju ontologizacije *zapadnog mimezisa*. Ideologije mimezisa su zasnovane na uverenjima da jedno umetničko delo postoji tako što *verno* ili *neverno* odslikava spoljašnji čulni svet - najčešće vizuelnu ili audiovizuelnu pojavnost sveta ili oblika života. Napuštanje mimezisa u umetnostima 20. veka vodilo je od čulne predstave da je neko *X* takvo da zastupa, predstavlja ili odslikava neko postojeće *A u svetu*, ka situaciji da neko *X* jeste nužno *A sveta* koje se modifikuje ili premešta u kontinuumu sveta radi postignuća diskontinuiteta koji mora suočiti gledaoca sa čulnim,

¹ Boris Groys, "Art in the Age of Biopolitics - From Artwork to Art Documentnation" objavljeno u *Art Power*, The MIT Press, Cambridge MA, 2008, str. 53-65 i Sophie Berrebi, "Documentnary and the Dialectical Documentnation in Contemporary Art", u Margriet Schavemaker, Mischa Rakier (eds), *Right About Now - Art & Theory since the 1990s - The Body / Interactivity / Engagement / Documentary Strategies / Money / Curating*, Valiz, Amsterdam, 2007, str. 108-115.

bihevorlinalnim, etičkim ili političkim paradoksima ili antagonizmima koje pokreće A, koje je stvarni oblik života.

Reč je o *de-reontologizaciji* umetnosti koja postaje postmedijska i performativna time što više nije vezana za koherentne umetničke medije prikazivanja ili izražavanja onog što je izvan umetnosti. Umetnost se ukazuje kao formacija, format ili dispozitiv unutar stvarnog sveta i stvarnih oblika života, makar kasnijim produkcijskim ili postprodukcijским procedurama bila uvedena u komunikacione kanale sveta umetnosti (galerija, muzej, arhiv, projekciona sala). Savremenom umetnošću se postižu atrakcije, afekti ili simptomski učinci delovanjem u konstelacijama svakodnevnih ili izuzetnih događaja ljudskog individualnog ili kolektivnog života. Postmedijski karakter savremene umetnosti je suštinski povezan sa situacijom napuštanja “logike” prikazivanja u ime “taktičkog” rada sa dispozitivima stvarnosti kao postmedijskim entitetima savremene umetnosti. Govori se o biotaktikama, taktičkim medijima, taktičkoj performativnosti ili taktičkoj bihevorlinalnosti. Zato, savremena umetnička dela ne podležu *logici* odslikavanja (*de dicto*: govoriti o onome što je predstavljeno i prikazano), već su taktika izvođenja, aproprijacije ili intervencije u svetu i stvarnim oblicima života (*de re*: govoriti o onome što je prisutno kao objekt, situacija ili događaj u svetu).

Izvesne postmedijske umetničke prakse se orijentišu oko formacija, formata i dispozitiva stvarnih oblika života - stupaju na polje rada sa “oblicima života” u njihovim suočavanjima sa etičkim normativima ili političkim strukturama istorijskih i geografskih društava i kultura. Umetnost, danas, nije politička ili etička po svom sadržaju ili odnosu sadržaja i forme unutar umetničkog dela, već po instrumentalnim funkcijama izvođenja događaja koji može biti i *poremećaj* u političkim ili etičkim potencijalnostima savremenog društva, kulture i umetnosti. Gotovo na istovetan način se tretiraju umetnošću posredovani prizori genocidnog užasa (u delima Alfredo Jaara,² *August 1, 1994: Newsweek magazine dedicates its first cover to Rwanda*) ili odložene emocionalnosti kao potencijalne *estetizacije užasa* u radu sa ljudskom kosom Zorana Todorovića (*Warm*, 2009.) Doslovnost, poremećenost ili pocepanost upotrebljenih mehanizama pokretanja (atrakcije, afektiranja) individualne i kolektivne imaginacije postala je postmedij umetničkog delovanja.

Upotreba konceptata “život” i “forma života” duguje analizama i raspravama razlika, antagonizama i kontradikcije između neprikazivog-nemog prisustva žive materije u prirodi, neprikazivog-nemog i nekonceptualizovanog života prirode i u potpunosti konceptualizovanog, prikazivog i izrecivog života društva tj. kulture i umetnosti. Priroda kao da ne postoji izvan opsega kulture. A kultura i društvo kao da bivaju dovedeni u pitanje nesimbolizovanim potencijalima materije prirode u središtu kulture (telu, telima, organizmima, biološkom materijalu, medicinskoj proizvodnji itd).

---

² Jacques Rancière, “Theater of Images”, objavljeno u Alfredo Jaar, *La Politique des Images*, JRP Ringier, Zurich, 2012, 71-80.

Biopolitičko³ i bioetičko⁴ mišljenje, u najširem smislu pojma, započinje kao kritika društvenih mehanizama rada sa ili rada na živoj materiji od medicine i bioinženjeringa do društvenih tehnologija artikulacije individualnog i kolektivnog ljudskog života u institucijama društva i kulture. Život se identifikuje ukazivanjem da postoji *nešto* izvan društvenog i kulturalnog teksta kao referent, kao rascep, kao ono što ispada ili kao ono što se ukazuje kao postajanje, odnosno, kao ono što jeste predmet, situacija ili događaj orijentisan ka ljudskom proizvodnom radu ograničenom materijalnošću, simboličkim potencijalima i uzrokovanim imaginacijama. Postoji *nešto* što je istovremeno divlje, moćno i imanentno, a opet krhko, ranjivo i veoma ograničenog trajanja – reč je, svakako, o životu bakterije, ćelije, platana, žitarice, leptira, slona ili čoveka u svetu koji je reontologiziran u odnosu na ontologiju imanentne prirode njihovim postojanjem i delovanjem. Na jednom mestu kod Gillesa Deleuzea se definiše život sledećim rečima:

Reći ćemo o čistoj imanenciji da je ŽIVOT, i ništa drugo. Nije to imanencija života, već ono što je imanentno nije ništa drugo do život. Život je imanencija imanencije, apsolutna imanencija: to je potpuna moć, potpuno blaženstvo.⁵

S druge strane, po Giorgiu Agambenu *stari Grci* nisu posedovali jedinstven termin koji bi izražavao ono što mi podrazumijevamo rečju *život*.⁶ Oni su koristili dva termina, semantički i morfološki različita: *zoé*, koji je označavao samu činjenicu zajedničkog življenja svih živih bića (životinje, ljudi ili bogovi) i *bios*, koji je označavao formu ili osobit način življenja pojedinca ili grupe. U savremenim jezicima, u kojim je ova razlika polako nestala iz leksike, tamo gde je sačuvana, u izrazima poput *biologija* i *zoologija*, ona više ne označava nikakvu bitnu razliku. Jedan jedini termin – “život” – upotrebljava se tako što njegova nejasnost raste proporcionalno sakralizaciji njegovog referenta. “Živi” označava puku zajedničku pretpostavku koju je gotovo uvek moguće izolovati u bilo kojoj od brojnih formi života. Terminom *forma života* podrazumeva se, međutim, život koji nikada ne može biti odvojen od svoje forme, život u kojem je nemoguće izolovati nešto poput *pukog* ili *golog* života. Na ovom mestu se fundamentalno razlikuju teoretizacije “života” konstituisane u studijama kulture i filozofske interpretacije života provocirane u biopolitičkoj filozofiji. U studijama kulture se postulira post-poststrukturalistička teza da nema *golog života*, već da je reč uvek o tekstualnim *agentima* zastupanjima i prikazivanja unutar zatvorenih sistema kulture. Život se pokazuje kao tekst ili “ne-goli život”. U filozofiji biopolitike se postavlja teza o analitičko-kritičkom razdvajanju “prirod-

³ Michael Foucault, *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France 1978-1979*, Palgrave Macmillan, London, 2008.

⁴ Bonnie Steinbock (ed), *The Oxford Handbook of Bioethics*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

⁵ Gilles Deleuze, “Immanence: A Life”, u *Pure Immanence / Essays on A Life*, New York: Zone Books, 2001, 27.

⁶ Giorgio Agamben, “Form-of-Life”, u Paolo Virno, Michael Hardt (eds), *Radical Thought in Italy – A Potential Politics*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996, 151-152.

nog” od “ljudskog” a to znači intelektualnog i političkog života.⁷ Život se pokazuje kao događaj koji izaziva promenljive posledice u svetu, koji nastanjuju i konceptualizuju upravo živi ljudi sa svojim kulturalnim memorijama, aktuelizacijama i fikcionalizacijama budućnosti.

S treće strane, sa stanovišta filozofije biologije, forma života nije samo sam događaj života, već je forma života istovremeno događaj i diskurs koji ima svoju istoriju koja se projektuje na događaj života u konstruisanju i izvođenju konkretnog i apstraktnog znanja o životu. Tada je život – za nauku koja se zove biologija – heterogeni skup u koji se uključuje: lingvističko i nelingvističko, odnosno, u koji se uključuju neintencionalni događaji žive materije, diskursi o živoj materiji. Koncept života je određen životom kao takvim tj. životom kao spoljašnjom referencom diskursa. Ali, koncept života je i apstraktno znanje o životu. Koncept života je, takođe, institucionalna klasifikacija i podela znanja o životu ili nadzoru/kontroli života. Život je filozofska propozicija i zakonska odredba. Forma života, ima, konkretnu stratešku funkciju koja je smešta u singularni ljudski odnos, sa svim kontradikcijama i konfliktima koje ljudski odnos kao takav ima. Biologija je, zato, određena preseccima odnosa moći i znanja u složenom procesu ljudskog otuđenja, a to znači usred protivurečnosti da čovek mora da postane mašina da bi u sebi mogao da proizvede čoveka. Pitanje otuđenja nije, zato, pitanje gubitka prvobitne prirodnosti kako *veruje* velika Zapadna filozofija (Heidegger, Marx), već upravo suprotno: otuđenje je uslov *genealogije* koja pokazuje puteve čoveka i čovečanstva od netransparentnosti životinjskog sveta bez ljudi do sveta ljudi danas. Tek proizvedeni čovek koji kao da napušta svoje “zoe” (biološko postojanje) je taj koji konstruiše koncept života kao apstraktno znanje u odnosu na divlje, moćno i imanentno, a opet krhko, ranjivo i veoma ograničeno trajanje organizma. Kretanje između zoe i bios, odnosno, između biosa koji čini mogućim zoe kao znanje u polju moći je suštinska odrednica svake “forme života” vezane za ljudsko postojanje.

Živa umetnost je, zato, efekat izvođenja ili spektakularizacija odnosa između formi života u savremenim umetničkim praksama. Na primer, po Yves Michaudu:

Ovde je reč o novom polju činova i rada kojima se upošljavaju materijali i procesi života.⁸

Odnosi života i umetnosti temelje se na stavu da se forme života mogu spektakularizovati - učiniti vidljivim - kao kvalitativno nove pojave u umetnosti i kulturi. Analiza odnosa umetnosti i života vodi ka modusima spektakularizacije, života umetnošću. Pri tome, *forme života* postaju neka vrsta postmedija u umetničkom delovanju. Forme života su taktički mediji istraživanja polja vidljivosti samih tih formi života.

Sa stanovišta politike postavlja se pitanje o institucionalnim odnosima i porjecima u kojima se materijali i procesi života uvode u prakse ostvarivanja društve-

⁷ Michel Foucault, “The Birth of Biopolitics”, objavljeno u Paul Rabinow (ed.), *Michel Foucault: Ethics – Subjectivity and Truth*, London: Penguin Books, 1997, 73-79.

⁸ Yves Michaud, “Art and Biotechnology”, objavljeno u Eduardo Kac (ed), *Signs of Life – Bio Art and Beyond*, Cambridge MA: The MIT Press, 2007, 387.

nog upravljanja (*policy*) i ostvarivanja funkcija društvene moći (*governmentality*). Umetničke prakse usmerene na kritiku, subverziju ili simptomsku problematizaciju bio-političkog upravljanja i ostvarivanja oblika života ulaze u performativne i postmedijske produkcije koje pokazuju kako društvena moć posredstvom politike utiče na postavljanje (*ge-stell*) dominantnih oblika života u rasponu od borbe za preživljavanje, održavanje higijene i zdravlja do organizovanja same lokalne ili globalne društvenosti. Umetničke prakse usmerene na kritiku, subverziju ili simptomsku problematizaciju bioetičkog diskursa unutar jednog društva pokazuju kako ceo sistem političkog, naučnog ili kulturalnog oblikovanja i spektakularizacije života biva normiran definisanjem elementarnih ili složenih prava na ostvarivanje, davanje, održavanje ili oduzimanje života. Bioetički diskurs se tiče onog bitnog pitanja “Ko ima pravo na život?” ili “Ko raspolaže pravom na život?”, koje često biva preformulisano u pitanje “Ko ide *pravo* na život?” Ići ili ne ići *pravo* na život je bitno pragmatično pitanje svake bioetike.

Za savremene umetničke prakse bitna su tri taktička pristupa: 1) kritički, 2) subverzivni i 3) simptomski.

Kritički taktički pristup je usmeren ka konceptualnom ili diskurzivnom osporavanju bio-političke i bioetičke dominantne paradigme unutar jednog društva. Reč je o iznošenju konceptualnog stava (propozicionog stava) u verbalnom ili pokaznom postmedijskom smislu. Na primer, grupa General Idea – dva člana ove grupe su umrla od AIDS-a – nizom projekata je tretirala atmosferu koja je pratila pojavu AIDS-a. Pojava AIDS-a nije bila samo pojava nove bolesti, već pojava kompleksa bolesti koji je imao društvene i političke efekte, pre svega, u SAD.⁹ Povezivanje homofobičnih kampanji u drugoj polovini osamdesetih i tokom devedesetih godina, pretvorilo je pitanje epidemije i medicinske intervencije u političko pitanje identifikovanja rodni identiteta kao podobnih i nepodobnih. Kulturalna klima oko AIDS-a je pokazala kako se zdravstvene politike pretvaraju u društvene politike. U takvom kontekstu grupa General Idea je pokrenula niz projekata (*The Imagevirus Series* 1989-91, *Blue /Cobalt/ Placebo* 1991, *Pharmacopia* 1992, *Infections*, 1994). Ovim projektima su se suočavali doživljaj i razumevanje individualnog ili kolektivnog odnosa sa AIDS-om u postmodernom zapadnom društvu.

Subverzivni taktički pristup je usmeren ka aktivističkom tj. performativnom provociranju, uznemiravanju ili, čak, razaranju singularnih pojavnosti biopolitičkih i bio-etičkih dispozitiva kao realizacija dominantne paradigme organizacije oblika života unutar jednog društva. Karakteristične su aktivističke produkcije grupe Critical Art Ensemble¹⁰ (*Flesh Machine*, 1997-98). Politizacija genetike posredstvom genetičke umetnosti i kulturalnog aktivizma je uspostavljena kao praksa kritičke analize, a često i subverzije, genetike kao nauke i genetike kao tehnološkog inženjeringa u funkciji biomoći i neoliberalnog totalizujućeg tržišta. Nije više

⁹ Douglas Crimp, *AIDS: Cultural Analysis, Cultural Activism*, Cambridge MA: The MIT Press, 1988.

¹⁰ Critical Art Ensemble, “Introduction / Contestational Biology”, u *The Molecular Invasion*, New York: Autonomedia, 2002, 3-4; kao i: Critical Art Ensemble, *Disturbances*, Four Corner Books, London, 2012.

bilo pitanje samo o fascinacijama mogućnostima inetrvenisanja u polju primarnih formi života, već i o radu sa politizacijama konteksta genetike kao nauke, genetike kao tehnologije i genetike kao umetnosti. Pitanja koja se, danas, postavljaju unutar genetičke umetnosti ne odnose se samo na stvaranje nove ili modifikovane *forme života*, već i na preispitivanje statusa i funkcija genetike u odnosu na polje društvenosti: umetnički rad sa platformama, protokolima i procedurama tj. institucionalnim potencijalnostima i granicama medicinske genetike, zatim, sa genetičkim tržištem koje je određeno komercijalizacijom genetičkog inženjeringa na globalnom tržištu. Genetički inženjering ili genetička tehnologija se, zato, tretiraju kao umetnički postmedij ili taktički mediji kojima se realizuju koncepti i projekti o doslovnom radu sa formama života. Spektakularizacija politizacije “genetičkog inženjeringa” pokazuje njegove konstrukte i kontrolne sisteme kao instrumente savremenog izvođenja društvene hipertehnologizirane tržišne realnosti tj. savremene ideologije o kontroli života u globalnim proizvodno-tržišnim sistemima.

Simptomski taktički pristup je konstrukcija singularnog performativa ili dispozitiva kojima se u konkretni represivni društveni poredak biomoći ili konformističku bioetiku unosi poremećaj koji gledaoca umetničkog dela pretvara u saučesnika koji gubi sigurnost u kriterijume normalnosti, običajnosti, navika, te važećih javnih ili prećutnih političkih i etičkih pravila. Umetnik koji postavlja sebe ili svoje delo kao simptom obraća se konzistentnom “velikom Drugom” (politici vlade i ministarstva zdravlja, medicinskoj i farmaceutskoj industriji, pravnom ili kaznenom sistemu) koji će mu retrospektivno dodeliti određeno značenje i ulogu u individualnoj i društvenoj organizaciji svakodnevne stvarnosti. Simptom je, po lakanovskoj psihoanalizi,¹¹ defekt simbolizacije tj. poremećaj u središtu neprozirnosti neverbalizovanog u subjektu. Simptom je element na kojem se pokazuje skriveno, potisnuta istina nekog individualnog ili društvenog polja odnosa. Simptom je *tačka* na kojoj se totalitet nužno *kliza* i pokazuje svoju nestabilnost. Simptom se interpretacijom razrešava tako što mu se dodeljuju značenja, tako što se smešta u neku simboličku mrežu i time mu se *reinterpretira* njegov besmisleni i traumatični sadržaj. Subjekt se identifikuje s mestom na kojem je simptom bio, subjekt prepoznaje element koji mu daje postojanost. Na primer, medicinski i farmaceutski diskurs se u svoj svojoj društvenoj neprozirnosti mora dovesti do simbolizacije – koja nije stvar “semantike” već i “vidljivosti” a to znači rekonstruisane individualne i kolektivne imaginacije. Suočavanje sa vidljivošću medicinskih i farmaceutskih mehanizama se odvija u dijapazonu od “subjektivnog doživljaja” do društvene institucionalizacije biomoći kojom se direktno ili indirektno odlučuje o statusu zdravog i o statusu bolesnog, odnosno, o životu i smrti.

Umetničko delovanje beogradskog savremenog umetnika Zorana Todorovića¹² - tokom poslednjih dvadeset godina je povezano sa izvođenjem različitih događaja

¹¹ Jacques-Alain Miller, “Two Clinical Dimensions: Symptom and Fantasm”, <http://pablobenavides2.blogspot.com/2010/09/two-clinical-dimensions-symptom-and.html>

¹² Miško Šuvaković (ed), *Zoran Todorović: intezitet afekta*, Muzej savremene umetnosti Vojvodine, Novi Sad, 2009.

tj. simptoma kojima se društvena netransparentnost biopolitičkih i bioetičkih društvenih strategija i taktika u vremenu tranzicije i globalizma postavlja kao poligon eksperimenta sa *oblicima života* (biomaterijalima i pojavama, učesnicima projekta, publikom, društvenim institucijama u polju kulture ili društvenim tehnologijama izvođenja normalnog kontrolisanog i održavanog života). Todorovićev umetnički rad se u odnosu na internacionalne umetničke prakse pojavio u *vremenu nepreglednosti*, na kraju postmodernog pluralizma i na začetku globalnih kulturalnih postmedijsko-umetničkih i kustosko-umetničkih praksi. U pitanju su umetničke prakse zasnovane na uvođenju “novih medija” ili “postmedija” u tradicionalno definisanom kontekstu umetničkih disciplina slikarstva i skulpture, te, zatim, na uvođenju umetničkih stvaralačkih, kritičkih, artistskih i bihevioralno-performerskih praksi u područja kulturalnog/društvenog rada i delovanja u *de-remodalitetima*.

Todorović nije *fasciniran* novim tehnologijama i njihovim efektima u umetnosti kao izrazima ili postignućima “novog” ili tehnološkog napretka, on je pre neka vrsta introvertnog *korisnika* ili *potrošača*¹³ “novo medijskih” ili *društveno-tehnoloških* praksi u izvođenju kritičnog, singularnog, bihevioeralnog događaja (*event*) čiji se intezitet i afekt prezentuju uživo ili dokumetnuju i posreduju u sistemima komunikacije ili izlaganja u svetovima savremene umetnosti. Todorović, najčešće, umetnički rad postavlja kao “živo izvođenje” kojim se afektivni uzorci uvode u specifičnu izvedbenu situaciju potencijalnosti koja korespondira *životnim situacijama* savremenih građana. Izvedbenu situaciju postavlja ili kao intervenciju na telima drugih ljudi (autorsko eksperimentisanje sa interventnom drugošću) ili na svom telu (tradicionalni model tela umetnika kao objekta i subjekta umetnosti). Izvedbeni događaj se pojavljuje unutar “privatnosti” ili zatvorenih društvenih situacija. Kasnije će biti dokumentarno-medijski prezentovan javnosti; odnosno, izvedbeni događaj se pojavljuje unutar “javnosti”, gde uključuje interakciju sa biotehnologijom i funkcionalnošću ljudskog tela saradnika u umetničkom projektu ili prisutne publike koja je dovedena do situacije reflektovanja sopstvene *intimnosti* unutar javne sfere. Odnos privatnog i javnog – intimnog i zajedničkog – eksplicitno je razrađen kao konstitutivna atmosfera potencijalnosti događaja umetničkog dela i njegovih afektivnih učinaka.

Međutim, svaki događaj koji izvodi je singularnost: *potpuna pojedinačnost tu i tada u odnosu na ponašanje ljudskog tela* (bihevioralnost), ali i, dalje, na *potencijalnosti oblikovanja života tu i tada u odnosu na umetnikovu nameru da publiku suoči sa događajem izvan njihovih uobičajenih života* u jednoj situaciji koja je ozbiljna i prava kao bilo koja ljudska situacija u stvarnom životu izvan sveta umetnosti. Singularni događaj je ono što se odigrava tu i tada u svojoj specifičnosti, neuniverzalnosti i različitosti od pretpostavljenih klišea kulture ili teorijski orijentisanih opštosti. Svaki događaj prelazi put od neponovljive i neuporedive singularnosti, što je dimenzija izvedenog događaja do pojedinačne instance u nekoj familiji mogućnosti, a to je re-

¹³ Boris Groys, “The Artist as an Exemplary Art Consumer”, iz Erjavec, A. (ed.), “Aesthetics as Philosophy – XIXth International Congress of Aesthetics - Proceedings I”, *Filozofski Vestnik* št. 2, ZRC SAZU, Ljubljana, 1999, str. 87-100.

žim dokumentacije. Todorović ne radi sa konačnim brojem “predstava” singularnosti i zastupničkim tekstom koji obećava opštost i naslućuje univerzalnost ljudskog. On radi sa singularnošću događaja koja se potencijalno može dogoditi u bilo kom kontekstu kulture/društva i time singularnošću inicira potencijalnost spekulativnih, naknadno konstruisanih univerzalnosti. Njegova dela ne simbolišu univerzalnost, ne pripovedaju o nekoj “velikoj” ili “pravoj” univerzalnosti ili o metajeziku politike i etike, već izazivaju mogućnost singularnog događaja uvek i svuda, tj. u bilo kojim uslovima i okolnostima svakodnevnog života. Uvek je reč o pojedinačnosti izvođenja dela u nekom intervalu vremena, prostora i života. Ali, ipak, sve to što učini u jednom trenutku mesta i življenja biva izloženo i prepušteno dejstvu unutar sistema umetnosti: direktno kao *događaj* i indirektno kao *dokument*.¹⁴ Referentni, a time potencijalni odnos događaja i dokumenta je bitan za njegovu umetničku praksu koja kontradiktorno suočava “situaciju gledaoca kao svedoka”.

*Svedok*¹⁵ je usred događaja i svedoči o verodostojnosti svog “prisustva” (*biti-u*) i “saučesništva” (*biti-sa*) u događaju koji je inicirao Todorović u stvarnom svetu i koji se odvijao, najčešće, netransparentnim društvenim mrežama u kojima su biopolitički i bioetički zahtevi dovedeni u koliziju sa odlukama koje gledalac-svedok mora da donese. Todorović izlazi iz sveta umetnosti, deluje izvan normi i navika o artifičijalnosti umetnosti, da bi zatim mapirane i indeksirane atrakcije i afekte stvarnog sveta komunicirao mehanizmima unutar institucija umetnosti (izložba, festival, prezentacija projekta).

Todorovićeви umetnički radovi imaju odlike simptoma unutar mikro-“biopolitike” i mikro-“bioetike”, pošto su performativni i interventni u odnosu na stvarno konkretne i prepoznatljive društvene konstrukcije nadzora, identiteta, normi socijalizacije, vrednosti pristupanja ljudskom životu i modusa izražavanja/prikazivanja, odnosno, ponašanja u stvarnom životu. Pri tome, ono “mikro” znači da se Todorović ne bavi velikom meta-politikom borbi društvenih klasa, velikim-real-političkim pitanjima o rasnim, nacionalnim ili generacijskim ideologijama svakodnevnog života ili o bioetičkim kriterijumima univerzalne ljudskosti, već se bavi sa politikom i etikom “mikro-klima” izdvojenih i prezentovanih u svetu umetnosti kao segmentu kulture/društva unutar mnogostrukosti oblikovanja života.

Todorovićeв rad je transgresivan pošto provocira, invertuje i čini neodređenim, otuđenim, često i sablasnim, utilitarnost i pragmatičnost javnih diskursa očekivanja od političkog i etičkog delovanja. Danas nije transgresivan onaj rad koji očigledno krši neki bitan ili nebitan društveni *zakon* - sistem pravila ponašanja i političke korektnosti, već onaj rad koji na svojim atrakcijama i afektacijskim efektima demonstrira da je “društveni zakon/norma ili navika javnog mnjenja” pravo i jedino mesto transgresije. Todorovićeви prividno hladni i racionalno planirani umetnički radovi suočavaju gledaoca-saučesnika sa ubrzanim otuđenjem i temelj-

¹⁴ Boris Groys, “Umjetnost u doba biopolitike – od umjetničkog djela k umjetničkoj dokumentaciji”, iz Neda Beroš (ed), *Boris Groys : Učiniti stvari vidljivima – Strategije suvremene umjetnosti*, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2006, str. 7-28.

¹⁵ Giorgio Agamben, “Svjedok”, iz *Ono što ostaje od Auschwitzta – Arhiv i svjedok (Homo Sacer III)*, Biblioteka AntiBarbarus, Zagreb, 2008, str. 19-28.

nom nesigurnošću, čak i brigom (*sorge*)¹⁶ pred onim u čemu se našao/našla i pred onim šta ga ili šta je očekuje. *Događaj čini nesigurnim nas u svetu i svet oko nas.*

Za Todorovića *ekspresivni učinak* umetničkog dela nije izraz umetnikovih unutrašnjih stanja, već efekat sistema racionalnosti i utilitarnosti društvene moći koja konstituiše politička pravila i etičke norme koje pokazuju svoje idealizacije i cenzure u proizvođenju *afektacijskog događaja*. Afektacijski događaj je polje praženjenja – koje se saglasno Brianu Massumiu može opisati sledećim rečima:

Pre bleska postoji samo potencijalnost u kontinuumu intenziteta: polje potencijalnih čestica.¹⁷

I to jeste jedno od bitnih određenja Todorovićeveg koncepta umetničkog dela. Umetničko delo za njega nije “čulna pojavnost koncepta” za estetsku kontemplaciju, već je instrument za reaktuelizaciju izabranih čulno-telesnih uzoraka egzistencijalne ili eksperimentalne (stvarne ili fiktionalne) stvarnosti za ljudsko stvorenje (telo, organizam, duh/um). Bez obzira da li se hirurški uzimaju telesne masnoće samog umetnika koje se koriste za izradu sapuna za kupanje (*Agalma*, 2003-2004), da li se telo druge osobe podvrgava hirurškoj intervenciji radi estetske korekcije (*Korekcija-portret*, 2004), da li se sakuplja ljudska kosa iz frizerskih salona od koje se industrijski proizvodi ćebad ili tkanina za modne kreacije, da li se video/fotografski portretiše zatvorenik osuđen zog teškog zločina (*Portret jedan*, 2015) - delo ne reprezentuje i ne iznosi bioetički ili biopolitički stav umetnika, već suočava gledateljku/gledaoca sa situacijom koja je otvorena za njene/njegove političke i etičke reakcije. Reč je o simptomu-delu tj. *afektivnom-agentu* koji da bi bio identifikovan, klasifikovan i prosuđen, mora da bude uveden u procedure izvođenja individualnih ili kolektivnih iskustvenih događaja. Reč je o mogućem oblikovanju života u njegovoj konkretnoj i izuzetno netransparentnoj singularnosti. Todorović namerno manipuliše netransparentnošću simptoma da bi pokrenuo spekulativni ili intrigantski um savremenog građanina.

Todorović pseudo-objektivne stavove medicinske, farmaceutske, higijenske, pravne ili potrošačke logike tj. uobičajene *ideologije* održavanja svakodnevnog života kao privida sveta u kome je sve u redu - suočava sa naglašenom nesigurnošću koja proizilazi iz same umetnosti u savremenom svetu, gde se umetnost ne identifikuje sa ideologijom pseudo-objektivnosti nauka ili etičko-političkih dikursa. Umetnost se zato pokazuje kao neka vrsta *taktičkog eksperimentalnog poligona* za izvođenje simptoma društvenih oblika života koji nemaju pseudo-objektivnu verifikaciju uobičajenu za ideološke dispozitive nauka, medicine, ekonomije, prava, politike ili prihvaćene etike tj. smisla delanja sa smislenim konsekvencama. Oduzimanje smisla konsekvencama ponuđenih vizuelnih, objektnih ili bihevioralnih situacija i događaja stvara osećaj dezorijentacije. Sve je moguće i sve što je ponuđeno nekud vodi. Ali, izlaz, cilj ili barem identifikaciona *doxa* kao da izmiče pošto umet-

¹⁶ Martin Heidegger, “Briga kao bitak tubitka”, iz *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb, 1988, str. 205-262.

¹⁷ Brian Massumi, “Introduction: like a thought”, iz *A Shock to Thought – expression after Deleuze and Guattari*, Routledge, London, 2002.

nik nije biotehničar moći/morala. Za razliku od savremenih naučnih, tehnoloških, političkih ili bilo kojih drugih upravljačkih modela, u savremenoj umetnosti se ne nude protokoli za ispravno ljudsko delanje u konstruisanoj neizvesnoj situaciji prepoznavanja, rešavanja ili prevazilaženja traumatične situacije tj. umetničkog dela kao simptoma eksplicitne ili implicitne traume. Todorovićevi umetnički projekti nisu usaglašeni sa dominantnom biopolitikom ili povezani sa očekivanjima objektivizirajuće bioetike povezane sa “disciplinovanjem tranzicijskog neoliberalnog građanstva”, naprotiv, oni izneveravaju njihove protokole arbitrarnošću koja ne nudi rešenje date situacije već otvara, povećava i ubrzava problematiku koja svojom otvorenom nerazrešenošću brutalno suočava telo gledaoca sa mehanikom svake moći - upravo one moći koja u savremenim društvima stoji iza biopolitike i bioetike u beskrajnoj produkciji ekonomskog viška vrednosti.

U strogom smislu svakog etičkog skepticizma može se postaviti pitanje koje implicitno pokreću različite singularnosti Todorovećevih projekata: *Šta ako za naše čino ve, ma kakvi oni bili, nemamo opravdanje? Šta ako ne možemo opravdati nas same kao oblik života? Kako tada život “funkcioniše” među drugim oblicima života koji mu ne daju smisao?*

U tradicionalnoj umetnosti (tzv. likovnim umetnostima) naznačena etička/politička pitanja su indeksirana u modalitetima prikazivanja i izražavanja. Etičko ili političko je ono što se umetničkim delom prikazuje ili izražava u *de dicto* obliku kao simbol, alegorija ili narativni konstrukt. Čak i ako se u delu radi o prestupu političkih zahteva ili etičkih normi, transgresija je data kao predstava prestupa ili vizuelno-narativni *govor* o prestupu. Može se ukazati na proceduru posredovanja “vizuelno-tekstualnog značenja i smisla”.

Naprotiv, ako govorimo o simptomima koji omogućavaju transgresiju - reč je o delima Zorana Todorovića, tada je njegovo delo u *de-reformi* a to znači da se ne može praviti razlika između stvarne situacije/događaja i situacije/događaja koja je umetničko delo. Umetničko delo ne liči na stvarnost *ono* jeste konstrukcija ili izvedba stvarnosne situacije i događaja, mada je konstruisana ili izvedena u polju umetnikovih transgresivnih intencija. Todorović namerno koristi izvesne oblike proizvodnje usmerene na preobražaj *ljudskog materijala* (masnoća, tkivo, kosa, koža) u artefakt ili robu (sapun, cebe, odeća). Upotreba ljudskog materijala (kose, tkiva) čini situaciju problemski sugerisanom u smislu politike rada sa *oblicima života*, te sa bioetičkim kriterijumima upotrebe *ljudskog materijala* kao proizvodne sirovine. Poenta Todorovićeve produkcije je da opisanu konstelaciju odnosa ostavi relativno netransparentnom, čime omogućava etičku, političku ili kulturalnu spekulaciju o stvarnim namerama umetnika, efektima takvih činova u kontekstu upotrebe ljudskog materijala kao sirovine. Sugerisana *relativna netransparentnost* je relacionala *podloga* na kojoj njegova simptomatska intervencija provocira “naša” etička, politička ili kulturalna uverenja o neupitnosti i zaštićenosti ljudskog života. On računa da su etička/politička uverenja deo lokalne i, zatim, šire *doxe* koja svojim klišeima podupire naše gledalačke reakcije, intrige ili aktivne platforme.

Todorović u jednom od poslednjih projekata *Portrait one* (1915) izlaže fotografiju ili video snimak. Snimak nema estetsku pozicioniranost umetničkog dela, već

ima karakter administrativnog *hladnog* snimka. Na snimku se vidi stariji muškarac, verovatno u radničkoj ili zatvorskoj uniformi. Snimak je neutralan, a to znači neekspresivan i bez vizuelnih zahteva za estetskim, etičkim ili političkim prepoznavanjem ili identifikovanjem osobe. Sekundarne informacije su da je to fotografija koja prikazuje zatvorenika osuđenog zbog najtežeg krivičnog dela. Prilikom izlaganja rada u Beogradskoj galeriji Remont bio je izložen tablet sa linkovanim web podacima o snimljenom muškarcu i njegovom “zločinu i kazni”: ubistvo čoveka koji je bio darodavaoc organa (bubrega) ćerki budućeg ubice itd.

Snimak suočava gledaoca sa otvorenim i neodređenim pitanjima o razlogu izlaganja. Zapravo, o mogućim podtekstovima ili fetišizacijama ili fascinacijama, odnosno, političkim/etičkim odlukama u izboru modela snimanja i o odnosu prema složenoj biopolitici savremenog društva, medicinskoj politici, životnim okolnostima, sudskoj politici, zatvorskoj politici, bioetičkim pitanjima darovanja i oduzimanja života. Ali, sva ova pitanja nisu postavljena umetničkim delom - ona, čak ne moraju biti izrečena, čak ni mišljena u vezi sa delom. Ono što umetnik čini jeste da gledaoca sugestivno suočava sa velikim brojem nepoznanica koje mora razrešiti ako želi da uđe u *igru* sa delom koje je otvoreno obećanje “tamne mrlje ljudskosti”. Pri tome, nije u pitanju zahtev za razumevanjem umetničkog rada. Pre je reč o situaciji u koju je gledalac gurnut i u kojoj može da reaguje na osnovu svojih ubeđenja, moralnih stavova, predrasuda, etičkih izbora, sapatnje sa žrtvama bolesti, ubistva, utamničenja. Umetnik vodi politiku pozicioniranja gledaoca/gledateljke u odnosu na minimalne i netransparentne informacije, te na “transcedentni/singularni užas” koji možda, tačnije, verovatno stoji iza njih.

Todorović svojim delom ne nudi *katarzični mimezis*, već *antagonistički i konfliktni simptom* koji jeste potencijalnost za pozicioniranje u bioetičkom polju intrige ili istine za pogled individualnog ili umreženog kolektivnog tela. Bioetička problematika biva dovedena do tela/pogleda gledaoca vizuelnim režimom fotografske ili video slike koja polje individualne i društvene čulnosti-senzibilnosti konfrontira sa nesigurnošću odnosa intrige i istine tj. reprezentacije (transcedencije) i događaja (singularnosti).

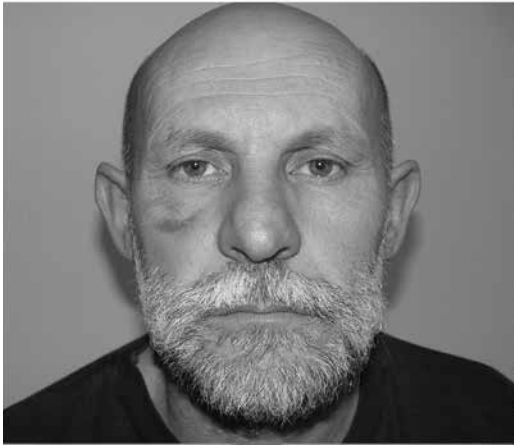

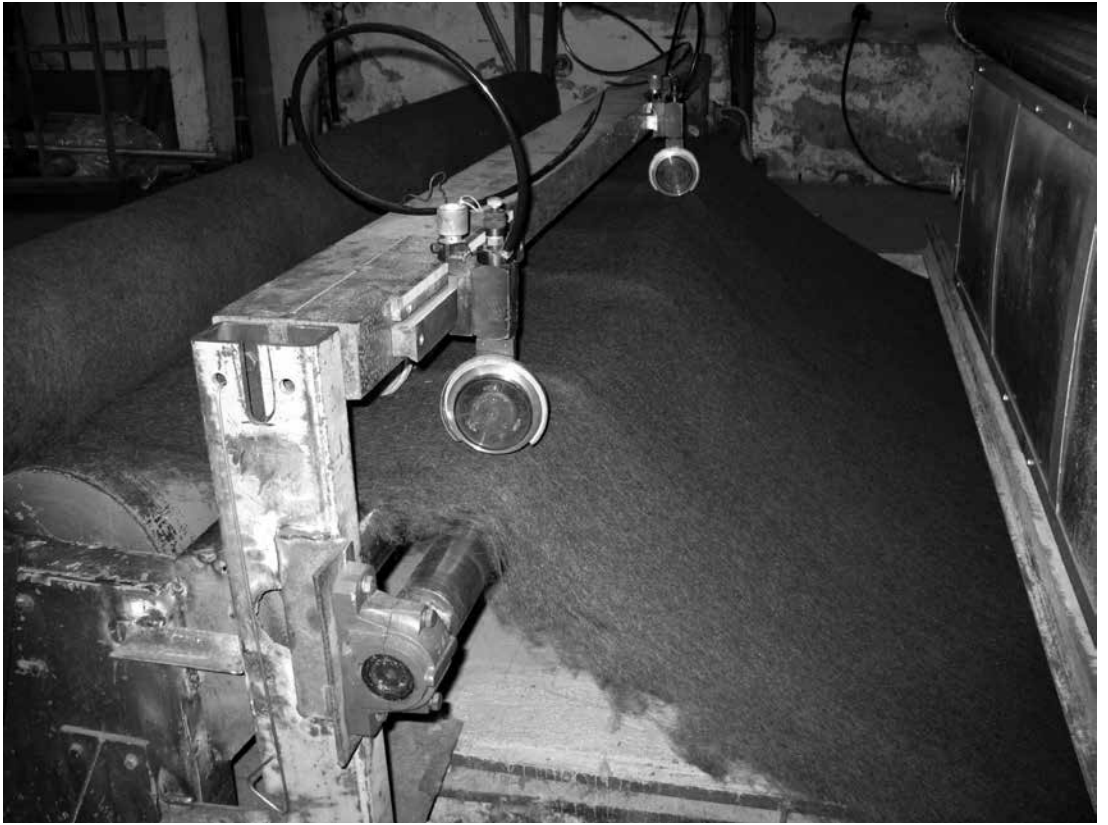

Tatjana Rosić

Paralelni režimi postojanja i samodovoljnost vrste - totalitarizam antropocentričnog koncepta duše u “Maloj sireni” Hansa Kristijana Andersena

...mramorni kip dečaka...

Mala je princeza imala u svom vrtu kip i taj je kip obožavala sa neskrivenom predanošću. Malo bi nedostajalo da se ta strast nazove idolopoklonstvom, no, na svu sreću, reč je bilo o dečijoj igri, o devojčici koja je obožavala mramorni kip de-

čaka – princeza je naime imala manje od deset godina kada je na morsko dno, sa lađe nastradale u brodolomu, pao kip kojim je ukrasila svoj delić carskog vrta. A ipak, zapravo se radilo o idolopoklonstvu, samo što ga niko u miroljubivom vodenom carstvu nije prepoznao niti nazvao tim imenom: mala je princeza naime bila mala sirena a ono što je obožavala bilo je *savršenstvo samo* otelotvoreno u liku mramornog dečaka; u liku koji predstavlja sirenama stranu, drugu vrstu bića, različitih od one kojoj je pripadala mala sirena. Bila je to, dakako, savršenija vrsta, vredna divljenja, – ljudska.

I eto, na samom početku priče o zagonetkama antropocentričnog koncepta duše u “Maloj sireni” – koji nam svaka priča o romantičnoj ljubavi uvek iznova zadaje poput nekakvog obrasca – krije se protivurečnost. Ljudska vrsta i svet podvodnih bića nalaze se u bliskom, neuimitnom ogledanju: sve je slično a ipak tako različito u ta dva sveta i nije sasvim jasno u kom od njih bi trebalo da tražimo odgovore na neka etička pitanja koja Andersenova bajka pokreće.

Mramorni kip, ožvirljen senkama cveća koje je mala sirena uzgajala sa ljubavlju, ne bi li ga potakla da joj uzvрати osećanja, pričinjavao se ponekad odista živim. Ta varka, taj odsjaj duše koji se pojavljivao na njegovom lepom mramornom licu bio je odsev same žudnje male sirene, same biti njenog nespokoja i težnje ka drugačijem svetu, uzvišenijem i boljem. Bez te žudnje, koja je i samo rumeno cveće u princezinom vrtu nagonila da se njiše i nestrpljivo leluja od iščekivanja, mramorni bi dečak bio niko i ništa, zaboravljeni trećerazredni vajarski rad potonuo u nekoj od bezbrojnih oluja koje presreću brodovlje na njihovim trgovačko-gusarskim putevima. Ali upravo zahvaljujući onoj koja nije imala ljudsku dušu mramorni dečak izgledao je živim; upravo mu je rad žudnje one koja je pripadala drugoj i drugačijoj vrsti bića udahnjivao njegov živi, ljudski izraz koji se obično pripisuje unutrašnjem radu ljudske psihe i osećanja, misli i duhovnih pregnuća. Kako je moguće da ona kojoj nije dato da uživa prednosti i preimućstva ljudske duše udahne odsev te duše u mramornog dečaka? Kakvim je činima naša mala princeza uspela da prevlada sve prepreke koje stoje na njenom putu do dečakovog mramornog srca i učini ga živim, uprkos svojoj prirodi večne strankinje u ljudskom svetu besmrtnne duše? I o čijoj duši se zapravo radi kada se čita dobro poznata Andersenova bajka koja stare neoplatonističke mitove dekodira u hrišćanskom ključu, pripovedajući o sireni rešenoj da stekne ljudsku dušu i tako postane biće druge vrste, hibridno biće koje u svet besmrtnne ljudske duše može biti inicirano samo romantičnom ljubavlju sa muškarcem koji će upravo nju izabrati za svoju životnu saputnicu i na taj način joj podariti svoju sopstvenu dušu koja će postati njena, učinivši je, - na taj način – ljudskim bićem?

Protivurečnost je utoliko više zbudjujuća ukoliko se setimo da mala sirena jedva da je navršila deset godina kada se snaga njene strasti rasplamsala toliko i tako da je bila u stanju da neživom predmetu udahne privid života; da je pokrene na dugačak, opasan put koji će joj razotkriti lepotu i prokletstvo inverzija koje nam uvek iznova nameće antropocentrična slika sveta u čijem je središtu mramorni kip mladog muškarca, skoro dečaka, gotovo uvek Narcisa koji kao da ne postoji dok se ne ogleda u ogledalu – tuđe duše.

...oluja romantične ljubavi...

Pet dugih godina mala sirena je čekala da izađe na površinu mora i vidi izbli-za ljudski rod u svoj njegovoj slavi. Kao i svaka druga mlada sirena i naša je imala na to pravo kada navrší petnaest godina i ona je na to pravo čekala strpljivo iako sa tugom jer joj se činilo, kao i svakoj devojčici, da nikada neće porasti. Ali kada je najzad dobila pravo da se otisne na pučinu i upozna svet ljudi, ona ga je upoznala u jednom haotičnom, iznenađujućem vidu. Za razliku od svojih sestara ona nije sačuvala distancu u odnosu na ljude koje je gledala, zaboravila je na svoje poreklo i mladi kraljević sa broda, neobično sličan mramornom dečaku iz njenog vrta, osvojio joj je srce. Da bi ga spasla u iznenadnoj oluji rizikovala je svoj sopstveni život ali nije marila – do obale ga je donenela pažljivo plivajući, očarana bliskooću sa bićem drugog, zemaljskog sveta i druge, ljudske rase.

Oluja je – kao i svako nevretime – pomerila granice dozvoljenog i očekivanog. Mala sirena, i sama ophrvana olujom svoje ljubopitljive ljubavi, bila je omađijana onim koga je spasila. Takođe, bila je omađijana mogućnošću da zahvaljujući njemu stekne ono za čim je najviše žudela – besmrtnu ljudsku dušu. Jer, kaže bajka, i kaže mudra i nekoliko stotina godina stara sirenina pramajka, samo ljudi žive večno zahvaljujući svojoj besmrtnoj duši – sirene, iako žive duže od ljudi i mogu da uživaju u čarima života i po nekoliko vekova, na kraju umiru i pretvaraju se u bezvrednu, kratkotrajnu morsku penu koja nestaje kada talasi udare svom silinom o stenovitu obalu. A mala sirena nije želela da nestane na taj način. Tako da se zaljubila istovremeno i u kraljevića i u njegovu besmrtnu dušu, dušu koju je i sama želela da ima i za koju je verovala, svom snagom romantične ljubavi, da će joj biti pravedno poklonjena u onom trenutku u kom kraljević bude svima objavio svoju ljubav prema njoj, onoj koja ga je spasila. Koja je sačuvala njegovu besmrtnu dušu za njega ali, i tu nastupa ta slatka kalkulacija koja postoji u svakom obrascu romantične ljubavi i - za sebe.

Ljubav male sirene jeste bezrezervna ali nije bezinteresna: mladi kraljević, otelotvorenje njenog sna o konačnom preobražaju u drugu vrstu, trebalo bi da joj omogući, ispunjenjem njenog sna o romantičnoj ljubavi, metamorfozu o kojoj je godina-ma sanjala. Jer romantična ljubav uvek to jeste: san o nemogućem preobražaju, beg u drugačije, putovanje u nepoznato koje bi trebalo da nam garantuje, svim olujama uprkos, jedan miran, uzvišen i bolji svet čiji poredak ne podleže nikakvim promenama niti potresima. Iako zasnovana na čežnji za nemogućim, na olujama iznenađenja i tektonskim porazima obrazac romantične ljubavi ne odustaje od vere da je moguće naći formulu sopstvenog otelotvorenja, vlastitu uspešnu realizaciju žudnje za dalekim i nedodirivim svetom besmrtnosti. Obrazac projektuje u daleko i nedodirivo upravo ono što mu je imanentno i na čemu je zasnovan: besmrtnost ljubavi nije u trajanju već u trenutku, nije u večnosti već u strasti koja ono što je samo tren pretvara u duboko, i nikad potom narušeno osećanje da smo jednom, ipak, bili besmrtni.

...kraljević je zapravo mramorni kip iz sireninog vrta...

Na sličan način mala sirena projektuje u svoju romantičnu žudnju za kraljevićem strast *sopstvene duše* koja je ono što pokreće čitav *perpetum mobile* Anderse-

nove bajke – jer kako bi se drugačije mogla nazvati sila unutrašnjeg htenja, snaga posvećenja, jačina volje i pesnička posvećenost ispunjenju sopstvenog sna/cilja koju pokazuje glavna junakinja Andresenove bajke. Ta strast se odslikava na kraljevičevom licu, i u njegovom ponašanju, baš kao što se nekada odsajavala na licu mramornog dečaka: kraljević zapravo nije ništa drugo do isti onaj mramorni kip idolopoklonički obožavan koji dobija značaj zbog toga što ga takvim vidi sirenina duša.

Problem male sirene je, međutim, posledica jedne ideološke zablude: mala je devojčica-sirena u ranom detinjstvu čula mnogo priča i predanja koje su govorile o razlici između donjeg, vodenog i gornjeg, zemaljskog sveta kao i o razlici između podvodnog i zemaljskog načina života. U svim tim pričama uvek je isticano, čak i od strane mudre sirenine pramajke, kao i od drugih predstavnika podvodnog sveta poput moćne veštice, da postoji samo jedna vrsta bića koja imaju dušu. Dakako, ta je duša besmrtna i ta je duša – ljudska. Druge vrste i bića ne mogu pretendovati na to da imaju svoju sopstvenu dušu niti svoju sopstvenu besmrtnost: u antropocentričnom modelu sveta vrhovne vrednosti su one koje zastupa ljudska vrsta koja, po predanjima koje sluša mlada sirena, čak ni ne mora zaslužiti svoju besmrtnost. Ljudima je po tim predanjima besmrtna duša imanentno, arbitrarno i *a priori* data. U Andersenovoj bajci besmrtnost ljudske duše nije uslovljena hrišćanskim učenjima o dobru i zlu po kojima večno blaženstvo onostranog uživaju samo “dobre” duše. No hrišćansko će učenje, sasvim shodno logici inverzije koja vlada odnosom među vodenim i kopnenim svetom u ovoj priči, svoju primenu i opravdanje naći upravo u razrešavanju sudbine i slučaja nesrećno zaljubljene male sirene.

Pre tog razrešenja vratimo se praznini u kojoj se ogleda i koju ispunjavaju težnje i stremljenja sirenine duše. Napisana u duhu romantičarske tradicije koja upravo u duši vidi kako klicu besmrtnog života tako i iskru promene, otpora, imaginacije koja svakodnevicu transcendiraju Andersenova je bajka upravo u liku glavne protagonistkinje predstavila zablude, lutanja, iskušenja i iskupljenja hrišćanske duše na njenom putu ka besmrtnosti. Interesantno je, međutim, da je, ne tako neuobičajeno za Andresena, to lutanje duše onih za koje se obično pretpostavlja da nemaju duše ili da su je izgubili – onih bića koji u antropocentričnoj, logocentričnoj i falocentričnoj zapadnoj kulturi jesu potčinjeni i marginalizovani, slabi i poniženi, feminizovani i lišeni glasa odnosno mogućnosti da se založe sami za sebe i za svoja prva, mogućnosti da se predstave zajednici kao njeni punopravni članovi. Mala sirena, zauvek lišena svog glasa, otelotvoruje upravo sva ona deklarisana i zaboravljena bića, predmete i vrste kojima je Andersen u svojim bajkama toliko puta pokušavao da da pravo glasa, pravo na ljubav i razumevanje, znajući, bolno, da je to nemogući i na poraz osuđeni pokušaj.

Otuda nije nimalo nebitno što podvodni i kopneni svet toliko liče jedan na drugi. No, ne bi se trebalo zavaravati: iako je u podvodnom svetu klasna i društvena hijerarhija vrlo slična nadzemnom, kopnenom društvenom režimu reč je o sličnosti koja nikada ne vodi ravnopravnosti no sve većem međusobnom otuđenju. Iako naoko slična, ova su dva sveta neuporediva, nesameriva i nesagledivo udaljena jedan od drugog. Svaki od ova dva sveta ima sopstveni režim života, zasluga i druš-

tvene organizacije, kao i emotivnih i duhovnih vrednosti; ta dva režima nikad se ne ukrštaju već se razvijaju nezavisno jedan od drugog, paralelno (ili, geometrijski preciznije – mimoilazno?), gradeći svaki svoju, odvojenu vrednosnu logiku duše. To postaje očiglednim u trenutku kraha ideje o mogućoj romantičnoj ljubavi između kraljevića i male sirene: ne samo da mala sirena ne može da zastupa samu sebe i otkrije svoj pravi identitet spasiteljice već ni kraljević ne prepoznaje u njoj onu koja ga je spasila. Koncept romantične ljubavi ovde je ozbiljno narušen: nije reč o nesporazumu koji se može ispraviti već o suštinskom neprepoznavanju koje nije moguće u priči o romantičnoj ljubavi koja dozvoljava nesrećan kraj, razdvojenost ili čak i smrt zbog iznenadnih nesrećnih okolnosti (Šekspirov “Romeo i Julija”), ali nikada ne dozvoljava da se dva zaljubljena bića ne prepoznaju u ontološkom jedinstvu, shvatajući, zahvaljujući olujnoj strasti koja pomera granice, da jesu jedna duša u dva tela. Konačno, kraljević bira draganu koja neverovatno liči na malu sirenu i čak ima i isti glas kao ona ali *ipak nije sirena*.

Sličnost kraljevićeve buduće neveste sa malom sirenom uvredljivo je bolna ali i alarmantna. Ona upozorava na sebe kao na simptom – dva režima, naoko sličnih ali suštinski različitih svetova, nespojiva su i moraju ostati takvim, razvijajući se nezavisno jedan od drugog i bez uzajamnog mešanja, ne dozvoljavajući nikakve hibridne situacije u kojima bi se otvorio prostor drugačijim, kiborg identitetima. Ne zaboravimo da antropocentričnom slikom zapadne kulture vlada muška figura narcistički zagledana u sopstveni odraz. Mala sirena koja je na put traženja sopstvene besmrtnosti krenula iz idolopokloničke pozicije obožavanja mramornog dečaka suočiće se sa iznenadnim otkrićem svoje samodovoljnosti na tom putu, samodovoljnosti koja dekonstruiše kako antropocentričnu viziju sveta tako i muško/žensko mesto u njoj. Jer, kada bi se upitali koji od ova dva sveta zapravo predstavlja pravi, istinski put duše i njene borbe za besmrtnost vratili bi se u isti onaj vrt u kome je desetogodišnja sirena snagom svojih unutrašnjih htenja uspevala da udahne privid života u mramorni kip, na onu istu palubu broda na kojoj petneastogodišnja sirena uspeva, snagom svoje istinske ljubavi, da ostavi kraljevića u životu (spasavši ga ovoga puta odista), da baci u vodu vešticin nož i tako konačno zbacila sa sebe krivicu zbog kalkulacije o zadobijanju besmrtnosti ljudske duše koja je, od samog početka, bila upisana u romantičnu ljubav prema kraljeviću.

U ovom trenutku mala sirena postaje vazдушna vila kojoj je vraćeno svojstvo govora, njen divni *glas* koji u dugoj istoriji alegorijskog predstavljanja duše u zapadnoj civilizaciji nikada nije bio ništa drugo do sama supstanca duše.

...glas i bosa stopala...

Podsetimo se na tri slike iz te istorije.

U prve dve, vezane za starogrčku mitologiju, žensko fantastičko biće vezano za svet voda ima značajnu ulogu za razumevanje složene uloge glasa u ljubavnoj komunikaciji, zavodjenju i samopredstavljanju. Prvo je priča o nimfi Eho i Narcisu, drugo je priča o slavnom Odiseju. Poput male sirene i Eho je bila kažnjena oduzimanjem glasa – kada je otkrila da joj je Eho neposlušna, Hera ju je osudila da može

govoriti samo rečima drugih, tako što je ponavljala zadnje reči njihova govora. Tako kažnjena Eho nije mogla iskazati Narcisu svoju ljubav rečima te ju je nestrpljivi Narcis oterao. Eho je zamolila Afroditu da je usmrti i Afrodita joj je uslišila molitvu ali je u prirodi sačuvala njen glas koji joj se svideo. Tako je ime nimfe Eho postalo sinonim za odjek ili eho koji se na pojedinim mestima u prirodi razleže iznad vode ili unutar pećina. U već čuvenoj priči o Odiseju koji je odoleo čarima sirenine pesme koje je ipak čuo, i ona ga nije namamila da se sa svog broda strmoglavi u morske ponore kao da znamo sve. Morske sirene iz ove priče mnogo su opasnije i zavodljivije od male sirene ali nešto od njihove moći mogu se naslutiti i u Andersenovoj bajci – glas je maloj sireni oduzet ne samo zbog toga što je to cena/kazna koja se plaća saradnji sa zlim silama i što bi joj njena lepota trebala biti dovoljna da očara kraljevića već i zato da bi susret sa kraljevićem bio lišen bilo kakvog sablažnjivog, manipulativnog, zavodničkog zova sadržanog u sireninom glasu. Mala je sirena na izvestan način morala garantovati da će se odreći smrtonosne erotičnosti sadržane u zovu sirenine pesme i da će se osloniti na dogmu romantične ljubavi u čijoj je osnovi verovanje da će biti prepoznata, da će njena suština, njen identitet biti prihvaćeni u ljubavnom zanosu bez ikakvih dodatnih, zavodničkih smicalica; u nepatvorenoj čistoći pravog susreta u kome se dva bića uzajamno prepoznaju kao jedno. Gledano iz perspektive antičkog mita Andersenova je junakinja od sirene koja otima tuđu dušu morala postati nimfa koja govori tuđim rečima i koja postaje ogledalo tuđoj duši, morala je potvrditi svoju idolopokloničku vernost mramornom kipu, kraljeviću Narcisu koji se nalazi u središtu antropocentrične slike zapadne kulture. A sve to zbog zablude da sirena svoju sopstvenu dušu nema i ne može imati i da se uvek mora služiti dosetkama kako bi je nekako otela od čoveka-besmrtnika.

U trećoj slici, onoj koja pripada neoplatonističkoj hrišćanskoj tradiciji i učenju o duši, bosa stopla mučenice izjednačavaju se sa bosim stopalima Bogorodice koja se uznosi u nebo, neokaljana, pronašavši besmrtnost, dok je u renesansnoj slikarskoj tradiciji njena duša predstavljena belim golubom koji uzleće u nebo. Mala sirena, *ona koja je izgubila glas, samu svoju dušu, dakle, da bi dobila ljudsko/devojačko obličje zauzvrat je stekla sposobnost da oseća i trpi užasnu bol pri svakom svom koraku. Ta bol je simbol njene nove, ljudske, hrišćanske duševnosti.* Njena bosa stopala koja krvare postaju jedan od centralnih motiva bajke – ona su mesto strašnog ugovora na kome mala sirena uvek iznova plaća cenu svoje stečene ljudskosti. Moglo bi se reći da je ovaj bol, neljudski i mazohistički, jedino mesto na kome se, u Andersenovoj bajci, ukrštaju dva inače paralelna režima duše i postojanja, oličena u podzemnom i kopnenom svetu. Mala je sirena sa stopalima koja krvare ne samo oličenje hrišćanske mučenice već i nedopustivo, bolno mesto ukrštaja dva sveta koje uvek krvari; ona je kiborg identitet koji mora biti uništen da bi se totalitarizam besmrtnosti ljudske duše potvrdio u svojoj opravdanosti i paralelizam dva režima postojanja nastavio. No nasuprot tom totalitarizmu Andersenova umetnička volja da otelotvori manjinske glasove na najneobičnije moguće načine od tradicionalne antičke zavodnice pravi hrišćansku Mariju Magdalenu: u tom ukrštaju se i otvara pitanje koji od dva sveta iz Andersenove bajke zapravo polaže pravo na “istinsku” dušu i da li se može govoriti o različitim, raznovrsnim i polivalentnim konceptima

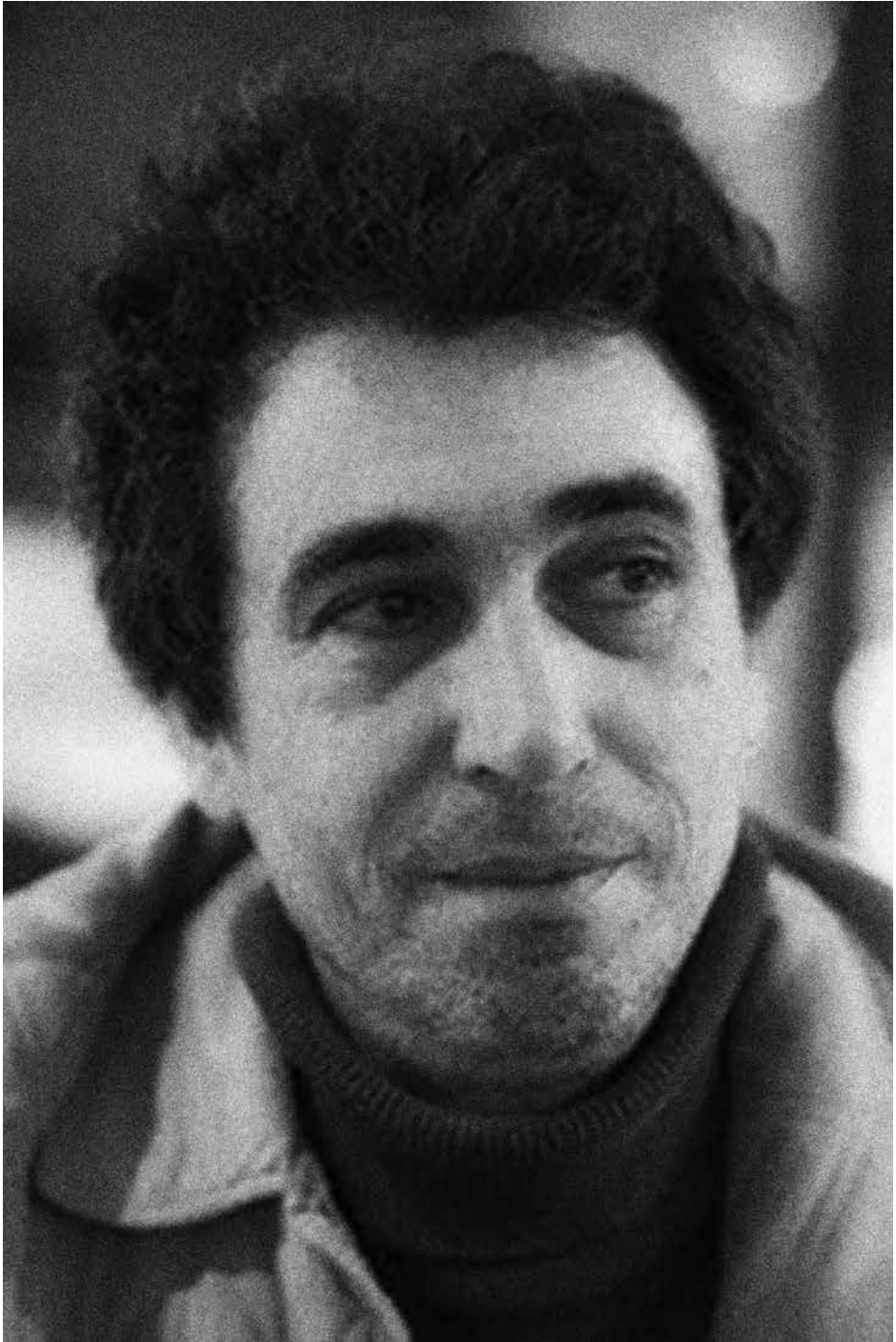
duše, manje totalitarnim i bogatijim značenjima od autoritarnog antropocentričnog koncepta duše. I konačno, podrazumevaju li ti drugačiji koncepti duše uzajamno prožimanje i komunikaciju ili se zasnivaju na bezinteresnom su-bivanju u okviru koga dva ili više režima egzistencije/etike duše jedan drugog ne ugrožavaju ali ne dozvoljavaju niti međusobne susrete ni stvaranje novih oblika postojanja, novih bioloških i etičkih vrsta?

...samodovoljnost vrste...

Jer čini se da je ideja o samodovoljnosti vrste – bilo koje vrste – prava prepreka stvaranju polivalentnih koncepata duše. Otuda je ključno pitanje Andersenove bajke, kao i uvek kada je Andersen u pitanju, etičko, ili, recimo to smelije, bioetičko što znači – istinski i konačno ljudsko, usmereno na sveukupnost postojanja, na ideju ukidanja samodovoljnosti. U razmišljanju povodom ove Andersenove bajke i načina na koji se u njoj uspostavlja treći paralelni režim postojanja duše, (režim vazdušnih vila koji ohrabruje malu sirenu na njenom putu ali ne ukida samodovoljnost vrste kao takve niti ukida totalitarizam antropocentričnog koncepta duše) možemo se upitati nije li Andersenova ljubav prema marginalizovanima ipak otvorila mnogo više prostora za novo nego što bi se to moglo zaključiti na prvi pogled. Nije li mala sirena kao novi oblik etičkog postojanja, kao hibridno etičko biće, zapravo postavila uslove za stvaranje novih bioetičkih a time i bioloških oblika postojanja? Nije li novi etički koncept – onaj koji susrećemo kako u ovoj tako i u ostalim Andersenovim bajkama – već dovoljan uslov za razmišljanje o novim vrstama koje će nastati u okviru novih etičkih praksi, vrsta sa kojima možda već delimo planetu a da to čak i ne primećujemo, zaštićeni zabludom i plaštom sopstvene samodovoljnosti?

Možda ne osećamo, poput kraljevića iz Andersenove bajke, dodir vazdušne vile koja se sa nama oprašta? Možda propuštamo šansu da se probudimo iz sopstvenog narcističkog sna i steknemo nove sagovornike? Možda smo, baš kao u bajci, već postali mramorni kipovi u nečijem vrtu i samo nas nečiji tuđi glas može oživeti?

...jer ljudska bića možda ni ne postoje osim kao fragmenti fantazija o superiornosti ljudske vrste?...

Predrag Krstić

Anatomija pitekofobije: mentalna geografija King Konga

Rodonačelnikom filmova u kojima se pojavljuju majmuni mogao bi se smatrati crno-beli film *King Kong* iz 1933. godine Meriana Coopera i Ernesta Schoedsacka.¹ Čovekoliki majmun je doduše i pre toga u knjigama i filmovima često predstavljao “iskrivljen i zakržljao vid života” koji, kao metafora instinktivne prirode, ističe različitost neiskrivljenog i naprednog ljudskog života. Na početku *Tarzan of the Apes* Edgara Ricea Burrougha iz 1912. godine majmun Kerchak zastrašuje druge majmune i napada posetioce iz Evrope. Oglasi za film pozivali su publiku da vidi kako “majmun otima belu devojkicu.” Usledili su i drugi filmovi sa zlim majmunom: *The Leopard Lady* (1928), *Where East is East* (1929), *The Wizard* (1927), *The Missing Link* (1927) i *The Murders in the Rue Morgue* (1932). A onda je došao *King Kong* kao odlučujuća inscenacija i dramatizacija takvog negativnog junaka (Cripps 1977:125; Geduld i Gottesman 1976:26; Peary 1976:41). Ili upravo suprotno, kao njegova korekcija i negacija, kao “neobično dirljiva bajka u kojoj se zvijer ne predstavlja kao čudovište uništenja nego kao biće koje na svoj način želi učiniti pravu stvar”: “Kong se brine za ženu koju je zarobio, štiti je i napada tek ako je izazvan, a bio bi sasvim zadovoljan da ga ostave na miru na njegovom ostrvu” (Ebert 2002).

Civilizacija i zver

Kong je izvorno zamišljen kao neka vrsta divovskog i izuzetno snažnog prai-storijskog majmuna, sa naglašenim humanoidnim karakteristikama: od pogleda i dvonožnog načina hoda do emotivne inteligencije; “ni zver ni čovek”, kako ga opisuje Carl Denham (prema Turner Classic Movies 2013; uporediti Haber 2005:105-106; Goldner i Turner 1975; Morton 2005; Eggleton 2005). Ili i jedno i drugo. Slika Konga koji razularen juri ulicama Manhattana i požudno očima traži Ann jedna je od često ponavljanih predstava zveri i prerasla je u raširenu i samorazumljivu metaforu. S druge strane, iako je Kong majmun, on je dovoljno čovek da bi zakomplikovao našu reakciju na njegovu sudbinu. Ako i ne razumeva potpuno svet oko sebe, on pokazuje osećaj dostojanstva i radoznalost koji podrivaju lik požudnog ubice. Kod Konga ima neke preverbalne nevinosti koja postaje ubilačka i bezobzirna tek kada je uronjena u civilizaciju, nekog čak nagoveštaja svesti – recimo, deteta ili potpunog stranca – koji čini da njegov pad sa Empire State Buildinga bude tragičan:

---

¹ Prema dosad najdokumentovanoj biografiji Coopera, njihova “filozofija snimanja filmova” bila je: “Neka ostane udaljeno, teško i opasno”, a njegov lični moto: “Učiniti većim, učiniti većim!” (Vaz 2005:7, 210; uporediti Wallace, Cooper i Lovelace 2005).

neizbežno saosećamo sa njegovim kobnim susretom sa modernim životom u New Yorku i s njegovom novootkrivnom ljubavlju prema Ann (Hellenbrand 1983:89).

Ili sa nećim mnogo drevnijem, prizemnijem i određenijim. Recimo sa samofirmacijom muške dominacije nad ženama i ženstvenošću – koja je zabrinuta za svoje gospodstvo. Tragedija Konga se, prema Natashai Giardinai, sastoji u njegovom večnom prokletstvu: on je zver koja ne može da živi bez lepote, ali ne može ni da je preživi. Taj poznati motiv “Lepotice i Zveri” ima, međutim, jednu temeljniju poruku koja je “duboko neprijateljski raspoložena prema ženama: film koristi ženstvenost kao žrtvenog jarca za teskobu muškaraca u pogledu njihove muškosti” (Giardina 1995:191). Tako se u *King Kongu* žali “uništenje primalnog muškarca”, a negativno osećanje se prebacuje na uzrok njegovog uništenja: na čitav obim ženstvenosti koji simbolički predstavlja ona “lepota” čija je posebna manifestacija Ann Darrow. Lepotica korumpira: svaki neuspeh muškarca nije njegova greška ukoliko se može opravdati činjenicom da ga je kontakt sa ženama učinio mekim, slabim, da je iskvaren njihovim feminizujućim uticajem. Primalni muškarac može biti glavni majmun u džungli, ali ima jednu fatalnu ranjivu stranu: na jednu bolest – ženstvenost – nimalo nije imun. Film slavi Kongovu primalnu muškost ali mu, naizgled paradoksalno, ne dozvoljava status heroja: “čudovišta ne mogu biti heroji. Film može da slavi veličanstvenost primalnog muškarca, ali je njegovo ponašanje potpuno neprikladno za dvadeseti vek. Isto svojstvo koje čini Konga sjajnim takođe ga čini zastrašujućim; možemo da fantaziramo o primalnom muškarcu, ali ne možemo da izađemo na kraj s njim u našem dnevnom boravku” (Giardina 1995:192).

Leva filmska kritika, koja je odavno unapred rešila da pre svega političke a onda i sve druge brižljivo skrivene aspekte diskriminacije pronade u svakom hollywoodskom ostvarenju, u *King Kongu* ih je detektovala – samo ukoliko se ispravno dubinski čita – ispod emotivne prirode zapravo latentno nakupljene seksualne energije i njenog dvosmislenog otpuštanja. *King Kong* prikriva i ostavlja nerešenim potencijalno eksplozivnu alegoriju rasne i seksualne eksploatacije manipulisanjem kodovima pomoću kojih filmovi obično slikaju romantični konflikt i razrešenje. Politički kodovi su takvom manipulacijom delotvorno transformisani, i to trostruko: svaka svest o političkoj stvarnosti podvedena je pod “ljubavni zaplet”; razlabavljanjem kodiranih opozicija crno/belo, žensko/muško, divljak/civilizovan, zver/čovek, koje se postiže učešćem u fantastičnim vizualnim razmenama, privremeno se suspenduju rasne i seksualne fiksiranosti – da bi se pokazale još neophodnijim kada se gledalac vrati u stvarnost; narativ osvajanja pretvara se u priču o viđenju, u “optički kolonijalizam”, koji nas tera da saučestvujemo sa njegovim imperativima (Snead 1991:64).

Dalje raskrinkavajući skrivena značenja *King Konga*, moglo bi se reći da nije slučajno što je to bio Hitlerov omiljeni film. Na jednom nivou, u njemu se radi o brutalnosti i primitivnoj prirodi jedne “inferiorne” vrste: sam Kong bi mogao biti samo jedna pojačana verzija domorodaca koji ga obožavaju, glorifikovani arhetip podrase. Njega je stoga morala da pobedi neodoljiva vojna tehnologija: oborili su ga dvokrilci poput onoga na kojim je leteo Crveni Baron iz Prvog svetskog rata. Ne mora se biti “ludi osvajač sveta u pokušaju” da bi se uočila (iskrivljena) istina tog

stanovišta, primećuje i koriguje DeBrandt: “Kong predstavlja sirovu, primitivnu moć, ali to nije element ograničen na ma koju granu čovečanstva. To je moć zveri, životinje koja vreba iz zadnjeg mozga svakog od nas” (DeBrandt 2005:49). Preglednoj jednostavnosti rasnog pridodaje se tek onda i rodni “argument”: “podležeća tema *King Konga* se svodi na jednu jednako jednostavnu, seksističku poruku: snaga muškarca dolazi iz njegovih ubilačkih instikata. Žena – koju predstavlja Lepotica – iscrpljuje tu snagu i neizbežno vodi uništenju muškarca” (DeBrandt 2005: 50). Snaga tih jednostavnih poruka, koje destiluju haos života u lako razumljive slogane, nudi stabilnost i red i obećava lake odgovore na teška pitanja, obraća se Zveri u nama, zaobilazi sve ono neuredno i komplikovano i apeluje neposredno na želje. Zver je, konačno, “stvorenje jednostavnosti”, čiji lik niti je počeo niti se zaključuje sa Kongom (DeBrandt 2005:50).

Kong je zver i Kong je crn. Ann je bela. Otmica Ann je prepoznavana kao glavna tema filma, dok dramatičnija otmica Konga i njegovo dovođenje u New York nije bila građa od koje bi se sačinila melodrama. Tak kada on nju otima, to može ili mora da se iščita kao pobeda “nerazuma nad civilizacijom”. U fantazmu publike, bez obzira šta čini ili ne čini, Kong ostaje upisan kao crni majmun koji “siluje” belu ženstvenost, neugasli recidiv onog asociranja crnaca sa silovanjem i majmunima koje je u beloj kulturi staro makar koliko evropski kontakt sa Afrikom i viševekovna racionalizacija eksploatacije i porobljavanja.² Ta dugačka istorija rasnog mita odražava se u popularnoj kulturi i kada Kong balavi nad Anninim grudima u oglasu filma (Hellenbrand 1983:90-91; uporediti Jefferson 1972:72; Newby 1965:3-17; Jordan 1975:3-43, 491-501). Budući da je King Kong zamišljen sa bele tačke gledišta, film je morao da se zaključi porazom zveri. Otelovljenje nerazuma i predistorije nije moglo da odgovori na napad moderne tehnologije (Hellenbrand 1983:92).

Feminističkoj i političkoj društvenoj kritici Konga pridružuje se onda i religijska. Charlie Starr uvida još direktniju vezu između Konga i Hitlera, kao homolognih predstavnika moderne koja je zaboravila – Boga. *King Kong* je devetnaestovekovna parabola čovečanstva dvadesetog veka, koju je kultura potonjeg i nasledila: vizija čoveka koja uzdiže um do božanstva – poričući egzistenciju “ljudskosti i duha” i pretvarajući nas u životinje; projekcija čovečanstva kao moćnog boga – koji se ispostavlja gorilom. Drugo ime za to je moderna: “Ona gradi kulu do neba, naš vlastiti Empire State Babilon, ali zauvek poriče Zveri nebeski blagoslov venčanja sa Lepotom” (Starr 2005:125). Devetnaestovekovne pretke moderne, čija je parabola *King Kong*, Starr pronalazi u Nietzscheu, Darwinu i Freudu. Sa Kongom oni, ako dobro

² Kevin Dunn nalazi da su britanski i američki filmovi tridesetih bili nastavak kolonijalne književnosti koja je konstruisala odbojnu sliku Afrike (i Afrikanaca), ali i da su takvim predstavljanjem podsticali evropsku kolonijalnu praksu i osnaživali rasistički i kolonijalni način mišljenja. Slike Afrike kao “nepripitomljene praznine”, “otvorenog zoološkog vrta” i “riznice izgubljenog blaga” ohrabruju belog muškarca da je dovede u red i ukazuju na korist od kolonijalizma, a predstava Afrike kao negostoljubivog “fizičkog/psihičkog izazova” naglašava mitska postignuća onih belaca koji su već pripitomili “džunglu”: misionara, istraživača, lovaca i kolonijalnih vlasti. Prema ovoj rekonstrukciji, međutim, najprodornija filmska slika Afrike tridesetih bila je jedan ambivalentni “san/košmar”: s jedne strane ona predstavlja lepu, neiskvarenu zemlju, spremnu za nastanjivanje, a s druge strašnu, neobrađenu divljinu, koja zahteva da je belci pripitome (Dunn 1996:169).

tumačimo, dele izvjesnu figuru nastupanja i postupanja modernog čoveka koji odbacuje transcendenciju i na taj način se postavlja na mesto božanstva, jednako se redukujući na životinju i uništavajući koncepte lepote, dobrote i ljubavi koji mu daju smisao. Empire State Building je Vavilonska kula modernog čoveka i na njenom vrhu kulminira parabola obožavanja idola. Tu se Kong penje na nebo – da bi uvideo da je ono nestalo, da je prazno, da su krilate anđele zamenili ne više ni pterodaktili od kojih je spasavao svoju Lepoticu na najvišoj tački Ostrva Lobanje, već demonski dvokrilci, beživotne mašine. Odbacivši transcendenciju, Kong ne može ni da sačuva svoj božanski tron ni da spasi svoju Lepoticu i venča se s njom. Ostavlja je na vrhu neosvojive kule, a on, “[p]oput Lucifera, pada u pakao vlastitog činjenja, da bi tu umro i postao meso za preživljavanje najsposobnijih crva. Ovo je lekcija parabole *Kong*: prava opasnost je povratak filozofskim sistemima koji odbacuju transcendenciju za račun materijalističke/evolutivne vizije čovečanstva i morala. Ubiće nas odbacivanje Lepote. Takav je Denhamov duboko sentimentalna zaključak: ‘Oh ne; nisu to bili avioni. Lepotica je ubila Zver’” (Starr 2005:132).

“Kakva gomila gluposti!”, odvrća DeCandido imajući u vidu sve konstrukcije koje tu završnu repliku *King Konga* smatraju “moćnim trenutkom”, “završetkom priče” koja navodno glasi: jadni zavedeni monstrum nije u stanju da dosegne pravu ljubav koju je našao i zbog te zlehude sudbine neminovno umire. U pitanju je, međutim, tek jedan moćan stereotip – istinska ljubav prevazilazi fizička ograničenja – i varijacija imena jedne bajke koju su u osamnaestom veku zabeležili Gabrielle de Villeneuve i Jeanne-Marie Le Prince de Beaumont, a za modrenu publiku je ekranizovali Jean Cocteau, Ron Koslow i *Walt Disney Company*. Klasična književnost varira taj motiv Lepotice i zveri od grčkog mita o nemogućoj ljubavi Kupidona i Psihe, do fascinacije lepotom sveta i života koja poriče ružno čudovište u *Frankensteinu* Mary Shelley (Accardo 2002). Sve to ukazuje da je reč o “moćnoj metafori, koja sadrži i tragediju i patos, ali je to još uvek gomila gluposti. Nije lepotica ubila zver, već avioni koji su leteli oko Empire State Buildinga. I dobro je da su to učinili” (DeCandido 2005:147). Ako se pogleda kroz “antropološke naočari radije nego kroz filter dobre pokretne slike” (DeCandido 2005:149) otkriće se da se zaista dogodio samo nasilni poremećaj jednog funkcionalnog poretka stvari za koji je plaćena pravedna kazna. Pleme na Ostrvu Lobanje je imalo vrlo ritualizovanu kulturu, u kojoj je žrtva mlade žene Kongu zauzimala značajno mesto i predstavljala duboko ukorenjena praksu. Pleme je slalo žrtvu, a Kong ih je zauzvrat ostavljao na miru. Njegov život je bio sasvim dobro ureden i strukturiran: skakutao je naokolo po ostrvu sa ostalim čudovištima, imao sve banane koje može pojesti, a s vremena na vreme mali ljudi su mu slali igračku. I sve je bilo lepo i krasno – dok se nisu pojavili neki bledoliki stranci koji su došli da uneređe patinom vekova posvećeni red.³ Pokrenut je lanac događaja koji je vodio fatalnom posrnuću Konga. Posada broda verovatno nije shvatala

³ Šta bi se desilo sa Ann da su Denham i Driscoll odlučili da je pametnije da poštuju poredak stvari, da je ne spasavaju nego da se vrate i pronađu drugu plavušu za svoj film, vrlo detaljno i brutalno plastično, sa svim vidovima i stepenima njenog prilagođavanja novom životu i postajanja gorilom, domišljava Castro (2005:154-162).

šta čini kada je Konga izmestila iz njegovog prirodnog staništa ili ih nije bilo briga – “teško je reći šta je gore, neznanje ili zloba” (DeCandido 2005:149) – a Kong se nije rukovodio neuzvraćenom ljubavlju, jednostavno zato što i nije voleo. Sumanuta potraga izmučenog majmuna za Ann ulicama velegrada mnogo se ubedljivije objašnjava traganjem za nečim što je je jedino poznavao – za svojom najsvežijom žrtvom – u moru nepoznatih pogleda, zvukova i mirisa, u betonskoj džungli iz koje su nestala sva bića i objekti koje je znao, nego “željom za bledom ženom desetog dela njegove veličine” (DeCandido 2005:150). U nedostatku visokog drveta, popeo se na najvišu zgradu, odakle su ga srušili avioni. Prevara da je reč o ljubavnoj priči je isprva proizvedena da bi pridobila gledaoce filma, a potom da bi obolom tragedije prikrla inicijalnu katastrofalnu glupost njegovog sadržaja da se uopšte ide na ostrvo i izmesti Kong sa njega. “I ljudi su kupovali film kao ljubavnu priču a ne kao film o čudovištu. Na kraju čudovište nije ogromno, ružno stvorenje – već su to ljudi koji su ga osudili” (DeCandido 2005:151).

Teorijske “gomile gluposti” su možda još gore od propagandnih manipulacija. Čak i Helenbrand, koji insistira na sociološkom tumačenju rasističkih i seksističkih, dakle zverskih elemenata King Konga, zdušno osporava psihološka tumačenja (na primer, Miller 2005): “Nema razloga da se u Kongovom padu sa Empire State Buildinga vidi neka lekcija o faličkoj istoriji. Sve što treba da razumemo jeste da je on pao sa najvišeg i najnovijeg simbola američke metropole. Nekoliko decenija ranije, Konga su mogli gurnuti sa Brooklyn Bridgea u East River, kao što je njegov rođak brontosaur gurnut sa London Bridgea u Thamesu u *The Lost World*” (Hellenbrand 1983:92). Orville Goldner i George Turner poriču umesnost i društvenih i, uostalom, svih učitavanja teorije u King Konga: komunista koji su u rušenju kapije domorodačkog sela videli simbol Marxa; tumača koji su u Kongu prepoznali predstavu crnaca koje su, kao i njega, belci doveli na obale Amerike u lancima i eksploatisali; frejdovala koji su ukazivali da se Kong povlači na vrh “najvećeg falusnog simbola na svetu.” Umesto takvih proizvoljnih konstrukcija kojih se gadila ili se njima zabavljala i ekipa filma, autori sugerišu da su jednostavna objašnjenja i dalje najbolja: “Kong nije bio tamniji od bilo koje druge gorile, smrskao je vrata samo zato što je želeo da povrati Fay Wray, njegovo zločesto ponašanje u gradu nije imalo nikakve veze sa političkim ili ekonomskim uslovima, a pentrao se na Empire State Building zato što je on bio najviša tačka u gradu, koja odgovora najvišoj tački njegovog legla na vrhu planine u domovini. *King Kong* je upravo ono što je trebalo da bude: veoma zabavno, lukavo osmišljeno delo čistog filma” (Goldner i Turner, prema Brin 2005:5-6).

Animalizacija i humanizacija

Smisleni ili neiskonstruisani minimalni deo teorijskih interpretacija Konga oko kojeg bi se svi složili, čini se da bi bila dijagnoza da je u filmu reč o izvesnoj humanizaciji čudovišta. Kong je predstavljao takvog monstruma da se bezbedno mogla kupiti razglednica na kojoj se penje na Empire State Building ili nalepnica za kola koja poručuje da je “King Kong umro zbog tvojih greha.” Nedugo po pojavlji-

vanju Kong se pridružio jednoj posebnoj i malobrojnoj grupi referentnih kulturnih tačaka i metafora – Frankenstein, Moby Dick, Deda Mraz, Sherlock Holmes – koje nisu ni prisne ni strane, ni potpuno stvarne ni potpuno fiktivne. Postao je, ukratko, klasik, ali ne zbog svoje majmunskosti nego zbog svoje ljudskosti.⁴

A onda se ravnoteža onog “između zveri i čoveka”, međuprostora na kojem je Kong počivao, jednoznačno pomerila na ljudsku stranu. U remakeu iz 1976. godine Kong je čovekolikiji nego što je bio u originalnoj verziji: čak i hoda (gotovo) isključivo kao dvonožac. To odstupanje naravno nije glavni razlog, ali jeste deo razloga zbog kojih je ovaj proizvod Dino De Laurentiisa, prema nepodeljenom mišljenju, izneverio očekivanja – iako se s početka činilo da je sasvim dobra ideja: originalni film je dugo vremena bio deo američkog folklora, dolazilo je doba blockbustera; dakle, nova verzija starog klasika, začinjena savremenim specijalnim efektima, sigurno bi bila uspeh. Najblaže rečeno, to nije bio slučaj. Nedosledna reciklaža ne samo da je bila osuđena na neuspeh nego, štaviše, i na nezadovoljstvo gledalaca koji su se s nostalgijom sećali originalne verzije. “Kong Dino De Laurentiisa ne treba da se plaši aviona”, konstatirao je Jeffrey Blair Latta na web stranici *Kingdom Kong*, “već duha originala... [T]e 1976. godine skoro svaki kritičar je odrastao na originalnoj verziji i nije mogao da zamisli nikakvu drugu interpretaciju. To je bio film njihovog detinjstva, viđen očima dece koja ga obožavaju, čak i ako te oči sada pripadaju navodno staloženim, učenim kritičarima” (Latta 2005; uporediti Canby 1976; Rubio 2005:30).⁵

Ima zaista nečeg uvredljivog u remakeovima popularnih mitova ukoliko su oni već shvaćeni ozbiljno. Sam remake voli takve mitove ali, takođe, za razliku od onih

⁴ Još dok Kong nije bio stvoren, tvorci su raspravljali o stepenu njegove “humanosti.” Konceptija glavnog tehničara i animatora, Willisa O’Briena, koji se zalagao za saosećajnog, antropomorfnog Konga, nadvladala je konačno Cooperovu “monstruozniju” viziju, i on je “humanizovao” glineni model majmuna, dajući mu ljudske gestove i nežne izraze (Snead 1991:54; uporediti Eggleton 2005; Goldner i Turner 1975; Wallace, Cooper i Lovelace 2005).

⁵ Steven Rubio slikovitom analogijom predstavlja neminovnost propasti druge verzije jednom prihvaćenog originala: “Grupa antropologa je pronašla primitivno pleme negde izvan civilizacije kakvu znamo i počela da ga izučava. Jednog dana naučnici su odlučili da upoznaju domoroce sa pokretnim slikama. I tako su postavili platno za projektovanje, usmerili projektor i počeli da prikazuju urođenimcima originalnu filmsku verziju *King Konga*. Pripadnici plemena su bili zaneseni tim čudsnim, magičnim podvigom; voleli su film. Toliko su ga voleli da su tražili da ga opet gledaju, a antropolozi su rekli OK, mogu da ga gledaju opet sledeće nedelje. I došla je sledeća nedelja, postavili su platno i projektor i prikazali drugi film. Posle par minuta, pleme se unervozilo. Posle još nekoliko minuta, njihova uznemirenost je postala glasna. A posle još nekoliko, počeli su da viču na ekran. ‘Gde je film?’, pitali su. ‘Ovo nije film!’. Naučnici su bili zbunjeni, jer su zaista prikazivali film. Ali je publika uskoro razjasnila svoj stav: šta god da je bila ta stvar na platnu, nije bila film. ‘Film’ je bio *King Kong*; *King Kong* nije emitovan; stoga, oni nisu posmatrali ‘film’. Tako su istraživači svake nedelje potom uvek postavljali platno, usmeravali projektor i prikazivali *King Konga*. Jer je on bio film”. I tako su, kada je završeno emitovanje “filma” 1976. godine, poklonici koji su se sjatili u sale pitali: “Gde je film?”. “To nije film!”. Producenti su bili zbunjeni, jer su zaista napravili film o King Kongu. Ali je publika ubrzo razjasnila svoj stav: šta god da je bila ta stvar na ekranu, to nije bio film. ‘Film’ je bio *King Kong*; *King Kong* nije bio emotovan; stoga, nisu posmatrali ‘film’” – naime onaj originalni film iz 1933. godina koji su ljudi želeli da vide (Rubio 2005:27-28, 30; za odbranu i čak davanje prednosti *King Kongu* iz 1976. godine, kao “eko-bajci o volji čoveka da siluje životnu sredinu zbog profita”, u odnosu na originalni “petparački” pustolovni film (videti DeBrandt 2005:51-52).

kojima su namenjeni, smatra da su oni budalasti. Iskušavajući ovu “dijalektiku” (re)produkcije mitova na slučaju drugog *King Konga*, Charles Taylor zapaža da su “kritičari filma bili najviše uznemireni zbog toga što je ovaj *Kong* bio komedija”, i tendenciozno se odmah pita: “Ali kako ljubavna priča između starlete i džinovske gorile da ne bude komedija?” (Taylor 1999). S druge strane, film nije predstavljao čin demontaže, nije imao nameru da raskrinka original niti da bude ciničan u pristupu. Opetovanjem do prozirnosti on je, paradoksalno, učvrstio mit: “Iznoseći otvoreno budalastost ove priče on je ne podriva; upravo obrnuto. Slobodno joj se smejući ona postaje još prisutnija i, konačno, uticajnija nego ikad” (Taylor 1999; uporediti Rubio 2005:32).

A onda je došao još jedan remake 2005. godine koji se stara da, osim po dužini, specijalnim efektima i zaradi, ne odstupa od originala, te i radnju smešta u 1933. godinu. Reditelj Peter Jackson je od početka odlučio da je vreme za zauzimanje strane “zveri”, da King Kong ne sme da se ponaša niti da izgleda kao čovek. Skupa sa Andy Serkisom, kome je poverena naslovna uloga, prvo u londonskom zoološkom vrtu, a onda i u prirodnim staništima gorila u Ruandi, posmatrao je i izučavao njihove pokrete, ne bi li se potonji u studiju pomagao prednjim udovima i po prvi put odlepio od antropomorfizma i kretao sasvim nalik pravim gorilama. Čak je imao i veliki stomak biljojeda i udarao se po grudima, kako doliči, otvorenih dlanova a ne više pesnicama (Abel 2005; Woods 2005:176–187; Pryor 2004:209–210; Morton 2005:316–329). Motivi jamačno nisu bili autentično majmunofilni. Kontrastom sa njegovim vernim animalnim izgledom, ljudska duševnost Konga je, naravno, samo dobila na izražajnosti. Sa svim talozima koji je prate.

Kongova naturalizacija tako nije mogla da izbledi onaj rasizam i seksizam koji se *King Kongu* od početka pripisuje ili upisuje. Uvek se nekako pronade da ih on švercuje ili čak otvoreno legitimiše (Combe i Boyle 2013:27-72). Filmska industrija naprosto zakonito reciklira u manje ili više živim bojama nimalo suptilne rasističke predstave i stavove koje društvo usvaja.⁶ King Kong u tom pogledu ne može biti izuzetak. Naprotiv, on je “jedan od nekoliko rasnih likova, kao što su čiča Toma, tetka Jemima i Stepin Fetchit, koji služe kao stenografski izrazi različitih formi rasističkih praksi” (Erb 1998:15). Prakse se menjaju, a s njima i filmske slike: poslednja je tipizirano nasilje u egzotičnim crnačkim gradskim zajednicama. King Kong iz 2005. godine se onda ubraja u niz jemaca da će te slike siledžija, svodnika, ganstera i prevaranta nastaviti da progone, i na platnu i izvan njega, “afro-američki i američki kulturni imaginarij” (Henderson 2010:1218).

S druge strane i bez obzira na razloge, u *King Kongu* iz 2005. godine izvršen je onaj napor odlepljivanja od ljudske perspektive koji je neophodan makar i samo za napredovanje u realističkoj prezentaciji. Bilo bi lepo da njegovo opravdanje leži u

---

⁶ “Slike koje vidimo u istoriji komercijalnog filma otkrivaju javne strahove od crnaca koji se krčkaju pri površini jedva potisnute svesti Amerike. Te tekuće metaforičke reprezentacije nude litaniju slika koje u raspravi o rasi i rodu održavaju temu sveprisutne psihičke pretnje belom poretku i civilizaciji. Kako je Maurice Wallace prikladno zaključio, ‘opažena fikcija nelegitimnosti crnaca kao pravih Amerikanaca poželjnija je od istine takve percepcije kao samolegitimišuće projekcije buržoaske bele muške arogancije’” (Wallace 2002:33; Henderson 2010:1214).

antinarcizmu i antivrtizmu, ali nije mala stvar i ukoliko sledi impuls takve mode posvemašnje korektnosti koja je iz savremene nauke prešla u politiku. Tako je fiktivna vrsta života, čiji je Kong navodno poslednji primerak, dobila i ime – sasvim moguće, čak verovatno, kada bi postojala – *Megaprimatus Kong*. Rečeno je uostalom da se razvila iz vrste koja je već potvrđena – *Gigantopithecusa* – što bi verovatno opet mogao biti slučaj, da je ima. Tako uverljivo evolutivno smešten, on je prikladno opisan i prikazan kao prilično star, prosedog krzna, sa ranama, povredom vilice i ožiljcima kao ratnim trofejima iz borbi sa rivalskim stvorenjima jednako gigantskih razmera.⁷ On ipak dominira svim življem na ostrvu i, nalik prethodnim verzijama, blagodareći ogromnoj fizičkoj snazi koliko i zavidnoj inteligenciji, kralj je jednog (izgubljenog?) sveta (Wikipedia 2013; Workshop 2005).

Strah i frktanje

Filmsko osciliranje antropocentričnog stava zle savesti prema drugom, koji se prikazuje čas kao da tera na priznanje svojim reaktivnim zverstvom čas kao da briše praksu zverstva za račun lepote, uvek otkrivajući da su zveri tek ljudi koji druge nazivaju zverima, prati kao jedna strategija, jedno razrešenje ili jedno ponavljanje one oscilacije koje su znatno pre industrije zabave dvadesetog veka stavila na kušnju status životinje i čoveka. Kolebanja u pogledu njihovog razgraničenja otvara i svedoči moderna nauka.

Švedski prirodnjak Carl von Linné, koji u osamnaestom veku osniva modernu taksonomijsku nomenklaturu životinja, vratio se u Švedsku sa studija u Amsterdamu, u ono vreme centru trgovine egzotičnim životinjama, postao glavni kraljevski lekar i u Upsali obrazovao mali zoološki vrt, koji je jamačno uključivao različite vrste čovekolikih majmuna. Ta empirijska orijentisanost ga je morala motivisati da se usprotivi teološkoj ideji da su majmuni suštinski različiti od čoveka po tome što im manjka duša, odnosno kartezijanskom razumevanju životinja kao *automata mechanica*. U spisu karakterističnog naslova – *Čovekov rođak* – Linné objašnjava teškoće na koje se neminovno nailazi prilikom pokušaja da se sa stanovišta prirodne nauke ustanovi specifična razlika između antropoidnih majmuna i čoveka. Razlika između čoveka i zveri, doduše, jasno postoji kada je reč o moralu i religiji, ali to pripada jednom “drugom forumu” koji ne bi trebalo da zanima prirodnjaka rešenog da razmatra čoveka i njegovo telo i koji stoga “teško da zna i jednu distinktivnu oznaku koja odvaja čoveka od majmuna, osim činjenice da potonji ima prazan prostor između svojih očnjaka i drugih zuba” (Linné 1955:4). Jedan kritičar primećuje da u Linnéovom *Sistemu prirode* čovek kao da je napravljen ne po slici Boga, nego

⁷ “Pretpostavili smo da je Kong poslednji preživeli pripadnik svoje vrste” – opisuje Jackson svoj središnji lik – “On je imao majku i oca i možda braću i sestre, ali su oni mrtvi. On je poslednji ogromni gorila koji živi na Ostrvu Lobanje i kada nestane... neće ih više biti. On je vrlo usamljeno stvorenje, apsolutno sam. Svaki dan mora da se bori za život protiv strašnih dinosaura i nije mu lako. Nosi ožiljke mnogih prethodnih suočavanja sa njima. Zamišljam da je star verovatno sto do dvesta godina u vreme kada počinje naša priča. Nikada nije osetio ni najmanju empatiju za drugo živo biće u svom dugom životu; živeo je brutalan život” (Urban Cinefile 2005).

majmuna, a Linné gotovo nehajno odgovara, doduše u pismu Johannu Gmelonu, da se čovek sam sobom prepoznaje, a da što se tiče generičke razlike između majmuna i čoveka koja bi bila konzistentna sa principima prirodne istorije, on ne zna ni jednu, niti zna nekog ko bi mu je pokazao (prema Gribbin i Gribbin 2008:56).

Sa modernom evolucionističkom biologijom dovedene su u pitanje, mislilo se, i poslednje tradicionalne privilegije koje su združivane sa čovekom, i “racionalna životinja” je počela da se misli skromnije: kao među mnogim ne-ljudskim jedna “ljudska životinja.” Darwinovo *Poreklo vrsta* iz 1859. godine transformisalo je celokupno razumevanje čovekovog odnosa prema ostatku prirode, ukazavši da ljudi nisu “odvojeni” od drugih životinja, već ih nasleđe dovodi u vezu. Zaprepašujuće sličnosti sa majmunima nisu slučajne, već su svedočanstvo usvajanja i modifikovanja određenih karakteristika zajedničkih predaka. Čovek nije jedino razumno stvorenje, već određeni stupanj racionalnosti poseduju i druge životinje. Nasuprot još Scheleru koji se sedamdeset godina kasnije upinje da pokaže kako je nemoguće da između Edisona i “najpametnijeg majmuna” postoji tek graduelna razlika (Scheler 1987:45), Darwin izričito tvrdi da između čoveka i viših sisara u njihovim mentalnim sposobnostima postoje razlike samo u stupnju, a ne u vrsti (Darwin 1909:234).

To nije prošlo bez otpora. U viktorijanskoj Engleskoj, čuvši za zamisao da su se ljudi razvili od majmunolikih predaka, priča se da je supruga episkopa od Worcestera uzvikknula: “Potekli od majmuna! Dragi moj, nadajmo se da to nije istina, ali ako jeste, pomolimo se da to ne postane opštepoznato” (Simons 1963:886). Oporavajući Darwina, britanski političar Benjamin Disraeli se pitao: “Da li je čovek majmun ili anđeo?” i netom odgovorio da je on sâm na strani anđela (Monypenny i Buckle 1929:108). Disraelijeva pošalica, koja je verovatno premisa svih onih koji su i dalje ubeđeni da je čovek stvoren onako kako je opisano u *Knjizi postanja* (1:26-28), a nikako ne prirodnom selekcijom od čovekolikih majmuna, samo je jedna od mnogih čarki koje su zabeležene u sporu oko evolucionizma. Zastupnici tradicionalne religije i do danas jedva da pokazuje znake popustljivosti, naročito kada se radi o zaštiti omladine od bezbožne teorije, a “liberali” nisu kadri da se odupru plimi “kreacionističke” opozicije darvinizmu, sve jednako joj se nadmeno rugajući (Bowler 2009:1-2).

Imajući u vidu da su ljudi, poput supruge episkopa Worcestera ili Disraelija, mahom užasnuti perspektivom da potiču od majmunolikih predaka i da pate od duboko ukorenjene anksioznosti u pogledu svog porekla, da “niko ne želi da prizna prljavog pokvarenog podlaca koji možda vreba u njenom ili njegovom porodičnom stablu” (Beard 2004:289), imajući štaviše donekle i razumevanja za, s obzirom na ponudeni izbor, samohvalisavu predstavu da smo radije stvoreni *de novo* na sliku i priliku natprirodnog tvorca, William King Gregory je ipak podrugljivo tvrdio da je otkrio novi psihički poremećaj: “pithecophobia” (Gregory 1927). Gregoryjeva dijagnoza pitekofobije zahteva terapiju čiji bi ishod morao biti drastično obrtanje perspektive. Sa čovečanstvom se mora postupati isto kao što obučeni psihijatar postupa sa pacijentom koji pati od iluzije veličine: mora mu se pomoći da razvije realističniju procenu svog mesta u životu. U ovom slučaju, to znači dovesti ga do uvida u neobjektivnost koliko god raširenog i prihvaćenog gledišta da se ljudi ka-

tegorički razlikuju od drugih životinja (Beard 2004:291). To je moguće učiniti, na primer, tako što se upoznavanjem sa fosilnim ostacima ukazuje da svi živi ljudi, bez obzira na boju kože ili etničku pripadnost, dele skorašnje zajedničke pretke (uporediti Johanson i White 1979). Ili je, više “kulturološki”, moguće prihvatiti istorijsku demontažu da je biblijska zapovest da se ljudska populacija razmnožava i potčini zemlju i sva živa stvorenja na njoj možda imala smisla na kraju neolita, ali da smo danas, kada planetu nastanjuje blizu sedam milijardi ljudi, ipak stekli pravo da objavimo da je ta misija završena, da je njeno produžavanje štaviše postalo neodrživo i, uostalom, štetno po onu moralnu odgovornost koju podrazumeva upravo nalog da se upravlja Zemljom i njenom biološkom raznovršnošću, budući da nas odvaja od prirode i ne pruža ubedljiv razlog da se očuvaju njeni resursi i sačuvaju ugrožene vrste (uporediti Gregory 1927; Beard 2004:290).

U svakom slučaju, takva saznanja pomažu da se uoči kako je sasvim moguće, pa i ne samo bezbedno nego i blagotvorno, sagledati primata u drugačijem svetlu.⁸ Oni bi se onda mogli prikazati kao naši najbliži srodnici, s kojima smo povezani zajedničkim precima i s kojima smo delili sudbinu većim delom našeg evolutivnog puta. Makar s jednako prava i svakako plauzibilnije moglo bi se insistirati ne na nesumnjivo postojećim razlikama ljudi i drugih primata usredsređivanjem na način na koji su se razvili od čovekolikih majmuna, već na suprotnoj poenti: “Duboki evolutivni koreni koje delimo sa drugim antropoidima sežu unazad nekih pedeset pet miliona godina, dok je sam ljudski rod mlađi za veličinu gotovo čitavog reda. Čovečanstvo kao celina je utkano u bogatu biološku tapiseriju. Živo nasleđe tog zajedničkog evolutivnog puta zaslužuje da se slavi a ne da se prezire. Pitekofobija u

---

⁸ Možda za naš psihički komfor i nije udobno da poslušamo nalog nauke i priznamo našu evolutivnu istoriju, ali na duge staze postaje korisno. Zakopavanje glave u pesak pruža utehu, ali i nepotrebno ugrožava noja. Čovečanstvo koje ne može da prevlada teskobu u pogledu svojih dubokih evolutivnih korena isto tako generiše izvesne rizike. Osim toga, nismo jedini na čiju dobrobit treba misliti. Najneposrednija pretnja zbog ponašanja koje sledi iz povlašćenog sagledavanja čoveka nije upućena ljudima već njegovim najbližim živim rođacima. Istraživanja u zapadnoj Africi, Gabornu i republici Kongo pokazuju da su populacije šimpanzi i gorila opale za više od polovine tokom poslednje dve decenije (Walsh 2003:612). Ako se taj trend nastavi, afrički čovekoliki majmuni će biti istrebljeni iz divljine. Nema sumnje da su ljudske aktivnosti dovele do ove situacije: afrički čovekoliki majmuni se u njihovim prirodnim staništima i dalje love i ubijaju, ne više toliko zbog trofejnog skidanja glave, šaka i krzna već zbog prehrane. Trgovina mesom divljači postala je najznačajniji faktor smanjenja njihove populacije. Da stvar bude još gora i po čoveka, s obzirom na evolutivnu blizinu ljudi i afričkih čovekolikih majmuna, praksa hranjenja mesom majmuna se opasno približava kanibalizmu. Ako je moralnost trgovine mesom divljih životinja i podložna raspravi, uticaj njegovog konzumiranja na zdravlje lokalnog stanovništva više nije. Primećeno je da hemoralgijska groznica ebola izbija u neposrednoj blizini inficiranih populacija afričkih čovekolikih majmuna, pa se pretpostavlja da se virus prenosi na ljude sa njihovog kontaminiranog mesa (Beard 2004:290). Ali, opasnost je možda postala posvemašnja i nepovratna: i oni koji bi da očuvaju diverzitet i zdravlje ekosistema, ne jedu meso divljih životinja, staraju se za njihov spas, možda su i izloženi zarazi i, sledstveno, i druge izlažu njoj (The Mountain Gorilla Veterinary Project 2002 Employee Health Group 2004; Cranfield 2008:753). Pa i da nije tako, problematično (p)ostaje koliko su kontrolisani i iskreni napori da se na ograničenom prostoru održi jedna populacija uopšte dejstveni u slučaju planinskih gorila (Guschanskia, Vigilanta, McNeilageb, Grayd, Kagodae i Robbinsa 2009; Gray, Roy, Vigilant, Fawcett, Basabose, Cranfield, Uwingeli, Mburanumwe, Kagoda i Robbins 2013).

svim svojim manifestacijama sukobljava se sa našim vlastitim dubokim korenima” (Beard 2004:293).

Spas i udes

Prepoznatljiva figura koja podleži pitekofobiji je formulisana na različite načine. Prezrena životinja funkcioniše kao sablast nehumanosti, opasujući granice čoveštva. Ideja čoveka u evropskoj istoriji je izražena razlikovanjem od životinje: svojim neumom ona je dokazivala ljudsku vrednost (Horkheimer i Adorno 1997:285-286). Ukoliko su lišeni razuma, ljudi nisu ništa drugo do životinje; animalnost je zauzvrat samo ljudskost u krajnjem stanju degradacije. Životinje predstavljaju ono što preostaje kada se čovek operiše od onih svojstava koja je “velikom podelom” prethodno već instalirao kao distinktivne karakteristike svoje humanosti: od razuma ili mišljenja (Fuko 1980:50-94; Latour 2004:16-18). Ali se može i obrnuti put, sada kada upravo blagodareći naučnoj racionalnosti više ne moramo da baštinimo vrsne predrasude: “Jedan od načina da se pitamo kako je to biti čovek, jeste pitati se kako je to ne biti sasvim čovek. A u tom slučaju, treba pitati naše najbliže žive rođake, velike čovekolike majmune”, kaže Florian Maderspacher, opisujući interdisciplinarni pristup i aktivnosti lajpciškog Instituta Max Planck za evolutivnu antropologiju (Maderspacher 2005:149). I ne štedeti na analogijama, ne samo morfološkim ili organskim, nego i onima koje se tiču ponašanja i jezika (Begun 2004; Miles 2004; Bonvillian i Patterson 2004; Mitchell 2004).

Na taj način tek možda naše iskustvo životinja stavlja na kušnju naše konceptualizacije i nas samih i Drugog: “životinja” je jedan od načina da se kaže Drugi, jedna strana one granice na čijoj drugoj strani smo “mi ljudi”, “Ja, čovek” (Derrida 2002:370). To “mi” ili te “nas”, uprkos saznanju o zajedničkom poreklu,⁹ i dalje definišemo eksternalizacijom onih kvaliteta za koje nalazimo da su nam neprihvatljivi. Distinkcija između ljudi i životinja, izvesno je, ne povlači se izvan nas već funkcioniše unutar nas, između “delova” nas samih (Agamben 2004:21, 52). Ta granica možda iščezava tek na jedan specifičan i možda farsičan način, kao jednačenje po onom žrtvenom udesu koji ne samo da u postapokalipštičkoj budućnosti neće odvajati nego, prema Baudrillardu, u savremenosti već više ne odvaja ljude i životinje.

Životinjama se, naime, dogodilo sve ono što se i nama događa: eksploatacija, eksperimentisanje na njima, industrijalizacija njihove smrti. One su nekad imale izvesnu božansku ili žrtvenu plemenitost, pa i svetiju prirodu od ljudi. U ubijanju i lovu, pa čak i u pripitomljavanju životinja, još uvek je postojao neki simbolički odnos; u laboratorijskom tranžiranju, industrijskom odgajanju ili istrebljivanju u kasapnicama više nema nikakvog odnosa. Od životinja je načinjen jedan “rasno inferiorni svet”, koji čak više nije dostojan ni naše pravde, ni naše kazne i smrti, nego jedino naše naklonosti i onog društvenog milosrđa koje zaodeva jedan beskrajno

⁹ U geološkoj epohi miocen je najmanje sto vrsta čovekolikih majmuna tumaralo starim svetom. Skorije otkriveni fosilni ostaci sugerišu da su ne u Africi nego u Evroziji obitavali oni iz kojih su nastali veliki čovekoliki majmuni i ljudi koji danas žive (Begun 2003:74-75).

degradiran oblik bestijalnosti: sentimentalno ili eksperimentalno “nasilje distance” (Bodrijar 1991:134-135).

Bogata pretnjama i metamorfozama, životinja je u mitologiji, u heraldičkim likovima, u snovima i fantazmima, bila “predmet užasa i opčinjenosti, ali nikad negativna, uvek ambivalentna”, uvek neki vid saveza koji se potajno razrešava u živoj ljudskoj kulturi. Čudovišnost životinja je promenila smisao i postala “spektakularna”. Iz džungle izvučen i u zvezdu mjuzikhola pretvoren King Kong izvrće kulturni scenario i nečovečnost prelazi na stranu ljudi, a čovečnost na stranu zarobljene bestijalnosti: “Nekada je mitski junak uništavao životinju, zmaja, čudovište – a iz prosute krvi nicali su biljke, nicali su ljudi, nicala je kultura; danas životinja King-Kong dolazi da razara industrijske metropole, da nas oslobađa od naše kulture, mrtve, zato što se očistila od svake stvarne čudovišnosti i što je raskinula ugovor sa njom” (Bodrijar 1991:135).

Literatura

- Abel, Glenn (2005): “King Kong: Peter Jackson’s Production Diaries”. Dostupno na: http://web.archive.org/web/20060513134323/http://www.hollywoodreporter.com/thr/reviews/review_display.jsp?vnu_content_id=1001700175 (pristup 17. 9. 2013).
- Accardo, Pasquale J. (2002): *The Metamorphosis of Apuleius: Cupid and Psyche, Beauty and the Beast, King Kong*. Madison: Fairleigh Dickinson University Press.
- Agamben, Giorgio (2004): *The Open: Man and Animal*. Stanford: Stanford University Press.
- Beard, Chris (2004): *The Hunt for the Dawn Monkey: Unearthing the Origins of Monkeys, Apes, and Humans*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Begun, David R. (2003): “Planet of the Apes”. *Scientific American* 289/2:74-83.
- Begun, David R. (2004): “Hominid Family Values: Morphological and Molecular Data on Relations among the Great Apes and Humans”. U: *The Mentalities of Gorillas and Orangutans: Comparative Perspectives*. Sue Taylor Parker, Robert W. Mitchell i H. Lyn Miles, ur. Cambridge: Cambridge University Press, str. 3-42.
- Bodrijar, Žan. (1991): *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.
- Bonvillian, John B. i Francine G. P. Patterson (2004): “Early Sign-Language Acquisition: Comparisons between Children and Gorillas”. *The Mentalities of Gorillas and Orangutans*, str. 240-264.
- Bowler, Peter J. (2009): *Monkey Trials and Gorilla Sermons: Evolution and Christianity from Darwin to Intelligent Design*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brin, David (2005): “Introduction: The Ape in the Mirror”. U: *King Kong is Back!: An Unauthorized Look at one Humongous Ape*. David Brin i Leah Wilson, ur. Dallas: Benbella, str. 1-9.
- Canby, Vincent (1976): “‘King Kong’ Bigger, Not Better, In a Return to Screen of Crime”. Dostupno na: http://movies2.nytimes.com/mem/movies/review.html?title1=&title2=King%20Kong%20%28Movie%29&reviewer=VINCENT%20CANBY&v_id=27392 (pristup 12. 11. 2013).
- Castro, Adam-Troy (2005): “Ann, Abandoned”. U *King Kong is Back!*, str. 153-164.
- Combe, Kirk i Brenda M. Boyle. 2013. *Masculinity and Monstrosity in Contemporary Hollywood Films*. New York: Palgrave Macmillan.
- Cranfield, Michael R. (2008): “Mountain Gorilla Research: The Risk of Disease Transmission Relative to the Benefit from the Perspective of Ecosystem Health”. *American Journal of Primatology*, 70/8:751-754.
- Cripps, Thomas (1977): *Slow Fade to Black*. New York: Oxford.
- Darwin, Charles (1909): *The Origin of Species*. New York: P. F. Collier & Son.
- DeBrandt, Don (2005): “Three Acts of the Beast”. *King Kong is Back!*, 49-57.
- DeCandido, Keith R. A. (2005): “Twas Stupidity Killed the Beast”. *King Kong is Back!*, str. 147-151.
- Derrida, Jacques (2002): “The Animal That Therefore I Am (More To Follow)”. *Critical Inquiry*, 29:369-418.

- Dunn, Kevin (1996): "Lights... Camera... Africa: Images of Africa and Africans in Western Popular Films of the 1930s". *African Studies Review*, 39/1:149-175.
- Ebert, Roger (2002): "Great Movies – King Kong (1933)". Dostupno na: <http://www.rogerebert.com/reviews/great-movie-king-kong-1933> (pristup 11. 10. 2013).
- Eggleton, Bob (2005): "The Making of *King Kong*". *King Kong is Back!*, str. 77-84.
- Erb, Cynthia Marie (1998): *Tracking King Kong: A Hollywood Icon in World Culture*. Detroit: Wayne State University Press.
- Fuko, Mišel (1980): *Istorija ludila u doba klasicizma*. Beograd: Nolit.
- Geduld, Harry i Ronald Gottesman (1976): "The Eighth Wonder of the World". *The Girl in the Hairy Paw: King Kong as Myth, Movie, and Monster*. Ronald Gottesman i Harry Geduld (ur.). New York: Avon, str. 19-28.
- Giardina, Natasha (1995): "Queer Eye for the Ape Guy? *King Kong* as Endangered Masculinity". *King Kong is Back!*, str. 187-195.
- Goldner, Orville i George E. Turner (1975): *The Making of King Kong: The Story Behind a Film Classic*. New York: A. S. Barnes and Co.
- Gray, Maryke, Justin Roy, Linda Vigilant, Katie Fawcett, Augustin Basabose, Mike Cranfield, Prosper Uwingeli, Innocent Mburanumwe, Edwin Kagoda i Martha M. Robbins (2013): "Genetic Census Reveals Increased but Uneven Growth of a Critically Endangered Mountain Gorilla Population". *Biological Conservation*, 158:230-238.
- Gregory, W. K. (1927): "Two views of the origin of man". *Science*, 65:601-605.
- Gribbin, Mary i John Gribbin (2008): *Flower Hunters*. Oxford: Oxford University Press.
- Guschanskia, Katerina, Linda Vigilanta, Alastair McNeilageb, Maryke Grayd, Edwin Kagodae i Martha M. Robbinsa (2009): "Counting Elusive Animals: Comparing Field and Genetic Census of the Entire Mountain Gorilla Population of Bwindi Impenetrable National Park, Uganda". *Biological Conservation*, 142/2:290-300.
- Hellenbrand, Harold (1983): "'Native Son,' Film and 'King Kong'". *The Journal of American Culture*, 6/1:84-95.
- Henderson, Carol E. (2010): "King Kong Ain't Got Sh** On Me": Allegories, Anxieties, and the Performance of Race in Mass Media". *The Journal of Popular Culture*, 43/6:1207-1221.
- Horkheimer, Max i Theodor Adorno (1997): *Dialektik der Aufklärung*. Theodor W. Adorno: Gesammelte Schriften, tom 3. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Jefferson, Thomas (1972): *Notes on the State of Virginia*. New York: Norton.
- Johanson, D. C. i T. D. White (1979): "A systematic assessment of fearfully African hominids". *Science*, 203:321-330.
- Jordan, Winthrop (1975): *White Over Black: American Attitudes toward the Negro, 1550-1812*. New York: W. W. Norton.
- Haber, Karen et al. (2005): *Kong Unbound: The Cultural Impact, Pop Mythos and Scientific Plausibility of a Cinematic Legend*. New York: Pocket Books.
- Latour, Bruno (2004): *Nikada nismo bili moderni: ogled iz simetrične antropologije*. Zagreb: Arkzin.
- Latta, Jeffrey Blair (2005): "Reviews". Dostupno na: <http://www.pulpanddagger.com/canuck/kkreviews.html> (pristup 12. 11. 2013).
- Linné, Carl von (1955): *Menniskans Cousiner*. Uppsala, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Maderspacher, Florian (2005): "Planet of Apes". *Current Biology*, 15/5:146-150.
- Miles, H. Lyn (2004): "Symbolic Communication with and by Great Apes". *The Mentalities of Gorillas and Orangutans*, str. 197-210.
- Miller, Joseph D. (2005): "Darwin, Freud and King Kong". *King Kong is Back!*, str. 93-101.
- Mitchell, Robert W. (2004): "Deception and Concealment as Strategic Script Violation in Great Apes and Humans". *The Mentalities of Gorillas and Orangutans*, str. 295-314.
- Monypenny, William F. i George E. Buckle (1929): *The Life of Benjamin Disraeli*. London: John Murray.
- Morton, Ray (2005): *King Kong: The History of a Movie Icon from Fay Wray to Peter Jackson*. New York: Applause Theater & Cinema Books.
- Newby, Idus A. (1965): *Jim Crow's Defense: Anti-Negro Thought in America, 1900-1930*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Peary, Gerald (1976): "Missing Links: The Jungle Origins of *King Kong*". *The Girl in the Hairy Paw*, str. 37-42.

- Pryor, Ian (2004): *Peter Jackson: From Prince of Splatter to Lord of the Rings – An Unauthorized Biography*. New York City: Thomas Dunne Books.
- Rubio, Steven (2005): “Not the Movie: *King Kong* ’76”. *King Kong is Back!*, str. 27-35.
- Scheler, Max (1987): *Položaj čovjeka u kosmosu*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Simons, E. L. (1963): “Some Fallacies in the Study of Hominid Phylogeny”. *Science*, 141:879-889.
- Snead, James (1991): “Spectatorship and Capture in *King Kong*: The Guilty Look”. *Critical Quarterly*, 33/1:53-69.
- Starr, Charlie W. (2005): “Of Gorillas and Gods: The Kong-flict of Nineteenth-Century Thought and Twentieth-Century Man”. *King Kong is Back!*, str. 123-133.
- Taylor, Charles (1999): “Fool For Love”. Dostupno na: <http://www.salon.com/ent/movies/tayl/1999/01/18tayl.html> (pristup 4. 12. 2013).
- The Mountain Gorilla Veterinary Project 2002 Employee Health Group (2004): “Risk of Disease Transmission between Conservation Personnel and the Mountain Gorillas: Results from an Employee Health Program in Rwanda”. *EcoHealth*, 1/4:351-361.
- Turner Classic Movies (2013): “Archives for *King Kong* (1933)”. Dostupno na: <http://www.tcm.com/tcmdb/title/2690/King-Kong/tcm-archives.html#> (pristup 30. 12. 2013).
- Urban Cinefile (2005): “*King Kong* – Building a Shrewder Ape”. Dostupno na: <http://www.urban Cinefile.com.au/home/view.asp?a=11264&s=Features> (pristup 24. 12. 2013).
- Vaz, Mark Cotta (2005): *Living Dangerously: The Adventures of Merian C. Cooper, Creator of King Kong*. New York: Villard.
- Wallace, Edgar, Merian C. Cooper i Delos Lovelace (2005): *King Kong*. New York: Modern Library.
- Wallace, Maurice (2002): *Constructing the Black Masculine*. Durham: Duke University Press.
- Walsh, P. D., et al. (2003): “Catastrophic Ape Decline in Western Equatorial Africa”. *Nature*, 422:611-614.
- Wikipedia (2013): “*King Kong*”. Dostupno na: http://en.wikipedia.org/wiki/King_Kong (pristup 29. 12. 2013).
- Woods, Paul A. (2005): *Peter Jackson: From Gore to Mordor*. London: Plexus Books.
- Workshop, Weta (2005): *The World of Kong: A Natural History of Skull Island*. New York: Pocket Books.

Aida Gavrić

Na raskršću ljubavi, morala i empatije: odnos prema životinjama u književnosti (Dostojevski, Kundera, Kuci)

“Reći ću otvoreno: okruženi smo poduhvatom u degradaciji, okrutnosti i ubijanju koji je ravan svim zamisljima Trećeg rajha, pa ih čak i nadrasla, budući da je naš poduhvat beskonačan, da se sam od sebe obnavlja, neprestano donoseći na svet zečeve, pacove, živinu i stoku sa isključivom svrhom da ih ubija” (Kuci 2001: 13–14), riječi su Elizabet Kostelo (Elizabeth Costello), lika u Kucijevom (J. M. Coetzee) djelu *Životi životinja*.

Kada je autorici ili autoru određena tema intimno bitna iznimno je teško početi pisati o njoj, premda je na duši i umu toliko toga da se kaže, pa stoga možda i počinjem tuđim riječima. Prvotna mi je namjera bila početi od ljubavi, no nekako se nametnulo kao neophodno isprva razjasniti šta je ono što snažno uznemirava

one kojima je ova tema bitna, dakle, što pobuđuje na pisanje o njoj. U pitanju je istinsko neprihvatanje nečega tako opšteprihvaćenog kao što je specizam i pokušaj razračunavanja s nečim što je, barem meni lično nakon prije nekoliko godina nastupajućeg osvještenja, posve neobično, nerazumljivo i samim time neprihvatljivo. Specizam je, prema Džoan Danajer (Joan Dunayer)¹, propust da se s obzirom na vrstu ili karakteristike zasnovane na vrsti bilo kojem svjesnom biću prida jednak obzir i poštovanje. U najkraćem, specizam je diskriminacija na osnovu vrste. Specizam je, prema pomenutoj autorici, zapravo takva pojava i takav svjetonazor koji podrazumijeva ignoranciju činjenice da su “klanje i komercijalno ribarenje ubojstvo, a kupovanje rezultirajućih proizvoda, prvenstveno mesa, kože i dlaka, suučesništvo u ubojstvu”, jer “osim u slučaju vrlo male djece i odraslih s krajnje niskim intelektualnim sposobnostima, ljudi koji jedu hamburger razumiju da je to proizvod klanja”. Ipak, mnogi nakon što se povede razgovor na ovu temu odbijaju da razgovaraju o činjeničnom, braneći se neupućenošću i neznanjem, pa se na ovom mjestu vjerovatno potrebno razračunati i sa takvim stavovima, upućujući na Kucijevu opasku iz u početku citiranog djela o “voljnom neznanju”. Fiktivna književnica, Elizabet Kostelo, držeći gostujuće predavanje o pravima životinja pravi paralelu između Treblinke i klaonice, fabričkih farmi i laboratorija za testiranje lijekova, povezujući ih po ljudskom zločinu otjelotvorenom u voljnom neznanju.

“To što su vodili ekspanzionistički rat, i izgubili ga, nije razlog što se na Nemce jedne određene generacije još uvek gleda kao na ljude koji stoje unekoliko izvan ljudskosti, koji moraju učiniti ili biti nešto izuzetno da bi bili ponovo primljeni u ljudsko okrilje. Oni su, u našim očima, izgubili ljudskost zbog izvesnog voljnog neznanja. Pod uslovima hitlerovskog rata, neznanje je moglo biti koristan mehanizam za preživljavanje, ali to je opravdanje koje, s primernom moralnom čvrstinom, mi odbijamo da prihvatimo. (...) Naprotiv, kažemo, ta generacija i dalje nosi beleg izvesne bolesti duše. Obeleženi su njome građani Rajha koji su činili zlodela, ali isto tako i oni koji, svejedno iz kojih razloga, za ta zlodela nisu znali. Tako je, praktično, obeležen svaki građanin Rajha. Nedužni su bili samo oni u logorima.” (Kuci 2001: 12)

Voljno neznanje sam iskusila nebrojeno mnogo puta prilikom sopstvenih pokušaja širenja informacija s nastojanjem eliminiranja faktora neznanja u daljnjem specističkom, tj. zločinačkom odnošenju ljudi protiv neljudskih vrsta. Najbolji primjer su pokušaji nagovaranja na gledanje, za tu svrhu primjerenog, dokumentarnog filma *Zemljani*, koji su u većini slučajeva bili, pod raznim izlikama, odbijeni. Većina ljudi, koji su odbili biti upućeni, pobunili bi se na tvrdnju da su specisti ili karnisti. Većina takvih ljudi, pretežno, vraćajući se ponovo poštovanoj Džoan Danajer, “dok se hvale ljudskom dobrotom s drugim životinjama postupa krajnje nepravedno i okrutno”. I ovakva tvrdnja bi nastojala biti opovrgnuta, navodeći samim

---

1 Usljed trenutne nemogućnosti dolaska do knjige, fragmenti djela *Specizam: diskriminacija na osnovi vrste* Joan Dunayer preuzeti su iz emisije *Zoofon* Trećeg programa Hrvatskoga radija iz januara 2008. (prevodilac i komentator: Zoran Čiča, urednica: Giga Gračan). Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=bbLOmv9mORA&feature=youtu.be>.

time na napomenu da ne moramo zaklati životinju da bismo bili nepravedni prema njoj, dovoljno je da je prevrnemo na roštilju ili je stavimo u sendvič, ne moramo joj oguliti kožu i krzno, dovoljno je da ga kupimo i obučemo. S druge strane, “većina ljudi svakako razumije da ne moraju jesti meso, posjećivati zoološke vrtove, nositi neljudsku kožu ili dlaku i podržavati uzgoj neljudi kao kućnih ljubimaca. (...) Doista, mnogi ljudi sudjeluju u eksploataciji neljudi premda, po vlastitom priznanju, smatraju tu eksploataciju nemoralnom. Npr. nastavljaju jesti meso i ostale proizvode životinjskog porijekla i nakon što su zaključili da je to pogrešno”, smatra Danajer. Međutim, što je nadasve paradoksalno, mnogi od tih istih ljudi tvrde da vole životinje. Tu dolazimo do priče o ljubavi, od koje sam namjeravala, ali nisam mogla, početi.

Polazeći od istraživanja samog pojma ljubavi, zanemarujući stav gotovo svi-ju nas da znamo šta ljubav zapravo jeste, premda o njoj detaljnije i analitički ne promišljamo, pozabavila sam se jednim naslovom Ortege i Gasete (José Ortega y Gasset) koji mi se učinio znakovitim i relevantnim u ovom kontekstu. Knjiga je naslovljena *O ljubavi*. Izostavljajući i nastojeći zaboraviti autorove nipodaštavajuće stavove prema ženama (jer ljubav muškarca prema ženi je ono o čemu prvenstveno i piše), prožete poražavajućom činjenicom da je njegova namjera, čini se, bila pozitivna, a cilj afirmativan, premda bih lično i subjektivno najradije odbacila ovo djelo kao irelevantno u svakom smislu – osvrnut ću se na dva paragrafa pročitana u pomenutom djelu, koja mi mogu biti od koristi u daljoj raspravi na ovu temu.

“... u ljubavi se osjećamo sjedinjeni sa našim objektom. Šta znači ova sjedinjenost? Ona zapravo nije tjelesna sjedinjenje, čak ni tjelesna bliskost. Možda naš prijatelj, ne treba zaboraviti ni na prijatelja, kada se općenito govori o ljubavi, živi daleko od nas i mi čak i ne znamo ništa o njemu. Ipak, mi smo sa njim, u nekom simboličnom zajedništvu. Čini se da se naša duša čudesno izdužuje, smanjuje razdaljine, a mi se osjećamo, bilo gdje da se on nalazi, da smo blizu njega. I kada u nekom teškom trenutku kažem: ‘Uzdajte se u mene, ja sam sa vama’, to znači: ‘Vaša briga je i moja, ja povezujem svoju sudbinu sa Vašom.’” (Ortega y Gasset 1989: 90)

Voljeti životinje značilo bi ne zaboravljati na njih premda su “daleko”. Voljeti životinje značilo bi i ne doživljavati ih dalekim, “izdužiti dušu”, “smanjiti razdaljinu”, osjećati bliskost. Voljeti životinje podrazumijevalo bi osjećati brigu za njih i njihovu patnju kao za svoju. Voljeti životinje znači omogućiti im da se uzdaju u nas, jer smo svoju sudbinu povezali s njihovom. Voljeti životinje ne znači tjelesno se “sjediniti” s njima tako što ih pojedemo, odnosno tako što jedne (janje, tele ili pile, primjerice) pojedemo, a druge (pse i mačke) pomilujemo.

Ortega i Gaset dalje navodi: “Razmislimo, šta znači voljeti umjetnost ili domovinu. To znači ni u jednom trenutku ne posumnjati u pravo njenog postojanja; to znači u svakom momentu biti svjestan i potvrditi da je vrijedna svoga postojanja.” (Ortega y Gasset 1989: 91) Zašto ovo ne bismo mogli primijeniti i na neljude, odnosno životinje? Mi kao društvo, kao nadmoćna ljudska vrsta, neprestano poričemo nečije pravo postojanja, prvo nekome druge rase, potom nekome druge nacionalnosti, druge vjere, drugih pogleda na svijet, drugih navika, ovisno o vremenu i prostoru. Međutim, u svakom vremenu i na svakom mjestu, bez razlike, neprestano

biva poricano pravo na postojanje drugim živim neljudskim vrstama. To je daleko od obzira, poštovanja, istinskog poimanja moralnih normi, a kamoli od ljubavi.

Gotovo neodvojiv pojam od pojma ljubavi na ovom mjestu jeste i onaj empatije. "Postoje ljudi koji su sposobni da sebe zamisle kao drugoga, postoje oni koji takvu sposobnost nemaju (kad je nedostatak ekstreman, nazivamo ih psihopatama), a postoje i oni koji tu sposobnost imaju ali svesno odlučuju da je ne upotrebe." (Kuci 2001: 33)

Specizam je, poput ostalih zadrnosti, piše Danajer, nesposobnost osjećanja empatije za one izvan vlastite skupine. Šta je i kako bi izgledala empatija prema onima izvan vlastite skupine, u ovom slučaju životinjama, moguće je objasniti već pomoću jednog izvrsnog primjera u sklopu jednog od najvećih klasičnih djela svjetske književnosti. Prisjetimo se romana *Zločin i kazna* Dostojevskog. Nisam detaljnije istraživala koliko je taj fragment djela istinski zanemaren pri književnim i kritičkim analizama, pa ne bih postavljala šturu i nesigurnu tvrdnju, ali vodeći se ličnim iskustvom, mogu reći da mi je pri nekadašnjem čitanju tog djela uistinu promakao. Danas smatram da je taj fragment jedan od temeljnih, te da čini samu srž ove priče i Raskolnikovljevog lika, onako kako je tvoren. Riječ je o Raskolnikovljevom snu o jednom događaju iz djetinjstva: scena bičevanja kljuseteta, kojoj je kao dijete jednom prilikom prisustvovao. Raskolnikov je, piše Dostojevski, volio da posmatra dugogrive konje, koji bez ikakvog napora vuku brdo tereta.

"Ali sada, čudna stvar, u tako velika kola bilo je upregnuto malo, mršavo crnogrivo seosko kljuse, jedno od onih što se – on je to često viđao – ponekad strašno muče vukući teški teret drva ili sijena, a naročito kad se kola zaglibe u blato ili propadnu u kolovoz, i koja tada seljaci nemilosrdno bičuju, ponekad po samim nozdrama i po očima, a njemu je bilo tako žao, tako žao da to gleda da je bio gotov da zaplače, i mati ga je tada uvijek uklanjala s prozora." (Dostojevski 1999: 64)

Scena u kojoj se pijani ljudi (više od njih šest) penju u Mikolkina kola, koja već i prije nego je iko bio u kolima nije imala dovoljno snage da povuče takav teret, njihov smijeh, bičevanje pod kojim kobilica dahće i kleca je metaforična slika našeg društva i naše vrste. "Tata, tata – više mali Roda ocu – tata, šta to oni rade! Tata, jedno konjče biju!" – pitanje koje kao dijete Raskolnikov postavlja ocu je ono pravo pitanje, koje bismo svi trebali postaviti: šta to mi radimo? I otkud nam moralno pravo na to? Otkud nam pravo da ubijamo i jedemo druga živa bića, koja jednako kao i mi vole svoju djecu, brinu za njih, tuguju, vesele se i igraju? Otkud nam pravo da ih zatvaramo u fabrike koje se ne razlikuju od koncentracionih logora, u kojima ih silujemo željeznim napravama kako bismo ih oplodili i dalje zarobljavali, izrabljivali i ubijali njihovo potomstvo, pa potom djecu tih potomaka i tako u nedogled? Jesmo li svjesni da učestvujemo u održavanju koncentracionih logora u kojima kao robove držimo generacije i generacije neljudskih osjećajnih i razumnih bića zaredom?²

---

2 Krave ne skakuću po livadi dok za nas, kao jedinu vrstu koja konzumira mlijeko druge vrste, proizvode mlijeko (premda ni tada ne bismo imali moralno pravo da im ga otimamo, jer ono je namjenjeno teletu, a ne nama). One su u većini slučajeva u postrojenjima i štalama u kojima nemaju uslove ni da se pomjere. Vidi film *Earthlings (Zemljani)*: <https://www.youtube.com/watch?v=YOallj2wtPc>.

Da, životinje jesu i razumna i osjećajna bića, premda čak ni to ne bi bio neizostavan kriterij u negiranju naših prava da činimo zlo drugim bićima dok to ne moramo činiti. Obustavljanje izrabljivanja i mučenja životinja nas kao vrstu ne ugrožava niti egzistencijalno niti po kojoj drugoj osnovi, mi to ne moramo raditi i u tome i jeste naš najveći poraz u etičkom smislu. Ovdje se otvara prostor za pomen drugog fragmenta djela *O ljubavi*, koji sam već nagovijestila.

“Bila bi zabluda misliti da naša okolina koju nazivamo i milieu, služi samo zato da bi našim trenutačnim djelatnostima služila kao cilj. Iz dana u dan nam postaje jasnije da se funkcije našeg organizma (čak i one elementarne kao ishrana) samo tada ispunjavaju, kada ih nešto podstakne. Dakle, podražaji su za živo biće od posebne važnosti. Sve ostalo od njih ovisi do te mjere da bi se moglo reći: živjeti znači biti podstaknut. Arsenal podražaja koji stalno djeluju na naš organizam i na pogonsku silu našeg života je prije svega naša okolina.” (Ortega y Gasset 1989: 16)

Ortega i Gaset pišući ovo, naravno, nije imao u vidu ono na što je mene ovakvo promišljanje asociiralo, što ne može osporiti postojanost mog čitanja i promišljanja prethodno izrečenog. Primijenimo li pomenuto na ono o čemu je ovdje riječ zapitat ćemo se šta nas podstiče, primjerice, na jedenje životinja? Kada vidimo kravu u polju kažemo ili pomislimo “Kako su joj lijepe okice”, a ne oblizujemo se. Zar ne? Za nas životinja kao takva nije podražaj za osjećaj gladi, nego tek njeno fabriciranje (kada je u obliku salame ili kobasice koju vidimo u frižideru supermarketa, mi nemamo u glavi sliku njenih očiju). Kada bismo uspjeli osvijestiti put od životinje na livadi do njenih dijelova tijela u frižideru marketa, možda bismo počeli učiti i usvajati drugačije poimanje, drugačije, empatičke, etične i nespecističke svjetonazore. I dalje, kada bismo spoznali da te životinje nisu čak ni na livadama, te da mi nemamo isti milieu kao zvijer; ona će već u životinji na livadi vidjeti podražaj za lučenje pljuvačke u ustima, jer ona drugačije ne bi mogla preživjeti, dok mi itekako nesmetano možemo. Prošla su vremena u kojima smo lovili da bismo preživjeli zimu; više ne posjedujemo nikakvo opravdanje. A trebali bismo osvijestiti da ni životinje uopće ne posjedujemo. One nisu naše i to je ono što u poglavlju o bičevanju konjčeta tematizira Dostojevski. “Odbij! Moja je!”, često ponavlja Mikolka dok muči životinju. To i jeste jedna od naših polazišnih grešaka, nije njegova i nisu naše; niti krava, niti konj, niti pile, a ni pas, jednako kao što ni robovi nisu bili, nisu smjeli biti vlasništvo robovlasnika, što smo tek nedavno osvijestili. Već u samom jeziku pronalazimo problemsku osnovu. Uvriježeno je reći “vlasnik psa”, to je oznaka koju moramo mijenjati. Pas nije predmet i samim tim ne može biti naše vlasništvo. Tako naše vlasništvo ne bi smjela biti niti jedna životinja, što ne osporava suživot životinja i ljudi, već podrazumijeva novo ustrojstvo suživota, druge načine ophođenja. Podrazumijeva najprije buđenje nalik Raskolnikovljevom snu:

“On, mali Rođa, trči pored kobilice, istrčava naprijed i vidi kako je šibaju po očima, po samim očima! On plače. Suze teku, srce hoće da mu prepukne. Jedan od zlotvora dohvati ga bičem po licu, ali on to ne osjeća, on krši ruke, vrišti i trči starcu sijede brade što maše glavom i sve to osuđuje. Neka snaša ga uhvati za ruku i hoće da ga odvede, ali on se istrže i opet potrča kobilici. Ona je već potpuno malaksala, ali još jednom počinje da se rita. (...) Ali jadni mališan više ne zna za sebe. Vrišteći, on se

kroz gomilu probi do kobilice, zagrli njenu mrtvu, iskrvavljenu glavu i ljubi je, ljubi je u oči, u gubicu... Zatim najednom skoči i svojim malenim pesnicama bjesomučno kidisa na Mikolku. Ali upravo u tom trenutku, nakon dugog ganjanja, otac ga najzad zgrabi i iznese iz gomile. – Hajdemo! Hajdemo! – govorio mu je otac. – Hajdemo kući! – Tatic! A zašto su oni... jadno konjče... ubili! – jeca mališan, ali mu dah staje, i riječi se vriscima otimaju iz stegnutih grudih. – Pijani su pa budalesaju, nas se to ne tiče, hajdemo! – govori mu otac.” (Dostojevski 1999: 66–67)

Dvije su središnje tačke prethodno citiranog odlomka. Prva jeste slika empatije i ljubavi prema životinjama, briga i patnja ovog konjčeta je i Rodina briga. Rođa bi jednako patio i plakao kada bi imao priliku vidjeti živote životinja onakve kakvi su zbog mliječne industrije i industrije jaja, da bismo mi zadovoljili svoje umišljene potrebe za životinjskim mlijekom, jogurtima, ukusnim sirevima, jajima, proizvodima koji ih sadrže, a ne bismo morali itd. Druga leži u opasnoj i signifikantnoj rečenici Rodinog oca; “Nas se to ne tiče”. Tiče nas se, jednako kao i Treblinka, a možda i više, jer mnogo direktnije učestvujemo u ovom sistematskom zlu. Kada Norma u priči *Životi životinja*, razgovarajući sa svojim suprugom, sinom Elizabet Kostelo, kaže kako su uvjerenja njegove majke njena lična stvar, izgovarajući sljedeće: “Ako želi da svoje pozne godine utroši na propagandu protiv okrutnosti prema životinjama, to je njeno pravo” (Kuci 2001: 8), ona je u potpunosti u krivu. Borba za prava životinja na život općenito i život bez patnje nije lično uvjerenje ili barem ne bi smjelo biti, takva borba je moralna obaveza svakoga ko je osvijestio da se oko njega dešavaju masovna mučenja, pokolji i istrebljenja na koja mi kao vrsta iz nekih izopačenih razloga smatramo da imamo pravo. Prema Norminom poimanju, Elizabetina mišljenja o životinjama, životinjskoj svijesti i etičkim odnosima sa životinjama bljutava su i sentimentalna. Ona, kao i mnogi drugi, zasigurno ne vidi ništa pogrešno u tome da se u laboratoriji muči neki pas, majmun ili miš kako bi njena krema za lice bila prije njene upotrebe “adekvatno” testirana. Gdje tu vidimo osjećaj razlikovanja dobra i zla? Kako uopće možemo pomisliti da smo etički osviješteni, dobri, moralni (puna su nam usta priča i spisa o etici i moralu), a da pri tome nismo svjesni specizma ili u njemu ne vidimo jedan od glavnih problema civilizacije? Kako feministica može da se busa u prsa borbom za ženska prava dok za doručkom, razvrgavajući neke nove ili stare oblike mizoginije i patrijarhata, jede omljet i tost sa sirom? Zar je krava koja biva silom oplodena, koju vime boli od cjeloživotne muže željeznim fabričkim “rukama”, kojoj su oteli mladunče nakon što ga je nosila u trbuhu, bez da ga je i podojila, manje žensko nego što smo to mi? Za kokoške i krmače ne važe ženska prava? Zašto očekujemo da muškarci prestanu koristiti svoju fizičku nadmoć u odnosu na nas kada je mi, također, koristimo u odnosu i na muške i ženske jedinke druge vrste. Zašto je seksizam problem, a specizam ne? Recimo da su, osim ekofeminizma, svi ostali feminizmi specistički i samim tim autodegradirajući samim time što vršeći nasilje nad ženskim jedinkama druge vrste negiraju sami sebe. Prema tome, svaka osoba koja se smatra moralnom, a feministica naročito, trebala bi usvajati veganske svjetonazore i načine življenja. Recimo da je na dobrom tragu da potkrijepi ovdje iznesena razmišljanja i ujedno odgovori na više puta postavljeno pitanje “odakle nam pravo?” bio Milan Kundera. Prije samog

kraja romana *Nepodnošljiva lakoća postojanja* u poglavlju naslovljenom Karenjinov osmjeh Kundera iznosi izvanredna zapažanja:

“Odmah na početku Knjige postanka piše da je Bog stvorio čovjeka kako bi mu povjerio vladavinu nad pticama, ribama i životinjama. Naravno, Knjigu postanka je pisao čovjek, a ne konj. Nije nimalo sigurno da je Bog povjerio vladavinu nad drugim stvorenjima upravo čovjeku. Prije se čini da je čovjek izmislio Boga da bi uzurpiranu vladavinu nad kravom i konjem pretvorio u svetu stvar. Da, pravo čovjeka da ubije jelena ili kravu je jedino u čemu se čitavo čovječanstvo slaže čak i dok vodi najkrvavije ratove. To pravo nam izgleda kao nešto samo po sebi razumljivo, jer se na vrhu hijerarhije nalazimo mi. Bilo bi, međutim, dovoljno da se u igru umiješa neko treći, recimo posjetilac s druge planete, kome je Bog rekao: ‘Vladat ćeš nad bićima sa svih zvijezda!’, pa da sve što je u Postanku bilo samo po sebi razumljivo postane problematično. Čovjek koga Marsovac bude upregao u kola ili koga neko stvorenje s Mliječnog puta bude peklo na ražnju možda će se sjetiti telećih kotleta koje je bio naviknut da vidi u svom tanjiru i zamolit će (prekasno!) kravu da mu oprosti!” (Kundera 2013: 376)

Ne znam da li je ikako moguće bolje i sažetije iznijeti sve o čemu bih voljela da razmislimo nego što je to ovim odlomkom učinio Milan Kundera. “Nema dirljivijeg prizora nego kad se krave igraju”, iskazuje dalje pripovjedač, a Kunderina junakinja Tereza ih posmatra sa simpatijama govoreći sebi kako “ljudski paraziti žive na kravama kao pantljičara u čovjeku; pripili su se na vimena krave kao pijavice”. Njene misli su opasne, piše Kundera, udaljavaju je od čovječanstva. Njegova namjera je podsjetiti nas na to da, premda mi to nerijetko mislimo, životinja nije *machina animata*, te da je njeno cviljenje plač i izraz patnje, a ne “škrapanje mehanizma koji ne funkcioniše pravilno”. U dijelu o starospecističkim svjetonazorima Joan Dunayer se, također, osvrće na nekadašnje (a možda i danas prisutne) stavove da životinja ne može osjetiti bol na način i u onoj mjeri u kojoj ga osjeti čovjek. Izrazito je zanimljiva i simbolična i priča, umetnuta u isto poglavlje, o nekom ruskom gradu u kome su pobili sve pse. Taj događaj pripovjedač označava kao nagovještaj svega što će doći; terora i protiv ljudi. Ubijanje pasa imalo je svoju posebnu svrhu na tom mjestu u toj povijesnoj tački; bilo je potrebno “sjediniti agresivnost, uzgajati je i održavati u stanju pripravnosti. Bilo je potrebno uvježbavati je na provizornim ciljevima. Tim ciljem postale su životinje.” “Novine su u to vrijeme počele objavljivati cikluse članka i organizovati anketiranje čitalaca. Tražilo se, naprimjer, da u nekom gradu budu istrijebljeni golubovi. I bili su istrijebljeni. Ali glavna kampanja bila je usmjerena protiv pasa. Ljudi su bili još očajni zbog katastrofe koja ih je zadesila okupacijom, ali novine, radio i televizija su govorili samo o psima koji zagađuju trotoare i parkove, ugrožavajući zdravlje djece, koji su potpuno beskorisni, a ljudi ih ipak hrane. Stvorena je takva psihoza da se Tereza bojala da nahuškana masa ne učini kakvo zlo Karenjinu. Tek godinu dana kasnije se nagomilana (i na životinjama istrenirana) zloba usmjerila na pravi cilj – na ljude. Počelo je izbacivanje iz službe, hapšenje, počeli su sudski procesi. Životinje su mogle odahnuti.” (Kundera 2013: 379)

Svjesna sam da ću sljedećom opaskom izazvati negodovanje većine; odobravanje, ako ga i bude, biće neznatno i djelimično. Primijetimo li paralelu između malog

ruskog grada tada i našeg grada danas? Ne predstavljaju li u našim medijima i u našim razgovorima, dok osobe gube zdravstveno osiguranje ukoliko se usude da zarađuju više od 208 KM jednokratno, glavni i najveći problem psi luralice? Koliko god im lično bila privržena, ne tvrdim da problem nije prisutan, no isto tako ne mogu se oglušiti o činjenicu da smo ga mi proizveli, da je uprkos tome rješiv i bez masovnog ubijanja i da je itekako daleko od istinskih problema na našim prostorima.

Ono što mene, na koncu, zanima jeste pitanje u kojoj mjeri se književnost bavila ovim pitanjem, te da li u današnjem stadiju čovječanstva postoji potreba da se možda čak uobliči neka vrsta angažirane književnosti i umjetnosti, koja bi imala za cilj osvještavanje i otrežnjenje od jedne od navećih zabluda čovječanstva – prava na korištenje, zloupotrebu i pokolj neljudskih životinja.

Umjesto zaključka, prepustit ću Milanu Kunderi da nas još jednom navede na to da svako za sebe preispita osjećaje ljubavi, mržnje, dobrote i zlobe.

“Tereza miluje Karenjina po glavi koja nepomično počiva na njenom koljenu. Govori u sebi otprilike ovo: lijepo se odnositi prema drugom čovjeku, nema ničeg naročitog u tome. Tereza se mora odnositi pristojno prema ostalim stanovnicima sela, jer u suprotnom ne bi mogla živjeti na selu. Čak se i prema Tomašu mora odnositi s ljubavlju, jer joj je Tomaš potreban. Nikad nećemo moći sa sigurnošću ustanoviti u kojoj su mjeri naši odnosi prema drugim ljudima posljedica naših osjećaja, ljubavi, mržnje, dobrote ili zlobe, a u kojoj su mjeri predodređeni odnos snaga između pojedinaca. Stvarna dobrota čovjeka može se pokazati u svojoj čistoti i slobodi samo u odnosu prema nekome ko ne posjeduje nikakvu moć. Pravi ispit ljudskog morala, onaj osnovni (iskren tako duboko da izmiče našem pogledu) jest u odnosu čovjeka prema onima koji su mu prepušteni na milost i nemilost – prema životinjama. A baš tu je došlo do fundamentalnog debakla čovjeka, u toj mjeri suštinskog da su iz njega proizašli svi ostali. Jedna od junica prišla je Terezi, zastala i dugo je posmatrala krupnim smeđim očima. Tereza ju je poznavala. Nazivali su je Marketa. Htjela je da da imena svim svojim junicama, ali nije stigla. Bilo ih je previše. Nekad davno, sigurno prije više od četrdeset godina, sve krave u tom selu imale su imena. (A ako je ime znak prisutnosti duše, možemo reći da su ga imale uprkos Descartesu.) A onda su sela pretvorena u velike zadružne fabrike i krave su počele provoditi čitav život u svoja dva kvadratna metra staje. Od tada više nemaju imena, pretvorene su u *machinae animatae*. Čitav svijet se saglasio s Descartesom.” (Kundera 2013: 379–380)

Literatura:

- Dostojevski, Fjodor Mihajlovič. *Zločin i kazna*. Sarajevo: Svjetlost, 1999.
- Kuci, Džon Maksvel. *Životi životinja*. Beograd: Paideia, 2001.
- Kundera, Milan. *Nepodnošljiva lakoća postojanja*. Sarajevo: Buybook, 2013.
- Ortega y Gasset, José. *O ljubavi*. Sarajevo: Svjetlost, 1989.

MANUFAKTURA

Elizabetha Šeleva
Dževad Karahasan
Mirjana Stefanović
Mirana Likar Bajželj
Boris A. Novak
Jovica Ivanovski
Senadin Musabegović
Žarko Milenković
Mirela Berbić
Nirha Efendić
Iva Beljan
Jagoda Mihajlovska-Georgijeva
Saša Panić
Aleksandar Žiljak
Dragomir Kostić
Ivana Seletković
Goran Čolakhodžić
Srđan Sandić i Raphaele Oskar
Sead Husić

Elizabeta Šeleva

Pobunjenička moć popularne kulture

prevod s makedonskog: Duško Novaković

1.

O Viktoru Hari prvi put sam čula kad me je makedonski režiser (i naturalizovani Njujorčanin) Naum Panovski pozvao da govori na tribini “Umetnik u mračnim vremenima”, održanoj na FDU, 24. oktobra 2013. godine, organizovanoj povodom obnavljanja projekcije njegovog dokumentarnog filma “Čovek koji je umro pevajući istinu”. Film (koji je snimljen 1978. godine, samo nekoliko godina posle Hari-
ne smrti, uz učešće nekoliko njegovih saradnika, dok su utisci bilo još uvek bolno sveži) sasvim me je fascinirao i obuzeo me je svojim sjajnim porukama, nesmanjenom žestinom i energijom, koja je zračila iz njega, konačno, sa svojom surovom i moćnom, tragičnom pričom o kultnom pesniku i muzičaru, čileanskom pesniku Viktoru Hari. Ne znajući bukvalno ništa o samom protagonistu ovog dokumentarnog filma, iako se već 30 godina bavim izučavanjem komparativne književnosti, iz raspoloživih podataka na Internetu, između ostalog, našla sam i to da je Hara popularno nazivan “južnoameričkim Bobom Dilanom”, što je u meni odmah pokrenulo niz (kulturoloških) pitanja i asocijacija, kao i kritičkih prosuđivanja šireg obima.

Jedno od onih “direktnih” pitanja, koje se, takoreći, spontano javilo i samo po sebi nametnulo, bilo je: da li, osim primarne (prvozacrtane) hijerarhije među popularnom i oficijalnom (elitnom) kulturom, u istoj meri postoji (uzajamna, prećutana, generalno podrazumevana) hijerarhija među samim popularnim kulturama (koje dolaze iz različitih nacionalnih i “kontinentalnih” sredina)?

Odgovor na prvopostavljeno pitanje, jer prethodno nisam znala ništa o ovom značajnom pesniku i pevaču, nalazi se u domenu onih (prećutanih) hijerarhijskih odnosa, koji diktira moć i koji doprinose postojanju evidentne asimetrije u dostupnosti i rasprostranjenosti pojedinačnih kultura u svetu danas. Naime, kultura i umetnost iz ekonomsko-političkih i vojnih sila (centara) – po automatizmu, ujedno, postaje “kanonska” ili opštepoznata tekovina, sa statusom obavezne “lektire” i vrednosnim uzorkom za celo čovečanstvo! Zato, u ovom slučaju, niko (ni uzgred nećemo čuti imenovanje u obratnom smeru od postojećeg) – nikad ne može, na primer, o Bobu Dilanu, da kaže, da je on (severno) američki Viktor Hara... Konačno, ne bi bilo ni takvog “generičkog” ili “homogeniziranog” atribuiranja samog Hara, koji je predstavljen kao južnoamerički autor – sa celim svojim kontinentom, odakle dolazi i koji broji nekoliko stotina miliona stanovnika – uostalom, to je slučaj i sa ostalim vrhunskim piscima iz tog, očigledno veoma plodotvornog i svetski relevantnog, umetničkog tla i sredine. Otud, ako adekvatno proširimo tezu, u kulturnoj politici i reprezentativnosti umetnika, koji potiču i dolaze iz ne-imperijalnih sredina (među

koje spadamo i mi na Balkanu), odnosno iz onih kultura, koje nisu metropolitanske – redovna je praksa pomenutih kultura (kao i njihovih najistaknutijih predstavnika) da budu sub-sumirani u veće identitete, pri čemu se od pomenutih autora po pravilu očekuje prvenstveno da stvaraju dela sa tematikom iz njihove kolektivne prošlosti ili doživljene-kolektivne traume! Jednostavnije rečeno, jedni (kanonski privilegovani) autori svaki put pevaju za sebe – a oni drugi, manje povlašćeni, pretežno o kolektivu i kolektivnoj, traumiziranoj istoriji!

Viktor Hara (1932-1973) je levičarski opredeljen kantautor (pevač, gitarista, kompozitor) i predvodnik pokreta La Nueva Cancion Chilena (Nova Pjesma), pozorišni reditelj i poštovani univerzitetski profesor, poreklom iz Čilea, zemlje sa 18 miliona stanovnika, koja se proteže po dužini kroz zapadni pojas Južne Amerike, na bregu Tihog Okeana – razapeta između svoje (američke) geografije i (evropske) istorije. Živeo je i stvarao sredinom 60-tih godina, nekoliko godina bio je privrženik socijalističke politike predsednika Salvadora Aljendea, koji je 1973. godine (uz podršku SAD) nasilno oboren sa vlasti i ubijen od strane fašističke hunte, pod vođstvom ozloglašenog generala Augusta Pinočea.

Hara je rođen u siromašnoj seoskoj porodici, njegov otac Manuel bio je nepismeni zemljoradnik i povremeno radnik, dok mu je majka bila mešanog porekla – od Araukana, domorodaca Indijanaca, i bila je samouka muzičarka, koja je pevala i svirala na lokalnim svadbama i pogrebima. Kad je imao 6 godina, Viktor je počeo da radi po tuđim njivama, zajedno sa ocem, a u 15. godini je ostao siročić. Iznurena od samostalnog podizanja dece, posle smrti muža – Viktorova majka umire – i sve to zajedno doprinelo je da se motivi njegovog siromašnog detinjstva i surove mladosti neprekidno provlače kroz njegovu socijalno obojenu liriku.

Ako pogledamo iz pozicije uporedno-istorijskog i kulturnog aspekta – godina u kojoj je ubijen ovaj kulturni muzičar i aktivista, pesnik i trubadur sa socijalističkim idealima za pravdu, jednakost, poštovanje radnika i seljaka – 1973. godina – spada u prevratnička i pobunjenički obeležena vremena kosmopolitskog osveščavanja omladine, masovnih studentskih nemira i demonstracija širom Evrope i SAD, posebno posle 1968. godine, kada se vodila široka antikapitalistička i antiinstitucionalistička kampanja, što je dovelo do uspona kontra-kulture, rok muzike, mirovne orijentacije hipi pokreta. Međutim, razlika i rizik u obe Amerike su nesporni. Ako u 1974. g. kulturni rok bend Deep Purple promoviše svog harizmatičnog mladog pevača Dejvida Koverdejla, koji je dočekan ovacijama na koncertu, na prepunom stadionu u Kaliforniji, kad sugestivno interpretira besmrtnu baladu “Zlostavljan”, Viktor Hara je samo godinu dana pre toga, u 1973. g. pod neprijateljskim nadzorom na jednom drugom stadionu, u Santjagu, gde je odveden usred svog predavanja na univerzitetu i uhapšen, zajedno sa 5000 svojih sugrađana, i gde, u svojoj 41. godini života, glavom plaća visoku cenu svoje pobune i slobode, beskompromisne borbe za pravdu i humanost. Još gore, prema istorijskim svedočenjima njegovih preživelih prijatelja, posle surovog ubistva (kroz “igru” sa ruskim ruletom i uperenim pištoljem u glavu), telo Hara bilo je bukvalno izbačeno na ulice Santajaga! I, dok na severu, u SAD, teče hipi-revolucija, tamo na jugu, u Čileu, povampiruje se fašizam u svom novom i gadnom ruhu, ovoga puta ostrvljen prema vlastitim sugrađanima i svom narodu!

U 2014. godini, takoreći pola veka posle ovog brutalnog događaja, dokumentarni film Panovskog – kao i cela tragična istorija i prerana, nasilna smrt Hare – ne prestaje da privlači pažnju i kreativno podstiče umetnike sa svih strana sveta, iz raličitih nacija i kultura da – u svojim delima, u svojim pesmama i nastupima – sa vrhunskim poštovanjem spominju i obeležavaju ime Hare, njegovo vanredno značajno mesto – polazeći od dostignuća popularne kulture, ali ne ostajući samo u njenim okvirima, niti isključivo u domenu umetnosti. Naime, u 1973. g. nekoliko dana posle brutalne smrti Hare i u čast njegovog života i dela, sovjetski astronom, Nikolaj Černihnov, otkriveni asteroid 2644 nazvaće baš imenom Viktor Hara.

Osim ovog kurioznog navoda, u prilogu ovoj tvrdnji, mogu da se pronađu i brojni drugi primeri, koji potvrđuju, nema sumnje u to, nestišani uticaj koji je ovaj muzičar stekao zahvaljujući ne samo svom delu, već i svojim životom – do tog stepena da je postao tragičan i univerzalno poznat simbol, odnosno umetnička ikona otpora.

U ovoj prilici, kao najznačajnije izdvojićemo i nabrojati samo nekoliko primera, koji rečito svedoče o uticaju i reputaciju koju sve do danas uživa Hara u globalnim okvirima. Najcenjeniji muzički magazin u svetu, Rolling Stone, ubraja Haru među 15 najistaknutijih umetnika protesta u svetu. Još 1974. godine na inicijativu Pola Oksa, sa kojim je zajedno nastupao na turnejama po Južnoj Americi, održan je dobotvorni koncert u Njujorku u čast prerano preminulog Hare, na kojem su svirali legendarni Bob Dilan, Arlo Gatri, Pit Siger. U 1978. godini, Din Rid, inače lični Harin prijatelj, u Istočnoj Nemačkoj, režirao je biografski film o Hari, pod nazivom “El Cantor”, u kojem je igrao ulogu svog prijatelja! U Portugaliji postoji folk bend koji se zove “Brigada Viktor Jara”. Na svom humanitarnom koncertu, održanom u Argentini 1988. za Amnesti Internešenel, poznati kanadski kantautor Brus Springstin, u čast Hare, na španskom jeziku je otpevao čuvenu Harinu pesmu “Manifest”. U 1985. godini, ruski muzičar Aleksander Gradski postavio je svoju rok-operu “Stadion”, inspirisanu događajima koji su prethodili Harinoj smrti.

Velika britanska glumica i aktivistkinja, Ema Tomson, krajem 90-tih počela je sa radom na scenariju filma posvećnog Hari, gde se za ulogu Hare planira nastup španskog glumca Antonija Banderasa, još jednog od njegovih velikih poštovalaca. U 1980. godini, pank bend Clash posvetio je jednu pesmu “Vašingtonski metak” iz svog albuma “Sandinist” opet Hari, u kojoj je iskazan sledeći apel : “Molimo vas, zapamtite Haru na stadionu u Santjagu”. 1987. irski bend U2 u pesmi “Breg sa jednim drvetom” spominje Haru u stihovima : “Hara je pevao, njegova pesma je oružje u rukama ljubavi/ Iako njegova krv još uvek ječi ispod zemlje”. Konačno, u 2014 g. farski rok pevač Hogni, snimio je pesmu “Nazad naspram zida” koja govori o strahotama nasilja i koja je posvećena Hari i njegovoj snazi da mu se suprostavi, a ovaj muzičar je to čuo iz priča svoga oca!

2.

Životna i umetnička priča Viktora Hare pruža se u nekoliko ravni analize, upravo zbog svoje indikativne strukture koja omogućava širi i kompleksniji rakurs sagledavalja i tumačenja!

S jedne strane, reč je o jednoj fundamentalnoj tematici i problematici višeu-
ganih i isprepletenih odnosa između umetnosti i kapitalizma!

Kapitalizam u savremenim sociološkim studijama definisan je kao "kontinui-
rano stanje hitnosti" i perfidna bio-politika koja bukvalno upravlja sa telima ljudi,
koji ipak ostaju takoreći nesvesni svoje marionetske uloge i položaja. Moderna dr-
žavna politika, kao što upozoravaju filozofi tipa Džordža Agabeja i Alena Badjua,
svodi se ili ide na redukciju (ili održavanje) samo golog života (zoe) ljudi! Tako je i
u potresnoj pesmi Hare "Čovek je tvorac" koja ipak završava nadom u solidarnost
među obespravljenima, eksploatisanima u njihovo bolje sutra:

*Kao i mnoga druga deca
Bio sam naučen da se znojim
Ne znadoh šta je škola
Ne znadoh kako se igra
Izvlačili su me iz kreveta u cik zore
I zajedno sa ocem
Izrastoh kao i on u radnika...
Mogu da ti izgradim kuću
Mogu da ti postavim put
Mogu da napravim vino lepog ukusa
I fabrika i dalje da iskuljava dim...
Naučih jezik mojih gazdi i šefova
Ubijaju me iznova i iznova
Jer sam se osmelio glas da podignem
I opet se dižem iz prašine
Pomoću tuđih ruku
Jer sada nisam sam
Sad nas ima mnogo više.*

U Harinoj pesmi neminovno se javlja još jedan dodatni momenat žestoke kri-
tike imperijalizma, s druge strane! On reaguje protestom i negodovanjem protiv
interkulturalne nejednakosti između Severne i Južne Amerike, protiv žestoke i
surove eksploatacije podjednako kako prirodnih tako i ljudskih resursa, koju u nje-
govoj rodnoj zemlji Čileu beskrupulozno i godinama sprovode SAD kao (susedna)
imperijalna sila, bez trunke savesti ili krivice!

Njegove pesme su obilje potresnih slika izmučenih radnika, kojima posvećuje
i nezaboravnu "Molitvu radnika" ("Plegaria A Un Labrador"):

*Zastani
Pogledaj planinu
Izvor vetra, sunce, vodu
Ti, koji menjaš tečenje reka
Koji zajedno sa semenom seješ
I let svoje duše...*

*Krećućemo zajedno
Ujedinjeni u krvi
Sada i u trenutku
Naše smrti. Amin.*

Hara je bio istinski primer angažovanog umetnika i politički osvešćenog pesnika, koji odbija da ćuti pred nepravdom i onim za šta je samog sebe smatrao lično odgovornim, o idealima jednakosti, ravnopravnosti, humanosti – zalažući se za istinu kao ultimativnom cilju i obavezi istinskog umetnika. Između umetnika i revolucionara – sam Hara gledao je da svojim ličnim primerom uspostavi znak jednakosti!

Njegova gitara je bila više od (muzičkog) instrumenta i narcisoidne alatke za hvaljenje, samopokazivanje talenta – prema njemu “gitara je instrument borbe”, ali i “oružje koje može da odjekne kao puška”. U pesmi “Manifest”, Hara ukratko saopštava svoju poetiku:

*Ja ne pevam za ljubav pevanja
Ili da bih pokazao svoj glas
Već zbog iskaza
Moje iskrene gitare...
Da, moja gitara je radnik
Koja blista i miriše u proleće
Ona nije za ubice
Halave za novac i moć
Već za ljude koji rade
Za bolju budućnost...
Pevam o dalekom pojasu zemlje
Tesnom, a beskrajno dubokom.*

On, čak i u poslednjim trenucima svog života, nije prestajao da piše, a njegova poslednja pesma, napisana na kobnom stadionu i kasnije prošvercovana u cipelama njegovog preživelog saborca i prijatelja, posthumno je naslovljena “Stadion Čile”. U njoj Hara prikazuje potresno lirsko svedočanstvo o neviđenim zverstvima nad golorukim, nevino zatvorenim zarobljenicima:

*Vojnike nizašta nije briga
Krv je za njih medalja
Klanje – orden za heroizam...
O pesmo, toliko teško nadolaziš kad moram da pevam o teroru
Nasilju koje živim
Kao smrt, teror...
Dok su muk i krik
Poziv ove pesme
Ono što vidim, nikad video nisam.*

Stvaralaštvo kao, uostalom i Harin život, rečit je primer za ono što Mišel Fuko naziva “parrhesia”, da bi označio ovim, inače starogrčkim terminom, beskompromisno opstajanje i izricanje neustrašivog govora o istini, bez obzira na sled posledice zbog takvog čega (delovanja)!

Umetnost je beskompromisna kad biva reč o istini i ona sama postaje proces (osvajanje ili dosezanje) istine! Nije slučajno Hara rekao i ispevao: “Moja gitara je moje oružje”!

Uprkos tome što se najčešće stvara u tišini i izolaciji, umetnosti je neophodna potreba za javnim prostorom kao što je ulica, trg, univerzitet, galerija, da bi naoružala svoje postojanje i osigurala svoju delotvornost.

To potvrđuje slučaj Harine poezije i muzike, koja je tokom svojih živih nastupa performativno potvrđivala nepokolebljivo opredeljenje za istinu i nepresušnu veru u umetnost.

3.

Popularna kultura je osnova polaznih tema našeg naučnog skupa, prvog od ovakve vrste u Makedoniji (možda i šire, u regonu). Na primeru ili “studiji slučaja” nazvanim Viktor Hara, u ovom tekstu mogu da se sagledaju plodne interaktivne i intermedijalne veze i uzajamna kreativna pronicanja i dopunjavanja, koja mogu da se uspostave (i ne samo) u ovom domenu!

Ovaj prilog, kao što sam rekla na početku, nije bio je ponukan literaturom, već jednim dokumentarnim filmom, koji po definiciji ima sinkretički karakter, objedinjujući muziku, tekst, vizulenu sliku u jednu umetničku celinu. S druge strane, Hara sledi i nadovezuje se na tradiciju čileanske popularne muzike, oživotvorujući njene nove potencijale u aktuelnoj borbi protiv kapitalizma i imperijalizma. U bogatoj (i još uvek neokončanoj) ostavštini umetničkih dela koji samog Haru uzimaju kao svoj eksplicitni motiv, lik, heroj, simbol, poruku – kao što smo videli figuriraju dela iz najrazličitijih žanrova – od pesama, rok opera, biografskih i dokumentarnih filmova, do biografije “Viktor: nedovršena pesma”, koju je napisala njegova supruga Džoan (inače Britanka poreklom) – što sve zajedno ukazuje na intezivnu i dinamičnu cirkulaciju koja se neprestano odvija između pojedinih segmenata (i žanrova) ne samo popularne (već isto tako i umetničke) kulture.

S druge strane, upravo je ime Hare istinska potvrda i argumentovano svedočanstvo o buntovnoj moći i o kritičkim (a ne samo konformističkim ili neobavezno-hedonističkim) potencijalima koje oduvek poseduje popularna kultura! Mihail Bahtin pre više decenija, u svom neprolaznom delu “Fransoa Rable i narodna kultura srednjeg veka i renesanse” bio je prvi koji je na primeru renesansne kulturne pobede nad dogmatskom crkvenom skolastikom, s puno prava upozorio na subverzivne (ali i revolucionarne) moći i potencijale koji su joj svojstveni i često ostaju skriveni u popularnoj kulturi, pretvarajući je u značajan izvor, u saveznika prosvetnih kulturno-istorijskih promena kroz koje se kreće čovečanstvo. Na taj način, popularna kultura sa svojim ostvarenjima predstavlja vitalnu alternativu koja nudi i omogućava kreativno jačanje tzv. elitne kulture!

Upravo ovde možda leži i presudni odgovor na pitanja koja tragaju o uzroci- ma tragične smrti Hare – iako je bio nenaoružan u klasičnom smislu ovog pojma, u očima fašističke hunte, nesumljivo je predstavljao veliku i realnu opasnost od bilo čega drugog, jer je ulazio duboko u srca i glave svojih sunarodnika i iznutra je kore- nito menjao njihove stavove, njihovu pokornost, resignaciju i nemoć. Svojom moć- nom umetničkom izvedbom i porukom, Hara je imao širi sveobuhvatniji domet od bilo koje “konkretne” puške ili oružja sa razornom ubistvenom moći.

Tako može da se objasni neviđena sadistička surovost oficira koji su namerno polomili njegove prste na stadionu, da ga onemogućće da svojom gitarom i svojom pesmom hrabri ostale zatvorenike. To razotkriva i pojašnjava uzrok zbog kojeg je najveći broj njegovih originalnih muzičkih zapisa, posle, bio spaljen, ali i dugo vre- mena zabranjivan od strane vojne diktature.

Drugi uzrok motivacije ovakvog besmislenog i zločinačkog čina prema Hari, na- lazi se u strukturnoj matrici preko čije osnove funkcioniše biopolitika koja je, prema uvidima Mišela Fukoa, “nužna za modernu nacionalnu državu, odnosno kapitali- zam”. Ako krenemo od najjednostavnije definicije bio-politike kao moći nad drugim telima, kakva bi mogla da bude delotvornija manifestacija moći nego privođenje celih gomila nevinih ljudi i njihovo nabijanje u zatvoreni, neprobojni prostor kao što je to bio gradski stadion u Santjagu! Taj isti stadion, nedugo potom, postaje moćna bio-po- litička alatka za drobljenje ljudi u metafore. Poruka o zločinu izvršenom na stadionu nedvismislena je pretnja i glasi: – Eto, upravo OVAKO i na ovaj način završiće (svaki) onaj koji “peva istinu”! Ili, rečima Hare: “Krv je za njih medalja”.

Na kraju možemo da zaključimo. Danas smo svi mi reducirani na potrošačke subjekte. Od nas se danas očekuje saglasnost sa nekim proklamovanim vrednosti- ma, u skladu sa interesima sistema, oportunitizma i konformizma, koje mediji obilno podržavaju kao poželjnu, ako ne i vrhovnu vrednost! Suočeni sa jednim bezmalo kontinuiranim “vanrednim stanjem” i prefidnom biopolitikom (svedenom na odr- žavanje golog života) – kritički otpor i pobuna takoreći su nezamislivi i unapred osuđeni na ćutanje, zbog vladajuće resignacije.

Upravo zato interesovanje za bilo kakvo značenje buntovnih, angažovanih pesnika i muzičara, kao što je bio Hara – neretko poprimsa obrise takoreći kultnog odnosa – što nije slučajno, niti pak sasvim neočekivano iako je prošlo celih 40 go- dina od njegove surove smrti. Naprotiv, možda su sva morbidna zbivanja, povezana sa njegovim prerano prekinutim životom i njegovom široko prihvaćenom cenom stvaralaštva, na kraju, pridoneli u pravcu toga da lik i delo Hare preraste u besmrtnu, popularnu paradigmu otpora i redak primer umetnika sa nepomućenim integritetom.

S druge strane, ne samo svojim stvaralaštvom, već i posthumanom reinkarna- cijom vlastitog imena i životne priče, koju je kasnije “doživeo”, Viktor Hara i dalje utiče, kao simbol, na veliki broj kasnijih autora iz domena popularne kulture, inspi- rišući nećije tuđe stihove, naslove, pesme, filmove, čak i imena jedne muzičke grupe i jednog asteroida. On, takođe, iako na tragičan način, potvrđuje validnost Bahti- nove tvrdnje da buntovnička moć popularne kulture ima veliki i aktivan doprinos kreativnom jačanju elitne, oficijelne kulture.

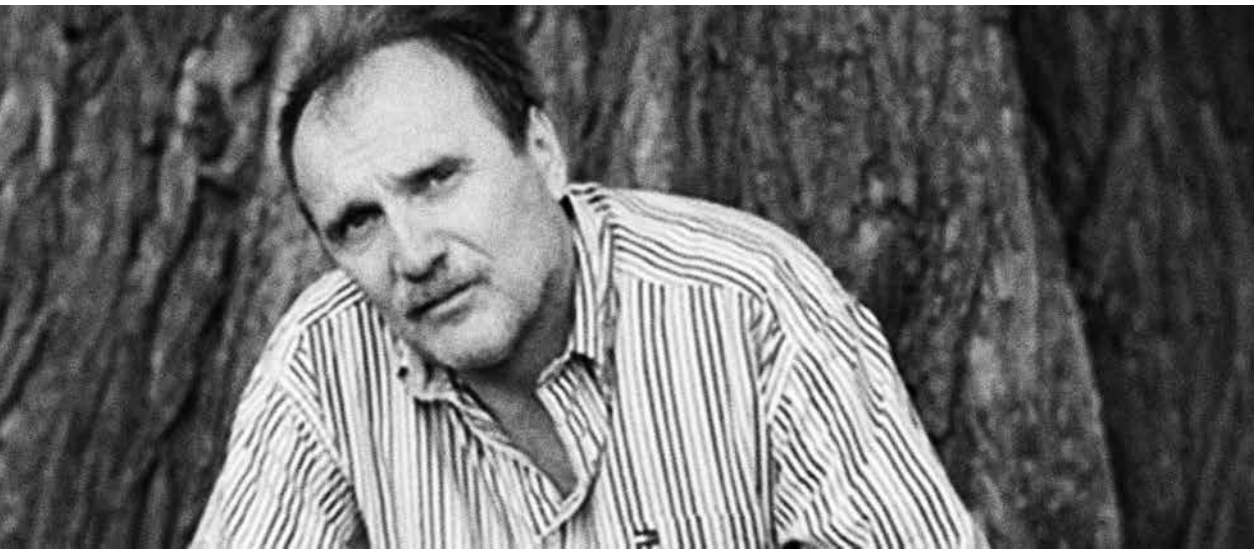
Zahvaljujući svojim uzvišenim idealima prema pravdi, jednakosti, ljubavi i humanosti- svojim ličnim primerom i žrtvom, Hara i dalje ostaje da zrači, sve do danas, 40 godina posle njegove smrti, svedočeći o nezaludnosti i suštinskoj potrebi za popularnom kulturom – da bude saveznik i potkrepljivač ljudi – od kojih je i zbog kojih – i sama nastala, kao oružje nepokora pred silama zla!

U vezi sa tim, čini nam se da je najuputnije, da se na kraju ovog teksta podsetimo na, možda, kontraverzno, ali ipak izazivačko ukazivanje Slavvoja Žižeka, prema kome – popularna kultura u suštini predstavlja politiku 21. veka!

P.S. Konačno, kao rezultat višedecenijske upornosti u traganju za pravdom od strane porodice i supruge Džoan, u decembru 2013. godine, 40 godina od kobnog događaja na stadionu, osam ranijih oficira Pinočea, među kojima i komandanti stadiona “Nacional”, konačno su sudski optuženi za ubistvo Viktora Hare. Sem toga, pokrenuta je i privatna tužba protiv pukovnika Fernandez, koji danas živi na Floridi. Kao što će, u vezi sa tim, izjaviti Naum Panovski, autor dokumentarnog filma o Hari, inače i sam poznat režiser, dramaturg, pisac, aktivista, univerzitetski profesor i umetnički direktor pozorišta “Poezis” u Njujorku, poreklom Makedonac: “Na kraju, postoji pravda, koja mora da se ostvari, i postoji istina”!

Izvori:

- Viktor Hara – official website – www.fundacionvictorjara.cl
- Viktor Hara: Manifest – <http://unionsong.com/u445.html>
- Viktor Hara: Molitva jednog radnika – <http://smokestack-books.co.uk/book.php?book=61>
- Viktor Hara – http://en.wikipedia.org/wiki/V%Adctor_Jara
- VICTOR JARA: Quien ha matado este humre – <https://www.youtube.com/watch?v=acfL-q7IkjU>
- Victor Jara: El Cigarrito – <https://www.youtube.com/watch?v=hesTpJ40Gvk>
- Naum Panovski: Čovek koji je umro pevajući istinu, dokumentarni film u produkciji RTS,1978. Vreme:40 min – <http://vimeo.com/76259002>
- Film “Čovek koji je umro pevajući istinu” jedini je dokumentarni film posvećen Viktoru Hari. Ali on više ne postoji u arhivi matične produkcije MTV i bio je prikazan samo zahvaljujući sačuvanim privatnim snimcima režisera Panovskog. Na kraju, postoji Pravda, koja mora da se ostvari, i postoji istina”, kaže Naum Panovski, poznati režiser, dramaturg i pisac iz Makedonije, profesor i umetnički direktor pozorišta “Poezis” u Njujorku.
- Sunčica Unevska: Koliko košta sloboda – <http://www.utrinski.mk/?ItemID=Ca21841DAEEAB546B92913A239B6E778>

Dževad Karahasan

Odlomak iz romana *Miris straha*

2.

Dvaput je Hajjam prošao cijelu krčmu, i zatvoreni i vrtni dio, a da nije prepoznao svoje mjesto. Nekoliko puta je zastao i premišljao se, jer su za dva-tri stola sjedila društva u kojima je on imao poznanike s kojima bi se neko vrijeme mogao družiti, ali je nakon kratkog razmišljanja nastavljao tražiti, jer nije vidio razloga da se pridruži tim ljudima. A pritom je znao da će ipak sjesti za jedan od tih stolova, jer je isto toliko malo razloga imao da se okrene i ode kući, da traži na nekom drugom mjestu, da diše ili gleda oko sebe. Na kraju je bilo tako, sjeo je za stol u uglu prve sale, jer je tu sjedio simpatični čudak Bajazid zvani Dva Brata, s kojim kao da nije moglo biti neugodno.

Bajazid je nadimak Dva Brata vjerovatno dobio zato što ga sigurno niko u gradu nije čuo da kaže “ja”, a sigurno su svi, koji su ga uopće čuli da govori, bar deset puta morali čuti “nas dva brata”. Poneko u gradu je još i znao da je njegovo pravo ime Bajazid, ali vjerovatno niko nije znao pravo ime njegovog mlađeg brata, kojeg su svi zvali gazija Duldul. Njih dvojica su ostali siročad kad je Bajazidu bilo četrnaest godina, tako da je on istovremeno bio otac, majka i stariji brat, u obitelji koja se sastojala od njih dvojice. Povremenim zaradama i uz pomoć dobrih ljudi, kojih se srećom uvijek i svugdje nađe, uspio je održati na životu i sebe i brata. S osamnaest je dobio mjesto na jednoj školi za siromašnu djecu, tako da više nije morao strahovati za hljeb. Mijenjao je škole i ono što predaje, ali nikad nije uspio prodrijeti u neku od

škola u kojima se pristojno zarađuje. Pa ipak je od tanke nastavničke zarade uspio uštedjeti dovoljno da “malome”, kako je zvao svog mlađeg brata, nabavi dobru ratničku opremu i nade učitelja, koji će ga osposobiti za unosni posao ratnika. To se pokazalo kao izrazito unosan potez, jer je mladić u stalnim ratovima, koji su neprekidno slijedili jedan iza drugoga, stekao slavu i ugled, o čemu je dovoljno govorilo to što su ga suborci nazvali Duldul, vjerovatno po bijeloj mazgi, koju je Poslanik darovao Aliju. Ali “mali” je, pored slave i ugleda, stekao i veliko bogatstvo, tako da braća već petnaestak godina žive u pravom blagostanju. Već deset godina gazija Duldul ne ide u rat, preselili su u novu veliku kuću, ali i dalje žive sami, bez žena i posluge, Bajazid i dalje predaje na siromašnim školama i brine se o “malome” kako je činio dok su bili djeca. Kad god mu se ukaže prilika, on s brigom i ponosom govori o “nas dva brata” i podsjeća na nevolje koje danas prijetite čestitom čovjeku.

Desno od Bajazida Dva Brata sjedio je Ibn Mašiš zvan Ćumurli, građevinski poduzetnik, sin jednog uglednog zidara, koji je nagomilao neprocjenjivo bogatstvo otkako su svijetom zavladaali stalni i veliki neredi. Njemu neredi i neprekidni sukobi, koji možda i nisu pravi ratovi, ali su za život pojedinaca i zajednice umogome i gori od pravog rata u kojem se sukobljavaju dvije prepoznatljive i uredne vojske, nisu izgleda smetali ni u poslu, ni u životu. On se pojavljivao u kraju zahvaćenom sukobima čim bi se pojavili znakovi iscrpljenosti kod jedne ili kod obiju sukobljenih strana i počinjao kupovati ruševine ili zemlju još prije nego što bi borbe prestale, a onda okupljao ljude ili dovodio svoje iz Nišabura i počinjao proizvoditi cigle, ćerpić, zidne i krovne ploče. Kako bi borbe prestale, Ćumurli bi krenuo s gradnjom i za manje od godinu dana skupo prodavao džamije i škole, hamame i bolnice, podignute na ruševinama koje je on kupio budzašto. Prodavao je, po cijeni koju je sam određivao, i privatne kuće obiteljima koje su iz ovih malih ratova izlazile bogatije nego što su u njih ušle, pa su za sebe tražile stanište koje bi na prvi pogled pokazivalo njihovo pravo na novo mjesto u društvu. I onima koji su izgubili sve ili gotovo sve, Ćumurli je mogao pomoći, naprimjer tako da im je davao svoje kuće u zamjenu za njihovu zemlju. Zahvaljujući takvim poslovima, njegovo bogatstvo je raslo sa svakim novim sukobom, a on je objašnjavao da su građevinar i ratnik braća ili barem ortaci, jer bi onaj prvi brzo ostao bez posla, kad ovaj drugi ne bi rušio i tako mu pravio posao. Valjda zato nisu prestajale priče, koje su tvrdile da on često velikim novcem nastoji nagovoriti nekog od novoproglašanih sultana, hanova i šahova da povede neki rat, a i da starom sultanu zna u Isfahan poslati skupocjene darove i onda ga preko svojih ljudi na dvoru uzme nagovarati da povede neki mali rat, koji sultan njegove moći ne može izgubiti. Ćumurli se, uostalom, nije ni trudio da takve priče porekne ili suzbi-je, možda su se zato one uporno širile i množile.

Lijevo od Bajazida Dva Brata sjedio je Ali Rizah, čudak kojeg je pola grada smatralo simpatičnim i hvalilo ga preko razumne mjere, a druga polovina ga bijesno ogovala i o njemu govorila samo loše i gore od toga. Utorkom je Ali Rizah obilazio sirotišta i dijelio djeci sitne poklone, razgovarao i igrao se s njima, a petkom obavezno odlazio u bolnicu i razgovarao s onim bolesnicima kojima niko nije došao u posjetu. Znao je po sat vremena i duže ostati u razgovoru kod nekog takvog nesretnika. Ras-pitivao bi se o njemu, htio saznati odakle je i zašto mu niko ne dolazi, od čega boluje i

koliko se nada ozdravljenju, šta mu treba i šta bi želio dobiti idućeg petka, kad mu Ali Rizah opet dođe u posjetu. A onda bi se idućeg petka pojavio s onim što je bolesnik prošlog petka poželio i opet razgovarao s njim, dugo, brižno i prijateljski. Oni koji ga nisu voljeli tvrdili su da Ali Rizah ne voli ljude i da takve stvari ne radi zato što bi bio dobar, nego se tim dobrim djelima nastoji oprati od grijeha, kojima se okaljao prodajući muslimanima opojna pića i trgujući ukradenim stvarima, ratničkom opremom pokupljenom na bojištima i baveći se još sramnijim poslovima. Zašto ne pokazuje dobrotu prema normalnim siromasima, kojih je pun grad, pitali su oni kojima je Ali Rizah išao na nerve, svakom našem siromahu, pa i svakom prognaniku i nesretniku iz okoline, kakvih je stotine u gradu, čak bi i lijepa riječ dobrodošla. Ali ne, on uopće ne vidi njih, nego s puno ljubavi razgovara sa strancima u bolnici, obilazi ih i tješi kao najrođeniji njihov, a utorkom nosi darove kopiladi u sirotište, kao da su sve to njegova kopilad. Oni su bili sigurni da Ali Rizah to radi zato što se takva dobra djela vide i priznaju, o njima se govori i njemu donose pohvale. I sam Ali Rizah je na neki način davao za pravo onima koji su tako govorili, napominjući da “našim siromasima” svi pomažu, pa nema razloga da i on to čini.” A ko će se sjetiti ovih mojih nevoljnika, ako i ja okrenem glavu od njih!?”, pitao bi one, koji su njega pitali zašto ne pomaže “našim siromasima”. Osim toga, on nikad nije doveo u pitanje uvjerenje, koje su klevetnici pripisivali njemu, dakle mišljenje da i Bog bolje vidi i više cijeni dobra djela, koja čovjek učini onima koje su svi drugi zaboravili.

Lijevo od njega sjedio je mladić, gotovo dječak, izrazito svijetle, ustvari bijele puti, kao da u licu nema ni kapi krvi ili na njemu nosi masku od bijelog brašna. Tog mladića je Ali Rizah u posljednje vrijeme obilazio u bolnici, a on je onda tražio i našao svog dobročinitelja, nakon što su ga “istjerali iz bolnice”, kako je on rekao. To je bilo jedino što je mogao uraditi u svojoj situaciji, ili bar jedino što je njemu palo na um, jer ovdje, a možda ni na cijelom svijetu, nije imao nikoga i ništa. Znao je on da ne može ostati uz dobrog starca, ali je, otpušten iz bolnice, došao da bude uz njega dok mu ne padne naum nešto što bi mogao učiniti sa sobom. Jer čovjek se ne može pokrenuti ako su mu otvoreni svi putevi što ih ima na svijetu, čovjeku treba jedan ili dva-tri puta koji mu se nude i njegovi su, da bi se pokrenuo i išao jednim od njih. Tako je on objasnio svoj dolazak Ali Rizahu, koji ga je zabrinuto pitao namjerava li on s njim i njegovoj kući, recimo živjeti kod njega i ostalo.

Pored nepoznatog mladića sjedio je najpoznatiji nišaburski pijanac Abu Lula, posljednji živi izdanak stare plemićke obitelji, koja je u posljednjih tridesetak godina nereda izgubila sve što je imala, a pritom se i istrijebila s ovog svijeta, ginući u borbama ili umirući u miru. Iako go kao prst, Abu Lula je još uvijek djelovao otmjeno i bio poželjan drug za stolom. Jer bio je načitan i ugodan sugovornik, znao je slušati kao niko na svijetu i dobro odmjerenom primjedbom na kraju pokazati da je zaista slušao i razumio ono što je čuo. Uživao je u svakom gutljaju i zalogaju, od njega se zaista moglo učiti kako treba jesti i piti, pa su oni pametniji među novim bogatašima to i činili, pozivajući ga za svoj stol kad god su mogli. Nikad ništa nije tražio, samo je dozvoljavao da ga se časti ili mu se tu i tamo nešto pokloni. Rijetko je bio pijan, pogotovo dok je bio mladi, sada, kad se nagnuo starosti to se ipak događalo sve češće. Tada je, i to samo onda kad je bio sasvim pijan, govorio o sebi. A to je činio

neprirodno glasno, tako da je privlačio pažnju cijele krčme, a ne samo ljudi s kojima je dijelio stol. Valjda se zato u gradu mnogo govorilo o njegovim pijanim ispadima, u svakom slučaju mnogo više nego što su ti ispadi zasluživali. To uostalom nisu bili pravi ispadi, on nikad nikog nije udario ili uvrijedio, nije srušio stol ili na nekog prolio piće, on je samo davao maha osjećanjima koja su ga preplavila, oslobođena i pojačana pićem. Kad piće ukloni prepreke, koje je on postavio svakom razmišljanju i govoru o sebi i svojoj sudbini, Abu Lula bi ustao i gromoglasno objavio da je on svoj život propio – sve sposobnosti, želje, potrebe i ostalo što spada u život. Kako on uzvikne da je propio sav život, svi razgovori u krčmi utihnu i sve oči se okrenu prema njemu, jer ljudi znaju da će uslijediti zanimljive stvari o kojima će se danima razgovarati u gradu. Tada bi on, misleći valjda da mu opća pažnja daje pravo na to, počeo glasno razmišljati, naprimjer o tome da bi ustvari trebalo reći da je on svoj život popio i izmokrio. Jer život teče, on je kao voda i mlijeko, a vodu i mlijeko koje smo popili moramo izmokriti. Eto tako čovjek mora izmokriti i svoj život, ako ga je popio, onako kako mora izmokriti vino koje je salio u sebe. Gotovo uvijek je govorio otprilike ovo ili nešto slično ovome, ali su njegova glasna i preglasna razmišljanja uvijek nalazila zahvalne slušaoce i bila danima prepričavana. A dok je govorio, mahao je ili udarao šakom desne ruke po dlanu lijeve, grcao i gušio se od snažnih osjećanja koja su mu navirala u grlo i prekidalah dah, sa suzama u očima ili na licu. Događalo se da se i sruši usred svog razmišljanja o sebi, ali bi dan ili dva nakon toga sjedio u nekoj krčmi, ugodan i poželjan drug za stolom, kakav je vazda bio.

Za stolom su bila još trojica Hajjamu nepoznatih ljudi, pa se on ugurao između nepoznatog mladića i Ali Rizaha, da se ne bi morao upoznavati s njima, što bi svakako morao učiniti ako bi sjeo na njihovoj strani stola.

Ćumurli je pripovijedao kako je nedaleko odavde, u prelijepoj župi, nekih dan jahanja prema Balhu, dobio veliko napušteno selo u zamjenu kuće koje je izgradio na rubu Nišabura. Nekadašnji stanovnici sela bili su mu zahvalni kad im je ponudio te kuće u zamjenu za njihove ruševine i zemlju koju više nisu mogli obrađivati, jer su te kuće bile praktično u gradu, a grad danas nudi mnogo više sigurnosti nego što bi je oni mogli imati u selu, makar bilo dvaput veće od njihovog. A kad je čovjek jednom dospio u grad, naći će vremenom i neke zarade, jer ljudi uvijek preživljavaju tamo gdje ih je život doveo. Ćumurli je na mjestu njihovog sela, gdje je imao vodu i plodnu zemlju, za manje od godinu dana podigao dva velika karavan-saraja, tridesetak velikih, upravo raskošnih, kuća, te džamije, škole i sve ostalo što treba pristojnom naselju. Sad je to naselje naraslo do gradića, koji mu je već donio preko sto pedest hiljada zlatnih dinara čiste zarade, a gotovo svaki dan donese još ponešto. Gotovo svi ljudi koji su nekada tamo živjeli sad rade za njega, ovdje u Nišaburu, i svojim radom mu donose zaradu a svojim pričama ugled i slavu dobročinitelja... A sve to samo zato što je u pravom trenutku imao pravu ideju. Dobra zamisao je najvrijednija stvar na svijetu, uvjeravao je Ćumurli slušaoce za stolom i to dokazivao svojim primjerom, jer on evo sjedi i zabavlja se s njima, a bogatstvo se samo od sebe uvećava, samo zato što je njemu u sretnom trenutku pala na glavu prava zamisao.

– Blago tebi – pohvalio ga je Bajazid Dva Brata – sad možeš biti široke ruke. Ja mislim da je najpotrebitija Bistamijina džamija u Novom Gradu, tamo se u godini

dana sleglo preko hiljadu nesretnika koji su pobjegli od kojekuda. Ako mene pitaš, tu bi trebao baš otvoriti ruku.

– O čemu ti to? – pitao je Ćumurli nakon kraće pauze.

– Sadaka, o čemu bih drugome. Nema smisla davati sadaku tamo gdje ljudi već imaju ono što im treba – objasnio je Dva Brata.

– Kakvu sadaku? – nije uspijevao da shvati Ćumurli.

– Valjda daješ, kao sadaku, dio onoga što zaradiš, zašto bi inače sticao?!

Na to je Ćumurli objasnio da ne daje sadaku i da bi, kad bolje razmisli, mogao reći da od srca mrzi ili bar prezire siromašne. Ne bi ono bilo siromašno kad bi htjelo misliti i raditi, uvjeravao ih je Ćumurli, sramota je biti siromašan danas, kad je ovoliko posla i zarade na svijetu.

Dva Brata je na ovo razmišljanje uzvratio pravim predavanjem, kao da ga je Ćumurli podsjetio na to da čitav život hljeb zarađuje kao nastavnik i da je dužan ljudima razjasniti ono što im je nejasno. Podsjetio je da smo život dobili na dar, a da sretni među nama dobiju na dar i sve ono radi čega se isplati život podnositi, kao što su ljubav, prijateljstvo, radost. Ništa od toga se ne može zaslužiti, zaraditi ili kupiti, to nam Allah dragi daruje iz Svog obilja, a time nas obavezuje da i mi darujemo potrebitima od onoga što imamo. On od nas traži da volimo siromašne onako kako On voli nas.

– A zašto ih ne bi odmah on volio, zašto bez potrebe komplicira? – nije razumijevao Ćumurli ili se samo pravio da ne razumije.

– Voli ih, On voli sve što je stvorio, možda siromašne više nego tebe i mene, možda njih najviše, mi to ne možemo znati.

– Ali zašto mene upliće?! On ih daje na svijet jer ih voli, a onda od mene traži da ih izdržavam. Gdje vam je tu logika?

– Nema logike, nije ona tu od pomoći – strpljivo je objašnjavao Dva Brata. – Ni život, ni ono zbog čega vrijedi živjeti, ne da se shvatiti logikom.

– A ja bih eto ostao kod onoga što mogu shvatiti logikom, makar mi se ne isplatio živjeti – zaključio je Ćumurli.

Abu Lula je objavio da on visoko poštuje rad i zaradu, pa već godinama živi od dobrote ljudi koji rade i zarađuju. Ali nikad nije sreo čovjeka kojemu bi to bilo dovoljno. Lijepo je to raditi i zaraditi, niko to ne dovodi u pitanje, ali ne može biti dovoljno cijelom čovjeku, moraš biti ili teški prostak, ili imati sasvim ravnu pamet da bi ti to bilo dovoljno.

– Ja mislim, hakime, da bi se ti ovdje morao umiješati – obratio se Ćumurli Hajjamu, koji ga je samo odmjerio i slegao ramenima.

Hajjam nije morao ni kazati, ni pokazati, koliko mu se ne da sudjelovati u ovom razgovoru, jer je Ali Rizah izjavio da se vjerovatno zato djeci do pete godine, a možda i duže, ne smije dozvoliti da rade nešto korisno. Pa i učiti smiju samo kroz igru, ni u školu ti njega ne smiješ dati prije šeste godine. Samo igra, ali sve najvažnije nauči igrajući se, mislio je Ali Rizah.

– I šta nam to kazuje? – pitao je Ćumurli, koji već nije uspijevao sakriti bijes, iako se trudio da govori vedro, na pola puta između ozbiljnog i šaljivog razgovora kojim se ugodno ubija vrijeme.

– Valjda govori koliko je igra važna? – uzvratilo je Ali Rizah pitanjem. – Naučio si hodati i jesti, plakati i voljeti roditelje, smijati se i razlikovati noć od dana, sve igrajući se. A ne možeš se igrati ako si se vas odao koristi.

– Šta ste se svi danas pomamili protiv koristi i bogatstva!? – začudio se Ćumurli. – Kao da nema ništa gore od bogatstva!

– Ima, ali malo toga – uzvratilo je Dva Brata.

Na ovo su se svi nasmijali, Ćumurli možda najglasnije, ali nije uspijevaao, možda nije ni pokušavao sakriti da se u ovom društvu ne osjeća dobro i da razgovor teče protivno njegovoj volji i očekivanjima. Možda se zato obrušio na Dva Brata čim se smijeh utišao.

– Ne valja vama bogatstvo, jel da? – pitao je Ćumurli, trudeći se da zvuči podrugljivo. – E zato vam je sve ovako kako je: živite od danas do sutra, teško sastavljate kraj s krajem, promećete se kroz život kao da se provlačite između kišnih kapi. A bogati žive i grade, uživaju u svemu, a kad im dosadi izmišljaju nove užitke. Ugledajte se na njih, ljudi moji! Treba živjeti svoje snove, a ne sanjati svoj život.

– Ne dao Bog! – otelo se Hajjamu.

– Šta tebi bi? – začudi se Abu Lula.

– Zamisli da neko mora živjeti košmare, koje ja često sanjam! – odgovorio je Hajjam s pravim strahom u glasu. – Kakva bi to kazna bila, čovječe! A naš Ibn Mašiš upravo to želi, i to sebi samome. Dobro dušmaninu, ali sebi!

– Znaš ti dobro šta sam ja mislio i šta želim – obrecnuo se Ćumurli ne krijući da sav kuha od bijesa.

– Ja bih se pitao zašto sanjam košmare, umjesto da o tome javno govorim – ubacio je jedan od nepoznatih, ali ga Hajjam nije udostojio ni pogleda, ni odgovora.

– Znam, dragi, znam ja sve tvoje misli – netrpeljivo se Hajjam obratio Ibn Mašišu zvanom Ćumurli. – Zato se i užasavam, samo zato što ti znam i misli i sve tvoje.

– Ma kako nećeš znati!? – rugao se Ćumurli. – Takav čovjek i ugled!

– Ne treba za to ugled, nego pamet – podučio ga je Hajjam, i dalje netrpeljivo.

– A ti, mašallah, imaš oboje, samo ne znam da li više ugleda ili pameti.

– Zamisli jedan broj – predložio je Hajjam nakon kratkog razmišljanja. – Po svom izboru, bilo koji.

– Zamislio sam – odgovorio je Ćumurli.

– Pomnoži ga s pet. Jesi li?

– Čekaj, treba mi malo papira – zatražio je Ćumurli, a onda kratko nakon toga objavio da je izveo operaciju koju je Hajjam tražio.

– Sad oduzmi trećinu od broja koji si dobio – tražio je dalje Hajjam. – Jesi li? Sada broj koji si dobio podijeli s deset. Jesi li? Provjeri sve radnje do sada, ne smije biti grešaka.

Dva Brata se nagnuo prema svom susjedu za stolom, pa su zajedno ponovili sve operacije koje je Ćumurli do sada izveo. Objavili su da je sve u redu.

– Sada tome što ste dobili dodajte redom trećinu, polovinu, pa četvrtinu broja koji je Ibn Mašiš zamislio. Je li gotovo? Koliko ste dobili?

– Šezdesetosam – objavili su Ćumurli i Dva Brata uglas.

– Zamislio si četrdesetosam, zar ne – zaključio je Hajjam nakon kratkog razmi-

šljanja, na šta su se Dva Brata i Ćumurli zapanjeno pogledali, šutke klimnuli glavama i spistili ruke na stol.

Zavladala je teška neugodna tišina. Abu Lula mje pokušao da se nasmiije, ali je samo zakrkljao. Ali Rizah je podigao na Hajjama pogled, koji je do tada bio prikovan za papir na stolu, i obavijestio ga da to nisu čista posla. Onaj nepoznati se složio s njim i podsjetio da je on već savjetovao budalu da se ne ponosi onim što pametni kriju, "ali kakva korist, ne mogu ni ja slijepom namigivati".

– Dobro, pogodio je – rekao je Ćumurli u grupu, svima i nikom posebno, pa poručio novu turu za sve, kao da želi što prije zataškati stvar. – Slučaj.

– Je li slučaj? – upitao je Hajjam razdraženo, kao da ga neki bijes tjera da pravi uvijek nove gluposti. – Zamisli neki broj između jedan i deset. Pomnoži ga s dvadesetsedam. Sada broj koji si dobio pomnoži s tridesetsedam. Jesi li? E sad mi reci samo posljednju cifru broja koji si dobio.

– Pet – objavili su Dva Brata i Ćumurli kad su završili s računanjem.

Na to se Hajjam kratko zamislio, kao da računa u glavi, pa objavio da je Ćumurli zamislio pet, što je onaj potvrdio klimnuvši glavom.

Ponovo je zavladala tišina, teška i gluha. Svi pogledi su ležali na Hajjama i izlivali na njega gustu mješavinu straha, bijesa i nepovjerenja.

– Eh, gluposti! – s gađenjem je odmahnuo Hajjam i s naporom pokušao ustati od stola. – Ja sam nevidena budala.

– Nisi ti budala, nisi samo budala – podučio ga je onaj nepoznati.

– U pravu je čovjek, to je gore od budale, nemoj to raditi – dobronamjerno mu je savjetovao Abu Lula.

– Ja šta radi! – odmahnuo je Hajjam, a lice mu se iskrivilo od gađenja. Najzad je uspio ustati i krenuo prema vratima, ne oprostivši se od društva.

Nije bio ni deset koraka od krčme kad je iza sebe čuo uzvike.

– Šejh– baba, šejh– baba, stani me malo, molim te – vikao je jedan svijetao i visok, vjerovatno mlad glas.

Okrenuo se i vidio da je bijeli mladić, koji je sjedio kod Ali Rizaha, prije nego se on ugurao među njih, istrčao za njim i sad ga doziva, mašući ispruženom rukom.

– Stao sam, momče, kaži – procijedio je Hajjam, a mladić mu je pritrčao, zgrabio mu desnu ruku i protresao je, pa poljubio i još jednom protresao.

– Htio sam – počeo je mladić pa stao, naklonio se, a onda duboko uzdahnuo pa nastavio: – Kaži mi, je li mi živa majka, molim te.

– Smiri se malo – predložio je Hajjam – a onda mi reci šta hoćeš od mene.

– Hoću – složio se mladić i opet se naklonio. – Kaži mi, molim te, je li mi majka živa.

– Pomozi mi da te razumijem – umirivao ga je i dalje Hajjam, jer je po svemu bilo jasno da mladića tjera neka velika muka. – Ko si ti, odakle si, šta ti treba od mene?

– Vukac, to sam ja. Iz Bilješeva pod Visokim, zemlja Bosna – spremno je objasnio mladić. – A od tebe mi treba, reci mi, je li mi majka živa. Treba mi pravac, znaš i sam, živ čovjek mora imati mjesto prema kojem će upraviti misli i korake. Ako je ona živa, krenuo bih nazad, kući.

- Kako bih ja to mogao znati?! – zapanjeno ga je upitao Hajjam.
- Kako si mogao znati šta onaj debeljko misli? – pitao je mladić, ne krijući zebnju u glasu.
- Nisam znao – odgovorio je Hajjam preglasno i odmahnuo rukom onako kako odmahuje čovjek koji odbija nešto što mu se uporno nudi.
- Znao si, svaki put.
- To su šale, to se prvo nauči ako se čovjek počne malo ozbiljnije baviti aritmetikom.
- Pa eto, našali se i sa mnom, reci mi je li mi majka živa. Bilješevo pod Visokim, zemlja Bosna.
- Ne znam, momče, ne mogu to znati vjeruj mi – odgovorio je Hajjam tonom koji je pokazivao koliko mu je žao mladića.
- Pazi, šejh– baba, imam plan – predložio je mladić nakon kratkog promišljanja. – Kad dobro razmislim, ja nisam bez igdje ičega, ja imam deset zlatnih dinara. Tvoji su, ako mi kažeš.
- Kako ću ti reći ono što ne mogu znati, dragi čovječe?!
- Pazi, kad bolje razmislim imam ja i svih dvanaest zlatnih dinara. Tvoji su, ako mi kažeš, a tebe ništa ne košta, ti ćeš za svoje znanje platiti cijenu ovako i onako.
- Hajjam je raširio ruke kao čovjek koji se našao u istinskoj neprilici, a onda pogledao prema gore, kao da s neba očekuje pomoć.
- Ipak si i ti čovjek, šejh– baba – podsjetio ga je mladić – znaš da živ čovjek mora nekamo ići. A ja to ne mogu, meni su sve strane jednako prazne.
- Hajde onda sa mnom – nasmijao se Hajjam nakon Bog zna koliko vremena.
- I meni su, mogli bismo se dobro složiti.

3.

Sjetivši se kako stoje stvari u njegovoj kući, Hajjam se okrenuo i poveo bijelog mladića u središte grada, kako bi kupili nešto za jelo. Neko vrijeme su išli u potpunoj tišini, a onda je Vukac počeo kašljucati i duboko disati, glasno udisati i još glasnije ispuštati zrak, pokazujući time da ima nešto što bi morao reći.

- Nisam ja naivan, šejh– baba – progovorio je nakon dugog oklijevanja – znam ja dobro šta sve čovjeku prijete kad se upusti s takvima.
- S kakvima? – pitao je Hajjam.
- Kao ti, onima što su se odali znanju, htjeli bi svako znanje.
- Šta prijete čovjeku od njih?
- Svaka propast, i duše – odgovorio je mladić.
- Zašto se onda upuštaš sa mnom? – pitao je Hajjam.
- Šta ću, mora se neko i za tebe brinuti.
- Eh, budalo mala – nasmijao se Hajjam s vedrinom koju ni u sebi, ni u svijetu, nije primijetio već više desetina godina, sigurno još od smrti kćerke Lejle. – Smiri se, od mene ti prijete samo dvije stvari: prvo je dosada, jer su stari ljudi uglavnom dosadni, a drugo je to da gledaš kako se raspada staro tijelo, koje je i samo sebi postalo teret. A ipak ne odustaje, tijelo nažalost ne odustaje od života dok na to ne bude prisiljeno.

Kratko nakon toga, Hajjam je pozvao mladića da mu kaže nešto o sebi, na šta je on uzvratilo “Dobro, šejh– baba”, i nastavio šutke ići pored njega.

– Nemoj me zvati šejh– baba.

– To je poštovanje – uzvratilo je Vukac.

– To je glupost, a glupost ne može biti poštovanje – objasnio je Hajjam.

– Pa šta ću? Kako ću te zvati?

– Neki su me ljudi nekad, možda čak s pravom, zvali “hakim”. Ali je najbolje Omar, sad je sigurno najbolje samo Omar.

– Dobro, hakime Omare.

Hajjam se opet nasmijao, valjda mu je bila smiješna sklonost njegovog mladog pratioca da ga oslovljava s dva imena. Nakon toga su opet neko vrijeme šutili, pa je Hajjam pitao mladića zašto šuti i još jednom zatražio da mu kaže nešto o sebi. Vukac je svoju šutnju opravdao time da mora otkriti šta je za priču, a onda počeo priču o sebi.

Bilo mu je dvanaest– trinaest godina kad se u njihovom kraju pojavio jedan odrpani čovjek s vatrom u očima i u glasu. Zaustavljao je dječake ili ih tražio pored njihovih stada, u njivama, pored vode, okupljao ih oko sebe kad god je mogao i vatreno im govorio da jedino oni mogu odbraniti Sveti Grob od nevjernika i čak proširiti krstjanske posjede u Svetoj Zemlji. Objasnjavao je da oni to mogu jer su čisti, oni nemaju grijeha i zato nemaju straha, jer strah dolazi iz grijeha. Sa zanosom je govorio o Svetoj Zemlji i snazi vjere, o svemu je on govorio sa zanosom i uvjerljivo koliko je to moguće, pričao im je uzbudljive priče o križarskim ratovima i uvjeravao ih da će do kraja godine Svetu Zemlju preplaviti vojske djece koja su krenula iz svih krstjanskih krajeva da brane i šire istinu. Njih desetak iz tog kraja odlučilo je da krene s odrpanim strancem, koji je svoje pratiocce trebao dovesti do rijeke Save, gdje bi se oni sastali s velikom vojskom koja dolazi sa sjevera i nastavili s tom vojskom putovanje do Svete Zemlje.

Vukac je naravno krenuo s njima, jer mu je svega bilo dosta. Otkako mu je otac umro, majka je stalno napominjala da je on najstariji među braćom i sestrama, pa njemu tovarila na vrat sve poslove i sve drugo što se na sirotog čovjeka moglo natovariti. Ustajao je s kokošima i lijegao kad više nije bilo posla, ili bar nije bilo svjetla da se poslovi sviđaju, a pritom je morao još i nju tješiti, jer je ona stalno plakala za mužem, kao da na svijetu nije bilo drugog posla.

Nekim čudom je vojska, kojoj su se oni priključili, i koja se nije sastojala samo od dječaka, kako je onaj stranac govorio, a pogotovo nije bila neizbrojna, nepobjediva i sjajna, kako je on najavljivao, nakon dugog putovanja i lutanja, prije nekih dvije godine dospjela nadomak Jeruzalema. Tu ih je, prije nego što su udarili prvi logor, napala neka muslimanska vojska, koja je zarobila mnogo ljudi, među njima i Hajjamovog mladog pratioca, kojeg je k tome ranila. Tako je dospio u bolnicu u nekom obližnjem naselju, koje su krstjanske vojske nekih dva mjeseca kasnije napale i opustošile. Tokom toga napada stradala je i bolnica, iz koje su neki zarobljeni ranjenici oslobođeni i odvedeni, dok su neki drugo ozlijeđeni još gore i ostavljeni u zatočeništvu. Među ovim drugima je bio i Vukac, koji je u napadu na bolnicu zadobio ranu na ramenu, težu od one koja ga je u bolnicu dovela, i težak udarac u glavu,

od kojeg je dospio u neko stanje između života i smrti, koje je neobično dugo potrajalo. Bog sami zna zašto ga je Valid, njegov liječnik, utovarao na kola i povezao s ljudima na kojima se vidjelo da su živi, vjerovatno to ni sami Valid nije znao, jer se protivi svakom razumu povesti sa sobom mladića koji ne daje znake života.

Kad se jednom pokrenuo sa svog mjesta, Valid se izgleda nije više mogao zauzastaviti, jer je svako dva– tri mjeseca tovario na kola ono što je imao i išao dalje na istok, ne gledajući na to kako mu je u bolnici u kojoj se skrasio i ima li neki razlog da je napusti tako brzo. Možda je on i znao zašto to čini, ali i ako nije znao, čovjek koji o njemu pripovijeda ima pravo vjerovati da ga je razumio i njegovom neprekidnom bijegu na istok pripisati neke razloge. Možda je bio sit sukoba u njegovom starom kraju, koji se nisu smirivali i nije bilo znaka da će se ikada smiriti, pa htio što dalje otići od njih? Možda je bježao od nekog sjećanja ili straha, možda od nečega u sebi? Ali zašto je svaki put tovario na kola i svog pacijenta Vukca, koji nije davao znakove života, a pritom nije umirao niti se vraćao u život – to je Valid možda mogao objasniti, ali čovjek koji o njemu o njemu pripovijeda sigurno ne može i neće moći. Nakon dugog boravka u nekom svijetu između života i smrti, Vukac se probudio tek prije pet– šest mjeseci u Jazdu – ovako bijel i umoran, kao da je sve vrijeme nesvjestice kopao ili razbijao kamen. Prije nepunih mjesec dana Valid i on su došli i smjestili se u ovdašnju bolnicu, a prije deset dana Valid je umro. Jutros je njega, Vukca, otjeralo iz bolnice, dalo mu odjeću i dvanaest zlatnih dinara da ima za prvu priliku i otpustilo ga bez pozdrava.

Vukac je završio svoju priču i stao, ali je Hajjam išao dalje, kao da to nije primijetio, pa je mladić požurio za njim, izravnao korak s njegovim i pitao ga šta ima reći na ovu priču.

– Ništa – odgovorio je Hajjam – šta bih rekao.

– Tražio si da ti ispričam.

– Kako bih nešto saznao o tebi, zato sam tražio – objasnio je Hajjam.

Nakon toga nisu mogli neko vrijeme razgovarati, jer su stigli do bazara, a tu je valjalo smišljati šta da se kupi, pa to tražiti, birati, pogađati se s prodavcima i plaćati, pa kupljeno nekako uvezati i upakovati da se ponese do kuće. Hajjam je već prije dolaska u bazar pokazivao znakove umora, ali ga je ona vedrina, koja se niotkuda pojavila dok je slušao i gledao svog mladog prijatelja, pratila i za vrijeme kupovine za koju je jedva nalazio snage. Tako je kupovinu obavio uglavnom šuteći, kupovao bez pravog biranja i cjenkanja s prodavcima, povremeno se oslanjao na Vukčevo rame da predahne i malo predahne. Valjda su mu šutnja i kratki predasi pomogli da prikupi nešto malo snage, jer je na putu prema kući odjednom opet progovorio, i to vedro, kao i prije ove duge šutnje.

– Ako riba i pol košta dirhem i pol, koliko će koštati pet riba? – upitao je.

– Zavisu – odgovorio je Vukac.

– Kako to “zavisu”?

– Zavisu od mnogo stvari – odgovorio je njegov mladi sugovornik. – Kolike su ribe, koje su vrste, koliko su svježije, zavisi od toga i od mnogo drugoga. Ni budala neće platiti ribu od jučer kao onu koja je evo sad iz vode.

– Ali recimo da su sve jednako velike, jednako svježije i iste vrste.

- Ne može to biti – zabrinuto je odmahnuo Vukac nakon kratkog premišljanja.
- Uvijek je jedna bar malo veća, ili masnija ili deblja.
  - Znam da ne može, ali recimo da je tako – navaljivao je Hajjam.
  - Zašto bih govorio ono što ne može biti?
  - Da uspostavimo pravilo. Ili radi igre – nagovarao ga je uporno Hajjam.
  - Nisam dijete da se igram kao budala.

Objedovali su u tišini, Hajjam sporo i bez oduševljenja, a Vukac brzo i halaplji-vo, kako jedu mladi izgladnjeli ljudi. Kad se konačno najeo, Vukac je duboko odah-
nuo i počao kružnim pokretima trljati stomak dlanom, kao da ga masira.

- Oh, što je ovo dobro – prostenjao je u neko doba Vukac – ovo vraća snagu.

Pritom je i dalje kružio dlanom po stomaku, a tom pokretu je bilo toliko za-
dovoljstva da se Hajjam nenamjerno osmjehnuo. Nije tada znao da će imati prilike
dobro se nagledati tog postupka, Vukac je tako trljao stomak kad god je objedovao
obilato i s užitkom.

Već se najavljivao mrak, pa su mladiću namjestili postelju u velikoj sobi, a Haj-
jam je krenuo na krov. Prije toga je uzeo lampu i svežanj pisama koja je čuvao u
jednom skrovitom pretincu u musandri.

Hajjam je bio zbunjen. On je već davno zaboravio ono što se u njemu događalo
dok je slušao i gledao malog tuđina, tako davno da i ne zna o čemu se tu radi i kako
bi to trebalo nazvati. Je li to radost, je li povjerenje u život i postojanje? On je ovo
upoznao samo sa Sukajnom, prije i poslije nje on nije osjetio da mu se tijelo smije
od pogleda na nekoga. Samo od nje mu nije prijetilo ništa i cijelo njegovo biće je do-
bro znalo da mu od nje ništa ne prijete, valjda zato se prema njoj sve njegovo moglo
otvoriti i radovati. Ona je bila dokaz da je svijet dobar, i da je život dobar, i da je on
sam dobar ili bi bar takav mogao biti. Ovo što se u njemu zbivalo danas, kad je raz-
govarao s malim, podsjetilo ga je na Sukajnu, pa je pomislio da b možda opet mogao
čitati njezina pisma, koja je davno sakrio od sebe u onaj pretinac, jer nije mogao
podnijeti da ih čita.

Pisma su bila jedna od igara kojima je ona uljepšavala i komplicirala njihov ži-
vot. Kad ih je počela pisati, stanovali su kod njezinih jer se njihova kuća gradila,
zato su bili manje sami jedno s drugim nego što su željeli, pa mu je Sukajna počela
pisati pisma u kojima mu je kazivala ono što drugi nisu trebali čuti. To joj se valjda
dopalo, pa mu je nastavila pisati cijelog života, sve do Lejline smrti. Nekad su to
bila prelijepa pisma u kojima je govorila o svojoj potrebi za njim, nekad uzbudljivi
pozivi na skrovite tjelesne igre, a nekad opet šale kojima ga je izazivala, onako kako
čine djeca kad im je zaista dobro. Među takvima su pogotovo česta bila ona pisma
u kojima ona zahtijeva odgovor na neko od pitanja na koja odgovora ne može biti,
uz napomenu da bi on to morao znati ako je stvarno hakim. “Je li istina da je Allah
s Ademom govorio nabatejskim jezikom?”, pitala je naprimjer u jednom pismu. Na
njegov odgovor, “Allahu ne treba ljudski jezik, da bi ga Njegovo stvorenje razumje-
lo”, slijedilo je novo pitanje: “Možda je tako Adem razgovarao sa Havvom?” “Je li
istina da je onaj tvoj Euklid napisao da je rukopis duhovna geometrija, koja se iska-
zuje tjelesnim sredstvom?”, pitala je u jednom drugom pismu, a u jednom se opet
raspitivala na kojem jeziku je napisana poruka što su je Kurejšije našli u temeljima

Ka`abe. Takva pisma su bila zgužvani komadići papira, dovoljno mali da mogu stati na dlan kad se razmotaju, koje bi mu Sukajna tutnula u ruku za objedom, u prolazu ili dok su pili čaj s ostalima. Ona druga je nalazio na postelji, ili u odjeći, a nekad ih je otkrivao pod jastukom. Neka pak, možda ona najljepša, uglavnom mu je davala iz ruke u ruku, recimo kad bi krenuli spavati, a u takvo pismo je uglavnom bila umotana dunja., koja je od samog početka bila njihova vočka.

Sukajna pisma je pohranjivao tajno i od nje same, a kad su prešli u svoju kuću, našao je za njih skrovito mjesto na kojem ih je mogao lijepo složiti i stalno na njihovom smotku držati jednu dunju. Pisma su bila jedna od nekoliko stvari koje je ponio iz njihove kad je, nakon Sukajnine smrti, odlazio iz Isfahana, od njih se nije odvajao sve ove godine (samo sad nije više na njima držao dunju), ali je tokom svih ovih godina samo nekoliko puta pročitao poneko od njih. Nije mogao, nije se dalo podnijeti ono što se s njim zbivalo već tokom čitanja, kad duša krene iz tijela a ne može se otrgnuti jer je tijelo ne da.

Kad se drugi ili treći put odmarao na stepenicama koje su vodile na krov, osjetio je miris dunje. Je li to se miris uvukao u pisma i održao do danas? Ili miriše iz njegovog sjećanja, možda iz njegove potrebe? Ili ga to doziva njezina duša? Daj, Bože, da je tako i da joj se danas uspijem odazvati, uzdahnuo je, pun nade i želje, ali se istog trenutka sjetio mladog Bosanca, po kojeg bi bilo pogubno ako bi se on danas odazvao Sukajni.

Morao se ponovo odmarati kad se popeo na krov, a onda se presvukao za spavanje i pružio se na ležaj. Sunce je već zapalo, još neko vrijeme će biti svijetlo, a onda će zavladata sivo polusvjetlo. Kad se to polusvjetlo zgusne i nagna prema tami, on će upaliti lampu, uzeti sreda prvo pismo i početi da čita. A do tada će ležati, osjećajući po prvi put nakon Bog zna koliko vremena svoje tijelo kao posudu ugodnog umora. Zažmirio je i zahvalno udisao miris dunje, koji je obećavao da će danas pročitati do kraja bar jedno pismo. Onda mu je ruka posegnula i dohvatila pismo s vrha. Uspravio je prvi dio tijela, naslonio se na zid i otvorio oči. Ono što je ugledao nije bilo Sukajnino pismo.

“Mom bratu Omaru, u Nešabur, selam.

Davno sam saznao šta te je snašlo, dragi Omare, ali nisam mogao i nisam htio ranije ti pisati. Nisam mogao od posla, valjalo je uspostaviti i do ove visine uzdići ono što sam počeo graditi na tvoje oči, u ono vrijeme u Isfahanu. A nisam ni htio, jer ti nisam želio pristajati na muku. Mogao sam ja prešutjeti sve naše razgovore, sama činjenica da ti pišem podsjetila bi te na to da sam vas upozoravao na ono što vas čeka, što nas sve čeka, na šta ste me vas dvoje istjerali iz kuće. Ko vas je u ono vrijeme, onako zaljubljene i sretne, uvjere da je svijet vaš, ko vas je tada mogao i smio upozoriti da život u krajnjoj liniji može donijeti samo nesreću?!

Govorio sam vam da je svijet rođen iz Iblisovog očajanja i da se održava njegovim i našim suzama i bolom. On je, prokletnik, pao u vrijeme, prije tog pada je postojala samo vječnost u kojoj je boravilo sve što je bilo, jer sve je bilo vječno. Njegov pad je pokrenuo vrijeme, koje se do danas kreće, tjerano našom krvlju, mukama, nesrećom. Sve vam govori da je tako. Vriskom se oglasimo kad dodemo na svijet, suze su prvo što damo od sebe, prije nego što okusimo majčino mlijeko – pa šta vi čekate i čemu se nadate?! Još jedno dijete, možda?

Poznata ti je poslovice koja kaže da čovjek namiguje šejtanu kad se promatra u ogledalu, bez obzira na to šta radi pred ogledalom. Može on raditi šta ga volja, on sigurno namiguje šejtanu, jer je ogledalo šejtanska stvar. A to će i ostati, sve dotle dok udvostručava ljude i povećava im broj. Sve to si sigurno do sada shvatio, sudim po tome što se nisi opet oženio i sticao djecu.

Stvari idu dobro po nas, sav svijet već miriše na strah i sve je više ljudi koji znaju da je život, da je svako postojanje, teško prokletstvo. Naša braća iz Sirije našla su istomišljenike među Francima koji su provalili u Palestinu, povezala se s njima i pomogla im da se organiziraju slično nama. Njima je možda još lakše nego nama da svoje društvo uredi kako valja, jer njima monaštvo nije zabranjeno, naprotiv poželjno je. Njihov imam se zove “veliki majstor”, a sadašnjem je ime Hugo de Payens. Dobro se razumije s našima tamo, sklapaju prijateljstva i zajedno rade, naši mi javljaju da čak spremaju zajedničko osvajanje Damaska.

Izgradili smo ti prekrasnu opservatoriju na jednom od najviših vrhova poznatog svijeta, sakupili smo najvrijednije rukopise i knjige sa svih strana i napravili ti najbolju biblioteku koju je svijet do danas vidio, imamo za tebe i posla i nagrada dostojnih tebe. Dođi i budi mi sugovornik, brat i desna ruka. Istina je s nama, oslobodi se privida u kojem si boravio i dođi.

Hasan”

Pročitao je, spustio pismo pored ležaja i zagledao se u još uvijek svijetlo nebo. Otkud ovo među Sukajninim pismima? Kako je uspio na njega tako potpuno zaboraviti? Kako mu je pošlo za rukom da zaboravi ne samo sadržaj Hasanovog pisma, nego i to da ga je uopće dobio?

Dugo mu je trebalo da se svega prisjeti. Pismo je stiglo prije pet– šest godina, donijela su ga trojica momaka u po bijela dana, odjevena u bijelo, s crvenim kajševima na grudima i crvenim čizmama na nogama. Došli su, predali pismo, obavijestili ga da sidna, njihov glavni zapovjednik, šalje selame i ovo pismo. Neka Hajjam razmisli hoće li putovati sam ili želi pratnju, odgovor može poslati preko tog– i– tog čovjeka u gradu, a ako odgovora ne bude – pa i to je neki odgovor. Otišli su, ostavljajući Hajjama u strašnom uzbuđenju i izvjesnosti da će ova posjeta, za koju će već sutra znati cijeli grad, povećati zazor i strah, ali i poštovanje, koje u gradu uživa još od dolaska.

Hasan je neraskidivo povezan sa Sukajninom smrću, čak i ako on nije naložio njezino ubistvo, zato je njegovo pismo moralo razbuditi bol, bijes i očajanje, sve one košmare i muke u koje ga je survala njezina smrt. Ali je ovaj put bolni košmar trajao začudo kratko, možda dva– tri dana. Čim se malo smirio, stavio je Hasanovo pismo u tajni pretinac u kojem je čuvao Sukajnina, time ga je sakrio od sebe najbolje što je moguće, jer je znao da taj pretinac više neće otvarati. Ne može on više čitati ženi na pisma, susret s njima jedva preživi, ali ga nažalost uvijek preživi – samo slabiji i tužniji, dublje uronjen u nevolju i očaj. Samo jedno kratko vrijeme nakon što ga je sakrio u pretinac bavio se u mislima Hasanovim pismom, tojest jednim pitanjem koje mu se nametnulo u vezi s njim: kako to da ljudi poput Hasana spretno i uporno osvajaju moć i trude se da zavladaju svijetom? Oni život i svako postojanje smatraju za grijeh i prokletstvo, znao je da Hasan to iskreno govori i tvrdo vjeruje, a ipak

osvajaju ovaj svijet, žele vladati njime i pretvoriti ga u borilište u kojem bi se ljudske zvijeri trebale međusobno razdirati. Kako to shvatiti? Kako objasniti to proturječje, koje nije samo logički neodrživo? Što će im moć u ovom svijetu, koji oni ionako žele što prije napustiti, jer je prividan i grešan? Istina je da moć stvara prazninu oko onoga ko je ima, jedan prazni prostor koji ga odvaja od svih drugih ljudi i osamljuje ga, potvrđujući tako njihovo uvjerenje da je duša ovdje izgubljena i zatočena, ali to nipošto nije dovoljan odgovor na pitanje o njihovoj potrebi da osvoje moć i vladaju. Ni to ga međutim nije držalo dugo, ni mjesec dana nakon što je dobio Hasanovo pismo, zaboravio je i njega i sva pitanja oko njega, kao da ničeg nije bilo.

Začudio se što ga otkriće ovog pisma i njegovo ponovno čitanje nije jače uznemirilo. Samo ga je pročitao, gotovo ravnodušno, odložio na tlo pored ležaja i osjetio tugu zbog gubitka. Šteta što ne može čitati Sukajna pisma, umoran je i slab, ne bi podnio to čitanje. A mogao je, sigurno bi danas bar jedno s užitkom pročitao, da se Hasanove gluposti nisu udjenule između njega i njih. Je li to se uistinu u njegovom životu nešto promijenilo, i je li to u vezi s malim Bosancem kojeg je sreo danas?

Sukajna smrt je njemu oduzela nešto što ga je štitilo od svijeta i pomagalo mu da ga podnosi, možda neku auru koju je njihova ljubav gradila oko njega, možda samo povjerenje u život, možda nešto treće. U svakom slučaju, on se našao gol i nezaštićen, kad je izgubio nju i zaštitu koju mu je pružalo njezino prisustvo. Jedino što ga je sada još moglo braniti, bilo je ogorčenje, nekakav bolni gorki bijes na svijet i, strašno je i pomisliti, na njegovog Tvorca.

Sve ove godine u Nišaburu nije mogao ni raditi kako valja, prehranjivao se praveći bolje stojećim ljudima horoskope kad su dobivali djecu ili se htjeli ženiti, predviđajući, to jest računajući kakvo će biti vrijeme narednih dana, kako bi novi bogataši znali kada da odrede svadbu ili neko drugo veliko slavlje, savjetovao juvelire koji su željeli znati koji kamen odgovara kojem godišnjem dobu. Gotovo jedino ozbiljno što je u tom vremenu uradio bilo je nekoliko desetina pjesama, ustvari replika u njegovim neprekidnim razgovorima s Tvorcem, jedinim razgovorima koji su mu nešto značili nakon što je izgubio Sukajnu, Nizamul- Mulka i Abu Saida. Ako su to bili razgovori, ako nisu bile tužaljke kojima se on branio od sebe. Sve gubitke koji su ga snašli u kratkom vremenu on više nije mogao ni podnijeti, a kamoli mirno prihvatiti, kao što bi bio dužan, pa je počeo govoriti Tvorcu, moleći za neki razlog, objašnjenje, za bilo šta što bi mu pomoglo da podnese. Često je pomišljao da bi mu bilo lakše kad bi se bar mogao osloboditi znanja, kad bi recimo mogao povjerovati da su zvijezde, koje iz noći u noć gleda i tješi se tim gledanjem, Sukajnine oči ili svjetlost njezine duše, koja gori čekajući na njegovu. Tako su mu govorili, tako je i on vjerovao dok je bio dijete. Čak je i Sukajna vjerovala, ili bar htjela vjerovati, da su zvijezde duše koje gore, čekajući voljenu dušu s kojom će se vratiti u nevidljivost, kad se opet združe. On to više ne može vjerovati, ne može se ni nagovarati da povjeruje, ne može se praviti da bi mogao povjerovati, jer on je znao. Zato mu je bilo jasno koliko zvijezde veze imaju s našim ljubavima i dušama. Je li moguće da će se i znanje okrenuti protiv njega, pitao se zbunjen. On je cijelog života vjerovao da ga Tvorac obavezuje da neumorno stiče znanje, vjerovao je da Mu se jedino znanje možda može malo približiti. Kako može postati prokletstvo, ono što dugujem Nje-

mu i na šta me On obavezuje?!, pitao se ponekad, zbunjen ili očajan. A pokazuje se evo da jeste prokletstvo, jer mnogo bi mu lakše blo, kad bi mogao povjerovati da ga Lejla i Sukajna čekaju kao zvijezde koje svaku noć gleda pun čežnje.

Nije dobio odgovor ni na jedno od pitanja, ni na jednu molitvu ili molbu, nije se potvrdio ni jedan od njegovih strahova, a još manje se pojavila nada da bi se mogao osloboditi nekog od njih. Sve je šutilo i išlo svojim putem. Danju se trudio oko pjesama ili nečega drugog, noću satima ili čak po cijelu noć zurio u nebo i pratio pokrete na njemu, sve to je radio da bi dao oblik svom očajanju i pitanjima, nadajući se valjda da će tako postati razumljiva i drugima. Uzalud. Niko se nije osvrnuo na njega i ništa mu nije odgovorilo. Ali svijet pritom nije šutio, kako mu se ponekad činilo, on je itekako dobro čuo njegov žamor, ali je valjda on, Hajjam, potonuo u tišinu, izgubio sposobnost i mogućnost da se objavi. Zato sve govori, ali njega niko i ništa ne čuje. Tako je na nebu i dalje vladao veliki dobri red, na zemlji krvavi nered, a on stajao uronjen u oba i nesposoban da im kaže svoju muku.

Prije desetak godina potpuno je zanijemio, prestao je pisati i pjesme i raditi bilo šta drugo. Tako je počeo svakodnevno obilaziti krčme, čajhane i druga mjesta na kojima se okupljaju ljudi, jer se na takvim mjestima s najmanje muke može ubiti dan. To mu je uostalom donijelo i lijepu korist.

Jednom je u čajhani pored bazara neki trgovac glasno i rječito, onako kako je zahtijevala nova moda, poricao sve u šta ljudi vjeruju. Ismijavao je ljubav i prijateljstvo, dokazivao nepobitnim argumentima da su ljudi beštije koje samo strah prisiljava da ponekad budu pristojni i prave se dobri, uvjeravao da ozbiljan čovjek s ukusom ne spava sa svojom majkom samo zato što je ona za njega stara i ružna. Bio je vješt govornik, znao je misliti i uspio je pobiti ili bar zbuniti sve one koji su mu se pokušali suprotstaviti. Jednoga, koji je progovorio o onom svijetu, podsmješljivo je pitao kad je to on bio tamo i kad se otamo vratio; drugoga, koji je govorio o Bogu i zakonima koje je On uspostavio, podsjetio je na to da Bog očigledno mora poštovati zakone koje je sam nametnuo svijetu, jer eto voda vazda teče nizbrdo, nikad uzbrdo, čak ni po Božijem davanju, Bog je prema tome prije čuvar zakona, nego zakonodavac. "Kad bi ga bilo, on bi bio policajac, a ne sultan, toliko moraš i ti uvidjeti, ako misliš svojom glavom", zaključio je trgovac i pobrao nepodijeljeno divljenje. Na to je onaj plačljivo pitao ko je stvorio svijet, a trgovac mu strogo odgovorio da je još Ibn Sina znao da svijet niko nije stvorio, jer je on oduvijek.

– Zamisli veliko kiradžijsko poduzeće – obratio mu se Hajjam, koji nije želio razgovarati s trgovcem, pogotovo ne pobijati ga ili u nešto uvjeravati, ali nije mogao podnijeti da se Ibn Sinu koristi kao dosjetku u razgovorima ove vrste – hiljade kola, desetine hiljada konja, mazgi i volova. U svakom trenutku se roba koju valja prevesti tovari na deset ili petnaest kola, u svakom trenutku u dvorište poduzeća ulazi ili iz njega izlazi dvadeset ili trideset kola, u svakom trenutku se hiljade zaposlenih kreće po dvorištu, po štalama u kojima valja nahraniti stoku, po lagerima u kojima treba slagati ili tovariti robu... Uporedo stotine poslova izvedenih od hiljada izvođača raznih vrsta, naizgled bez veze među njima, a ipak sve gradi i sve čini jednu cjelinu. Svaki posao uzet sam za sebe može izgledati besmislen, ali svi zajedno otkrivaju prekrasni sklad. Svaki izvođač nekog posla, čovjek, konj ili točak, mogao bi izgledati

besmisleno uzet sam za sebe, ali uzeti svi zajedno i sa svojim poslovima, otkrivaju sklad pred kojim zastaje dah. Možeš li zamisliti takvo jedno poduzeće?

– Ne moram zamišljati, bio sam u mnogima – odgovorio je trgovac.

– I možeš se zakleti da je ono nastalo samo od sebe, bez nekog duha iza svega, bez namjere i plana? Samo se jednom zagledaj u nebo noću i vidjet ćeš kirajdžijsko poduzeće kojem kraja nema.

Trgovac nije odgovorio, a kratko nakon toga je napustio društvo. Hajjamova priča o kirajdžijskom poduzeću se, međutim, danima, vjerovatno i mjesecima, pričavala i komentirala po gradu. Neki su bjesnili na Hajjama i osjećali njegovu intervenciju kao izdaju, drugi su se podrugivali i tvrdili da se to astrolog i čarobnjak umiljava moćnicima, ali je ipak većina ljudi o njegovom postupku govorila s odobravanjem, videći u njemu odbranu vjere i tradicije. A to mu je itekako valjalo, Bog zna kad bi se zazor i strah, koji ga ovdje prate već dvadeset godina i duže, pretvorili u otvoreni bijes i naveli zabrinute ljude, sigurne u svoju stvar, da nasrnu na njega.

Je li se danas u tome svemu nešto promijenilo? Ima li nade da iziđe iz svoje velike tišine?

Mirjana Stefanović

Kada je Branko čuo ohridske trubadure

BALADA

Ohridskim trubadurima

Mudrosti, neiskusno sviću zore,
Na obične reči više nemam pravo!
Moje se srce gasi, oči gore.
Pevajte, divni starci, dok nad glavom
Rasprskavaju se zvezde kao metafore!
Što je visoko iščezne, što je nisko istruli.
Ptico, dovešću te do reči. Al vrati
Pozajmljeni plamen. Pepeo ne huli.

U tuđem smo srcu svoje srce čuli.
Isto je pevati i umirati.

Sunce je reč koja ne ume da sija.
Savest ne ume da peva, jer se boji
Osetljive praznine. Kradljivci vizija,
Orlovi, iznutra kljuju me. Ja stojim
Prikovan za stenu koja ne postoji.
Zvezdama smo potpisali prevaru
Nevidljive noći, tim crnje. Upamti
Taj pad u život ko dokaz tvom žaru.
Kad mastilo sazre u krv, svi će znati
Da isto je pevati i umirati.

Mudrosti, jači će prvi posustati!
Samo nitkovi znaju šta je poezija,
Kradljivci vatre, nimalo umiljati,
Vezani za jarbol lađe koju prati
Podvodna pesma javom opasnija.
Onesvešćeno sunce u zreлом voću će znati
Da zameni poljubac što pepeo odmara.
Al niko posle nas neće imati
Snagu koja se slavujima udvara
Kad isto je pevati i umirati.

Smrtonosan je život, al smrti odoleva.
Jedna strašna bolest po meni će se zvati.
Mnogo smo patili. I, evo, sad peva
Pripitomljeni pakao. Nek srce ne okleva.
Isto je pevati i umirati.

Branko Miljković

Pesnik u sećanju

Moja već izbledela, zamagljena, višestruko eksponirana, nepouzdana sećanja na Branka vrte se oko časopisa Delo i Bezistana.

On sam je napisao: “Rođen sam 1955. godine u Delu, uz pomoć Oskara Daviča.” (Marica Stojšin, *Provetravanje života*).

Davičo i Delo su tada, u prvim godinama od nastanka časopisa, otkrivali, podržavali i negovali mlade u kontekstu “otvorenosti prema eksperimentu i inovacijama u oblasti poezije i kritike, prema revolucionišućoj svesti u širem smislu” (Muharem Pervić). “Imamo ambiciju da otkrivamo i plasiramo mlade ljude, nove talente” (Antonije Isaković), obojica u Dejan Vukićević *Delo (1955-1992) Bibliografija*, Beograd, 2007.

Tako je Branko u julskom broju 1955. objavio ciklus od sedam pesama *Uzalud je budim* (kako će se zvati i njegova prva knjiga) koji je odmah izazvao pažnju i divljenje pa i proročke ocene da se rodio veliki pesnik.

Mene Davičo objavljuje u novembarskom broju 1956. Te godine u oktobru bila sam napunila sedamnaest godina, i bila sam, držeći to Delo u rukama, beskrajno radosna i ponosna i uzbuđena i uznesena, ali nisam taj svoj iskorak u visoko društvo ni na časak doživela kao rođenje. Mislim da je samo Branko, od svih nas mladih pesnika koje će otkriti, podržavati i negovati Delo, samo je on bio apsolutno posvećen poeziji:

“Ona mu je sve: život, porodica, ljubavnica. Njegovo `ljubavi moja` nije se odnosilo ni na ženu, ni na ma koje ljudsko biće, već na njegovu pesmu”. (Marica Stojšin).

Branko je od mastila očekivao da sazre u krv.

Mi ostali smo, pored poezije, imali i život. Koji sam lično uvek stavljala na prvo mesto. I danas, a kamoli tada kada on, život, beše još uvek mlad, raznobojan i prepun blještavih iščekivanja.

Odmah ispod Dela odnosno Nolita, na Terazijama u zgradi broj 27 u kojem je časopis bio podstanar i raspolagao, koliko se sećam, samo jednim stolom, bez sobe, šljaštao je Bezistan. Tek napravljen, uglancan, blistav, arhitektonski dobro rešen prostor koji povezuje Terazije i tada Trg Marksa i Engelsa. I u njemu kafe-restoran. Čiji je najlepší deo bio na otvorenom, oko one velike gole bronzane žene (da li Zarinove?) iz čije je u vis podignute ruke tekla voda, svetlucavo. Tu oko podneva sede pisci. Ili tek neki samo prođe, ne primećuje nas za stočićima. U stilu krv-na-nos, što bi rekli Crnogorci.

Rade Konstantinović, visok, visoko uzdignute glave, sav otmen, opran i lep, vodi na povocu dva sjajnodlaka mlada irska setera, sveže iščetkana... I Bora Radović je lep i visoko drži glavu, upravo je igrao u nekom filmu, kažu, a kažu i da gasi pikavce devojkama na čelu, u šta ni danas ne verujem. Branko Miljković nije lep, uvek pogužvan, kao da ga je poplava izbacila, masne kose i lica, ali poštovan, highly respected što bi se danas reklo. Zbog dela i zbog pameti. Vodi me u “Moskvu”, na maline sa šlagom, a tamo u uglu sedi elegantna, savršeno doterana plavuša. – Je l' znaš šta je po zanimanju? – Ne, otkud bih znala? – Prostitutka!

Ja zaprepašćena, otkud mi u komunizmu da imamo prostitute, i to još u podne?! – Otkud je poznaješ? – pitam.

Lykosov festival, treći jugoslavenski

Obimna knjiga-spomenar sa trećeg jugoslavenskog festivala poezije, posvećenog proslavi četrdestogodišnjice KPJ i SKOJ-a. Požutela, sva osušena, preko 320 strana.

“Prvi jugoslavenski festival poezije (1956. na Plitvičkim jezerima) i Drugi (1958. na području kotara Rijeka) imali su pored ostalog veliki značaj za afirmaciju novih generacija jugoslavenskih pisaca. To još više vrijedi za Treći jugoslavenski festival, za koji sa punim pravom možemo reći da je festival mladosti. Tako između 150 učesnika na njemu sudjeluje preko 30 najmlađih pjesnika i kritičara. – Ali također, na Trećem jugoslavenskom festivalu srešćemo i najpoznatija i najznačajnija imena savremene jugoslavenske poezije i kritike”.

Ovaj, kao i prethodna dva, organizuje zagrebački Lykos. Održava se jula 1959. godine u Beogradu, Nišu, Skoplju i Ohridu, te među brigadirima na gradištima srpske i makedonske deonice autoputa Bratstvo-jedinstvo : Paraćin – Niš i Negotino – Demir Kapija.

U festivalskom odboru su, između ostalih i književnici Mak Dizdar, Petar Džadžić, Blaže Koneski, Ivan V. Lalić, Janez Menart, Slobodan Novak, Vlatko Pavlečić, Dragutin Tadijanović, Husein Tahmišćić, Slavko Vukosavljević, a predsednik Sekretarijata festivala Josip Vidmar, pa sad vi vidite. I još su članovi Sekretarijata Dušan Matić, Čedomir Minderović, Aleksandar Vučo, Ciril Zlobec, Aco Šopov, Drago Ivanišević i druge ličnosti iz čitanki, a Slavko Mihalić je Sekretarijatov sekretar.

Pesnici, kritičari i recitatori učestvuju na stotinak priredbi, od najstarijeg Todor Manojlovića, do najmlađe Jasne Melvinger. Dolaze, naravno, iz cele Jugoslavije. (Objašnjenje za mlade: Jugoslavija, to je ono što se sada zove Zapadni Balkan ili “region”, u skladu sa narodnom izrekom “u kući obešenog, konopac ne spominjati”).

U zborniku sam pretposlednja, na 295. strani, odmah ispred od mene godinu dana mlade Jasne. Branko je, pet godina stariji, smešten na stranu 259, među ispisnicima Daliborom Cvitanom, Tomislavom Sabljakom i Muharemom Pervićem. Pesma je Tito : “Kad govori kao da zvezde padaju”...

Provetravanje života

Tako se zove dragocena memoarska knjiga Marice Stojšin, višedecenijske sekretarice časopisa Delo, posthumno objavljena u Vršcu, 2008.

Ova Maričina jedina knjiga, pored uzbudljive autobiografske priče, obiluje svedočenjima iz prve ruke značajnim za istoriju srpske, pa i “regionalnih” književnosti. Ko bi, poznavajući je, mogao naslutiti da će sećanja te upadljivo lepe i doterane, uvek ljubazne i nasmejane žene, jedne od onih osoba što osvetle sobu kada u nju uđu, proizvesti niz nepretenciozno pisanih a književno blistavih medaljona.

Ona i njen tadašnji muž Petar Džadžić bili su bliski Brankovi prijatelji. Intenzivno su se družili poslednjih godina i meseci pesnikovog života. Marica u svojoj knjizi Branku posvećuje dvadesetak stranica, iskrenih, ponekad do surovosti.

Evo, biram odlomak o Brankovom, a i mome, barem genetski uslovljenom zavičaju, onom u kojem sam živela samo prve dve godine :

“To popodne nikada nisam zaboravila, niti ću ikad. Recitovao je Košanu, koju sam i ja skoro čitavu znala naizust (...)

Interesovao ga je komita koji je „... po tavnjoj gori četvuo vodio i mnoge ucvelio i rasplakao, a najviše majku Jovanovu. Sina jedinca, Jovana, joj zaklao. Pa...oca, majku, sestru, sve ih naterao da pevaju ! Otac igrao i plakao: Jovane sine, Jovane! / Ti si mi, sinko, prvenac! I majka plakala: Jovane sine, Jovane! / Ti si mi jagnje đurdevsko! I sestra plakala: Jovane, brate, Jovane! / Ti si mi cveće prolećno !

Događaj je istinit – raspitivao sam se. To je moj zavičaj. Interesovala me ličnost hajduka: strašan, surov, zao i naopak, ogrezao u krv i zločin – neprestano na ivici groba. Ne prizaje ni boga, ni veru, u stalnom krvavom ratu sa sobom i svetom

oko sebe. A negde duboko u njemu, “zri tišina zla”. Šteta što nije bio pesnik – kakva bi to poezija bila!”.

Fauna Rebeke Vest

Divna knjiga Rebeke Vest *Crno jagnje i sivi soko*, po mome osećanju najbolja ikada napisana o Jugoslaviji i njenim ljudima u koje se, i ljude i zemlju, Rebeka na prvi pogled zaljubila.

Onaj deo jagnjeta i sokola o lepotama Ohridskog jezera. I natprirodnim njegovim moćima: kako su duševne bolesnike rođaci dovodili da izvesno vreme provedu više u blizini izvora Crnoga Drima nego Svetog Nauma i kako bi ih, te bolesne, uznemirene, usplahirene, napaćene, sumaseše, boravak u blagoslovenom pejzažu zalećio.

A da su bili pesnici, ukresao bi u njima iskru nove pesme? Kao što ja mislim, da je sva ta pitomina, nežnost, blagost, ružoprsta uzvišenost ohridskih pejzaža zaslužna za nastanak Brankove Balade, skoro isto koliko su to i “divni starci”.

Fotografije

Čuvam nekoliko svojih malih, crno-belih, naravno, fotografija sa broda koji vozi književnu bratiju toga letnjeg dana kroz u mom sećanju osunčanu, prozračnu, začaranu plavet Ohridskog jezera.

Sveta Lukić u uniformi JNA – njega i Antuna Šoljana vojska je pustila na odsustvo samo za ovu priliku... Dane Zajc, Petar Milosavljević, Vlada Urošević i Dragan Kolundžija i ja, svuda.

Najvažnija u ovom času meni je ona na kojoj reditelj Boda Marković drži pod ruku s jedne strane Floriku Štefan a sa druge mene, svi nasmejani, jer se levo od nas vide, više naslućuju, starci u crnim šeširima, sa muzičkim instrumentima u rukama, - to su Ohridski trubaduri, to su oni što su nam pevali i svirali tokom cele te omadžijane vožnje po jezeru, to su oni koje je Branko, uverena sam, tada prvi put slušao, kao i mi, i kojima je posvetio jednu od svojih najlepših i najznačajnijih pesama.

O kojoj će se sve do danas pisati, a čija je inicijalna iskra ovaj prelepi dan.

Kada sam na “You Tube-u” ukucala “Ohridski trubaduri” prvo se pojavio tekst pesme Branka Miljkovića, ceo!

Pola veka posle svoga nastanka, modernistička, puna metafora, i danas nedovoljno prozirna, podložna različitim čitanjima, sa svojom “vizijom životnog i kosmičkog kruga” (Srba Ignjatović) ponosito stoji, visoko podignute glave, u okeanu virtuelne površnosti.

Ponudena najširoj mogućoj, kako bi naučni radnici rekli “receptiji”, a koji termin mene uglavnom asocira na nešto hotelsko.

Eto kako Brankova poezija i njegova sudbina i dalje, više od pola stoleća, emituju hipnotički sjaj.

Ljiljina ispomoć – Sadilovci, divni starci

Ovde korišćeni odlomci iz stručnih knjiga makedonskih muzikologa dospeli su do mene zahvaljujući velikoj ljubaznosti moje prijateljice pesnikinje Ljiljane Dirjan.

Trubadursko muziciranje predstavlja istovremeno sviranje i pevanje jednog instrumentalnog sastava. U Ohridu se pojavilo u drugoj polovini XIX veka. Te su gradske trubadurske družine nalikovale instrumentalno-vokalnim sastavima koji su postojali u Južnoj Francuskoj od XI do XIII veka. “Karakteristično za ohridske trubadure, a i za francuske, je to što pevaju grupno, pridružujući se svome sviranju”. (Borivoje Džimrevski *Gradska instrumentalna tradicija vo Makedonija (1900-1941)*, Skopje 2005)

Smatra se da su ohridske trubadurske grupe u svom muziciranju sintetizovale zapadne, istočne i lokalne elemente, stvarajući tako svojevrsnu, jedinstvenu i nepovnljivu muziku. Pored, sa zapada preuzetog istovremenog pevanja i sviranja svih članova grupe, i repertoarski su se, kada su to naručioc i tražili, doticale zapadnoevropskog muziciranja, izvodeći polke, valcere, tanga ili mazurke. Istočnjački prizvuk, obaveštava nas Džimrevski, proizilazio je iz njihovih originalnih orijentalnih instrumenata. I, naravno, svepristuna kolektivna memorija upisana u narodne pesme, bila je nezaobilazni, moćni činilac njihove muzike.

Pa ko su, onda, Ohridski trubaduri, ti što su pesnicima Jugoslavije svirali i pevali pre više od pola stoleća, na brodu, na jezeru, dostojanstveni, u tamnim odelima, u belim košuljama, sa crnim šeširima, sedokosi? Pevali i svirali tako dirljivo i tako uzbudljivo da su zapalili onu inicijalnu iskru iz koje će se izviti Balada?

Zvali su ih Sadilovci, po njihovom osnivaču, Klimentu Sadilu, talentovanom violinisti, rođenom Ohridaninu, sinu violiniste. Klime (1880-1965) je muzičko obrazovanje sticao u Bitolju, konzulskom gradu, gde je imao priliku da, osim na svadbama, krštenjima i sunećenjima, svira i na balovima po konzulatima.

Gde se igrao čak i kadril!

Čitao je note i bio “čovjek od autoriteta, dostojanstven, vedar i uvek veseo” (Vladimir Tuntev u knjizi Nikole Bošalea *Ohridski trubaduri, glasnici na gragan-skite slobodi*). Osnovao je svoju družinu, “tajfu”, i sa njome svirao u Ohridu, Strugi, Debru, Resnu, Belici... Nekoliko puta gostovali su u Sofiji, te u Albaniji, u Pogradecu, Korči i Tirani. Na velikim vašarima svirali su u Sv. Naumu, Kalištu, Sv. Klimentu...

Za praznike Sv. Naum (3.jul) i Sv. Ilija (2.avgust) su u periodu između dva rata bile organizovane “venecijanske večeri”. Ohridani su uživali ploveći po jezeru, po mesečini, u svojim čamcima koje zovu “kajčinja”, a koji su im u svakodnevici služili za ribarenje. Ni sa ovih narodnih gradskih svetkovina nisu izostajali Sadilovi svirači: Klime bi sa svojom družinom u najvećem “kajčetu”, predvodio povorku plovila pevajući i svirajući.

“Na tim noćnim šetnjama odblesak meseca, uzdrhatao od sitnih jezerskih talašica, sjedinjavao se sa ehom pesme i muzike” (Borivoje Džimrevski).

Popularnost Sadilovaca bila je najveća tridesetih godina XX veka. Pozvani su bili čak u prestonicu novostvorene zemlje, u Beograd. U kafani kod Čekredžija, poklon Ohridanina, postali su pravi gradski hit.

No, vremena su se menjala, a Sadilovci se polako povlačili pred džezom – mladi su više voleli trubu i saksofon od utu i daira. Ali su ugledne stare gradske porodice i dalje želele da po nevestu idu uz pratnju “čalgadžija”.

A pedestih godina XX veka izašla im je long-plej ploča, u Njujorku. Tonske zapise njihove muzike čuvaju Radio Ohrid i Narodni muzej Ohrida, a šezdestih godina prošlog veka zagrebački Jugoton je na tržište plasirao malu ploču sa najpoznatijim im pesmama Frosina, Mome i Za Despinu.

Danas, kada više nema starih Ohridskih trubadura, onih koje je Branko slušao, pod njihovim imenom se održava festival narodne i popularne muzike, i njihove ime nosi, s ponosom, više muzičkih grupa.

Savremenik

Časopis Savremenik br. 121-122 iz 2004/2005 godine delom je posvećen sedamdesetogodišnjici rođenja Branka Miljkovića. U njemu se pesnika sećaju pisci, Brankovi prijatelji i drugovi :

Stevan Raičković:... “Pred njegov bliski kraj, sedeli smo dugo jednog poslepodneva u kafanici Brioni, negde u centru Zagreba... Uz bakalar... i sasvim umerene doze vina... pričali smo isključivo o poeziji... Ne pamtim lepšeg i dubljeg razgovora... (Branko je bio verovatno najlucidniji pesnik koga sam ikada upoznao... ili sam takav neponovljivi utisak možda stekao posredstvom njegove nenadmašne elokvencije... u kojoj je prosto goreo kada izvuče kakvu spasonosnu nit za svoje dokaze o samoj suštini poezije.”

Žika Lazić: “ Mislim da je Branko prvi izgovorio reč neosimbolizam. Izražavati se novim simbolima, izdvojiti se iz srpskih trvenja između realista oko Savremenika i modernista oko Dela. Branko je “vrbovao” Jovana Hristića i Velimira Lukića s kojim je sedeo u istom seminaru. Veca je prihvatio poziv da se pridruži a Vava odbio. Želeo je da plovi pesničkim morem sam. (...) Ako sam onda znao šta je neosimbolizam, danas, posle toliko godina, ne znam. Zaboravio sam.”

Petar Pajić: “Branko je, gde god bi se našao, vodio glavnu reč. Bio je izuzetne inteligencije, erudita i elokventan, svakoj temi davao je dubinu i značaj i svi su ga rado slušali. Takav je isto bio i kada bismo se našli samo nas dvojica. Džepovi su mu uvek bili puni stihova, bilo onih koje je sam pisao, bilo onih koje je prevodio sa francuskog i ruskog.”

Dimitrije Nikolajević: “Još tada mi koji smo drugovali s Brankom znali smo da je izuzetan i smatrali ga prirodnom pojavom koja se dogodi jednom u sto godina. Mada nam nije bilo mnogo jasno otkuda toliko znanja, pameti, inteligencije i prefinjene kulture, a posebice takvog talenta kod jednog čoveka iz tamo nekog Niša. Pa još s manirima koji su nama bili potpuno strani. I sve je to kod nas izazivalo utoliko veće poštovanje zbog njegove skromnosti koja nije bila lažna.”

Moma Dimić: “Zacelo je bilo otrežnjujuće slušati Branka dok tvrdi kako ama baš niko ne ume da peva, budući da svako peva tek na jednoj struni, a nema onog ko bi mogao da skupi ujedno sve strune, sve te konture u jedno dominantno središte i da ga izdigne kao što to čine planine sa svojim vrhom.”

U tamnom i zatvorenom grumenu mozga trinaestogodišnjaka kakav sam tada bio zasigurno su se redale reči, dakako još uvek nejasne, koje bi da se obračunaju sa svim mestima i vremenima, iščekujući svoj trenutak da se umešaju u polumrtvi govor pesnika koje sam tako predano slušao kao i onih koje sam makar samo i zamišljao kako govore”.

U kratkom informativnom tekstu Obren Ristić navodi zaprepašujuće podatke: do januara 2004, kada se navršilo sedamdeset godina od Brankovog rođenja, njemu u čast “nastalo je više od tri stotine pesama, kako značajnih pesnika, tako i onih manje poznatih”.

I još: prevod na francuski Brankovih pesama, posthumno objavljen u Parizu, podstakao je desetak francuskih pesnika da Miljkoviću posvete svoje stihove.

U ovom broju časopisa za našu temu posebno je važan esej Srbe Ignjatovića “Vizija životnog i kosmičkog kruga u Baladi Branka Miljkovića”.

U minucioznoj analizi pesme autor uočava mitske reference – lirski subjekt je okovani Prometej kome orlovi ne doleću spolja, nego “iznutra kljuju”. A ta nutrina “simbol je i sinonim unutarnje jave (ili same poetske vizije)”. Pored mita o “kradljivcima vatre” – pesnicima koji pevajući tragaju za samim smislom egzistencije, Miljković uvodi i smrtonosno pojanje sirena iz Homerove Odiseje ne bi li podvukao svoju, meni neverovatnu, tezu o tome kako “isto je pevati i umirati”.

Ma kakvi!

Ma, ni u kom slučaju!

Ma, otkud mu samo tolika vera u snagu pesmovanja?

Ama, zašto bi pevanje bilo životni apsolut?!

Pojanje?!

Koje se sada već zove i “pesničenje”.

Aman, zašto ga “ubi prejaka reč”?!

Reč iz pesme, ne iz sudske presude, niti iz usta kakvog komandanta koncentracionog logora u Sibiru, recimo Gulaga, ili u Poljskoj, recimo Aušvica?

Ubija metak, konopac, kašikara, kiselina iz akumulatora, kad se silom sipa u grlo, mišomor, sekira, gas iz tuša, bajonet, bacanje s mosta ili sa krova, grom, mačeta, struja, nuklearno ozračenje, pa čak i obične tablete za spavanje ubijaju, samo ako ih se dovoljno popije, može i čaj od lijandera!

Za razliku od životinja koje lišavaju života druge životinje samo da bi se prehranile, a samoubistvo im nije ni na kraj njihove male pameti, čovek, stvorenje sa vrha Darvinove lestvice, vredno, neumorno i sa puno entuzijazma usavršava industriju smrti, ne bi li se otarasio primeraka svoje sopstvene vrste: najlon kesa na glavi, električna stolica, giljotina, svilen gajtan oko vrata, lomača, nabijanje na kolac, razapinjanje na krst....

Pa sad još i prejaka (pesnička) reč!

Mogao je Branko da, kao Rembo, obesi o klin papir i olovku i sa “arts and crafts” u koje se danas pesničenje uvršćuje, pređe na neku drugu, manje opasnu a mnogo lukrativniju “industry”.

Umesto što se varako sa smrću.

No, treba stići do kraja Srbinog eseja o Baladi. Posle niza lucidnih, istanča-

nih uvida u njena slojevita značenja i mnoge jezičke i formalne bravure Brankove, Ignjatović se vraća na početak, našim trubadurima, divnim starcima kojima je Balada posvećena.

“...Svako ko je makar jednom u životu bio u prilici da sluša stare ohridske balade (!) poput Despina, pevane s mediteranskom melizmom i uz pratnju čitave `baterije' prastarih žičanih instrumenata, uz taj njihov zveckavi, plemeniti srebrni zvuk, pretpostaviće da se nekog davnog dana i pesnik Branko Miljković našao u sličnoj situaciji, i da mu je začaravajuća melodija, uz sva brojna “kružna” ponavljanja i varijacije, podstakla viziju svekolikog životnog i kosmičkog kruga. Pred njegovim umnim očima obznanio se Veliki Točak, a potom je pesnik – nastavljamo sledeći intuitivnu pretpostavku – iznedrio vlastitu Baladu i, u znak zahvalnosti srećnome času i sticaju okolnosti, ispod tog jednostavnog naslova upisao posvetu”.

A to što je esejista pre čitave decenije pretpostavio da se nekog davnog dana desilo, stvarno se desilo, 1959.godine, na Ohridu.

I to je ovaj tekst pokušao da dokaže.

Konstrukt, iz nehata?!

Odjednom počnu da mi se, odnosno Branku, “rasprskavaju zvezde kao metafore”, tj. shvatim kako u Baladi, koju evo čitam tek osamnaesti put, divni starci pevaju pod zvezdama!

Otkud sad zvezde?!

Da li su Trubaduri muzicirali za pesnike i kritičare Jugoslavije ne samo po danu, na brodu, već i jedne od tih ludih i pripitih festivalskih večeri, samo što se ja toga više ne sećam?

Možda i svake večeri?!

Pa ovaj prelepi, sav u plaveti osunčan i prozračan dan i Rebeka Vest sa odom u prozi izvorištu Crnog Drima i lečenjem sumašeših i Svetim Naumom, tj. cela moja gore ispisana frka i iscrpno svedočenje sada padaju u vodu...

Ili su zvezde samo pesnikovo takoreći stajaće mesto?

Možda Trubadure, dok sviraju i pevaju u noći, pod rasprskavajućim se zvezdama, u nekoj boljoj kafanskoj bašti, a svakako ne na brodu, nije ni bilo moguće fotografisati, kao što je to izvedeno po danu, na suncu. Onim aparatom, sasvim skromnim, kao što se bjelodano vidi iz kvaliteta slike. I koji sigurno nije imao blic.

Ko je uopšte uslikao te moje fotkice? I čijim aparatom? Mojim sigurno ne, jer bi ih u tom slučaju bilo više, a i kao porodica, iako dobrostojeći, nismo bili dovoljno bogati da te 1959, pored frižidera, radija Kosmaj i pisaće mašine, imamo i fotografski aparat. To bi već bilo sasvim preko jega.

I šta ću sad?!

Je l' da sve do sada napisano prerađujem, skraćujem, pola bacam u vodu, tumbam, prepravljam i prekrajam?

Ma kakvi, ne pada mi na pamet.

Foto: Matic Bajželj

Mirana Likar Bajželj

Nadin stolnjak

sa slovenačkog preveo: Boris Gregorić

R.-u za ljetne riječi izgovorene uz pivo

Zajebano, misliš, dok koračaš po glatkoj, klizavoj, blještavoj rivi, dok pod tankim kožnim potplatima osjećaš svaki dodir s kamenim kockama. Bojiš se da ćeš se zaplesti u haljinu na koju nisi navikla. Ako se zapleteš, to će biti znak, a ako ne, isto tako; cijela je ulica nekako ispupčena, zbog straha, otjecanja kišnice ili vremena, već zbog nečeg. Još do prije nekoliko mjeseci taj bi trenutak opisala riječju paradoksalno, ali je sada ta riječ, s nekima drugima zaglavljena negdje straga, negdje u vremenu. Reci mi koje riječi koristiš pa ću ti reći s kim se družiš i što si. Još se možeš predomisliti, usprkos tome što se svijet u posljednje vrijeme ubrzava iz mjeseca u mjesec, iz tjedna u tjedan, iz dana u dan, danas se ubrzava iz sata u sat, pa samo još na to možeš misliti, da vremena više nema i na to kako je sve to zajebano.

Pred tobom je crveno-bijelo-modra zastava sa šahovnicom, mora biti druga negdje iza, da ne govorimo o onima koje su ostale po parkiranim automobilima; oko zastave su unajmljeni glazbenici koji pjevaju o Lijepoj našoj i o Dalmaciji koju ćemo braniti do zadnje kapi krvi, svi pjevaju s njima; pored tebe korača Goran, za tobom svi ti ljudi. Svi tvoji su ovdje i točno znaš što misle, nije ova temperatura za nas, prevruće je. Izmiješali su se s Goranovima, smeđe, zelene, bljutavo pastelne nijanse među crnima, modrima, i živopisno modernima, tvoji su navikli biti doma, najelegantnije boje za njih su smeđa i tamnozeleno, nekako nisu za nas te vruće kamene ploče, to vrelo subotnje popodne, ali za tebe bi učinili sve, a i ono što napravi naša Nuša uvijek je dobro. Čak i ne znaš, tvojeg oca u gostionici zovu Našanuša jer svaku rečenicu počinje s tvojim imenom. Našanuša, veli, pa si popravlja naočale. Goranovi su se također zrihtali. Muškarci u elegantnim odjelima, na nogama nose kulerske talijanske cipele, bez čarapa. Probada te u ošitu. Kakav je to svijet u kojem svečano odjeveni muškarci ne nose čarape? Jesu li oni normalni?

Hodate rivom, u zraku miris soli koji se miješa s vonjem nafte i, hajde, priznajmo si, kanalizacije. S tvoje desne su privezane jahte, na njima, na bonaci, poput krpa, vise zastave, stranci vas gledaju s krme i procjenjuju. Čovječuljak na talijanskoj jahti se istegne fotografirajući muškarce. Tko će ga znati kako, ali zaplivala si, pa sve to gledaš odozgo, promatraš cijelu tu zbrku. Lijepo vidiš sebe kako hodaš po stoljetnom kamenu, znaš da ti je vruće, bojiš se da nešto nije sasvim u redu, vidiš i fotoaparat u Talijanovu malom smeđem dlanu. Možda će već ujesen neki manekeni ledeno-idiotskog pogleda koračati na modnoj pisti bez čarapa, dobra fora: koža na koži, sanjat će o tim visokim Dalmošima, zastavama, o ovom prizoru. U spomen na ovaj ljetni dan manekene će odjenuti u kratke hlače i mantile, u ruke će im staviti zastave, tvoje vjenčanje zamrznut će se u bizarne prizore izopačenog svijeta.

Prokleti pederi, jednog će dana, sjedeći pred televizorom, reći Goran i promijeniti kanal. Gdje li ćeš tada biti ti?

Još lani i ti bi rekla, zgodni su, ti Dalmatinci, po svadbama pjevaju domovinske budnice, zanimljivo, sa sobom imaju zastave, nije ni čudno, kad su ih luđaci s brda toliko granatirali... Ali lani je lani, ove godine je ove godine, i ove godine to više nije samo egzotika, koja se uslika i pohrani za sive dane.

Sad su te zastave iznad tebe i ispod tebe, pitanja su se namnožila, motaju ti se pod nogama, gomilaju se, ali nije najbolje vrijeme za pitanja na koja ne znaš odgovore, iako ih zapravo znaš, inače se ne bi osjećala tako loše. Posljednjih se dana pojavio cijeli arsenal slika, svaka na svoj način grozna, a bliži se i trenutak kada će se sva pitanja udružiti u jedno, a odgovor će bit samo jedan.

Najednom si, na primjer, ugledala Nadin stolnjak, Nadu i njezine riječi... Goran nije bio u kući. Dva dana uoči vjenčanja cijelu noć nije bilo doma. Rekao je da malo ide van, da će se odmah vratiti, a to odmah se razvuklo do jutra. Njegov mobilni je ostao doma, vidiš, takav je zapravo život s njim, sjedile ste vas dvije, ti i Nada, u kuhinji čekajući ga, ponajprije strankinje, bez riječi. Primijetila si taj stolnjak, od plastike, oguljen, hajde, 'ajmo priznati, usto prljav. Nije da nikad nisi vidjela takav stolnjak, nije o tome riječ. Riječ je o tome da ćeš kod Nade živjeti, Goran ti je to lijepo rekao. Hoćeš li joj stolnjak, koji joj je dobro služio godinama, skinuti sa stola ili što? Takav će ti biti dom. A hoćeš li tako dobiti i domovinu?

Nada te gledala u očaju, kroz dim cigarete pale su riječi koje su na sve bacile novo svjetlo. Šta da ti kažem, rekla je, pa od tamo je ispaao, i s gađenjem je namignula negdje među svoje noge. Sad se pitaš, je li to nasljedno. Nasljeđuje li sin od majke? Zauvijek. Može li se to nekako popraviti? A što učiniti s očajem?

Najgore što tvoja majka učini je mig uz riječi, znaš što, plus očajan pogled, plus prekid rečenice, šutnja. Znaš što, rekla je, kad si joj sve ispričala. Znaš što... Zar si za to studirala? Jesi za to izgarala? Otac to neće podnijeti. Noću je ustajao i odlazio slušati dišeš li. Tko će ti tamo dati posao? A ni pola joj nisi ispričala. Sad su tata i mama negdje straga, pitajući se je li to što se događa istina, i što je sljedeće.

Mama se jako boji. Lani si joj pokazivala fotografije s godišnjeg, na njima su bile i smetlarke, smetlarke su se činile kao sigurna, neutralna tema, ovdje su magarci, tamo granatama oštećena katedrala, pa opet žene na smetlarskom kamionu. Da, grozno, u Dalmaciji imaju smetlarke. Bilo vam je drago što u vašem svijetu nema svega toga.

Nema ni toga da muškarci tek ujutro dolaze kući, uz riječi, dodaj mi, dušo, minimalnu, malo sam popio, te podu bez riječi spavati a da im pri tome nije moguće postaviti nikakvo pitanje, jer odgovor je samo jedan. Takav sam, znaš, kakav sam, i što ćeš sada. Nije li prva bol bolja od zadnje?

Odmah si mu rekla da si u drugom stanju, a mogla si pričekati i sama odlučiti, ali ti odmah glavom kroza zid. Bum. Jesi li mislila da će on odlučiti umjesto tebe? Pa znaš kako on gleda na život. Što bude, bit će. Njemu će biti sve dobro. Ako tako odlučiš, onda će biti svadba, ako odlučiš drugačije, neće. Ali, ako odlučiš tako, živjet ćeš ovdje s njim i s Nadom. On neće nikamo otići. Vikend ljubavnicu neće zamijeniti za vikend ženu.

Uskoro ćete ući u crkvu, izvana je i dalje puna rupa, još ih nisu popravili, sve više se bojiš, crkveni brod je ukrašen bijelim tilom i bijelim ružama. Proživljavaš sekunde u kojima si odlučila i sekunde u kojima si se predomisli. Sada je tvoj život načinjen od tih sekundi, neke od njih već grade i ono što bi se moglo nazvati sudbinom.

Misliš li na onog arhitekta? Kad si ga upoznala, tek se razveo. Znao sam, rekao ti je, znao, da to neće dobro okončati, još onda kad sam pošao u gradsku vijećnicu oženiti se. Ali nisam imao snage prekinuti svadbu, svi slavljenički odjeveni i dotjerani, darovi kupljeni, stan opremljen. Sve bi bilo lakše da sam slušao svoj instinkt. Onda si bila mislila da ti nikad nećeš otići tako daleko, da ste ti i tvoj unutarnji glas jedno, a pogledaj se sada.

Još lani... Gornji kat kod tvojih roditelja za početak, kolega iz pravničkih krugova koji će se preko noći pretvoriti u idealnog ljubavnika i divnoga muža, subotom ćete djecu ostaviti kod mame i otići svojim putem: zimi na skijanje, ljeti u Egipat, pravnička satnica je toliko i toliko a dan ima toliko pravničkih sati, pomnoženo s dva...

S tom mišlju išli ste na jedrenje, ti i kolege iz ureda. Ne bi li se iz sivila uredskih zaslona možda nacrtala kakva slika u boji, svojevrsna mogućnost... koja je postala ništavna u trenutku kad se, nakon sedam dana, negdje usred vaših intelektualno-ljubavničkih nadmetanja, Goran preko tvog kreveta istegnuo u smjeru komore u krmi. Kad vam se pokvarila naprava za automatsko kormilarenje, niste ni znali da u tvojoj kabini, na kraju kreveta, postoje mala vrata iza kojih se nalazi ta naprava.

Jedini koji vam u ovom gradu može nešto popraviti, rekli su u marini, Nadin je Goran, kad ste im objasnili da vam je uništen godišnji odmor. Ali njega je teško dobiti, on je u ovo vrijeme već na Kornatima. Bez puno nade, uzeli ste njegov broj.

Nemate upute, nemate konfiguracijsku shemu, nemate pojma, ustanovio je, i zaplivaio po tvojim plahtama da bi proučio kormilo koje se tako pošemerilo da je jadrilica išla svojim putem bez obzira što bi gore muškarci utipkali na zorniku. Valjalo bi kormilariti ručno, moglo bi se, ali kako bi u tom slučaju u isto vrijeme pili pivo?

Zajebano, ustanovio je, elektronika, to je uvijek zajebano, bez sheme mogu samo logikom, dodajte mi šrafciğer. Nakon dva sata plahte su bile mokre od njegova znoja, ali je popravio. Logika je, barem u tom času, pobijedila. Kamo je nestao taj čas? I gdje je sada? Za sebe nemaš upute, nemaš konfiguracijske sheme, više ne razmišljaš logično.

S veseljem ste mu ponudili pivo. Pio ga je nekako bez posebnog oduševljenja s vama i sa sobom među vama. Reкао je da ide na Kornate, da tamo malo spava u sjeni, malo pliva, i ispeče poneku ribu, to je sve što ga još zanima. Igrao se zlatnim upaljačem na kojem su se prvi puta susreli vaši pogledi i zbog kojeg si o njemu pomislila, Lav, on je Lav. Trebala si pobjeći već tada, ali nisi mogla, jer mu se nakon tog pogleda ton glasa jedva primjetno promijenio. Dok sam išao u pomorsku, takvih stvari za male brodice još nije bilo, rekao vam je, ali prije dvije godine vozio sam jahtu za nekog bogataša, tamo su sistemi bili zamršeniji, ali s logikom možeš sve riješiti. Dok je još bio dijete uspio je s logikom rastaviti svoj moped i potom ga ponovno sastaviti. Ostala su mu dva dijela za koja nije znao što bi s njima, ali motor je išao još brže.

Bogataš, brod, logika... Pretvorili ste se u uši i oči. Da, svi poznajete tu slavnu osobu za koju je Goran navigavao, zato vam neće otkriti o kome je riječ, reći će samo da je to doista kruh sa sedam kora, ne zbog toga što je fizički naporno, nego je grozna atmosfera, jer si, bez obzira na to koliko te plaćaju, za njih uvijek čovjek drugog reda. To ne možeš podnijeti, ako imaš i mrvu samopoštovanja a Goran, nakon svega što je preživio, ima prokletu mnogo samopoštovanja. Usto, bio je odgovoran za posadu. Kad je jednoga dana na Malti morao zapovjediti da čačkalicama očiste utore na bijelim potplatima cipela gostiju vlasnika jahte, koje su obični mornari i ovako i onako čistili svakoga jutra, jednostavno je uzeo svoju torbu i otišao. Briga njega za novac, on ode kad više ne može. On je slobodan i nitko mu će uzeti tu slobodu.

Tada si željela samo jedno, jednako slobodna ležati s njim na Kornatima. A sada, u ovom trenutku? Koliko slobode još imaš? Nikome ne možeš ni reći da si još istoga dana s njim tamo i ležala. I nakon toga uopće nisi mogla natrag, na jedrilicu, u svoj stari ništa posebno film, u svoj život. Kad si legla pored njega, fasovala si sve njegovo. Odmah ti je rekao da u životu neće raditi puno više nego ovako ležati, i tu i tamo popraviti kakvu doista zajebanu stvar za koju će se dati jebeno dobro platiti. Tada ti je već rekao, a tek ovih dana razumiješ, što i o čemu ti je zapravo pričao. On je, naime, već sve vidio, i zna da u životu nema vidjeti više od toga u što sada gleda. Tijekom rata bio je dragovoljac, njemu nikakav bogataški peder neće objašnjavati život. Bio je u specijalnom odredu kojeg nema ni u jednom vojnom dokumentu. U njegovoj vojnoj knjižici nije ni zabilježeno da se borio u Domovinskom ratu. Službeno nije imao nikakva dodira s hrvatskom vojskom. Bili su odgovorni direktno ministru unutarnjih poslova, a i taj je njegovu odredu samo okvirno određivao što da rade i kako. I jesu. Sve su napravili kako treba. Uvijek. Mislili su da će im domovina biti zahvalna, a domovina je izgubila sve njihove papire, ako su uopće i postojali, zato sada Goran i njegovi najviše od svega vole pogled na puste Kornate i mirno more, zato ih gotovo ništa drugo ni ne zanima. Nepostojeći odred, rekao je. Kad si ga pitala što su radili, lijepo ti je rekao, sve. Sve su radili. Sve za što su vjerovali da moraju. Dok su drugi, obični ljudi, bili izbjeglice i ovisni o tuđoj pomoći, ložeći u mraku parkete, Goran i njegovi iz nepostojećeg odreda, stanovali su u najzaštićenijoj zgradi, imali su svoj generator, svoju naftu, biranu hranu, viski, cigarete, svega na pretek, uz najsuvremenije oružje koje je uopće stizalo u Hrvatsku. Sav komfor za one koji rade sve. Još lani mislila si da je Goran zapravo Black Hawk iz *Platoona* koji je spašavao vojnika Ryana, bila si zaljubljena, ali, ženo, sada ipak znaš što to znači sve i što to znači odred, pogledala si na internetu i lijepo piše: odred je nestalna vojna jedinica tj. formacija, neodređene veličine, sastavljena od vodova i četa s namjenom da ispuni određene zadaće. U ovom slučaju: sve. Sada nekako znaš da nije jurišao na pozadini svjetlosnih i zvučnih efekata, nego se kretao po mraku, u tišini. Budući da u snu više, moguće je da je najviše puzao. Što li je tada držao u rukama? O tom Goranovom sve ne snimaju se filmovi. Ponekad, kad zatvori oči, znaš da sve još nije završilo, da godina koju je odmah nakon rata proživio na ribarskom brodu da bi izbrisao sve i potom živio normalno, nije ništa izbrisala, jer ono sve se nikada ne može izbrisati. Jesi li to željela? Provesti život s muškarcem koji za sobom vuče nešto neizbrisivo? Koji nema nikakvih iluzija? Koji je već vidio sve?

Ispred oltara čeka te župnik. Za ovu prigodu naučio je nekoliko slovenskih riječi, koga briga, nećeš se udati za župnika, ako se uopće budeš udala. Spuštaš se dolje, pod cipelama ti je sad crvena prostirka od kokosa, strop je visok, jer zato i postoje katedrale, da čovjek poželi visine, uzdignuti se. Svira svadbena koračnica a ti se još predomišljaš. Stojiš zdesna, u klupu iza tebe sjeli su tvoji, u klupu iza Gorana njegovi; svi osim tebe znaju što će biti. Pod svodom nečujno leti ptica; kroz otvorena okna kupola uranja u sumrak, a ptica traži izlaz. Kad bi ovo negdje zapisala, nitko ti ne bi vjerovao, kakva istrošena metafora rekli bi, ali doista je tamo, traži izlaz. Ako ga nađe, misliš, ako ga nađe, bit će to znak, i reći ćeš ne, potom ćeš rješavati što se bude moglo riješiti. Ako ga pak ne nađe, reći ćeš da, i sve majke u crkvi ganuto će zaplakati, a svi muškarci vani pred crkvom uzvikivat će: naša je...

Župnik govori, Goran se jedva primjetno ljulja, ljudi kašljucaju, fleševi bljeskaju. Kad te župnik upita, Nuša, uzimaš li... zaboraviš pogledati pticu i kažeš ...

Boris A. Novak

Lipicaneri idu na scenu

prevela sa slovenačkog: Ana Ristiović

U *Prologu* pod naslovom *Lipicaneri idu u Evropu* predstavljen je fantazijsko-neobični zaplet tragikomedije: zbog agonije koju već duže vremena doživljava Konjušnica Lipica, tri lipicanera – dva ždrepcu, Maestoso i Siglavy, kao i kobila sa sugestivnim imenom Europa, što je ime jedne od linija kobila lipicanerske rase – prituže se Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu. Prvi čin, pod nazivom *Lipicaneri idu u Strazbur* prikazuje proceduralnu raspravu u kojoj sudije odlučuju da konjska prava potpadaju pod jurisdikciju suda za ljudska prava. Potom, kao svedoci nastupaju istorijske ličnosti koje su na ovaj ili onaj način povezane sa sudbinom lipicanera – od Marije Terezije preko Napoleona do Tita, a kulminaciju suđenja predstavlja rasprava o današnjem položaju lipicanera.

Troje sudija koji razmatraju ovaj slučaj su engleski plemić, Ser Redžinald Skot, (Sir Reginald Scott), koji pod maskom fer pleja prikriva aroganciju stare imperijalne i kolonijalne sile, nemački naučnik koji je stručnjak za pravo, prof. dr Franc-Ksaver Miler (Franz-Xaver Müller) i koji zastupa konzervativnu pravnu i političku doktrinu, kao i francuska sutkinja dr Džuli Berger (Julie Berger), koja šokira i istovremeno šarmira svojom nemilosrdnom kartezijanskom logikom i šarmantnom osećajnošću. Sutkinja Berger sa svojim liberalnim pogledima predstavlja protivtežu Milerovim represivnim stavovima, a Ser Redžinald lukavo koristi taj konflikt i lovi ravnotežu između oba suprotna pola. Oni su, dakle, predstavnici tri velika naroda koja tvore tri kamena temeljca Evropske unije. Iz istorije nasledeni konflikti između ta tri naroda i država izbijaju na svetlo dana kroz podbadaња o načinu ishrane koje, obično, svojim nezasitim apetitom, provocira nemački sudija Miler. Tragikomedija *Lipicaneri idu u Strazbur* je prvo slovenačko dramsko delo koje se bavi položajem Republike Slovenije u novoj, evropskoj zajednici naroda. Sudije Skot i Miler se prema Sloveniji na prikriven način odnose arogantno i cinično, dok je sutkinja Berger neuporedivo tolerantnija i otvorenija.

Kao u tragediji *Kasandra* i u tragikomediji *Lipicaneri idu u Strazbur* žene su nosioci pozitivnih poruka (solidarnosti, nenasilja, kulture, erosa), dok su muškarci nosioci negativiteta (sebičnosti, nasilja, logike vojne i državne moći, kulta smrti). U *Kasandri* su muškarci vojnici, ubice i siledžije, a u *Lipicanerima* su većinom vladari koji izdaju naredbe za ubijanje nedužnih ljudi i konja. Tom svojatačkom odnosu prema svetu se – svaka na svoj način – opiru sutkinja Berger, carica Marija Terezija sa svojom prosvetljenom pameću i majčinskim instinktom, kao i veterinarica, dr Lucija Lotrič, koja svojom profesionalnom i ljudskom etikom doprinosi suštinski važnom svedočanstvu o doskorašnjem i današnjem stanju sveta i sudbini konja i ljudi.

Slično konstruktivno kao i žene u svetu ljudi, deluje i kobila Europa u konjskom svetu. U suprotnosti sa veličanstvenim, a već pomalo dotrajanim “alfa mužjakom” Maestosom, koji opadanje seksualne moći kompenzuje aktivističkim uređivanjem sveta, Europa sve vreme doživljava svet kroz prizmu erosa i seksa, i zato je toplija i mudrija. Naivni, a hormona pun mladi ždrebac Siglavy pobrinuće se za neprestanu napetost u tom konjskom trouglu.

Bez obzira na tu razliku između ždrebacka i kobile, konjski svet je u mojoj tragikomediji neuporedivo “čovečniji” od ljudskog sveta: Maestoso i Siglavy su hrabri ždrepci koji brane opstanak vrste i ne zapadaju u vojni nihilizam Napoleonovog ili Petenovog tipa, ili u ideološku demagogiju Titovog kova. U toj drami konji su predstavnici elitne kulture, a ljudi nevaspitani i neobrazovani varvari: lipicaneri kao bića čiste lepote izražavaju se u stihovima, a ljudi u prozaičnoj prozi. Inače, svaki lik u ovoj drami govori na sebi svojstvenom jeziku: svaka od istorijskih ličnosti donosi na scenu jezik, običaje i atmosferu svog vremena. Uloge konja koji govore, u realističkom kontekstu su zahvalan izazov za nadarene glumce.

Konji koji govore nisu nikakva posebna novina u književnosti i drami. Srećemo ih u antičkoj mitologiji (krilati konj Pegaz, Ahilov učitelj Hiron, Ahilovi konji) kao i u srednjovekovnim baladama i legendama (npr. flamanska priča o čudesnom konju po imenu Ros Beiaard). Swiftov Guliver, pored Liliputa i Brobdingnaga posećuje i zemlju pametnih konja. Drama Petera Šefera (Peter Shaffer) *Equus* bavi se identifikovanjem osetljivog mladića sa konjem. Skrenuo bih pažnju i na roman flamanske spisateljice, Monike van Paemel, *Razlika (Het verschil)*, koji sam preveo na slovenački (MK, 2003) i u kojem jedan od glavnih junaka, lipicaner koji govori, tokom rata prati grupu humanitaraca na putu u Sarajevo i komentariše ljudsko nasilje i ludost. Monika van Paemel mi je svojim stručnim savetima dosta pomogla u pisanju ove drame.

Tragikomedija *Lipicaneri idu u Strazbur* neobičan je žanrovski hibrid: istovremeno je fantastična i realistična, poetična i satirična, a preplitanjem komičnih i tragičnih elemenata opravdava i sam svoj podnaslov - *tragikomedija*. Sinteza poetičnog i etičkog, estetskog i političkog, sasvim logično je diktirala i izbor brehtovske dramaturgije.

Uprkos aktuelističkim satiričnim bodljama, moja umetnička ambicija je veća i dublja: tragikomedija *Lipicaneri idu u Strazbur* postavlja pitanje sudbine prirodnog i kulturnog nasleđa u današnje vreme ili, drugim rečima, pitanje kakva je sudbina krhke lepote u svetu u kojem je brutalni vladar Novac. Premda je kroz ovu dramu moguće sasvim jasno prepoznati istoriju lipicanera i Lipice, ne zadovoljavam se jednostavnom dramskom hronikom: lipicaneri su za mene istovremeno i simbolične figure koje odražavaju istoriju Slovenaca tokom poslednjih pet vekova, kao i položaj Slovenije u novoj, široj tvorevini u koju se nedavno uključila – u Evropskoj uniji.

Lepotu u ovom dramskom tekstu otelotvorili su lipicaneri, konjska rasa koja je nastala planskim ukrštanjem različitih pasmina (pre svega različitih podvrsta arapskog konja i tzv. *kraške kobile*) i, dakle, predstavlja plemenitu sintezu nature i kulture.

Lipicaneri pored andaluzijskog (belog) i frizijskog (crnog) konja spadaju u porodicu tzv. *baroknih konja* koji su se pojavili u istorijskom trenutku kada vitezovi više nisu odlazili u borbu noseći teške oklope, tako da im više nisu bili potrebni snažni ratnički ždrepci, već okretniji i spretniji konji. Uprkos tome, dresurne figure kojima se lipicaner odlikuje i po kojima je svetski poznat, još uvek odražavaju prastaro vojno poreklo: kada bi se konj propeo na zadnje noge (*levada*) ili skočio sa sve četiri u vazduh šutirajući na sve strane (*kapriola*) neprijateljskoj pešadiji glave bi letele u stranu.

Lipicaner je, dakle, jedan od simbola srednjoevropskog baroka. Ta istorijska i kulturna činjenica dolazi do izražaja i u bogatom metaforičnom jeziku protagonista, pre svega u drugom činu pod nazivom *Lipicaneri idu u Beč*. Raskošna barokna čulnost u mojoj drami svojstvena je pre svega liku osnivača Konjušnice Lipica, habsburškom nadvojvodi Karlu II. Slikar škotskog porekla, Johan Georg de Hamilton, koji je ovekovečio lipicanere i Konjušnicu Lipica početkom 18. veka, oseća potrebu da bolnu lepotu smrtnog zemaljskog sveta ovekoveči svojom umetnošću. Slavna carica Marija Terezija obrazlaže nužnost lepote i značaja lipicanera svojom briljantnom i elokventnom prosveteničkom retorikom (*“mozak pod krunom”*). Najslavniji konjički ceremonijal terezijanskog perioda bili su *Damski karuseli*, kada su jahale isključivo gospe, što bi trebalo da izražava mirovnu poslanicu Marije Terezije muškarcima kao vojnim konjanicima. Način doživljavanja i izražavanja Marije Terezije u mojoj drami je, dakle, izrazito ženski i majčinski, njeni monolozi su *pledoyer* feminizma *avant la lettre*. Njena osuda *“lešinara”* koji uništavaju *“njenne”* konje i njeno nasleđe, radikalizacija je i zgusnuće aristokratske kritike banalnosti današnjeg potrošačkog sveta, sa kojom se – na toj ravni – kao autor sasvim slažem, premda sam, doduše, ubeđeni demokrata. Da ne bi drugi čin zazvučao kao nekritička idealizacija aristokratije, slovenački upravnik Konjušnice Lipica Franc Jurko (takođe istorijska iako zaboravljena ličnost!) izražava i blagu kritiku carske vlasti koja dobro čuva i hrani konje a malo lošije njihove konjušare (*“Ideš li u Beč, trbuh ostavi napolju!”*).

Upravo panoramske slike Lipice i lipicanera koje je Hamilton naslikao za bečki dvor, jasno govore da lipicaneri u početku nisu bili samo beli, već i da su bili svih mogućih boja: krdo lipicanera na Hamiltonovoj paleti slično je dugi. Tek kasnije, planskim, strpljivim i sistematičnim ukrštanjem, preovladala je bela boja. Još uvek je, međutim, u pitanju *“samo” izgled*: lipicaneri imaju tamnu kožu koju s vremenom prekrije bela dlaka. Rađaju se kao crna ždrebad da bi potom postali beli kao labudovi. Flamanska spisateljica Monika van Paemel je u romanu *Razlika* neverovatno ubedljivo pokazala kako slepo insistiranje na identitetu vodi u nasilje i da se lepota i kultura uvek rađaju iz razlika. Svojim poznavanjem životinja Monika van Paemel mi je omogućila dublje razumevanje *“konjske duše”*.

Zahvaljujući svojoj inteligenciji, sluhu za ritam, dobrodušnosti i svojevrsnom daru za teatralnost (kada god lipicaner oseti da ga neko posmatra, on počinje da glumi), lipicaneri su se pokazali kao idealni konji za dresuru i ceremonijalne potrebe aristokratskog dvora u 17. i 18. veku. U vreme vladavine aristokratije, lipicaneri su doživeli svoj najveći procvat. Oni su konjska aristokratija; stvoreni su za dvor.

Zbog toga uvodno pitanje o sudbini lepote u današnje vreme moram sociološki da preciziram na sledeći način: kakva je sudbina aristokratske lepote danas, u doba vladavine novca?

Iako nam je aristokratski način života prilično dalek, riznica evropskog kulturnog nasleđa još uvek se u velikoj meri zasniva na umetničkim delima koje je "demokratija" nasledila od nedemokratskih društava dok je vladala aristokratija. Glavnu atrakciju evropskih prestonica predstavljaju muzeji u kojima je konzervirana slika lepote kakvu su videli umetnici prethodnih epoha, koje su u vidu mecena izdržavale aristokrate. Toj muzejskoj, umrtvljenoj, mumificiranoj slici aristokratske lepote još uvek se klanja ceo svet, dok lipicanerima, jedinim živim reliktima aristokratskog sveta preti izumiranje. Hoćemo li dopustiti da izumru samo zato da bismo dokazali levičarsku tezu o pokvarenoj aristokratiji?! To nije učinio ni Josip Broz Tito, diktator koji je voleo konje i koji je, između ostalog, poznat po nadimku "*poslednji Habsburgovac*". To, međutim, čine političari nezavisne, "demokratske" "Republike" Slovenije, koji su sasvim izgubili svako kulturno i istorijsko pamćenje.

Ne želim da dam pogrešan utisak da idealizujem aristokratiju i zbog toga neću upotrebiti formulaciju da je vreme habsburške vladavine bilo zlatno doba za lipicanere. Period 17. i 18. veka, kada su lipicaneri paradirali na svim dvorskim ceremonijama, imenovali kao *srebrno doba* lipicanera.

Srebrnom dobu sledi *bronzano doba* koje u skladu sa antičkom mitologijom označava doba "junaka", dakle doba vojnika i ratova, vojnih pokolja i razaranja: u mojoj tragikomediji taj period je predstavljen u trećem činu naslovljenom *Lipicaneri idu u rat*. Iako su konji patili u svim ratovima od početka simbioze sa ljudskom vrstom, u mojoj drami bronzano doba počinje s Napoleonom. U vreme Napoleono-
vih ratova, na početku 19. veka, lipicaneri su čak tri puta doživeli egzodus – selili su ih u druge zemlje ne bi li ih sačuvali od uništenja. Sa svakim ratom su nastajale nove konjušnice lipicanera daleko od kraške kolenke; tako se lipicaner raširio po čitavoj Evropi, pre svega po Srednjoj, što je, pre nekoliko godina, kumovalo međunarodnom pravnom sporu o poreklu ove rase.

Novi "kvalitet" u načinu ratovanja donela je uredba o uvođenju automatskog vatrenog oružja i oklopnih vozila (tenkova): Prvi svetski rat je, uz milione izgubljenih ljudskih života, predstavljao i krvavi zaton vojne konjice koju su mitraljezi bukvalno pomeli sa bojnog polja. Jedan od protagonista te igre upotrebljava igru reči: "*kalvarija kavalerije*". Dok sam zapisivao ove prizore pred očima mi je neprestano lebdela potresna fotografija sa "zapadnog fronta" kraj belgijskog mesta Ipr (gde su Nemci prvi put isprobali otrovni plin, plikavac, po tom mestu je nazvan i *iperit*): eksplozija je konja bacila na drvo, da je ostao da visi na granama, bukvalno razapet između neba i zemlje.

Prelaz sa konjskih leđa u kupolu tenka personifikuje američki general Džordž S. Paton Junior (George S. Patton Junior) koji je briljantnu vojnu karijeru počeo kao konjički oficir, a sve svoje velike pobede postigao je tenkovskim divizijama. Njegova nemilosrdna nihilistička vojna logika (reč je o jedinom komandantu u čitavoj istoriji ratovanja koji nikada nije izdao naredbu za povlačenje) pružila je i mogućnost za suočavanje stare Evrope i Novog sveta – Amerike: Patonovo sve-

dočenje govori o tome kako u “dekadentnu” i “slabičku” evropsku kulturu prodi- re američki način razmišljanja koji čitav svet pretvara u predmet, dakle, u krajnjoj konsekvenci u predmet uništenja. Kao ljubitelj konja, Paton je spasio lipicanere iz Lipice i drugih konjušnica koje su Nemci nakon italijanske kapitulacije evakuisali na Moravsku. Kada se Crvena armija približavala, nemački oficiri su kontaktirali Patona i zamolili ga da spasi krdo lipicanera. Američki general ih je poslušao: tokom poslednjih krvavih ratnih akcija u Drugom svetskom ratu izvršena je, između ostalog, uspešna i spektakularna akcija spasavanja lipicanera koja je ovekovječena u filmu Volta Diznija *Bekstvo belih ždrebeca*. Nažalost, svega jedanaest lipicanera se nakon rata vratilo u Lipicu. U kontekstu “tršćanske krize” i početka hladnog rata zapadni saveznici su većinu krda poklonili Austriji, Italiji i Češkoj.

Najkontraverziji lik u celoj toj drami je upravo Tito. U njegovom svedočenju izbija na svetlost dana istorijska činjenica da je – paradoksalno – upravo on spasio lipicanere od smrti od gladi. U skladu sa revolucionarnim komunističkim načeli- ma Konjušnica Lipica je pala pod direktnu upravu narodnih odbora koji su u li- picanerima videli samo predstavnike aristokratskog sveta, *neprijatelje naroda* koje treba izgladneti na smrt. Tito je najverovatnije voleo konje. Prilikom svojih poseta inostranstvu rado ih je poklanjao državicima: tako je, prilikom svoje prve posete Velikoj Britaniji lepo ždrebe lipicanera poklonio i kraljici Elizabeti. O istorijskim ličnostima, naravno, ne smemo da sudimo samo kroz prizmu konja: svedočenje veterinarke Lucije Lotrič prikazuje i policijsku represiju koju je uspostavio Tito. Priča o njenom ocu, nesrećnom fotografu koji, uprkos zabrani lokalne policije, slika Tita i njegovu ženu Jovanku, zasniva se na istinitom događaju iz južne Srbije.

Doba rđe u istoriji lipicanera predstavlja naše vreme (u mojoj tragikomediji to je četvrti, poslednji čin pod naslovom *Lipicaneri idu u ništa*). Destruktivne planove slovenačkih vlada iz poslednjeg perioda na prostoru Lipice, pred strazburškim sudom zastupa advokat kojeg vlada RS nagrađuje za uspešnu odbranu i imenuje ga za ministra. Kroz njegovo svedočenje na svetlost dana ispliva potpuni cinizam i nihilizam novodobnih političara, prezir prema svakom kulturnom i istorijskom pamćenju, brutalno svojatanje prirode, vulgarna vladavina profita kao vrhovnog principa sveta. Tragikomedija *Lipicaneri idu u Strazbur* nije samo satira – ona je istovremeno i pre svega poetična i etička drama o stanju sveta. U vezi sa aktuelistič- kim referencama moram da priznam da sam ovu dramu napisao podstaknut kraj- njim gnevom.

O angažmanu za zaštitu lipicanera navešću samo nekoliko nužnih podataka.

Potreba za organizovanom akcijom pojavila se u proleće 1998, kada je izbio međunarodnopravni spor o domicilu lipicanera. Monika van Paemel i ja smo 8. juna 1998. u okviru slovenačkog PEN-a ustanovili Društvo prijatelja Lipice. U nje- ga su se pored brojnih pojedinaca uključila i četiri kolektivna člana: PEN Slovenije, Društvo slovenačkih pisaca, Slovenačka matica i Naučno-istraživački centar Slo- venačke akademije nauka i umetnosti. Tadašnji slovenački predsednik, g. Milan Kučan, koji je bio svestan važnosti ovog problema, zamolio nas je da za odbranu lipicanera iskoristimo svoje međunarodne kontakte. I, mi smo to uz pomoć Monike van Paemel i učinili.

Ubrzo smo, međutim, shvatili da najveća opasnost po ostvarenje slovenačkih prava na lipicanere ne dolazi iz Brisela, Rima ili iz Beča, već iz – Ljubljane! Zbog sramotne pasivnosti slovenačkih državnih organa, Monika van Paemel i ja smo 21. avgusta 1998. u Briselu, g. Karlu Van Mirtu (Karel Van Miert), visokom komesaru EU za trgovinu i konkurenciju, zvanično uručili zahtev Društva prijatelja Lipice za priznanje Slovenije kao države porekla lipicanera. G. Van Mirt, tada najmoćniji čovek u Evropi, izrazio je izrazite simpatije za slovenačka prava na lipicanere. Obećao je da EU neće prihvatiti nikakvu odluku bez prethodnog savetovanja sa slovenačkom stranom. Složio se da bi naša država odmah morala da u odgovarajućim međunarodnim organima pokrene postupak za priznanje domicila lipicanera, a istovremeno i da zahteva da se rasprava o tom delikatnom pitanju odloži do trenutka kada Slovenija postane punopravna članica Evropske unije. Kao visoki komesar koji je pored trgovine bio zadužen i za pitanja konkurencije, g. Van Mirt je izjavio da zalaganje Austrije i Italije za domicil lipicanera, uzmemo li u obzir neravnopravan položaj Slovenije, predstavlja eklatantan primer za neloyalnu konkurenciju. Istovremeno nas je obavestio da Republika Slovenija do tada nije bila uložila nikakav zahtev za lipicanerima ni na političkoj, diplomatskoj ili vladinoj ravni! (To je naša država učinila tek kasnije, pod pritiskom Društva prijatelja Lipice, a i to držeći šipak u džepu.)

Zakonodavstvo Evropske unije se zasniva na osnovnom ekonomskom postulatu savremenog kapitalizma da svaki proizvod (uključujući životinje i životinjske proizvode) mora imati na sebi označenu zemlju porekla. To pravilo je izazvalo pravo pravcato takmičenje među državama – članicama EU za “domicil” svih mogućih proizvoda, od vina preko sira do konja. Austrija ima određena prava na lipicanere na osnovu Španske škole jahanja, ali ne na osnovu evropskog zakona o “*zemlji porekla (land of origin)*”, jer je “*kolevka rase (cradle of the race)*” nesumnjivo Slovenija. Iako bi, dakle, na osnovu zakonodavstva Evropske unije vođenje uzgojnih knjiga morala da preuzme Slovenija, zbog pogađanja i oklevanja naše neodlučne vlade Austrija je iskoristila svoj privilegovani položaj članice EU i pridobila taj status. Uprkos tom negativnom i sasvim nepotrebnom raspletu po Sloveniju, treba istaći da ta međunarodnopravna odluka ne ugrožava fizički opstanak lipicanera u Sloveniji. Naime, njihov opstanak već dugi niz godina ugrožavaju različiti finansijski interesi unutar Slovenije, koje klijentelistički servisira politika. Iako sam 30. decembra 1998. organizovao demonstracije protiv austrijskog i italijanskog zahteva, nakon svih tih godina borbe teškog srca moram da priznam da je lipicanerima u Austriji mnogo bolje nego u Sloveniji. (Prilikom istraživanja istorijske pozadine, tokom pisanja drame, sa iznenađenjem sam zaključio da se, uz mnoge rane – među kojima su i neke kao što je npr. pisanje dvojezičnih natpisa u Koroškoj, koje su još uvek otvorene – tokom vekova napetog suživota i protivljenja njemu, između Austrijanaca i Slovenaca odvijala intenzivna i plodna kulturna razmena.)

Istovremeno, rado bih odlučno odbacio kritike da su aktivnosti Društva prijatelja Lipice povezane sa nacionalizmom. Naše aktivnosti su pre svega usmerene ka odbrani dragocenog segmenta slovenačkog i evropskog prirodnog i kulturnog nasleđa, i, dakle, sasvim su legitimne.

Ako je u početku Društvo prijatelja Lipice pre svega posvećivalo pažnju međunarodnopravnoj ravni ove problematike (pitanju porekla rase i prava na vođenje originalnih uzgojnih knjiga), tokom poslednjih godina naglasak aktivnosti Društva je na zaštiti lipicanera od brojnih i pre svega izraženih *domaćih* finansijskih apetita. U tom smislu, nažalost, dolazili smo u konflikt sa svim dosadašnjim vladama.

Društvo prijatelja Lipice već dugo godina uzalud upozorava da je najvažniji uzrok agonije Konjušnice Lipica dvolična politika vlad(e) RS do prema prirodnom i kulturnom nasleđu: isti političari koji se razbacuju bombastičnim frazama o lipicaneru kao slovenačkom nacionalnom simbolu, pod stolom rasprodaju konje kao najgori trgovci. Okrenutost ka komercijalizaciji, zloupotrebi i uništavanju Lipice i Krasa ostaje jedna od stalnica slovenačke politike, bez obzira na smenjivanje zadržica na vladarskim foteljama. Apetiti ostaju jednako vučji, menja se samo njihova vrsta: Slovenačka ljudska stranka (Slovenačka narodna stranka) bila je povezana sa kazinom, Liberalna demokratija Slovenije je pokušala da sa promenom Zakona o Konjušnjici Lipica omogući rasprodaju pašnjaka, a Slovenački demokrati bi rado veliki deo zaštićenog prostora konjušnice pretvorili u golf igralište za svoju privatnu zabavu. Smešno i strašno! Takve intervencije je do sada u osnovi onemogućavao dobar Zakon o Konjušnjici Lipica iz 1996, zato je glasačka mašina vladajuće koalicije u političkom zatišju pred same letnje ferije jula 2006. promenila taj *“zastareli zakon”* i *“prilagodila ga stvarnosti”*. PriHvatizacija istorije i države je tu dosegla svoju bednu kulminaciju: 425 godina star kulturni spomenik i krdo lipicanera u svojoj istorijskoj kolevci treba da nestanu samo zato da bi šačica političara na Krasu igrala golf na račun poreskih obveznika!

Neprestano upozoravam na to da bi drastično širenje golf igrališta na zaštićenom teritoriji konjušnice opasno suzilo životni prostor lipicanera i suštinski pogoršalo uslove za njihov uzgoj. Golf igralište na tom prostoru je greška i iz prirodnobezbednosnih razloga, s obzirom na to da održavanje travnatih površina zahteva ogromnu količinu vode, koja na Krasu izuzetno nedostaje, kao i upotrebu pesticida. Osim toga, u neposrednoj blizini, na italijanskoj strani granice, jedva tri kilometra vazdušnom linijom od Lipice, već postoji veliko golf igralište sa osamnaest rupa. Kako je državna granica između Italije i Slovenije u EU nestala, širenje golf terena u Lipici je utoliko nepotrebniije i aspužno.

Rešenje za Konjušnicu Lipica i slovenačko krdo lipicanera jeste u postavljanju konjogojstva kao apsolutnog vrednosnog prioriteta i u poštovanju prirodnog i kulturnog nasleđa. Drugog, rezervnog nasleđa Slovenija, naime, nema. Zar vladajuće slovenačke političke stranke misle da će ljubitelji prirode i turisti pohrliti u Lipicu da se dive njihovim rupama?!

Odavno se ni oko jedne stvari nisam toliko angažovao kao oko lipicanera. Ni sa jednom drugom akcijom nisam prikupio toliko neprijatelja, što objašnjavam činjenicom da je reč o velikim finansijskim i političkim interesima.

Možda je upravo emotivna vezanost razlog zbog čega sam ovu dramu toliko puta preradio i na njoj toliko dugo i intenzivno radio. Najverovatnije sam morao da se distanciram od vlastitog angažmana u vezi sa lipicanerima i da, prilikom oblikovanja građe, uspostavim umetničku distancu.

Samo poslednji čin, posvećen onome što se dešava danas – paradoksalno – nije doživeo nikakve suštinske promene od prve varijante koja je nastala tri godine pre premijere u MGL, u jesen, 2003. Tu sam “proročki” najavio fatalnu opasnost koja danas preti Konjušnici Lipica i opstanku lipicanera. I, premda cilj i svrha pozorišta nije da utiče na društvena dešavanja, već da ih umetnički reflektuje i artikuliše, raduje me to što je tragikomedija *Lipicaneri idu u Strazbur* doprinela osvešćivanju javnosti o lipicanerima i Konjušnici Lipica kao neprocenjivoj vrednosti našeg kulturnog i prirodnog nasleđa.

Kakva je presuda Evropskog suda za ljudska prava u vezi sa lipicanerima iz Konjušnice Lipica? Ne znamo. To ne znam ni ja, kao autor. Kakav je, zapravo, kraj te tragikomedije? Otvoren. Kakva je sudbina lipicanera i Lipice? Takva da zavisi i od vas koji gledate ili čitate ovu dramu i pritom se – nadam se – barem malo i zabavljate. I razmišljate. I razmišljate. I ljutite se.

***

Tragikomediju *Lipicaneri idu u Strazbur* na sceni ljubljanskog Mestnog gledališča režirao je Zvone Šedlbauer u sezoni 2006/07. U skladu sa brehtovskom dramaturgijom teksta stvorio je duhovitu i gorku, angažovanu i komunikativnu predstavu, koja je lepo primljena od publike.

Jovica Ivanovski

Pesme

prevod s makedonskog: Duško Novaković

NISAM TI NAŠAO GROB

Nisam ti našao grob
u mermernoj šumi.
Posle pogreba tražio sam orijentire
da bi se snašao kad ti budem
dolazio na razgovor,
ali ništa nisam zapamtio.
Petnaest minuta od jednog do drugog groba,
cipele otežale od blata,
glava od imena i likova,
nepoznatih i dok su bili živi.
Zaskitah lavirintom u koji ćemo se
jednoga dana svi izgubiti
(ili naći svoje mesto).
Kad sam ti preklani prvi put došao

u goste u novom stanu, dočekaó si me
na balkonu i bacio mi ključ.
Sada ništa, mrtva tišina
beživotne ulice.
Oдох sa grižom savesti
ostavljajući sveće i cveće
na neki nepoznati grob.
Doći ću ti u proleće,
u nekom lepom sunčanom danu,
sa flašom džejmisona i dve
kutije cigareta,
i sedeću do fajronta.

Ili možda groblja
rade kao dragstor,
24 sata na dan?

03. 02. 2015.

VREME ŠAPUTANJA

Prećuti da te ne bi ućutkali! –
to je parola ovog vremena.
A kad zidovi imaju uši
razgovori se svode na šapat
s glasnom muzikom u pozadini.
Trebali, je li, telefonom
da razgovaramo u šiframa
koje ne može da razbije
ni jedan Alan Turing?
Neka ogluve ti koji nas prisluškuju! –
kad ti kažem koliko te volim,
da hoću da vodimo ljubav.
Neka im se nikad ne digne!
Kletve, ove bapske, iz nemoći...
I daj bože da seksualno
budu aktivni kao ja politički!

28. 10. 2014.

PISANJE TE SPASILO

Da ti nije bilo pisanja
tog užastog vlakna za koje si se
hvatao kao slepac za slamku,
oplakivali bi te, odavno...

Te pauze od poroka, trezveni
rezovi, podizanje ručne pred bezdanom.
Dani u kojima si se krio od lepih ljudi,
bežao od sebe da bi sebe našao,
u kojima si se infuzirao poezijom i muzikom...
Dobrovoljni karantin sa celim
risom hartije u laptopu.

Potom te zore koje kao da gore
ili noći u kojima si se borio
da te ne progutaju kao što ti
gutaš čitljiva štiva.
Te reči-slagalice čiji redosled
ume da razneži i naježi, da šutne i obori.

Gomila tvojih prijatelja završila je u tuđini
samo zato jer nisu imali pravu pasiju
(a život bez pasije životarenje je na veresiju).

Pisanje te spasilo od sigurne smrti.
A odavno si shvatio da u tom zatalasanom
pesničkom moru što se preлива od alkohola,
duvana, žena, nezdravog život,
ali i pravde i iskrenosti,
takoreći nikad se ne dave
loši plivači, već samo najbolji.

12. 01. 2015.

NEKI DRUGI TI

Ti si santa leda ispred *Titanika*,
tresak u zoru i eho budućnosti.
Slinavo dete i poskitani tinejdžer.
Modernizacija je tvoja prošlost,
budućnost u turskom.

Živi primer da vreme ne samo što
može da stane, već i ide u rikverc.
Ti si zadovoljni prosjak pred počinak
i umorna kurva u osam ujutro.
Raspon tvojih glasnih žica –
od eksplozija leleka do promuklosti
(i jedva prošaputane radosti).
Potrebni su ti ljudi sa sluhom i vrhunski dirigent –
samo tako uzdignuti glas naroda
može da razdrma uši Gornjeg.
Zimi si najružniji, u proleće nasmejan,
leti razgoljen, u magli neodoljiv...
Poznat kao dlan a neotkriven kao lek od raka.
Znaš me još kad sam bio beba, a i ja tebe kad si ti bio beba.
Merio sam ti puls u tri posle ponoći,
ljubio te do pet ujutro, pa rakiju
na našte srce i izgrgljavanje noću.
Jutra sa mladošću, leto i sezonska migracija,
i lepo osećanje da sam ponovo kod kuće.
Novi urbanonimi, orijentiri – tako je
oduvek bilo – stari su negodovali, mladi
se privikavali.
Spomenici koji kad su neprikladni
nalik su ptičjim govnama od spomenika.
Tvoje najnovije nepokretnosti koje
trebaju pod hitno da prohodaju.
Kožne bolesti fasada,
odžaci nepročišćeni kao duše stanara.
Bivši parkići iz kojih niče beton...
Kako ćeš prekrstiti trg *Slobode*,
možda po imenu nekog petokolonaša?
Zalazak sunca *Partizanske*,
izlazak sunca otud od *Železare*...
Ti si rudar koji kopa u smogu,
higijeničar koji smrdi na znoj,
barmen koji žonglira sa politikom...
Nemaš smisla za humor, ali ponekad
znaš da me zasmiješ do suza,
velikih, kao da kaplju sa mosta *Oko*.
Čekam te sa obe strane reke.
Nikad nisi bio ksenofobičan, i baš
zbog toga, kaži NE nacionalizmu.
Toliko lepih naroda, narodnosti, manjine...
miks od kulture i začina koji začinjavaju

ali treba i da sačuvaju zajedništvo.
Glasovi sa minareta i zvonika
susreću se na istoj visini.
Različiti smo u svojoj drugosti.
Obični ljudi, ništa više.
Mi delovi iz tebe, ti deo iz nas – /
šetaš nam po krvi dok krvarimo
u porama tvog asfalta.
Krug života si ti
za nas najupornije, koji ti
još uvek naivno verujemo
i za ništa na svetu
ne bismo te napustili.

27. 01. 2015.

IZGUBILI SMO SE

Izgubili smo se
u prevodu na makedonski
u svemu što odbijamo da shvatimo
i tvrdimo da je neprevodivo,
u prolazima prolaznosti
u prostoru zgrudvanom u tesnom pogledu
u lažnoj prošlosti i slepoj budućnosti,
u vremenu koje nije od ovog vremena.
U imitaciji demokratije,
u sistemu koji nas jebe sistematski.
U vreme ebole od koje ovde niko ne boluje –
možda zbog toga što smo od rođenja
pelcovani otrovom.
U čežnji do boli za zdravom Makedonijom,
koja će kao hitna pomoć voziti slalom
noseći lek siromaštvu.
U makovim poljima i u farmama
nojeva, u poljskim klozetima i u
Trijumfalnim kapijama.
Sanjajući pobedu u borbi sa senkama.
Gledajući u zemlju, ka dnu samog dna
(spuštene glave ne mogu da vide
nasmejana lica – nego samo ulično đubre i
cipele koje uče da gaze preko trupova).
Izgubili smo se u novom svetu naših

a Ilindenci po drugi put
padoše za Makedoniju.

Haos.

Neću da sam svedok ovog gadnog čina –
rekoh i skrenuh pogled kad su na kraju
svi počeli da pišaju u novu fontanu
na trgu, koja, uzgred rečeno,
još uvek nije ni bila izgrađena

8. 2013.

USKORO, A MOŽDA I SUTRA

Mir, treba nam mir.

Udaljeni od svega.

Kućica, letnja kuhinja i
poljski klozet bez interneta.

Ribe da su nam komšinice,
bez ograde a ipak najograđenije,
i jedino da nam talasi
gostuju u dvorištu.

Možda čamac stasao
za šmirglanje, koji ćemo
iscrtati školjkama
puževima i morskim zvezdama
kad budemo u nekom
drugom stanju, najbližem
nedorasloj deci.

Mir, treba nam mir

Mrvica poezije i mnogo muzike.

Gitara sa mnogo prstiju
i notnih žica za ptice.

I tada, kad skromnost
postane navika i odlika
bićemo najbogatiji
na celom svetu

14. 01. 2015.

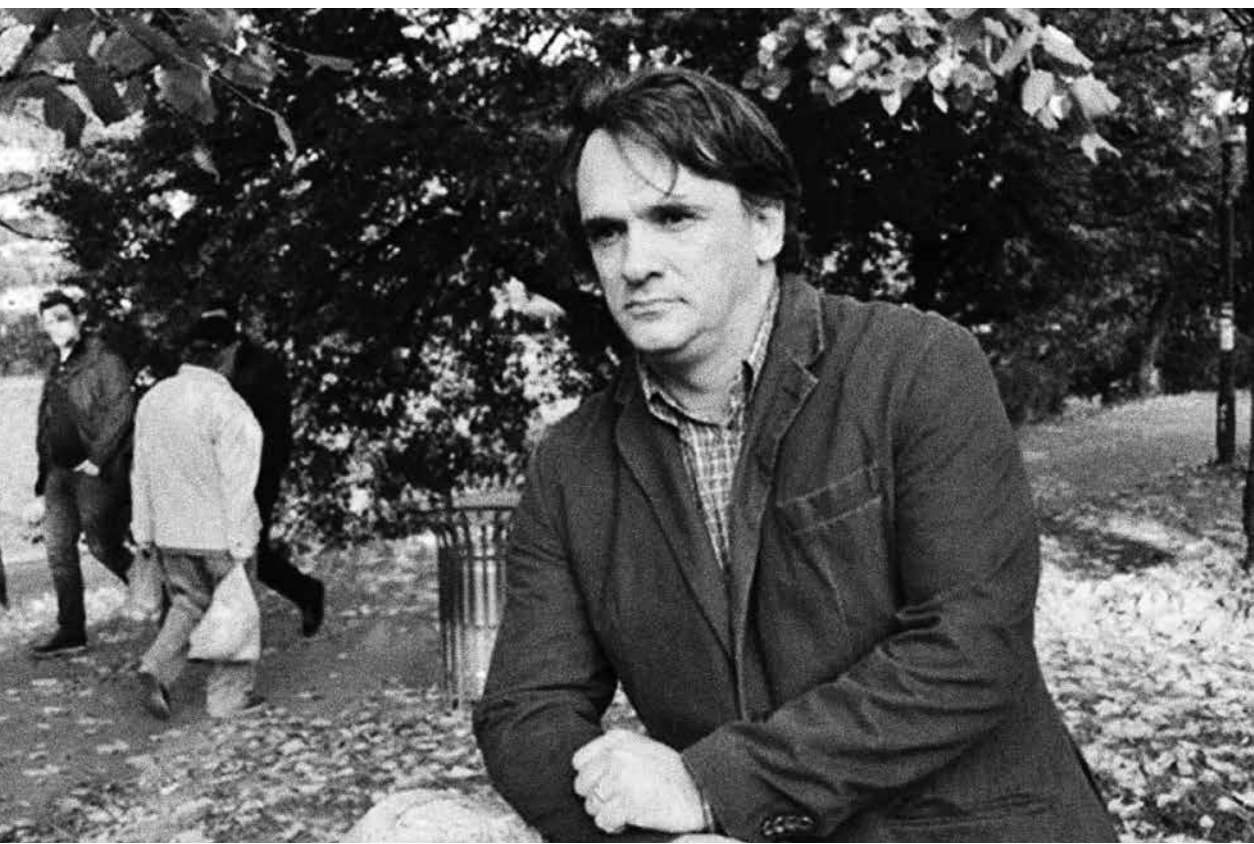

Dronjci neba padaju
u moja zinuta usta.
Pljujem i idem dalje,
ništa ne osećam.

04. 01. 2014.

SKRHAN POSLE BUĐENJA

Kao da su ti se odmotali mišići
vretenasti.
U lobanji-avanu neki TV kuvar
dodaje luk i ulje i tuče ti mozak
da bi napravio umak.
Grudva u stomaku, grudva koja može
da prouzrokuje lavinu u ve-ce šolji.
Ne osećaš noge, kao da su obnoć
trčale maraton da bi umakle od ubice, od tebe.
Lice bičevano godinama, kao gola leđa roba.
Vrat kao da ti je u gipsu, kao da je slomio nogu.
Oči tvoje treba izvesno vreme da ostanu zatvorene
kad izlaziš iz samice sna.
Pritisak u ušima – dokle si ronio
noćas znatiželjniku nezasiti!
Samo gospodin Gladnik ništa ne računa
ispravio se ponad trpeze stomaka i
insistira pod hitno da bude poslužen.

Konac pamučne majice pod pazuhom

U tek otvorenoj kafani “Teatar”, ispred Narodnog pozorišta, sjedio sam u bašti i pio jutarnju kafu i đus. Naspram mene, za drugim stolom, starija djevojka, prekrštenih nogu kao jogin uvlačila se u stolicu: želio sam je fotografisati. Maramom je prekrila obrijanu glavu. Kolutavi dim iz cigarete, stisnute u mršavim prstima, uspinjao do usta, očiju, nosa i zmijski joj šarao crte lica: uštinuo bi je za oči što ih je, kao mehanička lutka, otvarala i zaklapala. Ispred nje, na stolu, ležala je kutija sa fotografskim papirom.

Upitao sam:

– Mogu li da te fotografišem?

– Prvo mi reci kako hoćeš da me snimiš? – kroz osmijeh mi je dobacila.

Napinjao sam se da joj objasnim kakva je privlačnost njezine atipična ljepote: osmijeh pun sjaja, obrijana glava, anoreksično tijelo skupljeno u joga poziciju, posjeduju nešto od iskonskog mira, stabilnosti, i, istovremeno, podsjećaju me na nekoga ko je bio u konclogoru, pa sam naumio da napravim kontrast između njezine i manekenske ljepote, koja se obično vidi na ovakvim mjestima. Intelektualnu tiradu sam završio mislima Waltera Benjamina i Susan Sontag o fotografiji.

– To za konclogor mogu nekako i da progutam, ali to sranje o Benjaminu i Susan Sontag nikako.

– Izvini onda! – i okrenuo sam se da se vratim za sto.

– Stani, sjedi. Nemoj odmah da posustaješ, malo sam se šalila. Ustvari, ideja ti nije toliko loša, samo je preambiciozna. Dakle, moje tijelo vidiš u konclogoru kao u nekoj nirvani? Simbol ti je suviše jak.

– Možda se nisam dobro izrazio.

– Ako hoćeš možemo naručiti nešto da popijemo, pa da ti se misao malo razbistri.

Naručila je dva viskija. Dok sam raspredao kakav je smisao fotografije, njezine moći, niz grlo mi je klizio viski. Boje na semaforu, koje sam gledao preko njenih leđa, počele su da se umnožavaju: nemirno su treptale. Crveno-žuto-želene samoforske oči su me snimale. Zvuk guma na autima cijepao je nedeljnu tišinu. Uvlačio sam se u opeglanu košulju, kao da sam u njoj od te buke i tog rasipanja svijetla i boja bio zaštićen. Zaplitajući jezikom spomenuo sam italijanskog reditelja Antonionija, kako njegov kadar hvata, dok snima čoškove neke kuće ili prazninu italijanskog trga, samoću svojih likova. Pod dejstvom alkohola njeno lice se mijenjalo, izduživalo, rastapalo. Ture su se redale.

Njen osmijeh, kroz mutno staklo čaše priljepljene za usne, se caklio i resko bi me, svaki put, prekidao. Dok smo nazdravljali, kucanje čaša, kao poljubac, zakuca-

vao me u drhtaje nelagode što je iz mojih grudi odzvanjala. Priljubljujući oštar rub čaše uz donju usnu, zmijskim jezikom lovila je komadičke leda: tijelo mi se, pod njezinom pogledom, kao led na vrhu jezika, rastapalo. Ne davši joj puno da priča o sebi, do mojih ušiju je doprlo samo to da je iz Dubrovnika i da se, da bi snimala podvodne fotografije, bavi i podvodnim ribolovom. Kazala je da u fotografijama, koje snima pod vodom, pokušava da kombinuje oblike ljudskog i ribljeg tijela.

– Da li to znači da svako od nas nosi neko pramitsko, animalno zlo u sebi?

– Ne! Zanima me više kako je u tijelu sirene, poluribe i poluljepotice, uobličena perfektna erotska strast.

– Pa, zar one nisu više simbol smrti?

– Možda, ali samo za muškarca. Odisej nije zato morao da ima vosak u ušima; trebao je samo nešto da izmijeni u svojoj glavi.

Moja se zbunjenost, s velikom količinom ispijenog alkohola, gubila; ponesen njegovom magijskom snagom, postajao sam samouvjereniji, dominantniji. Traunjabo sam o rascjepu između ženskoga i muškog tijela, koji počiva na smrti, da bih onda iznio svoju veliku tezu o rascjepu između fotografije i samog tijela, kao i o erotskoj privlačnosti koja se javlja u činu kada se kroz fotografski aparat posmatra svijet. Sve to vrijeme sam govorio protiv harmonije i sklada, kao i o trivijalnosti što se u njima nalazi.

– Mislim da je harmonija laž, i da je iskustvo fotografisanja, ustvari, iskustvo rascijepa između tebe i svijeta. Znaš, kada glavni junak u filmu Wima Wendersa: 'Stanje stvari' uzima kameru, umjesto pištolja, dok u njega pucaju, on tada upravo naglašava nemogućnost hvatanja određenog trenutka. Zapravo, on ističe nesklad između sebe i svijeta, između fotografije i sebe, između pištolja i fotografije, između oka i fotografskog aparata...

Predveče smo otišli u atalje njenog prijatelja u kojem je bilo postavljeno mnoštvo skulptura riba, ali i njezinih fotografija, okačenih po zidovima. Na sredini ataljea bio je bračni krevet koji je tu, usamljen, kao mrtvački kovčeg, čekao. Privlačio me je u ateljeu osjećaj napuštenosti, praznine u kojoj, kao poslije sudnjeg dana, stoje ukočene glinene figure, što naglašavaju tragove ljudskih oblika. U glini su bile izvajane figure polučovjeka, poluzvijeri. Njene fotografije su nastojale da na plošan, vizuelan način, otjelotvore ono što se nalazilo u skulpturama, kao da su druga strana njihovog lica. Rekla mi je da je njezin prijatelj autor tih plastičnih figura.

Sjela je na drvenu stolicu sa koje je, kako mi je kazala, njen prijatelj vajao skulpture što su nas okruživale, skinula košulju sa sebe i rekla mi da je fotografišem. Uzeo sam svoj aparat, okrenuvši objektiv, zumirao sam joj bradavicu, što se na hladnom vazduhu, pod talasima zraka s ventilatora, oštrila. Izgledala je kao šiljak na koji će se sve nabosti. Hvatao sam brijegove na njezinim ramenima iz kojih su sitne dlačice izvirale. Snimao sam je anatomski kao da hirurškim nožem prelazim preko njenoga tijela, osvjetljavajući svaki detalj na koži. Na momente, pod mojim pogledom, tijelo joj je bilo nemoćno, odbačeno kao tijelo logoraša pod pogledom SS-dželata, a, u isti mah, kao da se iznova stvaralo. S fotografskim pogledom posjedovao sam njezino tijelo, kontrolisao ga do najsitnijeg detalja. Nisam dozvoljavao da me ona kao sirena zavede. Sa fotografskom mašinom bio sam nadmoćan. Mogao

sam da je posmatram odozgo, kao Ulis, što je pobjedio zavodljivo žensko tijelo, koje ga je vodilo ka smrti. Moj pogled je prodirao kroz nju, cijepao je i kožu joj prekrajavao.

Lijevo rukom skinuo sam njeno donje rublje i rekao joj da se skvrči kao fetus. Pronašao sam paralelu između vodenastog oblika fetusa i riba, čije su fotografije stajale na zidu. Kazao sam joj da legne pored fotografije koju sam skinuo sa zida. Postavio sam lampu ispod njene vagine koja je izgledala kao meduza što sve guta. Kada sam stavio prste u njen vlažni otvor, snimao sam kako od uzbuđenja otvara usta i kako joj se iz ubrzanog disanja, koje se činilo kao stenjanje, otimaju krištavi krici. Iz njenoga preglasnog dahtanja kao da je kuljao neki prvotni strah koji se oko mene omotavao. Iz mraka, ispod njenih usana, crveni jezik je palcao i odmotavao se prema objektivu. Snimao sam je kako u nekom čudnom zanosu grli lampu, čija ju je svijetlost izduživala. Snimao sam je i kako drži moju dlakavu ruku na svojim grudima, dok joj prstima dodirujem usne. Dok smo na krevetu prodirali jedno u drugo, imao sam osjećaj da me njezine usne, kojima je prelazila po mojoj koži, snimaju. Sa zadahom viskija koji je iz njih klizio, poprimale su okus smrti, koji me privlačio, štaviše: uzbudiova. Prodirući u njezino tijelo postajao sam fotografski bljesak koji se u nju sliva. Činilo mi se da nestajem, kao što sam, nekad davno, na vijest o dedinoj smrti, nestajao, sabijen u ćošku dnevne sobe. Samo što sada nisam bježao od smrti; kroz nju sam prolazio. Smrt je bila ljepljivo znojno žensko tijelo što se oko mene, kao pipci hobotnice, obmotavalo i isisavalo me do kostiju. Pod njenim poljupcima, zagrljajima, ugrizima, u meni se rasplamsavala želja da samog sebe, kao u raljama ajkule, raskomadam do najmanjeg komadića, kako bih, sasvim razobličćen, nestao u ponoru njezine utrobe.

U času orgazma kao da je iz mene sve isticalo, drhtalo, titralo i nastavilo da struji vazduhom. Pogled mi je, kao kroz fotografski aparat, bježao iz vlastitog oka i ljepio se za njezinu znojnu kožu. Postajao sam prašina sa fotografija njezinih slika iz kojih zbunjeni ljepljivi riblji pogled – toliko lagan, bez težine, kao dlake kose što su se po posteljini kolutale i ljepile za moje usne – viri. Zavlačio sam se u njezi pupak koji se pomjerao gore, dolje. Kao sipa, kada izbaci svoju tintu u more, iz sebe sam prosoo spermu u prezervativ.

A onda, kada je tišina počela da nas obuzima i prodire kroz nas, uzela je svoje cigarete sa stolića i zapalila.

– Nisam ti kazala – progovorila je – na ovoj stolici na kojoj si me fotografisao, moj prijatelj je prije godinu dana izvršio samoubistvo. Bio je skulptor. Njegovo tijelo, kada su ga svog iskrvavljenog pronašli, bilo je kao skulptura. Jedan od razloga što sam se ovdje vratila je da napravim kolaž između njega i mojih fotografija. Nisam uspijevala. Eto, možda si mi ti pomogao.

Zbunjen i iscrpljen spustio sam glavu na jastuk i prepustio se snu. Sanjao sam riblje čeljusti kako me grickaju, proždiru mi utrobu. Sjedeći na istoj stolici, na kojoj sam je fotografisao, a koja se sada nalazila na dnu nekog nepoznatog okeana, vriskom sam počeo da ih od sebe tjeram. Lebдио sam kroz morske talase, koji su me uvijek iznova ubacivali u neke druge nepoznate predjele i dubine. Sve je bilo ljepljivo. I dok su se moji pokreti, kao kroz gusti med, batrgali u naporu da se probiju, shvatio sam da su voda i ribe i morska nepregledna dubina, ustvari, njezine usne što

su se za mene ljepile. Ljepljivi i masni poljupci počeli su da se oko mene obmotavaju. Kao da su od moga tijela pravili kolaž od fotografije i skulpture.

S prvim zrakama sunca, što su prodirali kroz umazane prozore, šibajući me po kopcima, otvorio sam oči. Krmeljavom pogledu, kroz izmaglicu, koja se skupljala oko trepavica, ukazao se prizor njezine gole glave, koja se, kao zvijer u svojoj jazbini, savila na mome ramenu. Pažljivo, kao neku krhku, odbačenu stvar, spustio sam je na jastuk. Dok sam joj sa svog ramena sklanjao glavu, iskliznuo mi je sa uda prezervativ i pao pod njezinu dojku. Bio je zgužvan kao moja koža.

Koračajući do prozora svaka me je skulptura gledala. Postali smo braća koju glina ljepljivo povezuje. Kroz prozor, što se prostirao preko cijelog zida, posmatrao sam grad. Sa tek opalim lišćem, koje je jutarnji povjetarac u vazduhu vitlalo, grad se budio. Izlazio je iz svog noćnog drijemeža. Mljekar je plavim loncem klepetao, dok je iz njega, ispred ulaznih vrata, ulijevao mlijeko u staklene flaše. Iza oluka iskočila je crna mačka i direktno podletjela pod crvenu škodu, prednji točkovi su je zgnječili. Mljekar se naglo trznuo i prosuo mlijeko na cipele starca koji je, pod miškom, nosio izdanje jutarnjih novina. Fotografskom sam oštrinom zapazio, na naslovnoj strani novina, uozbiljen lik Predsjednika, kako narodu, što mu aplaudira, pokazuje ispruženom rukom spasonosni put. Nad bijelom lokvom prosutog mlijeka nekoliko jutarnjih znatiželjnika se nagnulo da bi u njoj vidjeli svoje odraženo lice. Da li zgažena crna mačka donosi sreću ili nesreću? Neka samoća se širila i prostirala po svemu. Čitav grad je, sa svojim jutarnjim zvucima, drhtao na mojoj goljoj koži, kružio kroz krvotok. A u meni je rasla spoznaja o napuštanju, nestajanju. Znao sam da više neću nikada vidjeti tijelo s kojim sam se svu noć grlio; znao sam da će prizori – nelagoda mljekara koji rukom čisti starčeve pantalone, strah starca koji jutarnje izdanje novina prislanja uz svoje lice da se sakrije od trzaja zgaženih mačijih nogica, škripa guma koje natopljene mačjom krvlju ostavljaju trag na asfaltu – iščeznuti iz okvira mojih trepavica; znao sam, da će zgaženu mačiju kožu na asfaltu saprati kiša, da će iz mene isteći trenutak jeseni, kada se lišće koluta i kada se ukršta sa mojim dahom, da će se sa moje kože mirisi ženskog tijela saprati.

Otišao sam u WC. Nageo sam se nad klozetskom šoljom i u njenom dnu posmatrao u vodi svoj odraz. Povukao sam lanac kotlića i pustio vodu, mislio sam da će tako i moj lik, u cijevima što su grgotale, nestati negdje daleko i da ću u njima iscuriti sve do mora, do neke tamne crne rupe kojoj nisam znao ime. Voda koja se prelivala preko mene, kada sam se tuširao, kožu mi je svlačila i uvlačila u odvod na koji su se dlake kačile. Kada sam se vratio u sobu njeno je tijelo, dok je spavala, izgledalo umrtvljeno. Ono nije više posjedovalo onu strast kakvu sam te noći vidio. Posmatrao sam joj dlake na nogama, otvorena usta što su se od hrkanja pomjerala gore-dolje. Izgledala je kao utopljenik iz kojeg se posljednji dah jedva probija. Počeo sam da skupljam svoje stvari. Ona se naglo trgnula i kroz smiješak dobacila:

-Šta, već bježiš!

-Nije, imam neke obaveze, moram ići.

-Hej, ostavi mi svoju majicu. Voljela bih da je imam. Možda od nje napravim neku fotografiju, pošto ja nisam tebe snimala. Da imam nešto za uspomenu.

Razmijenili smo majice. Ja sam navukao njenu, a njoj sam ostavio svoju. Njena, smeđa, bila mi je uska, ali, onako stegnuta, kao da mi je ocrtavala mišiće, činila ih većim i čvršćim. Sa majicom, što se ljepila uz moje grudi, kalio se u meni i neki muški ponos. Postajao sam snažniji, jači, zreliji. Dok sam prolazio ulicom pored pregažene mačke, čija se crna koža još uvijek caklila na iskošenom jutarnjem svjetlu, napravio sam nekoliko fotografija. Snimio sam joj zube koji su izvirali ispod smrskane glave, rep što se lagano uvio u polukrug, kožu zalijepljenu na ivicu trotoara.

* * *

Upisao sam se na Filozofski fakultet i počeo da pohađam studij filozofije. I dok sam najviše vremena provodio u zagušljivoj bifeu Filozofskog fakulteta raspravljajući sa svojim kolegama o vječnim idejama koje svijet uslovljavaju, ili ne uslovljavaju, kao i o mogućnostima apriorne spoznaje kako bi se odredio neki univerzalni kvalitet, substancija, u susjednoj Republici Hrvatskoj počeo je rat. Jugoslovenska Narodna Armija, koju sam u Beogradu služio, krenula je da razara hrvatske gradove. Počelo je bombardiranje Dubrovnika i Vukovara.

Sa prijateljima sam otišao, poslije jedne žučne rasprave o tome kako pojedinac u svojoj autentičnoj usamljenosti treba da bude odvojen od morala krda, u kafe Teatar, mjesto na kojem sam je upoznao. Pošto u bašti nije bilo mjesta sjeli smo unutra. Na zidovima, na kojem su obično bile izložene fotografije manekenki, bile su obješene fotografije tijela poginulih na hrvatskom ratištu. Rat je već ušao u modu. Na ulicama se mogo vidjeti neki šminker da nosi maskirnu uniformu, kao dokaz svoje muške snage. Atmosferu isforsirane glamurozne blještavosti, remetile su fotografije. U centru prostorije visio je lite-show, koji je šarenim zrakama šibao po svim uglovima sobe, prodirući i u poglede konobara što su, munjevitom brzinom, uštogljeni u crne leptir mašne, pronosili pladnjeve napunjene coca-colum, schweppesom, kafom. Raskomadana tijela sa fotografija manekenski su mamila pogled: svinjska njuška rovi po utrobi mrtvoga čovjeka; djelovi raskomadnog tijela u razorenoj i spaljenoj crkvi ljepe se za plastičnu figuru Isusa Hrista; majka ljubi svoga mrtvog sina u kovčegu. Fotografije su hvatala tijela sa kojima sam se nastojao identificirati. Jedan od mojih prijatelja uperio je prstom na jedan leš koji se od dugog ležanja u blatu raspadao. Majica iz koje su provirivali komadi tijela bila je čista i sa nje se veoma jasno razabirao znak: Lacoste.

– Vidi, ima istu majicu kao i ja.

Bilo je nečega erotskog u mogućnosti da se vlastita majica identificira sa majicom mrtvog. Mrtvi su nam postali nekako bliski kao da s njima odlazimo svakodnevno u isti dućan.

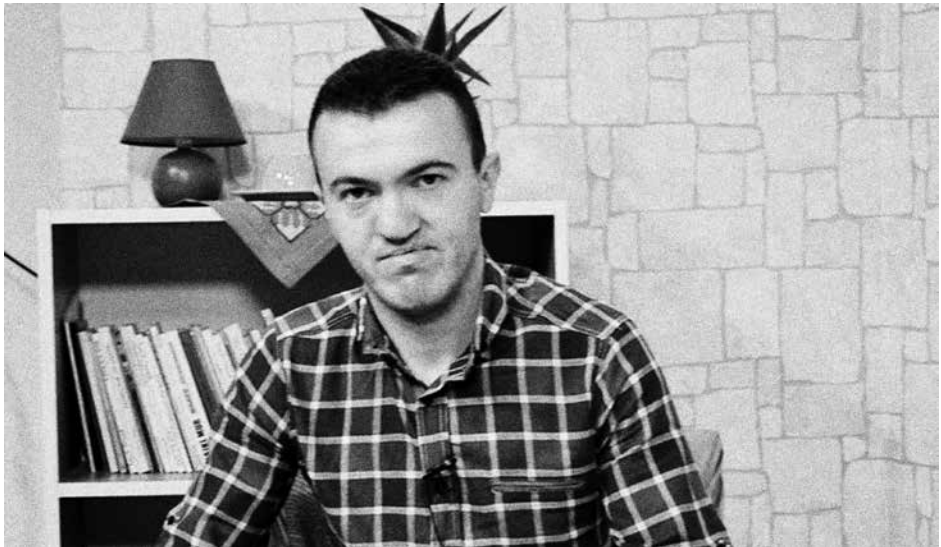
Nekoliko dana poslije, u novinama sam nabasao na fotografiju svoje prijateljice, objavljenu s kratkom viješću o njezinoj smrti. Dok je fotografisala bombardovanje Dubrovnika vojnik JNA pištoljem joj je s leđa ispalio metak u potiljak. Potom ju je gurnuo u more. Sedmicu dana bila je hrana ribama. U novinama je objavljena i fotografija njenoga leša. Na njoj sam prepoznao svoju majicu.

Ostatak dana proveo sam razvijajući njezine fotografije. Kombinovao sam fotografiju mačije kože sa njenim tijelom. Nisam se mogao osloboditi osjećaja da me

sa papira fotografije gladi njezina koža, ljepljiva poput ribe, koju je pokrivala crna mačija prostirka. Njezin pogled, ispunjen tugom tuljana, u mene je utopljenički uranjao. Fotografije sam zakačio o zidove sobe. Uzeo sam bocu viskija i polagano je ispijao. Ležao sam otromboljen na stolici, kao što je ležao njezin prijatelj danima, prije nego što su ga pronašli. Iz svakog ćoška zijevala je praznina i u mene ciljalo. Kao pucanj kroz prigušivač, tišina se kačila po mojim dlačicama.

Uzeo sam fotografski aparat da se snimcima odbranim od nečega sablasnog što je na mene srljalo. Koračao sam stanom i slikao sve napuštene predmete. Izašao sam na balkon i sa dvanaestog sprata snimao Sarajevo. Na balkonu je o štriku bila okačena njezina majica koja se sušila. Fotografisao sam kapljice koje su se s nje slivale i padale. U udarima vode na glatki balkonski beton, oglašavala se prijetnja, opasnost što se nadvijala nad gradom, koji sam, kroz pad kapljica, snimao. Majica je hvatala vjetar i napuhana se svijala u beskrajne arabeske. Plazila se na vjetru kao obješena koža jagnjeta, što ga je majka za Kurban-Bajram zaklala.

Učili su nas da radi spasa vlastite duše treba nekog žrtvovati.

Žarko Milenković

“Muško pismo” Radmili Lazić

PARANOJA

Opet si preturala po mojim stvarima
Zavirivala u moje hartije
Čačkala po mom kompjuteru
A telefon stalno nalazim na mestima
gde ga nisam ostavio

Opet sumnjaš da te varam
i želiš me uhvatiti na delu

Stalno si neraspoločena
Namrštena
Džangrizava
Samo što ne ujedaš

Pitam te šta radiš dušo
Opsuješ me
Ne daš mi da te poljubim
a o seksu i ne pomišljam

Kupim ti cveće
baciš mi ga u lice i počneš da zvocaš
Kažeš da se iskupljujem zbog nečeg

Dušo ne varam te ali ako tako nastaviš
Moram

GLAVA KUĆE

Dovodiš me do ludila
Kada te hoću ti me odbijaš

Izmišljaš razloge
Boli me glava, umorna sam, spava mi se
Ti si verovatno jedina žena koja svakoga dana u mesecu ima menstruaciju

Teraš me da sumnjam
Apstiniram već dugo
Svake noći se svlačim i ležem pored tvog
golog tela Nag
S ukrućenom do bola muškoću
Spremnom da zadovolji svaku tvoju fantaziju
čak i onu skrivenu do nesaznatljivosti
Spermom da te okupam Otvorim nove vidike

Opet me odbijaš Stavila si masku na lice
Mumificirala si se I to radiš namerno da bi mi
spustila ali se ne predjem Insistiram Molim
pričam ti kako je seks dobar za zdravlje i lepotu
Pretim otići ću naći drugu koja će ga negovati
Gledati ko malo vode
Ti se samo okreneš na stranu i kažeš ako nađeš
bolju idi

Odustajem
Kome je više do seksa

GLAVA KUĆE 2

Tužno je biti muško!
M. Crnjanski

Stalno mi nešto naređuješ
Popravi peglu popravi mašinu
Okreći sobu Pomeri orman
pomeri krevet
Počisti podrum Oribaj terasu

Uradi ovo Uradi ono

Uvek ti nešto fali
Uvek ti nešto smeta
i nikada nisi zadovoljna
Ne ovako nego onako
Zašto si ovo onako kada sam rekla ovako

Ovako ili onako
Nikako ne valja

Kao da sam majstor
Moler čistač Tvoj rob
A ne tvoj muškarac
kome treba ljubavi i pažnje
a naročito seksa
Žena koja će da razume

Žena ne Atila Bič Božji

TELEFON

Zoveš me stalno
po sto puta dnevno
Dok sam na poslu
sa drugarima na pivu
na utakmici
u tržnom centru
Dok se tuširam ti me zoveš
Jer zaboraviš gde sam

Ne daš mi mira
Gde si šta radiš
kada ćeš kući
Nikad ti ništa ne treba
Ne poradaš se Nigde ne gori
Samo me proveravaš
s kim sam gde sam
Kao da si mi majka
kažeš nemoj do kasno
lepo jedi i obuci nešto toplo

Samo se moj telefon čuje
(Kako ne shvataš Dobiću otkaz zbog tebe
jer svoje radno vreme provedem pričajući s tobom)
Svi mi se smeju
Molim te prestani već jednom

Znam da te ne brine
Ni da li ću ostati do kasno
jesam li lepo jeo ili se toplo obukao
tebe brine nešto drugo
Zapamti šta ću reći
Dušo znam da ti nisam prvi
i ne ponašaj se kao da si poslednja žena na svetu

DESET MUŠKIH ZAPOVESTI - ŽENI

1. Ja sam Tvoj Muškarac, nemoj imati drugih muškaraca osim Mene, nemoj im služiti niti im pušiti;
2. Ne pričaj dok govorim, naročito ne tokom seksa;
3. Davaćeš mi se svakog dana, a nedeljom i tri puta;
4. Ne pričaj tokom seksa, ni onda kada te ništa ne pitam;
5. Kad dođem s posla, neka me čeka ručak i nasmejana Ti;
6. Ne pričaj o nečemu što ne razumeš, a naročito ne tokom seksa;
7. Ne prevari Muškarca svog, ni u mislima niti sa boljim od Mene;
8. Nema stalnog šopingovanja, lepša si mi gola;
9. Ne pričaj tokom seksa niti dok gledam utakmicu, bolje mi donesi pivo;
10. Ljubi Muškarca svog, više od same sebe.

Mirela Berbić

Bosanskohercegovačke naracije o izmještenosti: relativiziranja prostorno-vremenskog ukorjenjivanja i (re)lokacijska retorika doma

(*Derviš i smrt* i *Tvrđava Meše Selimovića*, *Hodnici svijetlog praha*
Vitomira Lukića i *Projekat Lazarus* Aleksandra Hemona)

U uslovima “fluidne modernosti” (Z. Bauman – *liquid modernity and liquid life*)¹ prostor je postao referentna tačka identiteta, ali ne u statici sedentiranja i stratifikacije, već upravo u lokalizovanosti koja se beskrajno umnožava budući da izabrano **kretanje** omogućava da se dom konstituiira svugdje i istovremeno nigdje – riječ je i o Kennethovom² promiskuitetno uočenom engleskom oksimoronu koji postavlja i dezintegriira svoju antitetičnost – *nowhere* znači biti *ni*-gdje *ne*-gdje, ali i kada ste *ne*-gdje veoma je moguće da zapravo i niste tu. Čini se da ovom mapiranjem sopstva ponajbolje odgovara foucaultovska strategija definiranja identiteta u prostorima istovremene utopijske i heterotopijske atribucije, a što Foucault nominira prostorom ogledala: gledate se tamo gdje niste, istovremeno jedina identifikacija koja vam stoji na raspolaganju je vaša slika *u tamo*, što onemogućava da se poimate kao subjekt na drugom mjestu (*ovdje*). Međutim, smatramo, a što roman Aleksandra Hemona i d/ pokazuje, da ova relativizirajuća i donekle relaksirajuća pozicija liminalnih egzistencija ipak nužno ne znači apsolutnu kapitulaciju privatnog mjesta.

Analizirani romani Selimovića (donekle i Vitomira Lukića) ovdje su postavljeni u interpretacijsku korelaciju privatno–javno/kolektivno (totalitarno), da bi se identitet individue izveo u traganju za alternativnim mjestima koja će supstituirati, ali i suspendirati kolektivnu represiju. Potom, situacija nakon pada Berlinskog zida (1989), potonja postjugoslovenska kriza, nedovršene naracije postsocijalističkog i neoliberalnodemokratskog društva, koje su se na prostoru Bosne i Hercegovine (i drugih nekadašnjih jugoslovenskih federativnih jedinica) izopačile u nacionalističkim dekompozicijama i fragmentacijama s jedne strane, i nekritičkim, nekonstanzualnim inkludiranjem u globalne strategije novog kapitalizma s druge strane, samo su potcrtale problematični odnos identiteta spram kategorije kolektivnih

¹ V. Bauman, Zigmunt, *Fluidni život*, sa engleskog preveli Siniša Božović i Nataša Mrdak, Novi Sad: Mediterran Publishing, 2009.

² V. Vajt, Kenet, *Nomadski duh*, prevele sa francuskog Jelica Mihaldžić i Bojana Miković, Beograd: Centar za geopoetiku, 1994.

autoriteta i prostornog ukorjenjivanja. Oni pak pisci, poput Hemona, koji su se svojim biografijama upisali u “rushdiejevski dnevnik” *Imaginary Homelands*³ mogli su pitanje sopstva postaviti ne više naspram nekadašnjeg državnog totalitarizma (u smislu konkretnog socijalističkog društva koje je baštinilo poteze represivizma pod lažnim okriljem klasne jednakosti, ravnopravnosti i pravde kao njenih glavnih postulata) već sada istovremeno i naspram vremenskog diskontinuiteta koji je konačno anulirao hermetične nacionalne (etničke) veze, a s druge strane naspram globalnih konvergentnih praksi, također pogubnih za njihovo nastojanje da očuvaju svoje *ja* u durabilnoj ambivalenciji. I jedno i drugo, ovdje zapravo nije suviše udaljeno od strategija “totalitarnog”, koje su prvobitno inicirale u bosanskohercegovačkom romanu spasonosne naracije izmještanja, budući da, paradoksalno, Foucaultovo je ogledalo u veoma jakoj vezi sa modelima “proizvodnje” stvarnosti, odnosno prostornim fenomenima koje u statusu (sada inovirane) izolacije čuvaju strukture moći (od nacionalističkih metanaracija do medija koji konstituiraju, podržavaju i simuliraju bez mogućnosti da se predložak “kopirane” stvarnosti redefinira).

Međutim, naspram ove aberacijske retorike, postavljamo pitanje mogućnosti da “tranzicija” postane trajni način egzistencije sadašnjosti, ali i recipročno (ili kompatibilno), nakon demitizirajućih naracija nismo li na korak novom potraživanju “akradičnog” mjesta uporištenja, i nije li, kako kaže Bjelohradski, parafraziramo, nekadašnju proustovsku potragu za utopijom vremena možda supstituirala heterotopijska (biti na jednom mjesto simultano znači biti na nekom drugom) potraga za izgubljenim prostorom, inoviranim *antropološkim* mjestom doma?

* * *

Transverzala Selimović – Lukić – Hemon treba ponuditi cjelokupniju perspektivu, budući da neke tek započete modele prostornih (i vremenskih) aspekata kauzalnih identitarnim modifikacijama dograđuju i revidiraju potonji romani u bosanskohercegovačkoj književnosti. Odnosno, uzimajući u obzir svojstvo teksta da oko sebe stupa u određene međusobne odnose sa pamćenjem kulture, stvarajući preduvjet i rezervu za njegovu dinamiku”,⁴ potonja disperzija kulturnog prostora i saznanja sasvim legitimno povećava akumulaciju informacija određenog književnog teksta. A olakšavajuća distancirana pozicija percipirajućeg subjekta čitatelja/kritičara dozvoljava specifično kontekstualiziranje romana iz šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih onima poslije 1990, odnosno 2000. godine.

U romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića postoji lik [djelimično i likovi u drugim romanima, npr. Šehaga Sočo u *Tvrđavi*, ali je smisao putovanja remodifikovan i znači neuspjelu kompenzaciju bijegom, dok Ahmet Šabo ima posebnu poziciju u

³ Aluzija je na zbirku eseja Salmana Rushdieja, pisca koji paradigmatično oprimjeruje hibridnu, međukulturološku poziciju onoga koji istovremeno i nema domovinu, ili ih ima nekoliko. Up. Rushdie, Salman, *Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981 – 1991*, London : Penguin, 1991.

⁴ V. Lotman, Jurij Mihajlovič, *Semiosfera. U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – istorija*, Novi Sad: Svetovi, 2004, str. 27.

ovim prostornim re-lokacijama, o čemu će biti govora nešto kasnije] koji osmišlja kretanje istovremeno kao neminovnost vezivanja i napor oslobađanja, “nephodnost ljubavi prema svome i potrebu razumijevanja tuđeg”. (DiS,⁵ 316) Kretanje kao mogućnost “**mijenjanje mjera da svoje ne postanu jedine**” (DiS, 316) implicira fragmentaciju homogenih identifikacijskih struktura. Ujedno, čini se da je ova koncepcija prelaženja liminalnih zona asimetrična i pretpostavljena Nurudinoj entropičnoj krizi identiteta uslijed osjećanja gubitka istovjetnosti sa samim sobom, a metonimijski sa prostornim okvirom tekije koji je definirao Subjekt. Uobličen u monokolnom sistemu znanja i vrijednosti, gdje se *misao o životu stvarala u izdvojenosti i poslušnosti* (v. DiS, 105) i buđenje iz svijeta skoncentrisanog na jednu strukturu, zbog svoje dubine i zbog svoje ambivalentnosti predstavlja tešku traumu za sam Ego subjekta. Međutim, da bi se identitet restrukturirao, da bi dosegao Hasanovo evociranje nad životom, skopčano sa skoro čitatelju nerazumljivom voajerističkom nefiksacijom prostora, on mora najprije iskustveno spoznati ego uobličen ne kao isključivo samoprisustvo, kao singularno ja, već kao Sopstvo raščlanjeno na blizinu Drugog i drugačijeg.⁶ Zbog toga je u romanu jasno da je buđenje svijesti (“to oživljava moja misao, počinjući da preobraća ono što vidim i čujem”, DiS, 43) kao uzrok i posljedica individualizacije bića koje misli nužno konsolidirno sa bićem koje etički rasuđuje, pa svijest i savjest postaju inicijalne tačke uobličenja identiteta individue. Međutim, poraz Nurudina na kraju pripovijesti, kada odbija identifikaciju sa mladim čovjekom za koga postoji sumnja da mu je sin, ukazuje na promašen projekat inkluzije personaliteta nakon autističnog hermetizma i neuspjeh u formiranju postojanog Sopstva u procesu promišljanja i implementacije etike, a ne priklanjanje uz društveno kodirani aksiomatski ograničen model morala. Takva individua mogla bi definirati subjekt modernog društva, ali na razini hronotopskog dualizma romana i parabolčki ostvarene slike Jugoslavije⁷ konstantno zanesene borbom između diferentnih modela kolektivizama, te supstitucije etničkih i nacionalnih identiteta u traganjima za sinergijskim silnicama, abolirane usložnjenim koketiranjem sa režimima represije, postaje jasno da takva državotvorna struktura nikada u svoj pravno-ustavni poredak nije disjunktivirala suverena.

Kada Andrew Baruch Wachtel u knjizi *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji* ustanovi reciprocitet Andrićeve narativizirane nadnacionalne sinteze sasvim usklađene sa poslijedrugosvjetskom politikom integracija nacionalnih skupina i Selimovićeva romana *Derviš i smrt* koji ukida bilo kakvu mogućnost čitanja Bosne i Hercegovine kao “Jugoslavije u malom” budući da

⁵ Svi citati iz romana Meše Selimovića *Derviš i smrt* referirat će iz izdanja: Selimović, Meša, *Derviš i smrt*, Sarajevo: Dani, 2004., i bit će označeni skraćenicom “DiS”.

⁶ Up. Levinas, Emanuel, *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*, sa francuskog preveo Spasoje Đuzulan, Nikšić: Jasen, 1999.

⁷ Odnos fikcije romana (narativizirani hronotop osmanlijske Bosne iz 17. stoljeća) i referiranog hronotopa jugoslovenskog konteksta (sociokulturni kontekst 60-ih godina 20. st.), dočitan sekvencama iz Selimovićevih autobiografskih “Sjećanja” omogućavaju uspostavljanje parabolčke spone, kao svojevrsnog punjenja tekstualnog označitelja drugim značenjima.

svoju priču koncentrira oko jedne nacionalne skupine,⁸ on to čini kako bi književno-kulturološki potkrijepio zaokret u zvaničnoj politici Jugoslavije: od centralističke, ali i unitarističke ideje nadnacionalne kulture ka centrifugalnim aspiracijama nacionalnih (osvještenja) svake od federalnih jedinica ponaosob. Međutim, ne samo da nije tačno da “u svetu ovog romana nije opisana niti jedna druga kulturna grupa”, te da je svijest te grupe, kako je predstavlja Hasan “stravično iskrivljena”,⁹ budući da upravo Hasan definiranje Sopstva izvodi u zaokretu i usvajanju prisustva identiteta drugog, već Selimovićevo insistiranje na unutar dijegetskom tipu iskaza potvrđuje jedan mnogo dublji zaokret u (uslovno kazano) genuzi bosanskohercegovačkog romana. Odnosno, ako bismo pratili prelaz Andrić – Selimović, autora koji na drugačije načine postavljaju problematiku graničnosti, i izmještenosti, onda pratimo prelaz od Andrićevog eksperimentiranja (i polemiziranja) sa identitetom kulturne zajednice koji doduše vocira poraz upravo na ne-mjestu individue, do Selimovićeve dijagnosticiranja jaza koji se formira između autonomnih perspektiva i heteronomije društva. Odnosno, od Andrićeve kolektivne naracije u *Travničkoj hronici*, naprimjer, koja se izvodila u zaokretu od imperijalnih sila kao Simboličkih Drugih ka zasnivanju specifičnog vlastitog semiosfernog prostora, gdje taktički upotrijebljena formalna polifonija zapravo proziva njen sadržinski manjak, do Selimovićeve formiranja državne strukture koja je iznevjerila poprimivši oblik totalitarizirajućeg mehanizma te onemogućila perspektivu javno – privatno, a kolektivni identitet uobličila zanemarujući truizam i nalog da *pristup javnom prostoru ne smije biti plaćen anuliranjem vlastitog specifičnog identiteta u njemu*. Nadalje, ovdje uvršten roman *Hodnici svijetlog praha*, Vitomira Lukića apsolutno dezintegrirajući u odnosu prema privatnom prostoru kuće, kao i autonomiji personalnog identiteta, već koristi distancirani ekstra-heterodijegetski fokus, koji dodatno hiperbolizira dramatski kadar u kojem Mihovil Jerg sada ne samo heterodijegetom, već i ekstrateritorijalno motri vlastitu kuću kao prostor stranosti. A tek će Lucijina propozicija izmještenosti konačno pokazati da se egzistencija mora izvesti izvan postojeće društvene strukture.

Nurudinova sposobnost života sagorjela je unutar zatvorenog principa, te ne uspijeva konvertirati u *su*-život, za razliku od Hasana koji norme relativizira, kako bi iz restrikcije svoj identitet situirao u horizont stalno pomjerajućih atributa:

Ukopavanje je pravi početak starenja, jer je čovjek mlad sve dok se ne boji da započinje. **Ostajući, čovjek trpi ili napada. Odlazeći, čuva slobodu**, spreman je da promijeni mjesto i nametnute uslove (DiS, 268) (istakla M. B.)

riječi su procesualnog, ali ipak lociranog Hasana. Nurudinov neuspjeh, ipak, nije antitetičan niti u vrijednosnom sistemu krajnje negativno ocijenjen Hasanovom mjerom; on zapravo paradigmatično i simptomatično odjelotvoruje traumatični slom upravo onog subjekta koji se izgradio u izolaciji, ali istovremeno nesinteti-

⁸ Up. Vahtel, Endru Baruh, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, preveo sa engleskog Ivan Radosavljević, Beograd: Stubovi kulture, 2001, str. 227-228.

⁹ Up. nav. djelo E. B. Vahtel.

zirajućom dijalektikom privatno–javno vocirao *zahtjev za priznanjem* vlastitog identiteta. Roman zapravo, najmanje dvostruko kodiran pokreće problem konsolidacije javne i privatne osobe (Nurudin), ali dozvoljava figurativni transfer pri kojem pojedinac postaje sinegdoha naracije o identitetu Bosne, ili zasebnih etničkih jedinica unutar šireg kulturnopolitičkog prostora Jugoslavije. Potom, dočitano kontekstualizirano, a smješteno u hronotop multinacionalne politike postavlja se pitanje prirode ravnopravnosti tih jedinica, odnosno nije li ona više dovela do vidljivosti razlika, a manje do stvarne jednakosti (Wachtel zapravo i sam pozivajući se na izvore pokazuje tu politiku alteritetnosti preko aktualnih školskih programa u Jugoslaviji od 1945. do 1983).¹⁰ Derviš Nurudin, kao pojedinac, ali i kao surogat svake separantne zajednice postavlja ključno pitanje: da li pristup javnom prostoru, odnosno prostoru kolektivnih integracija mora značiti ostavljanje razlika u sferi privatnog. Šta ako **“pojedinac, ili grupa, zahtijeva javno priznanje te razlike i nije spreman odreći je se”**?¹¹ Da li je nužno osuđen na apstinaciju Sopstva?¹² Naravno, personalitet je sinegdoha koja najjasnije ukazuje na kolektivnu mjeru blizine – raščlanjeni identitet polietničke zajednice blizinom Drugih koji je konstituiraju više ne može biti singularan, već odnosan, relacijski i drugotnoafirmacijski. Na što opet, u svojoj invenciji kretanja ukazuje Hasan.¹³ Nurudin i Hasan zapravo su Janusov dvolik, lice ambivalentne pozicije bosanskog identiteta – Nurudin kao figura Bosne pokazuje da participacija kulturnog identiteta oformljenog na izolacionizmu postaje nemoguća,¹⁴ i da zahtjev za priznavanjem svoje specifičnosti okončava u niveliranju razlika, postajući mjesto na kojem je na ispitu pala ideja multikultural-

¹⁰ Up. Vahtel, nav. djelo.

¹¹ Loretoni, Anna, “Identitet i priznanje”, u *Identitet i politika*, (ur. Furio Cerutti), Zagreb: Politička kultura, 2006, str. 139.

¹² Navedeni silogizam svakako bi mogao svoje uporište imati i u autobiografskom segmentu Selimovićeve romana.

¹³ O antinomiji likova u Selimovićevom romanu *Derviš i smrt* pisali su: Robert Hodel “Antinomije u Selimovićevom romanu *Derviš i smrt*”, u *Diskurs (srpske) moderne*, Filološki fakultet – Institut za književnost i umetnost, Beograd: Čigoja štampa, 2009, te Zvonko Kovač u tekstu “Meša Selimović u međukulturnom prostoru” u Zborniku radova *Književno djelo Meše Selimovića*, urednici Zdenko Lešić i Juraj Martinović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebna izdanja, knjiga CXXVIII, Sarajevo 2010, str. 13–27.

¹⁴ Dopisniku “Politike”, na pitanje – Bosna kao velika književna inspiracija – Selimović odgovara: “... Turska okupacija je jednima oduzela vjeru, a svima slobodu. Ali i oni koji su prešli u tuđu vjeru, ostali su samo Bosanci, čudan soj ljudi koji se nije miješao s okupatorom, ali nije više bio što su njegova druga braća, mada su im isti običaji, način života, jezik, ljubav prema zavičaju. Tako ostaju sami. Mislim da nikad nijedna grupa ljudi u istoriji nije ostala usamljenija nego što su bosanski Muslimani. Nije mnogo pomagalo ni to što je Bosna do 18. vijeka bila relativno razvijena, praktično bez nepismenih, sa mnoštvom škola, s uređenim urbanim životom, sa dosta vjerske tolerancije, neprirodnost njihovog položaja bila je očita. Nisu prišli tuđinu, a odvojili su se od svojih. Kuda je mogao da vodi istorijski put? Nikud. To je tragični bezizlaz. U zatvorenim zajednicama koje su se stvarale u Bosni, najzatvorenija je bila muslimanska. Od kuće i porodice stvoren je kult, a sav neistrošeni vitalitet tu se ispoljavao. Išli su s okupatorom, ali su ga mrzili, jer im put nije bio isti. S ostalima nisu mogli, ali su željeli kraj turske carevine i doprinosili njenom rušenju. A kraj turske carevine je i kraj svega što su oni bili. Razum tu nije mogao pronaći rješenje. Ostala je samo pasivnost i predavanje sudbini.” (istakla M. B.), <http://riznicasrpska.net/književnost/index.php?topic=441.0>, dostupno 14.12.2013.

nosti, budući da autoritarna vlast smjera kontrolirati identitet mehanizmom totalitarizirajuće svijesti, dok Hasan ovjerava da ona ne samo da mora biti uključena u javni diskurs, već priziva revidiranje identiteta usvajanjem tuđe mjere (*da svoje ne bi postale jedine*). **Međutim, kako Hasanovo autoisključenje i zapravo jedan oblik kulturološke autostigmatizacije osvjedočava konačnu nemogućnost kompatibilnosti javnog i privatnog, odnosno pojedinca i kolektiva, ili partikularnih etnija i jugoslovenske nadstrukture, budući da je društveni model zapravo totalitaran, postaje jasno da Jugoslavija ne podržava niti jedan, niti drugi.** A ako se cijela personalizirana naracija o nemogućnosti spasenja brata, budući da je čin djelovanja iskarikiran i apsurdiziran činjenicom da se već umrlog spasiti ne može, upiše u onu o komunitarizmu promoviranom u floskuli bratstva, ova posljednja odaje svoju istrošenost i progovara ironijskom nedjelotvornošću. Ipak, moglo bi se reći da Selimović preko propozicije Hasanovog putovanja i demonstriranja izmještanja razvlašćuje petrificirajuće identifikacijske strukture, te naspram homogenih modula zajednice afirmira interlokucijski diskurs gdje grupa ne promišlja Sopstvo isključivo *intra-*, već *eks-*teritorijalno.

Nije teško složiti se sa Baumanom da je “uspon individualnosti označio progresivno slabljenje – raspad ili raskidanje – guste mreže društvenih veza”, implicirajući “gubitak moći zajednice i/ili njenog interesa za normativno regulisanje života njenih članova” što je u formulu javno–privatno upisalo proporcionalan odnos: “privlačnost kućnih svetiljki raste kako na spoljni svet pada mrak”.¹⁵ Izgubivši transparentnost u regulisanju života, zajednica (odnosno ideološka struktura države) nevoljko “otvara” prazninu u sopstvenom socijalnom prostoru za pojedinca, koji će kako kaže Bauman, parafraziramo, morati preuzeti *neotuđivu odgovornost za pravac i posljedice interakcije u tom prostoru*. Međutim, ta odgovornost je učinkovita i ima smisla jedino ako je komplementarna slobodi u procesima odlučivanja. Ukoliko nije, unutar subjektivnosti stvorit će se aporija nepouzdanja u Sopstvo, te abolicija Ega na uštrb njegovog ponovnog stavljanja pod supremaciju centrifugalnih normi, durkheimovske “društvene činjenice”, kao difuznog, ali trajnog, neumoljivog i nadmoćnog zakona *de iure*.¹⁶ Bauman ovu entropiju privatnosti ili doma kao utočišta izvodi iz Marxovog srednjoškolskog zapažanja o noćnim leptirima što sa zalaskom sunca idu za svjetlom kućnih lampi. Unutar bosanskohercegovačkog romana, restrikcija i represivnost spoljnog svijeta formirale su ipak nešto složeniju sliku prostornog preoblikovanja. S jedne strane, uz individualizaciju narativa, što Kazaz ispravno uočava na globalnom planu bošnjačkog i bosanskohercegovačkog romana kao dominaciju doživljajnog nad događajnim aspektom organizacije priče,¹⁷ uobličena ja lotmanovski kazano otporna baza antikući: **kamerni intimni svijet kuće** (što je Selimović donekle izveo u svojoj *Tvrđavi*), dok s druge, jačanje negativnih konotacija spoljnog formira upravo **kretanje** kao sekundarnu mogućnost da se potkopaju imobilizirajuće metanaracije koje identitet podvrgavaju asimilatorskoj retorici i oligarhijsko-reglementirajućim

¹⁵ Bauman, *Fluidni život*, Novi Sad: Mediterran Publishing, 2009, str. 30.

¹⁶ Vidi, *ibid*, 32.

¹⁷ Up, Kazaz, Enver, *Bošnjački roman XX vijeka*, Zagreb – Sarajevo: Zoro, 2004.

strukturama moći. **Hronotop puta** konotira obrazovanje distance prema homogenim prostorima (u kontekstu državnog totalitarizma), a internalizacija iskaza kako bi pojedinac kazivao sebe/o sebi izvan zatvorenih specijalnih struktura (analogno autističnim kulturama) metonim je premoštavanja ponora izolovanih etnija u sklopu ideje jugoslovenskih integracija i tadašnje politike “bratstva”. **Domu** (*Tvrđava*) se suprotstavlja **put** (*Derviš*) kao viša vrijednost naspram zatvorenom egoizmu života u kućama,¹⁸ i u kontekstu bosanskohercegovačke romaneskne prostorne semiotike iskustvo put(a)/ovanja postat će mjesto preoznačavanja, otpor konzerviranju i apstinaciji mišljenja (Hasan, *Derviš i smrt*).

Nurudinova egzistencija implicira da se uoče analogije i kauzaliteti na liniji izolacionizam – promašena participacija u javnom prostoru – vremenski nihilizam, dotle Hasanova čini isto tako znakovitu vezu između prostornih praksi razmještanja, kontaktne alokucije (koja locira drugog *naspram*-) i angažovanja koje će suspenzirati egzistencijalnu ispražnjenost bitka. Naspram Nurudinova iskustva besmisla (i života i smrti) stvorena je opozicija koja omogućava smisao preko ricoeurovski kazano elemenata koji vremenu obezbjeđuju jednu takoreći pozitivnu dimenziju (novootkrivenog) totaliteta – *karakterne dispozicije i vjernost datoj riječi*.¹⁹ Hasanova dosljedna *odgovornost za drugog* izvedena u relaciji kauzalnih i reverzibilnih sintagmi “računajući na mene” i “biti odgovoran za” u konačnici je potvrdila identitet u *samo*-stalnosti kao njegov istovremeni kontinuitet, vremensku postojanost ali i lični izbor koji počiva na nestabilnom području djelovanja iz trenutka u trenutak. *Samo-stalnost*, kako bi rekao Ricoeur, znači za ličnost poseban način ponašanja koji obezbjeđuje povjerenje drugog tako da drugi na nju može računati. “Zato što neko računa na mene ja sam pred nekim drugim *odgovoran* (comptable) za moje djelovanje.”²⁰ *Vjernost datoj riječi* bi slijedstveno tome u našoj tezi vodila povratku subjekatskom integritetu u onom momentu kada se pozitivno razrješi Nurudinovo očekivanje i povjerenje u spas dok zatvoren leži u tvrđavi. Tako se u tekstu tautologija besmisla

Ti si čekao mene, ja sam čekao Hasana, nismo dočekali, nikad niko ne dočeka, svako uvijek na kraju ostane sam. Jednaki smo, nesrećni smo, ljudi smo, brate Harune. Kunem se vremenom, koje je početak i završetak svega, da je svaki čovjek uvijek na gubitku. (DiS, 211)

poništava u “drugom vremena”, temporalitetu koji se puni jedinstvenom kvaliteto etičke situacije realizirane kroz kategorije brižnosti i aktivnog prijateljstva:

A kada je jednom, u tom venjenju bez vremena, jer se kidalo ne uspostavljajući se kao trajanje, Džemal rekao nešto kroz otvor na vratima, nisam odmah shvatio šta kaže, ali sam znao da je značajno. Probudio sam se i razumio: prijatelji su mi donijeli darove. (DiS, 212)

¹⁸ Up. Lotman, *Semiosfera. U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – istorija*, nav. izdanje, str. 286.

¹⁹ V. Riker, Pol, *Sopstvo kao drugi*, s francuskog preveo Spasoje Đuzulan, Beograd: Jasen, 2004, str. 130.

²⁰ Riker, P. *Sopstvo kao drugi*, str. 173.

Sloboda odlučivanja i upisivanje u sopstvo personalnog procjenjivanja dobra zapravo je kauzalna Hasanovom projektu participacije u javni prostor a anitetična Nurudinovom egzistencijalno-etičkom neuspjehu. Nemoguće je ne zapaziti da Hasan može demonstrirati labilni identitet oprobavan u kontinuiranom (dis)lociranju, ali tada bi trebalo deducirati da mu to omogućava jedna, u odnosu na Nurudina, drugačija vrsta izolacija: Hasan se unaprijed samoisključio i njegovo *ja* se već u počecima “ograđuje” od društva pripisanom mu etiketom “crne ovce” bogate begovske porodice. Hasan stoga demonstrira otoplavanje čvrstih stega zajednice, ali paradoksalno i skoro neočekivano razotkriva čitatelju traumatično, nemoguće usaglašavanje između personalnog i kolektivnog. Pristajući na sebe takvog, Hasan zapravo nije prijeteći subjekt sistemu. Nurudin jeste! Slijedstveno, roman *Derviš i smrt* započinje prikazom rastakanja individue na javni entitet i svijest kao privatni entitet, a okončavajući kao Nurudinov neuspjeli projekt nudi negativan odgovor na temeljno pitanje romana: ostvarljivost njihove kompatibilnosti. Nurudin je “kao produkt i odraz sistema” želio da utka “pravednost” u samu strukturu (državne!) institucije. Odgovor je rezultirao romanom totaliteta nihilizma. Pri čemu treba biti jasno da je afirmacija lica smrti kao (pseudo)pokretača zapleta i kao apsolutnog *Drugog* naratorska taktika: nije riječ o suočenju sa besmisлом smrti, već je okretanje od “smisla” smrti, koje pretenduje da prikrije (bes)smisao života radikalizacija ovog drugog na način da život može biti pozitivno definiran samo ukoliko uključi ravnopravnost i etiku u prostor egzistencije. Budući da svaka filozofija smrti (re)definira život, on, mjeran u kategoriji dogme, postaje apsolutno devitaliziran, a djelovanje proizašlo iz samosuočenja i odnosnosti suočenja sa drugima zaniva se na onome što Ricouer naziva *moralom*, dok ga mi prepoznajemo kao moralnu aporiju i moralom omogućenu distancu, koja apsorbuje etiku u univerzalne, ali po strogim načelima definirane prakse djelovanja. Hasan će zato reći da je “život (je) širi od svakog propisa. Moral je zamisao, a život je ono što biva...” (DiS, 122) Potom, ponovo ne smijemo zaboraviti da Nurudin ulazi *in vivo* onda kada ga Ali-hodža *prepozna*. Prepoznati u ovom bi slučaju značilo konačno iznova otkriti Sopstvo, iz hermetizma postati “neko drugi”.

Metaforički svjetovi romana se umnožavaju tako da figura zapravo posredujući blokira beskonačnu semiozu. Predložak tekije, kur’anskog metateksta, derviškog koncepta egzistencije i mišljenja s jedne strane parabolički se nastoji protegnuti do trenutka ispisivanja/ispitivanja identiteta pojedinaca unutar struktura totalitarizma, odnosno, referiranu SFR Jugoslaviju (te njezinu politiku razračunavanja sa društveno nepodobnim pojedincima), i s druge unutar simboličkog sistema ideologije koja, sasvim izvjesno, manifestira unitaristički kôd nikada ne transgresirajući u domenu nadnacionalne ideje. Jer, time bi garantirala prava građana, a sasvim je jasno da je takva regulativa mnogo teža budući da je lakše promovirati (ipak tek floskulu) nacionalnu koravnopravnost (uz opasno primamljivo bratstvo i jedinstvo koje je uvijek imalo etničku poledinu) nego slobodu suverena. Otuda, romanu pristupamo upravo iz pozicije definiranja identiteta pojedinca, ali tako da se kritički impuls ispita upravo u prokazivanju faličnog identiteta (metonimije) derviša, budući da se on kao Cjelovit (moderni jaki Subjekt/Cvjetko Milanja) konstituiru u

hermetizmu te je u tom smislu na koncu ne samo lažan već i promašen i nesposoban da kao individua postane oslonac novom identitetu zajednice. I ne samo da je homogen, već i kontaminiran reglementirajućim panoptikumom ideologije, postaje njenim objektom!

Nurudin ne može kreirati sopstvenu *refleksivnu* etiku budući da kao pojedinac nema utemeljenje u sebi, već u zakonu (bio on dogmatski ili totalitarno-državni). Drama identiteta nastupa onda kada se osvijeste lomovi starih struktura mišljenja i konačno se traga za prostorom personaliteta posredstvom kojeg se uspostavlja moderni identitet. A Nurudinova tegobna misija osvajanja individualnosti demistificira takav subjekt, jer na vidjelo izranja njegova lažna i unificirajuća autonomnost. Ono što oživljava u đurđevskoj noći kada Nurudin po prvi put ambigvitet Subjekta i okoline ne razrješava u sigurnom prostoru tekije (budući da je već i iznutra kontaminirana stranim glasom bjegunca Ishaka) je pokretanje, promjena i disperzija krutog identiteta analogna izmjeni prostora. Međutim, uprkos gubitku transcendentije, Nurudin do samog kraja pokušava pronaći novo uporište,²¹ čak i kada je ono odjelotvoreno u mržnji: “Iz tog mučnog stanja izvukla me mržnja. Oživjela me i ustalila, razgorjevši se jednog dana, jednog trena, kao plamen.” (DiS, 269) Iako Nurudinovo radikalno zatvaranje u svaki od principa ponaosob baštini jaku dozu negativnih konotacija, ne možemo ne pretpostaviti da oblici emocionalnog pražnjenja jesu paradoksalno potvrde biću da postoji. Nurudinu je to potrebno, jer izvan poznatog svijeta mora formirati Sopstvo bukvalno ni iz čega. Pa emocionalna strana bića postaje suprotstavljena racionalizacijskoj normiranoj strani zakona. Međutim, njegovim konačnim neuspjehom mjeri se Subjekt (kao pojedinac ili kao figura zajednice) koji je promašio u svojoj i zbog svoje izolaciji/-e, uzemljen u načelo postao individualno (psihološki) neosjetljiv prema sopstvenom ulaganju u svijet sa kojim stupa u interakciju. **U tom smislu Nurudin poput Bosne postaje nesposobni identitet**, izolovan i u izolaciji neučinkovit, osim ako se pod učinkovitošću podrazumijeva stabilizacija u okvirima ideološkog hegemonog i heteronomijskog narativa. Tako da Nurudin demonstrira aporetični moderni identitet, koji izgubivši jedno uporište, pokušava pronaći novo, a da pri tome, istovremeno svojim iskustvom demonstrira da ono nije moguće tamo gdje će se proglasiti autonomija subjekta na uštrb anuliranja *blizine drugih*. Čitljivo i na drugoj narativnoj razini i u dvostrukom kodu: *individualni altruizam ekvivalent je kolektivnom egoizmu!*²²

Hasan svojim filozofskim refleksijama o putu i kretanju, skoro proročki nagovještavajući potonji diskurs nomadizma, smisao odlaska **vidi** u mogućnosti povratka, pri čemu igra *fort – da* jeste istovremeno odlaganje, ali i potvrda Sopstva. U tom smislu, uprkos transformacijama u strukturi subjekta i uprkos antinomiji likova (pa čitalac doista biva zaveden Hasanovim humanim aktivizmom) on se u *Dervišu*

²¹ Up. Prohić, Kasim, “Činiti i biti”, predgovor romanu Meše Selimovića *Derviš i smrt*, Sarajevo: Svjetlost, 1991, i Kazaz, Enver, *Bošnjački roman XX stoljeća*, nav. izdanje: “..nakon što je Princip vjere zamijenjen Principom Sumnje, pa Pobune, pa Mržnje, pa Osvete, ‘glavni junak romana *Derviš i smrt* postaje moralno nečist’, pri čemu se žrtva pretvara u krvnika, da bi na kraju opet postala žrtvom, uz pesimistično saznanje o metafizičkom udesu čovjeka koji je *uvijek na gubitku*” (193).

²² V. Bauman, *Postmoderna etika*, sa engleskog prevela Dorta Jagić, Zagreb: AGM, 2009, str. 107.

do kraja pronalazi i definira u snazi uporištenja, postajući pravi identitet modernog čovjeka koji traga za smislom, onda kada se destabilizirala potonja metafizička i transcendentna slika svijeta simbolizirana “starim pravom na grijeh u jurjevskoj noći.” (DiS, 35) Međutim, kriza ne nastupa, niti su transformacije u Nurudinu izazvane jedino tim egzistencijalno-filozofskim urušavanjem, već upravo onda kada izolovani subjekt (do tada asimiliran u zapravo kolektivnu ideju identiteta dogme) uključi u sekularni život i dijalog sa drugim: “Svijet mi je odjednom postao tajna, i ja svijetu, stali smo jedan prema drugome, začuđeno se gledamo, ne raspoznavamo se, ne razumijemo se više.” (DiS, 13) U tom smislu i razaranje metateksta Kur’ana i cjelokupna sumnja u pouzdanost da norma može objasniti život, pa Kur’an postaje tek “povorka lijepih riječi” (DiS, 50), nije samo demistifikacija islama i gubitak vjere u religiju shvaćenu i kao ideologiju, već i razaranje “lažnog identiteta”, kojeg derviš skriven iza riječi svetog teksta (one, indikativno iskrivljene, zaokružuju ispovijest) upisuje u identitet, na taj način također demistificiran kao falsifikovan, budući da se formirao u neučinkovitosti i sterilnoj hermetičnosti.

Zapravo, ako bismo postavili među likove reciprocitet on bi za bazu imao Marxovu podjelu subjekta na *proizvođači* i *spoznajni*, odnosno identitet uspostavljen na filozofiji prakse i filozofiji refleksije, pri čemu između spoznavanja i djelovanja posreduje koncept oblikovanja. Filozofija refleksije oblikovanje definira kao osvještjenje (duha – Nurudin), a filozofija prakse oblikuje se kroz *saproizvođenje* (djelatni kontakt – Hasan). Naravno, za Marxa rad je ekvivalentan i asimiliran i u procese umjetničke proizvodnje i u bliskoj je vezi sa statusom pisma unutar romana, da bi potom dnevnički zapisi kao simbolički umjetnički tekst puni smisao dobili tek kroz čitatelja – Hasana. Međutim, mora biti jasno da status pisanja/-ma (“zapis moj o meni, zapisana muka razgovora sa sobom”, DiS, 9), funkcionalan tek u reviziji, potvrđuje da iako sam ja taj koji otkriva svoj autentični identitet (autorefleksivno “Tako ću moći da vidim sebe kakav postajem, to čudo koje ne poznajem” DiS, 9) ne znači da je on kao takav dostatan i “izgrađen na međusobnoj izolaciji subjekata”.²³ Anna Loretoni aludira na Taylorevu koncepciju interaktivnog modernog Sopsstva, po kojoj se “identitet pojedinca oblikuje kad ulazi u odnos – makar i u konfliktnom obliku – [a što se događa pri Nurudinovom izlasku iz dogmatske izolacije] s drugima. A Sopsstvo se nije moglo integrisati u zajednicu koja je namjesto interlokucije identitet zatvorila u represivni nadzirani teritorij kasabe. Ovakvim recipročnim polovima subjekta odgovaraju isti takvi replikanti prostornog okvira unutar kojeg se subjekt potvrđuje. Potonji status uzemljenja zajednički je za oba lika, i to bez obzira na relativizam Hasanovog međukulturološkog kretanja, na što sasvim ispravno upućuje Zvonko Kovač, ali djelimično budući da se, kako smo uočili, kretanje blokira u konačnici pozicioniranja. Naime, zamisao o putovanju u Hasanovoj reviziji, bez obzira što smo hronotop puta postavili u “idealne” okvire demistificiranja monolitnih identifikacijskih struktura – onih zajednice, ali i onih pojedinačnog Sopsstva, koje namjesto autoafirmacije moraju restrukturaciju izvesti u kontaktu – formula je odlaska koja zadobiva legitimitet tek ako otići znači zadovoljstvo povratka:

²³ Loretoni, Anna, “Identitet i priznanje”, u *Identitet i politika*, nav. izdanje, str. 132.

Pa u tome i jeste sve: vraćati se. S jedne tačke na zemlji čeznuti, polaziti i ponovo stizati. Bez te tačke za koju si vezan ne bi volio ni nju ni drugi svijet, ne bi imao odakle da pođeš, jer ne bi bio nigdje. A nisi nigdje ni ako imaš samo nju. Jer tada ne misliš o njoj, ne čezneš, ne voliš. A to nije dobro. Treba da misliš, da čezneš, voliš. Onda, spremi se na put. Ostavi tekiju hafiz-Muha-medu, oslobodi se ti njih i oni tebe, i budi spreman da se na mirnom konju, sa ranama na stražnjici, nađeš na kapiji drugog carstva. (DiS, 268)

Jer,

Ostajući, čovjek trpi ili napada. Odlazeći, čuva slobodu, spreman je da promijeni mjesto i nametnute uslove. Kuda i kako da ode? Nemoj da se smiješiš, znam da nemamo kud. Ali, možemo ponekad, stvarajući privid slobode. Tobože odlazimo, tobože mijenjamo. I opet se vraćamo, smireni, utješljivo prevareni. (DiS, 268)

Hasanov evokacijski panegirik putovanju iako afirmira koncept dislociranja, kao bazu novog *decentriranog subjekta* (Milanja), filozofijom podsjećajući na postmoderne bezmjesne subjekte, rushdijevski kazano *imaginary homelands (beskuć-nike)*, igra fort – da suštinski određiva u kontekstu Hasanovog odnosa prema Bosni, kasabi i njenim stanovnicima, **artejskoj domovini**, unosi logički red u njegovo kružno kretanje, i “**čini (je) odlaženjem i vraćanjem, a ne lutanjem**” (DiS, 316) (istakla M.B.). Tako, Hasan i dalje ostaje usidreni Subjekt koji afirmaciju identiteta dovršava u identifikaciji sa domovinom, s tim da koncept putovanja postaje paradigma moguće relativizacije autarkične zone kulture, a nadalje izmještanje je omogućilo izvođenje iz kodiranog identiteta kako bi se u kontaktu među subjektima označilo nadilaženje Sopstva potrebama *drugog*, gdje se istovremeno afirmišem i gubim u *njemu* kao diferentnom, istovremeno asimiliranom (sa)znanju.

A kako je razgovor još jedna od mogućih spona među ljudima, “Ljudi su mi postali bliži, zbog govora” (DiS, 298), on postaje i jedini smisao Nurudinu, jer priča će naći čitaoce (Hasana!) i jedino u dijalogu formira se identitet: on nije više sažet u osobi, već u relaciji: *pros-oopon*, pro-egzistenciji u kojoj ljudsko biće treba, kako kaže Hegel, promatrati kao *individuum* i kao društvo.²⁴

Derviš i smrt kao svojevrsna knjiga pri-sjećanja, re-ispisivanja iako vrijeme puni besmisлом uzdižući ga od pounutrenjene perspektive na univerzalnu filozofiju apsurda, zapravo naspram vremenovanja bivstvovanja kao gubitka svjedoči da je vrijeme i “ponovno zadobijanje svih razmaka: kroz zadržavanje, pamćenje i istoriju”.²⁵ Stoga, samo izricanje priče nadilazi estetički utopizam, jer ovjeravanje ispisanog Hasanovom marginalnom signaturom pokazuje da je **uslov subjektivnosti drugi, i da**

²⁴ Navedenu referenciju treba posmatrati izvan konteksta Hegelove filozofije općenito, budući da će ona kasnije podrazumijevati zapravo ukidanje individue u “višestupnjevitoj subjektivnosti države u sferi čudoređa.” (Hotimir Burger u prikazu Habermasovog *Filozofskog diskursa moderne*, (v. *Filozofski diskurs moderne: dvanaest predavanja*, Zagreb: Globus, 1988.), str. XVI)

²⁵ Levinas, Emanuel, *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*, s francuskog preveo Spasoje Duzulan, Nikšić: Jasen, 1999, 23.

status pisma izdignut u novu transcenciju nije dovoljan sam po sebi.²⁶ Dok Nurudin, bez obzira na iskustvenu potvrdu metamorfoze identiteta povezanu sa mogućnošću ponovne reinkarnacije, rađanja – *prestanak da bude ono što jeste i pretvaranje u ono što još nije*²⁷ – svoju ispovijest započinje i zatvara u spoznajnofilozofskom govoru/pismu nesretnog čovjeka u vremenu, Hasan kao opunomoćitelj Nurudinovog pisma destabilizira nihilističku konstantu vremena na narativnoj razini zalaženjem u **drugi prostor**: “Svojom rukom napisao Hasan, sin Alijin: Nisam znao da je bio toliko nesrećan. Mir njegovoj namučenoj duši.” (DiS, 427)

Mogli bismo zaključiti da u *Dervišu i smrti* naracija o izmještanju nije dezintegrirala tvorbe jakih Subjekata (bilo na individualnoj, bilo kolektivnoj ravni kodiranja), ali to više nisu radikalne pozicioniranosti, već one koje promoviraju dijaloški diskurs. Kolektivni identitet domovine i dalje je osnovni stub, temeljni prostor za artikulaciju pojedinačnog ja. Međutim, taj se pojedinac ovdje redefinira u potezu disperzije i unutrašnje neprijateljske državne teritorije, odnosno prostori etniciteta (*jedna tačke na zemlji*) gube svoju opasnu hermetičnost, nisu u krajnostima vezani za fiksne, permanentne, nepromjenljive opozicije i definitivno više nisu potpuno definirani isključivanjem i mobilizacijom *slobodoumlja*. Zbog toga, autoidentifikacija znači kohezivan proces rađanja svijesti o sebi, ali i uvažavanje drugog (prostora). Tako da se nihilizam vremena (“*Pozivam za svjedoka vrijeme, početak i svršetak svega – da je svaki čovjek uvijek na gubitku.*”, DiS, 9) rastvara u relativizmu putovanja, mjestima susreta i angažovanja, ali i u rememoracijskoj i rekonstrukcijskoj etičkoj impostiranosti priče – Nurudinove reskripcije – ispitujući posredovanje koje narativ može uspostaviti između “teorije djelovanja” i “moralne teorije” (Riceur), odnosno između svijesti o sebi i prostoru za drugog (u) sebi/u blizini sebe. U ovim romanima put semantizira taktičku gestu preživljavanja, ali još ne implicira revizorne i subverzivne retorike pripadnosti (kakve u bosanskohercegovačkom romanesknom korpusu razvijaju potonji romani o egzilantskim, migrantskim, *apartheidskim* subjektima), niti poništava “svetost” geografske i historijske uporišne tačke. Naprotiv, on brani dom(ovinu) koji(u) je stvorila zajednica, pa se i definiranje Subjekta odvija u komplementarnoj politici (više magnetnih nego bipolarnih energija) Ja i kolektiva, pri čemu se još nije spremno potpuno izmjestiti i odreći se skromnog utočišta koje zajednica pruža subjektivnosti.²⁸

²⁶ Uobičajeno je, i u tom kontekstu legitimno prepoznavanje stanovitog, za modernizam posebno čestog, estetskog utopizma kao jedinog smislenog utočišta Subjektu i egzistenciji. Međutim, kako tekst nameće sobom legitimizirano, a potom kontekstom društvene scene upotpunjeno, drugačije značenje, Selimovićevo pismo kao izvjesni transcendentalizam ne može funkcionirati izvan nadređenog mu, i u stvari nadmoćnog pojma *drugog*, Hasana i kôda čitatelja koji na ovom, a potom i na drugim nivoima vodi do romana o uspostavljanju identiteta istovremeno u samosvijesti (rastakanju na sokratovski kazano *dvoje u jednom*) i odnosnosti sa drugim u javnom prostoru nakon tekijске izolacije. To što je onemogućena kompatibilnost osobe kao privatnog i javnog entiteta svjedoči o društvu koje nije zasnovano na pravu jednakosti, niti pravdi za sve, već *apsolutizmu bezzakonja*, karakterističnog za režime totalitarizma, kako to pojašnjava Hannah Arendt.

²⁷ Bauman, Z., *Fluidni život*, sa engleskog preveli Siniša Božović i Nataša Mrdak, Novi Sad: Mediterran Publishing, 2009, str. 17.

²⁸ Zaključci su izvedeni prema tezama Saidovog teksta “Razmišljanja u egzilu”, u *Zarez, dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja*, Zagreb, 24. februar 2005, godište VII, broj 149, pdf.

Roman *Tvrđava* Meše Selimovića organizira fabulu u biografskom vremenu života glavnog lika, ispričanog iz personalne perspektive. Međutim, sukcesija pripovijedanja ne unosi red u sadržinu vremena, nju intrinziraju asimetrične, ali sinestezične kategorije kontingentnosti i kružne obnovljivosti. Slučajnost odlučuje o životu Ahmeta Šabe u Selimovićevoj *Tvrđavi*: “Ne odlučujemo, već se zatičemo. Strmoglavljeni smo u igru, punu nebrojnih izmjena.” (T,²⁹ 99)

Ovakva apstrakcija događaja pronalazi adekvatni spacijalni okvir u “praznom prostoru” (što je i naslov V poglavlja romana) iz kojeg je iščilio smisao, a neuspjela potreba da se Sopstvo ustabili preko prepoznavanja i identifikacije sa dotadašnjim sistemom vrijednosti zapravo znači i konačnu diobu identiteta na javni i privatni fenomen. Odnosno, kako personalizirana svijest Ahmeta Šabe i dalje žudi za priznanjem – “hoću da budem čovjek”, i “nisam mogao pristati da ostanem tako zazidan, kao da sam živa sjenka koju niko ne vidi a ona vidi svakoga...” (T, 86) – postaje očigledno da je u romanu prethodno pripovijedana scena³⁰ usidrenja u intimni prostor *secretuma*, ličnog mjesta kojeg čuvaju “pokroviteljski bogovi prostora”³¹ i koji se definira u posvećenosti i sakralizaciji, podrazumijevajući homogenost i obezbjeđujući subjektu tačku oslonca iako abolira infernalnost spoljnog svijeta, nedovoljno kompenzacijska da bi se permanentno oformio cjelovit Subjekt. U tom smislu, ambibijski prostori, dovedeni u kontakt preko subjekta koji oprobava živ(ot)/ljivost na njihovim dvostrukim koordinatama konačno će potvrditi nekonsolidaciju čovjeka kao istovremeno privatne osobe i društvenog bića koji iznosi zahtjev za inkluzijom, ali i priznanjem svoje samostalnosti i anonimnosti. Iako bi Šabine odluke trebalo da su autonomne i oslobođene “kompetencije društveno promoviranog etičkog koda”³², njegov potonji eskapizam u “tvrđavu ljubavi” determinira ambivalentno i aporetično društvo koje ne zna konsolidirati pojedinca sa sopstvenim “zakonima”, a da rezultat jednadžbe ne deformira u dril nad individuom.

Prostor doma, dakako može transformirati u utopiju onda kada spoljna stvarnost ukida čovjekovu mogućnost “da bude”, da djeluje i da se etički angažuje. Međutim, umještena pasija ljubavi ne iskorištava *subverzivni* (Lewis Mumford) potencijal utopije, ona u *Tvrđavi* **ne pretenduje na promjenu**, već zaokružujući se anulira ekstrovertno-djelatni potencijal u formulaciji eskapizma. Ona, doduše, čuva individualitet, ali ga sterilizira od spoljašnosti i kao takav on je istovremeno zaštićen, ali i sputan svojom intimnom izolacijom. Prostorna utopija doma, prožetog ljubavlju, ovdje nimalo simplificirano, konotira dvostruki znak. Ona označava biće nespremno na stvarnost, ali nas može usmjeriti i reinterpretaciji *utopije*.

²⁹ Svi citati iz romana *Tvrđava* Meše Selimovića referirat će iz izdanja: Selimović, Meša, *Tvrđava*, Sarajevo: Dani, 2004., i bit će označeni skraćenicom “T”.

³⁰ “Troje nas je, u cijelom svijetu samo troje: moji prsti, njeno tijelo i njegov ujednačeni damar. Uхваćeni nezaustavnim kolanjem krvotoka. Nije važno šta će biti sutra, važan je ovaj čas blaženstva bez misli. (...) Prvi put znam šta je sreća, osjećam je, vidim, mirišem. Cio svijet i cijela vasiona, nas troje. Nikog drugog osim nas nema. I ima sreće. Da li je mogu zadržati?” (T, 46)

³¹ Lotman, *Semiosfera*, nav. izdanje, str. 285.

³² Bauman, Zygmunt, *Postmoderna etika*, str. 41.

Odnosno, ona nije nužno mrtva nekadašnja projekcija idile kakvom su je, naprimjer, svojevremeno prezentirali bivši sistemi komunizma i socijalizma. Utopično, u svojoj podrivalačkoj gesti, a ujedno i partikularno, zapravo može uskrsnuti upravo u trenucima kada društvo zapada u dekadenciju, i jedino u tom smislu ona bi mogla transformirati u kritički diskurs i sabotirati postojeće društvene strukture. Međutim, naspram negativnog dejstva i egoizma ljubavi, ona je još uvijek teritorijalizacijska, dakle autentično mjesto alternativnih (kontra)identifikacija (“bio sam sam, sada imam svoj svijet, kao da sam osvojio svoju planetu”, T, 62), privatni region pripadnosti, prostor razvijene *topofilije* koji *koncentriše biće unutar granica koje štite*.³³ Ipak, da li ono, ta “moralna stranka od dvoje”, kako bi rekao Bauman, postaje dostatno/-a za identitet (jer “dala mi je sigurnost, ali **ograničenu**, samo kad sam uz nju...”, T, 302, istakla M. B), ili Selimović zapravo istražuje procese destabilizacije metaforičkih ograda tvrđave kako bi interferirali prostori izvana i unutar, obrazujući međuprostornu intimnost, jednu *iz*-među temporalnosti, koja premjerava boravljenje u domu dok stvara jednu novu *sinestezičnu sliku bića u istoriji* (H. Bhabha). Upravo zbog toga *Tvrđava* okončava u žudnji za njihovom koherencijom:

Prepoznao sam sve, i sebe, vrativši se u zavičaj.

Sakrio sam suze kad sam **osjetio miris voljene zemlje**.

Šaptao sam u sebi uzbuđeno, kao voljenoj ženi: bez tebe je moja duša gubava, bez tebe moje srce vapi, izgubljeno, bez tebe je moja misao osakaćena, bez krila.

To isto sam mislio grleći Tijanuu, njenom blizinom liječeći se od strepnje, njenim mirisom oslobađajući se od tuđine. (T, 318)

I to u narativno izvedenoj kritičko-konfrontacijskoj gesti otpora, kompenzacijskoj, budući da se državi više ne može povjeriti Sopstvo (“postoji li druga mogućnost za ljude osim straha”, T, 63 i “da li je moguća ikakva veza između čovjeka i svijeta osim moranja”, T, 118), pa se potreba za integrisanjem u nadkategoriju kolektivizma supstituira (u potezu ironizacijske litote) onom uopćavajućom (dakako, ne manje esencijalizirajućom) rodne grude – zemlje, vrativši Ahmeta Šabu mjestu gdje se identitet uzemljuje.

U tom je smislu u *Tvrđavi* egzistencijalni prostor (u partikularnoj kategoriji kuće) neodvojiv od mislećeg (mogućeg utopijskog) **prostora rodne domovine**. Ipak, moglo bi se pretpostaviti da ovakav iskorak u definiranju protuteže ideološkijskim konstruktima (nedovoljno za individuu emancipatorskih i egzistencijalno nepodržavajućih sistema) baštini potonje procese deesencijalizacije državne teritorije kao autentičnog mjesta petrificiranom identitetu nacije (ovdje jasno pokazane kao državne strukture koja je koravnopravnost zamijenila foucaultovskom trijadom prostorne kontrole, nadzora i kazne).

Naravno, ako je ljubav hermetizirala i djelimično pauperizirala identitet, u romanu postoji drugo, oprobavano mjesto za njegovu autorizaciju (istovremeno

³³ Bašlar, Gaston, *Poetika prostora*, Gradac: Alef, 2005, str. 23.

unutar i izvan sistema). To je nepouzdana, u relativizmu iskarikirani, ali u karikaturi podrivalački lik Mahmuta Neretljaka. Biti u sistemu, a ne biti (sistem) je mnogo, možda i najviše što je Selimovićev opus priskrbio jednoj subjektivnosti. I dok, naprimjer, Hasanovo iskustvo deteritorijalizacije uspijeva prostor transfigurirati, ono ga i ponavlja istovjetnim putanjama, Neretljakovo “brownousovsko” kretanje bez reda odbija definiranje osvojenog prostora, vremena i sistema značenja koja se iz određenog hronotopa kodiraju. Mahmut Neretljak pribjegava lukavstvima preživljavanja, certeauovskim taktikama, određenim “odsustvom moći”, te što je slabiji onaj koji se podređuje strateškoj upravi, to mu je više na raspolaganju lukavstvo.³⁴ Glavna odlika taktika kao *ne-dosljednost*, kao boravljenje *u trenutku i u ne-mjestu*, kao *nemogućnost*, kako definira De Certau, nije toliko “zacrtati neki globalni projekt niti sagledati u totalu neprijatelja u određenom prostoru”, već djelovati “od zahvata do zahvata”,³⁵ što naposljetku postaje nestabilna paradigma Neretljakovog života. Naravno, taktike se uče iskustveno i njihova je vrijednost u romanu upravo u izboru lika da se a-logikom sopstvenog djelovanja suprotstavi usistemljavanju. Na ovaj način Neretljak anticipira buduće taktike parodiranja, kojim će se naracije o jakim pozicioniranjima obesmisлити i desakralizirati, kako bi se na njihovo mjesto iznova postavile priče o definiranju antropološkog mjesta.

Zapravo, Mahmut Neretljak postaje jedini istinski antonim *junaku iskušnja* Ahmetu Šabi, pa dok prvi, iako definira apsurdnost svijeta, odabire sekundarni “poredak” koji će ga smisljeno ustabiliti, Neretljak ni u čemu nije dosljedan i sve iznevjera; sve je njegovo iskidano,

iskrpljeno od sakatih priča koje se ničim ne povezuju, već upadaju jedna u drugu, svaka sa svojim tokom i svojim razlogom. Njegovo pamćenje ne izvlači lanac sjećanja, već komadiće, razbijen i nesastavljiv mozaik, niti se trudi da sve to spoji. I ničemu ne traži smisao, pouku, zaokruženje, dovoljan mu je događaj, takav kakav je, šta treba još više? (T, 89)

Ali, time je, kako bi to rekao Bahtin, “veran samom sebi, svojoj antipatetičnoj, skeptičnoj orijentaciji”.³⁶ A zapravo je skepsa konačni filter kroz koji se kanalizira Selimovićev ambigvitet singularnog Ja i integracijskog sistema.

* * *

Istovremeno, kritičan i spram (vrlo konkretnih) i individualnih i kolektivnih identifikacija, sasvim jasno deducirajući njihovu inkompatibilnost hronotopu istrošenih egzistencijalnih, građanskih, ali i društveno-ideoloških potencijala, Lukić će svoj roman *Hodnici svijetlog praha* okončati u iznova legitimizirajućoj semiotici puta što rezultira spoznajom da se egzistencija može nastaviti u proskribiranom konceptu deteritorijalizacije i odlaska (Lucija Jerg). Za razliku od Selimo-

³⁴ V. Certau, de Michel, *Invenција svakodnevice*, prevela Gordana Popović, Zagreb: Naklada MD, 2003, str. 90/91.

³⁵ Ibid., str. 90/91.

³⁶ Bahtin, *O romanu*, Beograd: Nolit, 1989, str. 174.

vićevog Hasana čije je kretanje osmišljeno uz determinirajuću reverzibilnost, ili od Ahmeta Šabe koji Sopstvo i dalje definira u sedentirajućoj retorici pripadanja, Lukićev alokalizam ne otvara mjesta za retroverziju i revitaliziranje napuštenog i otuđenog prostora. Naprotiv, Lucija sa sobom odnosi flautu i ljubav kao supstrat vrijednosnog sistema na kojem se može (!) zasnovati identitet, ostavljajući napušteni prostor ispražnjenim uslijed zaživljavanja homogenizirajućih struktura i doslovno usmrćivanje parcijalnih – smrt Mihovila Jerga.

Naspram atrofirane temporalnosti i razvlašćenog subjekta lišenog svetog prostora kuće, u romanu se protežira put(ovanje!) kao alternativni smjer izvanokvirne naracije, i to u dvostrukoj, međusuprotstavljenoj semantici: ono koje, odjelotvoreno u Lucijinom promišljanju u toku doručka u blagovaonici, postaje skoro analogno uporišnim tezama intelektualnog nomadizma označivši “kretanja koje se otvara u smeru nekog novog intelektualnog i kulturnog prostora”; odnosno Deleuzovog unutarnjeg ili psihičkog putovanja krajolicima i predjelima suprotstavljenog (ili supsumiranog, ipak!) materijalnoj delokaciji: “A ponekad bih mogla sjesti pored prozora i da, ne pomičući se iz kuće, napišem putopis” [...] “Zato ja mislim: duša može prevaliti veliki put a da se ne makne s mjesta”, HSP,³⁷ 100); ali i ono doslovno izmještanje “čovjeka koji napušta autoput istorije”³⁸, kako bi u retorici fizičkog iseljavanja izvršio subverziju i abolicirao prostor koji (ga) prisiljava na odlazak. Međutim, ova će druga kategorija, budući realizirana i istovremeno ireverzibilna, sabotirati prvu kao utopičnu, problematičnu i transparentno nedovoljno kompenzacijsku.

Kuća je mrtva.

Gospodin Jerg s naknadnom potištenošću shvati kako je danas, već od ranog jutra, njegova kuća, nakon što je definitivno prestala postojati za njega, postala čudovišnim središtem čitavog ostalog svijeta. (HSP, 230)

Proces dezintegracije zapravo je započeo mnogo ranije, još u onom trenutku kada su događaji svijeta, inovirane “historijske revolucije” (v. HSP, 141) provalili izvana. Boravak u prostoru vlastitosti remeti olfaktorni šok izazvan prisustvom vunenih čarapa u Jergovoj sobi, uvaljanih “znojem koje su pod utjecajem njegovog zapanjenog pogleda ispuštale žestok smrad, sličan amonijaku” (HSP, 124), proizvedeci kod Mihovila Jerga osjećaj prisustva uljeza *bezdomnosti*: “da je sve čega se god takne prljavo od nevidljivih dodira”. (HSP, 125) Prostor kuće, nekadašnje simboličke harmonije, sklada i bezbjednosti postao je ontološki prazan, ili preciznije entropičan oznakama antipodnosti. Tako se njeno osnovno obilježje uklonilo, *ostalo je samo semiotičko. Kuća se pretvarila u znakovni element erozije kulturnog prostora*.³⁹ Naravno, “ubistvo” jednog znaka može amalgamirati konstituciju drugog, a u skladu sa takvom konfiguracijom preustrojava se i cjelokupni prostor odgovarajuće

³⁷ Svi citati iz romana *Hodnici svijetlog praha*, Vitomira Lukića referirat će iz izdanja: Lukić, Vitomir, *Hodnici svijetlog praha*, Sarajevo: Svjetlost, 1989, i bit će označeni skraćenicom “HSP”.

³⁸ Vajt, Kenet, *Nomadski duh*, Beograd: Centar za geopoetiku, 1994, 15.

³⁹ Up. Lotman, *Semiosfera*, nav. izdanje, 296.

semiosfere. Kuća se supstituira semiotikom put(ovanj)a, pa se drama teritorijalizacije (pojedinačnih struktura) u ovom romanu, koji istovremeno pripada, ali uslijed navedenog i cijepa modernističku paradigmu, okončava deteritorijalizacijom, odnosno retorikom demitizacije holističkog mjesta. Ona je već promovirana u mogućnosti da se emocija doma živi u drugoj spacijalnosti legitimirana generički-antropološkim, još uvijek nediskreditiranim vrijednostima.

Neki će od nas otići i neće se ovamo više vratiti. Neki će otići i ostaviti sve, a kad se vrate, ništa više neće zateći. Nemojte žaliti za tim. I ovaj svijet je nastao iz zamisli Svevišnjeg, kao **što su kuća i grad nastali iz ljudske**. Može sve biti sravnjeno sa zemljom, ali neće biti uništeno dokle u ideji postoji neuništiva slika svijeta iz koje će biti ponovo rođen još ljepši svijet onog trenutka kada to ustjedne neka volja. Teško onima koji nemaju ideje, a sva im je volja okrenuta uništenju. Moguće je živjeti u otetom gradu, ali osvajač nikad neće postati građaninom. I u ruševinama cigle će ostati dio kuće, jer svaka je dok je pripadala zidu, zapamtila riječi što su izgovorene o nedjeljnim objedima, pred san, za dobrodošlicu, **te, kad kuće više nema – duh je njen u svakom zrnu žbuke. Dovoljno je samo izgovoriti riječ “kuća”, pa da ponovo uskrsne**. Zato slobodno idite i ne osvrćite se na ono čemu je izrečena osuda. (HSP, 214-215, istakla M. B.)

Delokacija subjekta bez funkcije povratka konotira znakoviti topos kritičkog pa subverzivnim postaje što završnica romana afirmaciju erosa kao simboličkog vitalizma vidi tek u spacijalnom i temporalnom izmještanju iz prostora koje je potrošilo svoj ne samo ideološki, već i egzistencijalni, kulturološki i duhovni potencijal. Takav kraj “ne svjedoči samo o sižejnoj organizaciji”,⁴⁰ već o (de)konstrukciji svijeta u cjelini, a prostorni fenomen re-lokacije replicira odgovarajućoj oznaci epohe i kulturološke paradigme (Lotman) implicirajući potrebu za njezinim re-vitalizmom i re-organizacijom!

* * *

U skladu sa retorikama dis-lociranja koje su u bosanskohercegovačkom romanu nagovještavale raspad petrificiranih ideniteta i ideologija, slijedeći korak je premjeriti takve strukture sa uvjetno kazano genotipskom nomadskom strukturon svijeta Projekta Lazarusa, romana Aleksandra Hemona iz 2009. godine, te idejom kretanja, putovanja kao doslovnog i metaforičnog kompenzacijskog akta slobode naspram politika prisilnog i ontologijskog zasnivanja identiteta. Danas nomadizam u teorijskom diskursu predstavlja jedno veoma široko semantičko polje, ali odlike poput pokretljivosti, nestabilnosti, apovjesnosti, te suprotstavljanje i propitivanje transcendent(alnih)/-irajućih označitelja doma, domovine i države u središtu su naše interpretacije. Ovdje će on najprije podrazumijevati stanje raski-

⁴⁰ Up. Lotman, Jurij M, *Struktura umjetničkog teksta*, prevela Sanja Veršić, Zagreb: Alfa, 2001, str. 290.

da tradicionalnih veza naroda – zajednice, naroda – nacije, odnosno pojedinca sa kolektivnom identificirajućom pozadinom i njenim političkim aspiracijama. Kako ističe Paić “domovina se premješta u neprestanom gibanju”,⁴¹ a neprestano kretanje/gibanje upozorava nas s jedne strane na današnju sliku globalnog haotičnog svijeta i intersubjektivnih odnosa uvjetovanih dobrovoljnim i prisilnim migracijama, na bezaprečni protok kapitala i transfer/razmjenu znanja, informacija u posttehnološkom društvu, a sa druge amalgamira reinterpetaciju u označiteljskom polju doma i domovine sup(r)otstavljajući ih onima nacije/države. *Nomadski subjekt* ima domovinu, ali ne i državu. Kako je “moderni koncept nacije u zapadnoj pravno-političkoj tradiciji vezan uz pojam u-rođenosti (*na-tio*) kao na-stanjenosti na nekom teritoriju”,⁴² tako nas današnja situacija vodi pojmu *imaginarnih beskućnika, iz-mještenih*, hibridnih identiteta što demonstriraju relativizam pripadanja u retorici spacijalne hiperzacije, postajući “umjereno lojalni građani par država”. (PL,⁴³ 17) Dakako, oni više nemaju, niti traže pravo da budu “politički priznati kao subjekti nacije-države”,⁴⁴ nego usvajajući poziciju dinamike višestrukih identifikacija, tek u imaginaciji, ili realizaciji, a koja, ipak, može znači povratak izmijenjenog subjekta na mjesto *unhemliča*, s vremena na vrijeme potvrđuju svoju izgubljenju/nostalgičnu *pri*-padnost: “Sve je bilo isto kao u mom sjećanju, a opet potpuno drugačije; osjećao sam se kao duh. Ljudi su prolazili ne gledajući me; bio sam totalno običan i nebitan, ako ne i potpuno nevidljiv.” (PL, 219) *Nevidljivost* kao atribucija *is*-ključenog, neidentificirajućeg, nekoherentnog, nekontinuiranog (budući da je u vremenskoj aporiji izmješten iz sekvencijske naracije o nacionalnim ukorijenjenostima) krajnja je vrijednost identitetske hibridizacije. “Hibridizacija je deklaracija o autonomiji, čak i nezavisnosti, s nadom da će uslediti suverenitet prakse.”⁴⁵

U skladu sa stalnom mobilnošću Vladimira Brika, lika iz *Projekta Lazarusa*, stoji anticipacija metafizike doma, a odbijanje da se prostor fizikalizira, zapravo da se izjednači sa domovinom koju država (nacionalna matrica) legitimizira. Propit-tat ćemo mogućnost da se *a pro po* Brika i Rore (dva donekle oprečna, ipak proporcionalna lika) govori o subjektima koji odbijaju povijest, definirajući se spram nestabilne prostornosti (poput nomada, prema francuskom dvojcu Deleuzeu i Guattariju). Međutim, kako “povijest” opsjeda Rorine priče, na kraju ipak iz iščašenog sadržaja rezultirajući Rorinu smrt, moglo bi se reći da nomadizam, kao modelirajuća struktura koja uz pomoć kretanja i prelaska granica odbija petrificiranje identiteta, ovdje počiva prije svega na deteritorijalizaciji, odnosno međuliminalnoj poziciji sa koje se relativizira i demistificira metanarativni poredak istina Povijesti. Distopijski, u svojoj suštini, narativ *Projekta Lazarusa* desakralizira sve oblike

⁴¹ Paić, Žarko, *Zemljoviđi za lualice: nomadizam i kaos kraja povijesti*, u *Sarajevske sveske: Nomadizam*, br. 23-24, Sarajevo Mediacentar, 2009, str. 119.

⁴² Ibidem, str. 119.

⁴³ Svi citati iz romana *Projekat Lazarus* referirat će iz izdanja: Hemon, Aleksandar, *Projekat Lazarus*, Zagreb: VBZ, 2009, i bit će označeni skraćenicom “PL”.

⁴⁴ Paić, Žarko, navedeni tekst, str. 119.

⁴⁵ Bauman, *Fluidni život*, nav. izdanje, str. 40/41.

esencijalizirajućih (kolektivizama) identiteta. Tako se *mitom o promaji*⁴⁶ (u bosanskohercegovačkoj i američkoj verziji) varijantnošću predočava kompleksnost supstantivnih poruka koje kulture jedne drugima odašilju, pri čemu se naspram unificirajućih strategija sugerira njihova naprednost, a inkluzija pluraliteta u funkciji je destabilizacije često zloupotrebljenog statusa “istine”. Naprosto, ne radi se o istinitosti, jer niti se mitom šta krije, niti objavljuje, njime se iskrivljuje, što bi slikovito i lapidarno sažeo Barthes: “on nije niti laž, ni laž ni priznanje: on je skretanje”.⁴⁷ Ujedno, iskarnevaliziranim pričama Rore uspostavlja se antinostalglični diskurs kao antipod utopizaciji prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Riječ je o motrištu, glasu koji unutar *Lazarusa* kao *drugo* teksta razbija simetriju između Brikovog traumatičnog iskustva egzila i Lazarusove pogromaške sudbine tuđosti/stranosti u svijetu izmještenosti. On stoji kao treći koji transkodira ambivalentni status naracije taktičkim supostojanjem tragičnog i komičnog iskaza. Rorin diskurs je jedan vid pastiša uozbiljene ratne traume presvučene, ili filtrirane fantastičnim i humornim subverzijama. Kao takve, njegove priče presijecaju tekst ne dopuštajući da govor pripovjednog subjekta pređe u esencijaliziranje, ili nasjedanje na nostalglični diskurs, ili čak na stereotipiziranje *drugog*. Kôd koji djeluje na granici nostalgličnog i komičnog, postajući višestrukokodirani trop paradoksa je vic. To je doza smijeha i svojevrsni oblik dubinski *redukovane karnevalizacije* (Bahtin) čije inkorporiranje u narativ rezultira detronizacijom metapripovijesti, čak regulišući moguću opasnost posvećivanja i autostigmatizacije “egzilantskog” iskustva.⁴⁸ Vic i Rorina retorika komičnog, presvučena njoj svojstvenom fantazmagoričnošću i elementima nestvarnog/čudesnog, preuzimaju u *Lazarusu* funkciju subverzije. Zahvaljujući taktikama osporavanja, suspendirajući državne, nacionalne, etničke (pa i kulturološke, kao npr. neoimperijalnu dominacijsku politiku Amerike) procese autentizacije i imobilizacije, te njihove opasne namjere ikonizacije identiteta, ovi romani, mogu naposljetku čak dopustiti spacijalnu i temporalnu reverzibilnost subjekta. Međutim, Brikov povratak u Sarajevo neće u naraciju upisivati apsolutizirajući nostalglični ili čak melanholični patos. Riječ je o povratku na mjesto koje iznova zadobiva semantiku doma, ali tek nakon što subjekt osvijesti da živjeti u sadašnjosti ne znači nužno utopizaciju prošlosti, pa njegova nostalgija više ima veze sa onim što Svetlana Boym određuje kao stanje duha, čežnje, koja se bazira na pojavi osjećanja “prisnosti sa svetom”,⁴⁹ nego sa stvarnim predmetom želje. Međutim, dopustimo i ovu zapitanost: zašto ne i sa stvarnim?! Odnosno, da li se nužno mora zaboraviti prošlost, da bi se moglo živjeti u sadašnjosti? Ne može li se ona “obezvlastiti” drugom pričom (funkcionalne Rorine pripovijesti), pa se upravo pisanje konstituira kao mogući otpor rutinizaciji povijesnog događaja. A slobodom sjećanja ulaže se u slobodu priče o prošlosti i njezinom mijenjanju, kako bi rekla Svetlana Boym.⁵⁰ Šta je

⁴⁶ Up. Hemon, Aleksandar, *Projekat Lazarus*, nav. izdanje, str. 17/18.

⁴⁷ Vidi: Rolan, Bart, *Književnost, mitologija, semiologija*, Beograd: Nolit, 1971, str. 284.

⁴⁸ V. Hemon, Aleksandar, *Projekat Lazarus*, nav. izdanje, str. 42-43.

⁴⁹ Bojm, Svetlana, *Budućnost nostalgije*, Beograd: Geopoetika, 2005, str. 19.

⁵⁰ Ibidem, str. 513.

to tako “opasno” u nostalgičnom zaposjedanju prošlosti? Naravno, osvijestiti njene pozitivne efekte ne treba da generira glorifikaciju *nekada* naspram traumatičnog *sada*. Pripovijest nas uči načinu redefiniranja, reanimacija, zdravog odnosa prema onome što prijeti da postane *ikonični* identitet, ili onome što prijeti da se konstitui- ra kao matapriča o kolektivnoj veličini. Tako Rorine pripovijesti o ratu rearanžiraju okamenjene stigme umnožavajući zbir označitelja unutar jednog označenog polja, nudeći prema selektivnom i isključujućem, ili čak rigidnom identitetu eklektičan i disperzivan. Pripovijest o ratu u Bosni i Sarajevu, obremenjena i semantički proširena fokusom ratnog divergenta Ramba, ili priča o pljačkanju prodavnica obuće uslijed ratnog rasula i poremećenog sistema vrijednosti (priča *utopijske nepravde* o sukobu ratnog gangstera Pseta i Ramba, ratnog “dobročinitelja”) metod su širenja, ili čak iščašenja već dobro uzglobljenih stereotipizirajućih predstava. Sadržajem, ili unutarnjom reorganizacijom i to uplivom *trećeg* (unutarnjeg “antiheroja”) tē priče razaraju uvriježene obrasce pripovijesti. Na globalnom planu romana figura heroja ne samo da je ustupila, ili poklekla pred tegobom “figure žrtve”,⁵¹ (rekonstrukcija Lazarusove pogromaške sudbine, svirepog ubistva i Olgine postegzistencije svede- ne na alternativnu, moguću življivost), nego je i taj heroj upravo unutar Rorinih priča/fragmenata sada dodatno relativiziran i urušen u svojoj *antiherojskoj* vari- janti. Namjesto monumentalnog subjekta/ikone pričom dominira figura ratnog kriminalca Ramba čijim se djelovanjima postupno razara i sam pojam pravednosti. Ona nema za cilj da razara (Rambo je polivalentan, možda isuviše ljudski, premalo herojski) već da disperzira ili da drugom pričom naruši koherentnost uvriježenih istina. Rambo zato i može da, iako očigledno borac na “pravoj”, pa izgleda *a priori* i etički apsolutiziranoj strani branitelja, istu tu borbenost, junaštvo lažira i da jē za njega, *kao herojsku borbu protiv četnika za američke novine* konstruira potplaćeni američki novinar Miller. Njegove priče nemaju za cilj da desakraliziraju veličinu ratne tegobe ili ljudske patnje, ali imaju za cilj da se priča otvori za drugačije mo- dele, te da se pričom, u stvari kao narativnim terapijama unese infuzija u iskustvo inače entropično ideološkim pojednostavljenjima rata. Zbog toga Rorina istina o Rambovom napuštanju Sarajeva nije jednaka onoj koju za Brika (re)interpretira Rorina sestra Azra. Međutim, pitanje istine i nije važno koliko sama priča kao stra- tegija mogućnosne, stalno iznova osmišljene, “istine” drugog, jer sasvim jednostav- no: “zadovoljstvo je bilo biti u priči”. (PL, 87)

Prošlost je saznatljiva samo ako je spoznajno rasterećavajuća, nemitotvorična i okamenjeno ideologijski hermetična. Zbog toga se Brik može vratiti u Sarajevo, ali i iznova iz njega otići. Zbog toga on naspram smještanja odabire relokaciju, zbog toga je njegov povratak, povratak privremenosti tu, a uskrsnuća negdje tamo. Ovo “tamo” može da bude upravo priča, jer priča jednako kao i život, spoznajna je, au- torefleksivna, i već ontološki (ako je to moguće) uvijek može (ili jeste) biti preči- tana/ponovo ispisana priča o drugom, dok ovdje pouzdano prerasta i u strategiju afirmiranja priče o sebi. Brik je morao pisati o Lazarusu, jer, kako kaže: “morao

⁵¹ Kazaz, Enver, Kazaz, Enver, *Prizori uhodanog užasa*, www.ceeol.com/aspx/getdocument.aspx?logid=5&id, dostupno 4.3.2013, str. 8.

sam iskoračiti iz svog života u Chicagu i provesti izvjesno vrijeme duboko u divljini **neke druge tuđine.**” (PL, 44), odnosno “knjiga će me natjerati da postanem neko drugi.”. (PL, 110) (istakla M.B.) A ima li boljeg načina od putovanja kao djelatnog kontakta sa drugim, ujedno putovanja kao **puto-pisa!**?

Ujedno, “nomadsko” je u ovoj interpretaciji prije svega bazirano na odbijanju lociranja doma/domovine kao ekvivalenta državi, te ideju koju izvodi Žarko Paić reinterpretirajući tibetansku poslovicu “Domovina je tek logorovanje u pustinji”, zašivamo Hemonovoj “tvrđnji” “Dom je tamo gdje neko primijeti tvoje odsustvo”. To znači da se odbija prostorno etiketiranje, a promovira emocionalni, metafizički koncept bliskosti, tačnije iskustvo prisnosti sa *drugim* prečitano iz pripovijesti sa početka stoljeća, o Lazarusu Averbuchu i njegovoj sestri Olgi, što rezultira uslo-žnjavanjem hronotopa putovanja potencijalnim susretom sa povijesnim – temporalnospacijalnim – *drugim*. Roman, također, može poslužiti i kao paradigmatički narativ unutar kojeg se nomadizam raslojava kao opozit državnoj nauci, odnosno subjekti koji identitet definiraju u priznavanju svojih višestrukosti, i koji aktivirajući diferentne lokacije, subvertiraju državnu autorizaciju teritorija i njene postupke ograničavanja. Deleuzeovski koncept “nomadske nauke”, kao onaj koji se kretanjem suprotstavlja namjeri države da uspostavlja kontrolu nad teritorijom manifestirajući moć nad individuom, problematizira se upravo u parabolničnom uvezivanju američkog antianarhističkog pokreta 20. i “rata protiv terorizma” sa početka narednog stoljeća – nakon 11. jula desit će se najveće kontrole kretanja 21. vijeka. Vlast nad tijelom, i odabir pokretanja, odbijanje da se bude ulovljen u zamku dominantnog pogleda Drugog (Brik odbija *postati autentični* Amerikanac), također je *nomadski* otpor, subverzija ne samo svim petrificitetima, već i *općoj biopolitičkoj paradigmi unutar koje sistem nastoji ovladati pojedincem.*⁵²

Stanovnici Hemonovog svijeta opet⁵³ su oni koji “dok vode borbu za identitet u nestabilnoj zoni kulturnog i jezičnog preživljavanja destabiliziraju čvrste granice, a koji sada u multiplikaciji iskustva i u povijesnom pohodu revizije promoviraju naspram sopstvene traume i identitetskih lomova diskreditirane pojmove ljubavi, etike, odgovornosti, brižnosti i solidarnosti. U globalizacijskom, asimilacijskom i procesu vrijednosnog niveliranja, navedeni postaju zaboravljeni, te se pripovjedni subjekt, a opirući se letargičnoj automatizaciji sopstvene, okreće reafirmaciji tuđe ljubavi, kao njezinom obnovljenom konstituiranju. Roman iznova kanalizira emocije, izvodeći ljubav iz hiperdevalvirajućih fenomena tjelesnosti, hiperseksualnosti i kodirane pseudoljubavi. Bez da tronizira tu emociju (Brikova je ljubavna melodrama adekvatni pokazatelj) *Lazarus* otvara prostor za pripovijedanje izvan zarobljavajućeg diskursa politike. Izvan priče o Averbuchu, borbi radikalne i liberalne anarhističke struje (naravno, obje vrlo ideološke, te time i manipulacijske,

⁵² Up. Horvat, Srećko, *Kretanjem protiv cirkulacije Kapitala*, <http://www.sanjamknjige.hr/sajam2008/index.php> dostupno 4.3.2013.

⁵³ Misli se na Hemonov prethodni roman *Čovjek bez prošlosti* (u bosanskom izdanju ili prevodu, 2005.), te zbirke pripovjedaka: *Život i djelo Alphonsea Kaudersa* (1997), *Pitanje Bruna* (2004) i *Ljubav i prepereke* (2008).

pa se *a pro po* kazanog treba prisjetiti Reitmanovog govora povodom Lazarusove smrti)⁵⁴ oduvijek se pripovijest o ljudskoj žrtvi. Dakle, šta sa tim životima unutar povijesnog ludila, globalnih kretanja, migrantskih premještanja? Gdje se nastaniti, odnosno kako projicirati sopstvo u neprestanoj borbi sa samim sobom i drugima, gdje iznaći, u agonu deterritorijalizacije prostor življenja? *Lazarus* odgovara: u zaboravljenim vrijednostima. Radi toga Briku je potrebna priča (o drugom/za drugog), jer, ponovo ispisujući nju, on svoje vlastito iskustvo otvara za novi početak i reanimaciju.

Multiplikacija iste misli o kući koja se konstituira *tamo gdje neko primijeti tvoje odsustvo*, izgovorena u dupliciranim hronotopima Brikovim i Lazarusovim fokusom konstruiše jedan okrepljujući horizont nade, prostor koji nije isključen iz povijesnog zla, ali mu nije ni u potpunosti podređen u smislu da najezda “istorijskog sveta” (H. Bhabha) nije nužno gubitak kredibiliteta onog intimnog. Naravno, kuća Lazarusa Averbucha neće sasvim umaći historijskoj zamci, i ona (možda) jeste čitljiva kao mjesto “u obezdomljenosti” u koje su tri puta “provalili veliki događaji sveta”⁵⁵ zaposjevši “dom” hiperbolizmom historijskog represivizma: invazija vojnika u kuću djetinjstva Olge i Lazarusa u doba pogromaške akcije u Kišinjevu, te nekoliko godina poslije antianarhistički progon u Chicagu, koji će okončati tragičnom Lazarusovom smrću. Ali Olga Averbuch naspram povijesnog događaja odabire subverziju dominantnog sistema, koristeći se njime da bi osmislila taktike mogućeg preživljavanja. U onom momentu kada odabire život za Isadora oskrnavivši svetost smrti i ritual sahranjivanja, ona o(s)tvaruje opstanak u iznađenom smislu egzistencije za *drugog*. Ujedno, mogućnost da se izvede gesta simboličke, ali i izravne desakralizacije protežira njenu unutarnju ispolitiziranost ideologijom. Sakralno je ovdje tek metonim ideološkog unutar čijeg označiteljskog kruga čovjek oscilira između prirodnog i političkog. Na crti njihovog dodira i prožimanja praktično je nemoguće uspostaviti ravnotežu (što pokazuje Agamben od Aristotela preko nacizma, totalitarizma i potonjih neoimperijalnih strategija), osim ako egzistenciju ne situiramo u taktikama preživljavanja.

Za razliku od epohe *pred-modernog* koja je nespoznatljivost i nepreglednost prostora kompenzirala u utopiji transcendentalne vječnosti, ili epohe *prve moderne* (Giddens), kada lokalizovano mjesto biva smijenjeno prostorom nacionalne države, epoha *post-modernog* društva (ili preciznije prema Giddensovoj tipologizaciji

---

⁵⁴ “Naš brat Averbuch postao je žrtva neznanih kraljeva republike”, Reitman nastavlja, ‘žrtva žandara i šerifa imućne klase. Čistih težnji i motivacije, lik Lazarusa Averbucha nadvio se nad našom zagušujućom društvenom egzistencijom. Nisu propustili niti jednu mogućnost da ga prikažu kao nisko, podmuklo stvorenje, zato što se ova nacija mora uljuljkati u uvjerenju da su samo najniža ljudska bića ta koja su nezadovoljna. A brat Averbuch je više nego nećušan. On je mučenik.’ Da je neko u tom trenutku ušao i rekao Reitmanu da je Lazarus Averbuch napolju, živ i zdrav i sretan, bilo bi mu svejedno, misli William P. Miller. Samo bi nastavio pričati o njegovom mučeništvu, jer je mrtvi Lazarus daleko vrijedniji i korisniji ovoj vatrenoj predstavi. Nikome u ovoj sobi on ne pali.” Up. Hemon, Aleksandar, *Projekat Lazarus*, Zagreb: VBZ, 2009, str. 100/101.

⁵⁵ Baba, Homi, *Smeštanje kulture*, Beograd: Beogradski krug, 2004, str. 45. Bhabha ovdje pod “događajima sveta” podrazumijeva *ropstvo* i *apartheid* aludirajući na roman *Voljena* (*Beloved*, Toni Morrison).

druge moderne), obilježena je prekoračenjem granica nacionalnih država pomjerajući ih ka jednom globalnom transkulturnom prostoru razmjene. Međutim, čini se, a kako ispravno sugerije Pavle Milenković, pozivajući se na Giddensa, Leontisa i Bjelohradskog, da je nekadašnju proustovsku fenomenološku utopiju potrage za izgubljenim vremenom (ne)uspješno zamijenila potraga za izgubljenim prostorom. Odnosno, potreba da se taj prostor sačuva, da mu se da lokalna mjera u odnosu na delokalizaciju “lutajućih” subjekata, potreba da se on ponovo izmisli, da se konstruira, ili pak da se kreira iznova zaboravljeni zavičaj, najdosljednije ukazuju na potragu za samim identitetom. Proces iskorjenjivanja, o kojem govori Giddens u *Posledicama modernosti* donosi razdvajanje prostora od vremena u epohi moderne naglašavajući konstruktivistički karakter identiteta, a heterotopijski karakter društva onemogućava da taj konstrukt bude smješten u “prostor kao “mesto” sa trajnim i vidljivim granicama”.⁵⁶ Odnosno, druga moderna operira lokalnim-mjestom kao premještajućim identitetom unutar globalnog prostora. “Uhvaćeni između Scile neprestanog kretanja [konotacije na Brikovu privremenu nastanjenost na jednom i boravak na drugom prostoru] i Haridbe tišteće želje za korenima, [Brikova potreba da se vrati *tamo gdje mu je srce*] mi se kućimo sa svačim što možemo da poneseemo.”⁵⁷

Dakako da se navedeno ne može sasvim dosljedno implementirati na dekodiranje Hemonovog teksta, budući da je Brikov povratak domovini privremen, tek međustanica koja će otvoriti naraciju za dalju projekciju identiteta preko fenomena putovanja, ali melanholija upisana u sam proces kretanja, melanholija koja ga inicira, već inkorporirana Brikovim pogrešnim čitanju tune kao **tuge**, nagovještava možda ovu tvrdnju Bjelohradsko – identitet se može iznova osmišljavati preko svoje strategije ne(is)korjenjivanja, ali istovremeno on baštini arhaičnu potrebu za potvrdom sopstva čak i u tačkama kolektivnih širina:

Lik bez rukava se u čučnju provukao ispod rampe, doslovno je dodirujući vrhom glave. Prošao je dovoljno nisko da ga graničari ne vide, zatim se uspravio i ležerno odšetao desetak metara dalje (...) Meni je to bilo krajnje fascinantno i ohrabrujuće, njegovo nepoštivanje međunarodnog – zapravo, svakog – zakona, njegovo odsustvo straha prema naoružanom, uniformisanom autoritetu. Ja se nisam usuđivao ni pomisliti na takav poduhvat, **zato što su postojala mjesta na koja sam morao otići i na koja sam se morao vratiti.** (PL, 145/146) (istakla M. B.)

Naravno, idealna je u ovom prizoru, ali još nemoguća s obzirom da je izrazito partikularana, pojavnost čovjeka koji granicu ignorira. Njega Brik posmatra sa zavišću, budući da je sâm još uvijek limitiran potrebom da definira svoje mjesto, uprkos sekundarnoj narativnoj liniji interpretacija na kojoj se ono čini mogućim i saznatljivim tek u njegovoj stalnoj promjenljivosti. Međutim, romani poput Hemo-

⁵⁶ Milenković, Pavle, “Granice regiona: heterotopija i identitet. Epistemološki aspekt”, u *Sociološki pregled*, vol. XXXVI (2002), no. 1-2, str. 215.

⁵⁷ Ibid, str. 214.

novog *Lazarusa* će razotkriti da u stvari i nije opasan osjećaj “*biti kod kuće*”, opasno je to *biti* nužno upisati u esencijalizirano *kući*. Naprosto, *kuća je tamo gdje neko primijeti tvoje odsustvo*. Konsolidacija je postignuta na ravni supstitucije države domovinom, a u varijanti privatno-intimne specijalizacije, domom.

U ovom presjeku roman iz 2009. gradi ekvivalentne spojeve sa romanima Meše Selimovića iz 60-ih, odnosno 70-ih godina XX stoljeća. Naime, u ovim romanima, kako se pokazalo, subverzija prostornih praksi (poput Hasanovog kretanja ili Ahmetove intimne izolacije) nije do kraja izvedena naspram kolektivističkih referentnih sistema, budući da dopijeva samo do granica totalitarne države, da bi se ideja nadindividualnog pozicioniranja u prostoru kompenzirala u (esencijaliziranoj, ali pročišćenoj) specijalnosti rodne grude, odnosno zemlje.

Međutim, dok ovi raniji romani i dalje teže aproprijacijskim narativima (jednostavni prirodni život *zoé* još se od Aristotela suprotstavlja dobrom životu *bíos*, koji obilježava sferu političkog)⁵⁸ i nisu spremni napustiti “skromno” uporište koje je “stvorila zajednica kultura, jezika, običaja”,⁵⁹ ovi potonji vide u dijalektici umještanja i razmještanja mogućnost da se odupru vulgarnoj manipulaciji pojedinca strategijama nadzora i biopolitici savremenog doba. Nadalje, dok prvi smjeraju istražiti moguće sponne pojedinca sa kolektivnim pozadinama (ne više totalitarna država, ali da autentična zajednica!), ovi drugi subverzivni su kako prema vezama, tako i prema bilo kakvom obliku trajnog identiteta: ni grupni koji će apsorbirati individualni, ni individualni koji destabilizira sopstvo narušavajući u narativnim igrama pouzdanost znanja o njemu (sebi). I dok ta (ne)pouzdanost derviša (*Derviš i smrt*) podučava etičkoj stabilizaciji, likovi u *Lazarusu* uopće ne tragaju za njom, budući da se etički imperativ revidira preko alteritetnog povijesnog iskustva. Usvajanje *povijesne drugosti*, (U. Eco, a u *Projektu Lazarusu* Brikova reskripcija Averbuchove pripovijesti) odnosno rizomatični lateralniji spojevi narativa impliciraju u kolikoj mjeri subjekt više ne vjeruje u ucjelovljenje prostornog-vremenskog Ja, a u kolikoj paradoksalno demonstrira promjenljivost i dispoziciju u kojoj se to **ja** nadaje stvarnim i postojanim.

I dalje se na pitanje “kuća?” odgovara fleksibilnijom naracijom sedentiranja i integrisanja, tako se ne odupirući zamci globalizacijske ambivalentnosti, njenom svojevrsnom simptomu koji naspram promovirane *bezdomnosti*, situirane paradoksalno u sveobuhvatni konvergentni homogenizirajući identitet, generira (iz egzilantsko-migrantske vizure, do duše, lagodno oslobođene nacionalističkih dekompozicija lokalizovanog, rigidnog identiteta zajednice) ponovnu žudnju za konkretnim domom izvan simboličkih fikcija koje mu priskrbuju sve etničke, obavezujuće i

⁵⁸ Up. “Razgovor s talijanskim filozofom Giorgiom Agambenom”, <http://blog.dnevnik.hr/print/id/1625328228/razgovor-s-talijanskim-filozofom-giorgiom-agambenom.html> (dostupno, 8.11.2013.).

⁵⁹ Said, Edward, “Razmišljanja o egzilu”, u *Zarez, dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja*, Zagreb, 25. februar 2005, godište VII, broj 149, str. 24., pdf.

determinirajuće naracije. Iako lik Brika zadobiva svojstvo aktanta, tj. subjekta u funkciji povratka, ovakvi romani, demistificirajućim taktikama, erodiraju (razvlašćuju) ortodoksne državne, etničke, nacionalne autorizirajuće identitete, demonstrirajući kako se tek nakon krajnje distopijske naracije može kodirati nova “ideja” teritorijalizacije: “Bio sam negdje; konačno sam stigao u Sarajevo.” (PL, 221)

Izvori:

- Selimović, Meša (2004): *Derviš i smrt*. Dani. Sarajevo.
- Selimović, Meša (2004): *Tvrđava*. Dani. Sarajevo.
- Lukić, Vitomir (1989): *Hodnici svijetlog praha*. Svjetlost. Sarajevo.
- Hemon, Aleksandar (2009): *Projekat Lazarus*. VBZ. Zagreb.

Literatura:

- Baba, Homi (2004): *Smeštanje kulture*. Beogradski krug. Beograd.
- Bart, Rolan (1971): *Književnost, mitologija, semiologija*. Nolit. Beograd.
- Bašlar, Gaston (2005): *Poetika prostora*. Alef. Gradac.
- Bauman, Zigmunt (2009): *Fluidni život*, sa engleskog preveli Siniša Božović i Nataša Mrdak. Mediterran Publishing. Novi Sad.
- Bauman, Zigmunt (2009): *Postmoderna etika*, sa engleskog prevela Dorta Jagić. AGM. Zagreb.
- Bojm, Svetlana (2005): *Budućnost nostalgije*. Geopoetika. Beograd.
- Certau, de Michel (2003): *Invencija svakodnevice*, prevela Gordana Popović. Naklada MD. Zagreb.
- Horvat, Srećko: *Kretanjem protiv cirkulacije Kapitala*, <http://www.sanjamknjige.hr/sajam2008/index.php?>, dostupno 4.3.2013.
- Kazaz, Enver (2004): *Bošnjački roman XX vijeka*. Zoro. Zagreb – Sarajevo.
- Kazaz, Enver: *Prizori uhodanog užasa*, www.ceeol.com/asp/getdocument.aspx?logid=5&id, dostupno 4.3.2013.
- Levinas, Emanuel (1999): *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*, sa francuskog preveo Spasoje Đuzulan. Jasen. Nikšić.
- Lorettoni, Anna (2006): “Identitet i priznanje”, u *Identitet i politika*, (ur. Furio Cerutti). Politička kultura. Zagreb.
- Lotman, Jurij Mihajlovič (2004): *Semiosfera. U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – istorija*. Svetovi. Novi Sad.
- Lotman, Jurij M. (2001): *Struktura umjetničkog teksta*, prevela Sanja Veršić. Alfa. Zagreb.
- Milenković, Pavle (2002): “Granice regiona: heterotopija i identitet. Epistemološki aspekt”, u *Sociološki pregled*, vol. XXXVI, no. 1-2.
- Paić, Žarko (2009): *Zemljovid za lualice: nomadizam i kaos kraja povijesti*, u *Sarajevske sveske: Nomadizam*, br. 23-24. Mediacentar. Sarajevo.
- Riker, Pol (2004): *Sopstvo kao drugi*, s francuskog preveo Spasoje Đuzulan. Jasen. Beograd.
- Rushdie, Salman (1991): *Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981 – 1991*. London: Penguin.
- Said, Edward (2005): “Razmišljanja o egzilu”, u *Zarez, dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja*. Zagreb, 25. februar, godište VII, broj 149.
- Vahtel, Endru Baruh (2001): *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, preveo sa engleskog Ivan Radosavljević. Stubovi kulture. Beograd.
- Vajt, Kenet (1994): *Nomadski duh*, prevele sa francuskog Jelica Mihaldžić i Bojana Miković. Centar za geopoetiku. Beograd.

Nirha Efendić

Rosa damascena in Bosnia Argentaria

Sudbina me donese u jedan bogati ružičnjak. Kako sam se tamo našla ni sama vam ne bih znala reći, ali eto, našla sam se, u čudu čudeći se ljepotama oko sebe. Imadoh tamo jednu lijehu, a u njoj sve same ruže đulbešećerke. Obradivala sam ih i uređivala prilježno; donosila nove sorte, kalemila na postojeće; pokazivala svima i divila se svojim ružama neobičnog latinskog naziva, a koje sam dobro poznavala odnekud ranije, zajedno sa dobronamjernim gostima. Mnogi su dolazili u moj vrt da vide to čudesno cvijeće; nerijetko se zaustavljali duže nego li su planirali uživajući u bajkovitom prizoru, miomirisnom zraku i plodnoj berbi. Sve drugo oko mene bijaše sasvim prosječno i svakodnevno; običan život sa svim nevoljama i radostima uz vječiti strah od gubitka i siromaštva. A ružičnjak – eh, on mi je ulijevao posebnu snagu: bio je, zapravo, moj izvor radosti i života, učinio me ponosnom, a ponos je veoma zahtjevno osjećanje. Što sam bila ponosnija na ružičnjak, moja odgovornost prema njemu se uvećavala.

Da budem posve iskrena, nisam se baš dobro razumjela u ponos – neprestano sam se ustvari pitala šta li je to ponos: da li se to tako naziva ono mukotrпно stanje kada nešto trebujemo, a ne možemo niotkog da zatražimo ili, može biti, da je ponosan onaj koji ne želi pobjeći pred teškim zadatkom ili poniženjem, ili je ponosan onaj koji ne pristaje ni na kakvu nagodbu ili nešto sasvim treće. Kako god da premislim, ponos mi se činio besmislenim pred pukim preživljavanjem, a s druge strane, ovo naporno osjećanje nametalo mi se kao nesavladivo teška prepreka pred mojim težnjama da živim bezbrižno i lepršavo. Pomislih da nije ružičnjaka, ne bi bilo ni ovog napornog ponosa, ali ne bi bilo ni ljepote i živosti, ne bi bilo ni radosti i miomirisa: bila bih tužna i usamljena, tek tad bi sva druga životna borba izgledala poprilično ogoljeno. Ovaj ponos me učio da ne pružam ruku olahko, tjerao me da se sama pozabavim rješenjem kad se nađem u kakvom tjesnacu, da u svojoj glavi nađem tajnu i put do izlaza; da uvijek i najprije sama poduzmem sve što mogu. A zatreba pomoć svakome – i ponosnom i poniznom; i bogatom i siromašnom; i lijepom i ružnom i naivnom i mudrom.

Zbog ponosa radila sam neumorno. Bila sam krajnje predana svemu što sam već znala da uradim, a toga nije bilo malo, a zatim i onome što tek trebam da naučim kako se radi, čega je uvijek bilo beskrajno mnogo.

Najednom se moje mirisave ruže nadoše u nevidenoj opasnosti, a cijeli vrt napade opaka bolest pepelnica. Nadoh se u mucu i panici ne znajući u prvi mah šta mi je činiti. Ružičnjak bijaše ono najljepše od života što imadoh, nije ni mene bez njega, pomislih, moram se boriti kako znam i umijem da ga spasim i sačuvam! S druge

strane, onaj ponos se sve češće protivio mojim odlukama i donosio mi dodatni nemir. U tom razmišljanju sjetih se ovčice Aske kada se našla u nevolji i sjetih se kako ni Aska nije slušala ponos, nego je plesala zbog iskonskog nagona da traje – i to da traje živa i zdrava. Ja sam također, kao i ovčica, kao i svi drugi, naprosto imala želju da živim; a moj život i sreća bijahoše mogući jedino u ružičnjaku među đulbešećerkama koje zahvati nenadana bolest. Ali šta sad, kako da nađem izlaz iz ove muke, zamišljala sam i panično vikala u pomoć, golim rukama skidala uljeza, pravila razne pripravke od onoga šta sam imala i zalijevala ih, borila se sa sve jačom napasti i čekala da se dogodi čudo.

Čekala sam dugo. Moj ponos također se nađe na nevidenom udaru. Najzad, odlučih da se posvađam s njim i raspitam za mogući lijek kod neznanaca. Rekoše mi da postoji spas jedino među članovima porodice *Cappa caeruleus*, a oni mi bijahoše sasvim strani. Pomislih da nemam drugog izlaza; ali ne dođoše ni oni odmah. Zapravo, ne dođoše sve dok surova boleščina ne spali skoro sav ružičnjak. Najzad se pojaviš i ponudiš mi nagodbu. Rekoše mi da će se oni nadalje brinuti za preživjele ruže pod uvjetom da im predam sve *bespotrebne* pripravke kojim sam ih liječila, jer tu su sada ugledni stručnjaci i spasonosni iscjelitelji. Teška srca pristadoh, a ponos, eeh ponos, kako sam samo naivno vjerovala da znam dovoljno...

Pokupiše sve moje iladže, a zatim nakratko nestadoše. Sa njima se, kao nekim čudom, poče povlačiti i pepelnica. Najzad se iscjelitelji ponovo pojaviš sa neobičnim klompama na nogama. Ono malo preživjelih đulbešećerki pođe cvjetati, a ja konačno osjetih mrvicu dugo priželjkivanog mira. No ne potraja dugo.

Ubrzo zatim *Cappa caeruleus* u klompama objaviše ponovnu najezdu pepelnice i saopštiše mi da nema više nikakvog spasa za moje mirisave ruže. Osjetih prevaru i mukotrpan bol te nevideno poniženje. Zaboga, šta sam uradila, šta sam sebi uradila! – hroptala sam u dubokom očaju. Uz strašnu bolest cijeli vrt zahvati najezda velikog povodnja. U tom sluđujućem vrtlogu posvuda odjekivaše samo krici, posve nečujni pred silovitom vodom u kojoj se utapala čitava vrsta ruže nazvana *Rosa damascena*, tamo negdje u čudesnoj zemlji koja se zvala *Bosnia Argentaria*. Uzalud bijaše i glasova i slika i ponosa i sreće i nevolje i straha i hropca i želje i očaja i borbe i vriske i panike i miomirisnog ružičnjaka – sve odnese veliki povodanj!

Dugo je vladao muk. U proljeće osjetih kako sam već oronula starica bez igdje ikoga, a na mjestu moga ružičnjaka ostade samo nanos, duboko uzrovljen. Podoh razgrtati nataloženi mulj i ugledah kako se posvuda oko mene, u razrovljenoj crnici, nalazi korijenje đulbešećerki. Umorena, upitah ima li ikog – i nikog bližnjeg ne bi osim onog napornog osjećanja ponosa, koji me povuče na površinu već stegnute zemlje. Ugledah kako se iz pijeska ponegdje promaljaju mladi i sočni izdanci i ja iznenada dobih neobičnu snagu i volju da ponovo podižem ružičnjak. Tako moj rad ne prestade nikada. A ponos, eeh ponos – njegov doživotni čuvar ostade tek jedan od rijetkih strahova koje je priznao: bijaše to strah od nerada.

Iva Beljan

Poezija

Nebo

Odavde
nebo je duboki ponor
u nj padaju želje, strahovi i čežnje
u njega nas vode prepobožne težnje:
samo punina
i samo težina

Odatle

nebo je beskrajn prostor
na njemu nema slika naših ćudi
na nebu nema ni bogova ni ljudi
samo praznina
samo vedrina

Leptir

U čahuri skriven čekaš
u ljušturi sklopljen rasteš
u opnici svijen zriješ

i spavaš godina sto
dugo
i strpljivo

I ne znaš da čekaš trenutak
kad ruke su teške i bole
kad tijelu je tijesno i mračno
kad zrak se udahnuti mora

Tama te tjera da bježiš
od muke ljušturu lomiš
život te tjera da odeš

i letiš za jedan dan
lagan
i beskrajn

Sjeme

Prestalo si rasti.

Disanje si ustavilo
i srce usporilo
koljena si presavilo
i ruke preklopilo
glasove si utišalo
i oči zaklopilo
u sebe se zatvorilo

jer strah te je
da ćeš pasti.

Željelo si rasti.

Svjetlo te je dotaknulo
iz opne si povirilo
odmah si se povratilo:

kad se zemlja razmaknula
ti pomisli
da ćeš pasti.

Sjeme

Mene teški pokrov pokriva
od sna
Težina me vuče
da spavam
dubina me vuče
da sanjam

Mene tamni pokrov prekriva
od tla
Praznina me zove
da pođem
visina me zove
da krenem

Mene tanka opna odvaja
od dana
Vrijeme je ova mrena što me dijeli
od toga da spavam
ili klijam

Feniks

Ja će sagorjeti
u njemu će oganj buknuti
ja će izgorjeti
i moje

Što će se uzdići
iz pepela
što će uzletjeti
iznova
to se i ne rađa
ponova
jer već je ovdje

Put

Ja krčim jedan put
ispred sebe
i ne znam je li dug
jer sve se oko mene steže

Ja pùtim jedan put
sam u sebe
i ne znam je li dug
jer već me oko vrata steže

Mene grli jedan put
sav u sebe
ide dalje jedan put
preko mene

Ja

Tko je to ja
i što je to ja
i čije je

I kome to kažem ja
i kome to kažu ti
vide li

I kako se to
i kada se
i čime se to od njeg ode

I gdje je pak to
i ima li šta
iza ja

Strah

Strah te je ponora
Strah te je obzora
Bojiš se vikanja
Bojiš se šuštanja
Strah te od utvara
Strah i od stvarnoga
Bojiš se većega
Ali i manjega
Strah te je stranaca
Strah te i susjeda
Bojiš se kretanja
Al' i mirovanja

Ima li življenja
Ispod tih strahova
Ili ljudovanja
Ispod strahovanja

Kuća

U ovoj kući stanuje još netko
i čujem ga kako tiho diše
bešuman je, ne pomiče ništa
budno prati otkucaje srca

U ovoj kući otprije je netko
osjećam ga kako mirno gleda
ne miješa se, ne prekida ništa
tihi svjedok radosti i tuga

Ovu kuću ispunja još netko
tko će mirno ispratiti mene
zatvorit će prozore na kraju
pogasiti svjetla kada odem

Jagoda Mihajlovska-Georgieva

Drsko crveni karmin

prevod s makedonskog: Duško Novaković

Crni “bentli” kabriolet, oldtamer 1930, mazno zaseca zamrlo telo Šot El Đerida. Bela pustinja tuniskog juga, uspomena na neko drevno more. Nema peščanih dina. Ni peska. Samo beskrajna ravnica naplašćene soli koja se, daleko na horizontu, kroz zamagljenu liniju spaja sa isto tako belim nebom. Rana je zora, bez boja i bez nagoveštaja da će skoro nadoći.

–Erneste, dragi, kad bi samo znao koliko sam ti zahvalna što si se saglasio... – žena pruža ruku u mekoj, kožnoj rukavici i nežno mu dodirnu rame.

– U redu je Medž – izgovara njeno ime kao i svaki put u trenucima osobene, nežne naklonosti.

Ne kao što je uobičajeno on i najbliži oslovljavaju sa Merdž, skraćujući njeno ime Merdžori, namerno izostavljajući ono r. Odsustvo tog glasa ima ekstravagantnu namenu. U sebi sadrži nekakav tajni kod intimnosti, samo njihove, onaj koji je

svojestven bračnim parovima koji iza sebe imaju decenije i decenije bogatog i harmoničnog života.

– U redu je – ponavlja, okrećući se prema njoj, nasmejan – iako počinjem da se pitam da nismo pogrešili što smo se odvojili od karavanskog relija. Ova pustinja... – pravi široki luk desnom rukom, držeći levom volan. – Kakvih li sve nismo videli, ali ovakvu nikad, zar ne, draga? Toliko smo sami. I prazno je. Bez zvukova. A možda i zato što je bela, pa kao da me po malo...

– ...Kao da te plaši, jer je mrtva. I tebe je zatekla pomisao da je, u stvari, smrt bela, a ne crna? – ponovo ga dodiruje po ramenu.

– Sećaš li se, jednom... Bili smo previše mladi, bože, kad je to bilo, negde u nekim planinama, padao je gust sneg kroz mlečnu maglu, ti si rekao da je za tebe bela najudaljenija boja. Tek sad razumem šta si hteo da mi kažeš. Pamtiš li, Merdž?

– Čim kažeš da sam to rekla – žalovito njišući glavom – sigurno je tako i bilo. Znaš i sam, ja toliko mnogo, i sve više, zaboravljam, Erneste. Da nema tebe... – odjednom se energično podiže iz dubokog sedišta. – Pogledaj dragi, izgleda da sam tada bila u pravu! – upućuje svoj pogled kroz beskraj. – Ne mogu da ga spazim. Sve je toliko daleko daleko belo. Umrtvljeno, – osmatra izvesno vreme nagnuta iznad šoferšajbne, dlanovima zaklanjajući oči. Crni, dostojanstveni “bentli” napuderisan tankim slojem slane prašine, mazno klizi po tesnoj, kao iscrtanoj liniji pravog puta, kroz srce bele pustinje Šot El Đerid. Nema nikoga ko bi čuo njegovo ravnomerno brujanje. Niti video njih dvoje. Nju, nesumnjivo nekad strasno privlačnu, a sada, neobično za kasni uzrast, živahno lepu ženu. Njena srebrnkasta kosa ukroćena u modroj marami i tamne, velike naočari za sunce, platnene pantalone sa širokim kaišem stegnutim oko njenog vitkog tela, košulja sa podvijenim rukavima, meke cipele do gležnjeva. I njega, sa svetloplavim, svilenim šalom ležerno vezanim oko vrata, sa kačketom nisko navučenim iznad gustih, pobeelih obrva, koji baca senku preko njegovog lica, toliko očigledno, čak napadno otmeno. Lice muškarca u koje je duboko utisnut porodični žig plemenitosti.

Ćute.

– Osećam se kao siročić – kaže ona odjednom, uvlačeći se u sedišta. – Evo ga, to mučno osećanje ponovo počinje da nadolazi. – Opet tvoj otac, draga? – nežno se naginje prema njoj. – I opet onaj daleki deseti april?

– Što više starim to sve češće mislim na oca. Zar nije glupo, ali mi sve više nedostaje. I ne samo on. Moje detinjstvo ovde, u ovoj zemlji, žega, more... krupne zvezde, noći koje mirišu na mirođije... sve to... Da, Erneste, svaki put isti deseti april.

– Znam, znam... tvoj sedmi rođendan. I tvoja opsesivna želja da te odvede u belu, slanu pustinju.

– To je trebalo da bude obećani poklon. Izvini, Erneste, toliko sam ti puta ovo već ispričala. Izjutra, pred sami polazak... oh, ta nesnosna strahota!... Čekala sam ga na tremu, čekala, a moj se otac nije probudio. Zauvek je zaspao. Ubrzo smo ja i majka napustili Tunis i vratili se u Birmingem.

– Ali, evo sada, na tvoj sedamdeseti rođendan ja ostvarujem njegovo obećanje. Oboje smo sada sred Šot El Đerida. Zar to nije prekrasno, Merdž!?

– Ličio bi na tebe da je doživio tvoj uzrast – pažljivo se zagledava u njega kao da ga njene oči vide prvi put. Takvog ga čuvam u sećanju. Isti ti svih ovih godina. A

kako može da se pamti nešto što se nikad nije dogodilo, kaži mi Erneste, da to nije možda previše...

– Čudno!? Merdž, draga, znaš i sama, oduvek je s tobom sve bilo previše čudno. Zapravo čudesno – milo joj se osemehuje. – Devojko moja, vreme je da prestanemo da se čudimo. Možda samo da zahvaljujemo – gleda gore, visoko, čak iznad neba, još uvek sasvim belog.

Potom ponovo čute.

Sve teže podnosim ove iscrpljujuće vožnje, misli on, nostalgичno se vraćajući na hiljade kilometara relija oldajmera izvoženih svukud po svetu, još od vremena kad su bili mladi, sve do sada. Misli o njegovoj Merdž, lepotici, najprivlačnijoj ženi iz ekskluzivnih klubova zaljubljenika u stare, skupocene automobile i svaki put, ako može tako da se kaže, najneukroćenijoj... Obično suvozač, ponekad i sama za volanom, kad bi kapriciozno poželega da zamene mesta i to, kao za belaj, kad god god naiđu najopasnije deonice, a on nikako ne uspeva da je razuveri... Molim te Erneste, samo nekoliko milja, ma, proklinjem te, ne pritiskaj previše papučicu za gas... Uostalom, jedino zbog njene divlje strasti prema prema takvim religijama, i njegovoj prema njoj, on se mirio sa dugim i često rizičnim putovanjima po svetskim bespućima. Inače, ne bi se ni pomerio iz svoje fotelje kraj prozora, sa raskošnim pogledom na njihov ogromni, tihi vrt... ali Merdž, ona, nikad ukroćena... Razmišlja sa zahvalnošću i o njihovom “bentliju” koga su od milosti nazvali Starac Ben, koji ih nikad nije izneverio. I usput, kradimice i od samog sebe, pomišlja na vlastito, najveće izneveravanje, na dan kad će morati da joj kaže: Dragaa, oprostii, bojim se da je ovo naš poslednji reli.

Merdžor ne misli ni na šta. Čeka zalazak sunca.

Oboje istovremeno ugledaše, ne prvi sunčani zrak, već jedinstveno crno zrnice među svim nebrojenim belim zrnima soli u pustinji Šot El Đerid. Negde, veoma daleko na horizontu, polako, približavajući se, ono se pretvara u tačku, pa se proširuje, uvećava se, i sve više i više uobličava u mali šator razapet ukraj puta. Beduinski šator, od onih na koje su retko nailazili kroz pustinju, nikli niotkud, daleko od bilo kakvog naselja. Takoreći u bezumnom osećanju što ih uopšte ima na ovom mestu, zajedno sa nekoliko kamila i njihovim jahačima. Sasvim improvizovane tezge za prodaju sitnica. I skupa sa pitanjem, na koje su, takođe, neretko nailazili kroz pustinju, da možda sve ovo nije samo fatamorgana.

Ovaj šator nije.

Starac Ben se zaustavlja. Izlaze. Nekoliko parova očiju mrzovoljno prate svako njihovo kretanje. Niko od beduina ne žuri da im pride. Velika je pustinja. Male su mogućnosti da neki putnik zaskita u njoj i još manje, da naiđe na ovakvu ponudu, a da je ne momoide. Sveže voće, voda u flašama, čilimčići od grube vune sa šarama u zemljanim bojama izatkanim od Berbera, meke marame oko glave i preko lica koje štite od pustinjskih vetrova, ručno izrađeni komadi nakita, svega ima na tezgi. Prividno su nezainteresirani, po svemu izgleda tako, jer, zapravo, samo usputno prodaju ovakve sitnice. Očegleno trguju solju. Oko njihovih šatora ima prilično dubokih iskopa, velike crpaljke i celo čudo vreća i koševa pored kamila.

– Prošetaću – kaže Merdžori, protežući se kao mačka.

– I nije neko mesto za šetnju, draga – sa uzdržanom uznemirenošću posmatra pustinju i nju... strunu u njenom telu, od nje strahuje, od nje koja se napinje i samo što se ne otkači.

Belo od praznine proteže se dalje, u pravcu gde ona već kreće. Prema beskraju.

– Ne idem daleko – dobacuje mu iza leđa, lagano zakoračujući.

– Da malo počistim Starog Bena i odmah produžavamo – kaže on tek da nešto kaže. Ne da bi je pokolebao, dobro je poznaje, uzalud je sve kad ona nešto naumi da uradi.

Merdžori se okreće. Samo jednom. Vidi kako beduini znatiželjno opkoljavaju automobil, gleda i Ernesta, tek što je počeo pedantno da briše prednje staklo sa setom mekih krpa i sunderčića. I ona, razume se, isto tako dobro poznaje njega, njegovu začuđujuću sistematičnost, to će potrajati, kaže sebi, sve dok ne vrati sav sjaj “bentlija”. Imam dovoljno vremena da odem što dalje, zagleda se u zavodljivu belinu, pa odmiče žurno. Takoreći trči.

Pustinja sipkavo, sitno krcka ispod njenih stopala, čežljivo joj se podavajući, kao da je čekala na nju dugo, jako dugo. Čuje se samo zvuk soli koja se roni od oštrog koračanja. I uzdah isto tako. Malo zatim, ni to. Staje. Muk je tako dubok pa vlastite misli postaju preglasne. Uobičajene, banalne misli koje jedna za drugom, pa čak i u celim nizovima, počinju da se raštrkuju kroz beskonačnost beline. Otud, pak, iz pravca nepregledne linije horizonta, pristižu druge, naizgled nepoznate, ali još pre nego što dođu do nje, ona ih prepoznaje.

Uspomene se, udaljene odavno, sada, eto, vraćaju

Glas guvernante, na francuskom, iza komarnika kuhinjskih vrata, mademoiselle Meržori, tako su je zvali u Tunisu, sa mekim ž, umesto tvrdog dž, pristigao je onaj momak iz Tamerza oaze, donosi vaše urme. Kaže, prošlog puta ste mu naredili da ih vama lično proda, i nikome drugome. Je li to tačno? Da mangup ne laže? Uši ću mu iščupati ako me prevari, teško njemu. Možete li da ga primite, ili da ga ja isplatim? Brzi koraci, njeni, male gospođice Merdž, u prolaženju kratak pogled u veliko prozorsko staklo na tremu, sve je u redu, duge pletenice sasvim uredne, haljina ne baš toliko, jer je upravo mesila kolače od blata u vrtu, ali nije važno... Pljucnu u dlanove, izbrisa ih tako, ah, da, trže se, karmin! Nađe ga u džepu, premaza usne gore-dole. I ponovo guvernanta, izvukla je u međuvremenu glavu iz komarnika, mademoiselle Meržori, ovoga puta strogo, prekorno, pogledajte se na šta ličite! Na klovna! Sramota! Opet se igrate sa crvenim karminom vaše majke, a!? Takoreći trčanje, potom, preskakanje niske ograde, pa isprekidanog daha, evo me, došla sam... Bonjour mademoiselle, specijalno za vas ubrao sam ih jutros, pre izlaska sunca, da budu sveže u ovoj žegi. Nekoliko sati jahanja treba dođe iz Tamerza oaze. S, il vois plait, dodade joj snop lastara nanizanih bledunjavim, zeleno-rozikavim plodovima. Baš ovakve volite, još uvek nedozrele, krckave, zar ne? Ona izvuče iz džepića već spremljenu banknotu, je li dovoljno!? i otkide jednu od čvršćih, svežih urmi. Momak odrečno klimnu glavom. Treba li još koliko novca?, urma se sočno izdrobi među njenim zubima. Ne treba, nije skretao pogled sa nje. Poklon za vas od mene. Zašto?, koketno ispući mala ustašca, pa mangupski otpljunu semenku. Da bi me voleli, zato. Pocrvene. Ne on. Gospođicu

Merdž obli rumenilo sve do korena pletenica, čak su možda i one pocrvenele. Milo, toplom rumenilo koje nije isključeno da ga ona nije ni osetila. Ali on jeste. Pogleda je vrlo drsko u zenice. Vrlo drsko. Pa spusti pogled na njene usne premazane crvenim karminom. Lepo vam stoji, ne izgovara, ali njegove tamne oči, kafene kao sasvim zrele urme, zaškriše bleštavo. Za glavu je bio viši od nje. I duplo stariji. To mu je omogućavalo jednu vrstu prednosti, iako je tamnopiti beduin, bio od onih najsiromašnijih, a ona bela gospodarica, bogata kćerka engleskog diplomate. Zatim joj se pokoloni u znak pozdrava, da idem, reče, ili ćete i ovoga puta poželeti da vam pričam... nasmeha se... da vam kvarim francuski... pa će vam se guvernanta naljutiti? Nikako da vam dosade moje priče, ma sher mademoiselle, a? Razume se da hoću, kapriciozno zgrabi njegovu ruku. Pričaj mi o beloj pustinji Šot El Đerid, o tvojoj braći koja kopaju so, o vašoj oazi, o malom, zelenom jezeru, o potoku vodopadu... ništa nemoj da preskačeš, ni izvor na vrhu brega nemoj da zaboraviš, je li jasno?, naredi mu oštro, vukući ga prema tremu. Oštrije nego što bije njeno srce, i mnogo oštrije od onog mekog, neimenovanog treptaja, unutra u najdubljem delu duše. Tužno-nežan do rasplakivanja. Tužno-radostan do rasplakivanja. Velik kao noćno nebo. Osećala ga je tako svaki put kad bi on došao, a još snažnije kad bi odlazio, a najsnažnije dok ga je čekala da ponovo donese sveže urme. Gospođica Merdžori nije znala šta je to, tako veliko. Još uvek je bila malecna. Ali je znala da baš zbog njega taj trepet, a ne zbog urmi, i kad spava i kad je budna, sanja dan za susret sa slanom pustinjom. Obećani poklon od njenog oca za njen sedmi rođendan.

Isctava se preko bele ravnice, nestvarno izdužena, prozirna, jedva da je senka. Mora da je moja, pomišlja Merdžori, nema nikoga drugog ovde osim mene. Gleda naokolo. Čini joj se da gleda sopstveno telo kako lako lebdi iznad pustinjske površine. Starca Bena i šator jedva može da vidi, a lice Ernesta kao i figure beduina uopšte se ne raspoznaju. Izgleda da sam se previše udaljila, kako to?, iščudava se. Da, senka je njena, polazi od samih stipala i stiže... Nigde ne stiže. Gubi se negde daleko, bleđi, pretapajući se prema zapadu u slano, svetlosno treperenje. Istok je već spreman za izlazak sunca. Nebo je tamo nekako podignuto i odašilje drugačiju, sjajnije svetlost, zbog toga valjda i njena senka. Ali, druge, odakle su, sve ove što, evo, nadolaze, ovako pokretljive!? I lica imaju. I glasove. Ona ih već vidi. Već ih čuje. Nije mi prvi put, pravda se pred sobom... Merdž, draga, zar joj nije ne samo jednom Ernest rekao, blago tebi, tebi se stalno događaju čudne i čudesne stvari.

Merdžori, dođi, tvoja te kamila čeka!, radosno joj doviknu. Priđe mu, tobože bojažljivo, a noge joj klecaju u kolenima. U ustima suvoća. Pljuvačka zgusnuta. Samo pletenice veselo mašu, šta znaju one šta je strah? Prvi put mi je, ne umem da jašem, ukosi svoje usne. Anđelika zna, ne boji se, pomazi malu kamilu po vratu. Važno je da budeš spokojna. Ona će to osetiti. Ako si nervozna, i Anž, potapša je po leđima, i ona će se uznemiriti, zar nije tako dobra moja Anđelika? Prinesse dlan njenoj njuški. Njegov tamni dlan sa nekoliko belih šećernih kocki. Ja ću te popeti u sedlo, samo se prepusti meni. Pa je obuhvati oko struka i lako je podiže. Lepo ti pristaje bedunska marama, Merdž, poče da je namešta, evo, ovako, usta treba da budu pokrivena, da ti se ne bi

napunila slanom prašinom. I prekri oči njom ako zaduva, pogleda je pravo u zenice, čim je smesti na leđa Anželike. Misli na nešto lepo, dodade osmehnuto, ja ću jahati ispred tebe i sve će biti u redu. Mala Merdž nije prestala da misli na nešto najljepše. Na njegove čvrste ruke oko njenog krhkog tela u bezvremenom trenutku dok je lebdela između tla i leđa kamile. Na slučajni dodir njegovih prstiju preko njenih usana dok je nameštala maramu. I na njegov pogled, tamniji i od najzrelijih, najsladših, sočnih urmi koje je ikad okusila.

Zatim... dugo zatim, posle sati i sati jahanja, njih dvoje sami u beloju, slanoj pustinji Šot El Đerid, evo ih, stigoše do Tamerza oaze. Oh, zapljeska ona rukama, znači ovo je moje malo jezerce!, zaroni pogledom kroz zelenu dubinu vira kod kopita Anželike. Pogledaj Merdž, on joj pokaza rukom potok koji se odozgo, sa vrha brega survivao među stene, kroz zapenušane slapove. Divlje.

Budalasto. Hučno. Na vrhu je izvor, tamo ćemo ići, s kamena na kamen popećemo se do njega, vešto skoči sa kamile, ali, gle, evo mojih, dolazim!

Brača, sestre, njegova majka, otac i svi ostali došli su da ih dočekaju. Naša nova nevesta, naša nova nevesta!, zapevaše i zaigraše oko njih, dok joj je on pomagao da side sa Anželike. Sada si moja zauvek i ja sam tvoj, požljivo joj je odvezao beduinsku maramu. Ovde je naš dom. Zar nisam previše mlad za ženidbu? upita ga sva ozarena. Ima da porasteš, budalice! poljubi je u levo pa u desno oko. Ali nevesta bez karmina ne ide. Premaži usne s tvojim... onim drsko crvenim i hajde, na ruke ću te odneti do urminog stabla, sama da nabereš sveže plodove. Uze je i svi podoše za njima. Njen trepet, od onih najdubljih iz duše, velik kao noćno nebo, tuno-nežan, rasplaka se od radosti.

Merdžori, draga, nepopravljiva, čudi se suzama koje joj klize niz lice. Neka Ernest kaže šta god hoće, budalosto je sećati se nečega što se nije dogodilo.

Bože, sunce samo što nije izgrejalo!, štrećnu se, osvrćući seprena već zarumenjenom istoku. A, zajedno ćemo ga posmatrati... Sigurno brine!, klima prekorno glavom i energično zakoračuje. Pustinja Šot El Đerid korača skupa sa njom. Širi se i sužava. Čas se sitno mreška njena bela površina, čas se blago talasa. Duboki okean stišan posle bure.

– Tačno na vreme, draga, samo još zadnje farove da obrišem, da uzmemo malo voća i polazimo, – podiže glavu. – Približilo se izgrejano sunce.

– Crni “bentli” bleska nalik ogledalu. Beduini se ushićeno vrte oko njega, kao pred božanstvom. Prvi put vide ovakav automobil. – Ja ću kupiti, završi ti posao – Merdžori zastaje pokraj tezge ispod šatora.

Nekolicina se strčava prema njoj, napuštajući razgledanje oldtajmera.

– Mali grozd banana, tri-četiri pomorandže, samo jedan kokos, molim vas...

Ne, zahvaljujem, jagode neću, previše su krupne, veštački sazrele, izgleda da im nije sezona.

Ne razumeju me, sneveseljava se, gde su otišle sve moje francuske reči!?, nestrpljivo prebira po sećanju. I one koje pronalazi ne može da veže jednu za drugu, a kao da je juče bilo kako su joj tečno klizile između usana. Pruža nekoliko banknota, sa plaćanjem ide lakše, uzima voće i zakoračuje prema automobilu.

– A, urme, gospodo? Hoće ti li možda svežih urmi? Izvolite!

Muk. Ne napolju. Iznutra. Neki njen muk. Duboki bezdan koji odjednom guta sve Merdžorine godine, daleko unazad. Zaustavljen polu korak. Sledenost.

Potom lagano okretanje. Pa strah. Preplašenost da se srce, sklupčano negde u tami grudi, koje topoće kao poludelo, ne raznese samo od sebe na komade.

– Kad su ubrane? – izgovara na tečnom francuskom, podižući velike naočare za sunce iznad čela. I ko zna zbog čega vadi rukavice. Nedostaje joj vremena da se začudi kako ovako odjednom nadolaze zaboravljene reči. Sve vreme koje ima, koje je imala i koje će imati, zgušnjava se u njenom pogledu, gurnutom u oči momka, tamnijim i od najzrelih, najsočnijih urmi koje je ikad okusila. Nije starije od petnaest godina. U rukama drži snop lastara sa nanizanim, bledunjavim, zeleno-rozim plodovima.

– Jesu li sveže? Danas u zoru, ni zvezde još uvek nisu bile zgasle, pred sam polazak ovamo, ubrao sam ih. Inače ne bi izdržale žegu. Nije bilo blizu moje oaze, i pruža joj snop.

– Tamerza oaza? – Veliki treptaj njene duše nadolazi kao okeanska plima, preteći da je povuče u najveće dubine.

– Ah, ne, gospodo – smeje se. – Tamerza je sasvim mala oaza. Naša je velika, sa više naselja – gordo objašnjava – sa nasadima urmi, banana, kokosa. Nekoliko izvora. Sistem za navodnjavanje. Imamo solanu i asfaltni put, fudbalsko ogralište. Zove se Tozer. To je najveća oaza u severnoj Africi, mora da ste čuli za nju! – govori, govori. Treptaj se na trenutak povlači.

– I školu imamo. Proglasili su me za najboljeg đaka viših razreda – nije mu neprijatno što je neskroman – a, francuski mi je omiljeni predmet.

Treptaj opet nadolazi, još jače, još žešće.

– Izgleda da si ti pametan dečak – pruža ruku da ga pomiluje, pa je naglo povlači, kao da je gurnula u vatru. – Pametan i lep.

– I vi ste lepi, gospodiце – gleda je pravo u zenice. Vrelo. Vrcavo. – Lepši ste čak i od vašeg automobila – baca ushićen pogled ka “bentliju”, oldtajmeru. – Nikad nisam video gospođu kao što ste vi i ovakav automobil – čežnjivo uzdiše. – Toliko stari a mladi.

Zacrvenjuje. Ne momak. Gospođu Merdžori obliva rumenilo sve do korena kose vezane ispod modre marame. Možda se i kosa skupa sa maramom crveni. Nežno, milo, rumeno, što ona svakako oseća. Ali on verovatno ne.

– Dovoljno? – pruža mu banknotu, otkidajući jednu od čvrstih, svežih urmi.

– Momak odrečno vrti glavom.

– Još koliko treba? – urma se sočno drobi među njenim zubima.

– Ne treba – ne odmiče pogled od nje. – Poklon od mene za vas.

Zašto? – vrisak iznutra kao da zaustavlja pitanje, da bude izgovoreno.

Ispljuvala je semenku pre nego što je mogla da joj se zaglavi u grlo. Pre nego što bi se ugušila.

– Merdž, draga, idemo? – dovikuje Ernest već zaseo za volanom.

– Dolazim, odaziva se ona. – Nikad te nisam zaboravila – kaže momku i prilazi automobilu.

– Oprostite, pogrešno ste se izrazili. Pravilno je da se kaže, nikad te neću zaboraviti. Future simple, umesto passe compose, – zastaje kraj nje, gvireći u unutrašnjost automobila. Pomešali ste vremena, gospodo.

– U pravu si, pomešala sam vremena – suzi kroz grlo, i dole, još dublje.
– Nisam znao da si sačuvala francuski – Ernest pogleda u nju sa nevericom.
– Ja ću voziti, dragi. Slažeš li se? – Otvara mu vrata bez da sačeka odgovor. – Put je prav, i sa zatvorenim očima bi mogla da vozi.

– Samo pažljivo. Posipan je solju sitnom kao puder, ne pritiskaj gas, molim te, klizav je – nevoljno se premešta na sedišta suvozača. Ona se smešta iza volana, izvlači mali neser iz jednostranične fioke, vadi karmin i gledajući se u retrovizor, strasno nanosi gusti sloj boje preko usana. Ista je kao lak na dugim, negovanim noktima. Drsko crvena boja.

– Hvala ti na poklonu – kaže momku koji je zaneseno gleda dok odvezuje maramu i divlje rastura bujnu, srebrnastu kosu.

Već u sledećem trenutku, neobično smireno, kao da više nije ta ista žena, sa crvenim karminom od malopre, navlači rukavice za vožnju.

Njeno tiho zbogom, najposle, gubi se u brujanju oldatajmera. Potom ruka, Merdžorina, koja maše visoko iznad šoferšajbne, njegova, koja se već stapa sa belinom pustinje Šot El Đerid i evo ga, sunce koje već počinje polako da pali so.

– Taj me je momak, Erneste... dodirnuo do samih mojih dubina u... osmehnu se stišano zavodljivo. – Oh, zar je još uvek to moguće, čak i u ovako kasnom uzrastu... Kakvo budalasto srce, ovo moje, gospode! – sa nevericom vrti glavom. – Izgleda da si u pravu, dosta je što se čuđenja tiče. Postoji samo zahvalnost. Zar ne znaš ...

– Reci, draga!?

– Ništa – zadržava osmeh.

– U redu je, Medž – opet izostavlja glas r iz njenog imena, uzima njen dlan, pa čvrsto, kao da će mu njegova Merdžori pobeći skupa sa tim dlanom, ako ga malo olabavi, steže ga u svom još čvršće. – A, da li ti znaš... – ukoso, krišom je pogledava – da si jutros posebno lepa? I toliko... Da, toliko mlada.

– Znam – nastavlja spokojno da vozi, tako nasmejana. – Ali, sa crvenim karminom, zar ti ne ličim na klovna? – koketno pući usne, okrećući se prema njemu.

– Ne ličiš – ne gleda u nju, gleda u ogromno, krvavo crveno sunce koje se sve brže diže iznad bele pustinje.

*

Tek su 15. aprila, celih pet dana posle njihovog nestanka, tako to biva, vesti iz pustinje stigle sa zakašnjenjem, u crnu hroniku jednih lokalnih novina, kratko je objavljeno: “Na putu iz Duzaka Tozeru koji prolazi kroz slanu pustinju Šot El Đerid, nedaleko od Tamerza oaze, rano jutros dogodila se saobraćajna nesreća u kojoj su stradali engleski turisti, bračni par Karingtonovi. Njihovo vozilo “bentli” oldtajmer iz 1930. godine iz nepoznatih razloga izletelo je sa puta. Istraga je u toku”.

Nije pisalo da su se supružnici, zasuti solju, belom i sitnom kao puder, i mrtvi držali za ruke, da je ona imala drsko crveni karmin na usnama i bila nasmejana, a on...

Saša Panić

Pet pjesama

Prvak svijeta

Sedmoga siječnja ili januara hiljadu devetsto sedamdeset i osme
plesao je kao Jose Manuel Moreno
prvak tanga i drugih nepotpunih i nedostojnih stvari

Ispružio je ljevicu i onaj drugi je pao
na paučinu od sna
podigao je ruke i rekao
nad grobovima živih nečasno je misliti o krvi

Mi smo sestre i braća u svemiru
slomljenoga srca

Ptičica

Dragi Eduardo
lijepo si zapisao da je svijet
za čas
cirkuska šatra

Tako su ga zvali
kada se rodio i dok je rastao
govorili su da je na njemu sve krivo i besmisleno

Rekao je da je pio na dušak i bez slabe vjere
i da je čuo što o njemu pričaju inteligentni ljudi

Kada umrem zapišite još je rekao

Kasnoga proljeća hiljadu devetsto šezdeset i druge sjećam se sa sjetom
jer sve je prolazno
bio sam kao onaj princ siromaha koji jednom dođe i ode
(kažu da je onomad pio u nekoj bosanskoj krčmi što liči na nasukani brod)
svi su čekali moj sljedeći potez

Ako lažem ne pišite ništa
ali moj je dribling bio lijep kao sunce

Opis stepeništa

Dragi Božo
napisao si da to samo rijetki ili da to skoro nitko ne radi u trku
da je rijetkost vrлина
ili je bilo obrnuto ili ne znam

Gledam ga kako se spušta niz titogradsko stepenište
fakin rekli bi gore na sjeveru
jedna stepenica jedan trik

Lopta se odbija od neba

Potom Milano pored svega
tamo su stepenice uzbrdo pisale su novine

U proljeće hiljadu devetsto devedeset i četvrte
Fabio je kazao da samo magarci umiru u ljepoti i ako je istina
još poneka riba

A veliki je Andoni gledao u zrak nad Atenom i nije vjerovao
kako s neba pada dječaćki grijeh

Dvorište

I ja sam Cristiano
ali nisam onako dobar i nemam onoliko automobila

Da znate slab nisam bio

Bila je dvije hiljade i deveta kada sam se vratio
mogao sam drugdje zarađivati više
stotine hiljada eura milijun i još toliko
nisu to neke pare
ako svaki mjesec potrošim hiljadu i po koliko je to života

Neki je sumnjiv tip
robijaš
zapisao da ova igra što ju igram nije samo opijum i da se tu može naučiti zanat
solidarnosti

Ja sam rođen u Livornu
tu je moje dvorište
dva kamena s obje strane travnjaka i prijatelji
tu još pjevaju o djevojci koja je slutila smrt i njenom odlasku iz grada
i budućnosti veseloj i nepoznatoj

Najveći

To sam ja rekao

Puno sam pričao na početku i nisu mi vjerovali
da je istina svjedoče posjećene šume
i danas šutim

Da sam htio mogao sam biti prvak svijeta sedam puta
ali prvi put nisam birao
počeo sam sa dvanaest
i danas me bole ruke

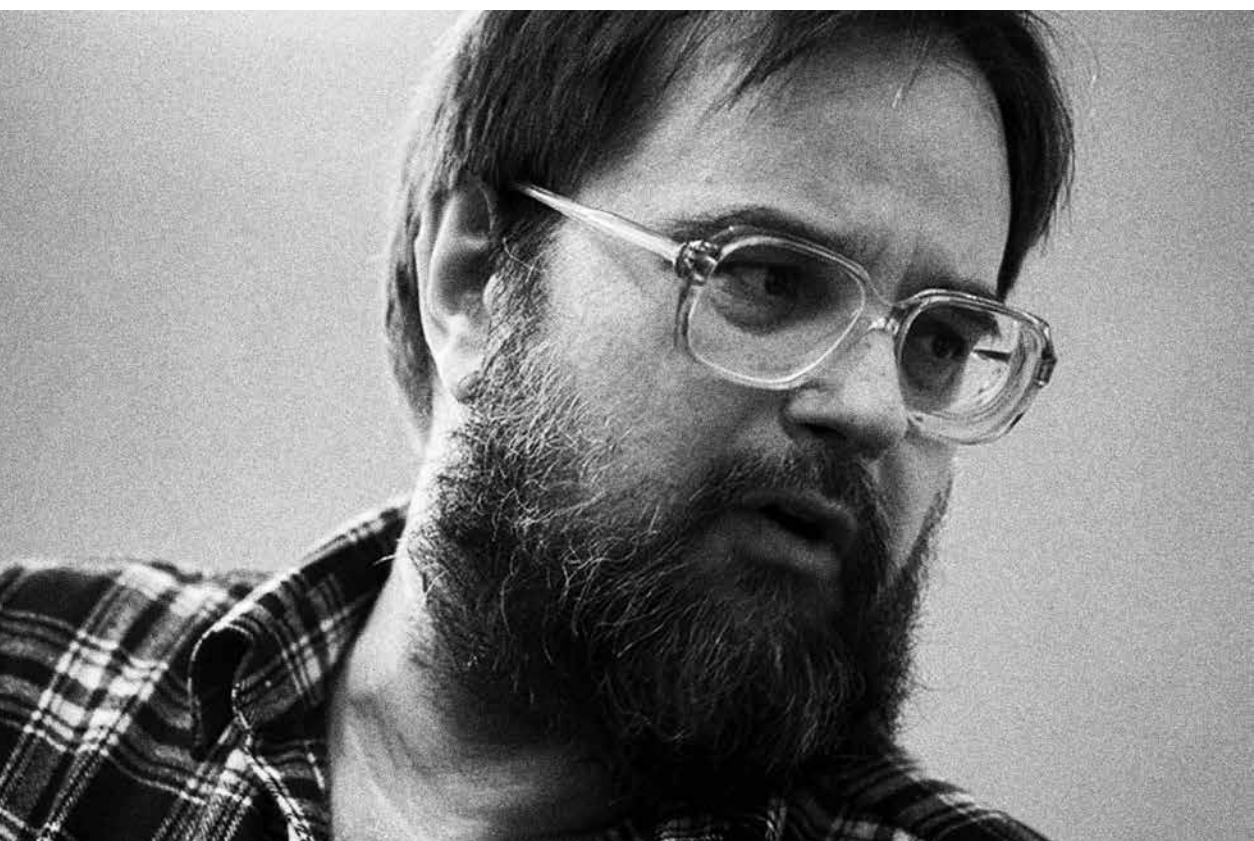
I ime sam morao promijeniti
a nadimak rekoh moj je
s time nitko nije imao ništa

A te ruke što me bole
to je zato što Joe Louis nije mogao spasiti djecu poput mene
a zvali smo ga svake noći

Onu medalju iz hiljadu devetsto šezdesete izgubio sam
kasnije su mi je ponovo dali
i sve je bilo isto

Jedan pjesnik a možda je bio filozof
što se ubio tabletama u jednom španjolskom hotelu
rekao je da smrt nije kraj svega

Ne optužujem nikoga
samo kažem
kad opet budem imao dvanaest
moje će ruke biti lijepe i jake

Aleksandar Žiljak

Božja vučica

Jana se skoro sopleće o tijelo u snijegu, dvije su mu strijele u leđima. Ne zastavlja se da pogleda tko je, bez daha juri prema svojoj kući. Trči kroz dim, grize je. Plamen ždere slamnate krovove. Nešto udara u nju, raščupano i okrvavljeno, vrišteći i zapomažući. Jana ni ne zastaje, kao kakvu krpenu lutku grubo odbacuje ženu u snijeg, tek s jednom misli u glavi dok joj srce tuče kao ludo.

Miško!

Iza nje netko urla, zaziva ljude neka gase. Netko drugi kune posred sela, bespomoćno vitlajući starim mačem. Bolno mučujući od jeze, neka jadna krava istrčava u blato i razgaženi snijeg i krv, obara zakašnjela ratnika, njegove psovke zamuknu pod teškim papcima. Sve to Jana ostavlja za leđima, pogibajući se pred razularenom buktinjom što guta štagalj.

Miško!

Krv! Krici, psovke, naricanje, njištanje, žalobno mukanje, a iznad svega — poput crkvena svoda — veselo pucketanje raspomamljenih vatri. Krv! Leševi, sasječeni, nastrijeljeni, rascopanih glava, oko njih buketa ruža razbacani po bijelom, tek opranom stolnjaku. Krv! Tuče Janu u lice sa svih strana, draška joj nosnice kroz jaru i dim, vrela, slana, budi u njoj nešto za što je mislila da je davno za njom. Krv! Više ne zna za sebe, selo i jadni ljudi za nju više ne postoje, svih čula obuzetih nagonima njena plemena.

Miško!

Jana zna da su joj sad nagoni sve što joj je preostalo. Samo joj nagoni mogu pomoći: prastari, stariji od pamćenja, stariji od novog čopora kome se pridružila, čopora koji je zapravo krdo što bespomoćno bleji i muče, rastjerano nemilosrdnom psoglavom hordom. Nagoni. Lovca. Krvoloka. Zvijeri.

Njena je kuća malo izvan sela, podalje od ostalih. Jana pada na koljena kad s olakšanjem vidi da nije zapaljena. A onda postaje svjesna tragova kopita što vode ravno prema kući. Proklinje i ustaje, sili se da pretrči tih stotinjak metara, slijedeći trag horde, upijajući njene još svježije mirise. Nagoni.

Ulijeće u dvorište, ograda od pruća srušena je, drveni kotac prevrnut. Jambrek leži u snijegu pored zdenca. Bože, ne, zacvili Jana i pada do njega, grabi ga u ruke i pridiže. Diše, hvala bogu, i stenje u Janinu naručju. Čelo mu je okrvavljeno, Jana prstima otire krv i traži ranu u slijepjenim pramenovima. Nalazi plitku razderotinu, krvvari gore nego što stvarno jest.

“Jana”, Jambrek s mukom otvara oči.

“Miško? Gdje je Miško?”

“Zgrabio ga je”, Jambrek se uspravlja, krv mu curi iz kose. Jana skida rubac i pritišće ranu. “Zgrabio ga je, psoglavac, da mu ...” Jambrek traži rukom u snijegu, Jana tek sad primjećuje okrvavljenu sjekiricu. Žuljevita je šaka grabi, bijesno steže dršku. Jambrek pokušava ustati, ali posrće, još omamljen udarcem i Jana ga posjeda natrag u snijeg.

“Odveli su ga! Što ćemo, Jana? Odveli su nam Miška!”

Jana ustaje, gleda natrag prema paležu i smrti što je selo. Dobro zna da nema nikog tko bi pošao za psoglavcima. Ljudima će trebati barem do večeri da pogase vatre i pokupe razbježalu stoku i previju rane ranjenima. A tko zna kolike su psoglavci pobili. Ne, u selu nema nikoga. A i da ima, nema dobrih konja za potjeru. Ono malo konja su seljački, za plug i kola, nisu tako hitri kao oni mali što ih jašu psoglavci.

Jana prima Jambrekovo lice dlanovima. Bijes u njegovim plavim očima preplavljuje bol i očaj. I Jambrek zna da su psoglavci sad već daleko, nedostižni. A s njima i Miško, njihov Miško ... “Gdje si mi skrio vučinu?”

Studen zrak reže Cevenovo lice dok se zadovoljno ceri i podbada konjića pod sobom. Kopita razbacuju snijeg, brža od bilo kakve potjere. Ceven — hitar kao džeiran što na vitkim nogama brza pustinjom. Dobro je isplanirao: tri je dana izvidao, šunjava se sa svojim ljudima oko sela i seljana, a da ih nisu ni osjetili. Ceven — prepreden poput manula dok se skriva iza kamena da zaskoči sadžu, ni dlaku da pokaže. Luk, strijele, sablja, dobro su se danas krvlju okrijepili. Napad je bio iznenađan i nemilosrdan, onako kako samo jahači horde znaju. Ceven — kao bars u skoku, isukanih pandži, očnjaka bijelih kao smrt.

Za sobom je ostavio krv i plamen, plač i jauke. Pravo je khan jednom rekao, Ceven ga je svojim ušima čuo i svaku riječ upio. Ničeg ljepšeg od jauka djece tvojih dušmana i leleka njihovih žena, tako je rekao dok je kroz grohot udarcem noge iz jurte izbacio djevojku, neku kitajsku kraljevnju koju je te noći imao dok se u daljini plamen gostio palačom njena oca. Ničeg ljepšeg ... Tek je Horlo bio nepažljiv, mršti se Ceven, i seljak ga je stigao zasjeci sjekiricom. Eh, Horlo, Horlo, uvijek s njime nevolja. Ali, snažan je on i rana je ništa, zacijelit će.

Ali zato je plijen tu, svezan, u Cevenovim snažnim rukama. Grize ga za šaku, zubi ne puštaju, grizu do vrele krvi. Ceven ni da trepne, samo se ceri.

Pravo je onomad zborio šaman, ipak mu je dobro sudbinu prorekao ...

“Što pobi sav taj narod, Cevene?” Krv se slijevala niz čelik, cijelo su pleme bez milosti poklali on i njegovi ljudi. Zadnje je vriskove snijegom zameo vjetar, ljudi su grabili konje i razbježale deve i pljačkali jurte. Ostala je još samo jedna, podalje od ostalih, a u njoj starac.

“A što ne?”, pljune Ceven prezrivo. “Držim sablju u ruci, oni ne.”

“Znaš li što želiš, Cevene?”, pitao ga je vjetrom i suncem i snijegom izborani šaman dok je stepom zavijala mećava, a gorom vuci. “Želiš li biti veliki ratnik, najveći od svih? Hitar kao džeiran, prepreden kao manul, smrtonosan kao bars? Tvoje da bude sve što ti oči ugledaju? Je li to ono što želiš, Cevene?”

Zagonetni smiješak na stegnutim starčevim usnama, sablja Cevenu u ruci. Tko je ovaj starac da mu se podsmjehuje? I kako zna tko je, kako zna tko mu je to banuo, razgrnuo kože, pustio studen i pahulje unutra? A starac samo kimne glavom, znao je odgovor i bez da mu ga Ceven kaže. “Da, to je ono što želiš, Cevene.”

Onda uzdahne i sklopi oči, kao da Cvena i njegove sablje nije bilo. “To će biti tvoja sudbina, Cevene. Ako ...”, starčeve se oči širom otvore, prst mu sune uvis. “Ako prvo nađeš nekako sunce.”

“Nekako sunce?”

“Idi za suncem, Cevene. Idi tamo kuda zapada. I traži dječaka. Plavih očiju, plavih kao nebo nad planinom. I sjajne kose, sjajne kao zlato. Prepoznat ćeš ga kad ga nađeš, Cevene, znat ćeš. On je nejakno sunce. On je ključ tvoje sudbine.” Na te riječi starac prasne u smijeh, a Ceven se namršti pred ovom drskošću i sasiječe ga.

Već je htio izaći u okrvavljenu mećavu, kad ga zaustavi hropac i prema njemu podignuta kvrgava ruka. “Samo se čuvaj njegove majke, Cevene ... Vučice ... Dobro je se čuvaj!”

Tako je onomad zborio šaman. Tko zna je li mu majka stvarno vučica, pomisli Ceven, ali mali jest vučić.

Njegov mu je izvidnik, što je selo motrio prije sedam dana, javio kako je vidio dječacića očiju plavih poput neba nad planinama i kose sjajne kao zlato. Baš tim riječima se poslužio. A kad ih je čuo, Ceven je zastao i odmah se sjetio starog šamana: već ga je bio zaboravio, bio je na kraju krajeva samo jedan od mnogih čiju je krv njegova sablja prolila. Pred oči mu je došlo njegovo proročanstvo. Veliki ratnik, najveći od svih! Hitar kao džejran, prepreden kao manul, smrtonosan kao bars!

Prst sudbine, ništa drugo, smjesta je znao Ceven. Jer, izvidnik je iste riječi izrekao kao i šaman, kao da ih je s njegovih smežuranih ustiju čuo, a nije. I zato je Ceven, ne gubeći ni trenutka, digao svoja dva najbolja arbana. Poveo ih je put sunčeva zalaska, a kad su došli nadomak sela, tri su se dana oko njega šuljali dok Ceven nije našao gdje dječak živi. Oca mu je vidio, s prezirom otpuhnuo: tek seljak! Majku mu je vidio. O da, nacerio se, rado bi se s njom pohrvao u krznima u svojoj jurti! Ali dječak je bio ono što je Ceven htio, nejakno sunce, ključ njegove sudbine!

A sad ga dječak grize do krvi i Cevenu, strpljivom kakav jest, već je pomalo dosta. Zateže uzde, konjić se propinje i staje. Ceven skače iz sedla, baca malo sputano tijelo u snijeg i grabi bič i njime šiba dok dječji zubi ne puste. “Hoćeš li prestati?”, urla Ceven i zamahuje bičem, obuzet bijesom. “Hoćeš li prestati?”

Dječak steže zube, skvrčen pod bičem i ni glasa da pusti od sebe, samo mu se suze nijemo kotrljaju niz promrzle obraze. Onda podiže pogled, plave oči klize Cevenovim čizmama, sabljom, izvezenim delijem. Zaustavljaju se na vučini prebačenoj preko ramena, a onda prkose malim, crnim psoglavčevim očima, stisnutim pod krznenom kapom nabijenom na čelo.

Ceven staje, pogleda svoje jahače. Oni ni da zucnu, dobro znaju da se bijesnom Cevenu ne proturječi. Ceven proklinje i grabi dječaka i skače s njime natrag u sedlo. Sad više dječji zubi ne grizu, ali Cevenu nije promaklo kako je mališan otprio bič i kako ga je odmjerio. Ni iskusni ratnici se ne bi tako usudili pred Cevenom.

I Ceven se na trenutak prisjeti završetka starčeva proročanstva. Obuzme ga neka nejasna zebnja oko srca. Jer, ako je dječak ovakav, kakva mu je majka?

* * *

“Gdje si mi skrio vučinu?”

Jambrek zastaje, hvata Janu za ramena. “Nemoj, Jana ...” “Gdje si mi skrio vučinu?”

“Odveli su ga, Jana. Ne možemo ih više stići, nemoj ...”

“Gdje si mi skrio vučinu?” Janin je glas sada tvrd, neumoljiv, leden i njen muž pod njime puca poput grančice na vjetru.

“Nemoj još i ti, Jana! Nemoj me još i ti ostaviti”, Jambrek je na rubu suza i Jana ga grli i privija sebi, njegov joj se topli dah tako milo razlijeva prsima. “Nemoj da još i bez tebe ostanem, ne možemo ih više stići...”

“*Ljudi* ih više ne mogu stići, Jambrek”, Jana ga nježno odmiče i gleda pravo u oči. “Ljudi ne. Ali vuci da. Gdje si mi...”

Jambrek ustaje, ulazi u štalu, Jana za njim. Zastaje, odvaguje. Miško. Ili Jana. Zna da Jana može sustići proklete psoglavce. Zna i da će vratiti Miška, u njenim je zelenim očima to vidio. Ona jedina sad to može. Vratiti Miška. I zanavijeke otići natrag u šumu, u čopor. Napustiti ih, svoga sina i muža. Više nikad da je ne vidi, nikad više da se ne ogrije na njenoj toplini, nikad više da se ne naužije njene vreline, tek da joj čuje zavijanje u studenim noćima kad je puni mjesec poput sveca sjajem okrunjen. Miško. Jana. Na vaz.

Jambrek još jednom pogleda svoju Janu, stoji na vratima, stegnutih usana, okrvavljena njegovom krvlju. Onda odlučuje. Iz sjenika izvlači Janinu vučinu, skrivenu duboko u sijenu, umotanu u grubo platno i konopcem zavezanu. Krava se uznemiri, ali Jambrek je primiri nježnim glasom, kako samo on to umije.

Jana uzima zavežljaj, razvezuje uzao, razmata platno, rastvara i širi vučinu. Stišće je u prstima, prinosi obrazu, pušta da je meka dlaka miluje. Opija se svojim mirisom. Onda pogleda Jambreka, u ruci mu stari zahrđali obruč, skinut s jedne trule bačve i bačen u kut.

“Drži ga, Jana!” Jana odmahuje glavom. “Drži mi ga, da se kroz njega prekobrcem i vuk postanem, pa da zajedno idemo!”

“Ne, Jambrek!”

“Želim s tobom, hoću i ja...”

“Ne, Jambrek, trebam te!” Jambrek zastaje dok mu Jana prinosi svoju vučinu. “Trebam te ovdje, da me ima tko naći. Da me prepoznaš, razumiješ li?”

Jambrek shvaća i nijemo se pokorava svojoj ženi. Iz ruku joj prima vučju kožu i pipa je i prinosi licu, pušta da njime ovlada miris zvijeri, gleda vučju njušku i uši, pamti ih da ih nikad ne zaboravi.

Jana izuva čizme, onda se svlači. Jambrek polaže kožu u sijeno pred nju i izlazi u dvorište. Više se nema što reći, nema vremena, psoglavci su brzi. Jana, potpuno naga, uzima vučinu i prebacuje je preko sebe. Vučja leđa padaju preko njenih, vučja joj njuška prekriva lice, vučji se udovi privijaju uz njene. Divljina iz vučine kulja u Janino tijelo, prožima joj svaku poru, obuzima cijelo biće. Dira je u samu srž, koža prianja uz nju i obuhvaća je i prestaje biti nešto odvojeno od nje, koža postaje Jana i Jana postaje koža. Žena što je bila vučica ponovno postaje vučica. Samo svijest o nečem neodložnom, nečem strašnom, sprečava Janu da zakevće od radosti i zareži od jarosti i zaurla i zavije i cijelom svijetu objavi da se zvijer vratila svome praiskonu, svojem korijenu, svojoj biti.

Vučica podiže pogled, gleda čovjeka što stoji na ulazu u štalu, u ruci mu sje-kirica. Okrvavljenu, prinosi je vučici pod nos. “Ovo je psoglavčeva krv. Omiriši je, možda ćeš tako lakše pratiti trag.”

Drugi već dan Jana slijedi psoglavce. Njene je neumorne šape, šape vučice, nose svježim tragom preko zapuha. Drži se na sigurnoj udaljenosti, čula je i pam-

ti priče kako strijele psoglavaca daleko lete, kako prokletnici imaju oko sokolovo i ruku što, dok napinje luk, ni na tren da zadrhti. Ne zna jesu li je spazili, ali čini se da nisu, malu crnu točkicu koja koristi makar vlat suhe trave što viri iz snijega, svaki trn, suhi list zaostao na goloj, injem urešenoj grani kupine, svako stablo da se iza njega prikrije. Dosta joj to vremena odnosi. Kad bi smjela otvoreno za njima preko izdajničke bjeline ... I dosta joj je vremena trebalo da uhvati zeca što ga je istjerala iza jednog grma divlje ruže. Na trenutak je Jana htjela suzbiti nagon, htjela ga je pustiti da odskakuće na sigurno, ali nije smjela propustiti tu priliku, glad bi je iscrpjela. Vrijedilo je, shvatila je kad joj je svježe prolivena krv ispunila nosnice i kad su zubi rastrgli ono malo dlake i zagrizli u meso sirote životinje što se još trzala.

Dosta je vremena potrošila, dragocjenog, ali nije pustila psoglavce, ni jednog im trenutka ne gubi trag. Kad ih ne vidi, na snijegu u daljini, vode je mirisi konjića i nepranih tijela; kad ih ne njuši, vjetar preko išibane ravnice donese rzanje i dovikanje.

Od prvog trenutka kad ih je spazila, Jana zna da neće moći sama. Dvadeset konjanika, svi s lukovima i sabljama, neki sa sjekirama. Zatukli bi je, a da ni jednog ne bi oborila. Trebat će čopor. Sama je bespomoćna. U čoporu, svemoćna.

Ali onda Jana shvaća da ni čopor neće moći samo tako na njih. Iskusni su to lovci, vidjela je Jana iz daljine kako ne jedan ima vučinu prebačenu preko leđa ili sedla. I druge kože, neke žučkaste, a pjegave, zderane sa zvijeri koje nikad nije upoznala. Sjetila se i kako se priča da psoglavci vole loviti. Okruže jedan kraj i potjeraju svu divljač i sve zvijeri i sve ih pobiju, strijelama i kopljima, tako, za zabavu. A pro-makne li nekom od njih koja sretna zvjerka, toga izbičuju da mu se više ne ponovi.

Jana ne želi da pola čopora izgine na otvorenom. Kad ne bi bilo druge, kad bi to bio jedini način, cijena koju mora platiti da izbavi Miška iz njihovih pandži ... Ali, vidi da jahači ne mijenjaju smjera, tjeraju svoje konjiće uvijek prema izlasku sunca. Pamti Jana svoje vučje dane, na četiri je šape s čoporom cijelu ovu krajinu prošla i svako stablo i svaki potok upoznala. Za svaki put zna kud vodi i gdje završava i sigurna je da psoglavci jašu u planinu. Ne mogu je zaobići, osim ako se neće vraćati i gaziti smrznutu rijeku na jugu. A u gori, u šumi, goloj pod snijegom, okovanoj ledom i studeni, sigurni su od neželjenih pogleda. Barem tako misle ...

Jana malo zaostaje, pušta jahače da odmaknu. Onda zapamti gdje ih je napustila — za svaki slučaj, ako se bude morala vratiti — i zabrza u luku, daleko od njihovih oštih pogleda, prestigne ih i do večeri zađe među mlade dubove, stražare na međi velike šume koja od najnižih obronaka prekriva planinu.

* * *

Mjesec je kao kakav noćobdija, blijedi lampaš što ga neumorno drži visoko nad svijetom vodi Janu uzbrdo, kroz šumu usnulu pod snijegom. Gola stabla prijete, izdižu se iznad nje i kao da je zatvaraju odozgo: debla su mračne utvare, grane isprepleteni prsti, oglodani do kostiju, što grabe i otkidaju komade studenog noćnog neba. Psoglave je jahače vučica ostavila daleko za sobom. Dobro se sjeća šume, kao da je jutros njome prolazila. Tu i tamo nanjuši poznate mirise, slabe, ali svejedno.

Čopor je još nedavno bio u ovom dijelu šume. Nedavno: nisu mogli daleko odmaknuti i lako će ih prizvati.

Već visoko u planini i duboko u šumi, Jana nailazi na srušeni brdnik, povaljen niz padinu. Vučica se nije slučajno tu zatekla. Ovuda, malo iznad izvaljenog hrasta, ide zabačen šumski put. Psoglavci su ga otkrili i baš njime prošli kad su kretali u pohod na selo. Još im je dolje niže Jana naišla na trag. Osjetila je miris, danima star, ali osjetila ga je i slijedila i putem stigla dovdje. Vučica prepoznaje stablo, pamti ga dok je još stajalo snažno i ponosno. Mora da ga je neka oluja izvalila u zadnjih nekoliko godina, dok je bila žena. U padu je teški div povukao i polomio i pod sobom prignječio još jedno stablo. Naokolo, mladice, vitke i lomne, miruju do proljeća, kad će nastaviti utrku za suncem.

Jana odjednom osjeti miris prijeteće i opasnosti, dopire negdje ispod izvaljena brdnika i granja i snijega. Pažljivo prilazi, mekano staje, čuva se da joj šape ne bi slučajno propale. Tu je jedna debela grana, preko nje palo je još tanjih, sve je to prekrilo snijeg, štiti od mraza i studeni: ispod, u šušnju i suhoj paprati, mora biti baš mekano i toplo i zaštićeno. Jana oprezno proba koliko je čvrsto. Ne baš, neka nagazi nešto malo teže ... Da se vuci mogu smiješiti, Jana bi se nasmiješila. Pogledom prati put. Da ... Sigurno će iz ovog smjera dojahati ... A iza ovih bi ih se stabala moglo sačekati, skrivaju od pogleda i strijela ... A ovdje ... Vučica baca još jedan pogled i odlučuje, ovdje pored izvaljenog hrasta baš je pravo mjesto za zasjedu. Sad samo da potraži čopor.

* * *

Kad je na rubu proplanka spazila prvi par žeravica, Jani zaigra srce od veselja. Nije ih trebala dugo dozivati, odmah su joj odgovorili, odasvuda, izbliza i iz daljine. Čim je zabacila glavu i stala vijati, sa stijene propete nad golim, u snijeg zametenim bukvama, kao da se cijela planina probudila. Studenu je noć ispunilo zavijanje, razlio se nad golim krošnjama pozdrav dragoj prijateljici koju se dugo, dugo nije vidjelo niti se o njoj godinama išta čulo. Radost je ispunila šumu, narasla i do mjeseca, potekla je Janinom nutrinom, sledila krv u žilama svakom ljudskom biću u krajini.

A sad je čopor tu, oko Jane, svi su se skupili. Okružena je s nekoliko desetaka vukova. Trlja se tijelom o njihova, mazi se obrazom o njihove, valja se i preskače preko njih i oni preko nje, na trenutak bezbrižni u snijegu. Njuši ih, upija njihove mirise, one poznate, starih drugarica i drugova, s tugom saznaje da nekih više nema. Upoznaje i nove mirise, vučica i vukova oštenjenih dok je bila žena. U šali kezi zube i kostriješi dlaku na leđima i reži prijeteći i otkriva da je čopor još uvijek poštuje, staro jednako kao i mlado. I svi je pozdravljaju, veseli što se vratila nakon toliko godina izbivanja. A Jana im priča kako je postala žena. Čopor ne vjeruje, pitanja se množe, ali Jana ih utišava, jer važnije su stvari pred njima. Priča im o svome čovjeku i o sinu kojeg s njime ima, o dječaku očiju kao nebo nad planinom i kose sjajne kao zlato. Kazuje im i o hordi što ubija, ljude i vukove bez razlike, o psoglavcima što su joj oteli nejako sunce i uskoro će proći planinom.

“Nisi trebala otići.” Čopor tone u muk, razmiče se, Jana ostaje sama među njima. Iz šume na proplanak izlazi nešto što je na prvi pogled čovjek. Hoda pognuto, zavlaci jednu nogu, podupire se kvrgavim štapom. Odjeveno je u prljave dronjke,

rašćupane i proderane hlače i lanenu košulju, preko koje je prebacilo neki stari suknjeni prsluk. O ramenu mu obješen rog, Jana zna da njime doziva čopor. Tek kad stvorenje podigne glavu, zvjerinju, plane mu pogled i vučja se gubica iskezi i otkrije žute očnjake. Jana pogiba glavu, čak ni ona neće i ne smije sada prkositi vučjem pastiru. “Nisi trebala otići, Jano, Janice. Pa još među ljude. Nakon što su ti sve uzeli.”

“Što su mi drugi ljudi uzeli, jedan mi je čovjek vratio.” Vučji pastir zastaje u pola koraka i Jana tek sada shvaća koliko je podijeljena između dva svijeta. U Jambrekovu zagrljaju nije o tome mislila. S Miškom u naručju nije o tome mislila. Tek sad, među vucima i pred vučjim pastirom, shvaća koliko je vučica. Ali Jambrek joj je i dalje u srcu, i Miško ...

“Da bi ti onda opet neki drugi ljudi uzeli.”

“Zato sam i došla, da mi pomognete.”

“A onda ćeš se vratiti?” Vučji se pastir unosi Jani u lice, njegov je miris zapahuje. “Tu gdje pripadaš, među svoje?” Svi je vuci gledaju, cijeli čopor, i Jana može tek kimnuti glavom.

Vučji se pastir zadovoljno uspravlja i okreće čoporu. Podiže štap i njime kao da opisuje krug nad vukovima dok govori. “Što ćemo, vuci moji? Pravo je da pomognemo vučici u nevolji. Čak i ako se odmetnula, i onda je pravo. S čovjekom ima sina i taj je sin po ljudskoj slici i prilici. Ali je sin vučice i to ga čini vučićem. Što ćemo?”

Na trenutak nad proplankom vlada napeti tajac. A onda svi vuci oko Jane i pastira, svi kao jedan, mlado i staro, cijeli čopor, zabacuju glave i zaviju. I vučji pastir zavije s njima, a onda prasne u grohot i pogleda Janu.

“Vidiš, Jana, što su vuci? Svi kao jedan! A gdje su ti tvoji ljudi, gdje je to tvoje selo da ti sada pomogne?” I opet joj se unosi u lice, očima je prikiva u snijegu. “Vidiš da nisi trebala otići, Jano, Janice!”

* * *

Ima već kako je svanulo, jutarnje se sivilo razvlači golom šumom. Jana leži u snijegu, skrivena, čeka. Pogleda lijevo, pogleda desno, vuci čekaju. Negdje odostraga je i vučji pastir, čeka i on, poduprt kvrgavim štapom, s rogom u ruci. Nisi trebala otići, mrmore vučici u ušima njegove riječi i ona se prisjeća onog jesenjeg dana, prije puno ljeta ...

“A pust’ja, a pust’ja, a pust’ja!”, vika pastira što skaču na noge, prestrašeno blejanje uskovitlanog stada i bijesni lavež prate Janu dok s ovcom u zubima grabi u šumu. Suton je. Jana već dva dana prati stado što su ga pastiri dotjerali s juga, s krša i kamenjara, i na skeli prebacili preko spore rijeke. Dva dana promatra, čeka, stalno uz vjetar da je moćni tornjaci ne nanjuše. A onda grabi priliku, trenutak neopreza mrkih pastira s psovkom stalno na ustima i nožem uvijek za pojasom i batinom vječito u ruci. Izlijeće iz šume, poput sive munje skače i grabi najbližu ovcu, jednom psu pred nosom. Ne osvrće se vučica na batrganje i blejanje jadne životinje, ni na udarce papcima, samo još jače steže i guši.

A u sigurnosti šume, kad su i ljudi i psi zastali, neodlučni na rubu tame iz koje ih tko zna što može zaskočiti, Jana pušta ovcu na tlo. Životinja, ošamućena, pokušava ustati, ali joj Jana opet zabija zube u grkljan i kida i kolje, vrela joj krv ispunjava

usta, s užitkom je loče i liže s razjapljene rane. A kad se ovca konačno primiri, vučica čupa pramenove i dere kožu i halapljivo otkida i guta zalogaje.

Jesen je, nije još doba kad vukovi nasrcu na stada. Ali, za Janu više ne postoje godišnja doba, ne postoji glad koja tjera. Vučica napada kad stigne i što stigne, samo da je ljudsko. Jednog je lovca zaklala u rano ljeto. I jednog drvosječu, crijeva mu je preko pola luga razvukla. I još jednog, i jednu je ženu izujedala. Koliko je pasa zaklala, ne pamti. U sama se sela zalijetala, cijelog ljeta, i otkidala ih s lanaca iz dvorišta. Pa bi im onda na rubu šume glave ostavljala, toliko da jezu u kosti utjera. Kad stigne i što stigne, samo da je ljudsko.

Kao što su i njoj njezina vuka i njene vučice tog proljeća psi i ljudi poklali.

Jana ostavlja što je ostalo od ovce. Možda će se vratiti, možda neće. Ima još ovaca, i neka joj se pastiri i tornjaci samo usude naći na putu ...

Već je noć i mjesec, stari noćobdija, diže svoj lampaš nad svijet. Palo bukovo lišće miluje Janine šape dok hita kroz šumu, krvava, sita, tek malko utažene mržnje. Penje se uz stijene, više u brdo, dok ne začuje šum slapa prigušen deblima i krošnjama.

Jana izbija na obalu malog jezera, nad njime se izvija stijena, sa stijene se ruši potok. Često ovamo dolazi da se napije i osvježi, da primiri plamen što je iznutra sve ljeto sagorijeva. Vučica se baca u jezero, pušta vodi da s nje spere bijes i jezu i klanje. Onda zvijer izlazi van i stresa kapi sa sebe. I dok samo mjesec noćobdija gleda, svlači Jana sa sebe svoju vučinu i postaje predivna djevojka, zelenih očiju i kose kao žito, pada joj niz leđa. Svoju vučju kožu rasprostire na kamenu i vraća se u vodu. Ne zna koliko dugo pliva, tek, kad se umori, izlazi na obalu, priliježe u meku travu i prepusta se smirujućoj tmini sna.

Nešto trza Janu iz sna, neki šum, krckanje grančice, djevojka istog trena shvaća da nije sama. Mjesec je visoko na nebu, na nekoliko koraka od nje sjedi momak. Podalje je odložio kacigu i pancir, do njih položio mač i drveni štit i koplje. Gleda Janinu ljepotu i smiješi joj se plavim očima. Jana ni da pomisli na stid, skače poput zvijeri zaskočene u brlogu i posizhe za svojom vučinom. Ali, nema je na kamenu.

“Vrati mi moj kožuh!”

“Neću! Nizašta na svijetu!”, odgovara joj vojak. “Postat ćeš mi ti ženom!”

Jana prokune i baci se na momka, vučinu mora da je skrio u platnenoj torbi iza sebe. Ali mladić se spretno izmiče i hvata Janu za ruku i privija je sebi i nešto u njegovim plavim očima — je li to umor, tuga, čežnja — zaustavlja vučicu da ga ne ugrize. “Hoćeš li i mene zaklati?”

Vučica shvaća da je mladić čuo o njoj, cijeli je ovaj kraj bacila u užas i sigurno su ga odgovarali da sam u šumu pođe, pa još noću. Ali on nije poslušao, pancir i štit i koplje znače da se vraća iz vojne i jedna ga vučica neće uplašiti, njega koji je tim plavim očima smrti pravo u duplje gledao.

Mladićev pogled, vreli dah na Janinu obrazu, snažno tijelo naspram njenom, težačka ruka što drži njenu ... Jana osjeća kako joj obrazi rumene, kako je ispunjava toplina za koju je mislila da je zauvijek ugasla tog proljeća pod razlistalim krošnjama. A onda kroz grubo tkanje hlača djevojka osjeća njegov ud kako bubri i raste, trlja joj se uz nago bedro. Mladićeve se usne bliže tik nadomak njenih, dah mu postaje

težak, isprekidan, uspaljen, zvjerski uspaljen. U Jani se još trenutak bore vučica i djevojka. A kad se usne stope u poljubac, vučica i djevojka požele samo jedno. Spariti se s vukom, voditi ljubav s čovjekom, strašću sprati svu bol i mržnju koju su cijelo ljeto pokušavale sprati krvlju.

I tako se Jambrek Valjavec, prije puno godina, vratio iz daleke vojne i sa sobom ženu doveo, cijelom selu na tihu zavist. A vučica je nestala iz krajine; nikada je više nitko, ni vuk ni čovjek, nije vidio ni za nju čuo.

Do ovog dana, u jutarnjem sivilu, za stablom, u zasjedi, a horda samo što nije stigla: tako su vijanjem javili vuci koji je prate otkako je zašla u veliku šumu. Opet će se za Janu, za vučicu, čuti. Opet će joj ljudska krv oblijevati nepce.

* * *

Cevenovu ostru oku ne promiče vuk iza brdnika. Proklinje u sebi, cijelo ih jutro prate. Ceven zna da je čopor oko njih, procjenjuje ga na sedam do deset zvijeri. Goni ih glad, konjići su primamljiv plijen, ali dva arbana znače puno strijela i vuci to znaju. Ne napadaju, samo svako malo neki zavije. Dječak je svezan. I on vidi vuka, ali ne pokazuje straha. Baš kao ni Cevenovi jahači.

Ceven se ceri, ali osjeća kako u njemu raste tjeskoba. Još uvijek ne zna puno značenje starčeva proročanstva. Ta kako bi ovaj dječak mogao biti ključ njegove sudbine? Ali, dječakova hrabrost i prkos znak su da je šaman nesumnjivo dobro prorekao. Čak i vreli borts jede kao da čitav život ništa drugo nije kušao. Nejako sunce ... Nejako, baš!

A i što je mislio šaman kad ga je upozorio na njegovu majku? Što mu ona može, ostavio ju je četiri dana jahanja za sobom! Pa ipak, otkako je spazio prvog vuka, nikako mu ne izlazi iz glave. Vučica. Da, baš je tako rekao starac tik pred smrt. Glupost, pomišlja Ceven, trabunjanje sa zadnjim ispuštenim dahom. Ili možda nije? Možda vuci ... Ma, glupost!

Stari ih put vodi uzbrdo, mora da je zaostao od nekih davno srušenih carstava. Ceven je čuo da u ovoj planini ima rudnika, samo više nitko ne zna gdje su. Cevenov je izvidnik otkrio put, prohodan čak i pod snijegom, a duboko u šumi. Mala je vjerojatnost da bi ih itko vidio, a posebno kakva veća sila. Ceven je odmetnik, jedva je oko sebe okupio ljudi za nepuni jaghun i premda zna da bi njih stotinjak moglo tući i deset puta jaču vojsku, ne želi iskušavati sreću.

Ceven se osvrće iza sebe. Družina je sa svih strana okružena stablima, šuma je ovdje gusta. Svi su na oprezu, ruku spremnih da hitro zgrabe luk ili sablju. I konjići su nervozni, njuše vukove. Još su tu, skriveni od pogleda i strijela, ali tu su. Možda se ipak zaletе. Glad i najoprezniju zvijer tjera u očajnički napad. Ceven to dobro zna.

Malo više uz put, Ceven vidi oboreno staro stablo, izvaljeno u oluji, zameteno snijegom. Srušilo je još jedno drvo, oba su pala niz padinu. Cevenov konjić odjednom rže i striže ušima i zastaje neodlučno. Ceven ga podbada, šaka grabi sablju, ostali psoglavci laćaju se oružja. U trenu, strijele su uperene na sve strane, kolona je poput kakva hitra ježa što grabi putem. Mrki pogledi traže mete, ali ne nalaze ih. Vuci kao da su se izgubili. Pa što to onda uznemiruje životinje?

Odjednom, šumom se razliježe zvuk roga. Iza stabala izlijeću sive zvijeri i Ceven psuje, njegova kletva nadglasava povike i režanje i njištanje konjića. Kakav je ovo čopor, pita se, nikad nije vidio toliko vukova na jednom mjestu! Erlik Khan ih odnio, ima ih preko pedeset! I to u zasjedi! Koja je ovdje mračna sila na djelu?

Jana izlijeće iza stabla kao ispaljena strijela, tijelo razbacuje snijeg dok se baca na vođu psoglavaca. Vidi Miška, prokletnik ga drži u sedlu pred sobom, svezana. Ali, jahač snažno cima uzde, konjić se propinje i Jana odskaače da izbjegne kopita i sablju što joj fijuče iznad vrata. Vučica pokušava ugristi konjića za noge, ne uspijeva, jedva se izmiče kopitima i sječivu.

Negdje pozadi, prestrašeno njištanje, krik i režanje, zubi što hvataju za grkljan i kolju. I strijele što lete naokolo, većina promašuje hitre i okretne zvijeri, čija pažnja ne popušta ni na trenutak, i zabija se u stabla ili snijeg. Ali, jedna ipak pogađa i Janino srce para bolno cviljenje ranjena vuka.

Nema vremena za tugovanje. Vođine zapovijedi nadjačavaju kaos, jahači se hoće zbiti u krug. Ne ide im od prve, nisu u stepi već na uskom putu: ispod je padina, iznad strmina. Ali mogli bi uspjeti, pomisli Jana, a onda će joj isplanirana zasjeda propasti. Čopor nikad neće probiti dvadeset zbijenih ljudi, sa smrtonosnim lukovima.

I ostali iz čopora to na vrijeme shvaćaju i zalijeću se među konjanike, čeljusti škljocaju, vuci grizu konjiće za noge. Jadne životinje više ne slušaju, psoglavci ih jedva drže pod uzdom. Jedna vučica skače na najbližega, grabi ga za ruku u kojoj drži luk. Težina zvijeri povlači ga iz sedla i oni padaju u već okrvavljeni snijeg. Prije no što psoglavac uspije povući nož, vučica ga ujeda za lice i otkida mu komad obraza. Psoglavac se hvata za užasnu ranu, krv mu lipta među prstima. Priskače i Jana i grize ga za grlo i čupa i razdire, svijet postaje krvav. Iza leđa još netko vrišti, tri zvijeri razvlače još jednog psoglavca, skinutog iz sedla. Njegov se konjić valja u snijegu i mlatara kopitima, a onda se diže i bezglavo bježi putem.

Cvilež. Jedna je vučica dobila sabljom preko leđa. Pokušava se skloniti, ali tri je strijele prikivaju uz hrapavu koru brdnika. Sve je oko Jane vrzino kolo kopita i vučjih čeljusti i strijela i sablji i sjekira. Kletve. Njištanje. Režanje. Jauci. Cvilež. Još jauka, vuci se sa svih strana bacaju na jahače. Tko ih odbije sabljom ili sjekirom, spasio se, barem na trenutak. Koga zgrabe i zbate iz sedla u kašu snijega, blata i krvi, nema mu pomoći. Smrt kosi bez milosti, tijela se gomilaju po putu i padini: zaklana psoglava ispod nastrijeljenih vučjih, sasječena vučja ispod rastrganih psoglavih. Okolo bježe prestravljeni i izgrizeni konjići. Vuci ih puštaju, kasnije će ih biti lako loviti jednog po jednog, u dubokom snijegu, kako čopor ogladni.

Okrvavljena krzna, svih čula ispunjenih vrele krvi, Jana pogledom traži vođu. I Miška. Nalazi ih, odsječene od ostatka bitke zajedno s još tri psoglavca. Uokolo Jana pobraja pet mrtvih vukova, petero braće i sestara. Desetak se vučica i vukova stvara pored nje, spremni jurnuti.

Tek sad Jana pošteno zagleđa Cevena. Cijeli ga pokolj nimalo nije uplašio, u očima mu bijes i prkos i odlučnost. On se neće predati, neće dopustiti da mu užas pomuti pamet. On ima namjeru proći, probiti se iz vučjeg obruča i samo ga smrt može u tome omesti. Ceven i njegova tri konjanika odapinju strijele na hitre vukove, jedna zafijuče na prst od Janina uha. U trenu psoglavci odapinju nove strijele,

okrznuta vučica lijevo od Jane cvili s krvavom razderotinom, ali se ne povlači. Jedan se vuk zalijeće, grize najbližeg konjića. Jahač proklinje i grabi sjekiru i zamahuje, vuk za dlaku izbjegava smrtonosni čelik.

Ceven odapinje strijelju, pogađa jednu zvijer u slabinu, ruši je u snijeg, dokrajčuje još jednom strijelom. Psuje, okolo je sve puno vukova. Prokletinje kao da je sam khagan učio kako da se bore, razbili su mu dva arbana u grupice i sad ih kolju. Još strijela, jedna pogađa. Iza Jane i vukova bitka jenjava. Klanje se bliži kraju, još netko psuje i vrišti, a onda je gotovo, tek rzanje konja i cvilež pogođena vuka.

Ceven shvaća da je bitka završila. Sad se oko njega i preostala tri jahača okuplja još krvoloka. I svi kao da gledaju jednu zvijer, vučicu. Ratnik je pažljivije promotri, a onda se strese. Nije moguće da je prokleti starac mislio doslovno!?

“Idemo!”, zaurla Ceven. Iza više nitko nije ostao živ i mora se probiti. A čopor se sad baca na njega i njegova tri druga. Psoglavci gađaju u uskovitalnu masu okrvavljenih tijela, neka uz cvilež padaju u snijeg i ostaju ležati.

Jana iskače pred Cevenova konjića, škljoca, grebe, životinja se propinje. Ceven bjesni, grabi sablju, zamahuje njome u prazno. Podbada konjića, ali još vukova iskače, ne daju mu proći. Vučica se opet zalijeće na njega, a dječak ni da trepne, svezan, ni da podvrisne, a kamoli zaplače.

Ceven i njegovi momci mašu sabljama i sjekirama oko sebe, čelik drži zvijeri na odstojanju. A onda, kao da se na trenutak među vukovima otvara prolaz. “Za mnom!”, zapovijeda Ceven. Ovo bi im mogla biti prilika!

I uistinu, četiri jahača projuruju među vukovima, čopor se bez predaha baca u potjeru. Hitre su šape u snijegu brže od kopita, u trenu su vuci psoglavcima s obje strane. Jedini je slobodan put prema izvaljenom starom stablu i Ceven ne oklijeva, konjanici se sjuruju prema njemu.

Jana napeto prati četvoricu, mora im odsjeći svaku odstupnicu, mora ... Ceven preskače debelo srušeno deblo, konjić se dočekuje na čvrsto. Prokletstvo, pomisli Jana, nije ... Ali odmah za njim preskače i drugi jahač i propada, granje prekriveno snijegom ne može izdržati težinu i uz prasak puca. Konjić njišti, jahač izlijeće iz sedla, pada i kotrlja se lomeći mladice, a onda nešto krupno i mrko i bijesno iznutra silovito razbacuje snijeg i slomljene grane i odbacuje konjića. Treći i četvrti konjanik ne uspijevaju stati ni skrenuti, nalijeću ravno na razjarena medvjeda, konjskim kopitima probuđena iz zimskog sna.

Janina se klopka zatvara u smrtonosnom vrtlogu njištanja i krikova i bijesnog mumlanja. Medvjed silovitim udarcem šape lomi vrat jednom psoglavcu, tijelo mu poput krpe odlijeće desetak koraka u stranu. Drugoga medvjed kači pandžama i dere mu lice u krvave trake. Psoglavac vrišti i onda pada pod težinom nekoliko vukova. Ostali vuci skaču na posljednjeg jahača. Izbjegavaju njegovu sablju, a onda ga jedna vučica grabi za ruku i obara. Sljedećeg je trenutka rastrgan ispod uskovitlane mase bijesnih zvijeri. U međuvremenu, medvjed, još polusnen, ni ne pokušava shvatiti što se zapravo događa. Izlijeće iz jame, prekobacuje se preko debela i nezgrapnim trkom nestaje u šumi, vjerojatno sretan što je izvukao živu glavu.

Ceven ostaje sam, sa svih strana okružen, licem u lice s vučicom. Steže svezanog dječaka pred sobom, oči su mu kao nebo nad planinom i kosa sjajna kao zlato.

Nejako sunce ... U drugoj mu ruci sablja, iz misli nikako da izbije posljednje šamanove riječi.

Jana više ne oklijeva, skače, baca se na prokletnika, obara i njega i Miška u meki snijeg. Neka se vučica zalijeće među njih i grabi Miška za odjeću i vuče, odvlači dječaka na sigurno, podalje od kopita i sablje i zuba. A Ceven zamahuje, čelik fijuče uprazno i Jana zagriža pod bradu. Zubi nalaze put, kidaju žile i ne puštaju, razdiru grkljan, ne daju. Čupaju, komadaju, krv lipta, prska sivo krzno, natapa Cevenov modri deli. Oči vučice plamte mržnjom, nemilosrdne, neumoljive, baš kao i njegove crne. Oči su vučice zadnje što ratnik vidi prije no što ga obuzme tmina, a ruka sa sabljom nemoćno klone u krvavi snijeg. I u posljednjem trenutku svijesti Ceven konačno shvaća kako je to nejaki dječčić postao ključ njegove sudbine.

Čuvaj se njegove majke, Cevene! Vučice. Dobro je se čuvaj!

* * *

Mećava šiba Jambrek, zasljepljuje ga, studeni mu se vjetar zavlači pod gunj, snijeg upada u čizme. Ali Jambrek ne posustaje, glavinja putem prema šumi što na trenutak izranja iz mećave poput tamna zida, samo da bi je vjetar opet zastro zavjesom snijega.

Miška je Jana dovela kući prethodne noći. Jambrek je sjedio za stolom, zadubljen u mračne misli pod slabašnim svjetlom svijeće. Osam je dana prošlo otkako su psoglavci ugrabili Miška, osam dana otkako je Jana pošla za njima. U selu su oplakivali mrtve, popravljali krovove, život je polako krenuo dalje. Samo je u Jambrekovoj kući sve stalo.

A onda, odjednom, nekakvo struganje izvana po vratima. Jambrek se trgne, ruka sama pođe za sjekiricom, još je na njoj bilo psoglavčeve krvi. Opet struganje. Grebanje. Pandže! To mora da su pandže! Jana! I cvilež.

Jambrek poleti s klupe, otvori vrata, stane kao ukopan. Miško je ležao u snijegu, promrzao i prljav. Sam, samo su vučji tragovi bili pred vratima. Jambrek pograbi dječaka, umota ga u svoj gunj, unese u kuću i baci drva u ognjište. A onda pohita natrag u dvorište.

“Jana”, zazva Jambrek u noć. Učinilo mu se, dok je prebacivao gunj preko Miška, da vidi obris zvijeri kako hita u šumu. “Jana!”, zazva još jednom svoju ženu, ali odgovori mu tek daleko zavijanje.

U cik zore, dok je Miško još spavao, utopljen i umiven i nahranjen, Jambrek pohita po Maru. Nju su ljudi zvali kad je u selu pomoći trebalo s ranom ili bolešću, posljednjih je dana pune ruke posla imala. Dok je preko ramena prebacivao torbu s nešto kruha i slanine i luka i opasivao mač, samo joj je rekao neka pazi na Miška i ništa da ne pita.

“A kuda ćeš ti sad na ovu zimu, Jambrek?” Mara nije bila žena koja ništa neće pitati. “I s mačem?”

“Idem po Janu”, odgovori Jambrek. Mara je tek kimnula glavom. Zavijanje te noći je čula, vuci su bili blizu. Možda je naslućivala što je Jana, možda nije, Jambreku je bilo svejedno. Ljudi su šaputali da je Mara vilenica i svi su se pazili da joj se ne zamjere. Možda je znala, možda nije, ali Miška će paziti kao svoje rođeno dok se Jambrek Valjavec sa ženom iz šume ne vrati.

Mećava je stala, vjetar se umirio, tek još koja pahuljica tiho pada na bijelo što je tišinom prekrilo cijelu krajinu. Jambrek stresa sa sebe snijeg, puše u šake da ih ugrije. Šuma je pred njim poput kakve džinske vojske što izranja iz snijega, strašna, prijeteća, tko zna što sve čeka među stablima. I čopor je tu negdje, cijeli je dan slijedio njihovo zavijanje, do ruba šume ga je dovelo, zametenim putem, kroz studen i zviždanje vjetra i zavjesu snijega. Možda ga baš sad promatraju, skriveni, kako stoji neodlučan. Možda se sve zvijeri, cijela šuma, pitaju, s nekim zvjerinjim prezirom, hoće li u Jambreka Valjavca biti jači strah ili ljubav. Možda se i Jana to pita. A to je misao koju Jambrek ne može podnijeti, čak ni na trenutak.

I stoga Jambrek nastavlja putem u šumu.

Okružen sa svih strana stablima, Jambrek gubi svaki pojam o vremenu. Nigdje se nikakva zvjerka ne čuje, tek mu snijeg škripi pod čizmama. Čopor je prestao zavijati, kao da ih je mećava zamela. Ali Jambrek osjeća da su blizu, moraju biti blizu.

Tko zna koliko još ima do zore kad Jambrek nailazi na stazu što se križa s putem kojim ide. Opsuje tiho. Do sad je bilo lako, samo ravno za nosom. A kud sada? Koju stazu da slijedi?

A onda se Jambreku pričinja kako netko čuči uz jedno stablo, dvadesetak koraka od njega. Ruka poseže za mačem, ali ga ne povlači. Netko je uistinu tamo, priđiže se, u ruci mu kvrgavi štap. Odjeven je u dronjke, vuče nogu, o ramenu mu obješen rog. Tek kad pride Jambreku na par koraka, podiže glavu, zvjerinju. Pogled mu plamti i vučja se gubica iskezi i otkriva žute očnjake.

Jambreku srce staje u grudima, jedva se suzdržava da stvora pred sobom ne sasiječe mačem.

“Što hoćeš u ovoj šumi, neznanče?”, reži vučji pastir.

“Ištem svoju ženu, u božju se je vučicu povrnula.”

Vučji pastir kima glavom. “Ti si, znači, Janin čovjek? Rekao sam joj da nećeš poći za njom. A ona je rekla da hoćeš i, priznajem, pravo je rekla. Lijepog si joj vučića dao. Samo nas je skupo koštao.” Kad je došao sebi, Miško je ocu sve ispričao, o psoglavcima i o vucima koji su ih zaskočili i o krvavoj bitki i medvjedu i kako se ni trenutka nije uplašio jer je znao da je majka tu, među vukovima. Jambrek se samo nasmijao na dječje riječi, a onda je ugledao iskru u dječakovim plavim očima, plavima kao nebo nad planinom. Smijeh mu je zamro na ustima, istu je iskru vidio u zelenim očima vučice, trenutak prije no što je pohitala za psoglavcima. Bez riječi je pomilovao Miška po glavi, po toj njegovoj kosi poput zlata, a onda ga je položio u postelju i prekrpio i trenutak kasnije dječak je tvrdo spavao. A sad je vrijeme da mu vrati i majku.

“Gdje mi je žena?”

“Tu je, blizu! Evo”, vučji pastir trubi u rog. Jambrek ne stiže ni okom trepnuti, a iz šume ga opkoljava tridesetak zvijeri. “Pogodi koja je zvijer tvoja žena i vratit će ti se. Samo pazi”, reži vučji pastir, “ne pogodiš li, rastrgat će te moji vuci!”

Jambrek, okružen vucima, zagleda svakog ponaosob. Na prvi pogled, svi su isti, iste gubice, šiljate uši, plamteći pogledi. Zubi. Ali čim mu je Jana prije odlaska dala da joj vučinu pogleda, čim mu je rekla da je mora prepoznati, shvatio je da je svaki vuk kao čovjek i svaka vučica kao žena, na svoj način osobita. Zna, siguran je, da je

može raspoznati u mnoštvu, da je može naći, da se ne smije uplašiti pastirove strašne prijetnje.

Jambrek se potrudio zapamtiti vučji obraz svoje žene. Očima leti preko čopora, neke vučice odmah odbacuje, toliko različite od Jane. Ova ima brazgotinu, ona tamo rasječeno uho. Jedna je već stara, Jambrek ne vjeruje da će dočekati proljeće. Čopor strpljivo čeka, ni ovo nije Jana, miris je drugačiji i dlaka pod prstima. Ova sličí, ali ne, ni to nije njegova žena, siguran je. Ova ovdje? Jambrek joj prilazi, kleči pred nju, zvijer mirno pušta da je opipa, da je ogleda sa svih strana. Ne, nije ni ona.

Noć tiho teče oko Jambreka, vučjega pastira i njegova čopora. Crv očaja počínje gristi, dvadeset je vučica u čoporu, a neke su stvarno slične jedna drugoj. Jambrek ustaje, u šumi je mračno, što ako pogriješi, ako se prevari? Pogleda pastira, plamteće mu oči prijete.

Zašto mu Jana ne da neki znak? Zašto ne zarezí, ne mahne repom, ne priskoči? Možda ne smije, možda se boji pastira? Proklet bio, kakvu on moć ima nad čoporum?

A onda Jambrek zastaje, dobro mu je poznat taj osjećaj kad se crne sumnje množe. Tako je bilo u vojni, pred svaku bitku. Strah. Ništa drugo doli strah. I tko ga je svladavao, preživljavao je. To je nauk koji je Jambrek dobro naučio, pod udarcima mača i ubodima koplja.

Jambrek ponovno zagleda čopor, pažljivo, smireno, predočava si Janinu vučinu, njenu njušku, nos, obraze, čelo, uši. Leđa, bokove, noge, rep, pokušava se sjetiti svakog pramena dlake. S Janom u mislima, traži Janu u čoporu.

I nalazi među uzgibanim zvijerima vučicu, baš je kao njegova Jana. Dobro zagleda, ali ne griješi, ne vara se! Pogledi im se susreću, njegov ljudski i njen vučji, srce mu jače zakuca i nešto u Jambrekovoj nutrini odlučuje umjesto njega. “Eno, ona je vučica moja žena!”

Vučji pastir priskače odabranoj vučici i jednim potezom snažne ruke trga s nje vučju kožu. U snijegu ostaje Jana, Jambrek joj priskače i prebacuje svoj gunj preko njene nagosti. Pastir bez riječi kima čoporu, zvijeri se u tišini povlače u šumu. Za njima i njihov pastir, ostavlja Janinu vučinu u snijegu.

Jambrek grli Janu, cjelovima joj obasipa lice. “Uspjela si, Jana, uspjela ...”, šapuće joj kroz kosu dok je zagrće u grubi sukneni gunj i pridiže. “Uspjela si, Jana, vučice moja, vratila si Miška.”

A Jana se samo smiješi, zelene oči sjaje u tami, sjaje pogledom zvijeri što je sad opet postala ženom. A onda se sagiba i podiže svoju vučinu i brižno je zamata. Tko zna kad će opet morati postati vučicom. “Hajdemo. Put je dug. Požurimo, da nas Miško ne čeka.”

Dragomir Kostić

Crteži Vilijama Blejka

CRTEŽI VILIJAMA BLEJKA

U Londonu
Nisam napisao pismo
Verici
Iako je jednog jutra
Jutro
I vazduh
I sve što je trebalo
Bilo nalik onome
Oktobarskom danu
Prvi put
Kad za tim posegnuh

Umesto toga
Produžavao sam uz Temzu
Prema Tejt galeriji
U kojoj se posle dugo zadržah
Pred crtežima Vilijama Blejka.

KONAČIŠTE TAME. MEGARON

Učini još korak Ako smeš
Spusti se bar do Pred

U isti mah Orfeju
Bodre te Nagovaraju Smeju

Keze ti se

Dok se dvoumiš Pa to je
Tek prvi put
Da si pred Levkom tame
Ždrelom prstenookih Stao

I spustiš se Smeta ti
Što si jedan što su drugi
Daleko ostali Ipak
Silaziš

Jednom jedinom zovu
Odazivajući se

Nedostojnom siromaštvu

BOG U OGLEDALU

Zoranu Jovanoviću Dobrotinu

Spremaš se da svakog jutra
Potražiš Boga u ogledalu

Crnim pticama Divljem ovnu
Užarenom polju

Da se vratiš

Potpuno Ali nekud
Gde nisi baš prečesto Zalazio

Treba li to Na kraju
Krajeva I kome

ZIMA

Kao savršena klonulost nogu
Kad si mislio da ih više Nećeš pokrenuti

Ali jače od podjarenog bola u kostima
Pozleđuje ta belina pustošna Umravljuje
Makar i na kratko Za vedrih suvomrazica

Jama: Jasenak

Kad uopšte nećeš uspjeti
Da se izvučeš

Za blagi dodir Dašak osmejaka
Treptaj južna lahora Ma i za nagoveštaj
Razgovor s vočkama Koje si bajagi hteo da
Posečeš pre no svane

Časak kad u svemu tome I stavi sebe
Ništavilu na dohvat

Živa vatra
Živa bolest

REMIZOV

Zar opet na tu stranu da pogled puštaš

Možda ćeš tako i otkriti ono što nisi priznavao
Što je odvrćalo od sebe dosad Možda se neće izjaloviti
Možda se neočekivani obrt i desi Napokon se namiriš
Drugačije zar kako može Ne hodaše li sve k tome
Hramu koji se možda rastakao no beše još tu
Da te privije kad te i ta čarobnica napusti
Bude kao pošast Kladenac očaja Izbavljenje
Od gorega Kako i priliči dobrome mužu
Koji vidi sve i zna sve I na dobrom je putu, jer

Dve ga vile vode: Danas i sve dalje Pa kad ona
Omane: Sledi ta iz osoja koju prikrivaš Uspavljuješ
Čuvaš za neko vreme u koje ćeš Drugo Zadugo
Odbaciti urođenu podozrivost Danajski dar
Odlajući ponovo željeni istup Kćeri Danaja

KLEPETALO

Ili podne u gradu
Kojeg bi da se kloniš

Naslonjen na železnu oznaku
Uz breg

Lagano lagano Hvatajući zrak
Još neko vreme Krst od tisovine
Zanjiha se među čovekom I ženom
Koji udoše Opletoše idilom

Uzduž Pred zatvaranje ulice
Pojavi se Sa dna Tvrda lica
Poštapajući se na obe ruke
Imajući uza se još jedan par
Krpa na krpi To je bio

Posle kad zađe U još tešnju uličicu
Doznade sasvim: Nemaše nemaše
Sin čovečji gde
Glavu da sklopi

Izlazeći: Onaj već čvrsto grebaše
Na pešačkom prelazu Sad se tipe
Strašno protivljahu Sav iskićen
I onaj mali slikar Isto tako
Nema gde da ode Pride dakle
Prvom autobusu Posve zdrav
Kao da ga dodirnu Taj slikar ne bi
Ne bi bolji mozaik umeo Da načini
Tek pred mladim poljem

Pomisli zaista Za nedelju dve
Šta će biti
Ili će: Biti toprv

Kakva se to mili dome Nerodica
Sprema

GOSPOD UMIRE S NAMA

Dospeli smo u neverovatan položaj
U kameni grad Među ogradu tvrdu
Sebe ne prepoznajemo

Imaginarni ljudi
Imaginarnu zajednicu čine
Carstvo simbola Anatomija
Nasilja Anatomiju trpljenja
Proizvodi (Slično slično)

Hajde što nas drugi ne vide
Ne čuju i ne shvataju

Ali šta to *vidimo* mi
Šta to *čujemo*

AVLIJA

Između kuće i Polja

Domaća životinja
Herbarijum

Na domaku Slobode
Okrećeš se Bunar
Breza

Komad neba
Kao komad hleba

Iza plotu je
(Žica nevidljiva Logor bestelesni)
Okrutno bezličje

Pređašnjeg

PASIJA PO MATEJU

Ne dočarava Ništa
Našu patnju pouzdano kao
Pasija po Mateju
J. S. Baha

Kada je 1729. godine
Pisao svoje Najveće delo
Bah je mislio Kako je priča
O Hristovim mukama
Završena

Ali nije Samo što su
Pilati I samo što su dželati
Samo što je publika Spreмна
Na podsmeћ Porugu
Znatno umnoћena
Uvećana

Gde god zastanu
ћivog Boga joћ raspinju

No On ostaje Kao i patnja
Sve je drugo

Drugo

Ništavno

PROGLEDAĆETE FRESKE LELUJAVE

Izaći iz okova Zidova (Kreča i maltera)

U potrazi za očima
Koje su vas uplašeno gledale

Tražićete ih po mrtvim uglovima
Mračnim staništima Gde su vas
Nemo molili

I gde su se snagom koju niste imali
Krepili žudno (Davno krepali)

Tražićete ih
I neće ih biti

Molićete da se vrate
I neće imati gde

Samoća njihovih vekova
Okrutna Beznadna samoća

Čekaće na vas

Ivana Seletković

Poezija

***

Bumerang se vraća
da ti razmrskala lice
ispljuvkom historiografije i kulturoloških artefakata.
Smiri se i diši duboko, uspokoji se novom majicom
i izlaskom sa novim i starim prijateljima.
Njima je faca svježe namještena;
orošena špricama botoksa zaborava,
simetrizirana snishodljivom ukalupljenom figurom
– izumom suvremene plastične kirurgije.

Zbogom iluzije

Kad nestanu sve iluzije i riječi izgube značenje
Brani se trenutkom ushićenja
nekom psihoanalizom i aporijom
Dođi do smisla iako je smisao daleko
Dođi do sebe iako se ne poznaješ

Kad se unište bajunete od neprestanog trvenja slika prošlosti
Kad velika enigma i tada ostane neotkrivena
Smisli novu teoriju
Uzmi knjigu
Uvidi da možda ipak nisi toliko autentičan/ako nisi
bolestan i sumorno istraumiran – svakako je
sve ionako svejedno – toneš.

Sudari stvarnosti

Ovi krateri od stopa;
i ova lica od karmin
Razjapljenih pećina od usta;

Ove ruke od užadi
I prsti od plastelina
I zglobovi od vijaka hodajućih magazina;
Uvijek klaunskih
Na kraju zaboravljenih mozgova –
zrnaca prašine koja odlazi s vjetrom.

***

Boli ova glazba i čitav orkestar u glavi
I suite iz izgubljenog vremena
I fuge koje bježe
I zanosni i uzoriti menueti

Wachtet auf, ruft uns die Stimme

Boli i ovaj kasniji košmar etide u glavi

...i vizija goluba listonoše na prozoru
Jednostavno je zaboravio doći

Erbarme dich

Bivanja

U čekanju da budeš u budućnosti
dok bivaš sada
Sada nije dovoljno da postaneš
u vrtlogu opstajanja
Cinik se mudro igra vremenom
koje je sâm u funkciji
pokretnih slika

Reverzibilnost(i)

Svijet od privida,
    mračnih i opskurnih
mjesta aluzija;
Tjelesnosti i prisnosti
    trenuci zavaravanja;
Iščekivanje
    dozivanje
    pozicioniranje;
    obješena lica
    naborana vremenom
    i razočarenjem;
Tjeskoba
    oholost
    dijelovi mržnje;
sve su to oblici i sve je modeliranje osjeta
    kraj
    opstanka igre koju
    ne volim.

***

Zovi Cvetajevu u pomoć
Izreci joj molitvu
Pokaj se za grijeha
Bičuj se terminima i personifikacijama

Možda onda nastane poezija
Napokon, jer nisi pjesnik i nisi čovjek

Zadovoljavaju te riječi i toneš u njih
Kao i neki koji sve jesu što ti nisi

Ne laskaj si
Pomoli se Baudelaireu i Keatsu
Budi romantični romantičar u raskoraku s vremenom

Na pomolu ništa novo

Poezija je utočište

A što si ti neljudski
    kvazi Pjesniče?

***

Vidio si stepenice
koje su spuštene
s visine

Ne znaš odakle i dokle
sežu

Možeš li se uspeti
jesu li blizu
podnožja nekog praga
provizornog doma

Što je tamo gdje završavaju

Ovdje čini se nalazi se
samo busenje i
žbunje
lokve u koje uskačeš
dok ti se
drugi smiju

Basso Continuo

Odnijet će sve
poplava ovih dana
i donijet će nabuljali
zaborav i eho u pustoši

Pozelenjet će sve
opet nakon tih
dana
Ali ostat će miris vlage
i crte s rasprsnućima
na fasadama

Bit će puno nogu i ramena
što se sudaraju
na asfaltu ispod kojeg
su nagomilane
kosti zaboravljenih
grobova

Potrebno je zaokružiti
priču o
prolaznosti

La follia

Živim u balonu.
U njemu su ljudi, brežuljci, kuće, putovanja,
Duge kiše, snjegovi, paunovi, gliste, muhe,
Svjetovi sa svojom patetikom.
Sve se odvija po nekom redu
A ipak, sve je ... kao u refrenima smješnih i tužnih lažnih pjesnika.

Izvan balona stoji čovjek,

Pripravan,

S iglom

I skupina Patricka Süskinda
koja će probaviti ostatke.

* * *

UBLJ
ZAKOPAJ
SAHRANI
MISLI
SAMO ZATO DA
TE PODSJEĆAJU
KAO ZAKOPANI KUĆNI LJUBIMAC
NA ONO ŠTO JE
BIO
I ŠTO SI MOŽDA TI
JEDNIM DIJELOM
BIO ILI
JESI
I OKRENI SE
ONDA
KADA
VIŠE NE BUDEŠ
MOGAO
IZDRŽATI
ZAPALI VATRU
SPALI GRAĐEVINU
DA KASNIJE
MOŽEŠ I
IMAAŠ ZA ČIM
PLAKATI

Gefirofobija

napada
I napadam ja nju
U pokušaju prelaženja

Do polovice puta
Nestaje mi dah i tijelo se koči
Usredotočavam se na disanje i vlastite korake
Gledam dolje u rijeku
Bojim se pada

Čekam i čekajući hodam
Dišem ubrzano
Hodam
Dišem
Gledam
A ispod nalazi se
rijeka koja me privlači i doziva

Napokon
Tu sam
Na sredini puta

Dižem glavu
Promatram da li se nešto promijenilo

I onda ne vidim ništa
Pa ne gledam
Ne čujem disanje

Rijeka je daleko

Već sam na kraju mosta
Prošlost mi je iza leđa.

Musica sacra

Zamjenjiv si čovječe
ne zato jer nisi drugačiji
već stoga jer je mnogo ljudi
mnogo – pogledaj ih
masa zamjenjivih

Zamjenjiv si čovječe
ne zato jer ne vrijediš
već stoga jer je mnogo vrijednosti
mnogo - čitaj ih
aleje vrijednosti

Zamjenjiv si čovječe
ne zato jer te nagoni navode i progone
već stoga što je mnogo nagona
mnogo - osvrni se
još uvijek „jest“ i „biva“
na neznanom prapočetku.

Obitelj

je najtužnija institucija.
Puna svađa i propalih ambicija,
Sinergije percepcija,
Orkanskih vjetrova osjećaja,
Godišnjih doba razočarenja.
Folder je vremena
Sukoba prošlosti i budućnosti.

Pirika – u svemu tome.

Goran Čolakhodžić

Pjesme

Zaziv bazgi

Možda da kraju privedemo jedno izgnanstvo:
bazga divno cvate.

Smireno i sustavno tiranstvo
dugo je zelene mladice držalo van vrta; sad da se vrate,
da se u njemu nastane s mirom,
to želimo.

Viseće štitove neka razastiru širom
nad živicom, šupom, kad ih doselimo
ovamo opet. Kažu da brane kuću od zloga,
da hrane kukce, ptice i ljude;
čini se da bazge, poput gloga, nude
i tajnovito čišćenje noći od mraka.
I dok sam te prije tražio, podmuklo,
da vidim kako ću te, između maka
i lišća rabarbare ščepati, čupati, danas te promuklo
zovem i dozivam k sebi, da probiješ ogradu,
da prijedeš k našoj vlasti,
zaboraviš zavadu,
jer u našem ćeš kućnome kozmosu
odsad u miru bit pozvana cvasti.

Lov

Lovio sam zečeve
obilno i nečujno:
nišan je ubijao, nije bilo pucnja,
krznene su vreće padale bez odgode
na suhu travu sumraka. Ostajali su
kruti, otvorenih očiju, bez kapi krvi
na stegnutim ranama, zapravo smiješni,
neopasni u toj smrti koja nije
preotela život, pa je bila prozirna.
Meni nije nestajalo metaka,
a ni njima smrti: stalno su je producirali
po humcima i jarcima.
Spušta se jesen, bit će da je to.

***

Prije sam se bojao nestanka znanja o zemlji,
ali je ono i u mene uraslo
s godinama – nešto zbog tebe,
a više iz tvrde gline samog vrta.

Prije sam strahovao zbog prolaska priča,
ali one su se vratile toliko puta
da sam već i sam pouzdan kazivač
tvojeg sve dužeg života.

I nema više bojazni, nakon bolesti.
Samo priželjkujem (djetinje, uzalud)
stalnost tvoga kašlja ujutro u voćnjaku

i onaj nježni miris koji se diže
kad gaziš grubo po metvici
pod mojim prozorom.

Ugar

Učili su me da uvijek nešto mora mirovati.
Makar kao spomenik, izraz zahvalnosti,
kao sigurna distanca od pretjerivanja:
za svaki slučaj. Za sobom uvijek urediti,
vratiti sve u sklad, kako god možeš i znaš.
Trebalo zagrnuti sve svoje nelijepe tragove,
trebalo pospremiti mokre ostatke ljeta,
listove, gomolje, plodove, kožu i kosti,
vratiti zemlji pravo na šutnju i pustoš.
Ostaju topli i prostrijeti ležajevi. Punjeni
mekanom osnovom svega, pravilno rezani,
posuti sijenom, ipak dokazuju udio ruku.

Ugar omogućava proljeća za proljećima.
Nešto mirovanja negdje, uvijek, pomalo,
dopušta šumi i livadi da se provuku noću
pod ogradom, da u krevetima šire korijenje.
Nešto mirovanja, nešto sna koji rastaće
oštrinu brazda, međe dana, dopušta tebi
da staneš zorom uz ogrozde, da me kišom
svojih očiju i usana pred proljeće spremiš
za dodir i kopanje. Izbojci drveća kod nas
u krevetu, osim što nas prorastaju, brzo
nas prerastaju: ostani moj u tom raslinju
barem do berbe popodnevnih jabuka.

Zadnja košnja

Zadnja košnja još jedan tih ritual.
Ne mora se nužno, ali je dobro,
a i lijepo, jer vraća u kolovoz,
vrijeme kad je košnja zarazna kao i zijevanje,
kad upališ motor i kreneš,
a kad prvi put staneš,
čuješ čitavi motorni zbor iz bliske
daljine, od svake strane svijeta.
Svi svladavamo travu, igramo se krava,
igramo se susjeda u predgrađu Chicaga.

Zadnja je košnja ljepša i muškija:
sam si u tome, često je magla i sumrak.

Obavljaš nešto travi ružno i bolno
u njezinu korist, kao liječnik ili otac.
Vodiš računa o stroju, kupiš ga pred san,
izlijevaš benzin, baviš se, kao što se ne baviš nikad,
jer si filolog, pisar i gej, uljem i čelikom. Na kraju
zaključavaš vrata, izdišući jedno „sve je spremno“ –
sad može zima, sad mogu duge noći bez rasta
provedene daleko od zemlje,
odatle uzdah.

***

Stajali smo i koristili perfekt
razgovarajući o tvojoj smrti –
zapravo ne o njoj, jer se već bila dogodila,
njome smo baratali tečno kao glagolima.

Trebalo je riješiti pitanje-dva
u vezi sjetve i proljeća, sunca;
nekoliko napomena prije odlaska na rad,
izostanak hrabrenja tvoj je izraz uzdanja.

Tek oko podneva, poslije magle,
dok si lopatom rezao korijenje,
sjetio sam se da sam noću i plakao, probuđen,
kratko, prevrnuvši tugu u mraku, kao i zemlju

pri jesenskom kopanju; ušla je
natrag, u humus, kao gujavica.
Sada obojica guramo šake u podatnu tamu,
sve se dogodilo dok još i nije, dobra je zemlja.

1.

Kuća se uvijek na brijegu ukaže nenadano, odjednom zdesna, izvor krivudave rijeke
šljunka koja izigrava prilazni put. Ondje ju je postavio čovjek bez lica, onaj koji je u
njoj proveo gašenje listopada. Mi smo došli tek poslije, pošto se izlila kiša, a vršak
glavice brijega postao iznova suh. Odonda golubice mogu donijeti grančicu loze s
obronka, u zalag budućeg mira; no sve to okružuje šuma, strmi, silnim lišćem zasuti
klanci, sjedišta gljiva. Voćnjaci koji su sve sličniji šumi: u svako proljeće stabla izmi-
jene po list, ljeti odbace plod, prijeđu na stranu zelenog mraka. Iz ljeta u ljeto prilaz
je sve teži, trava sve viša, crni kamenčići ceste tonu sve dublje u zemlju, korov sve
gušće i plodnije sipa svoje sjeme.

2.

S prodolja miriše sijeno, mada u odsustvu kosaca, ali hrđavi kolotur zdenca ipak se može okrenuti. Sve odaje nedavne posjete ljudi, rijetke dolaske, kratke prisutnosti – ipak dodire. Pod orahom titraju sjene njegovih lisnatih udova, grančice škripe na lagodnom vjetru popodneva. Otvaram zdenac iz kojega uzlijeću protekle jeseni (negdje se još čuje hihotanje bjesova), izvlačim iz njega vjedro prepuno lišća, obraslo mahovinom i lišajem: iz duboke vlage izlazi stonoga, padajući natrag preko ruba, nalik na bijelu vrpču. Izvlačim opet, pronađem crvenu. Nosim je da je Kata uplete u kosu.

3.

Noć isparava iz šume, ne gmiže s istoka. Načini se prije zalaska sunca, onda strpljivo čeka svoj red da procuri između stabala. Bijele sjene nepoznatih zvjerki postaju oštrije, lebdeći nijemim krajičcima oka i sve crnje izazivajući pomutnju. Zatvaramo vrata. Samo ona stara, dobra, drvena ostaju otvorena, skinuta sa šarki, negdje duboko u šupi. Sami su njihovi dovratci jamčili sigurnost: moglo se gledati suprotni brijeg – jedno samotno svjetlo u dalekom selu – kroz otvorena vrata bez straha. Te su večeri prošle. Više ne znam kako smo mogli lunjati jarcima kraj kukuruza, gledati u šume, sami u noći. Bijele su nas oči gledale, a mi im nismo vidjeli kandže.

5.

Ovo je kraljevina. Pod njom su mnogi ljudi i kuće, mnoge gljive. Kuće su gljive, pri vremena plodna tijela micelija svojih podruma; pojave se bez jasna razloga, sazriju, istrunu, nevidljivim kanalima zemlje otpužu u tamu vremena da bi opet, jednom, ali nikad na istome mjestu, procvale cvijetom bez boje. One sjedinjuju pokret i nepokret, meso i travu, sjedinjuju bezbrižnost bilja i otrov životinja, a isto jedinstvo i jedu. Tako i podrumi: podrumi su zavojiti, pletu se u omče, dave mračne kukce koji ih nagrizaju, jedući ih. Pružaju svačemu zaklon, ipak. Opasno je sići u podrum, posebno kada ga nema.

Srđan Sandić i Raphaëlle Oskar
Vrati se i kaži zbogom

1.3 New Year's Resolution

Prestat ću počinjati rečenice s «bojim se» i «volio bih».
Telefon ću koristiti samo kada moram.
Utišat ću um.
Kažu mi neki ljudi da postoji vrijeme za ljubav.
Meni je to maloumno.

Dok se ne smognemo usuditi.

Sve je dobro.

I najbolje posude imaju neku pukotinu. Tamo i tu. Pa procure. Kao da imaju menstruaciju.
A nakon toga život kreće ispočetka.

I sve je dobro.

Samo da je mir.

Još jednom sam maštao.
Bajku punu punu punu.

Sada je to prošlo. Više neću tako.

Rečeno je da je to sve u kodu, znaš, da je ok biti i ljubomoran i patiti
i
htjeti više, ali ja ne želim biti onaj koji sam bio.
Ne želim patiti,
ni biti ljubomoran,
ni ozlojeđen.

Zapravo se ništa loše nije dogodilo.
Bezveze uopće i govorim o tome.

«Da sam ptica i da imam krila
ja bih cijelu Bosnu preletila.
Letila bih, nikad ne bih stala,
dok se Bosne ne bih nagledala.»
Ta fascinacija me skoro
imenom uvjetovala:
Sultanija.
Ali bolje mi, mislim, stoji jedna druga funkcija:
bit ću efendija.
I alčak.
Two in one.
U čakširama, a u nanulicama,

prevrnut ću ti s astala i fildžan i kahvu i džezvu.

Bujrum!

A ovo je crnogorska Julija Romeu:

«Đevojka ga, đevojka ga,
mrko pogledala, mrko pogledala.
Danu momče, danu momče,
ne šali se sa mnom, ne šali se sa mnom,
jer sam nočas, jer sam nočas,
grdne snove snila, grdne snove snila
i da sam se, i da sam se,
mlada ja ubila, mlada ja ubila.»
Da bih riječ rekla!

I cvrči, cvrči Nazorov cvrčak,
gospođa Ministarka se preko Nušića žali da joj puva,
dok je onaj Krmpotičkin sretan čovjek i dalje bez košulje.
Gruvaju Crnjanskijevi topovi,
hoda se gore-dolje po Andrićevoj ćupriji,
sastaju se opet, rastaju se opet Dobrišine kapi,
i ni Ršum više ne zna
da l' slon telefonira il' telefon – slonira.
A Kiš? On ti uopće ne veruje u piščevu fantaziju.
Sve to, stara moja, na tvojoj polici,
dok si ti na poslu.
Otišla si biciklom,
s torbom na paktregeru
i jednom Reči i Mišlju.
Za noćnu smjenu.
U pogonu.

Ja bih sada sjedila na tvom paktregeru
glave naslonjene na tvoja leđa.
Kao Reč i Misao.

I umjesto da ti meni,
ja bih sada tebi sve.

I pjevala, i čitala, i plesala,
I Portorož, i Bled, i Bohinj,
I našla bih Bracanina dva
da tebi posluže bokal vina.

Ma, ja bih tebi
isprašila, očistila, oprala,
uštirkala, osušila, ispeglala, porubila,
kao Biljana izbijelila,
tu tvoju Jugoslaviju.

Samo da se nije,

kao i majci Desanke Maksimović,
i kada si umirala,
činilo da se osećaš krivom
što nas napuštaš.

Samo da nisi kao karijatida
u svakom trenutku
držala cijeli svemir
da se ne uruši.

Samo da jednom.
Tu posljednju mandarinu.
U zdjeli.
Nisi čuvala nekom drugom.

Samo da sam jednom vidjela
da prvo misliš na sebe.

*****

Dođe mi da se ponašam
k'o drumovi bez Turaka.

Prva,
jedva, ali prođe.
Pa druga, stisnem zube.
Treća, k vragu, sreća?
Četvrta i peta.

Nakon toga, ništa čudno, sve uredno, redno.
Uglavnom sam si supertruper,
tu i tamo se sjetim čega ne bi trebalo,
ali zakrpam to, imam sistem.
Štrikam, heklam, haklam, hendlam,
menjam kune, marke, dolare.

E, a onda na moj rođendan, kardinalno zgriješim,
ispadnem iz ritma, sjebem takt.

Nema takta bez predtakta.

Trt-mrt,
život ili smrt?*

Ajmo Jovo nanovo.

** Laza Kostić, prijevod prve rečenice Hamletovog solilokvija, 3. čin, scena 1, Hamlet:
«To be, or not to be: that is the question»*

3.3 JEDNA JE

**Tako bi to Kiš rekao. A pod Nacionalizam čitajte Ona:

Nacionalizam je, pre svega, paranoja. Kolektivna i pojedinačna paranoja. Kao kolektivna paranoja, ona je posledica zavisti i straha, a iznad svega posledica gubljenja individualne svesti; te, prema tome, kolektivna paranoja i nije ništa drugo do zbir individualnih paranoja doveden do paroksizma.

Ona vam je takva.
A dodala bi još: «A šta da radim?»

I nema tih para.
Aman, čovječe.
U vijeke vjekova.
Amen.

Kuću njemu, jer ima prezime.
Ma, oženit će se.
Hoće.

Hoće.
On je normalan.
Sve je.
On je njeno sve. On je neće izdati. On je nikada nije izdao. On to ne zna.

Elem: NJEZINA PSIHOPATOLOGIJA JE PREVELA SINA U MUŽA, KĆI U
SLUŠKINJU, MAMU U BOGORODICU.
SAMO BOL.
BOL ZAUVIJEK.
PO NJOJ.

Samo da dobro oženi sina. Za kći je važno da ostane blizu. Da joj dođe očistiti, oprati, skuhati, brinuti o njoj kad ostari. Ne bi mogla nikada od sina zahtijevati isto što i od kćeri. Ne bi se sin nikada snašao. Ne zna sin, jadan. Kći zna. Zato će sin za nagradu dobiti cijelo imanje.

Ovime se izgovara: depresija, neizdrž, nemogućnost.
Ona nije kriva.
Ni za što!
Ni za što.
Nikada ona nije kriva.
Pusti je na miru.
Odmah!

Kamioni, autobusi, veliki crni automobili i kombiji koji tutnje i jure i odnose samo njezine poglede. Kad već nju, sirotu, ne mogu.
Dosadan pejzaž.
Klasje, kukuruz, suncokret.

Zemlja.
Je ravna.
Ploča.
Prostrana,
nepregledna,
teška.
Zaleđena,
utopljena,
spržena.
Debeli trbusi pred ogradom,
koščati laktovi na prozorskom oknu,
omaramljeno sjedilo.
Nanizani na međunarodne puteve i ceste.
Okolo čijeg vrata?

Okolo njenog, naravno.
Uvijek i jedino okolo njenog.
Dok jede jabuke i šljive s kruhom.
Dok joj se vrti u glavi.
Dok misli da je taj vertigo neurološki, a ne psihološki.
Dok ne voli svoju djecu.
Ta, naša majka.
Bosanskohercegovački sprčkana.

Kakva je to ideologija?
Odgovor.

Snovi moraju biti u miru, utopljeni, ohlađeni, zaslađeni.
Kao jagode,
iz vinograda,
s komarcima.
Kao jagode, u četiri popodne.
Pod hladnom arteškom vodom, sa šećerom iz šećerane,
s fatamorganom grada, koji je zapravo silos, ali izgleda kao grad.
S tim dalekim gradom koji nikako da postane.

U noći, samo prije par sati me je pritisnula frka.
Nazvala je i rekla da joj ne radi televizor, da nema za kruh i da li joj mogu pomoći.
Rekao sam ne, jer ne mogu.
Ona je pomislila da je ne – da.
I danas me je nazvala i pitala istu stvar.
Pitao sam: «Kako?»

3.7 DNEVNIK

Umjesto doručka
dočeka me prazan tanjur
i čisto posuđe.

Volim kada mi je sve čisto.

Voljela bih da se vratim doma
i da vidim da je sve razbacano i prljavo
i da se imam na koga naljutiti zbog toga.

*Предуго си дизао руку
да би тако хитро замахнуо њом
као да отклањаш сјећања*

*Дражи су ми
твоји плави трагови
на папиру
него на мојој кожи*

*Моје си чекање
без повратка.
Заробила сам
пјесму тим рефреном.*

Само зато што си имао симпатичне пјеге на носу.

Ti si slabić, iako.

Neka masna kosa ljubila je prozor autobusa.
Ostao je otisak prošarane magle.
I na samom dnu.

једна мала уплакана нада.
да бар није.

4.2 x.xx.xxx

x.xx.xxx

Ti,

dobro ti jutro.

Voliš ga gledati kroz prozor kupaone. Ovu uzavrelost sedmog mjeseca. Plavetnilo. Nedostaje ti more. Nedostaje ti hrana. Sjećaš se kako si se molio da odeš? Uvijek ti je bilo ovako. Nikada nisi bio zadovoljan stanjem u kojemu si. Htio si više ljubavi jer je iste bilo doista malo. Htio si normalne odnose u obitelji. Normalne profesore. Normalne vrijednosti. Tebi normalne vrijednosti. Iako nisi htio to ludilo, ludilo te je okružilo. Život nije normalan, dražesni. Od insomnije pate svi oni koji ti se čine da danas žive puno adekvatnije od tebe. Nije ti jasno? Pogledaj bolje. Što misliš što im je? Kako su povjerovali da im je život u toj mjeri isprazan? Zašto se osjećaju jednako krivima? Od čega se toliko odmaraju?

Ako su tako dobri prema sebi, zašto ne spavaju? Zašto bježe od ljudi? Zašto su stalno umorni?

Uvijek voliš one koji se prema tebi odnose fino, iako te ne vole. Ne znaju te voljeti. Ne onako kako bi ti volio da te se voli. Ne onako kako bi ti volio samog sebe kada ti ne bi bio ti, nego netko drugi. Razumiješ? Uvijek, onda, nakon nekog vremena s njima, ti želiš pobjeći. Optužiš ih za nedostatak ljubavi. Ti kao sudac i tužilac i jedini svjedok ipak dobivaš spor. Jer si bio i porota. Malo ti je neugodno. Ubrzo shvatiš da si ti njih volio ipak više. Ubrzo to opovrgneš i shvatiš da su oni, logikom stvari, tebe morali voljeti više. Nije ti jasno kako su nastavili bez tebe. Ipak, priznaješ da jesu. I to vrlo brzo. I to – upravo – bilo s kim.

Ne okrivljuj. Ne sumnjaj. Ne boj se. Nastavi. Voli. Smješkej se. Opraštaj.

Da bi bio zreo, morat ćeš početi peglati košulje. Nositi košulje. Na vrijeme se brijati. Kupovati svako malo odjeću da ne pomisle da nemaš. Oni koji imaju ne vole vidjeti one koji nemaju. Oni koji nemaju su bez imena i sami su si krivi. Sretni ne vole nesretne. Trudi se pratiti te glupe analogije koje se još uvijek nisu opovrgle.

Nekada ujutro, dok se svađaš sa svojom neurozom, otrčiš nazad do kreveta da poljubiš svog ljubavnika koji bezbrižno spava. Približiš mu se. Poljubiš ga. Iako ga sunce mazi, pomaziš ga i ti. Voli kada ga se češka po vratu. Kao veliki razigrani pas je. On te budi iz sna dok se smiješ. Sanjaš i smiješ se. Nisi to ni znao. Da, da, to ti radiš, dragi moj. Zahvalan si mu što te voli koliko te može voljeti. Otrčiš nazad u kuhinju. Htio si da on to napravi tebi. Poveo si se Božjom zapovijedi koju si preformulirao: činiš drugima ono što bi drugi trebali činiti tebi. Davno si povjerovao da ti jesi čitav svijet i da nema razlike između tebe i ostatka. Danas, dok nemaš za kruh, tu formulaciju moraš ponovno staviti pod upitnik. Ne da ti se. Moraš. Ipak.

Alkohol je tvojim rođenjem bio tvoje pitanje. Da, zbog njega. Alkohol je bio demon koji je njega pretvorio u osumnjičenika, gada, jadnika. Sada, kada si ti s njim, vidiš da on budi samo ono što u tebi jest. To je poražavajuće. Zar nije? Dakle, on je bio gad, jadnik, slabić. Kako god hoćeš. Ipak si ga volio. Je li jesi? Jesi siguran da si ga volio?

**

Htio bi da su tvoji ljubavnici ljudi za tobom. Sram te je to priznati. Da te stalno zovu bi htio; trebaju, to bi tako volio, da su teatralni u onoj mjeri u kojoj su racionalni. Da te istinski vole. Da te istinski trebaju. Ali, što će ti to, zapravo? Daj si sekundu vremena za to pitanje. Jesi li siguran u pridjev «istinski»?

4.3 Rogovi u vreći

Sevilla.

Trg.

Stražari.

Don José.

Radnice iz obližnje tvornice cigara.

Carmen.

Pjeva.

L'amour est un oiseau rebelle
que nul ne peut apprivoiser
Et c'est bien en vain qu'on l'appelle
S'il lui convient de refuser

ili

Ljubav je podivljala ptica
i ništa ju ne može pripitomiti.
Uzalud ju dozivaš
ako nju boli ona stvar.

Pleše, rasteže lokne, pući usne, nabrekle joj sise.

Baca cvijet.

Pred Don Joséa.

Iritira ga.

Radnice se vraćaju u tvornicu.

Micaëla.

Nosi pismo.

U pismu piše:

Don José, vrati se doma.

Mama.

p.s. oženi je

Micaëla odlazi.
Metež na trgu.
Carmen masakrira jednu od radnica.
Don José je odvodi u zatvor.
Pred zatvorom ga ona zavede.
On je pušta.
Za kaznu služi kaznu umjesto nje.
Malo smo se zaljubili.
Izlazi iz zatvora.
Krčma.
Carmen.
Pleše po stolovima.
Escamillo.
Toreador.
Zagleda se u Carmen.
Uskoro će moja borba s bikom!
Odlazi.
Krijumčari i frendice.
Carmen, pridruži nam se u brdima.
Neću.
Podijelit ćemo plijen.
Neću.
Zašto?
Čekam Don Josúa.
Eto njega.

Don José, idemo u krijumčarsku eskapadu.

Neću.

Ti mene uopće ne voliš.

Nije istina.

Lažeš.

Moram čuvati stražu.

Iznenada.

Zuniga.

Glavni oficir.

Autoritet.

Napada Carmen.

Don José mu ne da.

Don José ga spriječi.

Šakama.

Don José ga ozlijedi.

Frka.

Nema vraćanja na dužnost.

Don José.

Carmen.

Bježe.

Krijumčarima i frendicama.

U brda.

Brda.

Frendice.

Carmen, dođi s nama gledati u karte.

Kad tamo:

Smrt.

Njezina.

Smrt.

Iznenada.

Escamillo.

Gleda u Carmen.

Don José.

Tuča.

Šake.

Tuča.

Pucnjava.

Rane.

Frka.

Iznenada.

Micaëla.

Umire ti mama.

Don José odlazi.

Escamillo.

Uskoro će moja borba s bikom.

Don José.

Vratit ću se!

Korida.

Ispred.

Escamillo.

Carmen.

Cmaču se.

Frendice.

Don José ti je tu negdje.

Baš me briga.

Eto njega.

Slinavi, balavi, preklinje:

Vrati mi se.

Eno ti tvoja Micaëla.

Ali želim tebe.

Carmen baca prsten.

Nož.

Don José probada Carmen.

Smrt.

Koplje.

Escamillo probada bika.

Smrt.

Trijumf.

Dvostruki.

Istovremeni.

Gubitnici.

Nema ih.

5.1 Pješani sat

V*
I u najgorčoj zori
Negde za nekog odškrinuti su prozori
i neko za nekog zebe. I čeka.
Dušan Matić
I u najgorčoj zori
Što mučno se probija iz tunela u tunel jada
Voz što suludo juri neizbežnom kraju
Negde kraj pruge u zagrljaju kestenova
Stanica jedna skrovita čeka. I čeka
Od puta umorna čoveka.

_Uz zamračen prozor koji simulira hladnoću nema šanse da ćeš vidjeti prljav pod. Zato si i zamračio prozore. Voliš nevidjeti tu svakodnevicu koja cijepa tvoj život. Nju, koja te iznova podsjeća na prljav pod, prljave šalice, prljav veš. Ona je tvoj izvanjski super ego. Dolazi iz materijala. S istim takvim se baviš unutar sebe. Sve je jasno. Čim se odlučiš usuditi, omjer snaga postaje jasan.

Život ti može proći u čekanju.

Čekanju da novac dođe, da se on promijeni, da se prestanu svađati, da se televizor stiša.

Život je čekanje.

—
—
—

A poslije tebe opet ti.

[Ljubav. Svu. Gdje. Čeka. Te. Netko. Ponesi.]

Svaki sam dan gladna. Gladna sam kao gladni ker. Zadnjih godina. Nisam baš mislila da ću u životu biti i gladna, ali eto. Vjerojatno to nitko i ne misli da će biti. Tako je lakše živjeti. Priznajem.

Sramota se skrila u sitne novčanice. U drhtanje pred onima koji dobra imaju. Čudna vam je ekonomska konstrukcija: DOBRA!!! Vidite kako su se posjednici i u jeziku odredili vrijednosno, kao bolji. ONAJ KOJI IMA DOBRA MORA DA JE DOBAR. KROTKI LJUDI KROTKA DUHA. BLAGO ONIMA SLABOGA DUHA, NJIHOVO JE CARSTVO NEBESKO. OVO ZEMALJSKO ČEMO MI DA DELIMO. Ma, mislim. Jesmo li fascinirani?

Drhtim pred njihovom osudom. U TRESKAVICI SA SVOJIM ODGOVORIMA: nemam; znate, ne mogu; neću; nisam, hoću; još koji dan; uskoro; oprostite; sorry; žao mi je. Nikad dosta. I gladi i osude.

Ima li to veze s nevoljenjem sebe ili s društvom? To tako vidite? Vi vjerujete da je odgovor u sredini? Ja znam da nije, ali da – možete i tako «misliti».

Jede mi se Čušpajz, Mahuna, Grah, Kobasica, Šunka, Sir, Previše Keksa, pije mi se Cola, Jogurt, JEDE MI SE Domaćica, Braco, Seka, Eurokrem, Jaffa, Munchmallow, Žele Bomboni, Kikiriki, Zrele Šijive, Zelene Šijive, Kruške U Proljeće, Jagode U Ljeto, Trešnje, Višnje, Dudovi. Jabuke U Šlafroku.

Ne da mi se biti umjerena.

Želim spavati s imaginarnim brigama. Bez zlih slutnji. Bez gladnog želuca. Želim se buditi s Hesseom uz glavu i trčati po dvadesetim godinama dvadesetog stoljeća, predosjećati Drugi svjetski rat. Kada prođe, fino ga sublimirati. Osjećati da se veliki užas nije dogodio i da je to baš dobro. Knjiga i ja, pokriveni plahtom, u sparnoj noći s dva-tri komarca koja zuje. Može i četiri. Otići u spavaću sobu i potrčati s Karlom Mayem po balkanskim gudurama. Vratiti se u svoju sobu gdje me čekaju Pepeljuga, Baš Čelik, moj Disney. Osjećati da nikada neću biti gladna. Osjećati da nikada neću biti sama. Želim sita utrčati u te sobe. Tada još ne s Tobom, oprosti mi, mili. Ne pothranjena, ne umorna. Ne umorna od pothranjenosti. Umorna od pristanka da jedem samo jednom dnevno. Ne takva. Ne, ne.

Želim željeti, opet željeti. Onako.

On će Vas pričekati. Po noći. S koferom. Pola noći. Duže. Ako opet zakasnite.

Svježe ošišan i obrijan. Samo za Vas. On Vas doista voli. Jeste li sretni zbog toga? To ste htjeli, zar ne?

Umor je samo Vaš.

6.7 Rubrika «Želje, pozdravi»

Sarah Bernhardt je sinoć, u istoimenom kazalištu Sarah Bernhardt, igrala Hamleta, Princa Danske, u istoimenoj predstavi Hamlet, Princ Danske. Narančaste kose, nosa kao s freske – ovoj ženi je već više od pedeset ljeta. Davno je trebala prerasti takve mladenačke štosove. Neka se bavi kiparstvom.

Vjerni Obožavatelj

Sead Husić

Decembar u Zenici

Samiru Nurkoviću, alter egu

I

Gledavši iz Metroa pred novu godinu
kako sa stanice, prekoputa, ljudi dolaze svojim
domovima iz daljine, čuo sam u kafeu kako se
ljudi prepiru i ugovaraju poslove u tranzicijskim
vremenima u kojima dim ne koluta kao nekad i ne
proloma se uzdah kafanom... Čekao sam, kolutajući dimove,
Samira, koji u željezari pravi novogodišnji inventar.
O čeliku i livaonici, o protestima i kapitalistima?
Čovjek i dimnjaci: magla i smiraj Bosne.

II

Nakon koncerta klasične muzike,
šetali smo ulicama i trgom na kojem
su svjetlucala novogodišnja iznenađenja i
oneobičavala su prostor bajkovitom slikom,
koju sam negdje izgubio u djetinjstvu. Na mostu,
pored sinagoge, djevojka sa plavim kovrdžama,
gledavši u mene, sklonila je kosu sa ramena i prešla most,
gubeći se pod decembarskom kišom, punom zebnje!
Samir je govorio o robotiziranom čovjeku i kapitalu koji se,
gomilajući, širio, i gubio negdje u rukama pohlepna svijeta.
Ja sam, slušajući Samira, poetizirajući prostor, lirski mu rekao da
ću nekada napisati pjesmu o šetnji decembarskoj u Zenici u
kojoj na trgu ljudi su nas zaobilazili, a neko bi i ramenom pozdravio,
žureći svojim domovima.
Šetnja i svjetlucanje kovrdžama,
kiša i rasipanje svjetla na pločniku.

III

Gledavši iz stana na rijeci su ptice,
dužinom rijeke, kao da se trkaju sa magistralom,
prelijetale vode, ogledajući se na njoj. U kuhinji
osjetio se miris doručka. Na stolu Sofjin svijet miješao
se sa mojim. Na cesti uniformisani zakon
jutarnjim stopom legitimizirao je sebe.
I vidiš, Samire, kako na jutro koluta fabrički dim
a na planini prvi decembarski snijeg sjeća te na zavičaj.

Pa, pođimo sada,
dok niz planine snijeg i odraz ptice
u rijeci ne blijedi u još jednu šetnju,
dok nad zavičajem mrak pada.

IN MEMORIAM

Tomaz Šalamun

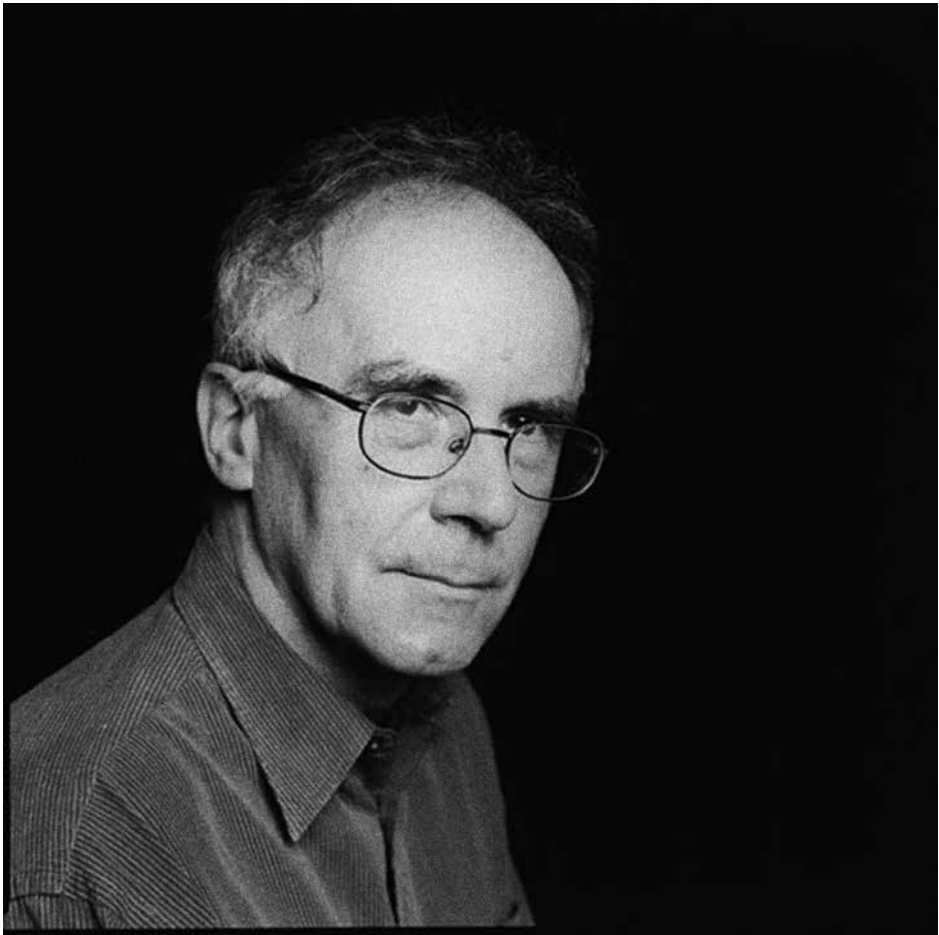

Foto: Joze Suhadolnik (*Delo*)

Aleš Debeljak

I Na ničijem tragu¹

prevela sa slovenačkog: Ana Ristović

“Svi se upinjemo da nešto ne propustimo i u silnom tempu lovimo ono što juri ispred nas, bio to auto, novac ili lopta. Kao da je u našem životu neko povikao: brzo, da vidimo ko će da bude prvi i odmah smo se dali u neobuzdani trk, ne da bismo zapravo tačno znali ko je povikao, zašto je povikao, kuda to jurimo i gde želimo da stignemo.”

Tako je pre četrdeset godina pisao Primož Kozak u knjizi *Peter Klepec u Americi*.

Te 1971. godine hladni rat bio je na vrhuncu, Berlinski zid je čvrsto stajao, Sovjetski savez, Čehoslovačka i Jugoslavija bili su vidljivi na geografskoj karti, a u Istočnoj Evropi su vladali komunistički režimi. Oni su kritiku režimskih nedostataka i mana shvatili ozbiljno: oponente su zatvarali u zatvore i ludnice, mučili ih i ubijali, ili bi ih slali u izgnanstvo. Takva je bila sudbina ruskog pisca Aleksandra Solženjicina koji nam je dao potresno svedočenje o “arhipelagu Gulag”, sibirskim radnim logorima, dobio Nobelovu nagradu za književnost i našao utočište u američkoj saveznoj državi Vermont, kao i poljskog pesnika Česlava Miloša, saradnika varšavskog otpora, koji je nakon Drugog svetskog rata bio diplomata Narodne Republike Poljske a potom izbeglica u Parizu, sve dok se nije ustalio u Kaliforniji i dobio Nobelovu nagradu kao američki državljanin. Miloš nam je pružio potresno svedočenje o “drugoj Evropi”, tradicionalno seoskom predelu između Rige i Rijeke, u moderno doba upregnutom u uzde sovjetskog komunizma.

¹ Delo - Sobotna priloga, 6. avgust 2011.

Primož Kozak, pisac slovenačke “kritičke generacije”, a u to vreme stipendista Međunarodnog književnog programa na Univerzitetu u Iowa City, tokom jednogodišnjeg boravka u tom gradu je doduše zapisivao svoje reakcije na Ameriku a razmišljao je o slovenačkom društvu.

Svet je drugačiji 2011. Hladnom ratu je kraj, cigle berlinskog zida su izložene u muzeju, raspale su se komunističke savezne države, u Evropi je nastao kapitalistički savez država, a Slovenija je nezavisna već dvadeset godina.

Za Slovence to sasvim sigurno predstavlja veliki korak napred.

Dva koraka ispred Slovenaca je pesnik Tomaž Šalamun.

Ove godine je napunio sedamdeset godina. Rodio se 4. jula 1941. u Zagrebu, detinjstvo i mladost proveo je u Kopru a studentske godine u Ljubljani, da bi potom živeo još i u Meksiku i Americi. Stalno boravište mu je u Sloveniji, a rođendan na praznik američke nezavisnosti.

Među naslovima njegovih pesničkih knjiga su i *Praznik* i *Amerika*. Nije to nikakva slučajnost. U svakoj slučajnosti skriva se ključ. Ključ za ulazak u Šalamunov stvaralački svet je njegova prva zbirka pesama, *Poker*. U toj knjizi koju je objavio o svom trošku jasno je pokazao da njegov pesnički glas neće biti samo jedan od mnogih.

Šalamun je izabrao poseban i samosvojan stvaralački put. Zacrtao ga je pomoću oštre jezičike mačete kojom je prokrčio dostup do različitih kulturnih riznica, i harizmatičnom pojavom kojom je iskušavao različite društvene norme. Šalamun je živi paradoks: umetnik, koji u nedra narodne kulture stavlja eksploziv i podsmehu je se “velikoj misi slovenačkog jezika”, a u svakodnevnom životu čovek koji ljubazno okreće drugi obraz i nesebično pruža podršku mladim pesnicima i njihovom radu.

Šalamun poseduje nepoljuljanu veru u pesničku pozvanost, koja se otkriva u načinu na koji umetničko delo lebdi između “ne više” i “ne još”. Otkriva se u stilu kojim večnost progovara u slikama sadašnjice. Pošto je tragao za takvim stilom, već u *Pokeru* se “umorio od slike svog plemena i iselio se”, a potom je počeo da skuplja i prerađuje slike globalne sadašnjosti.

Za stipendiju Međunarodnog spisateljskog programa u Iowa City preporučio ga je Primož Kozak. Stipendiju je dobio, a za razliku od Kozaka Šalamun je još nekoliko godina ostao u Ajovi: najpre kao asistent na univerzitetskoj katedri za istoriju umetnosti, a potom kao pesnik u sazvežđu teskobne slobode. Skinuo se sa dojke majke Slovenije, oprostio od vizuelne umetnosti sa kojom je koketirao kao član OHO, međunarodno priznate grupe konceptualnih umetnika, i u potpunosti se posvetio pesništvu.

Ameriku je u 19. veku nemački filozof Hegel video kao “zemlju budućnosti, gde će se u vremenima koja dolaze razotkriti teret svetske istorije”. U 20. veku pratio ga je i Kozak. Ali, kada se Kozak sretao sa američkim navikama srca i društvenim obredima, posmatrao ih je kroz naočari slovenačkog intelektualca, više zabrinutog za sudbinu naroda nego za za slobodu pojedinca.

Šalamun ne prati nikoga. Ameriku doživljava kao ekran na koji projektuje snove svetlosti koji dolaze iz jednog izvora: pesničkog ja. Interesuje ga samo sloboda pojedinca.

Piše na slovenačkom jeziku i nije postao američki državljanin. Nije dopustio da ga zavede obećanje o “brojnijoj čitalačkoj publici” i nije se uvrstio među književnike koji napuštaju jezik detinjstva i počinju da pišu na usvojenom jeziku. Jozef Konrad, Vladimir Nabokov, Samjuel Beket i Milan Kundera dokazuju da prozni pisci to mogu da učine, dok pesnik ne može da nadomesti jezik koji je prožet slikama njegovog detinjstva i igre, u kojoj je sve ozbiljno.

Granice Šalamunovog jezika, međutim, nisu granice njegovog sveta. Slovenačkim pipcima dodiruje raznovrsne svetove i jezike, tradicije i kulture iz kojih skuplja reči i životopise, ne bi li im dao pesnički oblik u kojem zatreperi lepota “sasvim drugog”. Šalamun je obnovio veru u umetnost koja nas izbacuje iz ustaljenog odnosa prema svetu i povlači u magični krug.

Životnu strast i estetsku pronicljivost u Šalamunovoj poeziji prepoznali su brojni čitaoci, najviše oni koji su imitirali majstora. Imitiranje kao najviši stepen obožavanja i divljenja - Šalamun danas ne predstavlja umetnički uzor i ugled samo za slovenačke, već i za brojne američke, evropske i azijske pesnike. “Šalamunovci” pišu i objavljuju na svakom ćošku savremenog globalnog sela, a Šalamunove knjige su dostupne u mnogim prevodima i na mnoge jezike.

Pazite: tu nije reč o pisanju na engleskom kao oruđu savremene međunarodne komunikacije! Tu nije reč o naučnim pojmovima sa međunarodno ustaljenim značenjima! Ne: tu je reč o poeziji koja je najličniji izraz onoga što nas sve prevazilazi. Tu je reč o načinu izražavanja koji se – kao ljubav i molitva – opire prevodu. A ipak je, uprkos prevodu u kojem se uvek nešto izgubi, očigledno ostalo dovoljno da Šalamunove pesme nadahnjuju ljude na čitavoj planeti. To je veliki uspeh, kakav slovenačka književnost nije nikada dostigla, ali zaista nikada!

Kada bi poezija bila spektakl, danas bismo listali međunarodni *Journal of To-maž Šalamun Studies* sa istraživanjima o liku i delu, a Šalamun pesničke radionice ne bi vodio samo po brojnim američkim univerzitetima, već i u Sloveniji.

Poezija, međutim, nije spektakl a mi se i dalje upiremo iz petnih žila kao što su se upirali Kozakovi savremenici. Još uvek nismo pronašli duhovnu utehu. Utešimo se uranjajući u odlomak iz Šalamunove knjige *Letni čas (Godišnje doba)* (2010), i pritom ne zaboravimo da će biti kriv pred Bogom onaj ko Šalamuna čita ironično:

Kamion prevozi. Ne znam šta prevozi.

Čovek ima svetlozeleni sako.

Umoran sam. Od blaženstva sve me boli.

Dete je zaspalo.

II Otišao je onako kako je živio: s blagim osmehom (In memoriam Tomaž Šalamun)

U sredu popodne otišao sam u kratku posetu na prvi sprat zgrade u ljubljanskoj Dalmatinovoj ulici 11. Posedeo sam kraj prijatelja na samrti, koji je ležao pod velikim, sugestivnim platnima Metke Krašovec, svoje životne saputnice, podrške i oslonca, umetnice površine, boje i linije. Reči sedamdesettrogodišnjeg pesnika već su bile poprimile prigušeni ton, a ipak je to bio sasvim razgovetan šapat: naklonost, uokvirena osmehom. Kanuo sam nekoliko kapi vode na blago ispucale usne i pomilovao obraze, kao i uvek besprekorno obrijane. Poljubio sam ga u čelo i oprostio se od njega.

U subotu prepodne vozio sam se autoputem ka Gorici. Imao sam na nastup u okviru večernje svečanosti povodom prve godišnjice SMO, dakle "Slovenačkog multimedijalnog okna", domišljatog pripovedačkog muzeja, koji su zamejski Slovenci podigli u Špeteru u Nediškoj dolini (*ital. San Pijetro al Natisono*). Metkin telefonski poziv mi je saopštio ono što smo već neko vreme slutili, bolje reći znali. Tomaž nas je napustio. Od prošle jeseni borio se s rakom.

Istekla je 2014. godina, istekao je život Tomaža Šalamuna.

Kao što znamo, rodio se 4. jula 1941. u Zagrebu, detinjstvo i mladost proveo je u Kopru a studentske godine u Ljubljani, da bi potom nekoliko godina živio i u Meksiku i Americi, dok je redovno nastupao na uglednim međunarodnim festivalima i pesničkim recitalima. Već u svojoj prvoj knjizi pesama *Poker* (1966), izabrao je jedinstven, autentičan stvaralački put. Oštrom jezičkom mačetom prokrčio je put do različitih jezičkih riznica, a harizmatičnim stavom stavljao na probu različite društvene i estetske norme. Umro je u svom domu, okružen voljenima i voljećima, Metkom, ćerkom Anom i sinom Davidom. Napustio nas je onako kako je i živio: budnih očiju, blagog osmeha i otvorenih dlanova.

U subotu več, u špeterskom muzeju se pred stotinu posetilaca odvijala svečanost: prvi deo sa okruglim stolom i drugi deo sa filmskom prezentacijom slovenačke poezije od romantičnog pionira do savremenih cicibana. Slovenačka poezija počinje sa Francem Prešernom. S nastupom Tomaža Šalamuna pretvara se u tradiciju. Modernizam je dobio pravo na reč. Danas, tu reč u četrdeset i jednoj zbirci poezije čitamo kod kuće, a u različitim prevodima mnogobrojnih prevodilaca i prevoditeljki - bukvalno - po celom svetu, uključujući i obe Amerike i Kinu. Nikada do sada slovenačka poezija nije iznedrila estetiku takvog globalnog dometa, kakav je ostvarila sa Šalamunovim opusom, često nagrađivanim u Sloveniji i u međunarodnom prostoru, prošle godine, na primer, "južnoslovenskim Nobelom", Njegoševom nagradom.

Na značaj Šalamunove poezije podsetio nas je prigodnim uvodom Miha Obid, slovenački pesnik iz Čedadu i urednik svečane priredbe u SMO. Vest o pesnikovoj

smrti je tako našla svoj put u – ne medijsku, već - živu javnost najpre na krajnjoj margini slovenačkog kulturnog prostora. Kako, pre svega, prikladno i rečito!

Šalamun je, naime, u svom umetničkom delu neprestano prelazio rubove, barijere i granice, s obzirom na to da je istovremeno živeo u mnogim jezicima, kulturama i ličnostima. Bio je paradoks koji hoda: poezijom je u nedra narodne kulture stavljao eksploziv i uprkos kazni i neprijatnim posledicama podsmevao se “velikoj misli slovenačkog jezika”, a u svakodnevnom životu se pretvarao u gospodina bečkih manira i mediteranske živosti. Ljubazno je podmetao drugi obraz i nesebično pružao podršku mladim pesnicima, pozivao ih na ručkove i snabdevao knjigama, idejama i kontaktima.

Šalamun je imao nešto što posebno univerzitetski stručnjaci za književnost nikako ne mogu da svare: imao je nepoljuljanu veru u apsolutnu pozvanost, veru u umetnost koja hronološko vreme stavlja u zagrade i izbacuje nas iz ustaljenog odnosa prema svetu, povlači nas, dakle, u magijski krug, dok nam istovremeno sasvim jasno otkriva razliku između vokacije s jedne i profesije s druge strane.

Vokacija je poziv, dakle pozvanost za nešto, dok profesija nije ništa drugo do svetovno poštovanje normi i standarda. Poziv i pozvanost se u Šalamunovom delu otkriva pomoću stila kojim umetničko delo lebdi između “ne više” i “ne još”. U traganju za takvim stilom on se, kao što znamo, *umorio od slike svog plemena i iselio se*, a potom je počeo da skuplja i prerađuje slike globalnog svakodnevlja.

Zbog toga nimalo ne čudi to da ga tradicionalni humanisti i uskogrudni nacionalisti ne vole: Šalamun piše na slovenačkom, iako granice njegovog umetničkog jezika ni najmanje nisu granice njegovog doživljajnog i idejnog sveta. Slovenačkim sensorima on dodiruje mnogobrojne tradicije iz kojih skuplja reči i opise ne bi li im potom dao pesnički oblik u kojem će zasijati lepota onog “sasvim drugog”. Taj oblik je dobio osobine geografske karte za radoznali i darežljivi duh koji halapljivo i strasno beleži mnogobrojne preobražaje svakodnevice i prosejava ih kroz sito ličnog iskustva i originalne vizije zato da bi istovremeno mogao da razmenjuje poglede sa neuhvatljivim trenucima i sa večnošću.

Što se mene tiče, ja gledam samo kroz vetrobransko staklo i bočne prozore moje *xsave piccaso* na nedeljnom povratku iz Špetera. Vozim kroz promajnu Vipavsku dolinu. Primećujem iznenada zavejano odvajanje za Šempas i... pomišljam na rane sedamdesete, kada je umetnička grupa OHO, čiji član je bio i Tomaž, isprobavala život u komuni na rubu ovog sela. Vozim se kraj Postojne uz divlje udarce bure i ... setim se prve polovine osamdesetih kada smo nastupali u tamošnjoj biblioteci, prolazim kraj Vrhnike i ... setim se ranih devedesetih i zabavnog zajedničkog ručka na ubogom julskom izvoru Ljubljance, vozim, i razmišljam o našem životu koji kratko traje, žurim kući da još jednom zaronim.

U šta? U knjigu pesama pod naslovom *Dojenčki (Bebe)*, poslednju od knjiga koju je autor držao u rukama (knjiga pesama *Orgije* samo što ne izađe u študentskoj založbi). Kako to znam? Moj primerak ove zbirke Tomaža Šalamuna krasi posveta. Napisana je drhtavom rukom uz zahvalnost za veoma kratku impresiju o njenom čitanju: pesme iz zbirke *Dojenčki* čitam pretvarajući se u telo preko kojeg pada popodnevni pljusak sitnih kristala i tankih iglica koji stvara pomešana osećanja

začudenosti, blaženosti i bola. Mali izveštaji sa nepreglednog terena po kojem se kreće pesnikov duh, ovde se usput sastavljaju i već isparavaju kao uzorci na vlažnoj koži koja se polako suši. *Dojenčke* čitam sa zahvalnošću za otkrivanje mnogobrojnih nijansi gipke duše i lebdećih reči, koje su upravo zbog toga i te kako primerene za naš raspadajući svet.

Napustio nas je pesnik, ali njegova pesma traje i širi granice onoga što je moguće izgovoriti. Uvek iznova, naime, izriče ono što se opire izricanju. Drugim rečima, o onome o čemu ne možemo govoriti, moramo govoriti uvek iznova, upravo onako kao što čujemo u *Orgijama*:

Travu podižeš.

Stene podižeš.

Nebo podižeš.

III Prijatelji i pesnici ¹

Dragi Tomaž,

Ovih dana sam malo lutao po Balkanu. Ne, ta rečenica previše zvuči kao fraza. Nisam besciljno “lutao”, na jugoistok sam otputovao sa ciljem, na kratko ući i izaći, kao i uvek. U Beogradu sam nastupio na festivalu povodom Svetskog dana poezije, a nedelju dana kasnije sam na Cetinju sedeo na sastanku žirija za Njegoševu nagradu. Nije tačno ni to da sam se šetao po „Balkanu”, reč je, zapravo, o bivšoj Jugoslaviji. Ispravljam se zato što većina nas, Slovenaca, pogrešno doživljava Balkan kao sinonim za prostor između Alpa i Vardara. Oprosti, molim te, profesoru u meni, ali istorijski se precizno kaže da je Balkan tamo gde je nekadašnje Otomansko carstvo podiglo stalna i zbijena naselja, premda balkanski oblici ponašanja i navike duha ne poznaju nikakva ograničenja.

Prenosim ti pozdrave književnih poznanika i tvojih brojnih čitalaca, kako iz grada na ušću Save u Dunav, tako i iz stare kraljevske prestonice. Posebno toplo te pozdravlja prijatelj Milan Đorđević. Nakon što ga je pre nekoliko godina dok je prelazio ulicu na Terazijama zgazio sumanutu vozač automobila, mislili smo da neće preživeti. Teške operacije, meseci ležanja u bolnici ispunjeni nesigurnošću. Kući su ga poslali nekako skrpljenog. Moram reći da vidim kako se iz sve snage bori, očigledno da ima snažnu volju ali, tu su i dani kada ga bol ne napušta.

I dalje piše, objavljuje knjige i dobija nagrade. Posebno ga cene mladi srpski pesnici, kao što sam čuo ispod Knez Mihailove ulice, u podrumu književnog kluba *Plato*, prožetom dimom koji štedro podstiče posvećeno srkutanje piva i nehajno slušanje poezije. Ali, po povratku u skromni apartman na potkrovlju Filozofskog fakulteta, sve stvari na meni smrdele su na duvan.

Milan i dalje nosi gustu, kratku crnu bradu i njegove živahne i pomalo vragolaste oči ispod pramenja sede kose i dalje šibaju poglede od usana sagovornika pa do koje od petnaest mačaka sa kojima deli sto i klupu, ako ne i krevet. Neuređeni vrt je prepun njih, primetio sam da ih ima u svim razvojnim fazama; od malih pufnastih klupčadi do prilično ostarelih primeraka.

I dalje nosi debela stakla naočara uglastog okvira i zna da se glasno smeje, posebno onda kada neko u razgovoru upozori na paradoks. Međutim, ako živiš sa građanskom etikom koja pod krovom lično-ispovedne estetike vuče korene iz srpskog kosmopolitizma, u staroj porodičnoj kući na Dedinju, toj tradicionalno elitnoj četvrti u kojoj se nalazi i Kuća cveća, već sama ta činjenica je izvesno oličenje paradoksa, zar ne?

Ne čudi to da smo se tokom ta dva sata, istrgnuta iz prenatrpanog rasporeda,

---

¹ *Delo - Sobotna priloga*, 4. april 2015.

prijatno kikotali a nekoliko puta i gromko nasmejali, premda smo povremeno i začuťali. Usput smo žmirkali u zenicu sunca koje je tog ranog, subotnjeg popodneva treperilo visoko nad gradskim uzvišenjem prekrivenim vilama u razvojnim fazama od dostojanstvenog propadanja do – češće – onih kičerajski renoviranih. Ograđeni travnjaci, cvetne nijanse voćnih stabala, ptičiji cvrkut iz šumaraka, kratki rukavi. Kažem ti, utvara privremenog savršenstva!

To poklonjeno vreme Milan je jednostavno i potresno opisao u pesmi koja mi je, nekoliko dana nakon što sam opet stupio na beton aerodroma Brnik, kapnula u elektronsko sanduće. Navodim je ovde u celini:

Sunce nas je s vedrog neba toplo grejalo
u bašti kada smo na drvenoj klupi sedeli
pesnik Aleš Debeljak i ja a u nas je gledalo
biće, mačka Živa, sad mrtva, kad smo počeli
da govorimo o sahrani pesnika Šalamuna
i još o mnogim i malim i velikim stvarima.
Sedeli smo na toj staroj klupi, sred dima
iz Alešove cigarete, te smo poput plotuna
ispaljivali, tačnije izgovarali, mnoge reči,
gledajući put ariša donesenog iz Medvoda
što raste ispred kuće koja nije neka pagoda.
Da, da, takvo neobavezno druženje ljude leči
od samoće i spasava nas od životnog mraka.
A za to nisu loše ni velike sise golih devojaka.
I tako u prijateljevanju nas ljudi baš tinjaju
vatre a mogli bismo njih nazivati i životima
dok daleko, kraj foka, Eskimi nečim vitlaju
sred predela gde su sneg i najledenija zima.

Naravno, pričali smo i o tebi, a kako ne bismo! Upravo ti si me upoznao sa Milanom koji je rodbinskim i spisateljskim putevima navraćao u Ljubljano, družio se sa piscima Milanom Klečom, Jašom Zlobecom i Zdravkom Dušom i puno prevodio slovenačke književnike, od Tarasa Kermaunera do Draga Jančara, da brojne pesnike ne nabrajam. Opisao sam mu kako je na početku pronicljivog govora koji je Miklavž Komelj održao na tvojoj sahrani, ispod svoda belih Plečnikovih Žala² doletela ptica, zaustavila se na tamnoj urni i ostala nepomična sve dok se nisu začuli prvi akordi dalmatinske tugovanke “Sutra će te ponit”. Potom je odlepršala. Sasvim nestvarno. Slučajnost? Ma kakvi! U svakoj slučajnosti skriva se ključ. Sigurno nisam jedini koji je video tvoju dušu koja leti svuda tamo gde ljudi znaju da je „poezija zato što čovek nije Bog”, kao što jezivo iskreno kažeš i sam. Hor je otpevao pesmu koju

---

² * Plečnikove Žale – Žale su centralno i najveće groblje u Ljubljani, koje je tokom Drugog svetskog rata renovirao poznati slovenački arhitekta Jože Plečnik, po kojem je i nazvan prošireni deo ovog groblja. – prim. prev.

si sam izabrao. To razumem, ali verujem da je ptica nad pepelom morala da dobije smernice od apsolutne istinitosti. Vidi, tačno u ime toga smo vezani „velikim lancem postojanja“, mi i vi, živi, mrtvi i još nerođeni.

Nedelju dana nakon posete Milanu, odleteo sam u Podgoricu i potom putem, uzbrdo i pravo do Cetinja. Gradić popločanih ulica i niskih kuća, ljupkih vila i živopisnih ambasada pod Lovćenom prvi put sam posetio kao turista, na maturantskoj ekskurziji 1980., a ipak ću zauvek pamtiti prvu pesničku posetu koja se dogodila nekih pet godina kasnije.

Da li je zaista prošlo trideset godina? Trideset godina, od kada sam bio momak veseo, lepe pesme rado pevao, iako samo u kupatilu, jer se u svoj sluh baš ne pouzdam, šlagere sam mrmljao! Strašno. Pesme sam recitovao na binama zadruga i narodnih biblioteka, svuda sam išao ako su me zvali. „Gde je radoznalost, tamo je poezija!“, podučavao si vlastitim primerom.

Leto 1986. i *Cetinjske staze*, jugoslovenski književni festival na kojem su jedno veče posvetili tvom delu, a među učesnicima u raspravi bio sam i ja. Činilo mi se izuzetnim to što tada, kao šegrt pesničkog poziva i kritičarske profesije, još uvek žutokljunac, nastupam na istoj sceni sa uglednima i slavnima iako nije nedostajalo ni izvikanih imena.

Najsvetlije iskre razprave prštale su na terasi *Grand Hotela Cetinje* koji je danas, nažalost, zatvoren. Tada je ogromna duguljasta piramida odsečenog vrha do jutarnjih sati slala uslužne konobare, da su opsluživali bučne stolove za kojima se stepen ubedljivosti debate merio flašama ispijenog vina. Mi, pisci smo pričali jedan drugome i preko drugog, prepirući se i pripovedajući anegdote koje, paradoksalno, trguju najkrhkijom robom na svetu: ljudskom osetljivošću.

Dobro se sećam tvoje anegdote. Tada sam je iz tvojih usta čuo prvi put, a potom još puno puta. Ukratko, nakon povratka iz Amerike, tokom druge polovine sedamdesetih, niko nije hteo da te zaposli i, tako si postao akviziter za prodaju knjiga, Jehovin svedok njihovog trženja. Ideš od vrata do vrata, nudiš priručnike za sakupljanje pečuraka, sam svoj majstor i slične stvari. Išlo ti je prilično loše ali potpuno te je oborila neka studentkinja. Nije te prepoznala, već je ponudu za kupovinu odbila prezrivo zapušivši nos: „Nosite to smeće, ja čitam samo Daneta Zajca i Tomaža Šalamuna!“. Nasmejali smo se do suza, a tebi su se u mešavini samouverenog blaženstva i prefriganog šeretluka žarili obrazi.

Nema sumnje, na Cetinju te u književnoj republici svi poznaju. Opet ću se ispraviti: ne samo u Crnoj Gori, čiji predsednik ti je u jesen 2013., u cetinjskom Narodnom muzeju svečano uručio *Njegoševu* ili južnoslovensku Nobelovu nagradu za književnost, ne samo u Beogradu i Srbiji, stari moj, ne samo u bivšoj Jugi, poznaju te svuda na Balkanu. Ma šta poznaju, cene te kako nikada nisu nikoga od slovenačkih pisaca i kako su tek retke od svetskih!

Živ si, iako te nema.

Meni... meni ipak nedostaješ.

Tvoj Aleš

Tomaž Šalamun

Bebe (su smrznuti oluci iz podzemlja)

prevela sa slovenačkog: Ana Ristović

Porod, Bosie!

O, ti, blesava kravice.

O, ti, blesava kravice.

O, ti, blesava kravice.

Od crnog srca si.

O, ti, blesava kravice.

O, ti, blesava kravice.

Umrli taština? Odšrafi svoju glavu,
presadi svoju glavu. Zalivaj je

pirinčanim zrnima. Onima koja odu pod
orman i nikad ih više

ne izvučeš napolje.

I, tako se stvori kolo.

Vreme ističe.

Jašemo srebrninu.

Miklavž! Staljinov ukus je glup

U šest idem u bioskop da gledam
Volgu, Volgu, film

koji je voleo Staljin. Prozori su od
porcelana, ja nisam od

porcelana. Vreme je uvek
inkognito. Drvar, mrest,

šta imaju zajedničkog sa žabom koju
sam juče gledao na slici

u zoološkom vrtu,
kada sam bio tamo

sam, kao dete kada sam, kao
nekad davno, opet video slona,

kamilu, vodenjake, lemura.
Heraklit je gladan.

Imena su bore na panjevima

Komandni moskito ugrabi iz pošte
stalak i s njim se vozi po

gradu. Mine ubijaju teritoriju.
Prekrij me gazom i

vazelinom. Zamenjujem zebu i
dživdžanku. Volim

srne koje stoje u vodi u noći
kresova. Vajam i druge

životinje. Dižem paprat. Izviđači
peru termose mahovinom.

Subjekti koji su još do malopre imali
ime, cvile. Gde nestaju

takvi subjekti? U mračnu noć
šupljine prskajućih slatkiša?

Mi chiamo Mafalda.
Stojim na obali i gledam ljude.
Konji. Bezoblične glave.

Oblici smrti

Visina stene je Arčigajevo grlo.
Traktorom samo ako su

obruči golog lepena nad njom.
Grlo je ona.

Domaćica. Zuriti u meso
domaćica. Zvezda -

milost. Presaviti papir kao
japanski vrt. Celac je

samovoljan. Obrisao mi je kožu.
Pokretima ne poniremo.

Pokretima se dižemo. Utvara leži
duboko u parčetu uglja.

Gde logoruje vrč.
Reci mi, gde logoruje vrč.

Zagrljaji

Kroz pukotinu, recimo, da su bili
lančići i na rukama i

nogama, ne pogadaš celog
kosa. Obično se

uplete kakav vihor. Srne se
šire sa staklom,

jer im treba protiv požara. Ali i
paprat napreduje sa vizir kačketima.

Ponekad da, ponekad ne. Ponekad i da i
ne. Dugmeta menjaju položaj,

ti si moj rabelj. I, šta stvoriš?
Planetu. I šat na toj planeti?

Palme. Kada raširiš ruke kapci
ti se suše. Svetluca kiša.

Percy Shelley

Leglo ima noge i stope.
Kolena, listove, noge i

stope. Šta hoćeš, slameni
čoveče? Otoman na

sofi, zgodno prase?
Lako te je četkati. Gore,

gore plamene. Poljubio
sam voz i svaka

pastrmka koja se rodi sa
tri oka

božji je dar. Direktori
su sami dizali

malter čekrcima. *They're
lovable and giftable.*

Orgije

Zverski su mi izbrusili cigle

Zverski su mi izbrusili cigle.
Koga metodično izradiš, bije
zvon. Usta mu iskriviš. Smreke ne,
biljke se dodiruju. Ovalne crte, uho
sove. Odron se postavi kao
pelerina, ljudi podižu sedišta.
Zubati točkovi, sveta Eulalia,
život je dobar. Dodi, trčimo.
Beba kroz rešetku puzi u
toalet. Tvoje telo i obruč na hlebu.
Parsifal meša brašno i pepeo. Princip,
obavijem šal oko vrata. Dolazi
s leva. Ružim. Kruška. Ivan
otvara oko, ne budi se. Keks smo jeli
samo pod vodom, da ne bi krckalo.

***

Ha! Your sprezzatura eats my eyes.
Bombole (nekadašnje, suzdržane)
imaju blizance. Povijaju blizance.
Džon popravlja kamin, David
putuje, ja idem u Aziju. A ti,
zrikavče, tuci svoje
granitne kocke. Azija je ogromna.
Više nego što sam zamišljao.
Zamišljao sam kofer sa ružom,
a ovde su u tri reda. Azija je
ogromna. Više nego što sam
zamišljao. Đoka je surfovao, tu i
tamo. Ja sam jeo biljke i
verao se po drveću i još uvek me boli.

Led i sneg i martovsko sunce

Breskva si i teror.
Dug hodnik. Dug hodnik sa ugljem.
Travu podižeš.
Stene podižeš.
Nebo podižeš.
Pljosnat sam, izlizan, sirot.
Bolkonskog uviješ u maramicu i
za njim me iznutra očistiš.
A ja tebe. A ja tebe.
Divokoze među slapovima skaču s polica.
Devojčica si.
Moja Anica Spavalica.
Tvoje trepavice su kao dirndlovi.
Lutkica i jastreb. Dve prtine.

Menuet za opkladu

Žabica je izumela brzu poštu.
Neko drveće zna za steznike.
Drugo drveće ne zna za steznike.
Zar nije bolje: neko drveće zna za
steznike, drugo ne. Ne.
Plen lovi lisicu.
Lisica povraća.
Malarmé je nekoliko godina u kolenu imao parčiče cigle.
Onda ih je rasuzio.
Niko nije vreo.
Stene su bestežinske.
Dolazi neko od važnosti.
Naslioniću ga na krušku.
Žabica je izumela brzu poštu.

Šempjo¹

Kljunovi lađa prolaze crvenim žilama,
zaobljeni i zatamnjeni crvenom solju.
Grafiti su crni. Vidiš li moje površine?
Vidiš platan, palme, kesten?
Ja sam sneg. Ti si juriš.
Okrećemo se. Mrav je podlegao.
Psu se više, zitto! zitto, Febus!
Zitto! zitto, Febus! Jedini ti,
Febus, smrdiš u hotelu Giardinetto.
Žute ruke u vodi. Plodiš se.
Gugućeš. Slina se sklanja
gondoli. Dođi, Febus. Nisam više
ljut na tebe. Jačaš kad ne večeravaš
gladnice. U kutiji je srce kurva.

Pismo koje neće pročitati Masarik

Krunisao sam bačvicu i rekao joj
nina, nana, moj jezik je
sladak. Miris je govno zrikavca:
skarabej. Zvoniče, osveštavam te,
zvoniče. Litije stavim na posečen
prst. Očna jabučica će se otkotrljati u
pidžami. Skakati od stepenika do
stepenika. Kvadrat će
porasti od žalosti. Mali udar u
romb. Slomljeni krug.
Paprat, zašivena na Singer mašini.
Plečnikovo kamenje lizati na
Hradčanima, Alisa.
Tu sam, gde je moje ime.

---

¹ Šempjo – primorski izraz za budalu, tupana (od italijanskog scempio) – prim. prev.

Isprskali su Katkinog školskog druga

Nostradamus je bio posut kostima,
dok ih nije izgazio.
Sunce je zanjištalo brdo,
Jan Cvitkovič je napravio buzdovan.
Bunjuel si, Bunjuel si.
Osećaš i matovilac.
Prvo ti ližem očne kapke,
onda te uzimamo kao
glutaminazu. Štrikovi će se spustiti s
bombola i pokopati hodočasnike.
Otac će ući u razred.
Biće bled. Otkupio si ga. Jesi li
video gde su posadili slona?
U mesto. Tamo gde je Vedova spavao.

Kiša u Kaselu

Biti od kesera i imovine i imati
dva para stezaljki.
Moliti udubinu.
Ponoviti to kao prvi stih.
Sebe i tebe umiti u potočiću.
U pogledu krila na maslu.
Prozirnih krila na maslu.
Umivenih dimnjaka u Éstaquu,
kada se umasti i
nek vrta nebu u Arlu među
patuljcima, njivama i blokovima.
Jegulje imaju glatku kožu.
Japanci nose torbe i
Patrik Vajt voli ljude.

Ići na putokaz

Verski ludak mlatara nožicama,
ne smem više.

Verski ludak mlatara nožicama,
ne smem više.

Blokovi su žuti, od polivinila,
debeljuškasti. Mi, ljudi, umiremo. Tu
nije potreban asteriks. Tu nije to: I ask
you, ne l-ji ne r-ji Japance

i Kineze. Sama bela pečurka,
mrena. Životinje su plodne.

Da. Da. Od belog luka, od ráduhe, od
čega još sve ne? Izlaska sunca.

Dimiti se na krovu. U lokvanju se
presvlačiti i sušiti kosu.

***

Moje koščice vole
tvoje koščice.

Sjajan osećaj.

Nad nama raste cveće.

Ljudi cupkaju.

Jedni imaju mokre cipele.

Pale sveće i mljackaju.

Čedni su. Naše

koščice – potpune kukumavke.

Ako ih iskopaš iz

zemlje, nikog ne

plaše. They're sacred

bones. Ossa sacra,

mamma mia.

IN MEMORIAM

Igor Isakovski

Elizabeta Šeleva

DNK zapis O DNK poeziji

prevod s makedonskog: Duško Novaković

Igor Isakovski (1970-2014) je pesnik, prozni pisac, urednik i izdavač, koji generacijski pripada grupi, ne samo lokalno, već i regionalno afirmisanim makedonskim autorima, rođenim 1970-tih godina. Njegovo pismo i poetika dosledni su u svom izrazu i prepoznatljivi po žestoko urbanom senzibilitetu. On je prepoznatljiv i po individualnoj radikalnosti, buntovničkom erosu, kontra-kulturnim porivima, potrebom za eskapizam bluz, seksa, alkohola. Grad je ultimativni lirski prostor u pesmama Isakovskog, privilegovani “setting” neopozvane usamljenosti lirskog subjekta. Grad je dekor, ali i štaka. Potresno svedočenje o beskompromisnom traganju i žeđi za suštinskoj Ljubav(nosti), ali i meditativna noćna scena neizbežne usamljenosti.

Upravo u poslednjih 4 od ukupno 9 objavljenih knjiga Isakovskog: *Stožirajući za sveca*, *Ljubavna*, *Smrt ima kosu morskog trave*, zaključio sa poslednjom *Pesme iz velike sobe*, kao i u pesmama (za sada) objavljenim samo na Fejsbuku – događaju se “erotološki” preokreti tako što se lirski subjekt – iz svoje prvobitne, i od ranije prepoznatljivije, gorko-nihilističke nastrojenosti – preporuča u ljubavnost kao ontološku jednačinu postojanja i jedinstveno poželjno domovinstvo. Biva reči o posvećenju, samosvesnoj i autopoezičkoj razlistanoj lirici, koja opstaje u čvrstom zagrljaju među prividno teško spojivim komponentama: elemenat ispovednosti, “konfesio-

nalnost”, novi (“muški” i “muževni”) intimizam lirskog subjekta, u dominantnom “prvom licu” jednine – s jedne strane i elemenat autorske refleksivnosti (“ma izadi, uzmi vazduh, spoj se sa svetom. najdobronamernije ti kažem, Isakovski”), i surovo “laboratorijsko” sebe-ispitivanje, vlastite radikalne poetike – s druge strane. “Jebi se Isakovski” je u tom smislu posebno indikativan primer za eksplicitno (metajezičko i autoreferencijalno) obraćanje i imenovanje samog sebe (koje je on po prvi put uveo u makedonskoj poeziji) – a koje se proteže u rasponu od strogosti prema sebi do duhovne auto-ironije, koju lirski subjekt iskazuje na vlastiti račun... Ovi upečatljivi meta-jezički, meta-pesnički elementi govore ne samo o intimnom procesu nastanka pesme, o njenom kontraverznom i bolnom rađanju, već i o (najčešće) bespoštednom i samoironičnom odnosu lirskog subjekta/autora prema samom sebi. Kao da je sam sebi dosadio vlastitim nepokorom, nemirom, neuklopljenošću.

Još od svojih prvih, momačkih zapisa, danas već prekaljeni autor Isakovski, ostaje dosledan svom buntovnom nastupu, u svojim izlivima nepokora prema svetu – takav kakav je – sklon lažima, prepravljaju, licemerju, površnosti. U tom i takvom konformističkom okruženju – lirski subjekt uvek odabira stranu nezavisnosti, ogorčeni revolt, solo poziciju slobodnog strelca... koji ne plače, ne cvili, ne balavi, već glasno viče i uzvikuje! Sve do (nažalost) poslednje knjige Isakovski žestoko udara po malo(građanskim) normama i stereotipima, po očekivanim životnim scenarijima i umrtvljenosti konvencionalne, muško-ženske, zajednice. Kao što uostalom i sam svedoči u stihovima “Bez milosti prema sebi najbolji je put prema milosti za svetom”.

Posebno *Smrt ima kosu od morske trave*, osma po redu knjiga, kao uostalom i cela lirika Igora Isakovskog, predstavlja potresno svedočenje o (ipak, preskupo plaćenju, ali zato i veoma upečatljivoj) jednačini između poezije i egzistencije, a pritom su obe relacije tetovirane njegovim neosporno autentičnim, neprogrešivo prepoznatim, nezaboravnim Potpisom.

Biva reč o žestokom pesničkom pismu, u kome opsesivno pronicu sile Erosa i Tanatosa – u ukrštenom izobilju ljubavne, životodajne strasti i suicidalnih motiva i radikalnih najava vlastite smrti. Jer, samo onaj, koji nije dogorevao s pepelom gorkih cigareta čežnje, koji se rađa iz neizlečivog iskustva samoće – ne zna koliko snažno kidaju vučje kandže ljubavne tuge. U skladu sa svojom koncepcijskom doslednošću, kao i svojim otvorenim lirskim obračunom sa smrću – ova poezija je uporediva možda jedino sa makabričnom lirikom Slavka Janevskog iz *Astropousa* i *Jevandnja po Lukavom Peji* – kao i sa potresnom testamentarnom knjigom *Crni ovan* Blaža Koneskog, objavljena tačno u godini njegove smrti, 1994, to jest tačno 20 godina od prerane i iznenadne smrti našeg savremenika Igora. Da li slučajno, ili je možda reč o zakonomernim podudaranjima, ko zna... Kao što sada, najposle, pesme posvećene ocu kao pesničkom liku i sećanje na njegov eksplozivni kraj – zvuče kao, nažalost, savršeno i lucidno predskazanje vlastitog, prebrzog i neumitnog, fatalnog životnog puta. Ogromna prednost i važnost ove, surovo iskrene i ispovedne lirike, nalazi se upravo u njenom nekonformizmu i spremnosti, čak i za najradikalnija rešenja i ishode – kao što je smrt sama po sebi. I ne samo zbog toga što je spomenuta kao takva, nego što je i prigrljena kao ultimativni saveznik i kao žena “sa prodornim

očima” iz pera lirskog subjekta, koji je i sam emanacija strasti, energije, blagorodne muževnosti sa (ne) udomljenom ili još bolje (ne)udomljivom prirodom...

Upravo je (ne)udomljenost jedan od vodećih motiva ili principa ove lirike, koji utemeljuju i garantuju visoko-oktansko uzbuđenje čitanja, kao i dramatično suočavanje sa svima nama, temljenim pitanjem u stihu koji odiše preciznom, i ništa manje, bolnom tačnošću:

“Gde mi je dom? Gde mi je duša, gde sam ja, gde si ti”? Egzistencijalna poetika otuđenosti i tegobnosti sugestivno odzvanja i u stihu “Opterećen životom, koji nije moj”- kao bespoštedan egzistencijalni krik, koji se “doziva”sa Kafkom, Sartrom, Handkeom – trima apostolima fatalne osame, ali i sa nizom drugih, hronično neprilagođenim ili građanski neprikladnim pesnicima i piscima.

Moguće je da će, na prvi pogled, delovati paradoksalno; da ova poezija revolta i tanatizma, u svojoj bazičnoj prirodi, zapravo biva protivnik malodušnosti, mla-kosti, sterilnosti, nekrofilnoj konstanti, toliko karakterističnoj za mentalitet našeg podneblja, zagušenog brojnim konformizmima. Upravo opevavanje mrtvog, nemog – umesto prihvatanje iskričavog i go(vo)rljivog – kao što sugerise Isakovski – još su jedan od gorkih pokazatelja nekrofilnog karaktera naše savremenosti.

Pesnički skriptum ili post-mortem

Nikad ne znamo koja će nam (nama) pesma biti poslednja, zavetna i koja će pesma (ili knjiga) utisnuti neizbežnu eshatološku tačku ma čijem stvaralaštvu i, još važnije, životu. Kada se radi o bliskom i dragocenom čoveku, odličnom i posvećenom pesniku, beskompromisnom i vatrenom muškarcu – gramatika odjednom postaje veoma surova disciplina. Kao da se (odjednom) govori o nekom u prošlom vremenu, kao da je jednom bio i nikad više neće biti? Ovo (hladno gramatičko vreme) posebno pada teško, kad taj odlazi iznenada, u svojoj punoj – životnoj i, još više, stvaralačkoj snazi, kad nije imao niti jednu belu vlat na bujnoj, dugoj kosi, niti jedan trag od toliko bliske konačnosti... Jer, previše energije, previše supstancija, previše života, previše “muzike”, previše pitanja, koji život znače “pun sam sokova i stihova” – ostali su kod njega nepodeljeni, neiskazani, nezaokruženi – da ih podeli sa svojim čitaocima-saveznicima, s one strane banalnog, s one strane ravnodušnog, s one strane tamnice i samog Nepostojanja...

Iako je sada najmanje važno, u meni kao čitaocu i kritičaru i, ništa manje, kao njegovom prijatelju, ipak ostaje gorko osećanje, izazvano nebrižnošću makedonske književne sredine prema stvaralaštvu i izuzetnosti Igora Isakovskog. Sve što je (uspeo) da stvori tokom svog intezivnog, plodnog i svestrano angažovanog života – samog Igora je učinilo usamljenikom, bez ikakve pomoći ijedne političke partije, moćnog sponzora, uticajne ili bogate porodice. Njegovo osećanje za ličnim integritetom i odgovornošću s kojom se odnosio kad je u pitanju literatura (ne samo vlastita, već i literatura drugih autora s kojima je sarađivao i zdušno prevodio), bilo je evidentno i budilo je respekt kod svih, čak i starijih kolega i autora, koji su ga sa zadovoljstvom prihvatili kao sebi ravnim. Mile Stojić, Izet Sarajlić, Roni Somek, Amir Or, Aleš Debeljak, Sibila Petlevski, Benjamin Šulce, Zvonko Karanović, Mla-

den Lompar, Branko Ćeđec, Predrag Lucić – samo su neki od imena koja mi prva padaju na pamet!

Upravo je to, možda, bio glavni uzrok – zašto je njegovo punokrvno, samopregorno stvaralaštvo “uspešno” zaobilazilo domaće književne medalje, oficijelne nagrade i javna priznanja. Izgleda da je sasvim u pravu mudri Boris Buden, kad ironično konstatuje: “Ko god te i kad god te bude sahranio – država će te pothraniti” (“Uvod u prošlost”, 2013) – uzimajući u obzir upravo licemerni fenomen posthumne kanonizacije, svjestvene ne samo našoj sredini.

U tom pogledu, za kraj ovog malog omaža beskompromisnom pesniku i čoveku koji je govorio o samom sebi da oscilira i dvo-umi se između krajnosti – monaha i boema, htela bih u svoje lično ime najiskrenije – i pred svim (njegovim) čitaocima – da mu poručim:

“Strava si; Isakovski” – ko god da si i gde god da si pritom!

– monah ili boem, pesnik ili urbani skitnik, strahovito zaljubljen muškarac

– ili na smrt proklet (B)luzer, samo na nekoliko koraka – pesama pred sopstvenim ritualnim (samo)uništavanjem!

Igor Isakovski

Pesme

prevod s makedonskog: Duško Novaković

PLEME OD DVOJE

Nije samo taj miris koji me raspamećuje.
u svakoj pori tela imam po zrno
tvoje suštine – lako se navukoh
na tebe, na sve tvoje čudesne magije
koje se kroz mene rasprskavaju svakodnevno.
jer ti si: imenovana i doživljena
potpuno instiktivno i savršeno
tačno - u nekom sam naslućenom ritualu
preskočili smo inicijaciju
svih poznatih plemena.
mi smo pleme od dvoje,
vatrena moja, moja šumo
u kojoj lovim i ništa ne sakrivam.
ti loviš sa mnom i ispred mene:
čuješ bolje, njušiš bolje;
kad mi se prispava, ti mi stavljaš
glavu u krilo. šapućeš
pticama da tvoja ljubav spava...
sve to znam, ja sve to znam.
uzimam tvoje telo pod svoje
i dugo, dugo te grejem, da bi se vrela
probudila, puna snage
puna sokova od kojih ćemo se napiti.
obilno i u tišini, dok nas ptice
iznad naših namirisanih tela uporno
pozivaju na igru

25. 11. 2014. 04:40 – poslednja pesma (objavljena na Fejsbuku)

ODLOŽENO REAGOVANJE

zaplakao sam tek posle tri nedelje
od sahrane oca
Koko i ja pili smo i slavili
staru novu godinu
u jednom kafeu manjem od trafike
odnekud grmnuše trube
i tada krenuh da plaćem

setih se zemlje u nasipanju
preko sanduka, pop je odmah zatražio
da mu se plati, ako može u devizama
rodbina je dremala iznad rupe
bacali su šake zemlje i cveća
sve se mešalo, mrtva glina
i prebrzo uvelo cveće
ja sam stajao miran i uspravan
pristojno primao saučešće

setio sam se bolnice
žuto je lišće plakalo za priču
i za njegovim poslednjim rečima
uvek punim zajebancije pa i tada
kašalj mu je izvirao iz samih peta
rasparčavao mu je smeh
pljucnu u korpu
i namognu mi

rekoše mi da je umro kao u zemljotresu
od srca, izliva, napada astme i bubrezi
istovremeno i potpuno zemljotresno
kao da je eksplodirao, rekoše

tada sam mislio na mehure sapunice
mislio sam na odjeke zvona kroz prazninu
shvatio da ću i ja tako umreti

setio sam se lekara koji je čekao pogrebne
i nije mi dozvoljavao da oca obrijem
da ga okupam smirenih dlanova i doteram
kao za skopsko korzo i dobar šank

setio sam se tog lekara koji je drhturio u uglu
dok sam mu renovirao kabinet

i kukao da će pogrebnici njega prvog
spakovati u vreću
kukao i lomio sve dok me nije poslao
u bolničku ostavu

otac moj ležao je na jednoj polici
ono što je bilo ostalo od njega
ležao je na polici s brojem oko palca
i u društvu novih kolega

setio sam se svega kad su grmnule trube

30. 04. 2007. 22:23

PLAVA SENKA

Sara: "Tata, je l' da da postoje i plave senke?"

uzimam je sa časa iz engleskog
a brblja na makedonskom 100 na sat
pošto je izrekla sve moguće senke na engleskom
pričali smo zašto su senke naše žute
rekoh joj za svetlo koje se razliva
kroz maglenost jesenje večeri
i zaključih da su senke uvek crne
eventualno plave ili tamno-plave
u svakom slučaju tamne

"a plavih, sigurno ima i plavih senki"
zar ne, tata? jer je i plava tamna....»
zaključuje skoro metar niža od mene
sa plavom kosom kroz koju proviruju
boje grada

ima, sunašce moje, ima.
samo što se ovde ne vide:
ovde su crne i tamno-sive.
najtamnije koje mogu da budu.

lome mi se leđa
raspadam se u plavu senku
iz vizije moje kćerke
rastvaram se u oblak
koji lebdi iznad grada
i sve ispod sebe boji
u sve svetle nijanse plavog

31. 10. 2007. 00:22

SVI ĆEMO UMRETI

Ovo je slika koju imam o sebi:
brod koji otplovljava, tesnac kroz koji
vetar peva. ovo je ta slika: kapljica
na vrhu prsta, kapljica puna soli.
vidim sebe u nekoliko reči
u nekoliko slogova vidim se.
sahranjen sam ovde, vedar i spokojan,
brod zahitan prema nemerljivom,
budalasta misao koja u zvezdama nebeskim
lovi dušine družbenice. kapljica
soli sam, suština moga postojanja
je čista i bezuslovna ljubav. kapljica sam
veća od svoje misli, tihi
trag i kaucija za jednog pesnika.

29. 09. 2013. 23:11

SMRT IMA KOSU OD MORSKE TRAVE

u poslednje vreme
često pomišljam umreću
ubrzo. tiho. zato svima i kažem
živeću bar još pedeset godina.
slatke obmane koje nikoga neće povrediti.

u poslednje vreme
često razmišljam da li da odsečem
kosu. odjednom. često vidim sebe u sanduku
sa mekom postavom boje tečnog zlata.
pa mislim da li ću svojim najmilijima biti lepi mrtvac.

zato makaze čuvam
što dalje od dohvata, što dalje
od misli, kad već moram da umrem. nek budem takav:
s kosom, s bradom, kao preslikan sa ikone, ili kao
tek otrgnut od šanka. zaista, nema velike razlike.

u poslednje vreme
ne razmišljam o ničemu posebno. dovoljno mi je
što ponekad prespavam. ne sanjam. bude me ptice.
nema ljudi u mojim snovima: samo površine i prostori:
čekaju me s nestrpljenjem, da zaigramo veseli ples sa smrću.

u poslednje vreme
zaista pomišljam da je ovo poslednje
vreme. smrt je lepa žena sa prodornim očima i
dlanovima pretankim za moj ukus. ima kosu od morske trave,
ima dodire od algi. Miriše na ženu koju sam
oduvek poznavao.

NEŽNA PESMA

danas, dok sam istovario nove knjige poezije
na pultu ugledah knjigu sa naslovom "opasan sam".
dok sam čekao da prime poeziju, otvorih je
i vidih: ovo je opasno kao protivpožarni aparat
-izneveriće te kad ti bude najviše trebao

opasan si, mrmljam u sebe, za književnost kao umetnost
ne daj bože da te neko dete shvati ozbiljno.

tovarim knjige poezije u ranac, sanjajući prozu
svaka me zora budi novim stranicama priča
ništa ne zapisujem, samo pitam gde je šank

*opasan postadoh za samog sebe, ovako nenapisan
nikako da se dopijem u ovim mojim prolećima
nikako da se nasitim hrane, reči i muzike
-zajebaću se od previše ljubavi za životom*

gde je šank, gde je led, imate li čašu za mene?

samo to pitam, unapred pomiren na svaki mogući odgovor.
nežan sam. pijem ćutke i pokušavam da poništim
uspomene, šta će mi sećanje, ako sad nisam živ?
imate li, za mene, gde je led? vatra mora da se gasi,
ili će svet izgoreti kao tanka neispisana hartija...

patetične reči za bes koji bije kroz mene, tužbalice
koje čak ni meni ne znače ništa. imate li, za mene?
na samotnom bregu gradim kolibu: kad god bude neka bude, moraću
da se vratim ribolovu. nit koja ne povezuje
sa dubinama: znoj i plot u plodovima svih voda sveta.

natoči mi još. ne štedi me, ne štedi flašu.
sve će biti dobro. samo neka teče. vreme neka je tu:

bićemo oduvek svoji ako ga ne promišljamo previše.
gradim kolibu na mom bregu. od potopljenih brodova, od
svenulog drveća. gradim kolibu za moje misli:

ako ih ovde ne skupi, podići ćemo palatu od reči
- krhku kao kulu od karata. nežan sam, ravnodušan
prema svetu, ravnodušan prema sebi, ali neću odbiti
ako me pomiluješ. *ležem pitom* i svejedno mi je kad ću se
razbuditi. poezije me bude dok samo sanjam priče.

04. 07. 2009. 18:44

ZALEGAO NAD STIHOVIMA

stihova imam posvuda
oko mene, lebde kroz vazduh
trepere mi ispod prstiju
kao vatra pred cigaretom
uturaju mi se u kosu
češkaju me ispod nosa
grebuckaju mi leđa

čekuju me u krevetu
kao nežna topla mazna žena
klize mi po nogama ližu mi
grudi stihovi mi se buškaju
u pupak i tamo ro vare

posvuda oko mene stihovi
iznad mene stihovi i ispod mene stihovi
kao nežni leptiri kao zlatna prašina
beže pred dodirom kao jato nemih riba
u ribnjaku neba koje zlatno svetli
zlatno kao ćutanje

SMISAO JEDNE NOĆI

šta ja radim ovde
da me đavo nosi, zašto
uopšte gledam kroz nekakav
sjeban i neočišćen prozor...

šta da se uradi sa mnom, ovde na putu
pozvanja i običaja i zaboravljenih susreta...
vidiš li me u stihovima, nalaziš
li me? ja sve teže: kao da samog sebe tražiš

kroz maglu sećanja o kroz dodire za koje
sumnjaš da su izmišljeni, to je čak
i za mene prenaporno... kad ne mislim o
besmislenosti. da ne mislim: večeras studi.

stud mi se prikrada kao halapljivi grabljivac
ja se grejem slikama koje su se možda dogodile
ložim se mirisima koji su me možda natapali,
andeoska sam mašina od skupljenih mrvica vremena.

slušam muziku zemlje, odsviranu
kroz orkestar golih kostiju i hladnih vetrova.
ispred mene put od ispravljenih linija, ispred mene
uspravljen stoji svet natoljen hladnoćom i osmesima.

opet isto pitanje, a odgovori ćute
kao prazne grobnice... *orkestar je na večitoj*
probi i stalnom ispitu. u rečima se plasti
budž i zelenkasta patina taloga: prosto vreme.

šta radim ovde, koja je smisao noći?
mogu li da osetim, ili samo mogu da mislim?
hoću li znati odgovoriti kad me budu pitali, ili
ćutati kao poremećeni mrgodnik bolan od sećanja?

26. 04. 2009. 00:23

KAKO DA NAPIŠEŠ PESMU

treba ti belina
zastrašujuća belina
gutajuća praznina
i čvrsta odluka
mirna ruka
kao kod hirurga (ili mesara)
opuštena misao sa dopuštenim vrutocima
ulazi u slike
bez razmišljanja o izlazima
šapat i vika prošlosti nikako ne pevaju zajedno
sem u nekoj procedenoj pesmi

u pesmi kaži nešto tužno
svi vole tužne slike događaje ljude
bez obzira koliko užasa ima ova istina
svi se teše tuđim sranjem
i vole da vide kako neko pobeđuje
svakako moraš da imaš porednika u pesmi
inače će pomisliti kako je poezija popustljiva
da se pesnik predao, iako ne znaju uvek
šta je pesnik poželeo da kaže

kao ni mnogi drugi od pesnika
ako se već razbacujemo istinama

svi smo stvoreni od prošlosti
pa zato vadi slike iz sebe
verovatnoća da se neko drugi pronade u njima
prilično je velika
tvoje neprilike postaju tuđe
a put kroz građu prošlosti
postaje prigodna šetnja kroz ruševine

nalik ratnom turizmu

što je još jedna neprolazna
istina
priznali mi to ili ne
zagledani u tuđa stradanja
ispuljeni slatkim žmarcima
u kičmi leđima grudima rukama
ekstatično uzbuđeni što smo živi

što nismo bili drugi postradali
što nas nije progutala praznina

26. juli 2005.

DOBRO

dobro, hajde da priznam sebi:
ja sam samotar, tačka. idemo
dalje: nije mi loše?

dobro, hajde da pomislim:
ljubav je misao, skrivena
u mraku sveta.

dobro.

hajde sada da ćutim malo.
tvoji osmesi, sunce.
tvoje grudi.
pusti me da ih prećutim.

dobro, hajde da pomislim:
sanjam retko ali dobro.
isto kao u reklami za opijanje
koje je ubilo mog oca – pij malo
pij dobro. vinjak. Cezar. ili Rubin.

tačka. dobro.

hajde sada da se vratim tamo:
u stanu na posljednjem spratu.
ose grade gnezda u praznim
pivskim flašama na uskoj terasi.
uz unitrašnji zid terase
moji su ređali flaše, kao za odstrel.
poginuo je, prvo, onaj koji ih je pio redom:
od onda kad je počeo da ih pije tajno, tiho.
posle, počesmo mi da ginemo, u njegovoj boli
da ginemo, kao bezvredni crvi na putu
prema bogu. hajde sada, budi uman i objasni sebi:
kako može, toliko jednostavno i lako,
ljubav da te ubija. u dozama, kao na kašičicu.

dobro, stavi tačku. pljuni. isplači se.
neće biti bolje: samo te lažu.

dobro.

hajde sada da se priupitam: imam li hrabrosti,
imam li muda, da se vratim, tamo.
samo tačke stavljam. i potvrđujem:
dobro. ne plače mi se, ništa mi se ne...
što god treba da uradim. mrtav. on.

ja: živ, kao vatra živa. kao voda nadošla.
živ, ja. neverovatno. posebno to što sam lud.
to mi je jebeni bonus u mraku sveta:
gledam skrivenu svetlost. ljubav. boli.

dobro. što god da uradim, ništa ne menjam.
takoreći ništa, ne na duge staze, ionako sam
šprinter. brzi dahovi, žestoka vatra, ako se
spepelim, znači pao mi je pepeo u skut.

od cigarete. dobro.

boli me ona stvar za to...

dobro, što god da je
hajde da čutimo.

ne volim da sam ovde. dobro. ne volim
da sam bilo gde. a hoću da sam živ.

jesam. kakav god da sam. vatra bez doma.
pitom. lud i neobjašnjiv.

jesam. tačka.
toliko je lako
što je tužno.

07. 03. 2009. 02:11

Pesme sa Fejsbuka – do sada neobjavljene u knjizi

ZASEO

zaseo u moj deo grada
gledam vas kako drljate kolena
za afirmativnu recenziju
za pohvalu pred svetom
za veličanje *pred publikom*
koja vas neće čitati

lagano otpijam iz čaše
puštam mirnu muziku
češkam svoje koleno
i pitomo se smeškam
sami smo izabrali sudbinu
neko u pravcu slave
neko u pravcu umetnosti

na kraju, kobajagi, trka
vi ćete biti smoreni i prazni
ja ću biti spokojan i nepomešten
od stola za kojim se svaki dan protežem
i povremeno *pišem*
jer ne mogu drugačije
jer moram
jer ja ovako dišem

04. 09. 2014. 02: 19

PISMO OD TESTA I PTIČJA PESMA

nema ništa lepšeg nego
pesme da ti pišem
(pa i one sneveseljene)
nema ništa bolje od toga.

noćas, grad je u testu
zapitah se kako li ptice
spavaju, odmah mi se javiše dve,
u paru, u natpevavanju: prkosne
i snažne pred maglom, pred
hladnoćom, ptice verovatno lude,
potpuno čudesne. ptice slobodne,
ptice svoje, sa dugama u grlima.

nema ništa lepšeg nego
pesme da ti pišem. tebi.

*smisao nam je samoća,
jer znamo da smo sami
na ovom svetu – i svim drugim.
sami, a uvek zajedno.*

(oprosti mi ako se ponavljam,
ja s tobom neprestano razgovaram
čak i kad poželim da začutim)

za mene nema ništa lepše nego to da tebi pišem.
glasovima da te dodirujem: daleko sam od umetnosti
- kao nanos dima cigarete tek ugašene,
kao srebrna senka koja mi lebdi do levog oka;
san li je to tvoj koji mi u dubokoj noći
šapućeš, ili samo tvoja čežnja
crta tebe oko mene, dok ti dodirujem
kosu, obraze, osmeh sa kojim bih hteo
da me tetoviraš: opet. ponovo, postojano
- *dok ima daha u meni. senko moja srebrna,*
čudesna ptičja pesmo, prkosno silna. ljubavna.

13. 01. 2014. 02:58

*** (lep sam vojniki...)

lep sam vojniki
heroj iscrpljenih noći
punih jasnih misli
o potpunoj besmislenosti
punih detaljnih misli
o lakom umiranju i iščezavanju

lep sam vojniki
sa ordenjem pobacanim i zaboravljenim
u uglovima fijoka koje najbolje služe
za pamćenje i ljubljenje i čežnju

rubovi bezdana su posvuda
svaki put bliži nego što misliš
svaki put ziniti za tvojim razumom
svaki put gladni i sa čeljistima halapljivim
za tvojim mislima, za tvojom svetlošću

lep sam vojniki
sam kroz pustinju vučem pušku
noge su mi pune prisiljavanja i plikova
dlanovi su mi rana od siline stezanja
usne su mi planinski reljef
usne su mi tihe i žedne i zatvorene

22. 01. 2014. 02:16

* (mi...)

mi, koji znamo sve
rebus smo kad smo zajedno
ja ne znam da li smo zavisni
od mesečevih mena
ili od uzajamne zavisnosti
mi, koji znamo sve
čvorovi smo od misli kad ćutimo
a znamo da smo laki
i podatljivi za čuvanje:
male krzneno/mazne životinjice
mi negujemo svoju slobodu i nezavisnost
pa blesnemo kad nam se poklope orbite

25. 04. 2014. 01:22

*** (preko krzna miševa...)

preko krzna miševa
odslikava se mesečina
srce bije nekontrolisano
srce bije po svojoj meri
najsvojskijoj i najsilnijoj i najtoplijoj

trčkaraju miševi kroz tesne
koridore, udaraju njuškama
grebu šapama, sa telašaca
otpadaju im srebrna vlakna
puna hladne mudrosti

*kao granata prska im srce
izliva se preko okolnih zidova
sluz i rešenost i trepet
izlivaju u svoj večni lavirint
miševe sa mesečinom u krznu*

22. 01. 2014. 02:38

*** (vagani krcati licima tutnjaju...)

vagani krcati licima tutnjaju
kroz noć: oči pune
mučaljivog užasa, suočene
s nejasnom predodređenošću,
zagledane prema konačnosti.

*konvoji puni opipljive pomoći
hitaju kroz minska polja,
tovari puni nitroglicerina
koji puca pri najmanjoj nepažnji
lete iznad zemlje i nad svakim smislom.*

pune piste, autoputevi, šine,
ljudi puni maštom, mislima,
snovima, željama, čežnjama,
boljkama, nesanicom, prhutom
i savijenih grbača: *jure prema kraju.*

22. 01. 2014. 03:10

MI SMO KRUG, NEVIĐEN, SAKRIVEN.

barovi u kojima smo se nekad
sakrivali od sveta
sada ne postoje u našem gradu;
rade na drugim mestima, sa istim
imenima. ne znamo kakva je njihova
posluga, kakav je nameštaj,
imaju li dovoljno veliku senku
za nas, *mi smo nekadašnji, sada
zamenjeni kao imena šankova*
uz koje usred noći problesnemo:
najvedrije komete koje je ovaj
i svi drugi gradovi videli.

ponekad, njuškao je moj
vrat: pokušavali smo da ostanemo
pristojni dok sam zjapio u tvoje
oči *i deo po deo svlačio te
u našem umu*. jer smo i um delili:
bezgranično parče prostora
u maloj vreloj mansardi na vrhu neke
gradske kule; zamišljali smo Henka
Vilijamsa, usamljen i zakašljan i pun
reči dok Koen peva Tower
of Song. i ovo smo videli. ljubav.

sliku u kojoj jedno od nas odlebdi
ka nepoznatom, u tišini, zauvek
i nanovo je brišemo; naše se duše
traže i pored svih promena.

*moja je stara: toliko stara
da miriše na izgorelo drvo
i razvejane uspomene; počtnje
da se oseća na umor.* (ni ovakva
kakva je ne miriše loše)

šank za kojim smo se jednom podupirali
sada je ogrevno drvo za zimu koja dolazi,
za neku malu peć u nekoj mansardi;
parče prostora je bezgranično.

09. 08. 2014.

PASOŠ PUTOVNICA ПАСОШ POTNI LIST

Ali Abdolahi
Sadeg Hedajet

**IRANSKA
KNJIŽEVNOST**

Alireza Abiz¹

Osvrt na poeziju Alija Abdollahija

preveo sa persijskog: Namir Karahalilović

Pisati o *Aliju Abdollahiju* (‘Alī ‘Abdollāhī) za mene nije jednostavno: postoji mogućnost da više od dvadeset godina bliskog i iskrenog prijateljstva i druženja utječe na moj sud o njegovom književnom radu. Treba u isto vrijeme kazati da su upravo ove skrupule razlog tome da do danas – izuzev jednog kratkog zapisa – o ovom plodonosnom pjesniku i prevodiocu nisam ništa napisao; prijateljstvo je, zapravo, postalo preprekom za izvršenje moje obaveze. U vrijeme kada je borba za koranicu kruha pustila korijenje u svim oblastima našeg individualnog i društvenog života, moje nastojanje da se držim podalje od te pošasti plaćeno je visokom cijenom – zanemarivanjem djela jedne od najznačajnijih književnih ličnosti našeg doba. Dakako, svih ovih godina revnosno sam čitao pjesme i prijevode Alija Abdollahija, i njegovim se brojnim djelima zamašno okoristio.

Svoju prvu zbirku poezije *Stalno hodam u mraku* (Hei rāh mīrawam dar tārīki) Ali Abdollahi objavio je 1997. pod podnaslovom *Dvanaest ljubavnih i druge pjesme* (Dawāzdah derang-e ‘āšeqāne wa aš‘ār-e dīgar). Ako se dobro sjećam, prvotno je bilo predviđeno da ta knjiga (čije je štampanje 1994. onemogućeno) ponese naslov *Na terasi vjetrova* (Bar pāgard-e bādhā); kasnije (tri godine kasnije), na moj prijedlog njen je naslov promijenjen u *Stalno hodam u mraku*.

Već u toj prvoj knjizi Abdollahi predstavlja osobenosti svoje poetike: raskošan, primiren i kontemplativni *lirski preludij* (tağazzol); nježna ljubav prema egzistenciji, stvarima i ljudima ispunjava čitavu knjigu. Svakom je pjesmom iskazano iskustvo koje je, čini se, dugo vremena živjelo u pjesnikovom sjećanju, bivalo brušeno, te je na kraju odjenuto u ruho riječi. Pjesničke slike su žive i snažne, uvijene u pokrov od emocija i blagosti.

Abdollahi je pjesnik 90-ih godina dvadesetog stoljeća, ali se drži podalje od krajnosti kojima je sklona skupina pjesnika iz tog vremena. On cijeni nova iskustva i unosi ih u svoju poeziju; međutim, ne udaljava se od one iskonske i vječne poetske linije koja čitavu svjetsku historiju poezije spaja u jedno. Za njega poezija nije sredstvo privlačenja pažnje na sebe i samohvale, te zbog toga izbjegava demonstriranje leksičkog i sintaksičkog umijeća. Njegov je jezik isti onaj svakodnevnog, uobičajeni jezik, a muzikalnost njegove poezije u skladu je s njenim sadržajem. Perzijskim je-

---

¹ *Alireza Abiz* (‘Alirezā Ābiz) (1968), savremeni iranski pjesnik i prevodilac. Do sada objavio tri zbirke poezije i nekoliko knjiga prijevoda. Neki njegovi radovi objavljeni su na arapskom, engleskom i njemačkom jeziku. Objavio je veći broj naučnih i stručnih radova u iranskim časopisima. Pohađa doktorski studij kreativnog pisanja na Univerzitetu u Newcastleu, gdje trenutno živi.

zikom vlada na nesvakidašnji način, dok u svojim pjesmama povremeno koristi lokalizme iz Horasana;² ipak, u primjeni te tehnike ne ide u krajnost, već upotrebljava melodične, relativno poznate i frekventne riječi.

Jedan od bitnih elemenata Abdollahijeve poetike jeste kontemplativnost. Abdollahi je neka bitna filozofska djela preveo s njemačkog na perzijski jezik i vrlo studiozno se bavi filozofijom. Jedna od osobnosti njegove ličnosti jesu filozofija i filozofski pogled na egzistenciju; stoga je možda i prirodno što kontemplativnost zauzima tako značajno mjesto u njegovoj poetici. Pjesma *Na grobu miroljubivog čovjeka* (Bar gūr-e mard-e solhdūst) dobar je primjer filozofskog i egzistencijalističkog pogleda u Abdollahijevoj poeziji:

Na grobu miroljubivog čovjeka

Golubovi dupljaši, i oni pitomi
Svakoga trenu i sata
Na njegov grob
Izmet izbacuju

Grobar kaže:
“Za svoga života bio je
Miroljubiv čovjek!”

Ova pjesma osvjetljava još jedan aspekt Abdollahijeve poetike, a to je njegova blaga satira kojom se grade proturječnosti. Pjesma *Filozofiranje sa sjekirom* (Falsafidan bā tabar), čiji je naslov posuđen iz jednog Nietzscheovog retka, još je jedan primjer gorke i kontemplativne satire:

Filozofiranje sa sjekirom

Na malome trgu današnjice
Jučerašnjicu sam posjekao
U iščekivanju sunačnije sutrašnjice
Al' hajde znaj da sutrašnjica neće biti jučerašnjica!
Imaj pri ruci sjekiru!

Zbog toga ne dolazi (Īn ast ke namīāyad) (2002) druga je zbirka poezije Alija Abdollahija. U toj zbirci pjesnik se donekle udaljava od lirskog preludija, dok kontemplativna dimenzija njegove poetike postaje snažnije izražena. U poetskom jeziku ove zbirke povremeno su zastupljene “sintaksičke igre”, no takvi su slučajevi malobrojni.

Po mom mišljenju, druga zbirka poezije Alija Abdollahija nije mnogo doprinijela osnaživanju njegovog položaja na iranskoj književnoj sceni, niti se može sma-

² *Horasan* (Xorāsān): provincija na sjeveroistoku Irana, iz koje pjesnik potječe (prim. prev).

trati velikim korakom naprijed. Većina pjesama napisana je u dotadašnjem stilu, a u pojedinim slučajevima su i slabije. Najznačajniju razliku predstavlja naglašavanje kontemplativnosti i filozofskog pristupa poeziji i jeziku, kao i udaljavanje od lirskog preludija i blagog lokalpatriotizma, primjetnog u prvoj zbirci.

Zbirka *Vjetrovi mi odniješe ličnu kartu* (Bādhā šenāsnāme-ye marā bordand), s podnaslovom *Zapisi s putovanjā i druge pjesme* (Safarnebeštehā wa aš‘ār-e dīgar) (2009), pred čitaocem otkriva jedan novi horizont i navješćuje novu fazu u poetskom opusu Alija Abdollahija. *Zapisi s putovanja* (safarnebeštehā) poetske su bilješke sa pjesnikovih puteštestvija po različitim gradovima svijeta. Svoje prisustvo u nekom određenom gradu pjesnik koristi kao povod, “prokopava prolaz” do historije i umjetnosti toga grada, te u veličanstvenoj sintezi s vlastitim sjećanjima i dojmovima stvara snažnu poeziju od koje zastaje dah. Više nego turistički, pjesnikov je pristup istraživački, smion i gorljiv, dok strastveno i s ljubavlju govori o poznatim i nepoznatim mjestima. U isto vrijeme, njegovo rodno mjesto i domovina jasno su prisutni u pozadini svih tih pjesama.

U ovoj zbirci, još jedanput, životna radost, lirizam i ushit izmiruju se s razmišljanjem i sklonošću filozofiji. Rezultat toga su pjesme koje uistinu vrijedi pročitati; one ne samo da čitaoca čine pjesnikovim saputnikom na mjestima njihovog nastanka, nego u čitačevoju svijesti prizivaju brojne ideje, knjige, arhitektonska, književna i druga umjetnička djela. Dok putuje i na papiru bilježi svoje opise onoga što je vidio i čuo, ljudi i mjesta, pjesnik nas poziva da budemo gosti njegove svijesti: čita nam ono što je ranije pročitao, čini nas sudrugom u svojim strepnjama i brigama, pohvalama i pokudama, samohvali i samoprijekoru. Istok i Zapad, staro i novo, u tim su pjesmama u dijalogu, a ponekad i u svadi.

Drugi dio ove zbirke čine satirične pjesme o životinjama. Te pjesme imaju satirični otklon prema odnosu između čovjeka i životinja, te mjestu životinja u savremenom svijetu. U pojedinim slučajevima pjesnikov pogled na tu temu je metaforičan, tako da na životinje gleda kao metafore za ljudske osobine. Kao primjer navodim pjesmu *Brige jednog bolesnog tigra* (Delnegarānihā-ye yek babr-e bīmar):

Brige jednog bolesnog tigra

Bolnicu za velike i male životinje
Bolje je da, na kraju, u šumu premjestite
Visokocijenjeni veterinari!
Bolesni tigrovi
Izgubili su adresu veterinarske stanice
A i vaši mobiteli – o, Bože! –
Stalno su nedostupni!

Pozdrav kitu (Dorūd bar nahang) (2011), četvrta objavljena knjiga poezije Alija Abdollahija, predstavlja zbirku sačinjenu od njegovih kratkih pjesama. Možda bi se te pjesme mogle nazvati “promišljanja”, pošto svaka izražava neku misao ili idejno gledište, i rezultat je promišljanja u određenom trenutku, odnosno na određenom

mjestu. Pjesma *Jutarnja rosa* (Šabnam-e bāmdādī) opis je jutarnjeg doba i jedne kapi rose koju pjesnik poredi sa čovjekom i smatra je mudrijom od njega.

Jutarnja rosa

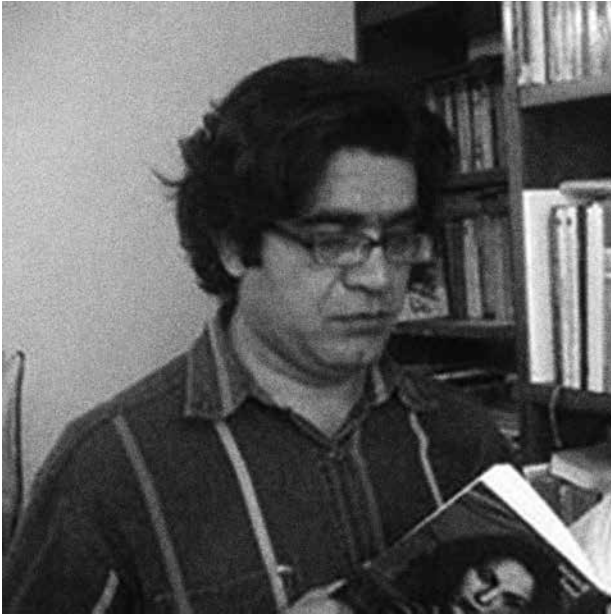
U iščekivanju Sunca
Nemiran zbog novog dana
Što će doći, poljubiti te i nevidljivom učiniti
Još uvijek zadubljen u "Malu noćnu muziku"
Opijen tvojom nježnošću i miomirisom

Jutarnja roso
Ti si, bez sumnje,
Mudrija od nas!

Objavljivanjem ove knjige definitivno je potvrđen Abdollahijev pjesnički manir. Suvereno vladanje perzijskim jezikom, širok i snažan vokabular, kontemplativni i u isto vrijeme liričan pristup poeziji, korištenje svoga bogatog znanja o filozofiji, književnosti i folklornoj tradiciji, pažnja usmjerena ka njegovim zavičajnim, horasanskim korijenima – glavne su karakteristike Abdollahijeve poezije, zajedničke za sve njegove do sada objavljene poetske zbirke. I pored sveobuhvatne upućenosti u svjetsku književnost, napose poeziju, uspio je izbjeći radikalni pristup skupine savremenika koji su poeziju sveli na polje igre sa sintaksom, te isto tako održati se podalje od lahkomislenosti, jezičke iscjepkanosti i spisateljske slabosti skupine drugih koji su, pod izgovorom jednostavnosti u pisanju, prikrili vlastito nedostatan znanje o perzijskom književnom i jezičkom naslijeđu. Njegova poezija predstavlja logičan i zdrav slijed razvoja perzijske poezije: ona uzima u obzir naše korijene i književnu prošlost, ali isto tako teži inovativnosti i stvaranju novih poetskih svjetova, na sigurnoj udaljenosti od zaglušne vike i opsjednosti parolama.

Abdollahi je jedan od najproduktivnijih savremenih prevodilaca; opseg djela koje je preveo s njemačkog na perzijski jezik uistinu je zavidan. Mnoge značajne njemačke pjesnike danas poznajemo preko Alija Abdollahija. Za mnoge od tih prijevoda napisao je značajke predgovore. On ima značajnu, jedinstvenu ulogu u predstavljanju savremene perzijske poezije svijetu, a posebno govornicima njemačkog jezika. Po mom mišljenju, nijedan Iranac – čak ni oni koji godinama žive izvan Irana i rade u institucijama kulture – nije perzijsku poeziju i perzijske pjesnike predstavio u svijetu u mjeri u kojoj je to uradio Abdollahi. Sve to učinio je, a i dalje čini, u tišini i povučeniosti, izmaknut od svake vrste afera i bez ikakve podrške. No, Abdollahi nije samo istaknuti pjesnik, prevodilac bez premca i uvaženi literat, već i jedinstveni čovjek koji osnažuje naše vjerovanje u ljudski rod i mogućnost humanog života. Nadam se će i dalje uvjerljivo pjevati, pisati, prevoditi i podučavati; da će njegov rad biti cijenjen, jer zaslužuje svaku pohvalu.

Ali Abdollahi

Pjesme

Izbor i prijevod sa persijskog: Namir Karahalilović

Vjetar i stablo

Vjetar što dođe i prođe
Uvijek je isti vjetar
Od behara nastanu trešnje
Ili kruške i šljive

Dozriju
I opadnu
Potom
Dođe red na jabuke

Ali vjetar je
Uvijek isti vjetar

Polovina okrenuta Suncu

Kiša je pere
Sunce suši
Vjetar joj šapuće na uho
Noć je privija na skute
I pjeva joj uspavanku;
Samo onoj polovini kamena
Što okrenuta je Suncu

Stablo, vrh, vodoskok

Sve ima svoju visinu:
Stablo, vrh, vodoskok
Mi, što se oblakā bez kiše nagledasmo
I na vjetar se ne oslanjamo
Priliči da vas
Koji salto izvodite
Na parteru prolaznosti
A umišljate da nebesima šamare lijepite
Uvijek držimo onima
Koji ne znaju šta je stablo
Niti su nogom kročili na vrh

Šljemovi

I u snježnim danima
Vojnici ratuju
Da ubiju, il' ubijeni budu
A šljemovi
Što nade ratnikā
Od zrnā i gelerā čuvaše
Sada
Za vrapce
Snježnom se vodom napuniše

Vrabac i voz (Mom sinu Kurošu)

Vrabac je vrabac
– Što bi ti rekao –
A voz – voz
Ali, ako nekog vrapca
Uhvati san na šinama
Hoće li voz biti isti onaj voz
A vrabac – isti onaj vrabac?

Jednonožni sto

Jednonožni sto
Na plećima drži sobu
Stare knjige i besmislice
I liči
Na pehar
Stablo u pustinji
Minaret s kapom od oblakā
Iz kojih dani bez tebe
Vodu piju

U papiru zgužvana bivaš
Nema ladice da te sakrije
Kad za njega sjedneš
Očima perzijskog mornara
U drevno doba
Od svega se opraštaš:
Od kockastih tapeta
Bezбриžne mjesečine
Ulice

Kasarnska pjesma

U dugim noćima
Priče o zabranjenim ljubavima
Sitnim radostima
I lažnim dozvolama za odsustvo

Danju
Pranje komandatova auta
Glancanje hodnikā
I postupanje po naredbama oficirā

Sada, ispod krošnje bijelog jasena
Okupljeni su
I daleko od komandantovih očiju
Jedna cigareta
Kruži iz ruke u ruku

Dok
Dim cigarete čini kolutove u zraku
Svojim psovka
Mogu
Na slobodi zavidjeti pticama

Minijatura

Jedan u bijeloj odori
Crven
Drugi u plavoj odori
Žut

Svjetina nije spretna i okretna
Bez ičijeg dopuštenja, brzo potpisuj
Inače – prođe ti voz!
A ona – neka vodi računa! –
“S dozvolom starijih”
Ima vremena samo za jedno “da”

Do septembarskih vjetrova
Još su tri mjeseca
Krajem jeseni, Bog zna
Koliko će pilića preživjeti
A zima
– Bože moj! – Uvijek bez snijega!

Kako bi bilo
Da po ovoj hladnoj zemlji šta god pospemo
I sliku završimo?

Ljubav

Čovjek razbija badem
Jezgra mu pod ženinim zubima
Žena razbija badem
Jezgra mu pod čovjekovim zubima

U granama vrbe poviš' njih
Vjetar
Opijeno pjeva

Nekoliko kratkih pjesama (Haiku)

1.

Osvajač sam vrhova
Na koje drugi
Zabadaju zastave

2.

Fotograf se
Oprašta od drveća
Prije operacije na otvorenom srcu

3.

Balon
Ne podliježe sili teže
Jer si ga ti napuhala!

4.

Nije važno šta je za jelo
I ko su gosti
Svijeća na stolu gori

5.

Otvorena knjiga
Poduke o bojama:
Leptir u letu!

6.

Pjesma noćnog čistača
Na ulici
Malo poslije kiše

Drevni historičar

Crvena ruža
Već hiljadama godinama
Historiju ljubavi i smrti
Ispisuje
Ali još uvijek
Sve su njene stranice
Prazne

Kuća žalosti

Eto da se vrata i otvore
Pogled se stopi s drvećem
Vjetar puhne terasom
I jauke ožalošćenih
Iz kuće pomete...

Hoće li ta kuća
Opet
Kućom postati?

Šahist

Šahist
Što figurama od riječi
Igra
Na samom početku biva
Matiran bjelinom papira

U toj igri za jedno
Nikada neće pobijediti
A nastavkom igre
Samo će niz svojih poraza
Produžiti

On to dobro zna
Pa zašto je, onda, i dalje
Igrom opčinjen?

Igra

Pristaneš li na igru
Ili od nje odustaneš
Kakva korist?
“Sve igrajući se,
Tebi se primičem”
Tako kazuje smrt

Pjesma o Suncu
(Za Kuroša)

Dūgu nacrtaj ti
Ja ću nacrtati oblak
Nebo je ionako
Uvijek na svome mjestu
Ostaje samo Sunce:
Ako njega nacrtáš
I tvoja dūga i moj oblak
U trenu će nestati

Nebo
(Za Kijana)

Na nebu
Nema mjesta za rast
Ni mjesta za spavanje
Niti mjesta za umiranje

Pa zašto je onda na vašem jeziku
“Raj”
Drugo ime za “nebo”

Crno more kroz prozor aviona

Nije crno
Koliko kažu
Nije ni plavo
Koliko bi trebalo biti

Kroz prozor aviona
Ne vide se brodovi na njemu
Niti čuje hrzanje konja
Malo dalje
U vjetrovima iznad Sofije

Nad oblacima
Drevno Sunce sija
A konji u galopu
Zapanjenost putnikā
Za sobom ostavljaju

Prije mnogo godina
Jedan mornar zapisa:
Crveno more, koliko kažu,
Crveno nije
No, kako god bilo
Žuto more duhove žute ima
I vile sitnih očiju...

- A Bijelo more?
Tu priču
Niti jedan mornar
Nije do kraja ispričao

Istina

Istina je rijeka
– Kažu –
S vodom i ribama

Istina je grad
– Kažem –
S kućama, ulicama
I ljudima

Ova sjenka

O, zaludno ime
Na zidini vjetra
Ova se sjenka
Samo zato pojavi
Da se u Suncu izgubi?

Pokraj tebe

Odmičeš
Na molu
Mašem
Nebo mi steže ruku
Pogled mi brodski putnik postaje
Putnici na palubi
More
Doživaju...

Pokraj tebe sam
A pijesak
Po mojim riječima
Sipa

Sadeg Hedajet

Tri kapi krvi

sa persijskog prevela: Jelena Mandić

Tek juče su me premestili u zasebnu sobu. Da li sam potpuno izlečen i hoće li me otpustiti sledeće nedelje kao što je upravnik obećao? Da li sam bio bolestan? Godinu dana sam ih molio da mi donesu papir i olovku, ali nisu obraćali pažnju na moje molbe. Mislio sam da, čim dobijem papir i olovku, zapišem mnoge stvari... Juče, međutim, iako nisam tražio, doneli su mi papir i olovku – stvari za kojima sam čeznuo, stvari na koje sam tako dugo čekao...! Ali to mi sada više ništa ne znači. Još od juče razmišljam o čemu da pišem. Ništa mi ne pada na pamet. Imam osećaj kao da mi je neko stegao ruku ili da mi je ruka utrnila. Pažljivo posmatram ono što sam napisao, između nečitkih redova nalaze se i ove reči: “Tri kapi krvi”.

***

Nebo je plavo, vrt je zelen, a cveće na vrhu brda je procvetalo. Lagani povetarac donosi miris cveća sve dovde. Ali to mi sada više ništa ne znači. Izgubio sam želju za životom. Sve ove stvari su zanimljive pesnicima i deci i onima koji su sačuvali dete u sebi. Proveo sam godinu dana na ovom mestu. Svake noći, sve do zore, ne mogu da zaspim zbog mačke koja sve vreme mjauče. Njeno zastrašujuće jaukanje i promukli glas su pogubni za mene. A ujutro me čeka... smrtonosna injekcija! Proveo sam mnogo dugih dana i užasnih sati na ovom mestu. Obučeni u žuta odela, leti se okupljamo u podrumu, a zimi sedimo na suncu u vrtu. Ne vidim nikakvu sličnost sa njima. Mi smo dva potpuno različita sveta. Međutim, njihovo jaukanje i stenjanje, njihovo ćutanje, psovke, krici i smeh zauvek će ostati u mojim košmarima.

***

Za sat vremena doneće nam večeru. Ali kakvu večeru?! Staru dobru čorbu od jogurta, sutlijaš, pirinač, hleb i sir. Toga nikad dosta! Hasan bi želeo da pojede pun lonac čorbe i četiri vekne sangaka.¹ Verovatno će mu, kada ga otpuste, dati pun lonac čorbe umesto papira i olovke. Takođe, on je jedan od retkih kome je ovde sasvim dobro. Niskog rasta, ludačkog osmeha, debelog vrata, ćelave glave i zadebljalih grubih ruku, on je rođeni nosač. Njegov celokupni izgled, uzimajući u obzir i taj ludački pogled, svedoči o njegovoj predodređenosti da bude nosač. Kada nas Muhamed Ali ne bi nadgledao za vreme obroka, Hasan bi nas sve digao u vazduh. S druge strane, i sâm Muhamed Ali je deo ove skupine. Bez obzira šta govore o ovom mestu, mislim da se ono razlikuje od običnog sveta. Takođe, imamo i jednog lekara stažistu koji, na svu sreću, ne zna ništa. Da sam na njegovom mestu, jedne noći bih zatrovao hranu i ujutro bih, podbočen, gledao kako iznose mrtve. Zapravo, kada su me ovde prvi put doveli, sama pomisao na tako nešto me je užasavala. Plašio sam se da me ne otruju, hranu ne bih ni takao sve dok je Muhamed Ali ne bi probao. Noću bih se trzao iz dubokog sna, sanjajući da su došli da me ubiju. Sada je sve to daleko i nejasno... jedino ostaje sećanje na iste ljude, isti jelovnik i istu plavu sobu čiji je donji deo okrečen u tamno plavo.

Pre dva meseca doveli su jednog ludaka u dvorište. Parčetom mermera je sebi rasporio trbuh, izvadio creva i igrao se sa njima. Za njega su rekli da je bio mesar i da je bio naviknut na sakaćenje trbuha. Zatim, bio je još jedan pacijent koji je sebi iskopao oko. Ruke su mu bile vezane iza leđa. Urlao je. Krv se bila osušila. Kladim se da je upravnik umešan u sve ovo.

Naravno da nisu svi stanari isti. Većina njih bi umrla kada bi se izlečila i bila otpuštena. Evo, uzmimo, na primer, Sugru Sultan, na ženskom odeljenju. Pokušala je dva ili tri puta da pobegne i svaki put su je uhvatili. Štaviše, iako je stara, još uvek koristi belilo i rumenilo. Sebe doživljava kao četrnaestogodišnjakinju. Kada bi se izlečila i pogledala u ogledalo, doživela bi srčani udar. Međutim, najgori slučaj je naš Tagi, koji je bio naumio da menja svet. Optuživao je žene za probleme u svetu i smatrao da bi ih trebalo sve pobiti. A onda se zaljubio u Sugru Sultan.

Ubeden sam da je sve ovo delo upravnika. On je potpuni ludak. Velikog nosa, žmirkavih očiju i izgledom opijumskog zavisnika, izbezumljeno bi šetao u dnu vrta ispod onog bora. S vremena na vreme bi se sageo i pretraživao podnožje drveta. Oni koji ga nisu poznavali sažaljevali su ga. U njemu su videli finog, bezopasnog čoveka koji je bio žrtva gomile ludaka. Ali znam ja njega dobro! Znam da se tamo, ispod drveta, nalaze tri kapi krvi. Takođe, znam i da se ispred upravnikovog prozora nalazi jedan kavez. Kavez je prazan, jer se mačka dokopala ptice koja je bila u njemu. Prazan kavez služi kao mamac za ubijanje mačaka.

Upravo juče je upravnik pojurio jednu mačku uz bor. Čim se mačka popela na drvo, naredio je stražaru na kapiji da je upuca. Ove tri kapi krvi pripadaju toj mački; ali, ako biste upravnika pitali za njih, rekao bi vam da je to krv sove kukuvije.

Onaj što uzima kolač je moj prijatelj i komšija Abas. Iako je prošlo manje od dve nedelje otkako je ovde, postali smo pravi drugari. Sebe doživljava kao proroka

---

¹ Sangak je vrsta hleba pečenog na kamenu.

i pesnika. Veruje da uspeh, naročito moć proricanja, zavisi od sreće. Onaj ko ima sreće, čak i ako je izuzetno glup, naposljetku će uspeti. Onaj ko nema sreće, čak i ako je vrstan naučnik, završiće kao najveći glupak. Abas sebe doživljava i kao vrsnog svirača tara.² Napravio je nekakvu skalameriju, improvizovani tar, od daske i parčeta žice. Takođe, napisao je i pesmu koju mi čita osam puta dnevno. Izgleda da je zbog te pesme i poslat na ovo mesto. Neobična pesma ili pesmuljak glasi ovako:

Avaj, još jedna noć je pred nama,
Svet tone u potpuni mrak,
Svi su našli utehu i mir,
Spasi me, moja patnja i očaj su beskrajni.
U ovom svetu nema radosti,
Smrt je jedini lek za moju tugu;
Ali u onom uglu, ispod onog bora,
Tri kapi krvi pale su na zemlju.

Juče, dok smo Abas i ja šetali u vrtu, pevušio mi je ovu pesmu. Onda su jedan muškarac, žena i devojka došli da ga posete. Ovo je bila njihova peta poseta tako da sam imao priliku i ranije da ih vidim i upoznam. Devojka, koja je nosila buket cveća, osmehnula mi se, što je bio znak da joj se dopadam. Zapravo, došla je da vidi *mene*. Devojkama se uglavnom nije dopadalo Abasovo rošavo lice. Ali, uprkos tome, dok je žena razgovarala sa doktorom, primetio sam da su se Abas i devojka izdvojili sa strane i poljubili.

***

Niko me do sada nije posetio niti mi je neko doneo cveće. Poslednji koji me je posetio bio je Sijavoš. Bio je moj najbolji prijatelj i komšija. Svaki dan smo zajedno išli u Dar al fonun³ i zajedno se vraćali kući. Zajedno smo radili domaće zadatke, a u slobodno vreme sam ga učio da svira tar. Često bi nam se pridružila i Ruhsareh, Sijavoševa rođaka i ujedno moja verenica. Sijavoš je nameravao da se oženi Ruhsarehinom sestrom. Na samo mesec dana pre njihove veridbe, Sijavoš se razboleo. Posetio sam ga nekoliko puta da vidim kako je, ali svaki put bi mi rekli da mu je doktor izričito zabranio posete. Nekoliko puta sam zahtevao da ga vidim, a kako mi nisu dozvolili, odustao sam.

Savršeno dobro se sećam toga. Bilo je kasno popodne pred ispitni rok. Vratio sam se kući, bacio knjige i sveske na sto i otišao da se presvučem. Onda sam čuo pucanj. Blizina zvuka me je zaprepastila, delom jer je naša kuća bila iza kanala, a delom i zbog mnogobrojnih provala u komšiluku. Izvadio sam pištolj iz ladice pisaćeg stola, izašao u dvorište i oslušnuo. Odatle sam se onda popeo uz stepenice, pa na krov. Izgledalo je kao da je sve bilo u redu. Dok sam se vraćao, odozgo sam pogledao

---

² Stari persijski žičani instrument sličan gitari (gitara potiče iz Persije, "git" znači - muzika, a "tar" - žica).

³ Dar al fonun, osnovan 1851, bio je prvi savremeni univerzitet u Teheranu.

u Sijavoševu kuću. Sijavoš je stajao nasred dvorišta u pidžami. Iznenađen, reko: “Sijavoš, jesi li to ti?”

Prepoznao me je i rekao: “Dodi. Sâm sam.”

“Jesi li čuo pucanj?”

Prstom mi je pokazao da ćutim, klimnuvši glavom u znak odobravanja da dođem do kuće. Brzo sam sišao niz stepenice i pokucao na vrata. Sijavoš je otvorio. Pognute glave i pogleda prikovanog za pod, prekorio me je: “Zašto me nisi posetio?”

“Dolazio sam dva ili tri puta”, rekao sam. “Rekli su mi da ti je doktor zabranio posete.”

“Misle da sam lud, ali greše.”

Ponovo sam ga pitao: “Jesi li čuo pucanj?”

Ne odgovorivši, uhvatio me je za ruku, odveo do podnožja bora i pokazao na nešto. Pomno sam posmatrao. Bile su to tri kapi sveže krvi na zemlji.

Onda me je odveo do njegove sobe i zatvorio vrata. Seo sam na stolicu. Upalio je lampu, prišao je pisaćem stolu i seo preko puta mene. Soba je bila jednostavna, plava sa donjim delom okrečenim u tamno plavo. U uglu sobe nalazio se tar. Nekoliko knjiga i svezaka bilo je razbacano po stolu. Sijavoš je zatim izvadio pištolj iz ladice stola i pokazao mi ga. Bio je to jedan od onih starih pištolja sa sedefnom drškom. Stavio je pištolj u džep pantalona i rekao: “Imao sam mačku koja se zvala Naci (izgovara se Naaci, “Pufna”). Sigurno si je video. Bila je jedna od onih uobičajenih mačaka sa velikim plavim očima. Šare na njenim leđima podsećale su na Roršahove mrlje. Svakog dana kada bih se vratio sa fakulteta, Naci me je čekala na vratima, mjaukala i češala se o mene. Kada bih seo, penjala bi se po meni, njušila me i lizala mi čelo svojim hrapavim jezikom. Tražila je da je poljubim. Čini mi se da su mačke lukavije, prijatnije i, uopšteno govoreći, osetljivije od mačora. Osim mene, dopadao joj se i kuvar; verovatno zato što ga je povezivala sa hranom. Ali nije joj se dopadala Kijabija, starija žena koja je živela u kući. Ona je redovno klanjala i samim tim je izbegavala mačje dlake na podu. Vrlo je moguće da je Naci shvatila da su ljudi pametniji od mačaka, da imaju dobru hranu, da su zaposeli sva topla mesta u kući i da mačke moraju da im se umiljavaju kako bi dobile neke od ovih stvari.

Međutim, Nacin urođeni instinkt dolazio je do izražaja svaki put kada bih joj dao okrvavljenu glavu petla. Pretvorila bi se u divlju zver. Izbacila bi kandže, široko raširenim zenicama i glasnim šištanjem pretila bi svakome ko bi joj se približio. Potom bi, kao da je samu sebe zavaravala, ispoljavala svoju agresivnost. Koristeći svu snagu imaginacije, oživela bi petlovu glavu, pipkala bi je ne bi li se glava pomerila, skakala bi, krila se, sedela u zasedi i ponovo napadala. Ukratko, pokazivala je svu spretnost i okretnost svoje vrste uz ponavljanje naglih pokreta, taktike napada i povlačenja. Kada bi se umorila, progutala bi okrvavljenu glavu; čak bi provela nekoliko minuta tražeći preostali deo. Narednih nekoliko sati zaboravila bi na svoje prividno učtivo ponašanje. Ne bi nikome prilazila niti bi se umiljavala.

Dok se pretvarala da je prijateljski nastrojena, Naci se trudila da ostane divlja i tajnovita, ne dopuštajući nam da otkrijemo sve njene tajne. Našu kuću smatrala je svojom. Kada bi se kojim slučajem pojavila neka druga mačka, naročito ženka, njeno režanje i jaukanje trajalo bi satima.

Nacino mjaukanje kada je tražila večeru razlikovao se od onog kada se mazila. Isto tako se njeno režanje u borbi između mačaka razlikovalo od mjaukanja kada se parila. Ovo prvo je bilo srceparajući urlik, ovo drugo krik osvete, dok je ovo treće bilo bolan jauk kao odgovor na urođeni instinkt. Nacini pogledi su ipak bili najznačajniji. Ponekad su toliko podsećali na ljudske da bi se čovek zapitao: Kakve li se samo misli i osećanja vrzmaju po toj krznoj glavi i iza tih tajanstvenih zelenih očiju?

Ta užasna nesreća dogodila se prošlog proleća. Kao što znate, proleće je doba godine kada se životinje pare i traže partnere. Verovatno je prolećni vazduh taj koji izaziva pomamu i nespokoj kod svih živih bića. Naša Naci je takođe bila pod njegovim uticajem; celo telo joj se treslo i ispuštala je žalosne jauke. Mačori iz celog komšiluka čuli su njena dozivanja i pohrlili ka njoj. Nakon mnogobrojnih sukoba i borbi, Naci je konačno izabrala najjačeg i najglasnijeg udvarača za partnera. Poseban miris mužjaka ima veliku ulogu u parenju. Iz tog razloga, mužjaci koji su krotki ne uzbuđuju ženke. Divlje mačke, mačke u potrazi za plenom, mačke koje kradu stvari, mršave mačke, mačke lutalice i izgledne mačke su u suštini mačke čije je krzno zadržalo iskonski miris i najviše privlači ženke. Svake noći čuo se ljubavni zov Naci i njenog partnera. Njeno meko i krhko telo uvijalo se pod telom mužjaka koji je s vremena na vreme bio prav kao strela. Ovo je trajalo celu noć. Ujutro se Naci, umorna i raščupana, vraćala u sobu.

Iz noći u noć, Nacinu parenje je bilo pogubno za mene. Bilo mi je svega dosta. Jednog dana, dok sam radio pored onog prozora, video sam ljubavnike kako se šetaju u vrtu. Na tri koraka od njih, istim onim pištoljem koji si video, naciljao sam i povukao obarač. Metak je pogodio Nacinog ljubavnika. Mislim da ga je pogodio u leđa. Poskočio je, a onda je, nečujno, pobegao kroz hodnik. Kasnije sam ga pronašao mrtvog u podnožju vrtnog zida.

Iza sebe je ostavio krav trag. Neko vreme ga je Naci tražila sve dok nije otkrila njegov miris. Njušeći krv, otišla je pravo do tela i naredna dva dana i dve noći stražarila nad njim. Često je pipkala telo kao da je želela da kaže: "Ustani. Stiglo je proleće. Zašto spavaš kada je vreme za parenje? Zašto se ne pomeraš? Ustani. Ustani." Naci nije mogla da shvati značenje smrti. Nije znala da je njen ljubavnik bio mrtav.

Narednog dana nestali su i Naci i telo njenog ljubavnika. Svuda sam je tražio i sve ljude pitao da li su je možda videli, ali uzalud. Da li je Naci odlučila da prekine naše prijateljstvo? Da li je umrla? Da li je našla novog ljubavnika? U svakom slučaju, šta se desilo sa telom mrtvog mačora?

Jedne noći čuo sam mjaukanje tog mačora. Dve noći je cvileo i zapomagao. Ujutro je sve bilo tiho. Treće noći sam ponovo uzeo pištolj i pucao u isti onaj bor ispred mog prozora. Njegove oči su svetlucale u mraku. Ispustio je dugačak jauk i začutao. Ujutro su tri kapi krvi bile ispod drveta. Od tada, on svake noći dolazi i jauče. Niko drugi ga ne čuje. Svi čvrsto spavaju i kada im to kažem, samo se nasmeju. Ali ja znam. Znam da to jaukanje potiče od mačora koga sam ubio. To jaukanje je zaista bilo pogubno za mene. Gde god da odem i u kojoj god sobi da spavam, cele noći, ova nemilosrdna mačka sa užasnim glasom jauče i urliče za svojim partnerom.

Danas u kući nije bilo nikog. Došao sam do istog onog mesta gde je mačor noću sedeo i mjaukao. Nanišanio sam. Mogao sam da odredim tačno mesto na osnovu

svetlucanja njegovih očiju u mraku. Kada sam povukao obarač, čuo sam jauk i odozgo su pale tri kapi krvi. Zar se niste i sami uverili u to? Videli ste, zar ne?

Vrata su se tada otvorila i Ruhsareh i njena majka su ušle.

Ruhsareh je nosila buket cveća. Pridigao sam se i pozdravio ih. Sijavoš se osmehnuo i rekao: “Mislim da znaš Mirzu Ahmad Han bolje od mene. Nema potrebe za upoznavanjem. On tvrdi da je svojim očima video tri kapi krvi u podnožju bora.”

“Da, video sam ih.”

Sijavoš je prišao, glasno se nasmejao i izvukao pištolj iz mog džepa. Onda je, spuštajući pištolj na pisaći sto, rekao: “Znaš, Mirza Ahmad Had nije samo dobar svirač tara i pesnik, on je takođe i dobar lovac. On je strelac.”

Onda me je naterao da i ja nešto kažem. Ustao sam i rekao: “Da, danas popodne sam došao da pozajmim svesku od Sijavoša. U međuvremenu smo pucali u onaj tamo bor. Ali one tri kapi krvi ne pripadaju mački, one pripadaju sovi kukuviji. Zna-te već tu priču. Sova kukuvija pojede tri zrna pšenice. Noću toliko vrišti da joj iz kljuna štrcnu tri kapi krvi koje zatim padnu na zemlju. Osim toga, to bi mogla da bude i krv ubijenog mačora koji se dokopao komšijinog kanarinca. Možda je prošao ovuda. Ali sačekajte. Hajde da vam pročitam svoju najnoviju pesmu.”

Onda sam uzeo tar, naštimovao ga i zapevao ovu pesmu:

Avaj, još jedna noć je pred nama,
Svet tone u potpuni mrak,
Svi su našli utehu i mir,
Spasi me, moja patnja i očaj su beskrajni.
U ovom svetu nema radosti,
Smrt je jedini lek za moju tugu;
Ali u onom uglu, ispod onog bora,
Tri kapi krvi pale su na zemlju.

Tada je Ruhsarehina majka ljutito izašla iz sobe. Ruhsareh je začuđeno rekla: “On je lud”. Onda je uzela Sijavoša za ruku i zajedno su, smejući se, izašli iz sobe, zatvorivši vrata za sobom.

U dvorištu, dok sam posmatrao sa prozora, Sijavoš i Ruhsareh su se zagrlili i poljubili ispod ulične svetiljke.

LUNATIQUE

Jaka iznenadna kiša, slična onim koje su verovatno padale i u vreme nastanka tla, pljuštala je po ogoljenom zemljištu. Vetar je nosio tanak mlaz vode duž ulice. U međuvremenu je more, tiho i mirno, puno duboke, neme i daleke ljubavi, utonulo u olovnu maglu. Sve je bilo vlažno, lepljivo, sparno. Vлага je prodirala i uvlačila se u telo i nagrizala dušu.

Nekakav nejasan drhtaj čežnje obuzeo je sva živa bića, dašak *ludila* ili pijanstva koji je nagoveštavao potpuni zaborav, klonulost. U njima se probudila želja da

se sve napusti, čak i samo postojanje. U toj strasnoj razvratnosti proticala je voda, silovita voda nekakvog razbesnelog boga. Kiša je zagušila sve zvuke iz spoljašnjosti. Iznenada je stala.

Soba, koju sam nedavno iznajmio na prvom spratu jedne zgrade, bila je udobna, ali još uvek nisam mogao da se priviknem na stvari u njoj. Nameštaj je izgledao vrlo čudno, zagonetno, živahno: tu je bila jedna niska i teška komoda, visok i uzak, pa ipak masivan i smešan, ali praktičan orman, okrugli niski sto i prelepo ogledalce – sve to me je pomno i zloslutno posmatralo. Oštar, začinski miris karakterističan za Induse širio se vazduhom.

Polugo, jedan stari indijski obućar sa crvenim turbanom sklonio se ispod mog prozora gde je pobožno i skrušeno promatrao uskomešanu gomilu ljudi. Iscrpljen do iznemoglosti, imao je preplanuo ten i upale oči. Neuredna brada mu je prekrivala skoro celo lice. Jedna stara kutija i nekakve izluzane cipele stajale su ispred njega.

Celo popodne sam proveo uz fonograf. Opsedala me je jedna indijska ploča, nasumično kupljena. Neprekidno sam je puštao iznova i iznova, dok sam sedeo u fotelji, posmatrao kišu i nekoliko prolaznika koji su se usudili da izađu napolje. Moj prozor je bio okrenut ka moru, sivoj i tromoj masi koja se stapala sa horizontom.

Iznenada mi je neko pokucao na vrata. Otvorio sam. Ugledao sam jednu mršavu ženu, bledu, čelo joj je bilo prošarano plavičastim venama, pravilnih crta lica, velikih zelenih očiju i svetlo smeđe kose. Rasejano je rekla, “Pobogu, prestanite više da puštate tu ploču. Nervira me, ide mi na živce.”

“Jako mi je žao”, odgovorio sam.

Zahvalila mi se i vratila se u susednu sobu.

Isključio sam fonograf i pomislio da je ona sigurno bila strankinja koja nije poznavala indijsku muziku. Ili ju je možda mrzela zbog predrasuda. Legao sam na krevet da prelistam jedan lokalni časopis.

U osam sati otišao sam do trpezarije na trećem spratu. Upravnik, preplanuli polutan koji je bio poreklom iz Goe, ali je govorio da je Portugalac, upoznao me je sa nekolicinom ljudi čiju nacionalnost nije bilo lako odrediti. U trenutku dok se služila supa, vrata su se gromoglasno otvorila i moja komšinica je trijumfalno ušla. Nosila je dugu plavo-žutu cvetnu haljinu od krepa, usku i sa velikim dekolteom. Nosila ju je sa urođenom elegancijom koja je isticala njenu lepotu i davala jednostavnu razdraganoost njenoj vitkoj figuri. Klimnula je glavom u znak pozdrava gostima i sela na preostalo slobodno mesto za našim stolom.

Posle večere pitao sam upravnika za nju. Majmunskog izgleda i sa sjajem u očima, rekao mi je: “Zove se Felisija, avanturistkinja koju muče boljke tropskih krajeva.” Onda je, osmehujući se, dodao, “Jedan savet: Ne igrajte se sa vatrom.”

Zaista me je zainteresovala ova čudnovato privlačna žena, žena koja me je tako oštro prekinula u mojoj muzičkoj orgiji.

Pri odlasku u večernju šetnju, video sam je ispred svog prozora kako živahno razgovara sa indijskim obućarom.

Između raštrkanih oblaka, pun mesec, bled i fluorescentan, poput oka mrtve ribe, slabo je obasjavao Bombaj noću. Celo nebo je izgledalo kao da je bilo prekriveno blistavom beličastom tečnošću. Autobusi i taksiji kretali su se uz melanholičan

zveket. Krenuo sam putem koji je vodio do keja gde je bila gomila ljudi u dugim tunikama i sa ogromnim šarenim turbanima. Žene obučene u sjajne sarije izgledale su kao da lagano plutaju. Grupe ljudi, neobična mešavina pripadnika niže klase, perverznejaci, stranci i mnogobrojni Indusi, odavali su utisak maskenbala.

Dok sam se vraćao sa keja na Apolo Bandaru, video sam Felisiju kako sedi na stepenicama pristaništa, skrštenih ruku, širom otvorenih očiju. Nepomično je zurila u mesečev odsjaj u moru. Njeno blago bledilo i podrhtavanje usana otkrivali su njenu uznemirenost.

Prepuštivši se sanjarenju, nije obraćala pažnju na prolaznike.

Kada sam se vratio u pansion, bilo je pretoplo. Uključio sam ventilator i legao, ali od kašljanja starog obučara nisam mogao da zaspim.

Sledeće večeri nije došla na večeru. Naposletku sam ušao u lift i pritisnuo dugme. Klik. Poslušna sprava je skliznula duž kablova i zaustavila se. Otvorio sam vrata i sklonio rešetku. Na moje veliko zaprepašćenje, ugledao sam Felisiju, nepomičnu kao kip; okruživao ju je blag i izazovan miris parfema. Ona je prva progovorila, na francuskom, sa jakim engleskim akcentom.

“Da li ste slobodni večeras?”

“Da, gospođice.”

“Da li biste želeli da prošetamo sve do Grina?”

“Sa zadovoljstvom.”

Promenila se. Njeno ponašanje i izraz lica bili su smireni. Dok smo izlazili, zaustavila se ispred indijskog obučara.

“Tabiat tik hey?”⁴ rekla je.

U znak poštovanja, Indus je sklopio i podigao ruke i duboko se naklonio.

“Saheb salom parmatma tamara balakareh, bal batche sonkira ke!”⁵ odgovorio je.

Otvorila je svoju torbicu i dala mu nekoliko novčića. Kleknuo je na zemlju i rekao, “Bhagvan marguia, Bhagvan marguia.”⁶

“Ne podnosim ovog čoveka”, rekao sam. “Sve vreme kašlje. Sinoć nisam mogao oko da sklopim. Ne znam zašto je izabrao da sedi baš ispred mog prozora.”

“Siroti Bhagvan”, odgovorila je. “On je moj miljenik. Ponekad mi ga je žao. Ponekad ga se plašim, a nekad mi se i gadi. Iako je poslušan kao pas, ima neverovatnu moć kontrole nada mnom. Sada je veoma bolestan, moram da ga odvedem u bolnicu. Sutra ću to uraditi.”

Nije gledala u mene, gledala je kroz mene kao da sam proziran. Uputili smo se ka Apolo Bandaru dok je obučar, pognut, neprekidno kašljao.

Mesec, ružičast poput sjajne ploče od mesinga, bio je na horizontu. Obučena u beli sari, Felisija je bila ravnodušna prema ovakvom prizoru kao da je mesečarila. Njena lepota je bila očaravajuća. Pevušila je neku džez melodiju lepim, nežnim, slabašnim, pa ipak setnim i dirljivim glasom, često zastajkujući. Obod njenog šešira bacao je senku preko njenih zelenih očiju.

---

⁴ Kako ste?

⁵ Mir s Vama, neka Gospod Bog zaštiti Vas i Vašu decu.

⁶ Bhagvan je mrtav, Bhagvan je mrtav.

Onda mi je rekla, a da je nisam ništa ni pitao, da je zapravo bila poreklom iz Kolkate i da je odrasla u Evropi. Dodala je, “Malo sam putovala po Evropi i Aziji, ali nijedna zemlja nije na mene ostavila takav utisak kao Indija. Uvek sam bila nostalgичna. Ovo je jedina zemlja u kojoj mogu da živim. Nije samo snobizam razlog zbog čega Evropljani primećuju samo fakire, krotitelje zmija, radže i hramove u Indiji. Oni koji posete neku zemlju ili narod, kada se vrate, pričaju svoje priče, a svi drugi ih slepo slušaju i sagledavaju stvari onako kako su im predstavljene. Tajanstvena Indija, njena užurbanost, siromaštvo i čuda, potpuno su uništeni. Mrzim ta čuda. Za mene je najveće čudo to što postojim.” Govorila je kao da je pokušavala samu sebe da ubedi u to.

“Sa takvim poznanstvima i iskustvom”, usudio sam se da kažem, “mogli biste lako da postanete dobar reporter.”

Rasejano me je slušala, netremice je posmatrala ljude oko nas i činilo se da je ni najmanje ne zanima to što govorim.

“Ah, kako samo ne podnosim taj posao!”, rekla je. “Želim samo da obogatim sopstveno iskustvo. Ne želim da delim najbolje delove svoga života sa znatiželjnim čitaocima. Nemam nameru da se ispovedam ili da stičem slavu. Čemu sve to?”

Za trenutak je sanjivo zastala ispred Vrata Indije.

“Osećate li taj miris zapaljivog gasa?”, pitala me je. “Taj miris me podseća na zapaljivi gas skriven u svima nama.”

Trenutak kasnije, dodala je, “Pozvali su me da izađem večeras.” Onda se pozdravila i otišla. Ponovo je zastala, sumnjičavo, onda se iznenada okrenula i nestala. Njena figura, mršava i bela, promicala je kroz čudnovatu gomilu ljudi koja se kretala prema Grinu. Ali talasi nisu uspeli da slanim mirisom okeana odagnaju ovu krajnje neprijatnu atmosferu. Nekoliko čamaca se beznađežno odupiralo upornim talasima.

Dakle, ostavila me je na vlažnoj ulici, usred mračne noći, da se dosađujem Bombajem. Preplavila me je sumanutu, ali neizdrživa želja da pobegnem odavde, da odem na kraj sveta – želja koju nisam mogao da ostvarim. Obuzelo me je gorko kakanje, čežnja, seta. To me je toliko obuzelo da mi je ceo život – prošlost, sadašnjost i budućnost – izgledao isprazan kao ta ulica, puna dosade, samoće i uznemirujućih priviđenja.

Pitao sam se, još od sinoć, zašto sam se sastao sa tom svojeglavom, neobičnom ženom, tom bestidnom, opasnom avanturistkinjom. Izgledala je kao da joj je neka nevidljiva sila podarila dražesnost i neobjašnjivu privlačnost. Zašto se ponašala kao da sam je zanimao da bi onda postala tako hladna i suzdržana? I ta njena prisnost sa onim bednim đavoljim obučarom bila je krajnje nejasna, uzimajući u obzir njena poznanstva sa Indusima i Evropljanima i svim tim bogatim stranim biznismenima. Svake nedelje, ispred našeg pansiona dolazili bi luksuzni automobili da je odvezu do plaže Juhu, najpopularnije plaže u Bombaju, ali ona bi svaki put odbila i umesto toga odlazila do Tadža ili Grina u pratnji nekih nepoznatih mladića – čisto da bi pokazala da je nisu zanimali istaknuti ljudi. Ono što je još više zbunjivalo, bio je njen neobičan posao, prodavala je francusku odeću u jednom butiku.

Sigurno je bila razmažena i nemoralna. Šta ako su njeni problemi posledica propalih brakova ili čak brakova između srodnika? Ja svakako ne bih mogao da shvatim tako složene probleme.

Dok sam se vraćao u pansion, video sam starog Bhagvana kako šćućuren na trotoaru hrče.

Narednog jutra video sam je kako razgovara sa Bhagvanom ispred mog prozora. Mahnuo sam joj i došla je do mene. Pružajući mi ruku u kojoj je držala žutosmeđu rukavicu, rekla je: “Da li imate da mi pozajmite deset rupija?”

Dao sam joj svoj novčanik. Izvadila je novčanicu od pet rupija i dala je Bhagvanu. Onda je dodala: “Večeras ću vratiti.”

Na večeri mi je vratila pet rupija. Ostali gosti su se značajno osmehnuli. Dok smo zajedno izlazili, rekla je: “Da li bismo mogli da prošetamo do Visećih vrtova?”

Pozvao sam taksi i otišli smo.

“Danas sam odvela Bhagvana u bolnicu Svetog Đorda. Nije mu dobro. Išla sam dva puta u bolnicu da vidim kako je.”

Onda je postala sanjiva. Sada sam se već bio i navikao na njena sanjarenja, ali mi nije bila jasna njena privrženost tom ubogom obučaru. Pomislio sam da je to verovatno bila opsesija, hir vrlo bogatih ljudi koji su ponekad darežljivi prema siromašnima samo da bi se hvalili svojom velikodušnošću. Ali, ako želite da budete stvarno darežljivi, zar ne bi trebalo da ostanete anonimni?

Dok smo se vozili, uporno je ćutala i posmatrala puste ulice, siromašne četvrti i prepune pijace.

Nisam željeo da je ometam. Taksi nas je ostavio ispred Visećih vrtova. Išli smo dobro osvetljenim stazama kroz bujnu travu, zatim smo prešli prelep vrt odakle se moglo videti more i svetla uspavanog grada. Koračali smo jedno pored drugog dok me je dodirivala svojom haljinom. Mogao sam da osetim nežni i blagi miris njenog parfema.

Za trenutak se nagnula preko betonske ograde koja se pružala duž kanala i zurla u tamu koja je prekrivala Kulu tišine. Iz daljine je užasni krik lešinara narušavao tišinu noći. Tamno nebo je bilo zloslutno. Vlažno drveće je otpuštalo neverovatne mirise. Felisija se okrenula ka meni.

“Uskoro će kiša. Bolje da se vratimo”, rekla je.

I bila je u pravu. Tek što smo ušli u taksi, počela je da pada kiša, prava provala oblaka. Grad je bio obavijen kišom i tamom. Ona je sedela odmah pored mene. Skoro da sam dodirivao njenu голу ruku i bio omamljen mirisom njenog parfema. Bila je opuštenija, smirenija i atmosfera je bila vrlo prijatna. Iznenada je počela da mi se poverava.

Pričala mi je o indijskom mitu po kome žrtvenik gde su gnječene i drobljene stabljike biljke some predstavlja mesec. Soma je nestajala dok su je bogovi ispijali da bi se ponovo pojavljivala sa izlaskom sunca. Onda mi je priznala da su mesečeve mene uticale na njena osećanja. Imala je utisak da je igračka u rukama neke čudne sile koja joj je bila strana, ali isto tako i deo nje. Sila je upravljala njome i morala je da joj se povinuje.

“To je jače od mene”, dodala je. “Znam da je mesec taj koji mi određuje sudbinu. Ne znam, možda sam u prošlosti počinila neki strašan greh? Ono sa čime moram da se nosim je užasno – dva razvoda u Evropi i sada život u Indiji. Nigde drugde više ne mogu da živim. Ne znam da li me je to privlačila indijska poezija ili filozofija.

Znaš već, linija koja predstavlja granicu između tri stanja svesti, mesto gde život i smrt nestaju. Indusi su jedini narod u svetu koji zasniva svoja verovanja i običaje na metafizici. Jednom kada sam bila u Varanasu, stajala sam na obali Ganga. Iznenada sam shvatila svu uzvišenost indijske filozofije. Potpuno ravnodušno su na jednom mestu slavili venčanje, u blizini su kremirali mrtve, a nedaleko odatle su sveštenici obavljali ritualno kupanje. Duša kod Indusa se već hiljadama godina nije menjala. Uprkos modernizaciji, ništa se nije promenilo i ništa se u ovoj zemlji ne može nazvati običnim. Zahvaljujući svom atavizmu, ovi ljudi imaju veliko bogatstvo i snagu.”

Taksi se zaustavio ispred našeg pansiona. Za trenutak me je pogledala svojim prozirnim očima pri čemu mi se činilo kao da gleda kroz mene i lagano je rekla: “Hajdemo do tvoje sobe.”

Odevo sam je u svoju sobu. Izgledala je zabrinuto. U očima joj se ogledala bespomoćnost. Bio sam zbunjen njenom napetošću, njenim bolesničkim bledilom i nepovezanim govorom. U isto vreme sam i drhtao od čežnje.

Njeno suzdržano, a u isto vreme i grubo ponašanje kada sam je prvi put video i njena trenutna pomirenost sa sudbinom podstakli su moju čežnju.

Kiša je i dalje padala, ne tako jako, ali isto onako nemilosrdno, postojano i uporno. Pustio sam nekoliko ploča. Rasejano je slušala i očigledno se dosađivala; onda je iznenada rekla: “Imam osećaj da će mi se nešto loše desiti.”

Kako bih je utešio, seo sam pored nje na krevet i pokušao da je uhvatim za ruku. I moram da priznam da sam goreo od požude. Ali, iznervirana, izmakla je ruku.

“Ah! Pusti me! Za šta me to smatraš?” Ovo je rekla uz podsmeh koji je čudno odzvanjao kroz sobu. “Pogrešio si, prijatelju. Odvratan si, čuješ li? Ako sam ti se poverila, to je zato što si izgledao ozbiljno, pa čak i povučeno, i uz to si još i stranac i putnik. Koliko se samo užasavam ovih ljudi ovde. Ismevaju me i misle da sam luda. Ali budi siguran da ne bih menjala jednu Bhagvanovu dlaku za sve vas.”

Bio sam zapanjen. S jedne strane, bio sam uznemiren i ponižen ulogom koju sam imao u svim tim igrama; s druge strane, bio sam duboko uvređen zbog starog obučara.

Onda je otišla, zalupivši vratima.

Kiša je pljuštala. Brzo sam se raspremio. Njeno promenljivo, čudno ponašanje i prezrivo, unezvereno smejanje uznemirili su me. Odlučio sam da sa njom više ne razgovaram i udubio sam se u knjigu iako nisam ni znao šta sam to čitao. Uprkos svim mojim naporima, stalno sam mislio na Felisiju. Celo moje biće je vapilo za njom, njenim rečima, osmesima, pokretima. Bio sam neverovatno tužan.

Sutradan, dok smo jeli, nastojali smo da jedno drugo izbegavamo. Posle večere neko mi je pokucao na vrata. Bila je to Felisija, obučena u prelepu haljinu sa kineskim motivima. Ušla je u sobu sa osmehom na licu. Njeno izraženo bledilo, divno telo i nežni miris parfema uzbuđivali su me. Prisno mi se obratila: “Sećaš li se šta sam ti rekla sinoć? Da će mi se nešto loše desiti? Da li si čuo tu užasnu vest?”

“Šta pokušavaš da mi kažeš?”

“Pa, danas popodne su mi iz bolnice javili da je Bhagvan umro.”

“Nemoguće. Ne, nisam znao.”

“Da li bih mogla da te zamolim za uslugu? Da li bi išao sa mnom da preuzmemo njegovo telo i odnesemo ga u Soumatpur? Plašim se da ga ne odnesu u medicinsku školu i seciraju.”

“Smiri se sada. Bolnica je zatvorena u ovo doba noći. Sredićemo to ujutro.”

Nezadovoljna, iznervirano je lupila nogom. “Moramo, moramo odmah da ide-mo. Tako sam uplašena. Verovao mi je. To je bogohuljenje, zar ne shvataš?”

Zaplakala je i bacila se na krevet.

“Tako sam usamljena”, promrmljala je, “tako nesrećna. Računala sam na tebe. Dodi, imam nešto da ti kažem.”

Neodlučno sam prišao dok mi je pružala svoju nežnu ruku, a zatim rekla: “Nikada se nisam usudila da ovo nekome kažem, ali – saosećam sa ovim skromnim, jednostavnim ljudima čiji životi iščezavaju poput talasa u okeanu. Ovaj jadničak Bhagvan je došao i otišao sa ovog sveta, ne ostavivši nikakvog traga. Nikada nije ni pokušao da nešto kaže, uradi, pomisli. Sada ga više nema. Njegova smrt je bila beznačajna kao i njegov život. I postoje milioni drugih sličnih njemu. Sigurno je verovao u karmu. Ponizno je prihvatao svoju sudbinu i bio ubeđen da će se nakon smrti ponovo roditi u nekom boljem životu.

Njegov svet mi je bio blizak. Često sam primećivala, čak i kada mi je prvi put očistio cipele, da sam mu se dopadala. Divio mi se i čeznuo za mnom. Uglavnom je čeznuo. U snovima sam ga vidala kako izgara od strasti. Ali nisam sigurna da li je on taj koji me voli ili neko drugi. Ovi Indusi su užasno tajnoviti; to im je u krvi. U isto vreme su i veoma povučeni, nikada ne odaju svoje tajne. Njegovo krajnje učtivo ponašanje me je izluđivalo. Kada sam mu pomagala, to sam radila samo da bih umirila samu sebe. Nisam mu bila potrebija ništa više nego drugi ljudi. Indusi umeju da se nose sa smrću. On je meni bio potrebiji. Iako imam mnogo bogatih obožavalaca, oni su možda manje inteligentni i čovečni od Bhagvana. Novac je sve što imaju i novac je taj koji im daje prestiž i drskost. Upustiće se u bilo šta, misleći da su inteligentni. Ah! Kako ih samo mrzim! Oduvek sam ih mrzela iz dna duše. Dakle, on je uvenuo, istopio se ispred ovog prozora i sada je mrtav. Biće kremiran i vetar će razasuti njegov pepeo. Patio je uprkos njegovim čežnjama i strastima. Niko nije znao bolje od njega da su čežnja i strast nošene vetrom. Zar njegova sudbina nije takođe i naša?”

Govorila je kao da je pokušavala samu sebe da ubedi. Zenice su joj bile raširene, trepavice su joj bile duge i plave, a na čelu joj je nabrekla plavičasta vena. Njeno grubo ponašanje se promenilo. Bila je jednostavna, skoro naivna. Naslonila se na mene; njen čudnovat izraz lica bio je mešavina straha i strasti. Osećao sam dodir njene kože i mogao sam da izbrojim otkucaje njenog srca. Jednoličan ritam je kucao u mojim venama, u početku sporo, a zatim sve brže i brže. Pitao sam se zašto je želela da me vidi i zašto mi je toliko toga ispričala.

Pokazala je prema prozoru. “Molim te, navuci zavesu.”

Bilo je toplo i sparno, spremala se oluja. Vazduh je prijanjao za kožu poput znojave majice. Mlad mesec, okupan u ružičasto, pojavljivao se na horizontu. Povukao sam zavesu i neodlučno zastao kod prozora.

“Pridi”, promrmljala je.

Dugo je govorila, s vremena na vreme je podizala glavu ka meni kao da je očekivala znak odobravanja. Zatim je kleknula, zagrlila me i molećivo prislonila svoju neverovatno plavu kosu uz mene i nežno mrmljala. Pričala mi je o ljubavi i drhtala sa suzama u očima. Njene reči su imale prizvuk i snagu magijskih čini.

Hteo sam da je zagrlim, ali tada sam začuo lepet krila i ugledao slepog miša, bezopasnu životinju koja se pojavljuje noću naročito za vreme kiše. Uplašen, leteo je po mojoj sobi.

Felisija, ukočena od straha, pripila se uz mene i vrisnula: “Vidiš? To je njegova duša, Bhagvanova duša! Došao je da me kazni. Došao je da nas oboje uhvati. Moraću odmah da odem.”

Postao sam neraspoložen i neki čudan osećaj straha me je obuzeo. Teško je ustala i bez pozdrava istrčala. Nisam znao šta da radim. Pomalo nelagodno sam ugasio svetlo i legao. Ubrzo sam čvrsto zaspao.

Narednog jutra sam rano ustao i brzo se obukao. Pokucao sam na njena vrata, nije bilo odgovora.

Video sam upravnika u hodniku. Pokazujući na Felisijinu sobu, zajedljivo se osmehnulo i rekao: “Nije mi ništa najavila, ali otišla je sinoć. Ne znam gde je otišla. Sva sreća pa mi je platila. Rekao sam Vam da ne bi trebalo da verujete takvoj jednoj avanturistkinji. Takvi su ljudi iz tropskih krajeva!”

POUČNA PRIČA

Bio jednom jedan sasvim običan čovek koji se zvao Mašdi Zulfagar; imao je sasvim običnu ženu koja se zvala Sitare Hanum.

Jednog dana, kada je Zulfagar stigao kući, njegova majka, Gohar Sultan, dotrčala je i počela da se žali na Sitare Hanum, govoreći: “Magarče! Znaš li da ti žena švrlja sa raznoraznim muškarcima? Gde ti je dostojanstvo?! U moje vreme, kada bi neki nepoznat čovek pokucao na vrata, mlade žene bi stavljale kamenčiće ispod jezika kako bi zvučale kao starice. O ovim stvarima se i dan-danas propoveda, ali ko to još sluša? Nešto ranije danas, Sitare je, zbog sladoleda, prepešaćila pola ulice noseći samo podsuknju. I jutros sam je, dok je kačila posteljину na krovu, uhvatila kako flertuje sa Alijem, sa onim što krpil lonce i šerpe na spratu ispod nas. Gospode, i taj njen avetinjski izgled – liči na mrtvaca koji je ustao iz groba. Ne mogu sebi da oprostim što ti nisam izabrala kćerku Ustada Mašalaha. Ona je bila poput cveta, devojka zlatnih ruku. Pitam se da li se to tvoja žena razmeće svojim bogatstvom ili mirazom! Dala sam sve od sebe da je naučim da zamesi testo; misliš da sam uspela? Upropastila je celu vreću brašna – ukiselilo se i morala sam da ga bacim. Ponovo sam zamesila testo i napravila vekne. Šta god da kažem, ona mi odgovara: ‘Udala sam se da bih se ulepšavala, ne da bih krpila odeću!’”

U tom trenutku je Zulfagar, sav besan, uleteo u sobu, kao i svakog drugog dana, skinuo bič sa čiviluka i napao Sitare, udarajući je što je jače mogao. Crni kožni jezičci biča uvijali su se, poput zmije, oko njenog tela, ostavljajući crne linije na njenim rukama. Sitare, pokrivena svojim velom, jaukala je, ali niko nije došao da joj pomogne.

Nakon pola sata, vrata su se otvorila i Gohar Sultan, grizući usnu i sa zlobnim osmehom na licu, ušla je da bi se umešala. Uхватила je Zulfagara za ruku i rekla: “Gospode, šta to radiš? Nije ti to Jevrejin! Zašto je toliko tučeš? Ustani, Sitare, ustani, draga! Naložila sam vatru na ognjištu. Donesi zdelu sa testom i hajde da pečemo...”

Sitare je uzela testo iz korpe. Kada se približila ognjištu, videla je svoju svekrvu kako se nagine i duva u vatru. Sudbina je htela da se Sitare saplete o obližnju kofu vode i padne; zdela sa testom pala je na glavu Gohar Sultan. Svekrva je upala u ognjište sve do struka. Posle pola sata, kada je Sitare došla k sebi, pošto se namerno onesvestila, polovina tela Gohar Sultan bila je reš pečena.

Pouka: Ova priča nas uči da nikada ne ostavljamo ženu i svekrvu same pored ognjišta.

MOJ IZBOR

Jochen Kelter

izbor i prijevod:
Sinan Gudžević

Sinan Gudžević

Bilješka o pjesniku

Jochen Kelter rođen je 8. septembra 1946. u Kölnu. Studirao romanistiku u Njemačkoj i Francuskoj. Doktor filologije. Godine 1969. preseljava se u Švajcarsku (u vremenu 1993 – 2014 živio je i u Parizu). Od 1974. do 1976. imao je zabranu zaposlenja u javnoj službi (*Berufsverbot*) u pokrajini Baden-Württemberg, zbog učešća u studentskim demonstracijama 1968. To je bio birokratski završetak procesa koji je započeo još za vrijeme demonstracija, kad je, kao politički nepoćudan, otpušten sa mjesta naučnog suradnika na Institutu za jezike univerziteta u Konstanzu. Takvu zabranu je u Njemačkoj dobilo mnogo studenata i nastavnika, stvar koja je kod nas ostala nepoznata. Otpuštanje s fakulteta Jochen Kelter je tematizirao u više eseja, u stihovima nije. Jedna od rijetkih pjesama koja dira tu temu je napisana prošle godine, s naslovom 'Gladio', posljednja u našem izboru. U originalu još nije objavljena.

Naslov joj je kodno ime paravojnih jedinica koje je CIA nakon 1945. formirala u zapadnoevropskim zemljama, a koje su izvodile napade za destabiliziranje ili odstranjivanje nepoćudnih režima. Ti su napadi u pravilu bivali pripisivani pojedincima ili ljevičarima. Da bi se pjesma razumjela, valja još znati da su na dan velikog zločina na glavnoj željezničkoj stanici u Bologni, 2. avgusta 1980, Kelter i njegova djevojka, nakon odmora u Apuliji, u posljednji čas odlučili da se u Švajcarsku vrate avionom. A trebalo je da odande putuju fatalnim vozom Ancona - Chiasso.

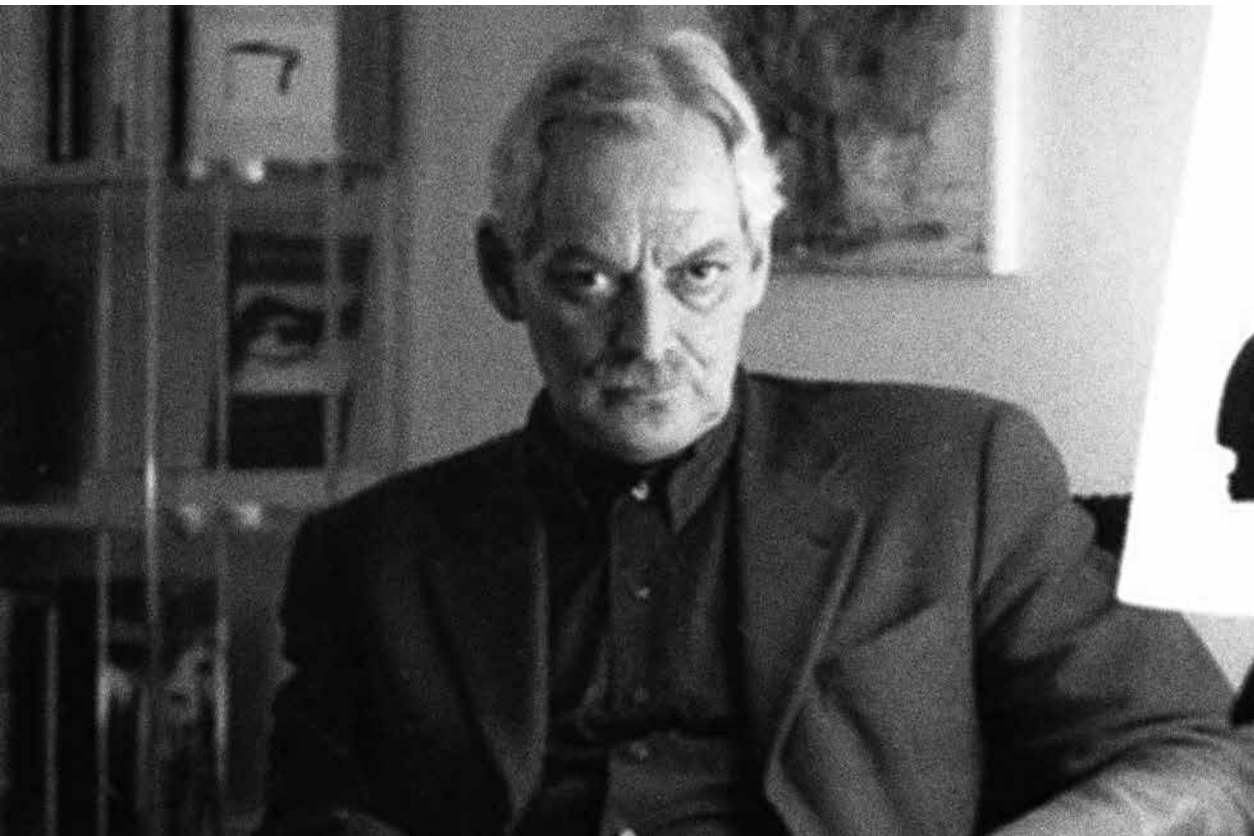
Jochen Kelter je objavio 13 zbirki stihova, tri knjiga pripovjedaka, jedan roman i desetak knjiga eseja i članaka. U listu 'Südkurier' iz Konstanza već nekoliko godina ima kolumnu na temu ekonomske situacije u svijetu.

Od 1989. do 2003. bio je predsjednik federacije evropskih saveza pisaca "European Writers' Congress". Do 2010. bio je i predsjednik švajcarskog društva za zaštitu autorskih prava "ProLitteris" u Zürichu. Za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini organizirao je, pod imenom Kulturbrücke Schweiz – Sarajevo, veliku akciju među piscima Švajcarske za pomoć kolegama u Sarajevu. U njoj su učestvovali političar Flavio Cotti, režiser Fredi Murer i pisci Franz Hohler i Beat Brechbühl. Velike pošiljke sa hranom za odrasle i za djecu, sa materijalom za pisanje i odjećom stigle su u Sarajevo, i ta je pomoć podijeljena bez pravljenja razlike po nacionalnosti. Novac, u njemačkim markama, nosio je u Sarajevo lično Franz Hohler i ta suma je jedna od onih za koju se zna da je podijeljena i cijela i pravično.

Jochen Kelter je najzaslužniji što je, za vrijeme rata, bio popravljen krov na potkrovnom stanu Izeta Sarajlića u ulici Asima Ferhatovića, u koji je ulazila kiša, jer ga je razvalila granata. Jochen Kelter i Beat Brechbühl su zaslužni što je Sarajlić, usred rata, izišao iz Sarajeva i deset dana, zajedno sa suprugom, kćerkom i unukom, proveo u Frauenfeldu i Gottliebenu. Domaćini su tada Izetu i njegovima ponudili boravak do kraja rata, ali ga je on odbio: 'Hvala vam, dragi moji, ali ja moram natrag, u moj grad: jer se ja prezivam Sarajlić!'

Kelter živi na švajcarskoj strani Bodenskog jezera, u Ermatingenu.

Prevedeni stihovi koje objavljujemo dio su knjige Kelterovih izabраниh stihova, koja će pod naslovom *Dogodine u Sarajevu* ove godine biti objavljena u izdanju Srpskog kulturnog društva 'Prosvjeta' iz Zagreba.

Jochen Kelter

Dogodine u Sarajevu

s njemačkoga preveo: Sinan Gudžević

Pokušaj povlačenja

Ali ti si se
svejedno sa svim tim draguljima
koje sam ti pred noge postavio
povukla iza zida

Ali oni bombarduju
sve zemlju za zemljom uzimaju
teritorije jednu za drugom

pljačkaju duše
premještaju nas u barake bića

Ali gdje da iščlanim
sebe iz tebe
ti koja si počinila izdaju
i iz njih koji pustoše
sve više i više. Pa kako to sve?

Posljednje proljeće

Makija stremi
iz stijene prema nebu
nad vodom trepti
jedini čas

*Čemu služi zvono
na mojim vratima
ako ne za to
da ga vaša ruka koristi?*

Sada te više nema
ja nisam nikada bio tamo
sada me napuštate
jedan za drugim

A sjećate li se
*Da ste nekada drukčije
Nego u obliku knjige
U moju kuću dolazili*

U ratu si u Sarajevu
i kod sebe ostao
i šta li bi ostalo da se kaže
o predraću i poraću?

Nisam nikada bio u Španiji
*ali da je život
melanholična korida
mogu čak i odavde vidjeti.*

Ratove stoljeća si
zgusnuo u rakiju

a iz nje si potezao radost
kao rijetke cvasti

Makija stremi
iz stijene prema nebu
nad vodom trepti
jedini čas sada

I nikada

Panonska nizina

Izet, Giacomo, Adam
sjedimo u požnjevenom polju
ispred snoplja kukuruza visine čovjeka
smijemo se svima
koji sada vlast imaju

Najzad je pripovijest
o Josefu Schulzu ispričana
o njemu koji je odbio
naredbu da strijelja
naši su domaćini

Kasnije na redu
dok nas usrdno poslužuju
mesom, šljivovicom, vinom
godina je 1984
zlatni oktobar

Lasciate ogni speranza

Bio bih tučano zvono

Izetu Sarajliću

Na jednoj fotki
sjedimo na požnjevenoj njivi
jednu si ruku položio na moje koljeno,
smiješ se, pušiš

Na jednoj drugoj
Adam je svoje ruke stavio na naša ramena
pokraj nas je Giacomo. Pred nama na rascvaloj livadi
veće nego u stvarnosti glave
partizanskog spomenika

Večernje oktobarsko sunce
stoji ukoso i potapa sve
oko nas u tamu
četrdeseta je godišnjica
oslobođenja od fašizma

Da će nas svijet nakon gašenja svjetla
pozaboravljati, to znamo
ali mi smo partizani
i još uvijek znademo pjesmu
zapjevati partizansku

Bella Ciao i pozaboravljati: šta je
sutra bilo, šta će se desiti juče.
Uzimaš Vladimira, unuka tvoga
otvaraš prozor i očima ga
vodiš u šetnju

Po suncu, kiši i snijegu
sarajevskom. Vučeš stazu pred smrću,
vodi te za ruku
volim te, ti si mi posve stran

Stalno kucam po tebi, stalno
protiv smrti.

U maju

po Bertu Brechtu

Oni idu u maju
zemlja je laka
i od cvasti slijepi padaju
vjetrovi iz visokog plavetnila
u zelenilo na koje se naslanjamo

Mi smo mlaz
jednog početka
sve do jednog drukčijeg svršetka
koji ne dosežemo
oči se sklapaju prije no što vide

Svakome početku
mi smo završetak rođen na
sirovim daskama čamca
koji pun luđaka ne zna ni domaju
niti cilj

A puni zavičaja
od svih okrajaka ovoga svijeta
sanjani smo i pognuti
k sebi samima i već izgubljeni
ne znamo ništa

O svojoj sudbini čak ni
u osmatračkim korpama:
velikoga neba još veće plavetnilo
vezuje teret
ne bira nas ni za čijeg glasnika

Glupa stvar

Doći kući
teška je stvar
ah, odakle? I ah, kamo?
Kući se vratiti duga je stvarca
odakle dolaziš i otkad?
Koliko donosiš?
Koliko uzimaš?
Kući se vratiti teška je
stvar i zašto i od koga
i kako to od bilo kuda?
Kući doći jeste glupa
stvar. A kamo?

Ah mi okrećemo
ah mi vam okrećemo leđa
ah mi vam se kunemo
rojevi se komaraca
roje negdje drugdje isto tako dobro
a ljudi znaju
na drugim mjestima propuste
ljudske spremnosti isto tako dobro
i na takvim štakama
vraćamo se kući
sama sreća. Sreća sama

Ali mi se kući povraćamo
na dunama živog pijeska. Što je bilo znano
otšunjalo se na tihim šapama
postalo parcela, supermarket
i crno srce
kući doći duga jeste stvarca:
Ah, vi ste izbivali?
Ah, kako ste nam
nedostajali. Da nedostajali.
Kući doći jeste glupa
stvar. A kamo doći?

Jesenje nebo

Da li je neko
na bulevaru Beaumarchais
prije tri generacije ili pet
sa nekog prozora na drugom spratu
u kasno popodne možda
gledao prema Bastilji
gdje nije bilo revolucije?

Nebo jako plavo
ponad Kruga i strahovito
daleko gore bijela rebra oblaka
kao da će isti čas zaći
kao i mi sami potom – nebo
u jesen je opet daleko
od nas udalj: tri života, pet

Onze Novembre

U Njemačkoj
počinje karneval
fašnik, doba
petog zaborava

U Britaniji se
dijele stručci maka
bulke, cvijet
flandrijskih polja

U Parizu
oni preostali dobijaju
počasnu legionsku medalju, starac
iz jednog afričkog sela

umro je dan ranije
320 franaka penzije za
cijelo pleme ostaju naciji
Pariz on nije vidio nikada

Crvene cvasti
na vjetru pod niskim oblacima
pod kosim svjetlom što
na polja pada

Čistilišta

Kad mi je otac umro
borio sam se za jednu ljubav
mali su se oblaci kovrčali
kad sam nagore gledao
preko otvorenoga groba

Kad mi je umrla majka
onu sam borbu već bio
izgubio. Bijeli tornjevi oblaka
na svjetloplavom nebu
bili su već prešli preko zemlje

A onda se izgubili
kao ovaj život. Ni ona
za mene nije ništa
imala. Bio sam dakle
sam i razmišljao

Kako se oblaci
vitlaju i gomilaju
u moćne znake
kako te nijedna ruka ne doseže
ali čistilišta čekaju

Kao u životu

Najprije dođe u stihovima
onda dođe u prozi
najzad dođe u boji
poslije opet dođe sve
još jednom u životu
i ubije te

Diotima

Sve bilo je tvoje
tvoj pogled tvoja ruka
moja koža i moja kosa
moji sati i godine
tvoja usta što zadaju bol

Sve samo tvoje
oblaci iz kojih sam čitao
noć s vinom i s riječima
moja putovanja po raznim zemljama
izgubljena čarapa
i gotova priča

Sve tvoje
pogrešni tonovi tako brzi
tvoja lovina kad sam ih ja izvodio
planine na Mjesecu noćnoblijedi led
tuđe ravnice
veliko drvo visoko što se diže

Od moga zelenila sve do plavila
ljetno polje i njegova moćna
sjenka pod kojom stojiš
ti u snu stojim ja na tvojoj
strani ti na tvojoj

Andaluz

Čitam pometeno poremećenog
genijalca Crnjanskog
i gledam prema Mjesecu između
obadvije palme kako
iza kuće stoji iza kuće gore
brežuljci niske šume
ne gore više ovamo
prema nama gore prema Marbelli
sva makija plamti u nebo
Englezi igraju nesmiljeno golf
uz brežuljke niz brežuljke
čitam odlučnog
strogog tačnog Lorku

čitam poremećenog Crnjanskog
odlučnog Hernandeza
koji svim srcem ide na katoličke
zmije gledam prema Mjesecu
između palmi kako
lunja i lunja slušam
Engleze kako se smiju
kako i Mjesec odsmijavaju
ovdje više ne gori ništa

Približavanje svijetu

Topla noć opet
crna sad već neosvijetljena
nebeskim svjetlom ispunjena samo
još bliskim praznim glasovima
a svi prijatelji daleko
a ljubljene žene odavna
vrgnute u blijede utvare
koje sanjaju kako ti kažu
da će uskoro opet doći kući
to je bio san od prije mnogo godina
kad bi ovo bila posljednja noć
ljeta i svijeta
šta bih ja tada drugo činio
do pisao ovaj stih
mojoj sreći koja bi bila
svih nas sreća

Laura

Laura, Beatrice ostaju
naravno nijeme
dok mi govorimo govorimo
čućimo pred oltarom i molimo se
pa nakon tolikih bitaka
koje smo proslavili, tolikih čistih
poraza, nakon rana koje smo
do kosti polizali, stojimo
nekako pogubljeni s čitavim tim
borbenim dronjcima i čekamo
na neku riječ. No naravno

Laura, Beatrice ostaju nijeme
povlače se u svoje čoškove
terapeuti u svojim bijelim
odorama opominju da se pođe
dovrši s jelom, na razum
na ovsene pahuljice, na mekinje usred mira
anđelčići grabuljaju šljunak
Amor puši hašiš. Čovjek se mora odlučiti
ja se odlučio jesam: Laura

Jezik poezije

Jezik poezije je darovit
on stavlja riječi na mjesta lelujavih slika
on se ne obraća nikome i svima
iščeznuo je, skroz prošlost, on uči
da nema pouzdanosti na kao lipa zelenim sobama
da pod mekim sagovima
stenju i hrđaju čelični nosači

Da konkretna utopija
zahtijeva juhu od graška, još dva piva
nove razgovore i dva ljudska života
da nama trebaju dva života
jedan i još jedan drugi
da činimo kao da imamo beskonačno mnogo vremena
da nikad ne skapamo u malim smrtima

Da planine podriguju
da jezera ispljuvavaju ribe na zemlju
da livade muzu miševe
da krave najradije imaju rumene zalaske sunca
da je sreća ishod logike
daleko od naših mučeničkih pucnjeva u sebe same
naših zasitno sazrelih odluka

Da ovladavanje nekom zemljom
od njene ovladljivosti potiče
da siromaštvo u ugljenokopima i bogatstvo
u ugljenokopima jesu relativne veličine
da vrapci na električnim ogradama
i mljekari s bijelim bocama za mlijeko
izazivaju veliki alarm

Da se u našim bezbrojnim pričama
krije san o jednoj novoj priči
da mi samo tebe, samo tebe hoćemo
zbog tvoje zadnjice te hoćemo, zbog tvojih grudi te hoćemo
zbog naše povijesti, koja lagano
buja u stran i tuđ čvor
da ne znamo gdje ti zapravo upravo stojiš

Da smeće biva lopatom odneseno za halucinante
uvijek kad voz stigne godinu dana ranije
da gradovi u rana jutra izgledaju kao popišani mjesečari
da u hladnoći biva vidljiv nedostatak
mrazom ugroženi vrtovi odlaze u kantine
a pisoari osamdesetih godina
bivaju nacrtani u pisoarima pedesetih godina

Jezik poezije postavlja riječi
na mjesto galame, zvučnih šamara
na mjesto jake svjetlosne kupe
koja sad odonuda lebdi kroz debelu prašinu
na par u koitusu na pozornici
na crvenu krv na njegovu sjajnom vratu
gdje svak zbori, čovječe, opet crvena boja.

Volgine širine

Što se mene tiče široko kao Volga
onaj što je već utopljen
i onaj što je već potonuo
ne boji se valova
stoji čvrsto i širok kao Volga na dnu
i diše bezvodno

I vidi kako se nebesa vuku
obale zeleno
i dišući se zaboravi:
s dna valja na svijet gledati
nikakvo mjesto između mjesečine
i dna Volge

Stihovi

Stihove sam
jednog prijatelja iz Sarajeva
tumačio
o tome gdje je sada
nemam vijesti
ne znam
da li ikakva riječ njegova
sada
ide preko rovova

Stihove sam
jednog prijatelja iz Alžira
prevodio
da li su njega uhvatili jedni
ili drugi, njegov narod ili vlada?
Ili spava do mile volje
u Parizu
kod svoje drage?

Bi li mi ti bio zahvalan
kad bih tvoje pjesme nosio po
vodama
od vremena jezika imenovanja?
Gdje ćeš ih ostaviti?
O čemu će
tvoji stihovi zboriti
u mom jeziku
na obali drugoj? Onda

Jesen 89.

Ovoga novembra
kad su slike iz Njemačke
vijale sa ekrana
a oluje vjetra fena
uznijele
planine oblaka visoko iznad vrhova
pod raspuklim nebom tornjeve izvodile
iznenada ta divlja želja
za tuđinom i slobodom

Pjesma o biblioteci

Moje se knjige sele
postale su biblioteka
idu dalje duž jezera
sad su vulkani i voda bliži

Moja biblioteka nije blago
to je obična zbirka
puna pregorjelih i svijetlih zvijezda
na nebu koje još jednom

Silazi: u svijet
iz polica izlaze
i knjige mojih prijatelja
umrlih jednodnevnih poznanika

Sjećanje iskače iz njih
ja sam osjetio njihovo disanje
njihove strahove oni su svoj glas
ostavili na stranicama

Ti biraš vulkane vodu
i život još jedanput: glatku
hrapavu fikciju. Sirovi život
raste opet kao džungla

Oktobar na Jamajci

U tužnim tropima
teško je uzeti posljednju rumenu
jabuku s drveta

Izgorjeti zime
ljetu jesen u njihovu
prošlost izgnati

Ko će žalovati Zapadnu Indiju
u nigdini južno i
sjeverno od svakog mjesta?

Padaju crni snovi
iz oblaka nad okeanom
noću krešte ptice

Daleke sedamdesete

Gledam vas na ekranu
opet: nekadašnji revolucionari
sada vremešna gospoda priprosta
ste bili dakako oduvijek

Pričate skraćene stvari
mi razumijemo: na televiziji
kao da se čuje skraćen i naš život
bili smo mladi sad smo gospodini stari

U međuvremenu nije bilo skoro ništa

Dvaput 11. septembar

Kao što su avioni
ušli u nebudere
tako je bilo usječeno u sjećanje
preko mrežnjače u koju
uvijek i vazda nanovo prodiru iste slike

No nijedna slika ne pokazuje
kako je Allende prije trideset godina
bio ubijen
sjeća ga se samo srce
hiljade njih koji se u Mestrama vikali:

Abbasso l'imperialismo!

Sljedeće godine u Jerusalemu

Svi oni Linci svi oni Pinto
i svi oni sa sjevera i sa istoka
svi zajedno sa Bjelava
u polje pusto

Ljudi kao ti
kao moja baka
ćelave glave naočari stroga punda
u njivi božjoj srušenih kamenova

Pet stotina godina
poslije njihova dolaska sve je
mirno nema ni tice u zraku
Dogodine u Sarajevu

U nebesima
zbog kojih su oni i ondje ono
što je bilo i što je nestalo
šta je ikada bilo istinito?

Za Novu godinu

Palestinske gradove
raznije su, razorile, izravnale
izraelske rakete

Sav onaj novac koji je moj otac
nakon drugog od ubilačkih ratova
nakupio i sačuvao

Sve su to banke u
četvrt godine skoro spiskale
moram dakle opet raditi

U umjetnosti u pisanju
koja već podugo samo za nas
luđake važi: premala dobit

Za siromašne i dalje vrijedi:
gađajte ih kad god vas
zapadne, a rat dvorcima

Le Beujolais Nouveau est arrivé!

Rumuni u metrou
sviraju "Bella Ciao" na harmonici
a ne znaju povijest kontinenta
pod kojim je sviraju

Njemačkim muževima na putu
do Pigallea odzvanja iz jedne galerije
na Monmartru odgovara *a capella*:
Koga tražite vi? Isusa iz Nazareta.

Svi smo na pogrešnom
kontinentu u pogrešno vrijeme nema
pravog Baal kreće pohlepno
za nama tragaju vladari Babilona

Da nas unište za drugo nisu
ni u stanju naš je život bezvrijedan samo mi
to ne primjećujemo hodamo preko Pigallea
i Auschwitza prema paklu novembar se

Prostire crn po gradu
čak tako blago Bach komponira Milost
Božju mi znamo da je nema
samo noć iznad grada tako blaga

Ptičji živi zid

U uvali s one stane
vode u led otvrdle
okupilo se u blještavom
podnevnom svjetlu u jezeru
u luku sve do luke preko puta

U živom zidu crnom od obale gledajući
hiljade vodenih ptica
crnih ždralova labudova
divljih pataka nenavadnih svatova
sa sjevera trepte gnjure

Slijeću pojedinačno ostaju
glave u perju isto kao i mi

rijetke vrste svjetlucava perja
crnoglavi smo i mi bili
kad smo navalili na dirke

Stihove sklapali riječi
koje su pod jezikom plivale
led će se topiti zid od perja
othujati kao čuperak
kao divlja griva koju smo nosili

Smjeli momci kakvi smo bili
mi Jevreji mi svi ostali ljudi
tada su preko noći nestali
živi zidovi tijelo kraj tijela
ptica jedan za drugoga samo

Beograd, oktobar 1984

Za Izeta Sarajlića

Kao ključ vode iz zemlje
stupa radost
iz naših srca
prijaznost
i, kažem ja, ljubav
Izete, Giacomo, Jamal
kao ključ vode

U mome srcu
otiče kao ključ vode
radost
već spušta
na Srbiju se veče
avioni klize
iz nje u svim pravcima

I radost
Izete, i ljubav
i moje srce

Neprekidno

Trajno u oazama
trajno s prorocima
trajno s krčmarima
koji u svoje glave
ulaze u filcanim papučama

Neprekidno unutrašnji svjetovi
neprekidno vanjski svjetovi
neprekidno vazda ovdje
i brže
nego u mislima

Ni dana bez smrti
ni dana bez našega rata
ni dana bez svete vodice
a mi, a mi sami
besmrtni

Vazda izgledi vazda
mišljenja, vazda namjere
vazda neprekidno stalno
i ja usred toga
bez svjetla

Nikad više ne prestati
nikad se više ne zaustavljati
nikad samo komadić livade
sam s oblacima
od jutra do večeri

Zagreb

Za Predraga Matvejevića

Da se predamo patuljastim zgradama
nove države gore na onom
brežuljku? Ili onim nekolikim ulicama
tipa fin de siècle donjeg grada uza sav
taj istrošeni život?

Da malo doživimo tu državotvornost
na kratko u ovoj Evropi novih mogula,
je li? Tu gore onamo dolje ili pak
u panonsku ravnicu da zbrisemo
ka otocima u treperavom moru?

Da se upustimo u sivotužni drečavošareno
spakovani život od sjajnih prospekata
da se izmirimo sa burger king klopom
napirlitanim kičastim dvorcima
ili da kao nostalgičari

davno propalog svijeta budemo
prezreni? Nećemo doživjeti
ni crvene zastave bez njihove prisile
niti one crne naše tuge
ima nas jako malo

Od onih koji još
na Kalemegdanima i mostovima Mirabeaux
na prospektima i bulevarima
povratnike iz svih ratova
i život u slobodi čekaju

Onih koji već nemoguće još
misle i još uvijek hoće da stignu
na drugu obalu Dunava, Save
ili ostrva u svjetlosti skupa s braćom
a ako je nužno i s drugovima

Gladio

Bomba na kolodvoru
u Bologni promašila nas je
mi smo za natrag našli avion
i ti otad svakako ne živiš
nesigurnim više životom?

Taj dan u avgustu je
bacio sjenku daleko
natrag u prošlost od moga
rođenja su rušili sve
što se mrdalo stanice

Bombardirali vlade
s nacističkim se službama
s mafijom s fašistima slizavali
naši oslobodioci se nisu
libili da nas lišavaju građanstva

Mene su davno još prije
onoga dana prognali iz one
zemlje koja nikad nije bila pri sebi
a tako stravično prisebna Gladio
baca u sumnju sve što je bilo

Smrt Feltrinellijevu na banderi
umorstvo Alda Mora
samoubistva iz Stammheima
atentat za oktoberfest u Münchenu
naše male i kratke pobjede

PORTRET SLIKARA

Nikola Đoković

Slikarstvo
Biljane
Đurđević

Nikola Đoković

Permanentnost nasilja na slikama Biljane Đurđević

Rad Biljane Đurđević zauzima kompleksan međuprostor između akademskog slikarskog fokusiranja na nasleđe figurativnog, portretskog, “realističnog” slikarstva, sa jedne strane, i minuciozne psihosocijalne studije, društvene alegorije i kritike globalnog sistema moći, uz tretiranje vizuelnog *medija* slike kao društveno angažovanog *svedočanstva*, sa druge strane.

Slika postaje plato, mesto za osvešćenu dubinsku kritiku savremenog društva i njegovih mehanizama kontrole, nadziranja, kažnjavanja, isleđivanja, nasilja. Ovaj društveno angažovan, politički aspekt je posebno upečatljiv kroz tematiku nasilja – kada se slikarski postupak svodi na stalnu reiteraciju traumatičnih scena. Uvek iznova susrećemo se sa variranjem, kontekstualiziranjem opsesivno-opresivne tematike proгона pojedinačnih i grupnih tela od strane svesno anonimiziranih “nevidljivih” progonitelja, koji uvek iznova ostaju *out of frame*, ili preciznije sa druge strane platna, dok ih implicira sama pozicija i pogled auditorijuma, “distancira-

nog” posmatrača slike. Budući da većina likova, uglavnom frontalno portretisanih, gleda u pravcu posmatrača slike, sam posmatrač biva aktivno prozvan pogledom. Slikarska taktika “prozivanja” posmatrača ruši ono što se u teoriji i praksi pozorišne i performativne umetnosti naziva “četvrtim zidom”, a svodi se na narušavanje pozorišne iluzije koja uvek sugeriše fiktivnu zatvorenost i zaokruženost pozorišnog prostora, bez obzira na publiku, koja se u tradicionalnom mizanscenu samo još podrazumeva kao nevidljiva. Tehnika likovne interpelacije posmatrača Biljaninih slika, licem u lice, posredstvom *gazea* koji na slikama uvek tvori iluziju neuništivosti fiskiranog pogleda, dovodi do preispitivanja same pozicije konvencionalno shvaćenog distanciranog interpretatora slika, koji uvek samo još može da kontemplira nad predmetom slike i slikom kao povlašćenim estetskim predmetom.

Produbljena, u percepciju posmatrača udubljujuća, traumatična *zurenja* zapitanih, pretećih, zbunjjenih, anestetiziranih ili jednostavno preplašenih, petrifikovanih pogleda onih koji su stavljeni u poziciju objekta torture, ili njenih izvršilaca, proziva i samog nemog posmatrača da preispita sopstvenu ulogu u tradicionalnoj podeli prostora na “fiktivni prostor” predstavljen slikom i “realni prostor” u kojem se kreće sam posmatrač. Sam posmatrač se, dakle, uvlači perceptivnom logikom produženog pogleda fiktivnih likova, na mesto prisutnog svedoka i sudeonika, u socijalno ponovo aktiviranu ulogu više ili manje voljnog i svesnog *bystandera*, odnosno poziciju onih koji su prinuđeni da “tolerišu” moralno problematičan čina koji se odvija “pred našim očima”.

Prostor slike kao psihosocijalno aktivirani prostor impliciranih izvršioca nasilnog čina i onih nad kojima se sam čin izvršava, istovremeno je petrificiran u jednom pomalo fantazmatski-traumatološki izmeštenom, pretpostavljajućem “pre” ili “posle”. Time postaje potisnuta ali i reaktualizovana prisutnost i mogućnost u “čistom polju” apstraktnog domišljanja i daljeg zamišljanja neposrednog sprovođenja čina nasilja. Provejava atmosfera potpune, permanentne uronjenosti u sferu nasilja, kao da je reč o nekakvoj sivoj, socijalno inhibiranoj, stešnjenjnoj zoni društvenog limba, usled večnog iščekivanja sledećeg posvedočenog čina nasilja, koji se iscrpljuje u monotonijama perpetuacije, određujući i podređujući sebi sav fokus anksiozno-traumatične nelagode permanentnog iščekivanja sledećeg kontinuiranog *framea* naredne slike iz ciklusa. Kontinuum prostora nasilja se tako stalno dodatno simulira kao neprekinut hronotop, popunjava kompaktnošću reiteracijskih scena, motiva i tematskih ciklusa u koje su slike razvrstane.

Ovde bih nabrojao pojedinačne tematske cikluse koji su mi dostupni na na zvaničnom internet sajtu Biljane Đurđević, sa posebnim osvrtom na pojedinačne slike koje smatram važnim za ovu analizu. Ciklusa ima sedam, razvstanih obrnutom hronologijom – od najnovijeg ka prethodnim: *Dark Is The Forest* (2011-2012), *Oddity* (2008), *Paradise Lost* (2005), *Hotbed* (2009-2010), *Living in Oblivion* (2006), *Seven Deadly Sins* (2004), *Dentist society* (1996-1998).¹ Tu su još i crteži mahom nastajali u rasponu od 1996. do 2000. godine.

---

¹ Link <http://www.biljanadjurdjevic.com/>

Odnos prirode i naturalizacije patrijarhalnog nasilja

Ako se cikličnost repetitivnog vraćanja tema nasilja i telesne deprivacije shvati kao svojevrsna meta-tekstualna, diskurzivna polemika sa slikarskim nasleđem realističnih slikara društvenih situacija i pejzažnih portretista, onda sama upotreba tematsko-motivske, i prostorno-vremenske cikličnosti dobija sasvim novo ozračje. Na mesto prirodnih ciklusa dolazi socijum i moralno onespokojavajući ritualni običaji tog socijuma, shvaćenog kao univerzalna kategorija koja se može događati bilo gde na sceni potpunog svodenja čovekove prirode na funkciju bespomoćno izložene, progonjene društvene životinje, automata ugaranog u naturalizovani ciklus nasilja.

Priroda je na većini slika potisnuta, odnosno prisutna uglavnom kao vrsta dekoracije, floralnog ukrasa na zidovima zbijenih enterijera u koje su likovi, ima se dojam, sabijeni i priterani protiv svoje volje. Sortiranje i grupisanje ženskih likova, kao što je to predstavljeno na kolektivnim, zajedničkim portretima devojčica, adolescentkinja i žena, skoncentrisano je na klinički i sanitetski “neutralno” posredovanu pozadinu, ponekad floralnih tapeta sa maniristički monotonim, repetitivnim motivima, koji čine kontrapunkt gotovo pravilnim smenjivanjem sa potpuno sanitarno-belim pločicama zidova koje projevavaju u drugim enterijerima. Na taj način zidovi donekle uspostavljaju perceptivne limite rodnog ekvivalenta – ponovljivost “zidne flore” sa na tim zidovima poklapa sa pojavljivanjem objektivizacijski izloženih, obespravljenih, fiksacijski imobilisanih depersonalizovanih, infantiliziranih, i čak razapetih ženskih likova – kao na slikama *Dummies* i *Gluttony*. Domestifikovana floralna pozadina očigledno upotpunjuje kao ironični komentar domestikacije i banalnosti žrtvovanja. Ako je, međutim, floralni pattern ukrašavajući pratilac maskuliniteta – kao npr. na slici *Summer Time is Over* – onda se pre može govoriti o ironiziranoj stilizaciji u forsiranju pervertiranog “kavaljerstva” iza kojeg se, međutim, krije pretnja ogoljenog nasilja, i instrumentalizacija animalne, falocentrične simboličke snage kojom se fascinira “odabrana” muškost.

Ciklus *Hotbed* tematizuje odnos prirode i polno i rodno uslovljenog nasilja na dodatan način u odsustvu samih počinioca – koji ostaju sakriveni, ne-portretisani, obezbeđeni prostorom “van slike”. Data su nam ženska tela – pojedinačna, u paru i po troje, položena na “krevet od bilja”, uronjeni u pejzaže sa viškom zlokobne naslutivosti “otrovnosti” močvara. Posebno je indikativan naslov *Grass Will Cover All*, dok slika predstavlja leđima okrenute ženske figure, koje formiraju trougao, imobiliziranih ruku u položaju predavanja. Naslov, prateći atmosferu koja podseća na trenutak pred streljanje – sugeriše momenat kada se žrtvama naređuje da iskorace, dok sama močvarna priroda postaje prećutni saveznik u zataškivanju **zločina**, u njihovom izmeštanju na “ničiju teritoriju”, prostor “bez svedoka”. Močvarno zemljište je, znamo to iz kriminološke analiza slučajeva muškog nasilja, idealni teren za brisanje tragova zločina, posebno tragova zlostavljanih žena.

Varijacije slikarski i umetnički neiscrpno frekventne teme Ofelije, na slikama *Garden* i *Hotbed*, uvode sveže, ne-romansirano tretiranje ofelijske figure, koja u Biljaninom tumačenju, postaje jedna u nizu anonimiziranih žrtava. Očigledno da

su tragovi počinioca “izbrisani” divljim, nepristupačnim predelima opojnih visokih trava, šikara, eksterijerima “bašte”, močvarnih zemljišta i “kljajališta”, “**živog blata**”.... “Bašta” je pritom izgubila mitološko-romantiziranu opojnost, floralnu raskošnost i alegoričnost oslobođanja od društvene opresije povratkom u mitsko vreme “pre sagrešenja”. Ženska tela su tako izopštena iz društva, “presadena” na teritoriju zataškane evidencije nasilja. *Hotbed* – “Kljajalište”, nasuprot kanonizovane konvencije egzotizacije i mistifikacije ženske seksualnosti, doziva i uprizoruje ironičnu igru sa “rasadima”, presađivanjem i rasađivanjem koje se ovde putem slikarske sinegdohe, odnose ne na samu “faličnu prirodu” pretpostavljene “ženskosti” već na telesnu nemoć, “ubranost”, istrgnutost iz kontesta civilizacije u nepristupačnu ne-identifikovanu daljinu, u “divljinu”.

Asocijacija se dalje proteže na čitav zapadni, patrijarhalni kanon, koji ženu uvek *smešta u okrilje prirode*, čime se ženska tela dodatno pasivizuju i naturalizuju kao alegorijske manifestacije plodnosti, “prirodnog instikta” za prokreacijom. Kod Biljane Đurđević ovakva identifikacija sa ženskom prirodnošću je osporena. Priroda, po principu “društvene petlje”, usred ekvivalencije enterijera i eksterijera, predstavlja samo dalji produžetak, i brutalizovano ispoljavanje društvene norme mizoginog nasilja u svom ogoljenom obliku.

Uslovno rečeno “nov odnos” prema prirodi prisutan je u ciklusu *Dark is a Forest* koji nudi jednu vrstu kontemplativnog predaha u celokupno delo Biljane Đurđević. Reč je možda ne toliko o raskidu sa prethodnim temama koliko o raskidu sa dominantnim izolovanim kliničkim, hotelskim enterijerima, kao i dehumanizovanim enterijerijima zapadne, hrišćanske civilizacije – u kojima se telo tretira kao izloženo deprivatizovano meso. Odluka da se “izađe u prirodu”, nije uzrokovana nekim retro-impresionističkim zaokretom ka estetizaciji fragmentarnih impresija, već pokušaj da se hermetični ciklusi zatvorenog društva nasilja okrenu prema “otvorenosti” koju navodno, sasvim problematično i upitno, nudi priroda, makar ona bila shvaćena i kao čovekovo intimno putovanje, njegov rehabilitovani ili ponovno osvojeni enterijer, “duhovni kontejner”... Ovaj preokret u samoj optici gledanja na oduhovljenost prirode, jeste okretanje kroz omaž sopstvenim fascinacijama renesansnim slikarstvom i literaturom, i u tom smislu je odustajanje od dijagnostikovanja društva kontrole.

Da li je to u slučaju autorke znak umora pred beskompromisnošću raskrinkavanja “nepatvorenosti” prirode kao a priori društvenog koncepta fabrikovane eskapističke utehe usled prividne predstave o apsolutnoj slobodi?

Taksonomija nasleđene ginofobičnosti

Ciklus *Paradise Lost*, svojom hrišćanskom iluzivnošću, govori o tome da je Biljana Đurđević odabrala hrišćanski mit, i genealogiju tog mita, kao platformu za društvenu kritiku religijskih “svetih” mesta iščašene telesne inspekcije, sugerišući da je zapadna civilizacija i dalje skoncentrisana na svoju “mesijansku” estetiku sopstvenog mitskog, metafizičkog ishodišta, na period *neposredno pre* trenutka sagrešenja čovečanstva.

U skladu sa tom rekreiranom anti-modernističkom percepcijom sveta, autorica istražuje načine na koji se genealogija mistifikovanog pada iz civilizatorskog raja pretvara u ginofobično isleđivanje permanentni progon ženskih tela. Višeznačnim verbalno-vizuelnim poigravanjem sa metaforikom “pada iz raja”, autorica se koncentriše pre svega na društveni zazor od ženske seksualnosti i telesnosti, kroz portretisanje kolektivističkih i pojedinačnih slučajeva “prinošenja žrtava” objektivizovanih pubescentnih devojaka i adolescentkinja, posledično sve do upliva u “zrelo doba” rađanja.

Intervencija na prostoru hrišćanskog mita o padu koncentriše se na revalorizaciju drevne hrišćanske alegorije ženskog sagrešenja koje je uzrokovalo pad u “telesno stanje”, uz smeštanje te tematike u psihosocijalni okvir novih modaliteta patrijarhalnog kažnjavanja ženskih tela zbog nasleđenog greha čovečanstva. Slike ilustruju taksativne načine kojima društvo udara svoj ginofobični, isleđivački žig u prostoru koji podseća na pervertiranu stranu savremene svakodnevice.

U centru ovog ciklusa – nimalo slučajno – nalazi se kolektivni portret pubescentnih devojčica sugestivnog aluzivnog naslova *Systematic Examination*. Devojčice su smeštene frontalno, na fiskulturnu gredu, u nečemu što bi moglo da podseti na gimnastičku salu, u zaustavljenom trenutku nakon ili pre pretpostavljene vežbe. To je nešto što denotiramo kao početnu informaciju koju slika posreduje.

Postoji međutim i *konotativni* aspekt slike, koji nam sugeriše sam naslov – “sistematski pregled” upućuje na školsku praksu proveravanja zdravlja, nečega što su “pomešane” ingerencije **školskog** sistema i medicinske kontrole.

Ako se za trenutak prisetimo Mišela Fukoa, i njegovog *Nadziranja i kažnjavanja*, postaje jasno da je u medicinsko-rekreativni, prosvetiteljsko-edukacijski diskurs kontrole zdravlja – kao moguću polaznu teorijsko-konceptualnu inspiraciju za slike – dodatno utkan i diskurs manifestovanja čiste prakse ispoljavanja ginofobične moći, normiranja telesne normalnosti žena, sortiranja i izdvajanja psihofizički poželjnih sposobnosti “ženskosti”, što sobom ukjučuje i odstranjivanje i odbacivanje onih psihofizičkih karakteristika koja društvo smatra “nastranim”, i potencijalno želi eliminisati u ranom uzrastu. Zloslutno-jezovit prizvuk ovog dopunskog, konotativnog aspekta čita se i iz ukočenih, petrifikovanih tela i pogleda zatečenih devojčica, koje kao da pokušavaju sebi same da protumače stanje u koje su dovedene. Sve devojčice su izrazito bele puti, i izrazito slične jedna drugoj, kao da je reč o genetički poželjnom kodiranju “specimena” bele rase, de-individualizovanih automata čije se “bliznaštvo” ne iscrpljuje prosto linijom krvi. Takođe, kao da aluzija ovde zadire još dublje, u domen eugenetike i sterilizacije.

U maskulino-patrijarhalnoj fetišizaciji tela koje se ponavljaju uz neznatne varijacije, u istim bespomoćnim pozicijama, telesna repetitivnost je povezana sa rodno “nevinim” karakteristikama pubertetskog uzrasta, kada nisu još uvek do kraja izražene “sekundarne polne karakteristike”, što na prvi pogled omogućuje izvesnu varljivu zamenjivost fiksnih pozicija muškog i ženskog pola u prostoru neutralnog “srednjeg” – ni muškog ni ženskog. S druge strane, polna i rodna, pa i rasna ranjivost kao da automatski podrazumevaju i višak “feminizacije”, koja je uvek dodatno suspregnuta i sputana, fizički imobilisana. Pubertetski uzrast koji se naizmenično

smenjuje sa adolescentskim uzrastom, i konačno “zrelim dobom” postaje u ovakvoj sputanoj ritualizaciji toka odrastanja, idealno, “večno”, “sadašnje trajno” doba per-manetnog forsiranja infantiliziranih, neslobodnih obrazaca ponašanja. Motiv gubitka nevinosti, koji se nadovezuje na tematiku “pada iz raja”, u slučaju objektivizovanih tela devojčica frontalno izloženih pred pogled posmatrača, ima još dodatno nelagodnu, seksualno-inicijacijsku asocijaciju ulaska u svet “odraslih”. Iako se motiv seksualnog, mačističkog nasilja može samo naslutiti, vizuelno-verbalne aluzije su dovoljno široko intonirane da bi se jedno takvo “dodatno” čitanje zanemarilo.

Izdvojio bih zbog toga još dva kolektivna portreta devojčica školskog uzrasta/adolescentkinja – jedan predstavlja devojčice raspoređene na niske stoličice bez naslona, okrenute leđima, ruku izvrnutih u neprirodan položaj, kao pri simulaciji hapšenja, što sugeriše izvesnu dvosmislenu “dobrovoljnost”. Zbijena, *close-up* perspektiva slike otkriva da je reč o uhvaćenom isečku nedovršenog kruga (polu)lučno smeštenih devojčica, jer se niz prekida okvirom slike, što dalje konotira da se niz izabranih objektivizovanih ženskih “uzoraka” ne iscrpljuje u prostoru slike; drugi kolektivni portret predstavlja adolescentkinje, sada smeštene u pomalo fantazmagoričan, “romansirani” scenario, na dno bazena bez vode, dok leže imobilisane na leđima, uz prisutni mizanscenski dekor opalog jesenjeg lišća. Jesen sugeriše osporeno sazrevanje, odnosno cikličnu promenu doba sabotiranog odrastanja, dok se krug torture ovog puta zatvara i doslovno u pun krug pervertirane “baletske”, operetske tačke koji opisuju ženska tela – ujedinjena situacijom mizogine opresije. Sve izgleda kao perveritrana inscenacija nostalgične, bajkovite scene mladosti koja je izvrgnuta u sopstvenu zlokobnu, hororičnu suprotnost, ostvarenje mizoginog košmara na javi.

Telesni ostrakizmi

Ciklus *Seven deadly sins* poigrava se na karikaturalno-farsičan, parodičan način sa hrišćanskom doksom, odnosno sa odgovarajućom “fiksnom” listom grehova. Lista je izmeštena iz “originalnog” arhaičnog kontesta u kontekst savremene civilizacije, što proizvodi dodatnu dimenziju dislociranosti i hiperbolisane bizarnosti. Ono što nam Biljana Đurđević razotkriva ovim ciklusom jeste da prakse današnjeg izdvajanja pre svih pripadnika “treće dobi”, kao i prateća stigmatizacija na osnovu psihofizičke neprilagođenosti uslovima “fitnesa” i opsesivno-opresivne telesne discipline, u mnogome duguju nasleđenim tehnikama trajne izolacije usled ostrakizama i osvećivanja takvim telima.

Hiperbolično-karikaturalno portretisanje žene koja pati od gojaznosti – na slici Gluttony – “proždrljivost”, naglašena je vezivanjem za krst koji visi na zidu, i na koji pada centralni fokus pervertirane domestikacije. Stiče se dojam da je reč o uzorku tretiranja simptoma koji se poigrava sa opšte prihvaćenim ginofobičnim načinom kažnjavanja. Prokažena gojazna tela stoga još jedino mogu, usled potpune imobilizacijske fiksacije samim priborom za jelo – po modelu ranohrišćanskog, anahronog mučenja ekvivalencijskom invokacijom samih načina sagrešenja usmerenih na telo žrtve – biti prikucana na krst. Sfera domaćinstva podrazumeva per-

vertiranu sliku žrtvovanja, dok se uvodi dodatna dimenzija introjektovane krivice i osećanja grešnosti sopstvenog tela. Strategija imobilizacijskog fiksiranja ženskog tela za prostor domaćinstva hiperbolično-parodijski je naglašena, dok se ženski subjekt simbolički pretvara u hristoliko telo “večne patnice”, kažnjenice koja supstiuše čitav ljudski rod, što je omiljena praksa mizogine “sanktifkacije”.

Slabljenje telesne snage pripadnika treće dobi predstavlja za Biljanu Đurđević osnovu skoro taksonomijski distancirane stigmatizacije. Logika alegorijske taksonomije “sedam smrtnih grehova” prepliće se sa kapitalističkom logikom tela istrošenih u procesu konzumacije, i samih već konzumentski dokrajčenih, poput proizvodnog viška genetskog škarta. To dobija naglašeno parodičnu dimenziju u prikazivanju greha “lenjosti” u liku zaspalog starca “zaboravljenog” u potrošačkoj korpi. Slika je naslovljena sa *Pieta – Sloth*, što unosi ironično poigravanje sa patetičnim moralizmom privilegovanja žrtvovanja tela “svetaca” koja zaslužuju oplakivanja i ceremonijalnu pompu, nasuprot telima “grešnika” koja bivaju prepuštena zaboravu.

“Društvo stomatologa” – društveno-normativna lica nastranosti

Ciklus slika *Oddity* – u slobodnom prevodu *Nastranost*, predstavlja dijagnostičiranje određenih društvenih pojava, normi i patologija uronjenih u ozračje globalizacijske društvene matrice.

Oddity upućuje najpre na neki simptom, strogo privativnu aberaciju, “zastranjenje” koje je po svojoj prirodi asocijalno, ili anti-socijalno. Ali, “nastranost” po prima i dimenziju sociopatskog stava nasilnika i sadista, kao na slici *Odd Fellows*, gde se apostrofirna siva zona nasilja, pojačana čudnom, iščašenom atmosferom enterijera pretvorenog u *torture chamber*, po kome je razbacano jesenje lišće kao svojevrsan *memento mori* detalj.

Oddity tako dijagnostikuje pomenost i iščašenost same percepcije. Dodatno, zloknobnost scene naglašena je prisutvom insignija procesa mučenja – lanaca i boksa u rukama “nastranih likova” dok je jedan od dvojice počinioca zagledan u pravcu posmatrača, a drugi u pravcu zida sa koga vise trake-suspenzeri, u prazno mesto koje svedoči o nevidljivom tragu tela uklonjene žrtve.

Suspendovanje društvenih i fizičkih granica između privatne i javne sfere u korist orkestriranog terora, povlašćuje ovo izdvajanje nastranosti kao nove društvene matrice i konstante. Tako je isključujuća priroda nastranosti vraćena društvu poput iskrivljenog ogledala dominantne, “većinske” psihopatologije socijuma, koja time postaje *norma*. Kada psihosocijalna dijagnostika postane normativna, i normirajuća, onda društvena psihopatologija postaje dominantan obrazac podsticane i poželjne komunikacije – većinski komunikabilna. Naravno, nastranost koja se svedoči, između kliničke dijagnoze i normativne prakse, uglavnom je usmerena prema stigmatizovanim, označenim telima “drugih”, ustaljenih žrtava ovako dijagnostikovanih praksi maltretmana i isključivanja.

Konačno, tragom vizuelno posvedočenih nastranosti dolazim do naslovne slike iz ciklusa *Dentist Society*.

Uvodna, naslovna slika kao da otelovljuje nekakav hororično-fantazmagoričan košmar u kome se opet moramo zapitati o zloslutno kriminogenom identitetu predstavljene četvorice muškaraca – stomatološka ordinacija je izmeštena iz sfere svakodnevice, adaptirana kao prostor scene mučenja. Ova “dijagnostička” promena namene “primarnog prostora” ne iznenađuje u kontekstu nečistih namera i “dodatnih” ingerencija ljudi iz podzemlja koji su, čini se, predstavljeni kao članovi ekskluzivne “komore za mučenje”.

Njihovi zloslutni identiteti su karnevaleskno-kriminogeno anonimizirani navučenim maskama i higijenskim odelima – sanitetskim rukavicama, dubokim čizmama i mantilima – izuzev jednog lica bez maske, koje, pretpostavljamo, može biti u ulozi naredbodavca. Maske odaju utisak homogenosti grupe, razmenjivosti sa licem ispod maske – čija nam pojedinačna “demaskiranost” ne razotkriva bilo šta – ostavljajući utisak međusobne zamenjivosti pozicija svih na sceni. Ovo izjednačavanje lica i maske, tretiranje lica kao samo još jedne maske, dodatno pojačava osećanje jezovitosti homogenog suočavanja “lice u lice” sa samom grupnom logikom identifikacije nosioca nasilja. Frontalna, ukočena statičnost, pocrtana je monumentalno-statičnom, statusnom mimikom – koja kao da naglašava ponosno držanje nekoga ko ima prestižan društveni ugled – kao i izrazito maskulinom, nabildovanom konstitucijom, praćeno gestikulacijom. – S leva na desno, jedan “stomatolog” drži ruku na međunožju, drugi, nagnut nad medicinsku stolicu, umesto medicinskog instrumenta drži nešto nalik na brojanicu, treći je prekrstio ruke na grudima, u stanju iščekivanja, dok je jedino lice bez maske levu ruku podbočilo desnom, artifičijelno-scenski okrenuvši šaku ka gore – kao da nešto svedoči, docira ili razotkriva. Dodatno, središnje postavljena figura, smeštena jedan korak ispred drugih, za nijansu više dominira slikom, posebno kada primetimo lažni “oreol” iznad glave, koji je zapravo dvosmisleno uvedena optička varka – reč je o standardnoj svetiljci koja se koristi u stomatološke svrhe. Igra sa svetlosnim oreolom je bitna kao društveno-statusni komentar – njome je kontraverzni počinilac dobio ironizirani mitski status sveca koji čini društveno korisno delo.

Konfuzijom uloga posmatrača i posmatranog se još jednom sugerise inverzivni zaokret u raspodeli moći – posmatrači su u poziciji posmatranih, na mestu gde bi po logici ove hororične “terapeutske seanse” trebalo da se nalazi sam “pacijent”. Time se scena promovisanja nasilja osvetljava kao društveno afirmišući spektakl povlašćenog “muškog kluba”, sa varljivo pozitivnim predznakom favorizovane maskuliniteti ekskluzivne “profesionalne grupe”.

Obostrana igra sa percepcijom počinioca i gledaoca scene, kao i relacija između četvoročlanog “udruženja” koje je na slici, i šireg društvenog auditorijuma, kojem pripada sam posmatrač, dodatno je, međutim, usložnjena.

Konačno, gledajući ovu sliku, možemo se uvek iznova pitati da li se njome sugerise da je i gledalac svojevrtni saučesnik u “samozatajnom činu” prozivanja pogledom, onaj ko se prećutno saglašava – *bystander*? Da li je gledalac pre svega doživljen kao sledeća moguća žrtva opskurnog društva pervertita i sadista, ili kao onaj koji nevidljivo sačinjava, tvori, dovršava začarani krug društveno legitimisanog nasilja, bez čijeg pasivnog pristajanja, neopiranja u sferi “sigurne” anonimnosti van

framea slike, izvan pozornice spektakla nasilja, ne bi bilo ni moguće domisliti postojanje, niti vizuelno osmisliti opskurnu nastranost “stomatološke grupe”?

Biljana Đurđević nas uvlači u preispitivanje sopstvenog “anonimnog statusa” kontemplirajućih posmatrača umetničkog dela, lažno obezbeđenih **abolirajućom** estetičkom distancom koja **ukida** nužnost upletenosti i saučesća. Svaki posmatrač Biljaninih slika je već i voljni ili manje voljni saučesnik društva nasilja, zakoračio u prostor kontrole i prinude, isteran iz sopstvene anonimnosti razoružavajućim pogledom koji ga stalno propituje o sopstvenom statusu i učešću u dnevnim ritualima moralno degradiranog društva.

Foto: Aleksandar Andić

Summer Time is Over, Oil on canvas, 195 x 300 cm, 2005

Grass Will Cover All, Oil on canvas, 205 x 130 cm, 2009/10

Hotbed, Oil on canvas, 70 x 190 cm, 2010

Systematic Examination, Oil on canvas, 150 x 230 cm, 2005

Synchronized Swimming, Oil on canvas, 208 x 370 cm, 2007/08

Gluttony, Oil on canvas, 251 x 162 cm, 2004

Pieta - Sloth, Oil on canvas, 202 x 145 cm, 2003

Odd Fellows, Oil on canvas, 130 x 205 cm, 2008

Dentist Society, Oil on canvas, 230 x 320 cm, 1996/98

Bilješke o autorima

Hrvoje Jurić (Bihać, 1975) radi kao izvanredni profesor na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje predaje etiku i bioetiku. Zamjenik je glavnog i odgovornog urednika časopisa *Filozofska istraživanja* i *Synthesis philosophica*, te aktivan član različitih znanstvenih, kulturnih i socijalnih projekata i inicijativa. Pored brojnih znanstvenih, stručnih, esejističkih i publicističkih članaka u hrvatskim i međunarodnim časopisima i zbornicima, objavio je knjigu *Etika odgovornosti Hansa Jonasa* (2010), te bio suurednik zbornika *Filozofija i rod* (2005) i *Filozofija i mediji* (2014). Osim etike i bioetike, u područja njegovog interesa spadaju filozofija tehnike, filozofija prirode, filozofija medija, rodni studiji i socijalno-politička problematika. Bavi se i poezijom, te je objavio pet knjiga pjesama.

Milica Nikolić (1925) beogradski esejista, antologičar i prevodilac sa ruskog. Objavila je knjige: *Ruske poetske teme* (1972), *Igra protivrečja ili "Krotka" Dostojevskog* (1975), *Deset pesama: Vučo, Matić, Dedinac, Ristić, Davičo* (1978), *Davičov "Gospodar zaborava"* (1986), *Mare mediterraneum Ivana V. Lalića* (1996), *Tumač ptičijeg leta ili izvođenje romana – O "Dekartovoj smrti" Radomira Konstantinovića* (1998), *Ruska arheološka priča* (2002), *Običavanje stvarnog: Tišma, B. Ćosić, Kuzmanović* (2004). Priredila je *Antologiju moderne ruske poezije* (zajedno sa Nanom Bogdanović, 1961), *Antologiju ruske fantastike XIX i XX veka* (1966), i izabrana dela Osipa

Mandeljštama (1962), Velimira Hlebnjikova (1964), Josifa Brodskog (1971), Marine Cvetajev (1973, 1990), Oskara Daviča (1979), Aleksandra Tišme (1987) i Aleksandra Rističića (1995). Poslednjih godina piše o savremenim srpskim pesnicima i prozaistima.

Boro Kontić (Nikšić, 1955) direktor i osnivač Mediacentra Sarajevo (1995). Predavač na treninzima za novinare i Školi strateškog komuniciranja. Dugogodišnji novinar Radio Sarajeva. Autor brojnih emisija tokom 80-tih od Primusa (1979-1985) do Omladinskog programa Radio Sarajevo (1987). Glavni i odgovorni urednik Drugog programa Radija Sarajevo (1990-1992). Specijalnost radio dokumentarci. Na festivalima Frix Futura – Berlin i Prix Italija, 1991. godine dobio je Grand Prix za radio dokumentarac JAZZTIME. Autor nekoliko TV dokumentaraca uključujući "Godine koje su pojeli lavovi" o novinarstvu i propaganda tokom ratova 90-tih te "Bez naslova" (2011) dokument o nobelovcu Andriću koji se bavi pitanjem "Šta je nama Ivo Andrić onda i sada?"

Hasan Nuhanović (Zvornik, 1968) aprila 1992. godine bio student četvrte godine Mašinskog fakulteta u Sarajevu. Preživio je genocid u Srebrenici u kojem su mu ubijeni otac, majka i brat. Objavio je brojne članke na temu genocida u Srebrenici, sa posebnim fokusom na ulogu međunarodne zajednice u ovim događajima. 2005. godine objavio je knjigu *Pod zastavom UN – međunarodna*

zajednica i genocid u Srebrenici. 2012. Godine u izdanju Media centra objavio je knjigu *Zbijeg*, dokumentarnu hronologiju njegove porodice tokom 1992. i 1993. godine od Vlasenice, preko Stoborana, Žepe do Srebrenice. Obje knjige prevedene su na engleski jezik. Trenutno radi za Memorijalni centar Srebrenica – Potočari kao savjetnik.

Zoran Ferić (Zagreb, 1961) diplomirao je jugoslavistikom na Filozofskom fakultetu i od 1994. godine radi kao profesor hrvatskog jezika u XVIII. gimnaziji. Priče objavljuje po časopisima i novinama od 1987. godine, ali prvu knjigu priča, *Mišolovka Walta Disneya* objavio je relativno kasno, 1996. godine u zagrebačkoj Nakladi MD. Za drugu knjigu priča, *Anđeo u ofsajdu*, objavlvenu 2000. godine dobio je nagradu Ksaver Šandor Gjalski i Nagradu Jutarnjeg lista za najbolju proznu knjigu godine. Za *Mišolovku Walta Disneya* dobio je prvu i jedinu nagradu Dekada, za književni tekst s odmakom od deset godina. Treću knjigu, roman *Smrt djevojčice sa žigicama* objavio je 2003. godine, a zbirku kolumni koje su izlazile u tjedniku Nacional objavio je 2004. u izdavačkoj kući Profil international pod naslovom *Otpusno pismo*. Petu knjigu, roman *Djeca Patrasa* objavio je 2005. godine u biblioteci Premijera Jutarnjeg lista. Za roman *Kalendar Maja* dobio je nagradu Jutarnjeg lista za proznu knjigu godine, Nagradu grada Zagreba, godišnju nagradu Vladimira Nazora i Kiklop za proznu knjigu godine. 2012. izašla mu je knjiga sabranih kolumni u izdanju kuće v.b.z. pod naslovom *Apsurd je zarazna bolest*. Knjige su mu prevedene na njemački, engleski, poljski, ukrajinski, slovenski i talijanski jezik. Živi u Zagrebu.

Mihajlo Pantić (Beograd, 1957) pripovedač, kritičar, univerzitetski profesor. Na beogradskom Filološkom fakultetu predaje *Južnoslovensku komparatistiku*, *Pripovedačke poetike* i

Kreativno pisanje. Objavio je pedesetak knjiga studija, eseja, književnih kritika i antologija, te jedanaest knjiga priča (prva izdanja): *Hronika sobe* (1984), *Vonder u Berlinu* (1987), *Pesnici, pisci & ostala menažerija* (1992), *Ne mogu da se setim jedne rečenice* (1993), *Novobeogradske priče* (1994), *Sedmi dan košave* (1999), *Ako je to ljubav* (2003), *Ovoga puta o bolu* (2007), *Priče na putu* (2010), *Hodanje po oblacima* (2013), *Priče od vode* (2014; sa Milanom Tucovićem). Priče Mihajla Pantića prevedene su na dvadesetak jezika (samostalna izdanja na francuskom, ruskom, nemačkom, engleskom, ukrajinskom, bugarskom, slovačkom, mađarskom, slovenačkom i makedonskom) i uvrštene u mnoge antologije i preglede u Srbiji i svetu. Za pripovedački i esejistički rad dobio je značajne književne nagrade i priznanja, uključujući i Andrićevu nagradu za knjigu *Ako je to ljubav* (2003), Nagradu “Branko Ćopić” i bugarski orden Ćirila i Metodija. Živi na Novom Beogradu i počasni je građanin tog dela Beograda.

Nikolina Iris Filipović (Zagreb, 1983) diplomirala je filozofiju i sociologiju na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu 2009. godine. 2012. je upisala poslijediplomski doktorski studij filozofije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje dovršava doktorsku disertaciju pod naslovom “Kompleksnost života iz perspektive opće teorije o sistemima”. Trenutno radi kao vanjska suradnica na Učiteljskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u okviru kolegija “Filozofija odgoja”, a osim toga organizira i moderira “Filozofski café”, koji se od 2014. godine redovito održava u Književnom klubu “Booksa” u Zagrebu.

Toni Pustovrh sebe predstavlja kao interdisciplinarnog istraživača koji se bavi proučavanjem različitih aspekata i uticaja razvoja tehnologije i nauke na pojedinca i

društvo. To, između ostalog, obuhvata bioetičke, pravne i društvene implikacije, ulogu eksperata u oblikovanju javnih politika, koncept odgovornog istraživanja i inoviranja, tehnološko preoblikovanje čoveka i prirode i kognitivnu nauku i evolucijsku psihologiju. Posедуje titulu docenta za oblast kulturologije i naučnog saradnika u *Centru za proučavanje znanosti na Fakulteti za društvene vede* Univerziteta u Ljubljani. U slobodno vreme se, između ostalog, bavi prevodnjem, pisanjem, besedništvom, jogom i meditacijom. Povremeni je vegetarijanac i često tvrdi da će društvo budućnosti na sadašnju intenzivnu prehrambeno-mesnu industriju u najmanju ruku gledati kao na oblik robovlasništva, ili čak i kao na varijantu koncentracionih logora za životinje.

Lidija Bernardić je diplomirala etnologiju i kulturnu antropologiju na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, te upisala poslijediplomski doktorski studij filozofije na istom fakultetu. Neizlječivo je zainteresirana za marginalne teorije i područja kao što su kulturna animalistika, feministička biologija, onto-etologija, biologija subjekta i empirijski odgovorna filozofija. Danju novinari, prevodi i lektorira, a noću piše tekstove za časopise kao što su *Zarez*, *Treća*, *Narodna umjetnost* i pokoji zbornik.

Sunita Subašić-Thomas (Sarajevo, 1959) studij jugoslovenskih književnosti i sh/hs jezika, a paralelno i francuskog jezika i književnosti završila na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Prije rata radila kao asistent u Institutu za književnost u Sarajevu, koje je napustila tokom opsade da bi preuzela mjesto lektora našeg jezika u Francuskoj, gdje je ostala da živi, nastavljajući da prevodi, piše i objavljuje u Bosni i Hercegovini, uglavnom u oblasti teorije književnosti i književne kritike. Za "Bošnjačku književnost u 100 knjiga"

pripremila djela Midhata Begića i napisala uvodnu studiju. Sada živi u Sarajevu.

Željko Kaluđerović (Vrbas, 1964) na ratarsko-povrtarskom smeru Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu diplomirao je 1991. godine. Iste godine upisao je studije filozofije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, na kome je diplomirao 1996. godine. Na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu je i magistrirao 2003. godine, a potom prijavio i 2008. godine odbranio doktorsku disertaciju. Zaposlen je kao vanredni profesor na Odseku za filozofiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Od letnjeg semestra 2010. godine nastavnik je na Odseku za Filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina). Objavio je sledeće knjige: *Aristotel i predsokratovci* (KriMel, Novi Sad 2004), *Helensko poimanje pravde* (Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novu Sad 2010), *Presokratsko razumevanje pravde* (Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novu Sad 2013) i *Filozofski triptih* (Biblioteka ARHE, Filozofski fakultet, Novi Sad 2014). Objavio je blizu osamdeset naučnih radova u relevantnim naučnim i filozofskim časopisima u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji, Rumuniji, Mađarskoj, Turskoj i Nemačkoj. Učestvovao je na preko trideset međunarodnih simpozijuma i jednom svetskom kongresu (9th World Congress of Bioethics). Član je više stručnih udruženja, uređivačkih odbora časopisa i organizacionih, naučnih i programskih odbora različitih međunarodnih konferencija i simpozijuma. Učestvovao je ili učestvuje kao saradnik na šest naučnih projekata u Srbiji i Hrvatskoj. Od 2010. godine šef je Odseka za filozofiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Živi u Novom Sadu.

Orhan Jašić je stekao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu doktorat humanističkih znanosti u polju filozofije. Objavio je brojne znanstvene i stručne radove te izlagao referate na stručnim i znanstvenim skupovima u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Njemačkoj i Srbiji. Znanstvena područja njegova interesa su akaid (dogmatika), religijologija, praktička filozofija i integrativna bioetika. Trenutno radi kao asistent na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu.

Ozren Kebo (Mostar, 1959) živi i radi u Sarajevu. Uređivao magazine *Dani*, *Start* i *Gracija* i portal analiziraj.ba. Objavio knjige *Sarajevo za početrnike* i *Kako je lijepa moja Vectra*. Nahratio i hrani stotine uličnih i šumskih pasa, trajno angažiran na njihovom zbrinjavanju...

Tomislav Krznar (Zagreb, 1979) radi kao docent na Katedri za filozofiju i sociologiju Učiteljskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a djeluje i kao vanjski suradnik na Odjelu lovstva i zaštite prirode Veleučilišta u Karlovcu. Diplomirao je filozofiju i religijsku kulturu na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu (2004), a završio je i studij lovstva i zaštite prirode na Veleučilištu u Karlovcu (2005), te alternativni obrazovni program "Mirovni studiji" pri Centru za mirovne studije u Zagrebu (2007). Doktorirao je 2010. godine filozofiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Uz veliki broj znanstvenih i stručnih članaka, objavio je knjige *Bioetički mozaik. Pokušaj prikaza okolišne problematike u bioetičkom kontekstu* (2009) i *Znanje i destrukcija. Integrativna bioetika i problemi zaštite okoliša* (2011), te uredio zbornik *Čovjek i priroda. Prilog određivanju odnosa* (2013).

Senka Naumovska (1954), lekar i bibliotekar. Diplomirala je i specijalizirala na Medicinskom fakultetu u Skoplju. Radi kao

specijalista za stručnu i predmetnu obradu literature iz medicine i psihologije (izrada tezaurusa, rečnika). Koautor je nekoliko projekata u pripremi: Leksikon o umetnosti, sa sinonimima na engleskom, francuskom, nemačkom i italijanskom; prevod UDC Summary; Priručnik o Univerzinalnoj decimalnoj klasifikaciji (autor), prevodi sa engleskog: *The Awakening* / Kate Chopin (Templum, Skoplje, 2008); *Pillars of the earth* / Ken Follett (Tope, Skoplje, 2014); 50 godina od zemljotera u Skoplju [Elektronski izvor]: *Skoplje 1963-2014: Skoplje - antičko ili moderno; izbor tekstova; The girl on the train* / Paula Hawkins (Tope, Skoplje, 2015). Prevodi i piše recenzije u časopisima *Margina* i *Identiteti*.

Marija Todorovska (Skoplje, 1987) na Institutu za filozofiju Filozofskog fakulteta diplomirala je 2008. godine. Završila je dvogodišnje postdiplomske studije na grupi Filozofija religije i magistrirala pod mentorstvom prof. dr Ljubomira Cuculovskog sa radom na temu "Mit kao sveta skaska", maja 2010. Doktorski rad na temu "Dijabolična priroda sveta" odbranila je juna 2013. godine. Stiče Napredni sertifikat za etiku istraživanja u okviru dvogodišnjeg programa za bioetiku i etiku istraživanja na Junion Gredžuejt Koledžu (Union Graduate College), SAD, i Univerzitetu u Vilnusu, Litvanija, maja 2013. godine. Od 2008. do 2011. godine angažovana je kao demonstrator na Institutu za filozofiju u Skoplju, od avgusta 2011. zaposlena je kao mladi asistent za predmete Uvod u filozofiju religija, a od oktobra 2013. kao docent za predmete Uvod u filozofiju, Teorija religija, Filozofija religija (opšti kurs). Predaje i predmete Ontologija, Filozofska terminologija i Aksiologija, kao i predmete iz modula Filozofija religije na post-diplomskim studijama Instituta za filozofiju. Učestvovala je na nekoliko međunarodnih let-

njih i zimskih univerziteta, škola i radionica. Na dvadesetak međunarodnih konferencija učestvovala je sa prezentacijom radova iz oblasti filozofije i bioetike, kao i na nekoliko naučnih simpozijuma i tribina iz oblasti filozofije i bioetike u Makedoniji. Autor je većeg broja stručnih tekstova iz oblasti filozofije i bioetike.

Melentije Pandilovski je medijski teoretičar i povjesničar, kustos i kritičar. Direktor je Video Pool Media Arts Centre u Winnipegu, u Kanadi. Prethodno je bio direktor Fondacije Eksperimentalne Umjetnosti u Adelaidi, Australija, i Sorosovog Centra za suvremenu umjetnost u Skopju, Makedonija. Bio je kustos više od 150 izložbi i organizirao je brojne simpozije, konferencije i radionice, u Europi, Australiji i Kanadi. Njegovi teorijska istraživanja se bave ispitivanjem veze između umjetnosti, kulture, tehnologije, individualnog identiteta i svijesti. Neke od njegovih publikacija su: *Kako biotehnologije i društvo zajedno čine jedni drugima* (Technoetic Ars Journa Intellect Ltd, 2012), *Na modusu svijesti i elektroničke kulture, U prolazu: fenomenologija i medije* (San Diego, Kalifornija, 2000), *Pozicija kulture u Jugoistočnoj Europi* (2000), *Svijest i elektroničke Kultura, Uređaji života i smrti* (2010), *Energija, biopolitika, Strategije otpora i kulturne subverzije* (Skopje, Makedonija (2011); itd.. Melentije je radio na brojnim projektima sa "Syndicate" - međunarodnom mrežom.

Miodrag Šuvaković, redovni profesor na Fakultetu muzičke umetnosti i predavač na Interdisciplinarnim studijama Univerziteta umetnosti u Beogradu. Predaje istoriju i teoriju umetnosti na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu. Objavio i uredio knjige *Impossible Histories – Historical Avant-gardes, Neo-avant-gardes, and Post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918-1991* (urednik sa Drubrav-

kom Đurić, 2003, 2006), *Epistemology of Art* (2008), *Konceptualna umetnost* (2008, 2011), *The Clandestine Histories of the OHO Group* (2010), *Pojmovnik teorije umetnosti* (2011), *Umetnost i politika* (2012), *Istorija umetnosti u Srbiji - XX vek tom 1-3* (2010-14) itd.

Tatjana Rosić (Beograd, 1962), vanredna profesorka na Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum u Beogradu i spoljni naučni saradnik Instituta za književnost i umetnost u Beogradu. Predavačica i saradnica Centra za rodne studije u Beogradu. Gostujuća profesorka na doktorskim studijama Filološko-umetničkog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu. Aktivna književna kritičarka kad joj mediji za to pruže priliku. Područja interesovanja: studije medija, kulture i roda sa fokusom na teoriju maskuliniteta, studije književnosti i studije kulturne politike. Autorka knjiga *Mit o savršenoj biografiji: Danilo Kiš i figura pisca u srpskoj kulturi* (Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2008) i *Proizvoljnost dnevnika: romantičarski dnevnik u srpskoj književnosti* (Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1994). Takođe urednica međunarodnog zbornika *Teorije i politike roda, rodni identiteti u književnostima i kulturama Balkana i jugoistočne Evrope* (Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2008) i antologijskog izbora iz savremene srpske proze *Bizarni rasказi*, objavljenom na makedonskom jeziku (Magor, Skoplje, 2002).

Predrag Krstić je stručni savetnik u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Pored niza autorskih i uređivačkih priloga u stručnoj periodici, te osam monografskih studija (*Subjekt protiv subjektivnosti: Adorno i filozofija subjekta*, Beograd, 2007; *Filozofska životinja: zografski nagovor na filozofiju*, Beograd, 2008; *Postapokaliptika: ničemu više filozofija, kao i*

dosad, Beograd, 2009; *Kameleon: kako da se misli ljudska životinja*, Beograd, 2010; *Asocijativni filozofski rečnik: preliminarni nacrt*, Banja Luka, 2011; *Pohvala naivnosti*, Kragujevac, 2012; *O čemu govorimo kad govorimo o psovanju*, Beograd, 2014; *Kud plovi ovaj brod: teorijske staze Enterprajza*, Beograd, 2014), autor je i dve knjige poezije (*Psihokosmografija pesme*, Beograd, 1992; *Uknjiženje poezije*, Beograd, 2005) i jednog romana (*Povedanje*, Beograd, 2006).

Aida Gavrić (Sarajevo, 1986) 2008. diplomirala i 2010. magistrirala na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo u Sarajevu. Pisala je i objavljivala književne i filmske kritike na različite teme u časopisima poput *Novog Izraza*, *Polja*, *Sophos* itd. i portalima poput *Pulsa demokratije* i *Kritike.ba.*, te književno-znanstvene tekstove u zbornicima u Njemačkoj i Švicarskoj. Autorica je nekoliko emisija i dramatisacija Dokumentarno-dramskog programa BH radija 1. U skorije vrijeme bavi se i prevodenjem tekstova sa njemačkog i engleskog jezika. Trenutno završava drugu godinu doktorskog studija Književnost i kultura na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Elizabeta Šeleva (Ohrid, 1961) redovna profesorica Teorije i metodologije proučavanja književnosti na Katedri za opštu i komparativnu književnost na Filološkom fakultetu u Skopju. Bavi se književnom kritikom, teorijom kulture i rodnim studijama. Aktualna predsjednica Udruženja Nezavisnih pisaca Makedonije te jedna od urednica njihovog časopisa *Naše pismo*. Prevela sa engleskog jezika knjigu *Gender Trouble* Judith Butler kao i teorijsku autobiografiju *Unended Quest* Carla Popera. Autorica je 200 članaka i 8 knjiga: *Komparativna poetika* (1996), *Književno-teorijske studije* (1997), *Kulturološki eseji* (2000), *Od dijalozizma do intertekstual-*

nosti (2000), *Zatočenici dana* (2001) u e-formatu, *Otvoreno pismo* (2003), *Dom/Identitet* (2005), *Dom pisma* (2008).

Dževad Karahasan (Duvno, 1953), školovao se u rodnom mjestu, Sarajevu i Zagrebu. Radio kao dramaturg u Zenici, Salzburgu i Sarajevu. Predavao na univerzitetima u Sarajevu, Salzburgu, Berlinu, Baselu. Napisao: romane *Istočni diwan*, *Šahrijarov prsten*, *Sara i Serafina*, *Noćno vijeće*, *Sjeme smrti*; knjige pripovjedaka *Kraljevske legende*, *Stid nedjeljom*, *Kuća za umorne*, *Izvjestaji iz tamnog vilajeta*; eseja *O jeziku i strahu*, *Dnevnik selidbe*, *Knjiga vrtova*. Dobio par jugoslavenskih i bosanskih nagrada za književnost, te niz međunarodnih. Tokom 2012. dobio Goetheovu i medalju Heinrich Heine.

Mirjana Stefanović (1939) školovala se u Novom Sadu, Beogradu i Delhiju, Indija. Poeziju i prozu objavljuje od srednjoškolskih dana, te ima priznat radni staž, upisan u radnu knjižicu, od svoje petnaeste godine. To zato što se, po nekadašnjim propisima, književnicima /i književnicama/ staž priznavao od dana kada su objavili prvi svoj rad. Radila je u Radio-Beogradu (1966-1973), prvo honorarno, na Trećem programu, potom "za stalno" u Dečijoj redakciji. Od 1974 do 1991 bila urednica u izdavačkoj kući Nolit. Takodje je bila glavna urednica edicije "Prva knjiga" Matice srpske (1974-1979) kao i član redakcije Letopisa Matice srpske (1982-1983). Objavila je oko dvadeset pet knjiga poezije, proze i štiva za najmlađe, te napisala desetak radio-drama, tri TV drame i jednu pozorišnu komediju za decu. Sa engleskog je prevela dva romana indijskih pisaca. Dobila je više književnih nagrada od kojih su joj najdraže Nagrada novosadske Tribine mladih (1959), Nagrada "Neven" za najbolju knjigu za decu u Srbiji (1962), dodeljena joj u odsustvu, dok je žive-

la u Delhiju, Nagrada Desanka Maksimović (2010) “za celokupno pesničko delo i doprinos srpskoj poeziji” i književno priznanje “Bosanski stećak” (2013) koje se “dodeljuje istaknutom inozemnom ili domaćem pjesniku, u čijem se djelu prepoznaje autorsko ustrajavanje kako na književno-estetskim tako i na humanističko-etičkim principima književne i općenito javne riječi”.

Njene su pesme i po neka priča uvrštene u osamdesetak antologija i panorama, na srpskom i drugim jezicima.

Mirana Likar Bajželj (Novo Mesto, 1961) u Ljubljani, na Filozofskom fakultetu, diplomirala slovenski jezik i bibliotekarstvo. Pisati je počela relativno kasno, oko 2006. godine. Ubrzo i često objavljuje po književnim časopisima, literarnim portalima, na nacionalom radiju. Za kratke priče koje su do sada objavljene u dvije zbirke (*Subotnje priče*, Cankarjeva založba, Ljubljana 2009; *Sedam riječi*, LUD Literatura, Ljubljana 2012), dobila je nekoliko nagrada. Priča *Nadin stolnjak* uvrštena je u antologiju *Best European Fiction* (Dalkey Archive Press, Champaign-London-Dublin 2013) koju je uredio Aleksandar Hemon. Sa svojom obitelji živi u Ljubljani. Predaje slovenački jezik u osnovnoj školi.

Boris A. Novak (Beograd, 1953) slovenski pjesnik, dramatičar i prevoditelj, redovni profesor komparativne književnosti i literarne teorije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Ljubljani, podpredsjednik Međunarodnog PEN-a i dopisni član francuske pjesničke akademije Mallarmé. U devedesetim godinama organizirao je humanitarnu pomoć za izbjeglice iz nekadašnje Jugoslavije i pisce u opsjednutom Sarajevu. Između ostalog napisao je zbirke pjesama *Kći sjećanja*, *1001 stih*, *Krunidba*, *Vrtlar tišine*, *Majstor nesanice*, *Alba*, *Žarenje*, *Obre-*

di oproštaja, *Dlaneno platno i MOM: Mala Osobna Mitologija*, *tragediju u stihovima Kasandra* (koja kroz mitološki okvir trojanskog rata govori o opsadi Sarajeva i stravi jugoslovenskih ratova), a za djecu brojne knjige poezije te lutkarske i radioigre. Prevodi sa francuskog (Verlaine, Mallarmé, Valéry, Jabès), okcitanskog (provansalski trubaduri), engleskog (Heaney), nizozemskog (Paul van Ostaijen, Monika van Paemel) itd. Objavio je više znanstvenih djela, između ostalog *Oblik, ljubav jezika (recepcija romanskih pjesničkih oblika v slovenskoj poeziji)*, *Sonet i Pogledi na francuski simbolizam*. Književni izbori njegovih pjesama objavljeni su u SAD, Francuskoj, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Slovačkoj i Makedoniji. Primio je više priznanja, među njima nagradu Prešernovog sklada za poeziju, Sovretovu nagradu za prevođenje te “Zlatni znak” Znanstvenoraziskovalnog centra Slovenske akademije znanosti i umjetnosti za teoretski rad. Udruženje književnika Bosne i Hercegovine uručilo mu je međunarodnu nagradu Bosanski stećak za književni opus.

Jovica Ivanovski (Skoplje, 1961) autor deset knjiga poezije: *Zašto meni ovakva jetra* (1995), *Grad je pun tebe* (2007), *Čudan neki sunčani dan* (2009), *Tri napred tri nazad* (2004), *Dupli album (U senci bilborda i Sladoled u nedogled)* dve knjige zajedno (2005), *Težnja ka dremanju* (2007), *Vetar i magla* (2009), *Sa slamčicom u ustima* (2011), *Jutarnji bioskop* (2015). Izbor iz poezije na engleskom: *Open the Window and Let the City Breathe a Little* (2002), elektronski izbor iz poezije na engleskom i makedonskom *Izabrane pesme* (2002) i izbor iz poezije na makedonskom i engleskom: *One of These Days If Not Tomorrow* (2009). Jedan od pesnika zastupljenih u knjizi *Šest makedonskih pesnika*, objavljena 2011. u Engleskoj. Prevoden je na desetak jezika. Još uvek živi i radi u Skoplju.

Senadin Musabegović (Sarajevo, 1970) od 1990. do 1993. godine studirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a 1995. studij nastavlja na Sienskom univerzitetu u Italiji gdje je 1999. godine diplomirao političku filozofiju. Na European University Institute, Firenze završava doktorski studij. Tokom studija pohađa nastavu i na New York University i boravi na London School of Economics kao gost-istraživač. Godine 2004. godine brani doktorsku disertaciju na engleskom jeziku sa temom: *Rat-konstitucija totalitarnog tijela*. Izabran je u zvanje docenta na Univerzitetu Džemal Bijedić u Mostaru 2005. godine, a 2007. godine prelazi na Filozofski fakultet gdje je ponovo biran u zvanje docenta. U zvanje vanrednog profesora izabran je 2012. godine i trenutno je šef na Katedri za historiju umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje drži nastavu iz oblasti teorije kulture i vizuelne umjetnosti. Područja naučnog istraživanja Senadina Musabegovića su problem reprezentacije tijela, kroz vizuelnu umjetnost, u totalitarizmu i nacionalizmu; sociologija kulture i umjetnosti i teorija umjetnosti. Objavio je teorijske radove u domaćim časopisima, kao i međunarodnim časopisima i antologijama, a kao gostujući profesor držao je predavanja na evropskim univerzitetima (Cambridge University, University of Sussex, IUC: Inter-University Center Dubrovnik, European University Institute, Firenze) i američkim univerzitetima (MIT: Massachusetts Institute of Technology, Wittenberg University). Objavio je tri knjige poezije: *Udarci tijela*, *Odrastanje domovine* i *Rajska lopata*, njegova poezija uvrštena je u mnoge svjetske antologije. Za knjigu *Odrastanje domovine* dobiva dvije najprestižnije nagrade u Bosni i Hercegovini: nagradu Društva pisaca Bosne i Hercegovine za najbolju knjigu i nagradu "Planjax" za najbolju knjigu pjesama. Prevođen je na poljski, itali-

janski, engleski, francuski, švedski, arapski, turski, mađarski i španski jezik.

Žarko Milenković (Priština, 1988) piše poeziju, kratke priče, radove, književnu i likovnu kritiku. Knjiga pjesama *Kenotaf* (2011). Priče, radove, književnu kritiku objavljuje u književnim časopisima i zbornicima radova, između ostalih u "Letopisu Matice srpske", "Politici", "Književnom magazinu", "Moć reči"... Na master studijama na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu Odsek za srpsku književnost. Živi i radi u Preocu kod Prištine.

Mirela Berbić Rođena u Tuzli. Magistrirala 2011. godine na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine, na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, pod mentorstvom prof. Envera Kazaza. Doktorsku disertaciju, čije je pisanje u toku, bazira na propitivanju spacijalnih i temporalnih aspekata u (de)konstrukcijama identiteta. Objavljivala u domaćim i inostranim časopisima i zbornicima. Učestvovala na domaćim i međunarodnim skupovima. Trenutno radi na Univerzitetu u Tuzli kao viša asistentica na Odsjeku za bosanski jezik i književnost, pri Katedri za književnost.

Nirha Efendić kustos je za usmenu poeziju Etnološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja BiH. Rođena je 1979. godine u Zvorniku, a djetinjstvo, sve do 1995. godine, provela je u Srebrenici gdje je završila osnovnu školu. Srednju školu završila je u Zagrebu. Diplomirala je na Odsjeku za orijentalnu filologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (2002) – Arapski jezik i književnost i Perzijski jezik i književnost – gdje je i magistrirala (2009), a zatim i doktorirala (2014) iz književnohistorijskih nauka. Dobitnica je nagrade za najtalentiranije studente-apsolvente univerziteta u Federaciji BiH 2002. godine. Objavila je više desetina naučnih i

stručnih članaka u referentnim domaćim i međunarodnim časopisima, a radovi su joj objavljeni na bosanskom, engleskom, hrvatskom i slovenskom jeziku. Istraživačko iskustvo stjecala je tokom nekoliko studijskih boravaka u Velikoj Britaniji u razdoblju 2004-2008 (Exeter, Oxford, Stoke-on-Trent). Saradnica je Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

Iva Beljan (1979), povjesničarka književnosti. Bavi se starijom hrvatskom književnošću, posebno onom u Bosni i Hercegovini, te odnosom književnosti i historiografije. Doktorirala 2010. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, zaposlena na Filozofskom fakultetu u Mostaru. Dosad objavila tridesetak znanstvenih i stručnih radova, te knjige *Pripovijedanje povijesti: ljetopisi bosanskih franjevac iz 18. stoljeća* (2011) i *Na rubu književnosti: rasprave o hrvatskim piscima u BiH* (2014). Objavljuje i poeziju.

Jagoda Mihajlovska – Georgieva (1953) živi u rodnom Skoplju i u planinskom selu Mavrovu. Više od tri decenije je novinar, esejisti filmski kritičar u štampanim medijima, i urednik na makedonskoj televiziji Telma. Autor je serije televizijskih putopisa o Bombaju i o Goi u Indiji, Katmanduu i Himalajima u Nepal. Objavila je knjige: *Mojata kozza* (Moja kozza, zbirka priča, 1988), *Jas, momčeto Molnja* (Ja, dečak Munja, roman za decu i mlade, 1989), *Ogledala – ludo bilje* (Ogledala – ludo bilje, eseji, 1994), *Igbal, mojata tajna* (Igbal, moja tajna, roman za decu i odrasle, 2000), *Kamenot od Tvojot den* (Kamen Tvoga dana – himalajska priča, roman, 2004), *Indigo Bombaj* (Indigo Bombaj, roman, 2009), *Drsko crven karmin* (Drskocrveni karmin, zbirka priča, 2012). Dobitnica je više nagrada za kratku priču i Racinovog priznanja za najbolju knjigu proze u 2005. godi-

ni, za *Kamen Tvoga dana – himalajska priča*. Za roman *Indigo Bombaj* dobila je nagradu Roman godine za 2008, Utrinskog vesnika, najprestižniju za taj žanr u Makedoniji. Oba nagrađena romana doživela su brojna izdanja u Izdavačkom centru TRI iz Skoplja. Zastupljena je u mnogim antologijama kratkih priča na više jezika, a roman *Indigo Bombaj* je objavljen na srpskom jeziku u izdanju Geopoetike iz Beograda, 2012. godine. Preveden i na engleskom, čeka potencijalnog izdavača. Sa ovim romanom bila je predstavljena na sajmovima knjiga u Frankfurtu, Lajpcigu, Geteborgu i Beogradu.

Saša Panić (Pula, 1972) surađivao je u Feral Tribuneu i Glasu Istre. Suradivao je i u časopisu za kulture Balcanis gdje je bio član uređivačkog kolegija. Živi i radi u Ljubljani. Suradnik je tamošnjeg Mirovnog instituta.

Aleksandar Žiljak (Zagreb, 1963) diplomirao je računarsku tehniku 1987. na Elektrotehničkom fakultetu u Zagrebu. Računarske znanosti magistrirao je 1990. godine. Paralelno s radom kao profesor informatike i elektrotehnike/elektronike u srednjim školama, bavi se ilustracijom. Prvenstveno radi prirodoslovne ilustracije, ali i znanstvenofantastične, kriminalističke, ratne i slično. Godine 2005. ilustrira knjige priča iz prirode *Rogan* i *Miško* Vlatka Šarića. Ilustrirao je i knjige *Joze Vrkića Bijela vrana* (2006), *Divlja naša – od zagrebačkog kita do radošićkog bika* (2008), *Crna vrana* (2009), te *Modre oči Lijepa Naše* (2010). Osim ilustratorskog rada, Aleksandar Žiljak od 1991. piše i fantastične priče. Neke je od tih priča 2003. sabrao u zbirci *Slijepa ptice* (Mentor, Zagreb). Iste je godine pod pseudonimom Karl S. McEwan napisao i objavio znanstvenopopularnu knjigu *Kriptozoologija: svijet zagonetnih životinja* (Zagrebačka naklada), koju je sam i ilustrirao sa 60 crteža. Slijede

knjiga pripovijedaka *Božja vučica* (Mentor, Zagreb 2010), roman *Irbis* (Zagrebačka naklada, Zagreb 2012), zbirka priča *Knjiga beštija* (Biblioteka Machu Picchu, Zagreb 2013), roman *Poseidonia* (Zagrebačka naklada, Zagreb 2014) i zbirka kratkih priča *Tajna Grimiznog mora* (Naklada Semafora, Zagreb 2014). Svoje priče i tekstove prevodi i objavljuje i u inozemstvu, u tiskanim i mrežnim publikacijama u Njemačkoj, Danskoj, Argentini, Grčkoj, Italiji, Srbiji, NR Kini, Francuskoj, Poljskoj i SAD. Uredio je, zajedno s Tomislavom Šakićem, i opsežnu antologiju hrvatske znanstvenofantastične novele *Ad Astra* (Mentor, Zagreb, 2006). Opet s Tomislavom Šakićem, od 2007. uređuje i književni časopis za znanstvenu fantastiku *UBIQ*. Aleksandar Žiljak dobitnik je Nagrade SFERA za roman (*Irbis*, 2013), pet Nagrada SFERA za najbolje znanstvenofantastične priče i minijature (1996, 1998, 2000, 2011, 2013), dvije za najbolju znanstvenofantastičnu ilustraciju (1993, 1995) te posebne SFERE za antologiju *Ad Astra* (2006).

Dragomir Kostić (Priština, 1954) pesnik, profesor književnosti na Filozofskom fakultetu u Kosovskoj Mitrovici. Knjige pesama: *Spuštanje prema moru* (1984), *Iraklijeva lađa* (1990), *Svet neurotične zveri* (1997), *Ham* (1998), *Posrtanje* (2003) i *Tuđa zemlja* (2006). Živi u Preocu kod Prištine.

Ivana Seletković (Slavonski brod) je završila magisterij komparativne književnosti, upisala doktorski studij sociologije. Piše, objavljuje (i objavila je) radove u više časopisa: *Zarez*, *Sarajevske sveske*, *Zeničke sveske*, *Odjek*, (*sic!*).

Goran Čolakhodžić (Zagreb, 1990) nakon završene II. gimnazije u Zagrebu upisuje studij anglistike i rumunjskog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te mu

je još preostalo obraniti diplomske radove. Prevodi s rumunjskog i na rumunjski, pretežno suvremenu književnost, a povremeno prevodi i s engleskog i francuskog. Poeziju i u znatno manjoj mjeri prozu piše uglavnom kontinuirano od početka srednje škole. Pjesme je dosad objavio u časopisima *Poezija*, *Zarez* i *Vijenac*. Za pjesnički rukopis radnog naslova *Na kraju taj vrt* nagrađen je Goranom za mlade pjesnike za 2015. Živi u Samoboru.

Srđan Sandić (1985) pisac je, novinar, književni i kazališni kritičar, kolumnist. Objavljivao ili objavljuje za cijeli niz kulturnih medija u Hrvatskoj i regiji: Treći program Hrvatskog radija, mvinfo.hr, kulturpunkt.hr, mi2.hr, balkanwriters.com, Zarez, Tema, Kazalište, queer.hr, vizkultura.hr, arteist.hr, h-alter.org, booksa.hr, Novosti, Književni pregled, Književna republika. Član je Hrvatskog društva pisaca. Do sada objavio knjigu drama *S(i)nu bez s(i)nova* (Sandorf, 2012) s izvrsnom recepcijom, te knjigu razgovora s autoricama Književne večeri sa Srđanom Sandićem (Velvet, 2013).

Raphaëlle Oskar (1986) komponira, piše drame, poeziju i prozu. Od početka stvaranja djela *Vrati se i kaži zbogom* intenzivnije objavljuje na kulturnim portalima u Hrvatskoj i Srbiji, kao i na Trećem programu Hrvatskog radija. Također objavljuje u magazinu DUST (Berlin/London, 2014), te surađuje s Međunarodnim književnim festivalom u Berlinu (2013, 2014). Koautorica i performerica je predstave *EX-POZICIJA* (od 2007) *Bacača sjenki*, autorica komada *Isla Candela* (Volksbühne, Berlin, 2014/15), te autorica i izvođačica u *Nabavit ću si mačka* (LAB &TD, 2010) i *I WILL BE YOUR AUDIO GUIDE* (Month of Performance Art, Berlin, 2013).

Sead Husić (Tuzla, 1986) bosanskohercegovački književnik. Srednju školu završio je u

Banovićima a 2010. diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Tuzli. Poeziju, prozu, eseje i radove o književnosti objavljuje u književnim časopisima i web portalima. Do sada je objavljivao u *Životu*, *Motrištima*, *Beharu*, *Riječi*, *Pismu*, *Lingvazinu*, *Sentu* i dr. Ove godine mu izlazi iz štampe prva zbirka pjesama, koja je podržana od Fondacije za izdavaštvo u Sarajevu. Izdavač je Klepsidra, Kreševo. Napisao je još nekoliko rukopisa poezije i jedan rukopis kratkih priča.

Aleš Debeljak (1961) diplomirao komparativnu književnost na Univerzitetu u Ljubljani, a zvanje doktora nauka na temu Društvena misao iz/sa Makwellske škole građanstva i javnih poslova je stekao na Univerzitetu Syracuse u New Yorku. Radio je kao gostujući viši naučni saradnik u okviru programa Robert Bosch 2013. godine na Institute za humanističke nauke (Institute of Human Sciences – IWM) u Beču, viši naučni saradnik u okviru programa Fulbright na Univerzitetu u Californiji - Berkley, istraživački saradnik na Institutu za visoke studije – Collegium u Budimpešti (Institute of Advanced Study-Collegium Budapest), gostujući pisac (Centar Civitella Renieri, Centar za proučavanje umjetnosti i humanističkih nauka Bogliasco Liguria - Bogliasco Liguria Study Center for the Arts and Humanities), te profesor međunarodnih studija Roberta Buffetta na Northwestern univerzitetu u Chicagu. Debeljak je na maternjem slovenačkom jeziku objavio 14 knjiga kulturne kritike i devet knjiga poezije. Neke od njegovih knjiga poezije na engleskom jeziku su *Smugglers* (2015), *Without Anesthesia: New and Selected Poems* (2010), *Dictionary of Silence* (1999), *The City and the Child* (1999), te *Anxious Moments* (1994). Među njegovim knjigama kulturne kritike na engleskom jeziku su *The Hidden Handshake: National Identity and Europe in a Post-Communist*

World (2004), *Reluctant Modernity: The Institution of Art and its Historical Forms* (1998), *Twilight of the Idols: Recollections of a Lost Yugoslavia* (1994), te sveobuhvatna antologija *The Imagination of Terra Incognita: Slovenian Writing 1945-1995* (1997), koju je uredio.

Tomaž Šalamun (Zagreb 1941 - Ljubljana 2014) slovenački pjesnik. Diplomirao je povijest umjetnosti. Godine 1969. bio je zaposlen kao pripravnik u Muzeju moderne umjetnosti (Ljubljana), a u 1971. kao asistent-profesor povijesti umjetnosti na Akademiji likovnih umjetnosti. Sedamdesetih godina počinje putovati. Tijekom tih putovanja je nastala većina njegovih zbirki poezije. Godine 1970. provodi tri mjeseca na poslijediplomskim studijima u Pisi, a većinom putuje po Sjevernoj Americi, gdje je neko vrijeme živio i bio kulturni ataše u SAD-u. Amerikanci su ga usvojili kao američkog pjesnika i objavljuju ga zajedno sa svojim najboljim pjesnicima. Posljednjih nekoliko godina u SAD-u radi kao gostujući profesor. U redove slovenskih klasika, upisao se 1993. pjesmama uvrštenim u poznatu zbirku *Kondor*. Godine 2005. izabran je za izvanrednog člana SAZU. Njegove su pjesme najviše objavljivane u Perspektivama, Zborniku EVA, Pericarežeracirep, Katalog I i Katalog II.

Igor Isakovski (1970- 2014) radio je kao radio i TV voditelj u periodu 1991-1999, 2001-2003, na raznim frekvencijama. Osnivač je i direktor kulturne ustanove *Blesok*. Radio kao glavni i odgovorni urednik i vebmaster istoimenog časopisa. Bio je urednik časopisa Nezavisnih pisaca Makedonije, "Naše pismo". Diplomirao je na katedri za Opštu i komparativnu književnost u Skoplju, magistrirao na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti (Rodovi i kulturološke studije). Bavio se i prevođenjem – objavio

je veći broj knjiga poezije, proze i eseja, sa (i na) makedonskog, engleskog, slovenačkog, srpsko-hrvatskog-bosanskog-crnogorskog jezika. Objavljivao je u mnogim domaćim i stranim časopisima. Dela su mu objavljena na 16 jezika: engleski, holandski, rumunski, slovenački, hrvatski, srpski, bugarski, crnogorski, bosanski, češki, mađarski, poljski, slovački, korejski, hebrejski i turski jezik u dvadesetak zemalja..

Namir Karahatilović (Banja Luka, 1967) završio studij orijentalistike 1991. na Odsjeku za orijentalistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu. 1999. završio postdiplomski, a 2002. doktorski studij perzijskog jezika i književnosti na Univerzitetu *Teheran* (IR Iran). Radi na Katedri za perzijski jezik i književnost Odsjeka za orijentalnu filologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, u zvanju redovnog profesora za oblast *perzijska književnost*. Objavio četiri autorske knjige, tri knjige prijevoda, te nekoliko desetina naučnih i stručnih radova o književnoj baštini BiH na perzijskom jeziku i perzijskoj kodikologiji.

Alireza Abiz (Alīrezā Ābīz) (1968), savremeni iranski pjesnik i prevodilac. Do sada objavio tri zbirke poezije i nekoliko knjiga prijevoda. Neki njegovi radovi objavljeni su na arapskom, engleskom i njemačkom jeziku. Objavio je veći broj naučnih i stručnih radova u iranskim časopisima. Pohada doktorski studij kreativnog pisanja na Univerzitetu u Newcastleu, gdje trenutno i živi.

Ali Abdollahi rođen je 1968. u *Birdžandu* (Bīrğand), gradu u provinciji Horasan na sjeveroistoku Irana. Završio je dodiplomski studij njemačkog jezika i književnosti na Univerzitetu *Šehid Behēšti* (Šahīd Behēšti) u Teheranu. Postdiplomski studij njemačkog jezika završio je na Univerzitetu *Tar-*

bijat-e modarres (Tarbiyat-e modarres) u Teheranu. Radio je kao nastavnik njemačkog jezika i prevodenja na univerzitetima *Teheran* (Tehrān), *Isfahan* (Esfahān) i *Azad* (Āzād). Objavljuje naučne i stručne radove u iranskim književnim časopisima. Do sada je objavio četiri zbirke poezije, te nekoliko desetina prijevoda poezije savremenih iranskih pjesnika na njemački jezik. Bavi se i prevodenjem s njemačkog na perzijski jezik, a do sada je objavio oko sedamdeset prijevoda prozних, poetskih i filozofskih djela njemačkih autora. Između ostalih, na perzijski jezik prevodio je djela autora kao što su Heinrich Heine, Friedrich Nietzsche, Rainer Maria Rilke, Franz Kafka, Bertolt Brecht, Kurt Tucholsky, Elias Canetti, Robert Musil, Martin Heidegger, Günter Grass, Ilma Rakusa, Michael Krüger itd. Antologije savremene njemačke poezije, u njegovom izboru i prijevodu, višestruko su nagrađivane u Iranu. Trenutno kao slobodni pisac živi i radi u Teheranu.

Jelena Mandić (1986). Diplomirala je na Odseku za anglistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu (književno usmerenje). Završila je master studije iz engleskog jezika i književnosti na Filološkom fakultetu u Beogradu. Trenutno je na doktorskim studijama jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Piše poeziju i kratku prozu.

Sadeg Hedajat (1903-1951) bio je “pravi začetnik moderne persijske književnosti”, jedini iranski pisac koji je stekao veliki ugled van granica svoje zemlje. Proučavao je iransku kulturu i istoriju, bio je poznat i sa književnošću zapadnih zemalja (bio je vrsni znalac francuskog jezika). Uzimajući u obzir društveno-političke probleme vremena u kome je živeo, Hedajat je oštro kritikovao autoritarnu vladu Reze Šaha Pahlavija zbog čega su njego-

va dela bila cenzurisana i zabranjena u Iranu. Njegovi romani i kratke priče prepune su ljudi koji svojevolumno postaju nesrećni i usamljeni, oni su stranci u svetu koji donekle podseća na "nestvarne kulise pozorišta ili nekog sna". Kao emigrant živeo je u Parizu, gde je i izvršio samoubistvo, otvorivši slavinu za plin. Pisao je romane, drame i kratke priče, mnoga dela su mu prevedena, a njegovo najpoznatije delo je roman *Slepa sova* (1937) u kome se narator obraća senci na zidu koja podseća na sovu; senka zapravo predstavlja smrt kojoj se narator predaje, paralisan svešću o usudu koji ga čini bespomoćnim.

Sinan Gudžević (Grab na Goliji, između Novog Pazara, Sjenice i Ivanjice, 1953). Književnik i prevodilac, po obrazovanju filolog, studirao klasične i moderne jezike u Beogradu, Pisi, Münchenu. Prevodi s latinskog i starogrčkog, sa njemačkog, talijanskog, ruskog i portugalskog. Preveo dvije rasprave o laži (*O laži i Protiv laži*) Aurelija Augustina, *Govor o dostojanstvu čovjekovu* Pica della Mirandole, *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda* nepoznatog autora, mnoštvo stihova s latinskog i starogrčkog (Ovidije, Martijal, Gregorije iz Nazijanza) objavljenih po književnim časopisima, te hiljade stihova pjesnika učesnika sarajevskih susreta posvećenih Izetu Sarajliću, koji su trajali 10 godina. Sa Raffaellom Marzano na talijanski preveo izbor od 154 Sarajlićeve pjesme, objavljen u Salernu, kao i svoju zbirku *Rimski epigrami*. Živi u Zagrebu.

Jochen Keller (Köln, 1946) njemačko-švicar-

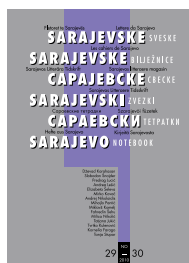
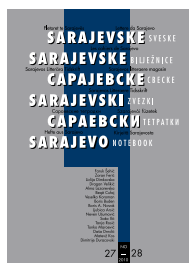
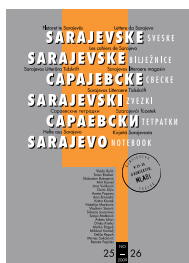
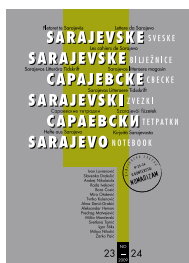
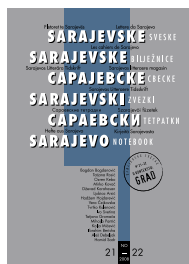
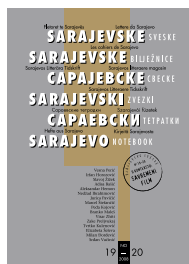
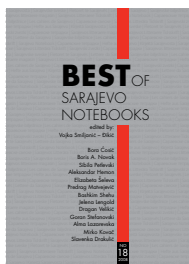
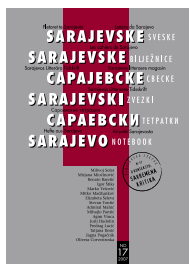
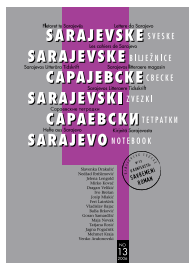
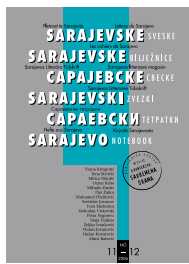
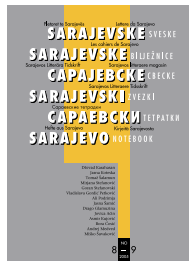
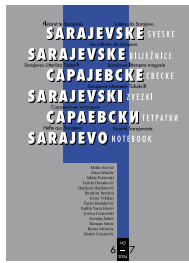
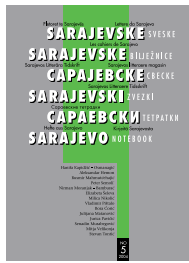
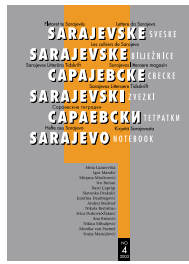
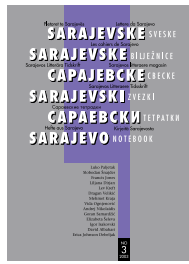
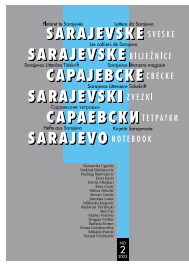
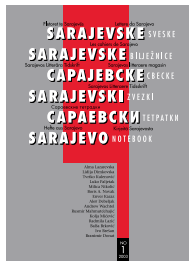
ski pjesnik, esejist, pripovjedač i prevoditelj. Studirao je književnost i lingvistiku u Kölnu, Aix-en-Provence i Konstanzu. Napisao je poeziju, prozu, eseje, drame i prijevode s engleskog, francuskog i talijanskog, koje su objavljene u antologijama i književnim časopisima. Živi u Ermatingenu (Švicarska) i Parizu.

Nikola Đoković (Kragujevac, 1978) diplomirao 2004. godine na grupi za srpski jezik i književnost Filološkog fakulteta u Beogradu (odjeljenje u Kragujevcu), gde je upisao i doktorske studije književnosti. Boravio i studirao i na postdiplomskim studijama u Zagrebu, na Odseku za komparativnu književnost, film i izvedbene umetnosti Filozofskog fakulteta (u trajanju od 10 meseci). Učestvovao na prvom modulu projekta *Critisize this!*, koji je okupljao mlade kritičare iz regiona bivše Jugoslavije. Objavio više teorijsko-kritičkih radova (u hrvatskim časopisima *Zarez* i *15 dana*, na feminističkim portalima *Muf* i *Vox Feminae*, u srpskim časopisima *Polja* i *Nasleđe*, BIH časopisu *Sarajevske sveske*). Objavio zbirku poezije, *Zid gneva*, u izdanju CZKD, iz Beograda. Poeziju objavljivao i na sajtovima *Peščanika* i *Kontrapressa*, Srbija.

Biljana Đurđević je slikarka. Diplomirala je i magistrirala na Fakultetu likovnih umetnosti, gde je poslednje četiri godine docent. Ima zavidan broj samostalnih (Beograd, Bugarska, Slovenija, Nemačka i Švedska) i grupnih izložbi (Albanija, Španija, Nemačka, Italija, Austrija, Švajcarska, Francuska, Norveška, Amerika, Australija).

EXECUTIVE SUMMARY

In order to support broad, open and undogmatic debate on problems in the relationship between new technologies and socio-cultural interventions and to inspire greater awareness of the world we live in (which, we often forget, along with people, is also made up of plants and animals), we devoted the theme of the new 47/48th issue of *Sarajevske sveske/Sarajevo Notebooks* to burning issues of **Bioethics and their artistic perception**.

The editor of the thematic block, Hrvoje Jurić, in the introductory section **First-person narrative**, explains that bioethics did not originate as a scientific discipline, but as a social movement, in America, in the 1960's, when citizen demands for greater control and influence in the system of medical treatment appeared.

In the **Theme of the issue**, a group of researchers from the region offered diverse views of bioethics. The history of ancient ideas about the kinship of all of nature and early demands of man's cooperation with the world was presented by Željko Kaluderović. Nikolina Iris Filipović reminds us of the contribution of physics and quantum theory in understanding the complexity of nature and man – which cannot be seen with the naked eye. Lidiija Bernardić points out that the word for animal in South Slavic languages - 'životinja' – preserves its Proto-Slavic meaning of life – 'život' (*Proto-Slavic. *životъni - Russian životnoe* □ v. živ, život), just like man. Toni Pustovrh refers us to three approaches to taking a more ethical approach to animals and plants: an intuitive, ethical and moral system of beliefs about oneself and the world, a socio-economic or health approach, as well as a (neuro)biological scientific approach in relation to the complexity of the nervous system and observed behavior. Legal perspective in an article by Sunita Subašić-Thomas, problems related to medical ethics discussed by Senka Naumovska, and principles of fairness and solidarity in an analysis by Marija Todorovska entwine with Bosnian and Herzegovinian (Orhan Jašić, Ozren Kebo) and Croatian (Tomislav Krznar) social examples. Thorough reading of the film versions of *King Kong* and their changes in meaning were offered by Predrag Krstić. Tatjana Rosić focuses on a new view of Hans Christian Andersen's *Little Mermaid*, while Aida Gavrić points to the works of Dostoyevsky, Kundera and Kuci. Melentije Pandilovski demonstrates how simultaneously amazing and worrying achievements in biopolitics reflect in the thinking of philosophers and works of artists. Miško Šuvaković also focuses on the relationship between bioethics and art, interpreting the works of an author and multimedia artist – Zoran Todorović.

The **Diary** section contains 12 essays on books by Milica Nikolić, an essayist whose works were reviewed as first-rate long ago.

We included two dialogues in the **Dialogue** section. On the occasion of the 20th anniversary of Srebrenica genocide, Boro Kontić talked with Hasan Nuhanović, a witness and author of documentary books on Srebrenica. Two writers – Mihajlo Pantić and Zoran Ferić – discuss a completely different kind of reality in their dialogue: writing, prose, influence of poetry, writers' problems...

In the **Manufacture** we publish poetry and prose, autobiographic essays and interpretations, to mention just a few of them: poets (Ivana Seletković, Iva Beljan, Srđan Sandić and Raphaelle Oskar, Saša Panić, Goran Čolakhodžić, Dragomir Kostić, Jovica Ivanovski, Žarko Milenković), storytellers (Mirana Likar Bajželj, Jagoda Mihajlovska-Georgijeva, Aleksandar Žiljak, Senadin Musabegović), novelists (Dževad Karahasan), essayists (Mirjana Stefanović, Boris A. Novak)... We draw attention to Mirjana Stefanović's article which may also have historic value. Remembering Branko Miljković and a gathering of poets in Ohrid in 1959, she writes a lucid and witty essay about the relationship between poetry and life, pointing out the importance of organized support to poets and poetry in the past, as well as the inspirational power of the music of Ohrid's troubadours.

Following the deaths of two prominent poets, Tomaž Šalamun and Igor Isakovski, we remember them and their work, in the section **In Memoriam**.

The **Passport** introduces readers to the Iranian poet Ali Abdollahi – whose works were selected and translated by Namir Karahalilović, as well as to the Iranian novelist Sadeg Hedajet.

The section **My Choice** presents German poet – Jochen Kelter – whose works were selected and translated by Sinan Gudžević.

The closing section brings the **Portrait of a painter**, Biljana Đurđević, and interpretations of her work by Nikola Đoković.

Mediacentar Sarajevo

Direktor: Boro Kontić
Kolodvorska 3, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Telefon: (+387 33) 715 861
Telefax: (+387 33) 715 840
E-mail: sarajevske.sveske@media.ba
www.sveske.ba
www.infobiro.ba

Korektura:

Svetlana Tomić

Dizajn naslovne strane:

Ognjenka Finci
Amra Zulfikarpašić

Grafičko oblikovanje:

Adnan Mahmutović

Štampa:

Kovertelux, Sarajevo

Tiraž: 700

Časopis izlazi četiri puta godišnje.

ISSN 1512-8539

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, broj 02-15-5451/02 od 28.08.2002. godine, časopis "Sarajevske sveske" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda. Sarajevo, 2014.

